

Parimal Sanskrit Series No. 11

RĀMĀYANA OF VĀLMĪKI

WITH THE COMMENTARIES
TILAKA OF RĀMA, RĀMĀYANAŚIROMAṆI OF
ŚIVASAHĀYA AND BHŪṢAṆA OF GOVINDARĀJA

EDITED BY

SHASTRI SHRINIVASA KATTI MUDHOLAKARA

INCLUDES AN EXHAUSTIVE INTRODUCTION
IN SANSKRIT AND INDEX OF VERSES

by

SATKARI MUKHOPADHYAYA

Vol. V
SUNDARAKĀṆḌA

Sole Distributors :

MEHARCHAND LACHHMANDAS
ORIENTAL BOOKSELLERS & PUBLISHERS
DARYAGANJ, NEW DELHI-110 002

Published by
PARIMAL PUBLICATIONS
Publishers & Booksellers
33/17 Shakti Nagar
Delhi-110 007 (India)

© Parimal Publications

1983

Price : Rs. 175

Printed by :
A. K. Distributors,
at Delux Offset Printers,
Delhi-110 035,

परिमल संस्कृत ग्रन्थमाला संख्या-११

श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीतं

रामायणम्

रामप्रणीतरामायणतिलक—शिवसहायप्रणीत
रामायणशिरोमणि—गोविन्दराजप्रणीत-
रामायणभूषणेति-टीकात्रयेणोपस्कृतम् ।

तच्च

कट्टी श्रीनिवासशास्त्रिभिः

संगोधितं पाठान्तरैः टिप्पण्यादिभिश्च समलंकृतम्

तथा

श्रीसातकडिमुखोपाध्यायशर्मणा

विनिर्मितया विशदभूमिकया श्लोकानुक्रमण्या च
सनाथीकृतम् ।

पञ्चमो भागः

[सुन्दरकाण्डम्]

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली — ग्रहमदाबाद

प्रकाशक :

परिमल एडिशनल

३३/१७ शान्तिनगर

दिल्ली-११०००७

(भारत)

अधिकृत विक्रेता :

मेहरचन्द लछमनदास

प्रकाशक एवं पुस्तक-विक्रेता

१ अन्सारी रोड, दरियागंज

नई दिल्ली-११०००२ (भारत)

१९८३

मूल्य : ₹० १७५

मुद्रक :

ए० के० डिस्ट्रीब्यूटर्स, द्वारा

डीलक्स आफसेट प्रिंटर्स

दिल्ली-११००३५

॥ श्रीः ॥

आदिकाविश्रीवाल्मीकिमहामुनिप्रणीतं

रामायणम् ।

तिलक-रामायणशिरोमणि-गोविन्दराजीये(भूषणे)ति-
टीकात्रयसमलंकृतम्

सुन्दरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

सीतामन्वेष्टुं लङ्कां जिगमिषुर्हेनुमान् महेन्द्रशिखरादुल्लस्य जलमध्यादुद्रत्य स्वशिखरे विश्राममर्थयमानं मैनाकं करतलसंस्पर्शनेन
समान्य स्वबलपरिरक्षया वरदानपूर्वकं देवैः प्रेषितां निद्वरीरूपधारिणीं सुरसां मुखं व्यादाय परिपालयन्तीं धृतसूक्ष्मरूपस्तदुदरं
प्रविश्यापि अर्हिसितैव बहिर्निर्गच्छत् । तथैव सिंहिकाख्यनिद्वरीं मुखं व्यादाय प्रसितुं प्रतिपालयन्तीं स्वीकृतसूक्ष्मदेहस्तदुदरं प्रविश्य
विदारणपूर्वकं व्यापादपत् । अथ च राक्षसजनसंभ्रमं वारयिष्यन्निजदेहं तनूकृत्य लङ्काबहिःस्थलम्बगिरिशिखरे न्यपतत् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

तिलकटीका ।

सुन्दरे यस्य दासोऽपि तीर्त्वा दृष्ट्वा च मैथिलीम् ।

दृष्ट्वा सीतेत्यभ्यवोचत् रामं नौमि चिद्धनम् ॥

१] अथ समुद्रतूदनमिच्छति स्म—तत इति । ततः
शत्रुकर्षणो ह्यनुमानरावणनीताया रावणहतायाः सीतायाः पद-
मवस्थितिस्थानमन्वेष्टुं चारणैर्देवजातिविशेषैराचरिते क्रिय-
माणसंचारे पथ्याकाशमार्गं श्रमनायेयेष ॥ १ ॥

रामायणशिरोमणिः ।

स्वस्ति श्रीमत्तुलसीदासवचनपरं सर्वेश्वरैः संस्तुतं

श्रीरामं सह लक्ष्मणं सुरतरुप्रख्यं सदा मारुतिम् ।

सीताध्यानपरायणं सुरहृतं ज्ञानप्रदं सत्कृतं

रामेणाखिलराजराजितपदा वन्देऽप्यभीष्टप्रदम् ॥ १ ॥

वन्दे त्रिवेणीं निखिलार्थवेणीं

वन्दे प्रयागं सविशालयागम् ।

वन्दे महान्तं गुरुमार्यभान्तं

वन्दे गणेशं सुखसर्वदेशम् ॥ २ ॥

वाल्मीकेश्वरणौ नत्वा तदीयरचिते परे ।

सुन्दरे विद्यते कुर्मो रामायणशिरोमणिम् ॥ ३ ॥

यस्य सान्निध्यमात्रेण ब्रह्मत्वं प्राप्यते जनैः ।

तं वन्दे सर्वदातारं त्रिवेणितित्तुत्तमम् ॥ ४ ॥

सीतारामसमारम्भां शुकाचार्यादिमध्यगाम् ।

अस्मदाचार्यपर्यन्तं वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—जाम्बवत्कर्तृकसागरतरणोद्देश्यकप्रोत्साहनान-
न्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—तत इत्यादिभिः । ततः स्ववीर्य-
स्मरणानन्तरं सीतायाः पदं स्थितिप्रदेशमन्वेष्टुं चारणैर्देवजा-
तिविशेषैः आचरिते अतिसंचारविशिष्टे पथि आकाशमार्गं
प्राप्तुमिति शेषः, इयेष ववाञ्छ ॥ १ ॥

भूषणटीका ।

तत्रज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महा-

शिष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वद्वारागस्मृतेः ।

अङ्गेशः परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्यावले-

रस्माकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमान् शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥

१ कर्शन इति गो. पाठः ।

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः । समुद्रग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाबभौ ॥ २ ॥
 अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः । धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥
 द्विजान्वित्रासयन्धीमानुरसा पादपान्हरन् । मृगांश्च सुवहूनिघ्नन्प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥
 नीललोहितमाञ्जिष्टुपञ्चवर्णैः सितासितैः । स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥
 कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः । यक्षकिंनरगन्धर्वैर्देवकल्पैः सैपन्नगैः ॥ ६ ॥
 तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते । तिष्ठन्कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥

श्रीरामायणभूषावै प्रहृतौ रामभक्तिः ।

व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कल्याणमहम् ॥ २ ॥

उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्कि-
 न्धाकाण्डे अत्र सर्वसंहर्तृत्वञ्च्यते वक्ष्यति हि—‘तद् ब्रह्मा
 स्वयंभूः’ इत्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन्काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं
 कार्यमित्युक्तम् अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः
 प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूप-
 पुरुषकारलाभ उक्तः । अधुना आचार्यकृत्यञ्च्यते । तत्र प्रथमे
 सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणप्रपाद्यते—तत् इत्यादि । ततः
 जम्बवत्प्रोत्साहनानन्तरं चारणाः संघचारिणो देवगायकाः
 तैराचरिते पथि आकाशे रावणनीतायाः सीतायाः पदं स्थान-
 मन्वेष्टुमिषेव शत्रुकर्षनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः ।
 यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमिषेव ।
 यद्वा यथापाङ्कमेवान्वयः आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थो-
 ऽयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते । अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपर-
 गुरुस्वरूपञ्च्यते । ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवद्वृत्ताभानन्तरं
 शत्रुकर्षनः । ‘गुणद्वन्द्वस्थकारः स्यादुशद्वस्तत्रिरोषकः ।
 अन्धकारनिरोपित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तरीत्या अज्ञान-
 निवर्तनशीलो गुरुः चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः
 पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि ‘महाजनो येन गतः स पन्थाः’
 इत्युक्तसदाचारे स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापान्का-
 रयतीति रावणः अविवेकः तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः
 सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य सीताशब्देनायोनिज-
 त्वोक्तेः श्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च श्रीप्रायमितरत्सर्वमिति
 शुकम् पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुं सात्त्विकसंभाषणादि
 चिह्नं वा । तथोक्तम्—‘विष्णोः कटाक्षब्राह्मेण आभिसुर्यं च
 सात्त्विकैः । संभाषणं षडेतानि त्वाचार्यप्राप्तिहेतवः’ इति ।
 यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्य-
 वसाय इत्यन्वेष्टुम् इषेव । ‘पदं व्यवसितन्नाणस्थानलक्षमाञ्जि-
 वस्तुम्’ इत्यमरः । अत्रैकादशसहस्रश्लोका गताः । द्वादशसह-
 स्रस्वारिमोऽयं श्लोकः । अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तम् तद-
 वलोकनीयं विद्महिः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—निष्प्रतिद्वन्द्वं सहायान्तरराहितं प्रतिबन्धराहितं

च अन्यैर्दुष्करं कर्म लङ्घनपूर्वं सीतान्वेषणकर्म । समुद्रग्रञ्चतं
 शिरो ग्रीवा च यस्य सः, अत एव गवां पतिर्दृष्ट इवाबभौ ॥ २ ॥

रा० टी०—दुष्करमिति । दुष्करमन्यैः कर्तुमशक्यम्
 अत एव निर्गतः प्रतिद्वन्द्वः द्वितीयः कर्ता विघ्नो वा यस्य
 तत्कर्म चिकीर्षन् समुद्रं सस्यग् उन्नतं शिरोग्रीवं यस्य स
 हन्मान् गवास्पतिः महादृषभ इव आबभौ ॥ २ ॥

गो० टी०—दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति
 तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुद्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः
 गवां पतिः दृषभः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—वैदूर्यवर्णशाद्वलप्रदेशस्य समुद्रजलव-
 च्छयामत्वमृदुत्वाभ्यामुरसा ह्वनसदृशक्रियाकालिकोरःपेषणेन
 प्रवृद्धः केसरीव विचचार ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—अथेति । सलिलकल्पेषु रात्रीभूतत्वेन सागर-
 जलसदृशेषु वैदूर्यवर्णेषु वैदूर्यवर्णसदृशवर्णविशिष्टेषु शाद्वलेषु
 गिरिकोमलकृणेषु यथासुखम् अथ समङ्गलं महाबलो हन्मान्
 द्विजान् पक्षिणः वित्रासयन् उरसा पादपान् हरन् विदारयन्
 मृगांश्च निघ्नन् प्रवृद्धः केसरी सिंह इव विचचार । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—अथेति । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं वैदूर्य-
 वर्णतया ॥ ३ ॥

गो० टी०—द्विजानिति । केसरीव बभावेति शेषः ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०—नीललोहितो रक्तश्यामः । माञ्जिष्ठः
 कृष्णपाण्डुर इति कतकः । माञ्जिष्ठः पाटल इत्यन्ये । पञ्चवर्णः
 प्रसिद्धः । सितासितैः कलमाषैः कृष्णपाण्डुरैरिति यावत् ।
 स्वभावसिद्धैः शैलस्वभावसिद्धैरुक्तरूपैर्धातुभिः समलंकृतम् ।
 कामरूपित्वादिविशेषणवद्विर्यश्लादिभिरभीक्ष्णमाविष्टं यत्तस्य
 गिरिवर्यस्य तलं तत्र नागवरैरासमन्तायुते तिष्ठन्स कपिर्हृदे
 नाग इवाबभौ । गिरौ हृदसाम्यं श्यामलत्वेन ॥ ५-७ ॥

रा० टी०—नीलेति । नीललोहिताः अरुणत्वश्यामत्वो-
 भयाक्रान्ताः पञ्चवर्णाः पञ्चरागाः सितासिताः कलमाषाः सर्वे
 मणिविशेषाः तैः स्वभावसिद्धैर्गिरिस्वभावनिष्पन्नैः विमलैर्धा-
 तुभिश्च समलंकृतं कामरूपिभिः यक्षादिभिराविष्टं यत् तस्मिन्
 नागवरायुते तस्य गिरिवर्यस्य तले तिष्ठन् सन् कपिवरो हन्-

स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मत्तिम् ॥ ८ ॥
 अञ्जलिं प्राङ्मुखं कुर्वन्पवनायात्मयोनये । ततो हि वष्टये गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥
 प्लवगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः । वष्टये रामवृद्धयर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥
 निष्प्रमाणशरीरः सँल्लिलङ्घयिषुरर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥
 स चचालाचलश्चाशु मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥
 तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना । सर्वतः सँ वृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥
 तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः । सलिलं संप्रसुस्नाव मँदमत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥
 पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥

मान् हृदे नागो गज इव आबभौ । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६-७ ॥

गो० टी०-नीलेति । अत्र यच्छब्दोऽध्याहार्यः यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रत्रणैः पत्रश्यामैः । 'पालाशो हरितो हरित्' इति हलायुधः । सितसितैः कल्माषैः स्वभावविहितैः स्वतःसिद्धैः ॥ ६-७ ॥

८] ति० टी०-स्वयंभुवे पवनाय पूर्यते येन स्वज्ञानेन योगिवृन्दं स पवनो भगवान्प्रत्यक्तस्त्वभूतो रामः । एतेन सकल-विघ्ननिवारणायैष्टदेवताप्रार्थनापूर्वं यात्रा कर्तव्येति सदाचारो बोधितः ॥ ८ ॥

रा० टी०-स इति । सर्पादिभ्योऽञ्जलिं कृत्वा स हनूमान् गमने मत्तिं बुद्धिं चकार ॥ ८ ॥

गो० टी०-स सूर्यायेति । स्वयंभुवे चतुर्भुवाय भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-आत्मयोनये पवनाय स्वजनकवायव इत्यर्थः । दक्षिणः कुशलः ॥ ९ ॥

रा० टी०-अञ्जलिमिति । दक्षिणः सर्वकार्यकुशलं हनूमान् आत्मयोनये स्वप्रादुर्भूतिकारणाय पवनायाञ्जलिं कृत्वा वष्टये ॥ ९ ॥

गो० टी०-अञ्जलिमिति । आत्मयोनये स्वकारणभूताय दक्षिणः समर्थः हनुमान् प्राङ्मुखः सन् आत्मयोनये पवनाय अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं वष्टये इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन्मिति पाठस्त्वयुक्तः शत्रु-प्रत्ययेन प्राङ्मुखविशिष्टाञ्जलिकरणदक्षिणदिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् नहि प्राङ्मुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो युज्यते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-रामवृद्धयर्थं रामाभ्युदयाय ॥ १० ॥

रा० टी०-प्लवगोति । प्लवगप्रवरैः दृष्टोऽवलोकितो हनूमान् पर्वसु समुद्र इव वष्टये ॥ १० ॥

गो० टी०-प्लवङ्गेति । रामवृद्धयर्थं रामप्रयोजनार्थम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-निष्प्रमाणशरीरः परिच्छेदातिक्रान्तदेहः । पीडयामास लिलङ्घयिषासंनाहवशतः ॥ ११ ॥

रा० टी०-निष्प्रमाणोति । निष्प्रमाणमित्यन्तारहितं शरीरं यस्य सः अर्णवं सलिलं लिलङ्घयिषुः हनूमान् चरणाभ्यां पर्वतं पीडयामास ॥ ११ ॥

गो० टी०-निष्प्रमाणोति । निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्याद-शरीरः बाहुभ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः संचारत् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-एकेन पीडनव्यापारेण सुहूर्तपर्यन्तं चलनम् । अशातयत् । पर्वतः कर्ता, चलनं करणम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । कपिपीडितः अचलः स महेन्द्रः चचाल अत एव पुष्पिताग्राणां तरूणां पुष्पम् अशातयत् अपातयदित्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०-स चचालेति । चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकम् अशातयत् अगच्छत् स्वार्थं णिच् ॥ १२-१४ ॥

१३] ति० टी०-पुष्पमयो यथा पुष्पप्रचुरः स्वयमिवे-त्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तेनेति । सुगन्धिना शोभनगन्धविशिष्टेन पाद-पमुक्तेन तरुभ्यः पतितेन पुष्पौघेन संवृतः महेन्द्रः पुष्पमयः संजनितः प्रचुरपुष्पवानिव बभौ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-उत्तमवीर्येण तेन पीड्यमानः स पर्वत-सलिलं प्रसुस्नाव ॥ १४ ॥

रा० टी०-तेनेति । उत्तमवीर्येण हनुमता पीड्यमानः स महेन्द्रः मदमत्तो द्विप इव सलिलं संप्रसुस्नाव ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-उत्तार्थस्यैव विवरणम्-पीड्यमान इति । काञ्चनाञ्जनराजतीस्तदाभा रीतीः स्रोतःप्रकाराणिव-र्तयामास । तदाभत्वष्टपाधिकृतम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-पीड्यमान इति । बलिना हनुमता पीड्य-मानो महेन्द्रः काञ्चनाञ्जनराजतीः काञ्चनादिमयीः रीतीः रैलाः निर्वर्तयामास प्रकाशयामास ॥ १५ ॥

गो० टी०-पीड्यमान इति । रीतीः रैलाः काञ्चनाञ्ज-

मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः। मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजिं रिवानलः ॥ १६ ॥
 हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः। गुहाविष्टानि सैत्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वैरैः ॥ १७ ॥
 स महान्सस्वसंनादः शैलपीडानिमित्तजः। पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥
 शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वास्तिकलत्तणैः। वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः। जज्वलुः पावकोदीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥
 यानि त्वौषधजालानि तस्मिज्जातानि पर्वते। विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम् ॥ २१ ॥
 भिद्यतेऽयं गिरिभूतैरिति मत्वा तपस्विनः। त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२ ॥
 पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम्। पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥
 लेह्यानुचावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च। आर्षभाणि च चर्माणि खड्गश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥

नरजतगर्भाच्च शिलासु विदीर्यमाणसु दृश्यमानास्तास्ता भेद-
 धारा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—किं च स शैलः समनःशिला विशालाः
 शिला मुमोच निपीडनात् अत एव मध्यमेन मध्यभागेनार्चिषा
 ज्वालया जुष्टो योऽनलस्तस्य धूमराजिरिव बभावित्यर्थः। यस्ये-
 त्यध्याहारः 'धूमराजिरिव' इति ह्रस्वपाठः। तीर्थस्तु—मध्यमे-
 नार्चिषा मध्यमालययाग्निजिह्वया जुष्टो विशिष्टोऽग्निधूमराजिरिव
 धूमनिचयानिवेत्यर्थः 'धूमराजीरिव' इति च पाठ इत्याह ॥ १६ ॥

रा० टी०—मुमोचेति । शैलः समनश्शिलाः मनश्शिलास-
 हिताः शिलाः मुमोच । तत्र दृष्टान्तः, मध्यमेन मध्यभागेन
 अर्चिषा ज्वालया जुष्टः संयुक्तः अनलः धूमराजीः धूमपङ्की-
 रिव ॥ १६ ॥

गो० टी०—मुमोचेति । समनःशिलाः धातुविशेषस-
 हिताः मध्यमेनार्चिषा मध्यमया ज्वालया पार्श्वज्वाला हि न
 धूमनिवर्तिका ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—हरिणा हतमता पीड्यमानेन पर्वतेन
 पीड्यमानानि सत्वानि ॥ १७ ॥

रा० टी०—हरिणेति । हरिणा हनूमता पीड्यमानेन
 पीडितेन पर्वतेन पीड्यमानानि गुहाविष्टानि सत्वानि प्राणिनः
 विकृतैः स्वैर्विनेदुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—गिरिणेति । विकृतैः विकृतिमद्भिः दैन्यव्यञ्ज-
 कैरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—'स महासस्त्र—' इति पाठे महासस्त्रा
 महाजन्तवस्तेषां संनाद इति तीर्थः। 'स महान्सस्वसंनादः'
 इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—स इति । शैलपीडानिमित्तजः शैलपीडारूप-
 निमित्ताज्जनितः स प्रसिद्धः महान् सस्वसंनादः पृथिव्यादीनि
 पूरयामास ॥ १८ ॥

गो० टी०—स इति । सस्वसंनादः भूतसंनादः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—स्वस्तिकः फणात्पनीलरेखा तपिह्वैः
 शिरोभिःरूपकृताः। इर्ष्यः पीडाजनितक्रोधवशात् ॥ १९ ॥

रा० टी०—शिरोभिरिति । व्यक्तानि स्वस्तिककल्पणानि
 फणास्थितनीलरेखारूपचिह्नानि येषु तैः पृथुभिः स्थूलैः शिरोभिः
 पावकं वमन्तो नागाः दशनैर्दष्टाभिः शिलाः ददंशुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—शिरोभिरिति । स्वस्तिकं नाम फणोपरि
 दृश्यमानार्थचन्द्रकं ददंशुरिति । दशनं कोपव्यापारः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—सविषैस्तैः सर्पैर्दष्टाः सत्यः पावकोरिता
 इव जज्वलुः। विभिदुर्भिन्ना बभूवुश्च ॥ २० ॥

रा० टी०—ता इति । सविषैर्विषसहितैस्तैर्नागैर्दष्टा महा-
 शिलाः पावकोदीप्ता इव जज्वलुः सहस्रधा विभिदुश्च ॥ २० ॥

गो० टी०—ता इति । विभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—यानीति । विषघ्नानि यानि औषधजालानि
 औषधसमूहाः यस्मिन् पर्वतजातानि तान्यपि नागानां विषं
 शमितुं न शेकुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—यानीति । अत्र तानीत्यध्याहार्यं, शमितुं
 शमयितुम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—भूतैर्ब्रह्मरक्षःप्रभृतिमहाभूतैः ॥ २२ ॥

रा० टी०—भिद्यते इति । अयं गिरिः भूतैर्भुवि पृथिव्याय
 उतैर्व्याप्तैर्देवविशेषैः भिद्यते इति मत्वा त्रस्तास्तपस्विनः विद्या-
 धराश्च तस्माद्भिरेः उत्पेतुः ॥ २२ ॥

गो० टी०—भिद्यत इत्यर्थमेकम् । उत्पेतुरित्युत्पद्यते २२

गो० टी०—त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आ-
 सवभाजनं मद्यपात्रं पात्राणि भोजनपात्राणि आर्षभाणि चर्माणि
 ऋषभचर्मपिनदानि खेटकानि त्सरुः सुष्टिबन्धनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२३] ति० टी०—दित्वेत्यत्र विद्याधराः कर्तारः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—आर्षभाणि ऋषभचर्मनिर्मितानि चर्मा-
 णि फलकानि । त्सरुः सङ्गुष्टिः ॥ २४ ॥

रा० टी०—पानेति । पानभूमिगतं पानभूमौ प्राप्तं हैमं
 सवर्णमयम् आसवभाजनं मद्यपात्रं पात्राणि तद्विषभाज-
 नानि च करकांश्च लेह्यादीनि च आर्षभाणि ऋषभचर्मपिनदानि

१ राजीरिति गो. पाठः। २ गिरिजेति गो. पाठः। ३ भूतानीति गो. पाठः। ४ महासस्त्रेति गो. पाठः। ५ सर्पा इति गो. पाठः। ६ आस-

कृतकण्ठगुणाः क्षीवा रक्तमात्यानुलेपनाः । रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥
 हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः । विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६ ॥
 [दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः । सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षाञ्चक्रुश्च पर्वतम् ॥
 शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥]
 एष पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् ॥ २७ ॥
 रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ २८ ॥
 इति विद्याधरावाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ २९ ॥
 दुधुवे च स रोमाणि चक्रम्पे चानलोपमः । ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३० ॥
 आनुपूर्व्या च वृत्तं तल्लाङ्गलं लोमभिश्चितम् । उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३१ ॥
 तस्य लाङ्गलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः । ददृशे गरुडेनेव हियमाणो महोरगः ॥ ३२ ॥

चर्माणि फलकानि कनकत्सरुन् स्वर्णमयस्रष्टिविशिष्टान् खड्गांश्च
 हित्वा कृताः प्रकटिताः कण्ठगुणाः स्वरविशेषा यैस्ते पुष्कराक्षाः
 पद्मदलायतनेशाः क्षीवाः मत्ताः विद्याधरा इति शेषः, गगनं प्रति-
 पेदिरे प्रायुः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २३-२६ ॥

२५] ति० टी०—कृताः कण्ठेऽपि गुणाः स्रजो यैस्ते ।
 क्षीवा मत्ताः । पुष्करं पद्मम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—कृतेति । कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः क्षीवाः
 मत्ताः रक्ताक्षाः मधुपानात्पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

२६-२८] ति० टी०—पारिहार्यशब्दः श्रेष्ठवाचीति कत-
 कः । पारिहार्यो वलय इति तीर्थः । एतद्वे ' दर्शयन्तो महा-
 विद्यां विद्याधरमहर्षयः । सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षाञ्चक्रुश्च पर्व-
 तम् ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां
 च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥ ' इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं
 क्वचिदिति कतकः ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—हारेति । हारादिधराः स्त्रियः रमणैर्विद्याधरैः सह
 आकाशे तस्थुः । तत्र पारिहार्यशब्दः श्रेष्ठवाचीति कतकः,
 वलयवाचीति तीर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—हारेति । पारिहार्यं वलयं तस्थुः तस्थुश्च ॥ २६ ॥

रा० टी०—दर्शयन्त इति । महाविद्यां महाविद्याजनित-
 निरवलम्बनस्थितिरूपां स्वर्णादि दर्शयन्तः सहिता मिलिता
 विद्याधरमहर्षयः आकाशे तस्थुः पर्वतं वीक्षाञ्चक्रुर्विक्षेपेण ददृ-
 शुश्च । अम्बरे स्थितानामृष्यादीनां शब्दं शुश्रुवुश्च । श्लोकद्व-
 यमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—तच्छब्दाकारमाह—एष इति । दुष्करम् अन्यैः
 कर्तुमशक्यं कर्म चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् महावेगो हनुमान्
 समुद्रं तितीर्षति श्लोतुमिच्छति समुद्रस्य पारं प्राप्तुमिच्छति
 च । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०—दर्शयन्त इति । दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः
 महाविद्याम् अणिमायष्टमहासिद्धिम् विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः

महर्षय इवेत्युपमितसमासः " उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या
 प्रयोगे " इत्यनुशासनात् विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा
 महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युप-
 रितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ २७ ॥

गो० टी०—शुश्रुवुरिति । सा पुनरत्राकाशस्थितिः शुश्रुवुः
 विद्याधरा इति शेषः । इनि विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०—समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनकथ-
 नायोकमनुवदति—रामार्थमिति ॥ ३०-३२ ॥

२९] ति० टी०—तेषां तपस्विनामाकाशचारितपस्विनां
 वाचः ' एष पर्वतसंकाशः ' इत्यादिश्लोकद्वयरूपाः श्रुत्वा विद्या-
 धरास्तमप्रमेयं ददृशुः । तद्व्यक्त्यश्रवणात्पूर्वं तु भूतैरयं गिरिभि-
 यत इति ज्ञातवन्तः ॥ २९ ॥

रा० टी०—इतीति । विद्याधरास्तपस्विनाम् ऋष्यादीनामिति
 वाचः श्रुत्वा पर्वते तं हनुमन्तं ददृशुः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—दुधुवे च । स हनुमान् ॥ ३० ॥

रा० टी०—दुधुवे इति । स हनुमान् रोमाणि दुधुवे
 चक्रम्पे किञ्चिच्चाल च महान् तोयदो मेघ इव वनादचा ॥ ३२ ॥

३१] ति० टी०—आनुपूर्व्याद्वृत्तं त्रिवलयं लाङ्गलं वि-
 चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—आनुपूर्व्यादिति । आनुपूर्व्यात्क्रमशः वृत्तं
 वर्तुलं लोमभिश्चितं निविडं तत्प्रसिद्धं लाङ्गलमुत्पतिष्यन्सन्
 पक्षिराज उरगमिव चिक्षेप ॥ ३२ ॥

गो० टी०—आनुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण
 वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३२] ति० टी०—आविद्धमास्फालितं भुग्नं च ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तस्येति । आविद्धं प्रहृष्टमतिवेगस्य तस्य
 हनुमतः पृष्ठतः पश्चाद्गणे विद्यमानं लाङ्गलं गरुडेन हियमा-
 णो महोरग इव ददृशे ॥ ३४ ॥

बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसंनिभौ । आससाद् कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३३ ॥
 संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् । तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
 मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३५ ॥
 पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । निकुच्य कर्णौ हनुमानुत्पत्तिष्यन् महाबलः ॥ ३६ ॥
 वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः ॥ ३७ ॥
 गच्छेत्तद्द्रुमिष्यामि लङ्कानं रावणपालिताम् । नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥
 अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् । यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ॥ ३९ ॥
 बद्धा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् । सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया ॥ ४० ॥
 आनयिष्यामि वा लङ्कानं समुत्पाट्य सरावणाम् । एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरो वानरोत्तमः ॥ ४१ ॥

३३] ति० टी०—बाहू संस्तम्भयामासेत्युत्पन्नसंनहा-
 भिनयः । बाह्वोः संस्तम्भनं नाम पर्वतोपरि दृढप्रतिष्ठापनम् ।
 कपिः कट्यां कटिप्रदेशे आससाद् कायप्रसारणात्कृशोऽभूत् ।
 उरःशिरोसोर्ध्वप्रसारणे सपृष्ठचरणभागस्याधःसंकोचने तथा-
 त्वं कटिदेशस्येति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—बाहू इति । कपिः बाहू संस्तम्भयामास
 दृढीचकार । कव्यामाससाद् प्राप अतिसंकुचितशरीरो बभूव
 चेत्यर्थः, चरणौ संचुकोच आचुकुञ्च ॥ ३५ ॥

गो० टी०—लङ्कानोयोगकालिकावस्थं वर्णयति—बाहू इत्या-
 दिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चलीचकार कट्यां ससाद्
 शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—भुजौ संहृत्यां सप्रदेशे संकुच्य । शिरो-
 धरां ग्रीवां कण्ठदेशे संकुच्य । तेजः पराभिभवसाधर्म्यम्
 सत्त्वं बलं शरीरम् वीर्यमान्तरं नलम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—संहृत्येति । वीर्यवान् स हनुमान् भुजौ सं-
 हृत्य अंसप्रदेशे प्रापय्य शिरोधरां ग्रीवां संहृत्य कण्ठदेशे प्रा-
 पय्य तेजःप्रभृतीनि आविवेश सस्मार ॥ ३६ ॥

गो० टी०—संहृत्येति । संहृत्य संकोच्य ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०—दूरामार्गमालोकयन्, अत एवोर्ध्वप्र-
 णिहितेक्षणः । हृदये प्राणप्रतिष्ठास्थाने ॥ ३५ ॥

रा० टी०—मार्गमिति । मार्गमालोकयन् आलोकयितुम्
 ऊर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ऊर्ध्वकृतदृष्टिर्हनुमान् आकाशमवलोक-
 यन् सन् हृदये प्राणान् रुरुचे ॥ ३५ ॥

गो० टी०—मार्गमिति । प्राणान् उच्छ्वासरूपान् प्राण-
 निरोधो व्योमोत्पत्तनार्थम् ॥ ३७—३९ ॥

३६] ति० टी०—कर्णौ निकुच्य संकुच्य । उत्पत्तनसंन-
 हवशाद्दि कर्णसंकोचो भवति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—पद्भ्यामिति । उत्पत्तिष्यन् स हनुमान् पद्भ्यां
 दृढमवस्थानं स्थितिविशेषं कृत्वा कर्णौ निकुच्य संकुच्य
 वानरान् इदं वचनमब्रवीत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३८ ॥

१ उर्ध्वमिति गो. पाठः ।

३७] ति० टी०—श्वसनस्य वायोरिव विक्रमो वेगो यस्य
 सः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तद्भचनाकारमाह—यथेत्यादिभिः । राघवेण
 निश्चुक्तः श्वसनविक्रमः पवनवेगः शरः यथा गच्छेत् तद्वत्
 लङ्कानं गमिष्यामि ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०—तद्द्रुमिष्यामि अनेन तद्देव गत्वा
 कृतकार्यं आगमिष्यामीति सूचितम् । तस्यैव प्रपञ्चः—नही-
 त्यादि ॥ ३८ ॥

रा० टी०—नहीति । लङ्कायां यदि न पश्यामि तदा अने-
 नैव वेगेन सुरालयं स्वर्गं गमिष्यामि ॥ ४० ॥

गो० टी०—नहीति । हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०—अनेनैव एवंविधेनैव ॥ ३९ ॥

रा० टी०—यदीति । कृतश्रमोऽहं यदि त्रिदिवे सीतां न
 द्रक्ष्यामि तदा राक्षसराजानं रावणं बद्धा आनयिष्यामि आने-
 ष्यामि एतेन बद्धः सन् सीतादृष्टान्तं कथयिष्यत्येवेति सूचि-
 तम्, समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वाङ्मभावः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—यदीति । अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षस-
 राजानमित्यत्र टजभाव आर्षः । आनयिष्यामि आने-
 ष्यामि ॥ ४१—४४ ॥

४०] ति० टी०—आनयिष्याम्यानेष्यामि । सीतया सह
 मिलित्वेति शेषः ॥ ४० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—सर्वथेति । सीतया
 सीतादर्शनेन सर्वथा कृतकार्यः सोऽहं ह प्रसिद्धमेष्यामि वा
 अथवा तद्दर्शनालाभे सरावणां लङ्कामानमिष्यामि आनेष्या-
 मि वा ॥ ४२ ॥

४१] ति० टी०—सद्यत्पाव्येति ओषधिपर्वतोत्पाटनव-
 दिति भावः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—एवमिति । अविचारयन् उत्पत्तनं किञ्चि-
 दपि श्रमजनकमित्यगणयन् हनुमान्वानरान् एवमुक्त्वा
 उत्पत्तत । अथ अतः आत्मानं स्रुपर्णं शोभितपक्षवन्तं पक्षि-
 राजमिव मेने । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४३ ॥

उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् । सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४२ ॥
समुत्पतति वेगोत्तु वेगात्ते नगरोहिणः । संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४३ ॥
स मत्तकोयष्टिभकान्पादपान्पुष्पशालिनः । उद्ग्रहन्नुखेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४४ ॥
उखेगेऽस्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४५ ॥
तमूखेगेन्मथिताः सौलाश्रान्ये नगोत्तमाः । अनुजगमुर्हन्मन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४६ ॥
सुपुष्पिताग्रैर्वहुभिः पादपैरन्वितः कपिः । हनूमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥
सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जलवणाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ४८ ॥
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्करकोरकैः । शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ४९ ॥
विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । व्यवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सहृदो यथा ॥ ५० ॥

४२] ति० टी०—अविचारयँल्लङ्घनकेशलेशमप्यगणयन् । तस्यैव प्रपञ्चनम्—सुपर्णमित्यादि ॥ ४२ ॥

रा० टी०—समिति । वेगात्समुत्पतति सति नगरोहिणः शैलस्थतरवः विटपान् स्वशाखाः संहृत्य वेगात्समुत्पेतुः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ४४ ॥

४३] ति० टी०—वेगाद्भवति समुत्पतति सति ते नगरोहिणः पर्वतस्थवृक्षाः सर्वाण्विटपान्सर्वाः शाखाः संहृत्य संक्षिप्य वेगात्समुत्पेतुः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—समुत्पततीति । तस्मिन् इवमति वेगात्समुत्पतति सति नगरोहिणः शैलरुहा वृक्षाः विटपान् संहृत्य आदाय समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

४४-४५] ति० टी०—मत्ताः कोयष्टिभा येषु तान् । कोयष्टिकोयष्टिभौ पर्यायौ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—स इति । मत्ताः कोयष्टिका येषु तान् पुष्पशालिनः पादपान् वेगेन उद्ग्रहन् उर्ध्वं प्रापयन् विमलेऽम्बरे जगाम ॥ ४५ ॥

रा० टी०—ऊर्विति । ऊर्वोर्वेगेन उल्लिखिता वृक्षा दीर्घमध्वानं प्रस्थितं स्वबन्धुं बान्धवा इव मुहूर्तं कपिमन्वयुः अनुजगमुः ४६

गो० टी०—संग्रहेणोक्तं विवृणोति—स मत्तेत्यादिना । कोयष्टिभक्ः कोयष्टिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४६] ति० टी०—सालाः सर्जवृक्षाः । सैन्यशब्दोऽर्थवर्षादिः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तमिति । ऊखेगेऽस्थिता अन्ये केचन पादपाः सैन्याः महीपतिमिव हन्मन्तमनुजगमुः । सैन्यशब्दोऽर्थवर्षादिः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तमिति । तन्मूखेगेति पाठः । ऊखेगेन उन्मथिताः सालाः सालवृक्षाः अन्ये नगोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः सैन्याः सेनायां समवेताः पुरुषाः सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते इत्यमरः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

४७] ति० टी०—पर्वताकारः तस्य वृहत्त्वेन पुष्पितवृक्षवस्त्वेन च ॥ ४७ ॥

रा० टी०—सुपुष्पितेति । पादपैरन्वितः कपिः अद्भुतदर्शनो बभूव ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—सारवन्तो गुरुत्वात्तिस्रययुक्ताः सारिदयस्ते गुरुत्वात्त्वणाम्भसि न्यमज्जन् । अर्थादन्ये लघवः सहैव गता इति बोध्यम् । महेन्द्रस्य भयात्पक्षच्छेदभयोत्पर्वता इव न्यमज्जन् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—सारवन्त इति । सारवन्तो गुरुत्ववन्तो ये वृक्षाः ते महेन्द्रस्य भयात् वरुणालये पर्वता इव लवणाम्भसि न्यमज्जन् । सारवन्त इत्यनेन लघूनां परिभ्रमणमेवेति सूचितम् 'सारो बले स्थिरांशे च' इति कोशः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—सारवन्त इति । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः 'सरो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः ॥ ५० ॥

४९] ति० टी०—नानाकुसुमैः स्वाडयायिद्रुमीयैः साङ्करकोरकैः कानिचित्कुसुमान्यङ्कुरितानि, कानिचित्कोरकलुपाणि, कानिचिद्विकसितानीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—स इति । साङ्करकोरकैः अङ्कुरकोरकसहितैः कुसुमैः स्वाडयायितरुसंबन्धिपुष्पैः कीर्णः आकीर्णः कपिः खद्योतैः पर्वत इव शुशुभे । अत्राङ्कुरः कलिकात्वम्, कोरको विकसितत्वम् ॥ ५० ॥

गो० टी०—स नानाकुसुमैरिति । मेघसंकाशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः रात्राविति शेषः ॥ ५१ ॥

५०] ति० टी०—तस्य इवमतो वेगेन विमुक्तास्ततो विमुक्तास्ते वृक्षाः सलिले व्यवशीर्यन्त । आर्षोऽडभावः । सहृदो यथा, बन्धुप्रस्थापनार्थं गताः सहृदो यथा तान्प्रस्थाप्य निवर्तन्ते तद्वत् ॥ ५० ॥

रा० टी०—विमुक्ता इति । तस्य इवमतो वेगेन विमुक्ता विमोचिता वियोजिता इत्यर्थः, द्रुमाः पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले व्यवशीर्यन्त । तत्र दृष्टान्तः निवृत्ताः प्रस्थितं बन्धुमत्प्रयागताः सहृदो यथा ॥ ५१ ॥

गो० टी०—विमुक्ता इति । अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त आगमशान्प्रस्थानित्यत्वादडभावः, स्थितवन्त इत्यर्थः । निवृ-

लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५१ ॥
 [तैराचितमिवाकाशं प्रवभौ स महार्णवः ।]
 पुष्पौघेण स्रुगन्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५२ ॥
 तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरिव रामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५३ ॥
 तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ । पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५४ ॥
 पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५५ ॥
 तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५६ ॥
 पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले । चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविव स्थितौ ॥ ५७ ॥
 मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ । संध्यया समभिसृष्टं यथा स्यात्सूर्यमण्डलम् ॥ ५८ ॥
 लाङ्गलं च समाविद्धं पुनमानस्य शोभते । अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम् ॥ ५९ ॥

ताः बन्धूनहगम्य निवृत्ताः स्रुहत्पक्षे सलिल इति सामीप्ये सप्तमी । 'उदकान्तात् लिग्गो बन्धुमलत्रजेत्' इत्युक्तः ॥ ५२ ॥

५१] ति० टी०—अपतदिति छेदः । यदपतत्तल्लघुत्वेनोपपन्नस्युपपत्तिमत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—लघुत्वेनेति । कपिवायुसमीरितं पुष्पं यतो लघुत्वेनोपपन्नं युक्तं तत् तस्माद्धेतोः विचित्रं साहित्यराहितमित्यर्थः सागर अपतत् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—लघुत्वेनेति । लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन युक्तम् ५३ ५२] ति० टी०—सर्ववर्णानां विद्युत्स्र सत्त्वानानावर्णपुष्पोद्यानबद्धस्य सविद्युद्गणमेघोपमा ॥ ५२ ॥

रा० टी०—पुष्पौघेणेति । पुष्पौघेण पुष्पसमूहैः विद्युद्गणविभूषित इत्यन्मेघ इव बभौ ॥ ५३ ॥

गो० टी०—तारित्यर्थमेकं वाक्यम् । तैराचितमिव आकाशं प्रवभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—पुष्पौघेणेति । अनुबद्धेन व्याप्तेन ॥ ५५—५७ ॥

५३—५४] ति० टी०—रामाभी रमणीयाभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य हनुमतः वेगसमुद्भूतैः वेगेन पतितैः पुष्पैरुपलक्षितं तोयद्विदिताभिस्ताराभिरुपलक्षितमम्बरमिव अदृश्यत ॥ ५४ ॥

रा० टी०—तस्येति । अम्बरगतौ प्रसारितौ तस्य हनुमतो बाहू पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ विनिर्गतौ पञ्चास्यौ पन्नगाविव ददृशाते ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०—विद्युत्प्रभाकारात्पिबन्निवेति । अधोवक्रत्वे इत्युत्प्रेषा । ऊर्ध्ववक्रत्वे आकाशं पिपासुरिवेति ॥ ५५ ॥

रा० टी०—पिबन्निति । महाकपिः हनुमान् सोर्मिजालम् गर्मिसमुद्भूतसहितं महार्णवम् आकाशं च पिपासुः पातुमिच्छुरिव ददृशे, ऊर्ध्वस्रुत्वे आकाशं पिपासुरिव अधोस्रुत्वे महार्णवं पिपासुरिव प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—पिबन्नितिवेति । अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महाहनुमतेः सूच्यते । लघुनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमम्बरं च । ततोऽतिवेगेन गच्छन् स महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

५६] ति० टी०—विप्रकाशेते विशेषेण प्रकाशेते स्म । अनलौ दावानलौ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तस्येति । वायुमार्गानुसारिणः वायुमार्गेणाहगमनशीलस्य तस्य हनुमतः विद्युत्प्रभाकारे विद्युत्प्रभासदृशप्रभोत्पादके नयने पर्वतस्थौ अनलौ दावानलाविव प्रकाशेते ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०—पिङ्गे पिङ्गलवणं परिमण्डले परितो बद्धप्रभामण्डले स्थितौ चन्द्रसूर्याविव एकगिराहुरये पिङ्गलमण्डलतयाऽवस्थितौ चन्द्रसूर्याविवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—पिङ्ग इति । पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुखस्य हनुमतः परि चतुर्दिक्षु मण्डलं प्रभा ययोस्ते चक्षुषी स्थितौ एकत्र विद्यमानौ चन्द्रसूर्याविव संप्रकाशेते ॥ ५८ ॥

गो० टी०—पिङ्गे इति । पिङ्गे पिङ्गलवणं पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुखस्य परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसूर्यावित्यभूतोपमा ॥ ६० ॥

५८—५९] ति० टी०—नासिकया युक्तमिति शेषः । संध्याकालिकं सूर्यमण्डलं यथा तथा नभावित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०—मुखमिति । ताम्रया नासिकया युक्तं ताम्रमरुणं तस्य मुखं संध्यया समभिसृष्टं संयुक्तं सूर्यमण्डलं यथा स्यात् तथा आबभौ ॥ ५९ ॥

गो० टी०—मुखमिति । तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलम् ६१ ॥ रा० टी०—लाङ्गलमिति । समाविद्धम् उन्नतीकृतमुच्छ्रितं शक्रध्वजमिव शोभते ॥ ६० ॥

गो० टी०—लाङ्गलमिति । समाविद्धम् उन्नतीकृतम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

१ अर्धमेतदधिकं गा. पाठे । २ अनुबद्धेनेति गो. पाठः । ३ आकाश इति गो. पाठः । ४ समाधुरैरिति गो. पाठः । ५ उदितविति गो. पाठः । ६ तदिति गो. पाठः । ७ उच्छ्रित इति गो. पाठः ।

लाङ्गूलचैको हनुमाङ्गुलदंष्ट्रोऽनिलात्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६० ॥
स्फिग्देशेनातिताम्रेण रराज स महाकपिः । महता दारितेनेव गिरिगैरिकधातुना ॥ ६१ ॥
तस्य वानरसिंहस्य पुत्रमानस्य सागरम् । कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६२ ॥
खे यथा निपतत्युल्का उच्चरान्ताद्विनिःसृता । दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६३ ॥
पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः । प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्षयया बध्यमानया ॥ ६४ ॥
उपरिष्ठाच्छरीरेण छायया चावगाढया । सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६५ ॥
यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः । स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६६ ॥
सागरस्योर्मिजाळानामुरसा शैलवर्ष्मणा । अभिप्रंस्तु महावेगः पुत्रुवे स महाकपिः ॥ ६७ ॥

६०] ति० टी०—शुक्लदंष्ट्रत्वं स्वरूपकथनमात्रम्, न तु परिवेषिभास्करोपमोपयोगि ॥ ६० ॥

रा० टी०—लाङ्गुलेति । लाङ्गूलचकः चक्राकारलाङ्गूल-
विशिष्टः शुक्लदंष्ट्रो हनुमान् परिवेषी मण्डलवान् भास्कर इव
व्यरोचत ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०—स्फिग्देशेन कटिप्रदेशेन । तन्मात्र-
स्यातिताम्रत्ववर्णनादन्यत्राल्पवद्वर्णत्वम्, अत एव दारितगैरिका-
धातुयुक्तगिर्षुपमा ॥ ६१ ॥

रा० टी०—स्फिगिति । अभिताम्रेण अत्यरुणेन स्फिग्दे-
शेन कक्षयोर्भागोपोलक्षितः स हनुमान् दारितेन विदारितेन
गैरिकधातुनोपलक्षितो गिरिरिव रराज ॥ ६२ ॥

गो० टी०—स्फिग्देशेनेति । स्फिग्देशेन वालमूलप्र-
देशेन ॥ ६४ ॥

६२] ति० टी०—जीमूत इति सप्तम्यन्तमिति कतकः ।
गर्जति जगर्ज ॥ ६२ ॥

रा० टी०—तस्येति । सागरं प्रवमानस्य तस्या हनुमतः,
कक्षान्तरगतः कक्षमध्ये प्राप्नो वायुः जीमूतो मेघ इव
गर्जति जगर्ज । जीमूते इति सप्तम्यन्तमिति कतक इति भट्टाः
तत्रारुचिबीजं तु विनिगमनाविरहः ॥ ६३ ॥

गो० टी०—तस्येति । गर्जति अगर्जत् ॥ ६५ ॥

६३] ति० टी०—उत्तरान्तादुत्तरोर्ध्वदिग्भागात् । सानुबन्धा
सङ्गमोल्कान्तराङ्गचढा इदं विशेषणं पुच्छसाहित्यात् ॥ ६३ ॥

रा० टी०—खे इति । उत्तरान्तात् उत्तरोर्ध्वदिक्प्रदेशाद्वि-
निःसृता सानुबन्धा पुच्छाकृतितेजोविशेषयुक्ता उल्का यथा खे
अकाशे निपतति गच्छति तथा सः लाङ्गूलविशिष्टः कपिकुञ्जरो
हनुमान् दृश्यते ॥ ६४ ॥

गो० टी०—खे यथैति । सानुबन्धा सपुच्छा । उल्का
हि पुच्छयुक्ता निपतति ॥ ६६ ॥

६४] ति० टी०—पतत्पतङ्गसंकाशो गच्छत्स्यर्षसंकाशो
व्यायतो दीर्घः कपिर्वक्षेण बध्यमानया कक्षयया गजमध्यबन्ध-
नरज्ज्वा युक्तः प्रवृद्धो मातङ्ग इव बभौ । 'कक्षया प्रकोष्ठे
हर्म्यादेः काङ्ग्यां मध्येबन्धने' इति ॥ ६४ ॥

रा० टी०—पतदिति । व्यायतोऽतिदीर्घः पतत्पतङ्गसंकाशः
प्रचलत्स्यर्षसदृशः कपिः सलाङ्गुलो हनुमान् बध्यमानया गजश-
रीरसंबद्धया कक्षयया गजबन्धनेनोपलक्षितः प्रवृद्धो महान्मातङ्ग
इव शुशुभे ॥ ६५ ॥

गो० टी०—पतदिति । पतङ्गः स्यर्षः व्यायतो दीर्घः ।
प्रवृद्ध इव दीर्घ इव कक्षयायां बध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो
भवति ॥ ६७ ॥

६५] ति० टी०—उपरिष्ठात्खे गच्छता स्वशरीरेणाद्यः
सागरेऽवगाढया स्वस्य छायया प्रतिबन्धेन लक्षितः स सागरे
मारुताविष्टा नौरिवासीत् । नौश्वोपरि विद्यमानपदार्थेन सह
सागरे वायुवशाद्देगेन चञ्चला गच्छतीति तदुपमा ॥ ६५ ॥

रा० टी०—उपरिष्ठादिति । उपरिष्ठात् उपरि वियमानेन
शरीरेण सागरे अवगाढया सागरजलसंलग्नया छायया च
उपलक्षितः कपिः मारुताविष्टा शीघ्रनिर्गमायोपरिबद्धमारु-
तावरोधनकर्तृवन्नविशेषहेतुकवायुयुक्ता नौरिवासीत् ॥ ६६ ॥
गो० टी०—उपरिष्ठादिति । नौरिवावगाढेनाधोभागेन
व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति । अयं च उपरिगतशरी-
रेणाधोजलावगाढच्छायया चैकाकारः सन् मारुतपूरितकटा
नौरिवासीत् ॥ ६८ ॥

६६] ति० टी०—सोन्माद इव सापस्मार इव घूर्णन-
फेनवमनविक्रीशनादिविकारसाभ्यात् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—यं यमिति । स हनुमान् सङ्घस्य यं यं
देशं जगाम स देशस्तस्य हनुमतो वेगेन सोन्मादः अपस्मा-
रादिरोगसहित इव लक्ष्यते । 'घूर्णन् बहुफेनः अतिशब्द-
वानभवदित्यर्थः' ॥ ६७ ॥

गो० टी०—यं यमिति । सोन्माद इव सङ्घदर्ष इव सङ्घ-
द्वतजल इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

६७] ति० टी०—अर्मिजाळानामभिप्रन्, कर्मणः शेष-
स्वविवक्षया षष्ठी । तान्यभिप्रभिति यावत् । शैलवर्ष्मणेनेन
सागरोर्मिणामत्युन्नतत्वं सूचितम् ॥ ६७ ॥

रा० टी०—सागरस्येति । शैलवर्ष्मणां पर्वताकाराणां

कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च 'निर्गतः । सागरं भीमनिर्हार्दं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ६८ ॥
 विकर्षन्भूमिजातानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुष्टुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ६९ ॥
 रेःमन्दरसंकाशान्तुद्रतान्मुमहार्णवे । अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निव ॥ ७० ॥
 तस्य वेगसमुद्भुष्टं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विषंभ्राजे शैरदभ्रमिवाततम् ॥ ७१ ॥
 तिमिनकझषाः क्रूमा दृश्यन्ते विवृतास्तदा । वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७२ ॥
 क्रममाणं समीक्ष्याथ सुजगाः सागरंगमाः । व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७३ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत् ॥ ७४ ॥
 श्वेताभ्रघनराजीववायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणाम्भसि ॥ ७५ ॥
 शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७६ ॥

सागरस्य ऊर्मिजालानाम् उरसा उरोवेगेन अभिघ्नन् सन् महावेगः स इत्यमान् पुष्टुवे । ऊर्मिजालानामित्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी ॥ ६८ ॥

गो० टी०-सागरस्येति । शैलवर्षमणां शैलतुल्यानाम् 'वर्षं देहप्रमाणयोः' इति सज्जनः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

६८] ति० टी०-कपिवातः कपिनोत्थापितो वातः । मेघवातो मेघमण्डलगो वातः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-कपीति । निर्गतः प्रादुर्भूतः बलवान् कपिवातः प्रचलितकपिशरीरहेतुकदायुः मेघवातः मण्डलप्राप्तो वायुश्च सागरं भृशं कम्पयामासतुः ॥ ६९ ॥

६९] ति० टी०-रोदसी थावापृथिव्यौ विकिरन्निव पृथक्पिन्नपन्निव ॥ ६९ ॥

रा० टी०-विकर्षन्ति । बृहन्ति अतिस्थूलानि ऊर्मिजालानि विकर्षन् सहैव नयन् सन् रोदसी थावापृथिव्यौ लवणाम्भसि विकिरन् प्रक्षिपन्निव कपिशार्दूलः पुष्टुवे ॥ ७० ॥

गो० टी०-विकर्षन्ति । विकिरन्निव विभजन्निव रोदसी थावापृथिव्यौ ॥ ७२ ॥

७०] ति० टी०-अतीत्यातीत्य गमनाद्विगणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७० ॥

रा० टी०-मेर्विति । महावेगो इत्यमान् सुमहार्णवे उद्रतान् प्रादुर्भूतान् मेरुमन्दरसंकाशान् तरङ्गान् गणयन् संख्यातान् कुर्वन् इव अत्यक्रामत् निरगच्छत् ॥ ७१ ॥

गो० टी०-मेर्विति । अतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥ ७३ ॥

७१] ति० टी०-तस्य वेगेन सद्युद्भुष्टमूर्ध्वेक्षितम्, अत एव सजलदं जलदसहचरं मेघमण्डलपर्यन्तस्यूर्ध्वं गतमम्बरस्थं जलमाततं विततं शरदभ्रमिव शरन्मेघ इव बभौ । शुक्लत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य इत्यमत्तो वेगेन सद्युद्भुष्टम् ऊर्ध्वं प्रक्षिप्तम् अत एव सजलदं जलदेन सह स्थितम् अम्बरस्थजलम् आततं वितृतं शरदाभ्रमिव विचभ्राजे ॥ ७२ ॥

गो० टी०-तस्येति । तस्य इत्यमत्तो वेगेन ऊरुवातेन सद्युद्भूतं सद्युत्थापितं सजलदं जलं जलदो जलं चोद्भूतमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

७२-७३] ति० टी०-विदृता वेगाज्जलोत्सारणेन व्यक्तदेहाः । वस्त्रापकर्षणेन वस्त्रापहारेण शरीराण्यवयवाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

रा० टी०-तिमीति । वस्त्रापकर्षणेन शरीरिणां मनुष्यादीनां शरीराणीव विदृता जलरूपप्रावरणरहितास्तिम्यादयो दृश्यन्ते ॥ ७३ ॥

रा० टी०-क्रममाणमिति । सागरङ्गमाः भुजगाः व्योम्नि क्रममाणं तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७४ ॥

गो० टी०-तिमीति । तिमयो महामत्स्याः नक्राः ग्राहाः शषाः मकराः विदृताः जलविभेदेन प्रकाशिताः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

७४] ति० टी०-छायाप्रमाणवर्णनेन तच्छरीरप्रमाणमपि वर्णितप्रायम् । इयं माध्याह्निकी छाया ॥ ७४ ॥

रा० टी०-दशेति । दशयोजनविस्तीर्णा दशयोजनपरिमितविस्तारविशिष्टा त्रिंशद्योजनमायता दीर्घा वानरसिंहस्य छाया जवे वेगे सति चारुतरा अतिरमणीया अभवत् ॥ ७५ ॥

गो० टी०-दशयोजनविस्तीर्णेति । ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेऽपि लङ्काप्राप्तिः स्यात् मैनाकसंवादस्तरसासंवादादिकं च विरुध्यत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयं छायाशब्दो हि नान प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः । प्रातरेव हि सद्युद्गतरणशुक्लम् तदा तस्य छाया सद्युदे तथाप्रमाणा दृश्येतैव ॥ ७७ ॥

७५-७६] ति० टी०-श्वेताभ्रघना राजीवश्वेताभ्रयुक्तं मेघपङ्क्तिवत्तस्य च्छाया शुशुभे । शुक्लदंष्ट्रादिना नानावर्णत्वाद्भुक्तोपमानिर्वाहः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

रा० टी०-श्वेतेति । लवणाम्भसि पतिता वायुपुत्रानुगामिनी तस्य वायुपुत्रस्य छाया श्वेताभ्रघनराजीवश्वेताभ्रसंलग्ना घनराजी मेघपङ्क्तिरिव शुशुभे ॥ ७६ ॥

१ निःसृत इति गो. पाठः । २ निर्दोषमिति गो. पाठः । ३ उद्रतान्स इति गो. पाठः । ४ अतिक्रामन्ति गो. पाठः । ५ बभ्राजेति गो. पाठः । ६ शारदेति रा. पाठः । ७ इत्यमानमिति गो. पाठः । ८ भुजङ्गाः सागरालया इति गो. पाठः । ९ सुपर्ण इतीति गो. पाठः । १० विततेति गो. पाठः ।

येनासौ याति बलवान्नेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवाणवः ॥ ७७ ॥
 आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् । हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ७८ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमैञ्जिष्ठकानि च । कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरि ॥ ७९ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८० ॥
 प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा । वट्टैषुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८१ ॥
 तताप नहि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम् । सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थिन्द्रिये ॥ ८२ ॥
 ऋषयस्तुष्टुवृथैर्न प्लवमानं विहायसा । जैगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम् ॥ ८३ ॥
 नागाश्च तष्टुवृथैश्च रक्षांसि विविधानि च । प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८४ ॥
 तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति । इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८५ ॥
 साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः । करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८६ ॥

१० टी०-शुशुभे इति । महातेजाः स हनुमान् निरा-
 क्लम्बे वायुमार्गे पक्षवान् पर्वत इव शुशुभे ॥ ७७ ॥

१० टी०-भ्रवेताभ्रेति । अभवनः अभमूर्तिः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 ७७] ति० टी०-द्रोणी हर्म्यादौ जलनिर्गमकाष्ठयन्त्रं
 तज्जलपारायुक्त इव कृतां द्रोणीकृतः । मेघेषु तदाघातेन
 तेषु जलस्रवणादिति भावः ॥ ७७ ॥

१० टी०-येनेति । येन मार्गेण असौ कपिकुञ्जरो
 याति तेन मार्गेण अवर्णः सहसा शीघ्रं द्रोणीव कृतः हर्म्यादौ
 जलनिर्गमनाय काष्ठयन्त्रे इव प्रापित इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१० टी०-येनेति । द्रोणी कटाहः ॥ ८० ॥

७८] ति० टी०-आपतन्त्यस्मिन्नित्यापातो मार्गः ।
 पाण्डुरत्वादिगुणकानि मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा तथा
 बभूवेति शेषः ॥ ७८ ॥

१० टी०-आपात इति । पक्षिसंघानाम् आपाते आप-
 तनमार्गे पक्षिराज इव व्रजन् हनुमान् मेघजालानि प्रकर्षन्
 सहैव नयन् सन् मारुत इव बभूवेति शेषः ॥ ७९ ॥

१० टी०-आपात इति । आपाते मार्गे ॥ ८१-८४ ॥
 ७९-८०] ति० टी०-कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाभ्राणि
 चकाशिरि । मारुतेनाकृष्यमाणानीवेति शेषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

१० टी०-पाण्डुरेति । कपिना आकृष्यमाणानि पाण्डु-
 रत्वादिवर्णविशिष्टानि महाभ्राणि चकाशिरि ॥ ८० ॥

१० टी०-प्रविशति । अन्नजालानि प्रवेशादि कुर्वन्
 अत एव प्रच्छन्नः प्रकाशश्च कपिश्चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८१ ॥

८१] ति० टी०-तत्र प्लवगे ॥ ८१ ॥

१० टी०-प्लवमानमिति । प्लवमानं तं हनुमन्तं दृष्ट्वा
 देवगन्धर्वदानवाः पुष्पवर्षाणि वष्टुः ॥ ८२ ॥

८२-८३] ति० टी०-तं नहि ततापेत्यन्वयः । वायुः
 सिषेवे भ्रमापनयनायेति भावः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

१० टी०-ततापेति । सूर्यः रामकार्यार्थसिद्धये हनुमन्तम्
 अत एव हितं वानरेश्वरं न तताप तदा वायुः सिषेवे ॥ ८२ ॥

१० टी०-ऋषय इति । वनौकसमेतं हनुमन्तमृषय-
 स्तुष्टुवुः प्रशंसन्तो देवगन्धर्वाः जगुश्च ॥ ८४ ॥

१० टी०-ततापेति । रामकार्यं सीतान्वेषणं तदेवार्थः
 प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय तदेतुभूतदृढमच्छ्रमनिवर्तना-
 येत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

८४] ति० टी०-कपिवरं विगतक्लमं वीक्ष्य नागाद-
 यस्तुष्टुवुः ॥ ८४ ॥

१० टी०-नागा इति । विगतक्लमम् अन्यासाध्यव्यापार-
 वत्त्वेऽपि क्लमरहितं कपिवरं प्रेक्ष्य नागादयस्तुष्टुवुः ॥ ८५ ॥

१० टी०-नागा इति । रक्षांसि दिक्पालकरञ्जस्संन-
 न्धीनि ॥ ८७ ॥

८५] ति० टी०-इक्ष्वाकुकुलस्य स्वोत्पादकस्य मानं
 सत्कारमर्थयते तथाभूतः ॥ ८६ ॥

१० टी०-तस्मिन्निति । हनुमति प्लवमाने सति इक्ष्वा-
 कुकुलमानार्थी इक्ष्वाकुकुलस्य स्वजन्मकारणीभूतस्य मानं
 सत्कारमर्थयते तच्छीलः सागरश्चिन्तयामास ॥ ८६ ॥

१० टी०-तस्मिन्निति । मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं
 सागरत्वादिति भावः ॥ ८८ ॥

८६] ति० टी०-विवक्षतां वाग्निन्द्रियवत्प्राणिनाम् ।
 सर्ववाच्यः सर्वं वाच्यं निन्दा यस्मिन्स्तादृशो भविष्यामि
 सर्वनिन्दास्पदं भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

१० टी०-तस्मिन्तास्वरूपमाह-साहाय्यमिति । हनुमतः
 साहाय्यं यदि नाहं करिष्यामि तर्हि विवक्षतां कृत्स्नजननिन्दां
 वक्तुमिच्छतां जनानां सर्ववाच्यः सर्वात्मना वक्तव्यः निन्दनीय
 इत्यर्थः, भविष्यामि ॥ ८७ ॥

१० टी०-साहाय्यमिति । सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण
 निन्दाः विवक्षतां वक्तुमिच्छताम् ॥ ८९-९१ ॥

१ माञ्जिष्ठेति गो. रा. पाठः । २ रुक्षते इति गो. पाठः । ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणीति गो. पाठः । ४ वानरोत्तममिति गो. पाठः । ५ जगुर्गुरिति
 रा. पाठः । ६ मशौजसमिति गो. पाठः । ७ विदुषाः खगा इति गो. पाठः ।

अहमिक्ष्वाकुनाथेन सागरेण विवर्धितः । इक्ष्वाकुसञ्चिवश्चायं : तैर्नाहिर्यवसादितुम् ॥ ८७ ॥
 तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः । शेषं च मयि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति ॥ ८८ ॥
 इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि । हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ८९ ॥
 त्वमिहासुरसङ्घानां देवैराज्ञा महात्मना । पातालनिलयानां हि परिघः संनिवेशितः ॥ ९० ॥
 त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् । पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९१ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैलं वर्धितुम् । तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९२ ॥
 स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् । हनूमान्मार्कार्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥
 [अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः । मम इक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥
 कुरु साचिव्यमस्पर्कं न नः कार्यमतिक्रमेत् । कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥
 सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि । अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वर ॥
 चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित । हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततः शेषं गमिष्यति ॥
 काकुत्स्थस्यानुशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् ।] श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥

८७] ति० टी०—उक्तमेव विदुषोति—अहमिति । तत्तस्मादेवोऽवसादितुमवसत्तुं श्रमं गन्तुं नार्हति । सागरेण विवर्धित इत्युक्त्या कश्चिदेशः सगरखातस्याप्येतत्संबद्ध इति ज्ञायते ॥ ८७ ॥

८८] टी०—तत्र हेतुं वदन्नाह—अहमिति । इक्ष्वाकुनाथेन सागरेणाह विवर्धितः तत्तस्मादेतोः अवसादितुं श्रमं प्राप्तुम् अयम् इक्ष्वाकुसचिवः नार्हति ॥ ८८ ॥

८९] ति० टी०—शेषं मार्गशेषम् ॥ ८९ ॥
 ९०] टी०—तथेति । यथाऽयं कपिः विश्रमेत तथा मया विधातव्यं मयि मद्विहितविश्रान्तस्थाने विश्रान्तः निवर्तितश्रमः अत एव सुखी स हनुमान् शेषं मार्गम् अतितरिष्यति ॥ ८९ ॥

९१] ति० टी०—अम्भसि स्वाम्भसि छन्नं हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानम् तन्मयमिति यावत् । 'नाभिः प्रधाने कस्तूर्याम्' इति ॥ ८९ ॥

९२] टी०—इतीति । समुद्रः इति साध्वीं मतिं कृत्वा अम्भसि जले छन्नं हिरण्यनाभं सुवर्णप्रधानं तन्मयमित्यर्थः, मैनाकमुवाच । 'नाभिः प्रधाने कस्तूर्याम्' इति कोशः ॥ ९० ॥

गो० टी०—इतीति । हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गं नाभिशब्दो ह्यध्यक्षवाची शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव । 'नाभिरध्यक्षकस्तूर्याः' इति दर्पः ॥ ९२ ॥

९३] ति० टी०—परिघ इति पञ्चच्छेदभयात्समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं द्वारनिरोधकपरिघवन्मैनाकः स्थापित इत्यर्थः ॥ ९० ॥

९४] टी०—तद्वचनाकारमाह—त्वमिति । पातालनिलयानां मार्गनिरोधाय परिघः परिघत्वेन परिकल्पितस्त्वं देवराज्ञा देवराजेन संनिवेशितः निर्गमविले संस्थापितः ॥ ९१ ॥

गो० टी०—त्वमिति । परिघः अर्गलम् । 'परिघो मुद्र-लेऽर्गले' इति दर्पः ॥ ९३ ॥

९१] ति० टी०—ज्ञातवीर्याणां देवराजेनेति शेषः । एषामसुराणाम् ॥ ९१ ॥

९२] टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—त्वमिति । ज्ञातवीर्याणाम् एषां पुनरप्युत्पतिष्यताम् असुरसंघानां पातालस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९२ ॥

गो० टी०—परिघत्वमेवाह—त्वमेषामिति ॥ ९४ ॥
 ९२] ति० टी०—शक्तिस्ते अस्तीति शेषः । तस्मात्पिहितपातालमुख एव सन्दृष्टिशक्त्या वर्धमानः सन्नूर्ध्व-मुत्तिष्ठ ॥ ९२ ॥

९३] टी०—तिर्यगिति । हे शैल ! तिर्यगादिषु वर्धितुं ते शक्तिरस्तीति शेषः । तस्मात् त्वां संचोदयामि अतस्त्वमुत्तिष्ठ ९३

गो० टी०—तिर्यगिति । शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९६ ॥ ९६ ॥

९३] ति० टी०—उपर्येति तवोपरिप्रदेशं प्राप्नोति । तस्माद्विश्रामाय त्वमुत्तिष्ठेति पूर्वोपान्वयः । एतदुत्तरम् 'हनूमान्मार्कार्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः । श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥' इति प्राचीनः पाठः । अत्र खमाप्लुतः इत्यनन्तरं केचित्श्लोकाः प्रक्षिप्ताः परैरिति कतकः । यतो रामकार्यार्थी यतश्च आस्यति ततस्तस्य श्रमं समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥

९३] ति० टी०—उपर्येति तवोपरिप्रदेशं प्राप्नोति । तस्माद्विश्रामाय त्वमुत्तिष्ठेति पूर्वोपान्वयः । एतदुत्तरम् 'हनूमान्मार्कार्यार्थी भीमकर्मा खमाप्लुतः । श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥' इति प्राचीनः पाठः । अत्र खमाप्लुतः इत्यनन्तरं केचित्श्लोकाः प्रक्षिप्ताः परैरिति कतकः । यतो रामकार्यार्थी यतश्च आस्यति ततस्तस्य श्रमं समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥

९४] टी०—तत्प्रयोजनमाह—स इति । खमाकाशमाप्लुतः प्राप्तः स प्रसिद्धः एष हनुमान् त्वाप्लुपर्येति तवोपरिदेशं प्राप्नोति अतः प्लवगेन्द्रस्य श्रमं समीक्ष्य उत्थातुमर्हसि । साध्वी-श्लोक एकान्वयी ॥ ९४ ॥ ९६ ॥

गो० टी०—अस्येति । इक्ष्वाकोः कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत

१ समीपेति गो. पाठः । २ नावसीदितुमर्हतीति गो. पाठः । ३ सुखेनातिपतिष्यतीति गो. पाठः । ४ पातालतलवासिनाम् । देवराज्ञा गिरि-श्रेष्ठेति गो. पाठः । ५ जातेति गो. पाठः । ६ कार्यभित्ति गो. पाठः । ७ एते सार्धचत्वारः श्लोकाः गो. अधिकाः ।

हिरण्यगर्भो मैनाक्रो निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतवृत्तः ॥ ९४ ॥
 स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्सुच्छिन्नस्तदा । यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ९५ ॥
 स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः । दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ ९६ ॥
 शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सर्किनरमहोरगैः । आदित्योदयसंकाशैर्हृत्स्त्रिवाम्बरम् ॥ ९७ ॥
 तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः । आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम् ॥ ९८ ॥
 जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः । आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥ ९९ ॥
 र्समुत्थितमसङ्गेन हनूमानग्रतः स्थितम् । मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०० ॥
 स तमुच्छिन्नतमत्यर्थं महावेगो महाकपिः । उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०१ ॥
 स तदासादितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च नैनाद च ॥ १०२ ॥

इति इक्ष्वाकुकुलवर्ती तस्य पूज्यतमास्तव मत्संबन्धादिति भावः ।
 यद्वा त्वदुपकारकवायुशुभ्रदृश्य ॥ ९७ ॥

गो० टी०—कुर्विति । कार्यं प्रयोजनं विश्रान्त्यादि कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मनुषुं कोपम् उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

गो० टी०—चामीकरेति । चामीकरमहानाभ स्वर्णमय-
 महाशृङ्ग ॥ १०० ॥

गो० टी०—काकुत्स्थस्येति । काकुत्स्थस्यानुशंस्यं रामस्य
 सीताविषयां दयाम् ॥ १०१ ॥

९४-९६] ति० टी०—लवणाम्भसः वचो निशम्ये-
 त्यर्थः ॥ ९४—९६ ॥

रा० टी०—हिरण्येति । मैनाकः लवणाम्भसः वचनमिति
 शेषः, निशम्य श्रुत्वा जलात् तूर्णमुत्पपात ॥ ९६ ॥

रा० टी०—उत्पतनप्रकारमाह—स इति । स मैनाकः
 सागरजलं भित्त्वा अत्युच्छिन्नो बभूव । तत्र दृष्टान्तः—जलधरं
 मेघं भित्त्वा दिवाकरो यथा ॥ ९७ ॥

रा० टी०—स इति । सागरेण नियोजितः स मैनाकः
 मुहूर्तेन शृङ्गाणि दर्शयामास ॥ ९८ ॥

गो० टी०—हिरण्यनाभ इति । निशम्य वचनमिति
 शेषः ॥ १०२-१०४ ॥

९७] ति० टी०—एतदुत्तरम् 'शातकुम्भमयैः' इत्यादि ।
 अत्रापि द्वित्र्यश्लोकप्रक्षेपः परेषाम् । हिरण्यनाभत्वविवरणम्—
 शातकुम्भमयैरिति । आदित्योदयसंकाशैरिति उपलक्षित
 इति शेषः ॥ ९७ ॥

रा० टी०—शातकुम्भैरिति । सर्किनरमहोरगैः किवर-
 महोरगसहितैः शातकुम्भमयैः स्वर्णप्रचुरैः आदित्योदयसंकाशैः
 आदित्योदयेन प्रकाशमानैः उदयकालिकादित्यसदृशैर्वा अम्बर-
 झल्लिसद्भिरिव शृङ्गैर्मैनाकः शृङ्गमे इति शेषः ॥ ९९ ॥

गो० टी०—शातकुम्भेति । शातकुम्भभिः स्वर्णसदृशैः

आदित्योदयसंकाशैः आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः
 शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०५ ॥

९८-९९] ति० टी०—शस्त्रसंकाशं शस्त्रवच्छयाममा-
 काशं काञ्चनप्रभमभवत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

रा० टी०—तस्येति । समुत्थितैः तस्य शृङ्गैः शस्त्रसंकाशं
 श्यामत्वेन खड्गसदृशमाकाशं काञ्चनप्रभम् अभवत् ॥ १०० ॥

रा० टी०—जातेति । गिरिसत्तमः स मैनाकः जातरूपमयैः
 स्वर्णप्रचुरैः अत एव महाप्रभैः अत एव भ्राजमानैः अति-
 शोभितैः शृङ्गैः स्वशिखरैः आदित्यशतसंकाशोऽभवत् ॥ १०१ ॥

गो० टी०—तस्येति । शस्त्रसंकाशं नीलमित्यर्थः । 'शस्त्रमा-
 युधलोहयोः' इति विश्वः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

१००] ति० टी०—असङ्गेनाविलम्बेन ॥ १०० ॥

रा० टी०—तमिति । असङ्गेन विळम्बराहित्येन लवणतो-
 यस्य मध्ये उत्थितं मैनाकं विघ्नोऽयमिति निश्चितः निश्चितवान्
 हनुमानासीदिति शेषः ॥ १०२ ॥

१०१] ति० टी०—पातयामास तमत्यर्थमुच्छिन्नं दृष्ट्वा
 तच्छृङ्गं पातयामासेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् उच्छिन्नमुत्थितं तं मैना-
 कं जीमूतं मारुत इव उरसा पातयामास ॥ १०३ ॥

गो० टी०—तमिति । निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरि
 निष्ठा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

१०२] ति० टी०—सादितोऽनसादितः अपःकृत इति
 यावत् । 'जहर्ष च ननाद च' इति प्राचीनः पाठः । बलवैभवं
 दृष्ट्वा जहर्ष स्वोत्थानप्रयोजनावेदनाय ननाद शब्दं कृतवान् ।
 'ननन्द' इति त्वायुनिककल्पितः पाठः ॥ १०२ ॥

रा० टी०—स इति । तेन हनुमता आसादितः विदः पर्व-
 तोत्तमः स मैनाकः हरेर्हनुमतो वेगं बुद्ध्वा जहर्ष ननाद च १००

गो० टी०—स इति । जहर्षं विलिप्सिये ॥ ११० ॥

तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः । प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥ १०३ ॥
 मानुषं धारयन्रूपमात्मनः शिखरे स्थितः । दुर्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ १०४ ॥
 निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् । राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ॥ १०५ ॥
 स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः । कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ १०६ ॥
 सोऽयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति । त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ १०७ ॥
 योजनानां शतं चापि कपिरेष खमाप्नुतः । तत्र सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥
 तिष्ठै त्वं हरिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् । तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ॥ १०९ ॥
 तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽर्थं गमिष्यसि । अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै ॥
 प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ ११० ॥
 वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज । तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ १११ ॥

१०३-१०४] ति० टी०-तदेव विवृणोति-तमि-
 ति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

रा० टी०-तमिति । मानुषं रूपं धारयन् आत्मनः शिखरे शृङ्गे स्थितः आकाशे सञ्चरति-प्राप्तः प्रीतः पर्वतो मैनकः आकाशगतं कपिं तं इत्यमन्तं वाक्यमब्रवीत् । सार्ध-श्लोक एकान्वयी ॥ १०५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-दुष्कृतमिति । हे वानरोत्तम ! त्वमिदं दुष्कृतं कर्म कृतवान् अतः मम शृङ्गेषु निपत्य यथासुखं विश्रम्य गम्यताम् ॥ १०६ ॥

गो० टी०-तमिति । प्रीतः प्रीतियोक्तकव्यापारः १११-११३

१०५] ति० टी०-राघवस्य कुले जातैः सगरपुत्रैः ॥ १०५ ॥

रा० टी०-नह कथं तवैतद्बुद्धिर्जातैत्यत आह-राघवस्येति । राघवस्य कुले जातैः सगरैरुदधिः परिवर्धितः अतः सागरः सगरपरिवर्धित उदधिः रामहिते युक्तं त्वां प्रत्यर्चयति । तत्र हेतुः-कृते उपकृते प्रत्युपकारः कर्तव्यमेष सनातनो धर्मः, सामान्ये नपुंसकम् । सार्धश्लोकः संमिलितान्वयी ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

१०६] ति० टी०-कृतउपकारः ॥ १०६ ॥

१०७] ति० टी०-सोऽयं राघवकुलजः सागरस्तत्प्रतिकारार्थी तत्कुलप्रत्युपकारार्थी । त्वत्तः सत्कियमाणाद्धारभूतात्संमानं राघवकुलपूजामर्हति । त्वन्निमित्तं त्वत्सत्कारार्थं प्रचोदितः प्रेरितः ॥ १०७ ॥

रा० टी०-नह तेन तव किमित्यत आह-स इति । तत्प्रतिकारार्थी तस्योपकृतस्य प्रतिकारं प्रत्युपकारमर्थयते तच्छीलः स सागरः त्वत्तः संमानं सत्कारमर्हति अत एव त्वन्निमित्तमनेन सागरेण बहुमानादहं प्रचोदितः त्वद्विश्रमणार्थं प्रेरितोऽस्मि ॥ १०९ ॥

गो० टी०-कृत इति । कृते उपकारे त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी त्वत्तः संमानमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्व संमाननमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

१०८] ति० टी०-प्रेरणाप्रकारः-योजनानामिति ।

योजनानां शतमपि प्रकृतिं खमाप्नुत एष कपिः शेषं प्रक्रान्तावशेषं तत्र साङ्गु विश्रान्तः सन्प्रक्रमतामिति यतः प्रेरितोऽस्मि, अतो मयि तिष्ठ । स्थित्वा विश्रम्य पश्चात्प्रयतामिति योजना । अत्र 'तिष्ठ त्वम्' इत्यर्थं प्रक्षिप्तमिति केचिद् ॥ १०८ ॥

गो० टी०-चोदनाप्रकारमाह-योजनानामिति । प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्वोपान्वयः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

१०९] ति० टी०-तत्तस्माद्यदिदं कन्दादि मयि बहु दृश्यते तदास्वायेत्यन्वयः ॥ १०९ ॥

रा० टी०-तिष्ठेति । त्वं मयि तिष्ठ विश्रम्य गम्यतां च । अर्थं पृथक् । तदेव भङ्गयन्तरेणाह-योजनमिति । योजनानां शतं प्रकृतिमिति शेषः । खमाप्नुत एष भवान् मम साङ्गु विश्रान्तः सन् शेषमध्वानं प्रक्रमताम् । अर्धद्वयमेकान्वयी ॥ ११० ॥

गो० टी०-तदिति । तत्प्रसिद्धं कन्दः करहाटः मूलपादः । तत्तस्मात् ॥ ११७ ॥

११०] ति० टी०-अस्माकमपि संबन्धस्त्वत्साहाय्यकरणप्रयोजक इति शेषः । तं संबन्धं वक्तुमाह-प्रख्यात इति । भवान्महागुणपरिग्रहः बहुवीहिरयम्, अतस्त्रिषु लोकेषु प्रख्यातः ॥ ११० ॥

रा० टी०-तदिति । तदुक्तहेतोः तदुत्तममिदं कन्दमूलफलमास्वाद्य विश्रान्तः सन् गमिष्यसि ॥ १११ ॥

रा० टी०-अस्माकमिति । हे कपिमुख्य ! यतः यस्त्वं महागुणानां स्वामिसेवाङ्गुलानां परिग्रहः परिगृहीता अत एव त्रिषु लोकेषु विख्यातः अतः तेन त्वया सह अस्माकमपि संबन्धोऽस्ति ॥ ११२ ॥

गो० टी०-अस्माकमिति । प्रख्यात इति संबन्धविशेषणं महागुणानां परिग्रहो यस्मिन् तथा ॥ ११८-१२२ ॥

१११] ति० टी०-तांशुं त्वां ये वेगवन्तः प्लवगाः सन्ति तेषां मुख्यतमं मन्ये ॥ १११ ॥

अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता । धर्म जिज्ञासमानेन किं पुनर्यौदृशो भवान् ॥ ११२ ॥
 त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ ११३ ॥
 पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ ११४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥ ११५ ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ ११६ ॥
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद् वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ ११७ ॥
 स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ ११८ ॥
 अस्मिन्नवगणतोये च पक्षिणः पुत्रगोचरम् । गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ ११९ ॥
 ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते । त्वया ममैष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२० ॥
 अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महामते ॥ १२१ ॥
 श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण हरिसत्तम । प्रीतिं च मर्म मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥ १२२ ॥
 एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्पुरेषोऽपनीयताम् ॥ १२३ ॥
 त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते । प्रतिज्ञा च मया दत्ता नस्थातव्यमिहान्तरा ॥ १२४ ॥

रा० टी०—वेगवन्त इति । हे मारुतात्मज ! वेगवन्तः
 हवन्तो ये हवद्गाः तेषां मुख्यतमं त्वामह मन्ये ॥ ११३ ॥

११२] ति० टी०—भवान्यादृशस्तादृशः पूज्य इति । क
 पुनरिति योजना ॥ ११२ ॥

रा० टी०—त्वं तु ममातीव पूज्य इति बाधयितुमाह—
 अतिथिरिति । धर्म जिज्ञासमानेन ज्ञातुमिच्छता विजानता
 च प्राकृतोऽपि—अतिथिः पूजार्हः पूजनीयः, यादृशः प्राकृतवि-
 कल्पणो भवान् पूजार्ह इति किं वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥

११३] ति० टी०—विवक्षितप्राप्तस्त्यमेवाह—त्वं हीति ११३

रा० टी०—त्वमिति । मारुतस्य त्वं पुत्रः अत एव वेगेन
 तस्यैव सदृशोऽसीति शेषः ॥ ११५ ॥

११४—११७] ति० टी०—इदमह्वारकमारुतपूजायां कार-
 णान्तरमप्याह—शृणु चापीति ॥ ११४—११७ ॥

रा० टी०—पूजित इति । त्वयि पूजिते सति मारुतः
 पूजां प्राप्नोति तस्मात्त्वं पूजनीय एव । ननु मारुतपूजयां तव
 किमित्यत आह—अत्र मारुतपूजायां कारणं शृणु ॥ ११६ ॥

रा० टी०—कारणमेवाह—पूर्वमित्यादिभिः । कृतयुगे
 पूर्वस्रुत्पत्तिसमये पर्वताः पक्षिणः पक्षविशिष्टाः अभवन् ते
 पर्वता वेगिनो गरुडा इव सर्वा दिशः जग्मुः ॥ ११७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सर्वदिग्गमनानन्तरम् ऋषिभिः
 सह देवसंघाः भूतानि अन्ये प्राणिनश्च तेषां पर्वतानां पतनश-
 ङ्कया भयं जग्मुः ॥ ११८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भौतिप्राप्त्यनन्तरं शतक्रतुः
 ततस्तेषां शतसहस्रशः पर्वतानां पक्षान् चिच्छेद् ॥ ११९ ॥

गो० टी०—संबन्धं विष्टोति—पूर्वमित्यादिना । पक्षिणः
 पक्षवन्तः । हिः पादपूरणे ॥ १२३—१२६ ॥

११८—११९] ति० टी०—क्षिप्त आकाशस्थितः १८॥१९

रा० टी०—स इति । सः शान्तिपक्षो देवराट् क्रुद्धः सन्
 माद्युपागतः प्राप्तः अत एव महात्मना श्वसनेन वायुना क्षिप्तः
 अत्पूर्वं प्रापितः ततः इन्द्रगमनानन्तरम् अस्मिन् कवणतोये
 प्रक्षिप्तः अत एव तव पित्रा गुप्तः पक्षसमघो यस्य अत एव
 अभिरक्षितोऽहमस्मीति शेषः । श्लोकद्वयमेकान्वयि १२०॥१२१
 गो० टी०—अस्मिन्निति । समयः समग्रपक्षः गुप्तसमग्रप-
 क्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोऽस्मीत्यर्थः ॥ १२०—१२१ ॥

१२०] ति० टी०—तत उक्तकारणादेव संबन्धः पूजाप्र-
 योजकः स्वरक्षकपुत्रस्वरूपः ॥ १२० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः उक्तहेतोः त्वया सह मम
 एव संबन्धः अत एव महागुणस्त्वं मम मान्योऽसि अत एव
 त्वां मानयामि पूजयामि ॥ १२२ ॥

१२१] ति० टी०—अस्मिन्कार्ये प्रत्युपकाररूपे । एवंगते
 सति चिरात्प्राप्ते सति । मया समुद्रेण चेति शेषः । त्वं पूजा-
 स्वीकारेण तयोः प्रीतिं कर्तुमर्हसि ॥ १२१ ॥

रा० टी०—अस्मिन्निति । सागरस्य मम च एवस्रुक्त-
 प्रकारेण कार्ये स्वपितृकर्तृकोपकारे गते ज्ञाते सति प्रीतमनास्त्वं
 प्रीतिं कर्तुमर्हसि ॥ १२३ ॥

१२२] ति० टी०—मान्यस्य वायुसंबन्धात्तव पूज्यस्य
 मम प्रीतिं कुर्विति शेषः ॥ १२२ ॥

रा० टी०—धर्ममिति । अमं मोक्षय दूरीकुरु पूजां
 गृहाण च मम प्रीतिं च गृहाण जानीहि अहं तु मान्यस्य तव
 दर्शनात् प्रीतोऽस्मि ॥ १२४ ॥

१२३—१२४] ति० टी०—मन्युः पूजानङ्गीकारजं
 दैन्यम् ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १२५ ॥
 स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः । पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ १२६ ॥
 अथोर्ध्वं दूरमौगत्य हित्वा शैलमहार्णवौ । पितुः पन्थानमसाद्य जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १२७ ॥
 भूयश्चोर्ध्वं गतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् । वायुसूनुर्निरालम्बो जगाम कपिकुञ्जरः ॥ १२८ ॥
 तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १२९ ॥
 देवताश्चाभवन्ःहृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा । काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३० ॥
 उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३१ ॥
 हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् । अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १३२ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवञ्चकः मैनाकेन प्रार्थितः कपि-
 श्रेष्ठः तमब्रवीत् । तद्ब्रचनाकारमाह—त्वया आतिथ्यं कृतं परि-
 तोषकवचनेनैव सत्कारः कृत इत्यर्थः, अत एव प्रीतोऽस्मि
 अत एव एषः विश्रान्त्यकारणादिजनितो मन्युर्दैन्यमपनी-
 यताम् ॥ १२५ ॥

रा० टी०—नह स्थित्यादि किमर्थं न कियते इत्यत आह—
 त्वरत इति । मे कालः त्वरते मां त्वरयति यतः अहो दिन-
 मतिवर्तते एतेन दिन एव लङ्का गन्तव्येति सूचितम् । हेत्व-
 न्तरमाह—इह अस्मिन् अन्तरा सागरतरणमध्ये मया न स्थात-
 व्यम् इति प्रतिज्ञा दत्ता कृता, वानरसमीपे इति शेषः ॥ १२६ ॥

गो० टी०—प्रीतोऽस्मीति । कृतमातिथ्यं तव दर्शनादि-
 नेति भावः । मन्युः कोपः मत्कृता पूजा न गृहीतेति कोपो
 निरस्पतामित्यर्थः । कार्यकालः त्वरते शीघ्रं गच्छति मां प्रेर-
 यति । अहश्चाप्यतिवर्तते अत्र विलम्बः कियते चेदिदमहोऽति-
 वर्तत इत्यर्थः । इह समुद्रे अन्तरे मध्ये मया न स्थातव्यमिति
 वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा कृता ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

१२५] ति० टी०—शैलमालभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेति
 एतावत्प्रवनेऽपि श्रममारोप्य दृष्याऽयं प्रयास एतयोरिति
 प्रहासः ॥ १२५ ॥

रा० टी०—इतीति । हरिपुंगवः इत्युक्त्वा पाणिना शैल-
 मालभ्य संस्पृश्य अकाशमाविश्य प्रहसन्निव जगाम । इव
 एवार्थे ॥ १२७ ॥

गो० टी०—इत्युक्त्वेति । प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवे-
 त्यर्थः ॥ १३४ ॥

१२६] ति० टी०—उपपन्नाभिस्तत्काले युक्ताभिः ॥ १२६ ॥

हा० टी०—स इति । पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानात्पूजितः
 अवेक्षितः उपपन्नाभिः योग्याभिः आशीर्भिः अभिनन्दितश्च स
 हनुमान् दूरमूर्ध्वमाप्लव्य अत एव शैलमहार्णवौ स्वसत्कारार्थ-
 मागतगिरिसागरौ हित्वा पितृवायोः पन्थानमासाद्य प्राप्य ।
 अथ जगाम मङ्गलगमनं चकार । श्लोकद्वयमेकान्वयि १२८-१२९

१२७] ति० टी०—अथोर्ध्वं यत्र देशे स्थितस्ततोऽपि
 बहुर्ध्वम् । पितुः पन्थानं वायुमार्गम् ॥ १२७ ॥

गो० टी०—अथेति । हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्तिमन्तौ तौ
 हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्सखदोऽपि मूर्तिमत्तया तत्रादृश्यतेति
 सूचितम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

१२८] ति० टी०—भूय ऊर्ध्वं ततोऽपि बहुर्ध्वं तं गिरि-
 मधःप्रदेशवर्तिनमवलोकयन् ॥ १२८ ॥

रा० टी०—भूय इति । भूयोऽधिकाम् ऊर्ध्वगतिं प्राप्य
 गिरिं तं नराकृतिसखदं च अवलोकयन् निरालम्बः वायुसूनु-
 र्जगाम ॥ १३० ॥

१२९] ति० टी०—तद्वितीयं कर्माविश्रम्यैव पुनरत्यूर्ध्वं
 पतनरूपं कर्म ॥ १२९ ॥

रा० टी०—तदिति । सुदुष्करम् अन्यैः कर्तुमशक्यं
 द्वितीयम् । उत्प्लवनापेक्षया द्वित्वसंख्यापूरकं विश्रान्त्यकर-
 णरूपं कर्म दृष्ट्वा सुरादयः प्रशशंसुः ॥ १३१ ॥

गो० टी०—तद्वितीयमिति । द्वितीयं सखदलङ्घनापेक्षया
 द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म ॥ १३७ ॥

१३०-१३१] ति० टी०—तत्रस्था मैनाकस्था गगनस्था
 वा । तस्य काञ्चनस्य काञ्चनमयस्य सुनाभस्य शोभनम-
 ध्यस्य मैनाकस्य कर्मणा जलादुत्थानरूपेण देवता इन्द्रश्च
 तुष्टः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

रा० टी०—देवता इति । सुनाभस्य अतिशोभनमध्यभा-
 गस्य तस्य मैनाकस्य कर्मणा विश्रान्तदानप्रार्थनादिरूप-
 क्रियया तत्रस्थाः इन्द्रमत्कर्मदर्शनाय तत्र स्थिताः देवता वास-
 वश्च दृष्टा अभवन् ॥ १३२ ॥

रा० टी०—उवाचेति । परितोषात् हनुमत्परितोषणात्
 हेतोः शचीपतिः गद्गदं स्खलद्वाग्बुविशिष्टं वच उवाच ॥ १३३ ॥

१३२] ति० टी०—अभयं स्वकृतपक्षच्छेदशङ्काजनित-
 भयाभावम् ॥ १३२ ॥

रा० टी०—तद्ब्रचनाकारमाह—हिरण्येति । हे शैलेन्द्र !
 अहं परितुष्टोऽस्मि अतः ते तुभ्यम् अभयं मत्कर्मपक्षच्छेद-
 शङ्काहेतुकभयाभावं प्रयच्छामि ददामि अतः यथासुखं गच्छ
 विचर ॥ १३४ ॥

साहं कृतं ते सुमहद्विश्रान्तस्य हनूमतः । क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १३३ ॥
 रामस्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः । सत्क्रियां कुर्वता शैक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया ॥ १३४ ॥
 सै तत्प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्वतोत्तमः । देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १३५ ॥
 स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा । हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १३६ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १३७ ॥
 अयं वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोऽपरि । हनूमानाम तस्य त्वं मुहूर्ते विघ्नमाचर ॥ १३८ ॥
 राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वानभःस्पृशम् ॥ १३९ ॥
 बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् । त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४० ॥
 एवमुक्त्वा तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४१ ॥
 विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्त्येदमुवाच ह ॥ १४२ ॥
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभः । अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १४३ ॥
 वै एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा । व्यादाय वक्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १४४ ॥

१३३-१३५] ति० टी०-निर्भयस्यापि भये सतीवोप-
 चारार्थं साहं कृतं यतः, अतः परितुष्टः इत्यन्वयः १३३-१३५

रा० टी०-अभयप्रदाने हेतुमाह-साहाय्यमिति । निर्भयस्य
 स्योवादन्यतो भयरहितस्य वानरसमूहस्य भये स्योवाद्गीतौ
 प्राप्ते सति योजनशतं क्रमतो गच्छतो विश्रान्तस्य श्रमाभाव-
 वतो हनूमतः साहं त्वया कृतम् ॥ १३६ ॥

रा० टी०-रामस्येति । यः कपिः रामस्य हितायैव
 याति तस्य सत्क्रियां शक्त्या कुर्वता त्वया दृढमत्यन्तं तोषि-
 तोऽस्मि ॥ १३६ ॥

रा० टी०-स इति । स मैनाकः परितुष्टं शतक्रतुं दृष्ट्वा
 विपुलं तत्प्रहर्षमलभत् ॥ १३७ ॥

गो० टी०-साहाय्यमिति । भये सति समुद्रलङ्घनेऽस्य किं
 भविष्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः ॥ १४१-१५३ ॥

१३६] ति० टी०-अवस्थितः जलान्तरमग्न इत्यर्थः ।
 सागरं मैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशम् ॥ १३६ ॥

रा० टी०-स इति । दत्तो वरो यस्मै स शैलः अव-
 स्थितो बभूव, हनूमान् ससुहृतेन सागरं व्यतिचक्राम च ॥ १३८ ॥

१३७-१३८] ति० टी०-अथ देवैर्लङ्कां प्रविष्टस्य
 हनूमतः कार्यक्षमबलपरीक्षणार्थं सुरसाप्रवर्तनम्-तत
 इत्यादि ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

१३९] ति० टी०-नभःस्पृशमिति पुंस्त्वमार्षम् । वक्र-
 शब्दोऽर्थोर्धादिर्वा ॥ १३९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः हनूमत्प्लवनसमये नागमातरं
 सुरसां देवादयोऽब्रुवन् ॥ १३९ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-अयमिति । वातात्मजो-
 ऽयं हनूमान् सागरं परितुष्टवते तस्य हनूमतः विघ्नं प्लवनविघातं

राक्षसं रूपम् आस्थाय कृत्वा नभस्पृशं वक्रं सुलं च कृत्वा
 सुहृतेमाचर कुरु । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४० ॥ १४१ ॥

१४०-१४१] ति० टी०-बलं ज्ञानबलसुपायबलं च
 पराक्रमं च ज्ञातुमिच्छामहे । तदेव विवृणोति-त्वा-
 मिति ॥ १४० ॥ १४१ ॥

१४२] ति० टी०-'भयस्य च भयावहम्' इति पाठे
 सर्वलोकभयस्यापीत्यर्थः ॥ १४२ ॥

रा० टी०-तत्प्रयोजनमाह-बलमिति । पराक्रमं शत्रु-
 विघातकं भूयो अधिकम् अस्य बलं ज्ञानेन्द्रिययोः सामर्थ्यं
 ज्ञातुमिच्छामहे । नह्य विघ्नाचरणेन तज्ज्ञानं कथं भविष्यती-
 त्यत आह-उपायेन त्वां विजेष्यति विषादं गमिष्यति वा ए-
 तेन विजयविषादाभ्यां क्रमेण बलाबलयोर्ज्ञानं भविष्यत्येवेति
 सूचितम् ॥ १४२ ॥

रा० टी०-पञ्चमिति । दैवतैः एवमुक्त्वा अभिसत्कृता
 समुद्रमध्ये विद्यमाना सुरसा विकृतं छिन्ननासिकत्वाद्यनेक-
 विकारविशिष्टम् अत एव विरूपं श्यभरूपाद्विदुदम् अत एव
 सर्वस्य भयावहं भीतिप्रापकं राक्षसं वपुः विभ्रती सती
 प्लवमानं हनूमन्तम् आष्टत्य इदमुवाच । श्लोकद्वयमेका-
 न्वयि ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

१४३] ति० टी०-ईश्वरैर्देवैः ॥ १४३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-ममेति । ईश्वरैः मम भक्ष्यः
 त्वं प्रदिष्टः अतस्त्वां भक्षयिष्यामि अतः ममाननं प्रविश ॥ १४५ ॥

१४४] ति० टी०-एष वरः पुर आगतस्य वदनप्र-
 वेक्षरूपः इत्युक्त्वेति शेषः । सत्वरा त्वरासहिता सा
 सुरसा ॥ १४४ ॥

रा० टी०-नह्य अनपराधिगो मम भक्षणं किमर्थमिच्छसी-

१ विक्रान्तत्येति गो. पाठः । २ हि दूलेनेति गो. पाठः । ३ हरिरिति गो. पाठः । ४ तस्येति गो. पाठः । ५ ततः प्रहर्षमगमदिति गो.
 पाठः । ६ सममिति गो. पाठः । ७ एष श्लोको गो. नास्ति ।

एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत् । रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया

॥ १४५ ॥

अस्य कार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः । तस्य सीता हता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १४६ ॥

तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् । कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनि ॥ १४७ ॥

अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् । आगमिष्यामि ते वक्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १४८ ॥

एवमुक्त्वा हनुमता सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १४९ ॥

तं प्रयान्तं समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनूमतः ॥ १५० ॥

निविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ १५१ ॥

व्यादाय विपुलं वक्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ १५२ ॥

त्यत आह-वर इति । एष समागतमात्रभक्षणरूपः वरः धात्रा मम मद्यं पुरा दत्तः इत्युक्त्वेति शेषः, विपुलं विस्तीर्णं सुखं व्यादाय मारुतेः पुरः अग्रे स्थिता बभूवेति शेषः ॥ १४६ ॥

१४६] ति० टी०-प्रहृष्टवदनः । दत्तभक्षणवराया अपि सकाशाद्विस्तारोपायज्ञानजो हर्षः ॥ १४६ ॥

रा० टी०-एवमिति । सुरसया एवमुक्तः प्रहृष्टवदनो हनुमान् अब्रवीत् । अर्थं पृथक् । तद्वचनाकारमाह-राम इत्यादिभिः । रामो नाम दाशरथिः लक्ष्मणेन वैदेह्या च सह दण्डकावनं प्रविष्टः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

१४६] ति० टी०-कार्यविषक्तस्य मायाभृगवधे प्रसक्तस्य । बद्धवैरस्य शर्पणलाविरूपकरणदादिकर्मणेति शेषः ॥ १४६ ॥

रा० टी०-अन्येति । अन्यकार्यविषक्तस्य देवादिकार्य-साधनाशक्तस्य अत एव राक्षसैर्बद्धवैरस्य तस्य वनं प्रविष्टस्य रामस्य भार्या रावणेन हता ॥ १४९ ॥

गो० टी०-अन्येति । अन्यकार्यविषक्तस्य मारीचभृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५४ ॥

१४७] ति० टी०-रामसाद्यकरणे हेतुः-रामस्य विषय-वासिनीति । तस्य सर्वाधिपतित्वात् ॥ १४७ ॥

रा० टी०-तस्या इति । तस्याः सीतायाः सकाशं समीपमहं गमिष्ये अतः रामस्य विषये देशे वस्तुं शौक्यमस्याः सा त्वं रामस्य साह्यं कर्तुमर्हसि । एतेन मां न भक्षयेति सूचितम् ॥ १५० ॥

गो० टी०-तस्या इति । विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

१४८] ति० टी०-रामं चेति । दृष्ट्वा दृष्टान्तं च विज्ञाप्येति शेषः ॥ १४८ ॥

रा० टी०-पञ्चान्तरमाह-अथवेति । अथवा भक्षण-स्यावश्यकत्वे मैथिलीं रामं च दृष्ट्वा ते वक्रमागमिष्यामि इति ते तवाग्रे सत्यं प्रतिशृणोमि प्रतिजानामि ॥ १५१ ॥

१४९] ति० टी०-कश्चिदपि मां नातिवर्तेत् अमञ्जितो न मच्छेदित्यर्थः परस्मैपदमार्थम् ॥ १४९ ॥

रा० टी०-एवमिति । हनुमता एवमुक्त्वा सुरसा मां कश्चित् नातिवर्तेत् एषः मम वरः ब्रह्मणा दत्त इति शेषः । एतेन त्वां भक्षयिष्याम्येवेति सूचितम् ॥ १५२ ॥

गो० टी०-एवमिति । नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत् अतिवर्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्थम् । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो ममेत्यस्यानन्तरं

तद्दृष्ट्वा व्यादितं वक्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमानित्यादिश्लोका द्रष्टव्याः । मध्ये तं प्रयान्तमित्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च शतयोजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति विरोधात् । त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ तं प्रयान्तं समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ व्यादाय विपुलं वक्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्क्रुद्धो वै वक्रं येन मां विषद्विष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमान्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ चकार सुरसा चास्यं त्रिशयोजनमायतम् । हनुमांस्तु ततः क्रुद्धजिज्ञासयोजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्रं चत्वारिंशत्थोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशथोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रं षष्टियोजनमायतम् । तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रमशीतोयोजनोच्छ्रितम् । हनुमानचलप्रलयो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रं शतयोजनमायतमिति १५७

१५०] ति० टी०-तं प्रयान्तं पुनरागच्छामीत्युक्त्या वरदानं श्रुत्वाऽपि प्रयागोन्मुखम् । हनुमतस्तस्य बलं जिज्ञासमाना सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ १५० ॥

रा० टी०-तमिति । प्रयान्तं हनुमन्तं समुद्रीक्ष्य हनुमतो बलं जिज्ञासमाना सुरसा अब्रवीत् ॥ १५१ ॥

१५१-१५२] ति० टी०-निविश्येति । प्रविश्यैव गन्तव्यम् यदि चक्षिरस्तीत्यर्थः, इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

१५०] ति० टी०-तं प्रयान्तं पुनरागच्छामीत्युक्त्या वरदानं श्रुत्वाऽपि प्रयागोन्मुखम् । हनुमतस्तस्य बलं जिज्ञासमाना सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ १५० ॥

रा० टी०-तमिति । प्रयान्तं हनुमन्तं समुद्रीक्ष्य हनुमतो बलं जिज्ञासमाना सुरसा अब्रवीत् ॥ १५१ ॥

१५१-१५२] ति० टी०-निविश्येति । प्रविश्यैव गन्तव्यम् यदि चक्षिरस्तीत्यर्थः, इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

१ प्राञ्जलिर्नार्यभः । प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् इति गो. पाठः । २ अन्येति गो. रा. पाठः । ३ एतन्नादि शतयोजनायतमित्यन्तं श्लोकद्वयं गो. प्रक्षिप्तमित्युपक्षिप्तम् । ४ वै इति गो. पाठः । ५ प्रविश्येति गो. पाठः ।

अब्रवीत्कुरु वै वक्रं येन मां विषहिष्यसि । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम् ॥ १५३ ॥
 दशयोजनविस्तारो ह्येनूमानभवत्तदा । [तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥]
 चकार सुरसाऽप्यास्यं विशद्योजनमायतम् ॥ १५४ ॥
 [ह्येनूमांस्तु ततः क्रुद्धः त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥
 बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्रं षष्टिं योजनमुच्छ्रितम् ॥
 तदैव हनुमान्वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्रमशीतिं योजनोच्छ्रितम् ॥
 हनुमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्रं शतयोजनमायतम् ॥]
 तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् । दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ॥ १५५ ॥
 स संक्षिप्यात्मनः कार्यं जीमूत इव मारुतिः । तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान्बभूवाद्भुष्टमात्रकः ॥ १५६ ॥
 सोऽभिर्षद्याथ तद्वक्रं निष्पत्य च महाबलः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५७ ॥
 प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते । गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १५८ ॥
 तं दृष्ट्वा वदानमुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १५९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—निविश्येति । एषः सुखे-
 प्रवेशनरूपः वरः धात्रा मम दत्तः अतः मे वदनं सुखं निविश्य
 त्वया गन्तव्यमित्युक्त्वेति शेषः, सत्त्वा वेगवती सा सुरसा
 वक्रं व्यादाय मारुतेः पुरः अग्रे स्थिता बभूवेति शेषः । सार्ध-
 श्लोक एकांश्वयी ॥ १५४ ॥

रा० टी०—एवमिति । सुरसया एवमुक्तः वानरपुङ्गवो
 हनुमान् येन यादृशेन मां विषहिष्यसि ग्रसिष्यसि तादृशं वक्रं
 कुरु इत्यब्रवीत् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १५५ ॥

१५३] ति० टी०—दशयोजनमायताम् आयतवक्रामि-
 त्यर्थः ॥ १५३ ॥

१५४] ति० टी०—‘ चकार सुरसाऽप्यास्यं विशद्योजन-
 मायतम् ’ इत्यनन्तरम् ‘ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यम् ’ इति
 प्राचीनः पाठः । अत्र ‘ तद्दृष्ट्वा मेघसंकाशं विशद्योजनमायतम् ।
 हनुमांस्तु ततः क्रुद्धं त्रिंशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्रं
 चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनो-
 च्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् । तदैव
 हनुमान्वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्रमशी-
 तियोजनोच्छ्रितम् । हनुमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः ॥
 चकार सुरसा वक्रं शतयोजनमायतम् ॥ ’ इति श्लोकास्तु
 प्राक्षिप्ता इति कतकः ॥ १५४ ॥

रा० टी०—इतीति । दशयोजनमायतां दशयोजनविस्तृत-
 सुखां सुरसां हनुमान् इत्युक्त्वा दशयोजनविस्तारोऽभवत् ।
 तदा तस्मिन्काले दशयोजनमायतं मेघसंकाशं तं हनुमन्तं दृष्ट्वा
 सुरसाऽपि विशद्योजनमायतम् आस्यं सुखं चकार । ततः
 सुरसाया विशद्योजनविस्तृतसुखदर्शनानन्तरं क्रुद्धो हनुमांस्तु
 त्रिंशद्योजनमायतो बभूवेति शेषः । सार्धश्लोकद्वयमेकां-
 श्वयि ॥ १५५—१५८ ॥

गो० टी०—प्रकृतं विलिख्यते—तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः
 सुबुद्धिमान् । संक्षिप्यात्मनः कार्यं बभूवाद्भुष्टमात्रकः १५८-१५९

१५५-१५७] ति० टी०—व्यादितं व्यात्तम् । दीर्घजिह्व-
 त्वादिगुणविशिष्टं व्यातं तत्तस्या आस्यं दृष्ट्वेत्यन्वयः १५६-१५७

रा० टी०—चकारेति । सुरसा तथा तेन प्रकारेण चत्वा-
 रिंशदुच्छ्रितं चत्वारिंशद्योजनपरिमितं वक्रं चकार । हनुमांस्तु
 पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितो बभूव ॥ १५९ ॥

रा० टी०—चकारेति । सुरसा षष्टिं योजनमुच्छ्रितं
 चकार । तदैव हनुमान् सप्ततिं योजनोच्छ्रितो बभूवेति
 शेषः ॥ १६० ॥

रा० टी०—चकारेति । अशीतिं योजनोच्छ्रितं सुरसा
 चकार । हनुमान् नवतिं योजनोच्छ्रितः । अशीतिमित्यस्य नव-
 त्तिमित्यस्य च बहिर्भूतत्वेऽप्यन्वय आर्षः ॥ १६१ ॥

रा० टी०—चकारेति । सुरसा शतयोजनमायतं चकार ।
 तस्मिन् सुहृते जीयते मेघ इव हनुमान् अद्भुष्टमात्रको बभूव ।
 सार्धश्लोक एकांश्वयी ॥ १६२ ॥

रा० टी०—स इति । अद्भुष्टमात्रकशरीरो हनुमान् तद्वक्रं
 सुरसासुखमभिपद्य प्राप्य निष्पत्य वक्रान्निर्गम्य च अन्तरिक्षे
 स्थितः सन् इदमब्रवीत् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १६३ ॥

१५८-१५९] ति० टी०—इदं वचनमितीदंशुष्टार्धः ।
 प्रविष्ट इति । दाक्षायणि दक्षप्रजापतिसंताने, अत एव नतिः ।
 सत्य आसीत् सत्यो जात इत्यर्थः । वदनप्रवेशरूप-
 स्वात्तस्य ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—प्रविष्ट इति । हे दाक्षायणि ।
 ते वक्रमहं प्रविष्टोऽस्मि अतः तव वरः सत्य आसीत् अतः
 यत्र वैदेही तत्र गमिष्ये ते नमोऽस्तु ॥ १६४ ॥

१ विषहिष्यसे इति गो.पाठः । २ भायत इति गो.पाठः । ३ बभूव हनुमांस्तेदिति गो.पाठः । ४ अर्धमेतत् रा.पाठे अधिकम् । ५ एतदादि श्लोक-
 चतुष्टयं रा. अधिकम् । ६ श्लोकोऽयं रा.नारितः । ७ अर्धमेतत् गो.नारितः । ८ सुवोरमिति गो.गुहीत पा. । ९ ऽभिपत्येति गो.पा. । १० अब इति गो.पाठः ।

अर्थसिद्धयै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६० ॥
 तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । साधुसाधिविति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६१ ॥
 स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् । जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६२ ॥
 सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते । चरिते कैशिकाचार्यैरेरावतनिषेविते ॥ १६३ ॥
 सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः । विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १६४ ॥
 वज्राशनिर्समस्पर्शैः पावकैरिव शोभिते । कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिर्धिष्ठिते ॥ १६५ ॥
 वहता हव्यमैत्यन्तं सेविते चित्रभानुना । ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६६ ॥
 महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले । विविक्ते विमले विषे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६७ ॥
 देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे । विताने जीवलोकस्य विमले ब्रह्मनिर्मिते ॥ १६८ ॥
 बहुशः सेविते वीरैर्विद्याभरणैर्वृते । जगाम वायुमार्गं च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १६९ ॥
 हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्मारुतो यथा । कालाशुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १७० ॥
 कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरै । प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १७१ ॥
 प्राहृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तथा । प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १७२ ॥
 भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्रिराद् । पुवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७३ ॥

रा० टी०—तमिति । राहुशुक्लात् चन्द्रमिव वदनाशुक्तं तं दृष्ट्वा स्वेन रूपेणोपलक्षिता सुरसा वानरमन्त्रीत् ॥ १६५ ॥

गो० टी०—प्रविष्टोऽस्मीति । दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदानकथनसमये तथैव कथितमित्यनुवादात् कल्प्यते ॥ १६०—१६४ ॥

१६०] ति० टी०—अथ साऽदृष्ट्वाति—अर्थसिद्धयै इति । राघवेण त्वद्विज्ञापितवृत्तान्तेन समानय संगमय १६०

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अर्थेति । यथासुखं गच्छ राघवेण सह वैदेहीं समानय संगमयत्वं ॥ १६५ ॥

१६१—१६२] ति० टी०—तत्तृतीयं सुरसावकाशिक्रम-
 णरूपम् ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् पूर्वोक्तकर्मद्वयात् तृतीयं कर्म सुरसाशुक्लानिर्गमकियां दृष्ट्वा हरिं हनुमन्तं साधु साधिवति प्रशशंसुः ॥ १६७ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमाननाधृष्यं वरुणालयं सागरं तत्समीपम् अभ्येत्य प्राप्य आकाशमाविश्य जगाम ॥ १६८ ॥

१६३] ति० टी०—वारिधारासेवितत्वादिविशेषणके च-
 न्द्रसूर्यपथे जगामेत्यन्वयः एकोनसप्ततितमेन । पतगैः पक्षिभिः
 कैशिकं गानवृष्यविषा तदाचार्यैस्तुम्बुरुप्रभृतिगन्धर्वैश्चरिते
 सेविते । ऐरावतम् ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरिति तीर्थैः, गजविशेष
 इत्यन्ये ॥ १६३ ॥

रा० टी०—मार्गं वर्णयन्माह—सेवित इत्यादिभिः । वा-
 रिधाराभिः सेविते युक्ते पतगैः पक्षिविशेषैः निषेविते कैशि-
 कानां गानवृष्यादिविषानामाचार्यैस्तुम्बुरादिगन्धर्वैश्च चरिते
 ऐरावतैः ऋजुदीर्घेन्द्रधार्यैर्गजविशेषैर्वा निषेविते ॥ १६९ ॥

गो० टी०—आकाशगमनमिति दुष्करमित्यनुमर्थं कथयि-
 तुम् आकाशस्वरूपं वर्णयते—सेवित इत्यादिना श्लोकस-
 प्तकेन । कैशिकाचार्यैः कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विषापर-
 विशेषैरित्यर्थः । वज्राशनिसमाघातैः पावकैः वज्राशनिसमाघा-
 तैर्दंतुभिर्जातैः पावकैः हव्यं वहता देवेभ्यो हव्यवहनार्थं गतेन
 चित्रभातुना वह्निना विषे विश्वगते व्यापक इत्यर्थः । देवराज-
 गजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने वितानतुल्ये ।
 वितत इति वितानविशेषणम् ॥ १६५—१७३ ॥

१६४] ति० टी०—पतगोरंगाः पक्षिसर्पाः ॥ १६४ ॥

रा० टी०—संपतद्भिर्गच्छद्भिः सिंहदिभिः समलंकृते १७० ॥

१६५] ति० टी०—वज्राशनिसमस्पर्शैस्तद्वत्प्राणहरैः पा-
 वकैः पञ्चाग्निभिरिव स्वर्गजिद्भिर्धिष्ठिते । 'समाघातैः' इति
 पाठे ताभ्यां तुल्य आघातोऽभिघातो येषां तैरित्यर्थः ॥ १६५ ॥

रा० टी०—वज्राशनिसमः स्पर्शो येषां तैः पावकैः पञ्चा-
 ग्निभिरिव स्वर्गजिद्भिः अधिष्ठिते अत एव शोभिते ॥ १७१ ॥

१६६] ति० टी०—चित्रभातुना पञ्चाग्निभिर्गोऽयमाग्नि-
 श्चित्रभातुः ॥ १६६ ॥

रा० टी०—अत्यन्तं हव्यं वहता चित्रभातुना वह्निविशेषेण
 सेविते ॥ १७२ ॥

१६७] ति० टी०—विषे विश्वाश्रये । विश्वावसुर्गन्ध-
 र्वराजः ॥ १६७ ॥

रा० टी०—विविके विरुद्धेण विषे जगदानुपीभूते वि-
 शाले वा ॥ १७३ ॥

१६८—१७३] ति० टी०—देवराजानां गजाः पुण्डरीकादवः ।
 वितानोऽवकाशावरणवके 'चांदवा' इति प्रसिद्धे ॥ १६८—१७३ ॥

१ समानयस्विति गो. पाठः । २ समाघातैरिति गो. पाठः । ३ उपेति गो. पाठः । ४ अलंकृते इति गो. पाठः । ५ अत्यर्थमिति गो. पाठः । ६ विके इति गो. पाठः । ७ गणैर्वैरिति गो. पाठः । ८ क्विति गो. पाठः । ९ पतवाचो सार्धश्लोको गो न स्तः ।

मनसा चिन्तयांमास प्रवृद्धा कामरूपिणी । अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याभ्यहमाशिता ॥ १७४ ॥
 इदं मेम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् । इति संचिन्त्य मनसा छायायामस्य समाक्षिपत् ॥ १७५ ॥
 छायायां गृह्यमाणयां चिन्तयामास वानरः । समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पद्मगूकृतपराक्रमः ॥ १७६ ॥
 प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ॥ १७७ ॥
 ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाभ्रमसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननाम् ॥ १७८ ॥
 कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् । छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ १७९ ॥
 स तां बुद्ध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः । व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १८० ॥
 तस्य सा कायमुद्दीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः । वक्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसंनिभम् ॥ १८१ ॥
 घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् । स ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८२ ॥

रा० टी०—जीवलोकास्य विताने वितानसदृशे ॥ १७४ ॥

रा० टी०—वायुमार्गे मारुतिर्दृष्टमान् गच्छमान् गच्छ इव जगाम । सप्तकमेकान्वयि ॥ १७५ ॥

रा० टी०—हनुमान्मिति । हनुमान् मेषजालानि मारुत इव प्राकर्षत् अत एव महाभाणि चक्राशिरे ॥ १७६ ॥

रा० टी०—प्रविशन्निति । अवजालानि पुनः पुनः प्रविशन्निष्पतंश्च सन् हनुमान् प्राट्षि प्राट्टकालिकमेघ इन्दुरिवाभाति ॥ १७७ ॥

रा० टी०—प्रवृद्धयमान इति । सर्वत्र सर्वैः प्रवृद्धयमानो हनुमान् निरालम्बमम्बरं पक्षयुक्तोऽद्विराडिव भेजे ॥ १७८ ॥

रा० टी०—प्लवमान इति । प्लवमानं तं हनुमन्तं दृष्ट्वा प्रवृद्धा बलादिनाऽतिदृढिं प्राप्ता सिंहिका नाम राक्षसी चिन्तयामास ॥ १७९ ॥

१७४] ति० टी०—आशिता कृतभोजना ॥ १७४ ॥

रा० टी०—चिन्ताप्रकारमाह—अद्येति । इदं महासत्त्वं चिरस्य बहुकालात् मम वशमागतम् अतः दीर्घस्य कालस्य बहुकालपर्यन्तम् आशिता कृतभोजनाऽहं भविष्यामि ॥ १८० ॥

गो० टी०—अद्येति । दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति अथ आशिता आशित्री ध्रुक्वती भविष्यामि ॥ १७४ ॥

१७५] ति० टी०—समाक्षिपजग्राह । छायाग्रहणेन तद्दस्तुनिरोधशक्तिस्तस्या ब्रह्मदत्ता ॥ १७५ ॥

रा० टी०—इतीति । इति संचिन्त्य अस्य हनुमतः छायां समाक्षिपत् अगुह्यात् छायायां गृह्यमाणयां वानरचिन्तयामास ॥ १८१ ॥

गो० टी०—इतीति । समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १७५ ॥

१७६] ति० टी०—पद्मकृतः स्तब्धगतिः पराक्रमो यस्य ॥ १७६ ॥

रा० टी०—चिन्ताप्रकारमाह—स्वमिति । प्रतिलोमेन विपरीतेन वातेन सागरे महानौरिव समाक्षिप्तः केनचित् गृहीतोऽहं सहसा पद्मगूकृतपराक्रमोऽस्मि ॥ १८२ ॥

गो० टी०—समाक्षिप्त इति । पद्मगूकृतपराक्रमः कुण्डितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकूलेन ॥ १७६—१७८ ॥

१७७] ति० टी०—महानौर्यथा पद्मकृतपराक्रमा स्तब्धगतिः प्रतिलोमेन वातेन क्रियते । गम्यदेशगतिनिरोध एवात्र स्तब्धगतिरित्यम् । यद्वा तेन यथा विपरीतगतिवारणाय यन्त्रैः स्तब्धगतिः कार्षते, तथाऽहं केनचित्स्तब्धगतिः कृतः ॥ १७७ ॥

रा० टी०—तिर्यगिति । तिर्यगादौ वीक्षमाणः कपिः लवणाभ्रसि महासत्त्वं ददर्श ॥ १८३ ॥

१७८—१७९] ति० टी०—महासत्त्वं लीरूपं प्राणिनम् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

रा० टी०—तामिति । विकृताननां तां सिंहिकां दृष्ट्वा चिन्तयामास । अर्थं पृथक् ॥ १८४ ॥

रा० टी०—चिन्ताप्रकारमाह—कपीति । अद्भुतदर्शनं छायाग्राहि सत्त्वं प्राणी कपिराज्ञा यथा यथावत् आख्यातं तदिदमेव अत्र संशयो न समासान्तविधेरनित्यत्वाद्गजभावः ॥ १८५ ॥

गो० टी०—छायाग्राहीति । तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १७९ ॥ १८० ॥

१८०] ति० टी०—अर्थतत्त्वेन छायाग्रहणरूपार्थक्रियया १८०

रा० टी०—स इति । अर्थतत्त्वेन अर्थस्य सुप्रीवोपदिष्ट-छायाग्रहणरूपवस्तुनः तत्त्वेन याथार्थ्येन तां सिंहिकां बुद्ध्वा प्राट्षि बलाहको मेघ इव स हनुमान् व्यवर्धत ॥ १८६ ॥

१८१—१८२] ति० टी०—पातालाम्बरसंनिभं पातालाकाशमध्यभागसदृशम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

रा० टी०—तस्येति । महाकपेः वर्धमानं कायमुद्दीक्ष्य सा सिंहिका पातालाम्बरसंनिभं पातालाम्बरयोरन्तरालवृत्त्यं वक्रं प्रसारयामास ॥ १८७ ॥

रा० टी०—गर्जति । घनराजी मेघपङ्क्तिरिव गर्जन्ती सिंहिका वृषभं समभिद्रवत्, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्गजभावः । ततोऽनन्तरं कायमात्रं सिंहिकाशरीरपरिमितं सुमहत् स्वघन-

कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकापिः । स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कापिः ॥ १८३ ॥
 संक्षिप्य मुहुःरात्मानं निपात महाकापिः । आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः १८४ ॥
 यस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा । ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८५ ॥
 उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः । तां तु दिष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सैः १८६ ॥
 कैपिप्रवीरो वेगेन ववृथे पुनरात्मवान् । हतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ॥
 स्वयंभुवैव हनुमान्सृष्टस्तस्या निपातने ॥ १८७ ॥
 तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् । भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः पुत्रगोत्तमम् ॥ १८८ ॥
 भीममथ कुतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं पुत्रतां वर ॥ १८९ ॥

योगमित्यर्थः, तस्याः सुखं मर्माणि भेदनाय मर्मस्थलानि च
 स हनुमान् ददर्श । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १८८ ॥

गो० टी०—घनराजीविति । समभिद्रवत् समभ्य-
 द्रवत् ॥ १८१ ॥

गो० टी०—स ददर्शति । कायमात्रं देहप्रमाणम् ॥ १८२ ॥
 १८३—१८५] ति० टी०—कायमात्रं स्वशरीरकलनपर्याप्तं
 शरीरप्रमाणमित्यर्थ इति तीर्थः । मात्रशब्दोऽप्यत्राचीति कतकः ।
 मर्माणि च भेदनार्थं ददर्शेत्यन्वयः । तस्या वक्त्रे आत्मानं सुदुः
 संक्षिप्याधिकं संकुच्य निपातयेत्यन्वयः ॥ १८३—१८५ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् तस्याः सिंहिकायाः
 वक्त्रे आत्मानं स्वशरीरं संक्षिप्य सुदमं कृत्वा निपातात् ॥ १८५ ॥

रा० टी०—अस्य इति । राहुणा ग्रस्यमानं पूर्णचन्द्रमिव
 तस्या आस्ये सुखे निमज्जन्तं हनुमन्तं सिद्धचारणा ददृशुः १९०

गो० टी०—स इति । सुदुः संक्षिप्य संनिकषाद्युणं
 संकुच्य ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः प्रवेशानन्तरं मनस्संपात-
 वत् मनोगमनवत् विक्रमो गमनं यस्य स हनुमान् तीक्ष्णैर्न-
 खैस्तस्या मर्माणि उत्कृत्य शैथिल्यसंपादनार्थं किञ्चित् भिस्वा
 वत्पपात श्रद्धाद्वारा तर्क्यरीराभिर्जंगाम ॥ १९१ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः तेन रूपेण मनस्संपातावि-
 क्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ १८५ ॥

१८६] ति० टी०—मनःसंपातविक्रमो मनोवेगलुल्यवेगः ।
 दिष्ट्या देवाद्वयहेण । 'दृष्ट्वा' इति पाठे सुक्ष्मदर्शनेत्यर्थः ।
 धृत्या सहजधैर्येण । दाक्षिण्येन कालोचितकृत्यचातुर्येण च तां
 निपात्य निहत्य वेगेनोत्पपात ॥ १८६ ॥

रा० टी०—तामिति । दिष्ट्या देवादीनां भाग्योदयेन
 धृत्या स्वधैर्येण च दाक्षिण्येन अतिनिपुणतया च तां सिंहिकां
 निपात्य शैथिल्यप्रापणपूर्वकं पातयित्वा आत्मवान् अतिप्रय-
 त्नवान् कैपिप्रवीरः स हनुमान् पुनर्ववृथे ॥ १९२ ॥

गो० टी०—तामिति । दृष्ट्या दूरदेव दर्शनेन धृत्या अत्य
 शैथिल्यजननवाद्यर्थेन दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ १८६ ॥

१८७—१८८] ति० टी०—नह प्रथमप्रवृत्तवेगस्य ह्रस्ता-

दिभिः कुण्डीभावे सति कथं पुनराकाशगमनं तत्राह—आत्म-
 वान्वायोरिव स्वाधीन एव तद्गमनविषयो यतः । प्रथमं स्वा-
 काशमार्गप्राप्तिमात्राय महेंद्रपर्वतालम्बनभितरजनप्रतात्प्राणाय
 वेत्याहुः । हतहृत्सहृदयलक्षणप्राणस्थाना, अत एव विधुरा
 प्राणशून्याम्भसि पपात । अत्र कविकृत्प्रेक्षते—तस्याश्छाया-
 ग्रहणमात्रेण भक्षणोदशक्तिमत्याः सिंहिकाया, निपातने
 निपातनिमित्तं रावणनाशाय स्वात्मरूपरामवत्स्वस्वरूपो हनु-
 मान्सृष्टः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

रा० टी०—हृतेति । हनुमता हतं विवेकराहित्यं प्रापितं
 हृत् हृदयं यस्याः सा अत एव विधुरा गर्वेभ्यो विशुष्का सा
 सिंहिका अम्भसि सागरजले पपात । तत्र हेतुः—तस्या निपा-
 तने स्वयंभुवा ब्रह्मणा हनुमान् एव सृष्टः निर्मितः ॥ १९३ ॥

रा० टी०—तामिति । सिंहिकां हतां ताभितां वीक्ष्य आ-
 काशचारीणि भूतानि तं हनुमन्तमुचुः ॥ १९४ ॥

गो० टी०—हतहृदिति । विधुरा आर्ता ॥ १८७ ॥
 १८९] ति० टी०—महत्सत्त्वं महाबला राक्षसी रावण-
 वदक्षयसंहारा स्वया संहतेत्यर्थः । अरिष्टं बाधारहितम्
 'रिष हिंसायाम्' ॥ १८९ ॥

रा० टी०—तद्गचनाकारमाह—भीममिति । भीमं भयङ्करं
 सत्त्वं यस्वया हतं गर्वविध्वंसपूर्वकं ताडितं तन्महत्कर्म कृतम् ।
 अतः अभिप्रेतमिच्छाविषयीभूतमर्थम् अरिष्टं निर्बाधं यथा
 भवति तथा साधय । अत्र सिंहिकायाः प्राणवियोगपरस्वेन
 व्याख्यातं हेयमेव परमधर्मज्ञहनुमतोऽत्र जीप्राणवियोगकर्तृ-
 त्वस्यासंभवात् अत एव स्रस्तावधाभावः सङ्कुञ्जते अत एव
 वक्ष्यमाणलङ्काकर्मकप्रहारसमये श्री चेति मन्थ्यानेन नाति-
 क्रोधः स्वयं कृत इत्युक्तिः संगच्छते अत एव न संदर्भाद्यु-
 दिरिति दिक् ॥ १९५ ॥

गो० टी०—भीममित्यादि । अरिष्टं शुभं यथा भवति
 तथा यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य दृष्टिः आपतित्त्वमद्यमेक्षणं
 मतिः अपर्धतस्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं राक्षसं यथा तव तथा तस्य
 त्वत्वारि सन्ति तत्त्वया हतम् । ताभ्येव त्वत्वापोह—भूति-
 रिति । या धृतिः स्वकर्मस्य स्वात्मकृत्यकार्येषु नावसीदिति या

यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव । धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्य स कर्मसु न सीदति ॥ १९० ॥
 स तैः संपूजितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनैः । जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवस्कापिः ॥ १९१ ॥
 प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोकयन् । योजनानां श्रतस्यान्ते वनराजौ ददर्श सः ॥ १९२ ॥
 ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् । दीपं शाखाभृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९३ ॥
 सागरं सागरान्नूपान्सागरान्नूपजान्द्रुमान् । सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत् ॥ १९४ ॥
 स महाभयसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् । निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ १९५ ॥
 कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः । मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महामतिः ॥ १९६ ॥
 ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसंनिभम् । पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९७ ॥
 तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनूमान्प्रकृतौ स्थितः । त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९८ ॥

दृष्टिर्नावसीदति या मतिर्नावसीदति यदाक्ष्यं नावसीदति एतानि चत्वारि यस्य सन्ति तस्यैवा इतमिति योजना ॥ १८८ ॥ १८९ ॥
 १९०] ति० टी०-निर्बाधं कर्मसाधनहेतुमाह-यस्य त्विति ॥ १९० ॥

रा० टी०-यस्येति । यथा तव एतानि धृत्यादीनि चत्वारि सन्ति तथा यस्य सन्ति स कर्मसु क्रियासु न सीदति न दुःखं प्राप्नोति ॥ १९६ ॥

१९१] ति० टी०-स तैः संपूजितस्तेः पूर्वोक्तभूतैः । प्रतिपन्नप्रयोजनैरभिमतं साधयेत्यनुमत्यासृष्टगृहीतकार्यैः ॥ १९१ ॥

रा० टी०-स इति । पूज्यः सर्वेषां पूजनीयः अत एव तैः आकाशचारिभिः संपूजितः अत एव प्रतिपन्नं निश्चितं प्रयोजनं सीतादर्शनं येन, प्रतिपन्नं सिद्धं यस्येति वा स इह-मान् पन्नगाशनवत् आकाशमाविश्य जगाम ॥ १९७ ॥

गो० टी०-स इति । संभावितः पूजितः । प्रतिपन्नप्रयोजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसाधः स च स्त्रीत्वे दोषे समानेऽपि घृतरसाया जयप्रतिपत्तिः सिंहािकाया वधप्रतिपत्तिश्च ॥ १९० ॥

१९२] ति० टी०-प्राप्तभूयिष्ठः प्राप्तकल्पः पारो येन सः ॥ १९२ ॥

रा० टी०-प्राप्तेति । प्राप्तः भूयिष्ठो बहुः पारो येन स हनूमान् योजनानां श्रतस्यान्ते विद्यमानां वनराजौ ददर्श ॥ १९८ ॥

गो० टी०-प्राप्तेति । प्राप्तभूयिष्ठपारः प्राप्तप्रायतारः १९१ १९३] ति० टी०-पतन्नेव गच्छन्नेव मलयोपवनानि । अनेनोत्तरतीरे इव दक्षिणतीरेऽपि मलयाख्यः पर्वतोऽस्तीति गम्यते ॥ १९३ ॥

रा० टी०-ददर्शेति । शाखाभृगश्रेष्ठो हनूमान् पतन् गच्छन् सन्नेव विविधद्रुमभूषितं द्वीपं मलयोपवनानि च सा-गरं च सागरस्य अन्तर्गत् देशांश्च सागरस्य पत्नीनां नदीनां मुखानि सङ्गमस्थलानि विलोकयन् सन् ददर्श । अर्धचतुष्टय-मेकान्यपि ॥ १९९ ॥ २०० ॥

गो० टी०-ददर्शेति । मलयोपवनानि लङ्कामलय इति दक्षिणतीरे स्थितमलयः तस्योपवनानि ॥ १९२ ॥

१९४] ति० टी०-सागरं दक्षिणतीरसमीपवर्तिसागरम् ।

अन्वपः कच्छदेशः । सागरस्य पत्नीनां लङ्काद्वीपादागत्य सागरं प्रविशन्तीनां नदीनां मुखानि संगमस्थानानि विलोक-यद्दवलोकयत् ॥ १९४ ॥

गो० टी०-सागरमिति । सागरस्य पत्नीनां नदीनां विक्रोत्पन्नानाम् । आत्मानं स्वशरीरम् । मतिं चकार मेन इति यावत् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

१९५] ति० टी०-आत्मानं स्वशरीरं महत्त्वादाकारं निरुन्धन्तमिव । मतिं कर्तव्यनिश्चयम् ॥ १९५ ॥

रा० टी०-स इति । स हनूमान् आकाशं निरुन्धन्तमिव महाभयसंकाशम् आत्मानं स्वदेहं समीक्ष्य मतिं चिन्तां चकार ॥ २०१ ॥

१९६] ति० टी०-कौतूहलम् आश्चर्यचिन्तां दिदृश्वामित्यर्थः ॥ १९६ ॥

रा० टी०-चिन्तास्वरूपमाह-क्रोधेति । मम कायवृद्धिं प्रवेगं च दृष्ट्वैव मयि कौतूहलम् आश्चर्यं कुर्युरिति महामतिर्ह-नूमान् मेने ॥ २०२ ॥

गो० टी०-कथं मेन इत्यत्राह-कायवृद्धिमिति ॥ १९६ ॥

१९७] ति० टी०-प्रकृतिं निजमाकारम् । वीतमोहो वीतो नद्यो वासनावशादागतः कामादिमोहो यस्य सः । आ-त्मवाञ्छिवन्मूकयोगी । प्रकृतिम् भगवदनन्यतस्वताकक्षण-स्वभावमित्यर्थः ॥ १९७ ॥

रा० टी०-तत इति । ततो विचारानन्तरं महीधरसंनिभं शरीरं संक्षिप्य अल्पत्वं प्राप्य प्रकृतिं स्वाकृतिं पुनरापेदे । तत्र दृष्टान्तः-वीतमोहः विगतरागः आत्मवान् योगी शरीरं संक्षिप्य तिरस्कृत्य प्रकृतिं नित्यानन्दस्वभावमिव ॥ २०३ ॥

गो० टी०-तत इति । पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्तवान् ॥ १९६ ॥

१९८] ति० टी०-अतिसंक्षिप्यातिसंकोच्य । त्रीन्क्रमा-न्पदानि विक्रम्य प्रक्षिप्य बलेर्वीर्यस्य हरो हरिरिव प्रकृतौ स्थितः ॥ १९८ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-तदिति । तत्प्रबलं रूपम् अतिसंक्षिप्य त्रीन् क्रमान् लोकांन् विक्रम्य परिमाप बलिवीर्यहरो बलेर्वीर्यस्य ध्वंसकः हरिर्वायु इव प्रकृतौ स्थितः ॥ २०४ ॥

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।

परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः

॥ १९९ ॥

ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।

सकेतकोहालकनारिकेले महाभ्रकूटप्रतिमो महात्मा

॥ २०० ॥

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।

कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान्

॥ २०१ ॥

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ।

निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव

॥ २०२ ॥

इत्यापं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

रक्षोगणपरिरक्षितलङ्काया दुष्प्रवेशत्वं विचिन्तयन्हुतुमान्देहं संकोचयन्शत्रोदयसमये तां प्रविवेश ।

स सागरमनादृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥

गो० टी०-उक्तं शरीरसंक्षेपं कृष्टान्तार्थमनुवदति-तद्रूप-
मिति ॥ १९७ ॥

१९९] ति० टी०-चारुनानाविधरूपधारी नानावर्णा-
कृतिरूपधारी । तच्च तद्दयानेषु स्पष्टम् । परैरशक्यं समुद्रती-
रमासाद्येत्यन्वयः । समीक्षितात्मा समालोकितान्तराकार्यः, प्रतिपन्नरूपो-
ऽङ्गीकृतस्वल्पदेहः अभूदिति शेषः ॥ १९९ ॥

रा० टी०-स इति । चारुनानाविधरूपधारी तत्तत्स्वरूपः
समीक्षितः ज्ञातः आत्मा अन्वेषणपत्नो येन अत एव समवे-
क्षितः निश्चितः अर्थः सीताप्राप्तियेन स महाभ्रकूटप्रतिमः महा-
मेघसमुद्रसदृशो महात्मा हन्मान् परैरशक्यं तरितुमिति शेषः,
परं समुद्रतीरं समासाद्य प्राप्य ततः समुद्रतीरात् लम्बस्य
लम्बाभिषस्य गिरेः समृद्धे फलपुष्पादिभिः प्रवृद्धे सकेतकोहा-
लकनारिकेले केतकादिसहिते विचित्रकूटे विचित्राणि कूटानि
शिखराणि यस्मिन्स्तस्मिन् कूटे प्रधानशिखरे निपपात । श्लोक-
द्वयमेकाम्बव्ये ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

गो० टी०-स चादिति । प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्वभाव-
शरीरः अभूदिति शेषः । समीक्षितात्मा समीक्षितदेहः समवे-
क्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तोपसंहारश्लोक एव ॥ १९८ ॥

२००] ति० टी०-लम्बस्य लम्बाख्यस्य विचित्राणि
कूटान्यवान्तरशिखराणि यस्य तादृशे कूटे प्रधानशिखरे ।
उदाहृतः श्लेषातकः ॥ २०० ॥

गो० टी०-तत इति । लम्बस्य लम्बमानस्येव स्थितस्य
अविज्ञाताप्रत्येत्यर्थः । विचित्रकूटे विविधाश्रयंसमृद्धे । 'कूटस्त्व-
त्रिणां पुञ्जपालयोः' इति दर्पणः । उदाहृतः श्लेषातकाः ॥ १९९ ॥

२०१-२०२] ति० टी०-गिरिवर्यमूर्ध्नि स्थितामिति
शेषः । उपसंहारति--कपिस्तिवति । स कपिरुच्यमानविशे-
षणं सागरमतिक्रम्य तस्मिन्लम्बाख्यपर्वते मृगादीन्व्यथयन्पी-
डयन्निपपात । निपत्य च ततः प्राचीनं रूपं विधूय महोदधे-
स्तीरेऽमरावतीमिव स्थितां लङ्कां ददर्श ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रा० टी०-तत इति । समुद्रतीरं समुद्रतीरवर्तिनीं गिरि-
वर्यमूर्ध्नि विद्यमानां लङ्कां समीक्ष्य अवलोक्य संप्राप्य मनसा
गत्वा रूपं स्वदेहं विधूय तिरोपाय कपिहन्मान् तस्मिन्
गिरिवर्याभिधे पर्वते मृगद्विजान् मृगपक्षिणः व्यथयन् सन्
ततः लम्बगिरिपर्वतात् निपपात ॥ २०० ॥

गो० टी०-व्यथयन् मृगद्विजानित्याविशेषणं वक्तुमुक्तम-
र्थमनुवदति-ततस्तिवति । समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशं विधूय
रूपं पूर्वरूपं विहाय । कृतमुपजातिः ॥ २०० ॥ २०१ ॥

अस्मिन्सर्गे सार्वैकाधिकद्विशतश्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रा० टी०-उपसंहारनाह-स इति । दानवपन्नगैः आयुतं
व्याप्तं सागरं निष्क्रम्य उल्लङ्घ्य महोदधेस्तीरे निपत्य संप्राप्य
अमरावतीमिव विद्यमानां लङ्कां ददर्श ॥ २०८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

१] ति० टी०-त्रिकूटस्य लम्बापरपर्यायस्य पर्वतस्य तटे
स्थितः स्वस्थो भूत्वा लङ्कां ददर्श ॥ १ ॥

ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् । अभिवृष्टस्ततस्तत्र बभौ पुष्पमयो हरिः ॥ २ ॥
 योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाऽप्युत्तमविक्रमः । अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥
 शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि । किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥
 स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः पुवतामपि चोत्तमः । जगाम वेगवाँलङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥
 शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च । मैथुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥
 शैलांश्च तरुसंछन्नान्वनराजौश्च पुष्पिताः । अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान्प्लवर्गर्भः ॥ ७ ॥
 स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च । स नगाग्रे स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥
 सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् । प्रियालान्मुचुल्लिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि ॥ ९ ॥
 प्रियङ्गुगन्धपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा । असनान्कोविदारान्श्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥
 पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि । पादपान्विहगाकीर्णान्पवनान्यूतमस्तकान् ॥ ११ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा वपीः पद्मोत्पलवृताः । आक्रीडान्विविधान्स्म्यान्विविधांश्च जलाशयान् १२ ॥
 संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वतुफलपुष्पितैः । उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तीर्णसागरस्य हनुमतो वृत्तान्तमेवाह—स इत्यादिभिः । अनाधुष्यं धर्षयितुमशक्यं सागरं स हनुमान् अतिक्रम्य त्रिकूटस्य गिरिवर्याभिधस्य तटे स्वस्थः स्थितः सन् लङ्कां ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०—स सागरमित्यादि ॥ १-३ ॥

२] ति० टी०—पुष्पमयः पुष्पमयवान् इव ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः तत्र स्थित्यनन्तरं पादपमुक्तेन तरुभिः त्यक्तेन पुष्पवर्षेण अभिवृष्टः ततः तस्माद्धेतोः पुष्पमयः हरिर्हनुमान् तत्र त्रिकूटतटे बभौ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अनिःश्वसन्कपिस्तत्र त्रिकूटतटे बभौ । तदेवाह—न ग्लानिमिति । कविवाक्यमेतत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—योजनानामिति । उत्तमविक्रमः कपिः हनुमान् योजनानां सुबहूनि शतानि अहं क्रमेयं क्रामेयं क्रमितुं शक्त इत्यर्थः, अतः संख्यातं बहुभिर्ज्ञातं शतयोजनपरिमितं सागरस्यान्तं सुबद्धसागरं क्रमेयं पुनरिति किं विचार्येति शेषः, अनिःश्वसन् श्रमहेतुकनिःश्वसराहितः सन् योजनानां शतं तीर्त्वाऽपि तत्र तरणसमये ग्लानिं नाधिगच्छति अध्यगच्छत् प्राप्नोत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—अहं योजनानां बहूनि शतान्यपि क्रमेयं क्रामेयं क्रमितुं शक्तः । शतयोजनमिति संख्यातं सागरस्यान्तं परं पारं क्रामेयमिति का गणना ममेति । मन्यते स्मेति शेषः । हनुमदभिप्रायाद्वादः कवेः ॥ ४ ॥

गो० टी०—समुद्रलङ्घने कृतो ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह—शतानीति ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—जगाम लङ्काम् पर्वतशिखराद्वरुञ्चोति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । सं हनुमान् महोदधिं तीर्त्वा लङ्कां जगाम ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—मध्येन जगाम मध्यमार्गेण वनादीन्पश्यन् जगाम । नगवन्ति वृक्षवन्ति प्राशस्त्ये मतुप् ॥ ६ ॥

रा० टी०—शाद्वलानीति । शाद्वलानि कोमलदूर्वादिविशिष्टानि नीलानि मधुमन्ति मधुविशिष्टानि नगवन्ति गिरिखण्डवन्ति वनानि मध्येन मध्यवर्तिमार्गेण जगाम, हनुमानिति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०—शाद्वलानीति । गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति । नामैकदेशे नामग्रहणेन गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—शैलैर्लम्बगिरिपादरूपान् ॥ ७ ॥

रा० टी०—शैलानिति । शैलान् वनराजो वनपङ्कीश्च हनुमान् अभिचक्राम विचचार ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—स तस्मिँल्लम्बपर्वते तिष्ठलङ्काया वनान्युपवनानि च ददर्श । अपि च स पवनात्मजस्तां लङ्कां नगाग्रे पर्वताग्रस्थितां ददर्श ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । तस्मिन्नचले गिरिवर्यसमीपे तिष्ठन् स हनुमान् वनान्युपवनानि नगाग्रे गिरिवर्यशिखरे स्थितां लङ्कां च ददर्श ॥ ८ ॥

गो० टी०—स इति । स तस्मिन्नित्यर्थे ददर्शेत्यपकृत्यते ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अस्यैव प्रपद्मः—सरलानित्यादि । छत्रुलिन्दा जम्बीरा इत्याहुः ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—गन्धपूर्णांगन्याख्यान् ॥ १० ॥ ११ ॥

१२—१३] ति० टी०—रावणतपोबलात्तस्यां सर्वे वृक्षाः सर्वदा पुष्पिता इति न कश्चिद्विरोधः । आक्रीडाः क्रीडापर्वताः इति कतकः, साधारणोथानान्याक्रीडा इत्यन्ये । राज्ञामसाधारणान्युथानान्याक्रीडा इति तीर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

समासाद्य च लक्ष्मीवाँलङ्कां रावणपालिताम् । परिखाभिः सपत्नाभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥
सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् । समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः ॥ १५ ॥
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् । गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदाम्बुदसंनिभैः ॥ १६ ॥
पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंहृताम् । अट्टालकशताकीर्णा पताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिर्विराजितैः । ददर्श हनुमाँलङ्कां देवो देवपुरीमिव ॥ १८ ॥
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः । ददर्श स कर्षिः श्रीमानपुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा । प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २० ॥
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बराम् । शतंश्रीशूलकेशान्तामट्टालकावतंसकाम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—दर्शनमेव विशदयन्नाह—सरलानित्यादिभिः । लक्ष्मीवान् कपिदुर्जनो हनुमान् परिखाभिरलंकृतां लङ्कां तत्समीपं समासाद्य प्राप्य सरलान् ददर्श । तत्र सुबुलिन्दा जम्बीराः, आक्रीडाः क्रीडागिरयः इति कतकः उद्यानविशेषा एवेत्यन्वयः । राज्ञामसाधारणान्युद्यानान्याक्रीडा इति तीर्थः । श्लोकषट्कमेकान्वयि ॥ ९-१४ ॥

गो० टी०—सरलानिति । रूपसरलान् कर्णिकारान्परिव्यापान् स्रज्वरान्कण्टकच्छदान् प्रियालान् घट्टपदान् सुबुलिन्दान् जम्बीरान् कुटजान् प्रियङ्गुान् फलिनः गन्धपूर्णान् नीपान् असनान् कोविदारान् चमरिकान् आक्रीडान् सर्वसाधारणक्रीडास्थानानि उद्यानानि राजयोग्यानि सर्वतुक्कल्पुष्पितैः सर्वतृणु फलपुष्पाण्येषां सज्जातानीति तैः ॥ ९-१३ ॥

१४] ति० टी०—समासाद्य लङ्कां लङ्कासमीपं प्राप्य वक्ष्यमाणविशेषणां लङ्कां ददर्शेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

गो० टी०—समासाद्येति । समासाद्य ददर्शति क्रियाभेदाङ्कुरपदादृष्टति । लक्ष्मीवान् जयहेतुकान्तिमान् उत्पलानि पद्मम्यतिरिक्तानि सरसिजानि सीतापहरणम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तेन सुरक्षितत्वे हेतुरयम् विचरद्भिश्चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रमः राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ग्रहसंकाशैः नवग्रहवृत्तैः पाण्डुराभिः स्याल्लिप्तभूमिकत्वात्सिताभिः प्रतोलीभिः वीथीभिः अट्टालकाः अट्टाः पताकाध्वजमालिनीं लतादिरेखाविचित्रितपट्टविशिष्टाः पताकाः मत्स्यमकरायाकारा ध्वजाः । श्रीध्यादित्वादिनिः । लतापङ्क्तयः लताकाररेखाः ॥ १४-२० ॥

१५-१६] ति० टी०—सीतापहरणात् सीतां लङ्कायामपहृत्य स्थापनाहेतोरित्यर्थः । राक्षसाश्च रक्षणे करणभृताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—प्रतोलीयो रथ्याः । तासां पाण्डुरस्वच्छत्वं च तत्रत्यसौधसंक्रन्धकृतम् । अट्टालकाः प्राकारगिरांसि । पताका ध्वजपटस्तथुक्तध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—लतापङ्क्तिस्तदाकारविशेषोऽस्तया

विराजितैः शोभमानैस्तोरणैर्युक्तां देव इन्द्रो देवपुरीममरावतीमिव । अनेन परनगरादिकृतशोभाभावः सूचित इति बोध्यम् १८

रा० टी०—सीतेति । सीतापहरणात् सीतापहरणपूर्वकस्थानात् हेतोः रावणेन राक्षसैश्च सुरक्षितां काञ्चनेन प्राकारेण वृतां गृहैः उच्चाभिः पाण्डुराभिः स्यादिसंस्कृतात्वेन पाण्डुरवर्णविशिष्टाभिः प्रतोलीभिः रथ्याभिश्चाभिसंहृताम् अट्टालकशताकीर्णाम् अनन्ताट्टालकपूर्णाम् लतापङ्क्तिविराजितैः लतापङ्क्तिवत् शोभितैः तोरणैर्बहिर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कां देवपुरीं देव इव हनुमान् ददर्श । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १५-१८ ॥

१९] ति० टी०—गिरिमूर्धस्थत्वादाकाशगपुरोपमेयता लङ्कायाः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदेष भङ्गयन्तरेणाह—गिरीति । आकाशगा आकाशादूर्ध्वं गो गमनं यस्याः तां पुरीमिव श्रीमान् हनुमान् लङ्कां ददर्श ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—गिरिमूर्धस्थत्वादेवाकाशे प्लवमानामिव । लङ्कां द्रष्टुर्हनुमत इव तद्वर्णनप्रसक्तस्य कवेरप्याश्रयमग्रतया ददर्शति पुनरुक्तिर्न दोषाय । विस्मयेन पुनः पुनर्ददर्शति वा तात्पर्यम् ॥ २० ॥

रा० टी०—पालितामिति । आकाशे प्लवमानां गच्छन्तीमिव हनुमान् ददर्श ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—लङ्कां शीत्वेन वर्णयति—वप्रेति । वप्रः प्राकाराभ्यन्तरवेदिका तथुक्तप्राकारजघनाम् । विपुलाम्बुः ससुन्दरो वनानि चाम्बरं वासो यस्यास्ताम् । अत्राम्बुशब्देन परिखान्तर्जलमिति तीर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—लङ्कां शीत्वेन प्रकल्पयन्नाह—वप्रेति । वप्रः प्राकारोऽन्तरवेदिका च जघने यस्याः विपुलाम्बुः सागरः वनानि चाम्बराणि यस्याः शतदण्ड्यः शल्लानि च केशा यस्याः अट्टालकाः वतंसाः कर्णभूषणानि यस्याः, विश्वकर्मणा निर्मितां मनसा श्लेषेच्छामात्रेण कृतामिव लङ्कां तदवयवीभूतश्वत्तरद्वारमासाद्य प्राप्य वानरो हनुमान् चिन्तयामास । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ धन्वभिरिति गो. रा. पाठः । २ ग्रहेति गो. पाठः । ३ मालिनीमिति गो. पाठः । ४ विचित्रितैरिति गो. पाठः । ५ दिवीति गो. पाठः । ६ कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशं यथेति गो. पाठः । ७ अट्टालकवतंसकामिति गो. रा. पाठः ।

मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा । द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥
 कैलासनैलयप्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम् । ३ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥
 संपूर्णां राक्षसैर्घोरैः [४नगैर्भोगवतीमिव । अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥
 दंष्ट्रिर्भिवहुभिः शूरैः शूलपाट्टशपाणिभिः । रक्षितां राक्षसैर्घोरैः] गुहामाशीविषैरिव ॥
 तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः । रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २४ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥
 इमां त्वविषमां लङ्कां दुर्गां रावणपालिताम् । प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अवकाशो न सांभ्रस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥
 चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तैरस्विनाम् । वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ २८ ॥
 यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा नवा । तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—वप्रेति । वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान् कपि-
 रित्युच्यते । वप्रे प्राकारमूर्तिकः प्राकारः सालः विपुला-
 म्बुपरिवारूपं नवाम्बरं यस्याः सा शतग्री यन्त्रविशेषः
 वतंसः अवतंसः । भागुरिमतेनाहोपः वस्तुतो विश्वकर्मणा
 निर्मितां विचार्यमाणे केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामि-
 त्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—विश्वकर्मणा निर्मितां तेनापि मनसा
 कृतामिव स्थिताम् । द्वारमुत्तरमासाद्य सञ्चददक्षिणतटे पूवनेन
 तस्यैव प्रथमं प्राप्तेः । चिन्ता वक्ष्यमाणप्रकारा ॥ २२ ॥

गो० टी०—द्वारमिति । उत्तरं द्वारमासाद्य चिन्तया-
 मास मनसा निरूपयामास वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कैलासो निलयः स्थानं यस्यालकाद्वार-
 रस्य तत्प्रख्यमुत्तरद्वारम् । उच्छ्रितैर्भवनोत्तमैरम्बरमालिखन्त-
 मिव । आकाशं ध्रियमाणमिवाकाशधारणं कुर्वदिव ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—एतदग्रे 'संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशी-
 विषैरिव' इति पाठः, इतरतप्रक्षिप्तमिति कतकः राक्षसैः संपूर्णां
 नगरीं महतीं गुप्तिं रिपुं रावणं च सागरं च निरीक्ष्य चिन्त-
 यामास सादरं चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—चिन्तामेव भङ्गयन्तरेणाह—कैलासेति । कैला-
 सनिलयप्रख्यं कैलासशृङ्गग्रहसदृशम् अत एव अम्बरमाकाश-
 मालिखन्तमिव भवनोत्तमैराकाशं ध्रियमाणमिव द्वारविशेष-
 मिति शेषः, आशीविषैर्गुहामिव राक्षसैः संपूर्णां लङ्कां च
 तस्याः लङ्काया महतीं गुप्तिं च सागरं च घोरं रावणं च नि-
 रीक्ष्य वानरो हनुमान् चिन्तयामास । सार्थश्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०—कैलासेत्यादि । डीयमानां गच्छन्तीम्
 'वीह' विहायसागतौ इत्यस्माच्छानच् ॥ २३—३० ॥

२५] ति० टी०—चिन्ताप्रकारः—आगत्यापीति । अपिना

आगमनस्यैवाशक्यता सूचिता । एषैव सागरनिरीक्षणेन
 सूचिता । सुरैरपि जेतुमशक्या यदतः ॥ २५ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—आगत्येति । यतः सुरैरपि
 युद्धेन जेतुं लङ्का न शक्या अतो हरयः वानराः आगत्यापि
 निरर्थका भविष्यन्ति ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—इमां त्विति । अविषमां न विषये
 विषमा यतस्ताम् । प्राप्यापीत्यपिना पदातित्वादागमनमे-
 वाशक्यमिति सूच्यते । किं करिष्यति राघवः प्रायो राघव-
 स्यापि दुःसाध्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०—इमामिति । न विषये विषमः राक्षसस्वभावात्
 विरुद्धस्वभावो रक्षको यस्याः अत एव दुर्गां रावणपालितां
 लङ्कां राघवोऽपि प्राप्य किं करिष्यति ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अवकाशो नेति । उपचितार्थत्वाद्बलद-
 र्पपराक्रमसंपन्नत्वात्सङ्ग्रहदृढप्रकृतिक्त्वानि सूचितानि ॥ २७ ॥
 काश इति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अवकाश इति । राक्षसेषु सामादीनां युद्धस्य
 च अवकाशावसरो न दृश्यते । एतेन तेषामविरोधित्वोपचिता-
 र्थत्वबलदर्पपराक्रमसंपन्नत्वदृढप्रकृतिक्त्वानि सूचितानि ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—पूर्वम् 'आगत्यापीह हरयः' इत्युक्तम्,
 इदानीं सर्ववानरागमनासंभव एवेत्याह—चतुर्णामेवेति ॥ २८ ॥

रा० टी०—युद्धस्यावकाशाभावे हेतुं वदन्नाह—चतुर्णा-
 मिति । वालिपुत्रादीनां चतुर्णामेव गतिः एतेन युद्धयोग्यसै-
 न्यप्राप्तेरसंभवः सूचितः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—ननु जानकीजीवनज्ञाने तन्मोक्षणाय
 बलाबलादिचिन्ता, अतस्तेदर्शनचिन्तैव प्रथमं युक्तेत्याह—
 यावज्जानामीति । "यावत्पुरा—" इति लट् ज्ञास्ये इत्यर्थः ।
 तत्रैव जानकीदर्शनविषये एव प्रथममिति शेषः । प्रथमं तां
 दृष्ट्वा पश्चाच्चिन्त्यं तत्तदानीमेव चिन्तयामीति शेषः ॥ २९ ॥

रा० टी०—इदानीं चिन्तनस्य न प्रयोजनमित्याह—याव-

१ शिखरप्रख्यामिति गो. पाठः । २ लिखन्तीमिति गो. पाठः । ३ डियमानामिति गो. पाठः । ४ सार्थोऽयं श्लोकोऽधिकः गो. पाठः । ५ सान्त्वयेति
 गो. पाठः । ६ महात्मनामिति गो. पाठः ।

ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरेः शृङ्गे स्थितस्तस्मिन्नामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥
 अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥
 मैहौजसो महावीर्या वैलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥
 लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥
 तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षा सुरासुरैः । हनूमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
 केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् । अदृष्ट्वा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः । एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥
 भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥

दिति । वैदेही जीवति न वा इक्षणीं संशय एवेत्यर्थः, अतः यदि जीवति तदा जनकात्मजां दृष्ट्वा अन्वेषणनावलोक्य वैदेहीं यावद् यदि जानामि जीवितात्वेन निश्चेष्यामि तदा तत्र सीतासमीपे एव चिन्तयिष्यामि । वैदेहीत्यध्याहृतम्, जीवतीत्यावर्तते ॥ २९ ॥

गो० टी०—एवं विचार्य नायमेतद्विचारकाल इत्युच्येते-याच्चादिति । यावद् यदा जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि तत्रैव काले तां जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छब्दोऽवधारणे जानाम्येव जीवति वा न वेति जानाम्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तत्काल एव चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—रामस्याभ्युदयं तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—तत इति । ततोऽनन्तरं गिरेः शृङ्गे स्थितो रामस्याभ्युदये रतो हनमान् खड्गुर्तं चिन्तयामास ॥ ३० ॥

गो० टी०—तत इति । चिन्तयामास वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ ३२-३४ ॥

३१-३२] ति० टी०—चिन्ताप्रकारः—अनेनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—अनेनेति । अनेन स्वकीयेन रूपेण प्रवेष्टुं रक्षसां पुरी लङ्का न शक्या ॥ ३१ ॥

रा० टी०—मैहौजस इति । जानकीं परिमार्गता मया राक्षसाः वञ्चनीया स्वस्वरूपगोपनेन प्रलम्बनीयाः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—लक्ष्यं कार्यपट्टत्याजमेयम् । तच्च तदलक्ष्यं चेन्द्रियागोचरमित्यर्थः । महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपं साधयितुं तेन रूपेण लङ्कापुरीं प्रवेष्टुं प्राप्तकालखचितम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—लक्ष्येति । प्राप्तः कालः समयो यस्य तन्महत्कृत्यं साधयितुं लक्ष्यालक्ष्येण कार्यहेतुकाज्जमित्या लक्ष्येण रूपेण चक्षुषा अलक्ष्येण रूपेण रात्रौ मया प्रवेष्टुं लङ्कापुरी शक्येति शेषः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—लक्ष्यालक्ष्येति । लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृ-

ह्नीयुः अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचिंतुं शक्या । कृत्यं साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुं प्राप्तकालं युक्तम् ॥ ३१ ॥

३४-३६] ति० टी०—तेन रूपेणाप्यन्वेषणं कथं घटेतेति पुनश्चिन्तयति—तां पुरीमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—तामिति । सुरासुरैः दुराधर्षा तादृशीं पुरीं दृष्ट्वा खड्गुर्मुहुः विनिःश्वस्य हनमान् चिन्तयामास ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—केनेति । केनोपायेन रावणेन अदृष्टोऽहं मैथिलीं पश्येयम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तामिति । विनिश्चित्य सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य । खड्गुर्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३६] ति० टी०—नेति । रहिते एकान्ते कथं पश्येयमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—उक्तवञ्चनाया आवश्यकत्वमित्यभिप्रेत्याह—नेति । रामस्य कार्यं न विनश्येत् अतः रहिते राक्षसासेवितस्पर्धे विद्यमानाम् एकां जनकात्मजामेकोऽहं कथं पश्येयम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—न विनश्येदिति । एकत्र पश्येयमिति । अत्रापि कथमित्यद्वयज्ञानीयम् । रहिते एकान्ते ॥ ३७ ॥

३७] ति० टी०—ननु सीतादर्शनं किमर्थमेकान्तापेक्षा तत्राह—भूताश्चेति । भूतार्थाः सिद्धप्रायकार्याणि विह्वलं कातरमविश्वकारिणं दूतमासाद्य देशकालाभ्याञ्छचितप्रवृत्तिहीनाभ्यां विरोधिताः सन्तः सूर्योदये तम इव विनश्यन्ति अतोऽसहायेन मयैतादृशे देशे काले कार्यं च गुप्तमेव प्रवर्तितव्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—दूताधीनमेव राजकार्यमतो दूतेन अनवधानतया न भवितव्यमिति बोधयन्नाह—भूता इति । भूताः सिद्धा अर्थाः राजकार्याणि विह्वलम् असमीक्ष्यकारिणं दूतमासाद्य प्राप्य देशकालविरोधिता उचितदेशकालोर्विरोधं प्राप्ताः सन्तः सूर्योदये तम इव विनश्यन्ति ॥ ३७ ॥

गो० टी०—पण्डितेन खड्गुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि ननु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि । तथा सति दोषः

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते । घातयन्तीह कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं तु न भवेद्वथा ॥ ३९ ॥
 मयि दृष्टे तु रक्षोर्भी रामस्य विदितात्मनः । भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४० ॥
 नहि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः । अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४१ ॥
 वायुरप्यत्र नाज्ञातश्रेरोदिति मतिर्मम । नै ह्यत्राविदितं किंचिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४२ ॥
 इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः । विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ॥ ४३ ॥
 तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४४ ॥

स्यादित्याह—भूताश्चेति । भूताश्चाथोः सम्यगुपायप्रयोगान्नि-
 प्पन्नप्राया अप्यथाः विक्रममधीरम अविमृश्यकारिणम्
 दूतमासाय देशकालविरोधिताः सन्तः सूशोदये तमो यथा तम
 इव तदुत्स्याविमृश्यकारित्वेन सद्य एव विषयन्ते नश्यन्ती-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०—न केवलं कार्यहानिः, किं त्वन्य-
 दापि स्यादित्याह—अर्थानर्थान्तरे इति । अर्थानर्थान्तरे
 कार्याकार्यविषये निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि
 बुद्धिर्न शोभते । विक्रवं दूतमासायेति शेषः । तदेव ददयति—
 घातयन्तीति । एवं सति लोको मत्स्वामिनं बुद्धिश्चन्यमपि
 जानीयादित्याशयः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—कृत्स्नतदूतलाभे राजमन्त्रा अपि निरर्थकाः
 भवन्तीति बोधयन्नाह—अर्थेति । पण्डितमानिनः पण्डित-
 मन्त्याः अविवेकिन इत्यर्थः, दूताः कार्याणि घातयन्ति अतः
 इह अविवेकिदूतप्राप्तौ अर्थानर्थान्तरे कर्तव्याकर्तव्यविषये
 निश्चितापि बुद्धिः न शोभते ॥ ३८ ॥

गो० टी०—न केवलं कार्यहानिः किंतु साम्यादीनां बुद्धि-
 शून्यतापि स्यादित्याह—अर्थेति । अत्रापि विक्रवं दूतमासा-
 येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः
 कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णी-
 ता बुद्धिः विक्रवं दूतमासाय न शोभते अनर्थकारिणी भवती-
 त्यर्थः । इदमेव समर्थयते—घातयन्तीति ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०—यदेवम, अतः कार्यं राजकार्यं न
 विनश्येत् । वैकुण्ठं बुद्धिहीनता तत्रप्रसिद्धिः स्वस्य स्वस्वा-
 मिनश्च ॥ ३९ ॥

रा० टी०—नेति । कार्यं सीतालाभः कथं न विनश्येत् अत
 एव वैकुण्ठं दूतशेषः कथं न भवेत् मयि प्राप्नुयात् अत एव
 ससुद्रस्य लङ्घनं वथा कथं न भवेत् ॥ ३९ ॥

गो० टी०—प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्त-
 यति—न चिन्श्येदिति । कार्यं रामकार्यं कथं केनोपायेन
 न विनश्येत् । किमथापरराह एव लङ्का प्रवेष्टव्या उत रात्रौ ।
 किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन रूपेणेत्यर्थः ।
 वैकुण्ठं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत् ॥ ४१ ॥

४०] ति० टी०—रावणानर्थं रावणवधम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—वैयर्थ्यसंभावनायां हेतुमाह—मयीति । रक्षोभि-
 र्मयि दृष्टे सति रावणानर्थं रावणविघातमिच्छतो रामस्येदं
 सीतालाभरूपकार्यं व्यर्थं भवेत् । एतेन रामदूतं मां ज्ञात्वा
 सीतामतिगुप्तां करिष्यतीति सूचितम् ॥ ४० ॥

गो० टी०—अपरराहप्रवेशदोषमाह—मयीति ॥ ४२ ॥

४१] ति० टी०—अदर्शनेन संचारश्च सर्वथाऽशक्य
 इत्याह—नहीति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—स्वस्यालक्ष्यत्वे अनुपपत्तिमाह—नहीति ।
 राक्षसैः अविज्ञातेन जनेन राक्षसरूपेण अन्येन केनचिद्रूपेण
 वा क्वचित्स्थातुं नैव शक्यम् । एतेन लङ्कायाः राक्षसव्याप्यत्वं
 राक्षसानां चातिनिपुणत्वं बोधितम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—महता रूपेण प्रवेशं निरावष्टे—नहीति ।
 स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण ॥ ४३—४५ ॥

४२] ति० टी०—रक्षसामविदितं रक्षोभिरविदितं न
 किंचिदस्ति कृत्रिमरूपमिति शेषः । अतः प्राकृतसहजकपि-
 रूपेणैव स्यातव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—वायुरिति । हि यतः अत्र लङ्कायां रक्षसाम्
 अविदितं किञ्चिन्न अतः नाज्ञातः राक्षसैरविदितः वायुरपि
 अत्र न चरेत् चरितुं शक्नुयात् इति मम मतिर्विश्वयः ॥ ४२ ॥

४३—४४] ति० टी०—किं च यावदस्तमयं स्वगोपनमे-
 वोचितमित्याह—इहेति । स्वेन रूपेण संवृतः सन्पुङ्गवः सन्नि-
 हाद्धि देशे च यदि तिष्ठामि तदा स्पष्टं परैरवगम्यमानत्वाद्दिना-
 शमुपयास्यामि भर्तुरर्थहानिश्च । तस्मादासायमनैव क्वचिद्विरि-
 गुहायां निःशङ्कं स्थित्वा रजन्यामपि स्वेन रूपेणैव, परंतु हं-
 स्वतां गतो भूत्वा लङ्कामभिपतिष्यामीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०—इहेति । स्वेन रूपेण संवृतः विशिष्टः सन्
 यदि तिष्ठामि तर्हि विनाशं क्षतादिकमुपयास्यामि अत एव
 भर्तुरर्थः हास्यति भर्तारं त्यक्ष्यति विनह्यतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्तहेतोः राघवस्यार्थसिद्धये स्वेन
 रूपेण ह्रस्वतां लघुरूपं गतः प्राप्तोऽहं लङ्कामभिपतिष्यामि
 प्रवेक्ष्यामि । एतेन वायुतोऽपि स्वसामर्थ्याधिक्यं व्यञ्जितम् ॥ ४४ ॥

रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । प्रविश्य भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥
 इति निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः । आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनीत्सुकः ॥ ४६ ॥
 सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । वृषदंशकमात्रोऽथै वभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥
 प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम् ॥ ४८ ॥
 प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनसंनिभैः । शातकुम्भनिर्भैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ४९ ॥
 सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् । स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥
 [वैदूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ।] तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५० ॥
 काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५१ ॥
 अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनीत्सुकः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—परिशेषाद्रात्रौ हस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—
 तदहमित्ति ॥ ४६—४८ ॥

४५—४६] ति० टी०—प्रथमतः पुरीं प्रविश्य ततः सर्वं
 भवनं रावणगृहं प्रविश्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०—रावणस्येति । रात्रौ रावणस्य पुरीं प्रविश्य
 सर्वं भवनं च प्रविश्य जनकात्मजां द्रक्ष्यामि ॥ ४५ ॥

रा० टी०—इतीति । वैदेह्याः दर्शनीत्सुकोऽयं हनुमान्
 इति निश्चित्य सूर्यस्यास्तमस्तत्त्वम् आचकाङ्क्षे ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—वृषान्मूषकान्दशतीति वृषदंशको मा-
 जारस्तन्मात्रस्तत्प्रमाणः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—सूर्य इति । अद्भुतानि बह्वाश्रयाणि पश्यति
 अद्भुतं दर्शनं यस्येति वा स मारुतिः स्वशरीरं संक्षिप्य तिरोधाय
 वृषदंशकमात्रः वृषाणां मूषकाणां दंशको मार्जारः तन्मात्रः
 तत्परिमाणो बभूव 'वृषो गज्याखुधर्मयोः' इति हेमः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—सूर्य इति । स्वेन रूपेण वृषदंशकमात्रः विडाल-
 प्रमाणः ॥ ४९ ॥

४८] ति० टी०—प्रविवेश पुरीमिति प्रवेशपूर्वकान्वे-
 षणसंक्षेपोक्तिः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—प्रदोषेति । प्रदोषकाले तूर्णमुत्पत्य उत्कृत्य
 प्रविभक्ता महापथा राजमार्गाः यस्यां तां पुरीं प्रविवेश ॥ ४८ ॥

गो० टी०—प्रदोषकाल इति । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः
 चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु त्रिकूटद-
 र्शनस्थित्या ॥ ५० ॥

४९] ति० टी०—वृतीयान्तेषु उपलक्षितमिति शेषः ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—सस्तेति । भूमीनां समूहैः सप्तसंख्या-
 वयवयुक्तरूपलक्षिताम् । स्फटिकसंकीर्णैः स्फटिकरत्नखचितैः
 स्पष्टैरित्यर्थः । स्पष्टं भूः । 'तलैः' इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
 तैस्तैः प्रासादैरिति शेषः ॥ ५० ॥

रा० टी०—पुरीमेव वर्णयन्नाह—प्रासादेति । प्रासादमा-
 लाभिः विततां विस्तृतां काञ्चनसंनिभैः स्तम्भैः शातकुम्भनिर्भै-
 जांलैश्च उपलक्षितां गन्धर्वनगरोपमां गन्धर्वनगरसदृशीं येषैः
 रक्षसां तानि भवनानि शुशुभिरे तैस्तैः सप्तभौमाष्टभौमैः
 सप्तभूमिकाष्टभूमिकैः स्फटिकसंकीर्णैः स्फटिकमणिरचितैः
 कार्तस्वरविभूषितैः छत्रगणखचितैः स्थलैरुपलक्षितां पुरीं ददर्श
 हनुमान् इति शेषः । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गो० टी०—प्रासादेत्यादि । काञ्चनराजतैः स्तम्भैः शात-
 कुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षिताम् । गन्धर्वनगरोपमामिति गन्ध-
 र्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादादियुक्तनगरादिवद्भासमान-
 मभ्रचित्रम् तद्ब्रह्मश्रयावहामित्यर्थः । यथोक्तम् 'अनेन रत्ना-
 कृति खे विराजते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा
 हस्तिमनुष्यवाजिनानि पिबन्त्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा' इति । सप्तभू-
 माष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियोग्यं तलमुच्यते ।
 सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः । "कृष्णोदकूपाण्डुसंख्यापूर्वाया
 भूमेरजिष्यते" इत्यन्त् समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमा-
 दिशब्देन तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति
 शेषः । तैरुपलक्षिताम् ॥ ५१—५४ ॥

५१] ति० टी०—रक्षसां तोरणानि रक्षोपुहद्वारस्थतो-
 रणानि ॥ ५१ ॥

रा० टी०—काञ्चनानीति । रक्षसां संबन्धीनि काञ्चनानि
 विचित्राणि तोरणानि सर्वतः समलंकृतां लङ्कामुद्योतयामासुः ५१

५२] ति० टी०—अचिन्त्यामशक्यान्वेषणचिन्ताम् ।
 अयं विषादहेतुः । अद्भुताकारामिति हर्षहेतुः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—अचिन्त्यामिति । अद्भुतः आकारो यस्यास्ता-
 मत एव अचिन्त्यामद्भुतनिर्माणदिना चिन्तयितुमशक्यां लङ्कां
 वैदेह्या दर्शनीत्सुको हनुमान् विषण्णः कृतान्तालाभाद्वासी-
 नचित्तः हृष्टः छत्रकुनादिना हर्षयुक्तश्चासीत् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—अचिन्त्येति । विषण्णः हृष्टश्चेति । अचि

१ विचिन्त्यामिति गो. पाठः । २ संचिन्त्येति गो. पाठः । ३ सन्निति गो. पाठः । ४ उत्कृत्येति गो. पाठः । ५ स्विति गो. पाठः । ६ राजतैरिति गो. पाठः । ७ सभैरिति गो. पाठः । ८ तलैरिति गो. पाठः । ९ अर्धमेतदधिकं गो. पाठे ।

सपाण्डुरांविद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
 यशस्विनीं रावणवाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥
 चन्द्रोऽपि साचिष्यमिवास्य कुर्वस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
 जोत्स्नावितानेन वितत्य लोकानुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥
 शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्रच्छमानं व्यवभासमानम् ।
 ददर्श चन्द्रं स कैपिप्रवीरः पोष्यमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

निशि लङ्कां प्रविशन्तं हनुमन्तं लङ्काभिमानिनी महाराक्षसी प्रत्यक्षीभूय पाणितलेनाभिहत्य प्रत्यषेधत् । अथो हनुमता नारीति वाममुष्टिना मन्दं ताडिताऽपि विह्वला कपिना त्वयि पराजितायां लङ्काविनाशसमयः संप्रप्त इति विद्वीति ब्रह्मणो वचो निवेदयन्ती पुरःप्रवेशमन्वजानात् ।

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसंनिभे । सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

निशि लङ्कां महासन्धो विवेश कपिकुञ्जरः । रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥

न्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः यतोद्भुताकारा अतो विस्मयनी-
 यतया हृष्टः ॥ ५५ ॥

५३] ति० टी०—पाण्डुरा स्रपाधवला आविद्धा परस्परसं-
 विद्धा विमानानां सप्तभूमिकप्रासादानां मालाऽस्यामस्ति तां
 प्रविवेशेति शेषः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—स इति । पाण्डुराविद्धमालिनीं पाण्डुराणां
 पाण्डुरवर्णानाम् आविद्धानां परस्परं संमिलितानां विमानानां
 सप्तभूमिकप्रासादानां माला समुद्रोऽस्ति अस्यां तां महार्हजा-
 म्बूनदाः तन्मयाः जालतोरणाः यस्यां, यशस्विनीं स्वकीयशो-
 वर्धिकां क्षपाचरैः राक्षसैः सुपालितां लङ्कां प्रविवेशेति
 शेषः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—स इति । पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । स्रपाध-
 वलनिज्जोषतविमानाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

५४] ति० टी०—मध्यगतः खमध्यगतः । अनेकसहस्रे-
 त्यनेन पूर्णत्वम् । अनेकेत्यस्यैव सहस्रेत्यनेन विवरणम् । उत्ति-
 ष्ठते आर्षस्तब् । ज्योत्स्नावितानेन लोकान्वितत्वावार्थं सम्य-
 गवलोकनसाधनतयाऽप्य ह्यमतः साचिष्यं साहाय्यं कुर्वन्निव ।
 ननु खमध्यगतस्य प्रदोषे उदयोऽष्टम्यां न तदा पूर्णत्वम्, पूर्ण-
 स्य तु न खमध्यगतस्योदय इति चेन्न । शुक्रेकादश्यां खमध्य-
 समीपगतत्वेन मध्यगतत्वोपचारात्पूर्णत्वं च पूर्णकल्पत्वेन
 व्यवहृतम् । यद्दानेकन्यूनाः सहस्रं रश्मयो यस्यैति मध्यमपद-
 लोपितत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः । अत एव रात्रिशेषे ह्यमत्यशोक-
 वनिकास्थे सीतासविधे रावणस्यागर्भनकाले दीपिकावर्णनं कृ-
 तम् । तेन हि तदा चन्द्रास्ताडमानम् । सा चेयं मार्गशीर्षस्य

फाल्गुने लङ्कां प्रविष्टायाः सीतायाः ‘वर्तते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ प्लवंगम्’ इति ह्यमन्तं प्रति वचनात् । हरणदिन एव
 च सीताया लङ्काप्रवेशनं रामभयादिति स्पष्टमेव ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०—पोष्यमानं भृशं प्लवमानम् ॥ ५५ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रा० टी०—चन्द्र इति । तारागणैः सह अनेकसहस्ररश्मि-
 श्रन्दोऽपि अस्य ह्यमतः साचिष्यं साहाय्यं कुर्वन्निव ज्योत्स्ना-
 वितानेन चन्द्रिकासमूहेन मध्यगतः लङ्कामध्ये प्राप्तान् लोकान्
 राक्षसान् वितत्य व्याप्य विराजन् प्रकाशयन् सन् उत्ति-
 ष्ठते ॥ ५४ ॥

रा० टी०—शङ्खेति । शङ्खप्रभमत एव क्षीरमृणालवर्णं
 व्यवभासमानं प्रकाशयन्तमुद्रच्छमानम् उदयमानं चन्द्रं सरसि
 पोष्यमानं हंसमिव ददर्श ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

गो० टी०—इदानीं चन्द्रोदयकाल इत्याह—चन्द्रोऽपीति ।
 मध्यगतः सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सह-
 योगो तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं, वितत्य व्याप्य उत्तिष्ठते
 आविर्भवति स्म । “उदोऽत्रर्ध्वं कर्माणि” इत्यात्मनेपदम् ॥ ७० ॥ ५८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

१-२] ति० टी०—लम्बशिखरे ऊन्नतशिखरे लम्बे ल-

शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवन्नैरुपशोभिताम् । सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
 सुपुष्टबलसंपुष्टां यथैव विटपावतीम् । चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥
 भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव । तां सविद्युद्धनाकीर्णां ज्योतिर्गणैर्निषेविताम् ॥ ५ ॥
 चैण्डमारुतनिर्हादां यथा चाप्यमरावतीम् । शतकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥
 किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् । आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिषेदिवान् ॥ ७ ॥
 विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः । जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥ ८ ॥
 मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः । तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥
 वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥

म्भारुपवर्ते, अत एव लम्बतोयदसंनिभे । सत्त्वं सत्वगुणमपे-
 क्षितबलं च । रजस्तमःप्रधानरञ्जयाय सत्त्वगुणाश्रयणम् ।
 मेधावी कालोचितविचारः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—इतमत्कर्तृकलङ्काप्रवेशनमेव वर्णयति—स इत्या-
 दिभिः । लम्बतोयदसंनिभे महामेघसदृशे लम्बे विल्लीं लम्ब-
 शिखरे लम्बाभिर्गिरिशिखरसमीपे सत्त्वं प्रवेशनयोग्यश्रमैर्ग-
 तिमास्थाय निश्चित्य महासत्त्वोऽतिबलवान् हन्मान् निशि
 लङ्कां प्रविवेक्ष । सार्धश्लोक एकाव्ययी । लङ्कां वर्णयन्नाह—रम्ये-
 त्यादिभिः । रम्यकाननतोयाभ्यामात्म्यां पूर्णाम् ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—स लम्बेत्यादि । लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशि-
 खरे लम्बागिरिशिखरे इति चाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव
 स्थिते लम्बशिखरे त्रिकुटशिखरे सत्त्वं व्यवर्णयाम्य धैर्यमिति
 यावत् । विवेक्ष प्राप ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सागरोपमनिर्घोषां सागरशब्दसदृशरक्षः-
 शब्दवतीम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—शारदाः शरत्कालप्रभवाः सैः अम्बुधरा मेधाः
 तत्प्रख्यैः शेतत्त्वेन तत्सदृशैः राजतैरित्यर्थः, भवनैरुपशोभितां
 सागरोपमः निर्घोषः राक्षसत्वनो यस्याम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—शारदेत्यादि । विटपावतीम् अलकाम् ।
 निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे
 यस्यास्ताम् । अभूदिति शेषः ॥ ३-८ ॥

४] ति० टी०—विटपावत्यलकापुरी । निर्यूहो मत्तवा-
 रणः । चापस्तोरणस्थनिर्यूहो यस्यास्ताम् । पाण्डुरे छ्वाधवले
 द्वारे तोरणं यस्यां ताम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—सुपुष्टानि यानि बृहानि सैन्यानि तैः संपुष्टं
 दृढं विटपावतीं यथा अलकापुरीसदृशीं चातोरणेणु बहि-
 द्वारेणु निर्यूहा मत्तगजा यस्यां पाण्डुराः छ्वासंस्कारादिना
 शैताः द्वारतोरणाः अन्तर्द्वारबहिर्द्वारे यस्यां ताम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—भुजगैराचरितां कृतसंचाराम् । भोगवतीं
 सपेनगरीम् । सविद्युद्धिवैर्घोषास्ताम् । ज्योतिषां ग्रहश्रीदीनां
 गणैर्निषेवितामित्युत्तरान्वयि ॥ ५ ॥

रा० टी०—भुजगानां नागानामाचरितं रक्षणार्थं संचारो
 यस्यां तामत एव गुप्तां नागैरभिरक्षितां भोगवतीं सर्पपुरीमिव
 सविद्युद्धैः राक्षसमायानिर्मितविद्युत्सहितमेघैः आकीर्णां व्यासां
 ज्योतिर्गणैर्निषेविताम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—चण्डमारुतानां परिवहादीनां शब्दो यस्यां
 तादृशीममरावतीमिव स्थिताम् । अत्रामराः सन्त्यस्यामित्यम-
 रावती यैः असंज्ञायामपि 'मतौ बह्वचः' इत्यासौ दीर्घः
 न त्विहेन्द्रपुर्यमरावती उक्तलक्षणाभावात् लङ्काया उक्तयु-
 सादृश्यं च सालंकारात्सवत्त्वाद्भवद्वोषबाहुल्याच्चेति कतकः
 शतकुम्भेन स्वर्णमयेन ॥ ६ ॥

रा० टी०—चण्डमारुतस्य निर्हादा यस्याम् अमरावतीं
 यथा संपत्त्या इन्द्रपुरीसदृशीं शतकुम्भेन छवर्णप्राकारेण अभि-
 संवृताम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—किङ्किणीजालैः क्षुद्रघण्टिकासमूहैः शब्दो
 यासां ताभिः ॥ ७ ॥

रा० टी०—पताकाभिरलंकृतां रावणपालितां पुरीमासाय
 प्राप्य दृष्टो हन्मान् प्राकारमभिषेदिवान् प्राप्तवान् । सार्धपञ्च-
 कमेकान्वयि ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—वैदूर्यमणिभिः कृता वेदिकाश्रस्वरा येषु
 तादृशैर्द्वारैः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मणिस्फटिकमुक्ताभिश्च कृतवेदिकैर्द्वारैः
 सर्वत उपलक्षिताम् कुट्टिमो निबद्धा भूः निर्यूहो मत्तवारणः
 राजतामलपाण्डुरै रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैः । सर्वत्र द्वारं
 विशेष्यम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—वैदूर्यमणिभिः कृतानि सोपानानि येषु
 तैः । स्फाटिका स्फटिकरक्षिता अन्तर्मध्यप्रदेशा अपांसवश्च
 येषु तैर्द्वारैः । चारुसंजवनैः सभाभिरुपेतैर्द्वारैः खस्रत्पतितैरिव
 शृभैर्यैरुपलक्षितैर्द्वारैः ॥ १० ॥

रा० टी०—विस्मयेति । वैदूर्यैस्तदभियमणिभिः कृता
 वेदिका येषु तैर्मणिकुट्टिमैर्मणिमयबद्धमणिभिर्भूषितैर्जाम्बूनद-
 मयैः मणिस्फटिकमुक्ताभिः शोभितैरिति शेषः, तप्तहाटक-

क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः । तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् ॥ ११ ॥
 वस्वोकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरीं ततः । स्वमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२ ॥
 तां समीक्ष्य पुरीं लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुर्धर्षाणिभिः ॥ १४ ॥
 कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः । प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्नन्दाद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥
 विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः । ऋक्षस्य कैपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥
 तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठ्यागारावर्तंसिकाम् । यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदाभिव भूषिताम् ॥ १८ ॥
 तां नष्टतिमिरां दीर्घास्वरैश्च महाग्रहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः ॥ १९ ॥

निर्घोषैः प्रतप्तस्रवणमयमत्तगजविशिष्टैः राजता रजतमया अन-
 लपाण्डुरा उपरिप्रदेशा येषु ते वैदूर्यकृतानि सोपानानि येषु
 स्फटिकेन निर्मितमन्तयेषु अत एव न पांशुधूलौ येषु तान्वेव
 तानीति कर्मधारयः तैश्चारुसंजवनेः रमणीयसभाभिरुपेतैः
 युक्तैः क्रौञ्चबर्हिणानां संघुष्टानि येषु तै राजहंसनिषेवितैः
 स्रष्टपतितैरिव शुभेर्द्धारैरुपलक्षितां पुरीमालोक्य विस्मया-
 विष्टहृदय आसीदिति शेषः । सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयि ॥८-१०॥

गो० टी०—युनर्हर्षहेतुनाह—जाम्बूनदमयैरित्यादिना ।
 जाम्बूनदमयैर्द्धारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्रस्फटिकस्रक्ता-
 भिरित्यत्रापि कृतवैदिकैरिति संबध्यते । राजतामलपाण्डुरैः
 अवयवैः, स्फटिकान्तरपांशुभिः स्फटिकमयाङ्गणपांशुभिः ।
 सज्वनेन चतुश्शतम् । वस्वोकसारा अलका । यद्वा वस्वो-
 कसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी ' वस्वोकसारा शकस्य पूर्व-
 स्यां दिशि वै पुरी ' इति पुराणवचनात् ॥ ९-१४ ॥

११] ति० टी०—संघुष्टैः कृतघोषैर्द्धारैः ॥ ११ ॥

१२-१४] ति० टी०—वस्वोकसारालका तत्सदृशम् ।
 ह्रस्व आर्षः । जाम्बूनदमयद्वारात्वादिना सादृश्यम् । स्वमिवो-
 त्पतिताम् । गिरियुग्मिं प्रतिष्ठितत्वात् ॥ १२-१४ ॥

रा० टी०—तूर्येति । तूर्याणामाभरणानां नपुरादीनां च
 निर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् अत एव वस्वोकसारप्रतिमाम्
 अलकासदृशीं स्रष्टपतितामिव लङ्कां समीक्ष्य हनुमान् जहर्ष ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तामिति । अत्यन्तमां सर्वश्रेष्ठाम् ऋद्धिमतीं
 स्रक्तादिविशिष्टां राक्षसाधिपतेः रावणस्य पुरीं लङ्कां समीक्ष्य
 वीर्यवान् हनुमान् चिन्तयामास ॥ १३ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—नेति । उद्यतायुषाः पाणयो
 येषां तैः रावणबलैः रक्षिता इयं लङ्का अन्येन रामभिन्नेन जने-
 न बलात् पराक्रमात् धर्षयितुं न शक्या ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अनेन धर्षयितुमशक्या किम्, सर्वथा
 नेत्याह—कुमुदेत्यादि । प्रसिद्धा प्रकषेण सिद्धगतिका ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—कुमुदेति । प्रसिद्धा इयं लङ्का,
 कुष्ठदादीनामेव गतिः प्राप्या भवेत् अन्येषां न गतिरित्यर्थः,
 तेन नगरीपराभवस्य अशक्यत्वं सूचितम् । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०—प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विविता भवेत् ॥ १५ ॥
 १६] ति० टी०—कुशपर्वण इति कुशपर्वसदृशलोमवत
 इत्यर्थकस्रक्षस्य विशेषणम् । अतिदीर्घकठोरलोमावतत्वात्क-
 पिमुख्यस्येति विशेषणं च । तस्यैव मम चैव गतिः । अस्या-
 मिति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—विवस्वत इति । गतिस्तु स्रष्टवस्य कुशपर्वणः
 केतुमालस्य मम चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता ।
 अत्र त्वन्येषामित्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—रामस्य पराक्रमं लक्ष्मणस्य विक्रान्तं
 शौर्यं च समीक्ष्येदृश्यपि तदीयन्नागैरीपत्करध्वंसेति विचार्य
 प्रीतिमानभूदविषण्णोऽभूत् ॥ १७ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—समीक्ष्येति । राघवस्य
 रामस्य लक्ष्मणस्य च पराक्रमं विक्रान्तं वेगं च समीक्ष्य
 संचिन्त्य कपिः प्रीतिमान् अभवत् । एतेन तत्पराक्रमवि-
 क्रान्तयोः सर्वोत्कर्षत्वं ध्वनितम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—रत्नवसनोपेतां रत्नप्राकारवासासं च ।
 गोष्ठान्यागाराणि चावतंसो यस्यास्ताम् । गोष्ठं गोशाला । इदं
 वाजिशालादेरप्युपलक्षणम् । यन्त्राणि प्राकारोपरि स्थापि-
 तानि क्षेपण्यादीनि तद्गृहस्तनीम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तां प्रसिद्धां लङ्काम् । भास्वरैश्च महा-
 ग्रहैः चाषन्द्राकिरणैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तामिति । रत्नवसनोपेतां रत्नं रत्नाकरः
 रत्नमयप्राकारादिश्च तदेव वसनें तेन उपेतां युक्तां गोष्ठा अगा-
 राणि अवतंसः कर्णभूषणं यस्याः तां यन्त्रागाराणि प्राका-
 रोपरि स्थापितानिःक्षेपणीप्रभृतीनां गृहाण्येव स्तनानि यस्याः
 तां दीपैः प्रकाशकैः दीपचन्द्रादिभिः भास्वरैः प्रकाशमानैर्महापु-
 षैर्मणिभवनैश्च नष्टतिमिरां ध्वस्तान्धकारां तां चौररूपराक्षसा-

अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकैपिम् । नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥
 सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥
 पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥
 कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय । कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥
 न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणवलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥
 अथ तामब्रवीद्वीरो हनुमानप्रतः स्थिताम् । कथयिष्यामि तैत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे ॥ २५ ॥
 का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे । किमर्थं चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे ॥ २६ ॥
 हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
 अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥
 न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् । अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥
 अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव पुत्रङ्गम । सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितं मया ॥ ३० ॥

श्रितां तां प्रसिद्धां राक्षसेन्द्रस्य नगरीं ददर्श । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—तामिति । तां रक्षेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते ।
 नस्त्वेकं वाक्यं श्लोकद्वयं तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोकं स्त्रीसा-
 म्योक्तेश्च ॥ १८—२३ ॥

२०] ति० टी०—सा नगरी स्वेन रूपेणाधिष्ठातृदेवता-
 रूपेण युक्ता ददर्श ॥ २० ॥

रा० टी०—अथेति । अथ प्रवेशानन्तरं प्रविशन्तं हरि-
 शार्दूलं नगरीं लङ्का स्वेन अधिष्ठात्रीत्वेन रूपेण ददर्श ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—स्वयमेवोत्थिता । अनन्यप्रेरितेति
 यावत् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अतिष्ठत देवतारूपं प्रकाशितवती ॥ २२ ॥

रा० टी०—दर्शनप्रकारमाह—सेति । सा लङ्का हरिवरं दृष्ट्वा
 स्वयमेव उत्थिता महानादं मुञ्चमाना च सती वायुसूनोः पुरस्ताद्
 अग्रे अतिष्ठत् इदमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—वनालय वानर ! तत्त्वं सत्यात् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—क इति । वनालय हे वानर !
 त्वं कः कस्य पुत्रादिरित्यर्थः । केन कार्येण च त्वम् इह प्राप्तः
 यावत्प्राणास्ते त्वां धरन्ति न त्यजन्तीत्यर्थः ; तावत् तत्त्वं
 यथायं कथयस्व ॥ २३ ॥

२४—२५] ति० टी०—त्वयैषा प्रवेष्टुं न शक्यम् । क्षुद्र-
 पण्डितं शक्यमिति वत् । 'न शक्या' इति पाठस्तु स्रगम
 एव ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—नञ् किमर्थं पृच्छसीत्यत आह—नेति । रावण-
 बलैः समन्ततोऽभिगुप्ता व्याप्ता अत एव रक्षिता इयं लङ्का
 त्वया प्रवेष्टुं न शक्या । किञ्च अभितथर्तुर्दिक्षु गुप्ता राक्षसवि-
 जातीयनिरीक्षणार्थमलक्षरूपेण स्थिताः राक्षसाः यस्या-
 स्ताश्च ॥ २४ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ तत्प्रश्नप्रवणानन्तरं यत्त्वं
 पृच्छसि तदहं कथयिष्यामि इति हन्वान् अब्रवीत् । कथयामी-
 त्यपहाय कथयिष्यामीत्युक्त्या अहमपि किञ्चित्पृच्छामांति
 सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—नेति । अभिगुप्ता समावृत्तेत्यर्थः । अतो न
 रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ २४—२३ ॥

२६—२७] ति० टी०—अथ तया पृष्टां हन्मांस्तां प्रति
 तत्प्रश्नोत्तरकथनं प्रतिज्ञाय, स्रस्रावेदेषा पूजया वा सिंहिका-
 वद्वध्या वेति निर्णेतुं पृच्छति—का त्वमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—तत्प्रश्नाकारमाह—केति । विरूपनयना त्वं पुर-
 द्वारे अवतिष्ठसे सा का किनामादिरित्यर्थः ; मां च किमर्थं
 क्रोधात् निर्भर्त्सयसि ॥ २६ ॥

रा० टी०—हनुमदिति । हनुमद्वचनं श्रुत्वा क्रुद्धा काम-
 रूपिणी लङ्का परुषं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—आज्ञाप्रतीक्षा नियोगपरि-
 पालिका ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अहमिति । दुर्धर्षा धर्ष-
 यितुमशक्या अहं रावणस्य आज्ञाप्रतीक्षा सती इमां नगरीं
 रक्षामि ॥ २८ ॥

रा० टी०—नेति । माम् अवज्ञाय अनादृत्य इमां नगरीं
 प्रवेष्टुं न शक्यं कैश्चिदिति शेषः ; अतः मया निहतः अत एव
 प्राणैस्त्यक्तस्त्वं स्वप्स्यसे स्वप्स्यसि ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अथापि का त्वं तत्राह—अहं हीति ।
 स्वयम् स्वदेवतास्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अहमिति । हे पुत्रङ्गम ! अहं स्वयं स्वेन रूपेण
 नगरीं लङ्कास्मीति शेषः ; अतः सर्वतः परिरक्षामि अत एव
 मया कथितं परुषञ्जम् ॥ ३० ॥

१ बलमिति गो. पाठः । २ कपिवर्येति गो. पाठः । ३ ते तत्त्वमिति गो. पाठः । ४ पृच्छसीति गो. पाठः । ५ रुद्धेति गो. पाठः ।
 ६ दारुणेति गो. पाठः । ७ शक्येति गो. पाठः । ८ नगरी त्वेति गो. पाठः । ९ ह्येतत्ते इति गो. पाठः ।

लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥
 स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः । आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्पुत्रवर्षभः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां सादृशकारतोरणाम् । इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥
 वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च । सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं वभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥
 मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् । न शक्यं ह्यत्र ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥
 ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥
 ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयंकरम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥
 ततः स हरिशार्दूलो लङ्काया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं वीर्यवान्मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥
 ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः । मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥
 स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः । सा तु तेन प्रहारेण विद्वलाङ्गी निशाचरी ॥
 पपात संहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४१ ॥
 ततस्तु हनुमान्वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं चताम् ॥ ४२ ॥

३१] ति० टी०—यत्नवान् लङ्काधिष्ठातृत्वेनावगतत्वात्तद्वि-
 जयोपाये यत्नवान् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—लङ्काया इति । यत्नवान् अतिप्रयत्नशीलो
 हनुमान् अपरशैल इव स्थित इति शेषः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—स्त्रीरूपविकृतां विकृतस्त्रीरूपाम् । अथ
 लक्ष्यप्रश्नोत्तरस्तत्प्रश्नोत्तरमाह—आबभाषे इति ॥ ३२ ॥

रा० टी०—स इति । स्त्रीरूपं विकृतं यस्याः तां कर्मघा-
 रयो वा, किंच स्त्रीरूपेण विकृतां प्रकटितां तां लङ्कां स हनु-
 मान् आबभाषे ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—द्रक्ष्यामीत्यर्थमिह संप्राप्त इत्यन्वयः ।
 दर्शनं प्रयोजनप्रतिषेधेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तद्वाच्यप्रकारमाह—द्रक्ष्यामीति । सादृशप्र-
 कारतोरणाम् अदृशदिसहितां नगरीम् अहं द्रक्ष्यामि इत्यर्थमिह
 संप्राप्तः । दर्शने हेतुः मे परं कौतूहलमाश्रयं भारतीति शेषः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—वनं कृत्रिमम्, काननमकृत्रिमम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—वनानीति । इह अ-
 स्मिन् समये लङ्काया वनादीनि द्रष्टुं मे आगमनम् । तत्र वनमकृ-
 त्रिमं, काननं कृत्रिमम् इति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—वनानीति । उपवनानि गृहोपवनानि कान-
 ननानि शून्यारण्यानि ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०—भूयोऽपि परुषाक्षरं वाक्यं पुन-
 र्बभाषे इति संबन्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य हनुमतः तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का
 परुषाक्षरं पुनर्बभाषे ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तस्येति । भूयः अतिशयेन परुषाक्षरमित्य-
 न्वयः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—मामिति । राक्षसेश्वर-
 पालितां मामनिर्जित्य इयं लङ्का ते द्रष्टुं न शक्या ॥ ३६ ॥

गो० टी०—मामिति । शक्यमित्येतद्व्ययम् । तदाह का-
 ल्दिदासः—‘शक्यमरविन्दस्वरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
 अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः’ इति । पुरीरूपं वस्तु
 शक्यमिति शक्यपुर्याः सामानाधिकरण्यात् वा ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—अनिर्जित्य द्रष्टुं न शक्यमित्युक्तेऽपि
 कस्यापि वस्तुनोऽग्रहणपूर्वकं केवलं दर्शनमात्रे तत्र का क्षति-
 रित्याशयेनाह—ततः स इति । स हनुमान् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्तद्वचनश्रवणानन्तरं पुरीं
 दृष्ट्वा अहं यथागतं यास्ये किञ्चन न प्रहीष्यामीत्यर्थः, इति
 निशाचरीं लङ्काञ्चवाच ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तत इति । यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति
 संबन्धः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—वेगिता संजातवेगा ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः हनुमद्वचनश्रवणानन्तरं सा
 लङ्का वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं तलेन ताडयामास ॥ ३८ ॥

गो० टी०—तत इति । वेगिता संजातवेगा ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—महानादं ननादेति निर्भयत्वद्योतनम् ॥ ३९ ॥
 रा० टी०—तत इति । ततः लङ्काकर्तृकताडनानन्तरं
 लङ्काया ताडितो हरिशार्दूलः सुमहानादं यथा भवति तथा
 ननाद ॥ ३९ ॥

गो० टी०—तत इति । संवर्तयामास संकोचयामास ३९-४०
 ४०] ति० टी०—अङ्गुलीः संवर्तयामास । मुष्टिं
 बन्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्वकृतमहानादानन्तरं वाम-
 हस्तस्य अङ्गुलीः संवर्तयामास एकीचकार मुष्टिं बन्धेत्यर्थः
 एनां लङ्कां मुष्टिनाऽभिजघान च ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०—वामहस्तमुष्टिबन्धे आश्रयमाह—

ततौ वै भृशमुद्विगा लङ्का सा गद्गदाक्षरम् । उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं पुवङ्गमम् ॥ ४३ ॥
 प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्वन्तो महाबलाः ॥ ४४ ॥
 अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव पुवङ्गम । निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४५ ॥
 इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४६ ॥
 यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्गमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४७ ॥
 स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् । स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥
 सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः । रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ४९ ॥
 तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् । विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५० ॥
 प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् ।
 यहच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५१ ॥
 इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्री चेति । तेन प्रहारेण वामस्तृष्टिकृतसदयताङ्गनेनापीत्यर्थः ।
 विकृताननदर्शना विकृतवक्रदृष्टिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—स्त्रीति । इयं श्री क्रोधानर्हेत्यर्थः । इति स्वयं
 मन्यमानेन ह्युमता आतिक्रोधो न कृतः । अर्धं पृथक् । सेति ।
 तेन ह्युमत्कर्तृकेण प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी सा लङ्का
 विकृताननं दर्शयति सा सती भूमौ सहसा पपात । अर्धद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः लङ्काया निपातनानन्तरं
 वीरो ह्युमान् तान्दृष्ट्वा खियं मन्यमानः सन् कृपां चकार
 कृपालुत्वचेष्टया तस्यावित्यर्थः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—उद्विगा भीता । अगर्वितं गर्बरहितम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः निपतनानन्तरं भृशमुद्विगा
 लङ्का अगर्वितं गद्गदाक्षरं वाक्यमुवाच ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—त्रायस्व मा प्राणनाशं कुर्वित्यर्थः । तत्र हेतुः—
 समय इति । श्री न हन्तव्येति शास्त्रमर्यादायामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तद्गद्गदाक्षरमाह—प्रसीद स्वेति । यतः सत्त्व-
 वन्तः पुरुषा समये प्रार्थनाकाले तिष्ठन्ति अद्यहं कुर्वन्ती-
 त्यर्थः, अतः प्रसीदस्व अत एव त्रायस्व ॥ ४४ ॥

गो० टी०—प्रसीदति । समये श्रीवधवर्जनव्यवस्थायाम् ।
 सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—यथ्यहं लङ्काधिष्ठातृदेवतात्वाद्गुर्जया,
 तथापि त्वया निर्जिता ॥ ४५ ॥

रा० टी०—अहमिति । लङ्काऽहं विक्रमेण स्वयं त्वयैव
 निर्जिताऽस्मीति शेषः, हं महान् खेदोयम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—अहमिति । अहं त्वित्यर्थं भिन्नं वाक्यम् ।
 एकवाक्यत्वेऽहंशब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४६] ति० टी०—इदं च तथ्यं शृणु । त्वद्व्यग्रहार्थमुच्च्य-
 मानमित्यर्थः । वरदानं दत्तम् कृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—इदमिति । हे हरीश्वर ! तथ्यं ब्रुवन्त्या मम
 वचो यथावत् शृणु । तद्गद्गदाक्षरमाह—स्वयंभुवा ब्रह्मणा मम
 वरदानं दत्तम् ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—रक्षसां भयमिति । एवं च मज्जयोऽयं
 सर्वरक्षोजयसूत्रक इति भावः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—तद्गद्गदाक्षरमाह—यदेति । यदा कश्चिद्वानरः
 विक्रमात्त्वां वशमानयेत् तदा आगतं रक्षसां भयं विनाशः
 त्वया विज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—वरदानस्वरूपमाह—यदेति । अत्र रावणस्य
 दिग्विजये नन्दिकेशभृशोदिभिर्लङ्कायाः सयोविनाशशापे दत्तं सा
 ब्रह्मणं गत्वा प्रार्थयामास विनाशो मे माभूदिति । स च
 तस्यै वरमदात् तव सयो विनाशो न भविष्यति यदा तु वा-
 नरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो भविष्यतीति कथो-
 चीयते ॥ ४८—५१ ॥

४८—४९] ति० टी०—न तस्यास्ति व्यतिक्रमः भगव-
 दत्तवरस्य रावणस्य स्वकृताधिपेक्षभित्तानन्दिकेश्वरशापात्तु सयः
 प्राप्तो विनाशः, स्वयंभूवरवशाद्दानरास्कन्दनपर्यन्तं प्रतिबद्ध
 इति कथाब्राह्मसंघेयैति तीर्थैः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रा० टी०—स इति । तव दर्शनात् त्वत्कर्तृकदर्शनपूर्वक-
 पराभवात् स राक्षसविनाशकारी समयः प्राप्तः । तत्र हेतुः—स्वयं-
 भूविहितः ब्रह्मणोक्तः सत्यः अतस्तस्य समयस्य व्यतिक्रमो विप-
 र्ययो नास्ति अतः सीतानिमित्तं रावणस्य रक्षसां च विनाशः
 समुपागतः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—विधत्स्वावृत्तिष्ठ ॥ ५० ॥

रा० टी०—तदिति । तत् राक्षसविनाशस्यावश्यकत्वा-
 देतोः पुरीं लङ्कां प्रविश्य यानि यानि कार्याणि वाञ्छसि तानि
 सर्वकार्याणि विधत्स्व ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—शापोपहतां सत्यसंकल्पभङ्गावद्गद्गदेन न-

चतुर्थः सर्गः ।

लङ्कायां वामपादप्रथमनिपेक्षणपूर्वं प्रविशन्हुतुमात्रगारान्तर्वाद्यमानानावादिनादि शृण्वन्ननेकविधामुधधारि,मूलबलं विलोकयन्थान्तः-
पुरमाविवेश ।

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् । विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः ॥ १ ॥
अद्वारेण महावीर्यः प्राकारमवपुपुञ्च । निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ २ ॥
प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितकरः । चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ ३ ॥
प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥
ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः । हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोपपुरस्कृतैः ॥ ५ ॥
वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः । गृहमेधैः पुरीं रम्या बभासे द्यौरिवाग्बुधैः ॥ ६ ॥

न्दिकेश्वरशापेन च प्रापितनाशकाटां हरीश्वरस्त्वं प्रविश्य यदृ-
च्छया सर्वत्र रावणान्तःपुरपर्यन्तं यथासुखं गतः सन्सतीम-
प्रच्युतपातिव्रत्यां जानकीं विमार्गान्वेषय । अनेन च वचनेन
सीताऽकल्मषात्र पुरे वर्तत इत्युपदिष्टम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रा० टी०—उपसंहरनाह—प्रविश्येति । हरीश्वरस्त्वं शा-
पोपहतां पुरीं लङ्कां यदृच्छया प्रविश्य सर्तां पतिव्रताशिरामणिं
सर्वत्रगः सन् प्रथासुखं विमार्गं ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गो० टी०—प्रविश्येति । शपो नन्दिकेश्वरादिकृतः ।
यदृच्छयेत्यस्य गत इति संबन्धः । यदृच्छयात्र प्राप्तस्त्वमि-
त्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

१] ति० टी०—स इति ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्राकारमद्वारेणावपुञ्चवे । शत्रोः पुदं
ग्रामं गृहं वा । ' अद्वारेण प्रविशेच्छत्रुविनाशाय ' इति नीति-
स्मृतेरिति भावः ॥ २ ॥

रा० टी०—लङ्कापराभवानन्तरकालिकं हनुमद्भुतान्तमाह—
स इत्यादिभिः । स प्रसिद्धो हनूमान् निशि विक्रमेण
लङ्कां पुरीं निर्जित्य अद्वारेण द्वारमार्गभिन्नेन उत्पथेनेत्यर्थः,
प्राकारमवपुपुञ्चवे लङ्कां विवेश च । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—स निर्जित्येत्यादि । अद्वारेणेत्यनेन लङ्का-
परिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य इति बोध्यते ॥ १ ॥

३] ति० टी०—अद्वारेण प्रवेशेऽपि सव्यं पादं वामपादं
प्रथमतश्चक्रे, यतः स तु प्रथमनिक्षिप्तवामपादस्तु शत्रूणां मूर्ध-
न्येव निहितो भवति । तथा विजयप्रदो भवतीति भावः । उक्तं

च—' प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणा-
ङ्घ्रिम् । कृत्वाऽयतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः'
इति ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रविश्येति । कपिराजहितकरः सूर्यावहि-
तस्य कारकः स हनूमान् नगरीं लङ्कां प्रविश्य पुरो दक्षिणच-
रणनिधानेन प्रवेशं कृत्वा अथात एव सव्यं वामपादं शत्रूणां
मूर्धनि चक्रे । प्रथमं दक्षिणपादस्य पुरो निधाने वामः पादः
शत्रुविध्वंसको भवतीति प्रसिद्धम् । शत्रुपराभवं चक्रे इत्यर्थः ।
तथाहि—'प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणा-
ङ्घ्रिम् । कृत्वाऽयतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः'
इति ॥ ३ ॥

गो० टी०—प्रविश्येति । चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं
सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्धनि कृतो भवेदिति राजशास्त्रम् ।
अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवानित्यर्थः सिद्धः । तदाह
बृहस्पतिः—'प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणा-
ङ्घ्रिम् । कृत्वाऽयतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः'
इति ॥ २-४ ॥

४] ति० टी०—महापथं राजमार्गम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—प्रविष्ट इति । ततस्तस्यां निशायां प्रविष्टो
मारुतात्मजः शुकपुष्पविराजितं विभूषितं महापथं राजमार्ग-
मास्थाय लङ्कामभिययौ । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—हसितैरुत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोपपुरस्कृतैः
र्यघोषैः पुरस्कृतास्तैरुत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोपपुरस्कृतैः अग्रे स्थापित-
तूर्यघोषैः हसितानामुत्कृष्टनिनदैर्महास्वनैर्वज्राणामङ्कु-
शानां च निकाशा प्रतिमा येषु तैः वज्रनिर्मितैर्जालैर्गवाक्षैः
पक्षिप्रवेशनिवारकावरणविशेषैर्वा विभूषितैः शोभितैः गृहमेधैः

६] ति० टी०—वज्राणामङ्कुशानां निकाशाः प्रतिमा येषु
गृहेषु तैर्बभासे । वज्रनिर्मितानि जालानि गवाक्षाणि तद्विभू-
षितैर्गृहैः ॥ ६ ॥

रा० टी०—हसितेति । तूर्यघोषपुरस्कृतैः अग्रे स्थापित-
तूर्यघोषैः हसितानामुत्कृष्टनिनदैर्महास्वनैर्वज्राणामङ्कु-
शानां च निकाशा प्रतिमा येषु तैः वज्रनिर्मितैर्जालैर्गवाक्षैः
पक्षिप्रवेशनिवारकावरणविशेषैर्वा विभूषितैः शोभितैः गृहमेधैः

प्रज्ज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः । सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥
वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः । तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ ८ ॥
राघवार्थं चरञ्श्रीमान्दर्श च ननन्द च । भवनाद्भवन् गच्छन्दर्श कैपिकुञ्जरः ॥ ९ ॥
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः । शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूपितम् ॥ १० ॥
स्त्रीणां मदनविद्वानां दिवि चाप्सरसामिव । शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ ११ ॥
सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् । आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥
शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै । स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्दर्श सः ॥ १३ ॥
रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि । राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥

मेवाकारगृहैश्च रम्या पुत्री अम्बरैः अम्बरत्वतिगृहाकारमेघैर्यो-
रिवावभासे । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥ ६ ॥

गो० टी०-हस्तिनेति । तूर्यधांपपुरस्सरैः हस्तिनोत्कृष्ट-
निनदैः हस्तिनासुत्कृष्टस्वरैः युक्तैत्यर्थः । वज्राङ्कुशनिकाशैः
वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरि-
त्यर्थः, वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो
रत्नविशेषः । गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः । "उपमितं व्याप्रादिभिः" इत्यु-
पमितसमासः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-पद्मादिसंज्ञकं संस्थितं संस्थानं येषां तैः ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रेति । सिताभ्रसदृशैः चित्रैरनेकविधैः पद्मस्व-
स्तिकानां पद्माश्रमिधाचित्राणां संस्थितं विन्यासो येषु तैः पद्या-
दिसंज्ञकैर्वा रक्षोगणगृहैर्वर्धमानगृहैः वर्धमानाभिधभवनेषु लङ्का
प्रज्ज्वाल शुभेषु । तथाहि 'चतुःशालं चतुर्द्वारं सर्वतोभद्र-
संज्ञकम् । पश्चिमद्वाररहितं नन्यावर्ताह्वयं तु तत् ॥ दक्षिणद्वार-
रहितं वर्धमानं धनप्रदम् । प्राग्द्वाररहितं स्वस्तिकारुच्यं पुत्र-
धनप्रदम्' । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ७ ॥

गो० टी०-प्रज्ज्वालित्यादि । पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः
पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्धमान-
गृहैः वर्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि व-
राहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयात्र लिख्यन्ते ॥ ६-९ ॥

८] ति० टी०-वर्धमानगृहैर्वर्धमाननामकसंस्थानवृहैः ।
'चतुःशालं चतुर्द्वारं सर्वतोभद्रसंज्ञितम् । पश्चिमद्वाररहितं
नन्यावर्ताह्वयं तु तत् ॥ दक्षिणद्वाररहितं वर्धमानं धनप्रदम् ।
प्राग्द्वाररहितं स्वस्तिकारुच्यं पुत्रधनप्रदम् ॥' इत्युक्तेः । हितं-
कर इत्यार्षः ॥ ८ ॥

रा० टी०-तामिति । चित्रमालाभरणां तां लङ्कां राघ-
वस्यार्थं चरन् दृग्मान् दर्शनं ननन्द च हितंकर इति अस्मादेव
निर्देशास्ताषु ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-चरंस्तां ददर्शेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

रा० टी०-भवनादिति । भवनात् भवनं भवनान्तरं
गच्छन् सन् विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ददर्श ततस्ततः
तत्र तत्र त्रिस्थानस्वरैः उरःकण्ठशिरोरूपस्थानत्रयजनितमन्द-

मध्यमतारस्वनविशेषैः भूपितं गीतं शुश्राव च । सार्धश्लोक
एकान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०-शुश्रावेति । त्रिस्थानस्वरभूपितं त्रिस्थानेषु
उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैर्भूपितं ते च मन्द्रमध्यताराः ॥ १० ॥

१०-११] ति० टी०-विविधाकृतिरूपाणि विविधा
आकारा रूपाणि वर्णांश्च येषां तानि भवनानि ददर्शति पुत्रे-
णान्वयः । त्रिस्थानस्वरभूपितमुरःकण्ठशिरोरूपस्थानत्रयजैर्म-
न्द्रमध्यतारस्वरैर्भूपितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-सोपाननिनदान्सोपानसंचरत्कान्ताज-
काञ्चीमञ्जीरनिनदान् । यद्वा सोपानेषु पदाघातजशब्दान् ।
आस्फोटितं विलासार्थं करास्फालनं तज्जन्यनिनादान् । क्ष्वेडि-
तान्सिंहनिनादान् ॥ १२ ॥

रा० टी०-स्त्रीणामिति । महात्मनां भवनेषु दिवि अप्स-
रसामिव मदनविद्वानां स्त्रीणां काञ्चीनिनदं नूपुराणां निःस्वनं
च सोपाननिनदान् पादाघातहेतुकसोपानजनितस्वनांश्च आ-
स्फोटितनिनदान् आस्फोटितानां विहारार्थं करास्फालनानां
निनादांश्च क्ष्वेडितान् सिंहस्वनान् विहारकालकरस्वरपरि-
हासवचनानि वा शुश्राव । श्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०-शुश्राव काञ्चीनिनदमित्यादि । सोपाननिनदांश्च
मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनादाः संभव-
न्ति तान् । आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजा-
घास्फालनशब्दान् क्ष्वेडितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥

१३-१४] ति० टी०-मन्त्रान्वेदमन्त्रान् । स्वाध्यायेऽदृ-
ष्टार्थं निरतान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-शुश्रावेति । तत्र तस्मिन् समये जपतां
पठतां मन्त्रान् रक्षोगृहेषु शुश्राव स्वाध्यायनिरतान् वेदपाठ-
परायणान् यातुधानान् रक्षोविशेषान् रावणस्तवसंयुक्तान्
रावणस्तुतिकर्तृन् गर्जतो राक्षसांश्च राजमार्गं समावृत्य स्थितं
रक्षोगणं च ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-शुश्राव जपतामिति । मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् १२ ॥

गो० टी०-स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥

गो० टी०-राजमार्गमिति । मध्यमे गुल्मे नगरमध्य-

ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्वहून् । दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनाम्बरवाससः ॥ १५ ॥
 दर्भमुष्टिप्रहरणान्प्रिकुण्डायुधास्तथा । कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ १६ ॥
 एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान् । करालान्भृग्वैत्रांश्च विकटान्वायनहंस्तथा ॥ १७ ॥
 धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् । परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्वलान् ॥ १८ ॥
 नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् । नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान् वामनान् ॥ १९ ॥
 विरूपान्वहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः । ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ २० ॥
 शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः । क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २१ ॥
 स्रग्विणस्त्वनुलिप्तान्श्च वराभरणभूषितान् । नानावेषसमायुक्तान्यथास्वैरर्चयन्वान्वहून् ॥ २२ ॥

स्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रे-
 रितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—मध्यमे गुल्मे मध्यमकक्षयाप्रदेशे । च-
 राभ्रगरवृत्तान्तावेदकण्डाचारान् । दीक्षितजटिलमुण्डा गृहिव-
 नियतयः गोजिनं गवाजिनं तद्वाससः अम्बरवाससो विवा-
 ससः ननु लङ्काया भारतखण्डाद्बहिर्भावेन कर्मभूमित्वाभा-
 वात्कथं तत्र रक्षसां दीक्षितत्वमिति चेत् । नित्यकर्मस्वन्यदे-
 शेऽप्यधिकारात् । रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्र काम्यकर्मसिद्धि-
 रपीत्यन्यत् । 'यथा त्वष्टुरमेन्द्रमेव सोममाजह' इत्यादिशत-
 पथोक्तरीत्या । एतेन देवानामीषद्विकृतानपि यज्ञदर्शयतीति
 भाष्यरीत्या चाङ्गवैकल्येऽप्यनुष्ठितात्कर्मणो वृत्रोत्पत्तिरूपकाम-
 नासिद्धिस्तथा प्रकृते देशरूपाङ्गवैकल्येऽपि तत्सिद्धिः । रक्षसा-
 मपि देवयोनित्वात् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अरिष्टनिवारणपूर्वकमनुष्ठाननिर्वाहाय
 दर्भमुष्टिप्रहरणत्वं केषांचिद् 'यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्र-
 करे कुशाः' इति स्मृतः । कृत्यायुत्पादनद्वारा शत्रुमारकतया-
 प्रिकुण्डानामायुधत्वम् । कूटोऽयस्कारकूट आयुधविशेषः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—एकपयोधरान्प्रभागे सक्षमसंनि-
 वेगस्तेनापि रहितान् । विकटान्त्विकटाङ्गान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—ददर्शेति । मध्यमे गुल्मे मध्यकक्षायां राक्ष-
 सस्य चरान् पुरवृत्तान्तबोधकप्रच्छन्नचारान् दीक्षितान् गृही-
 तयोग दीक्षावतः गृहस्थानित्यर्थः, गावः किरणा अजिनं चर्म
 अम्बरमाकाशं वासो वज्रं येषां तान् किरणवज्रत्वेन शीतनि-
 वारकवज्राभावः आकाशवज्रत्वेन च नग्रत्वं फलति । किंच
 गोजिनं गवां चर्म अम्बरं च वासो येषां तान् जटिलान् मुण्डान्
 न् यसींश्च ददर्श । दर्भमुष्टयः प्रहरणानि विघ्ननिवारका येषां
 तान् अभ्रिकुण्डान्येव आयुधानि कृत्यायुत्पादकत्वेन शस्त्राणि
 येषां तांश्च कूटाः रिपुणा चालयितुमशक्याः सुद्गराः पाणौ येषां
 तांश्च दण्डप्रयुधधरांश्च ददर्श । तत्र विकटाः विषमावयवाः ।
 श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १५-१८ ॥

गो० टी०—दीक्षितानित्यादि । गोजिनाम्बरधारिणः
 वृषभधर्मरूपवज्रधारिणः । दर्भमुष्टिप्रहरणान् 'यथा वज्रं हरेः

पाणौ तथा विप्रकरे कुशाः' इति स्मरणादिति भावः । अभ्रिकु-
 ण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् । कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामा-
 यस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः 'कूटोऽस्त्री वृक्षमायाप्रिकुण्डा-
 योघनवेश्मसु । छले नाणान्तरे दग्धे भ्रष्टङ्कटेषु तु ना ॥'
 इति शब्दरत्नाकरे । सुद्गरौ दुग्घणः 'सुद्गरो दुग्घणो घनः' इति
 वैजयन्ती । करालान्भीमान् 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशले
 विकृतेऽपि च' इति भायुरिः । भ्रुमवकान् कुटिलवकान् 'आ-
 विहं कुटिलं भ्रुमम्' इत्यमरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी
 शतशङ्करयोगदा 'अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी परिकीर्तिता' इति
 वैजयन्ती । सुसक्तम् आयसोऽरिप्रमाणको दण्डः 'सुसक्तं
 त्वायसो दण्डो धार्योऽरिप्रमाणकः' इति शब्दरत्नाकरे । परिघः
 दण्डविशेषः । नातिदीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र हकारोपरि ऋकारो-
 धारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय । एवं ध्वजिन इति वक्तव्ये ध्वजी-
 नित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १५-१९ ॥

१९] ति० टी०—नातिदीर्घातिह्रस्वाकारान् । वृत्तभङ्गो
 रेफहकारसंयोगपरो गुरुत्वधुकार्यकारीति न ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—छन्दोभङ्ग आर्षः ॥ २० ॥

रा० टी०—नेति । नातिस्थूलान् अतिस्थूलाभिवान् उचि-
 तस्थूल्यविशिष्टान् इत्यर्थः । एवञ्चत्रयपि विरूपादींश्च ददर्श ।
 दीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र ह्रस्वेत्यनुशासनात् गुरुत्वाभावः । ध्वजिनः
 पताकिनश्चेत्यत्र छन्दोभङ्ग आर्ष इति भट्टाः । पताकाध्वजिन-
 श्च' इति क्राचिलकः पाठः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—वृक्षायुधा वक्रलकुटायुधाः । पट्टिशाशनी
 आयुधविशेषे । क्षेपणी भिन्दिपाठः ॥ २१ ॥

रा० टी०—शक्तीति । शक्त्यायुधादीन् ददर्श ॥ २१ ॥

गो० टी०—शक्तीत्यादि । पट्टिशाः तीक्ष्णधारो लोहद-
 ण्डः 'पट्टिशा यो दीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति नि-
 षण्टुः । क्षेपणी क्षेपणीयः । वेषः अलङ्कारः । यथास्वैरगतान्
 यथेष्टधारिणः ॥ २०-२२ ॥

२२] ति० टी०—यथास्वैरचरान्यथेष्टं स्वैरविहारं गतान् २२
 रा० टी०—स्रग्विण इति । यथास्वैरचरान् यथावत्स्वे-

तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् । शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ॥ २३ ॥
 रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः । स तदा तद्रृंहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥
 राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् । पुण्डरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥ २५ ॥
 माकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः । त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥
 वाजिहेवितैसंघुष्टमद्भुतैश्च ह्यैस्तथा । रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा ह्यगजैः शुभैः ॥ २७ ॥
 वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः । भूषितै रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥
 रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः । राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥
 स हेमजाम्बूनदचक्रवालं महाहमुक्तामणिभूषितान्तम् ।
 परार्ध्यकालागुरुचन्दनाहं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकान्वये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

च्छाविहारनिरतान् तीक्ष्णशूलधराशीन् च अधिपतिना रावणेन निर्दिष्टमाज्ञापितम् अव्यग्रं व्यग्रतारहितम् आरक्षं समंताद्रक्षकं मध्यमं मध्यकक्षावर्तिं शतसाहस्रं लक्षसंख्याकं रक्षश्च अन्तःपुराग्रतः अन्तःपुराग्रे प्राप्तः कपिः ददर्श । सार्धंश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २३ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—अव्यग्रं सावधानम् । आरक्षमासमन्तान्तःपुररक्षकं सैन्यम् । मध्यमं मध्यमकक्षयास्थितम् ॥ २३ ॥
 गो० टी०—शतेति । शतसाहस्रमेव शतसाहस्रं स्वार्थे अण् । आरक्षम् गुल्मम् । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टम् मध्यमगुल्मभूतं रावणशूलबलं ददर्शत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अन्तःपुराग्रतो रावणान्तःपुरगृहस्याग्रतः । तद्रृंहमारक्षवस्थितिगृहं दृष्ट्वा । स प्रकृतः प्रसिद्धः कपिः ॥ २४ ॥

२५—२६] ति० टी०—राक्षसेन्द्रस्य गृहसुख्यमानविशेषणं ददर्श । पुण्डरीकावतंसाभिः श्वेतपद्मभूषिताभिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—विमानैः पुष्पकादिभिः । विचित्रवर्णादिमन्त्राद्भुतत्वं हयानाम् । ह्यगजैर्हयाकारैर्गजैः स्वल्पगजैरिति यावत् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—द्वारमित्यस्य ददर्शति शेषः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—विवेशाससाद ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । स महाकपिः महाकपित्वसहितः सः हनमान् तत् लक्षसंख्याकरक्षः दृष्ट्वा अद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितं संस्थितं पुण्डरीकावतंसाभिः श्वेतपद्मैः भूषिताभिः परिखाभिः समावृतं विख्यातं प्रसिद्धं महाहाटकाः तन्मयास्तोरणा यस्मिन् तत् राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—स तदेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । स कपिः तत् आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शत्यन्वयः । कियाम्भेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—त्रिविष्टपेति । दिव्यनादैः स्तुतिशब्दैर्विनादितं वाजिह्वेषितैरश्वशब्दैः संघुष्टं हयादिभिः रुचिराणि द्वाराणि यस्य तत् सहस्रशो यातुधानैः रक्षितं गुप्तं विजातीयैरलक्षितं त्रिविष्टपनिभं स्वर्गसदृशं राक्षसाधिपतेर्गृहं कपिर्हनुमान् आविवेश । सार्धंश्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २६—२९ ॥

गो० टी०—त्रिविष्टपेत्यादि । यानैः शिबिकादिभिः विमानैः व्योमयानैः ह्यगजैरित्यत्र गजशब्दः द्विदन्तगजपरः अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः । रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति संबन्धः । आविवेश जगाम गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६—२८ ॥

३०] ति० टी०—हेमतत्त्ववर्णं स्वर्णं तत्सहितेन जाम्बूनदेन षोडशवर्णस्वर्णेन निर्मितं चक्रवालं प्राकारमण्डलं यस्य । महाहमुक्तामणिभिर्भूषितोऽन्तःशिरोभागो यस्य । परार्ध्याभ्याञ्छतमाभ्यां कालागुरुचन्दनाभ्यामर्होऽर्हणं पूजा यस्य तदन्तःपुरमाविवेश । स हनुमान् ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकान्वये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—स इति । स हनुमान् सहस्रांश्वर्णसहितेन जाम्बूनदेन श्वर्णविशेषेण रक्षितं चक्रवालं प्राकारमण्डलं यस्य तत् महाहमुक्तामणिभिर्भूषितः अन्तः अन्तर्भागो यस्य तत् परार्ध्याकालागुरुचन्दनैः अहं पूजितं रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

गो० टी०—सहेमेति । हेम अन्यत्र जातं श्वर्णम् । जाम्बूनदं जम्बूनयां जातम् चक्रवालं प्राकारमण्डलम् रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरम् ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

गगनाङ्गणमारोहति भगवति शीतभानौ नानाविधान्निद्रात्रिशाचरीश्च विलोकयन्नपि सीतामपश्यन्हुनुमांश्चिन्तां प्रपेदे ।

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुर्दृष्टुमन्तम् ।
 ददर्श धीमान्भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥
 लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोर्दधि चापि समेधयन्तम् ।
 भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥
 या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
 तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥
 हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
 वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—अग्रे 'चन्द्रोऽपि साच्च्यमिवास्व कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् । ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोकावृत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥ शङ्खप्रभाक्षीरमृणाळवर्णं ह्युद्गम्यमानं ह्यवभासमानम् । ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः पोण्ड्यमानं सरसीव हंसम् ॥' इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ततोऽन्तःपुरप्रवेशोत्तरं रात्रेः प्रथमयामस्य समाप्तिकल्पत्वमत्रेति बोध्यम् मध्यंगतं व्योममध्यं तारामध्यं च प्राप्तम् अंशुमन्तं शीतांशुम् भातुमन्तं सूर्ययोगेन प्रकाशवत्किरणवन्तम् । गोष्ठे भ्रमन्तं मत्तं वृषमिव ॥ १ ॥

रा० टी०—अन्तःपुरप्रवेशानन्तरकालिकं इदमद्वृत्तान्तमाह—तत इत्यादिभिः । ततः अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं धीमान् स हन्तमान् मध्यं ताराणामन्तःगतं प्राप्तं भातुमन्तं सूर्यमिव ज्योत्स्नावितानं चन्द्रिकावित्स्तारं भुवि उद्गमन्तं कुर्वन्तं गोष्ठे भ्रमन्तं वृषमिव अंशुमन्तं चन्द्रमसं ददर्श । इव उभयान्वयी ॥ १ ॥

गो० टी०—ततः स मध्यमित्यादि । दिवि आकाशे मध्यं गतम् आकाशमध्यगतमित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोदयोक्तेः रावणनगरप्रवेशे अर्थरात्र इति सूच्यते । उत्तरश्लोके अभियान्तमित्यनेनाभिगमनसूच्यते दक्षिणां दिशं गच्छतो-भिद्युल्लत्वांसंभवात् किन्तु गमनमात्रम् सप्तदशे सर्गेऽपि प्रजगाम नभश्चन्द्र इति प्रकर्षेण गमनवचनं नभोमध्यातीतत्वमाश्लेषे अंशुमन्तमिति चन्द्र एवोच्यते भातुमन्तं दीप्तिमन्तम् वृषं श्वेतम् । अस्मिन्सर्गे च्छेकावृत्तासः ननु यमकम् अर्थभेदाभावात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'भिन्नार्थानां त्र्यादीनां वर्णानां विद्वत्तिर्यमकम्' इति ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पापानि पापजनकदुःखानि नाशयन्तम् लोकाह्लादनकृत्वात् समेधयन्तं वर्धयन्तम् विराजयन्तं प्रकाशयन्तम् अभितो यान्तमन्तःपुरदर्शनसाधनत्वेन खमध्यं प्राप्तम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—लोकस्येत्यादिभिः ।

लोकस्य पापानि निशि जायमानजुरादीनि विनाशयन्तं महोर्दधि समेधयन्तं भूतानि विराजयन्तं प्रकाशयन्तमभियान्तं शीतांशुं चन्द्रमसं ददर्श ॥ २ ॥

गो० टी०—लोकस्येति । पापानि दुःखानि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—भुवि मन्दरस्था भात्यधिकसंनिधाना भवति । पुष्करस्था अह्नाति शेषः । सेदानां निशाकरस्थेति पर्यायालंकारः पादचतुष्टये स्था इत्येकपदयमकं च भुवि मन्दरे प्रदोषे सागरेऽपिकलक्ष्मीसंनिधानमृषिवचनादेवावसेयम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—येति । भुवि पृथिव्यां मध्ये या लक्ष्मीर्मन्दरस्था सती यथा भाति प्रकाशते प्रदोषेषु च सागरस्था या यथा प्रकाशते तोयेषु च पुष्करस्था सती या यथा प्रकाशते सा चारुनिशाकरस्था सती तथैव रराज । मन्दरसागरयोरधिकलक्ष्मीप्रकाशो महात्मनां प्रत्यक्ष इति गम्यते ॥ ३ ॥

गो० टी०—येति । भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान् प्रदोषेषु सागरः तोयेषु पशं श्रीमत् तद्वृत्तदानां चन्द्रो विशिष्टलक्ष्मीको बभूवेत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यत्र संबन्धान्मन्दरादिलक्ष्मीरिवास्त्य लक्ष्मीरिति सादृश्याक्षेपात्तिदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाम् अभिमान्यस्तु संबन्ध उपमापरिकल्पकः' इति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—हंसो यथेति । किञ्चिदाधारप्रतिष्ठितशुक्लवस्तुत्वमात्रेणाम्बरस्थचन्द्रे सादृश्यमिति कतकः । कुञ्जरोऽप्यत्र श्वेत एव अम्बरमपि तत्किरणैरेव श्वेतमिति बोध्यम् । अम्बरस्थोऽम्बरमध्यस्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—हंस इति । राजतपञ्जरस्थादिः हंसादिरिव अम्बरस्थः चन्द्रोऽपि बभ्राज ॥ ४ ॥

गो० टी०—हंस इति । राजतपञ्जरस्थः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात् मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात् गर्वितकुञ्जरस्थः नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात् । अत्र पुष्टत्वादीनां साधारणधर्माणामवृत्तपादानाल्लुप्तोपमालंकारः ॥ ४ ॥

स्थितः ककुब्धानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृङ्गः ।

हस्तीव जाम्बूनदवद्दशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः

॥ ५ ॥

विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ।

प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवान्शशाङ्कः

॥ ६ ॥

शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।

राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः

॥ ७ ॥

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः

रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः

॥ ८ ॥

५] ति० टी०—परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलङ्करूपहरिणशृङ्ग इत्यर्थः । जाम्बूनदवदेति स्वरूपकथनमात्रम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स्थित इति । तीक्ष्णशृङ्गः ककुब्धान् वृष इव स्थितः ऊर्ध्वशृङ्गः श्वेतो महाचलः हिमगिरिरिव जाम्बूनदवद्दशृङ्गः सुवर्णवद्दन्तः हस्तीव परिपूर्णशृङ्गः उत्थितशृङ्गाकारङ्कवान् इत्यर्थः, चन्द्रो विभाति ॥ ५ ॥

गो० टी०—स्थित इति । परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः । अत्र शृङ्गशब्दस्य विषाणार्थभेदेऽपि विम्बप्रतिबिम्बभावेनोपम्यम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—विनष्टः शीताम्बुतुषाररूपः शीतलजलविन्दुसंपर्करूपः पङ्को यस्य तम् । तर्ध्वं च वर्षाकालस्यातीतत्वाद्दस्तुतो हिमकालेऽपि विनष्टः शीतलजलविन्दुसंपर्करूपः पङ्को यस्य तमित्यर्थः । हिमालयस्यातिदूरत्वादिति भावः । विनष्टेति द्वितीयाधे प्रथमामङ्गीकृत्येदम् । महाग्रहस्य सूर्यस्य ग्राहेण किरणसंक्रमेण विनष्टो विनाशितः पङ्कस्तमो येन सः, अत एव प्रकाशलक्ष्म्याश्रयेण हेतुना निर्मलाङ्को व्यक्तस्फुरन्लाञ्छनो रराज गगनमध्यं प्राप्येति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—विनष्टेति । विनष्टः हिमालयस्य दूरत्वात् अपगतः शीताम्बुतुषाररूपपङ्कः यस्य सः महाग्रहः सूर्यः तस्य ग्राहः किरणसंक्रमः तेन विनष्टः विनाशितः पङ्कस्तमो येन । किंच महान्तो ये ग्रहग्राहाः ग्रहवशकर्तारः महाग्रहा इत्यर्थः, ते विनष्टपङ्का निरस्तप्रकाशकत्वगर्वा येन सः प्रकाशलक्ष्म्याश्रयेण प्रकाशरूपसंपत्त्याश्रयेण निर्मलः अङ्को लाञ्छनं यस्य स शशाङ्को रराज ॥ ६ ॥

गो० टी०—विनष्टेति । शीताम्बु हिमाम्बु तुषाराः पृषताः पङ्कः तमः विनष्टाः शीताम्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिन् तथा । 'तुषारः शीकरे हिमे' इति विश्वः । महाग्रहाणां शुक्रवृहस्पत्यादीनां ग्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को मलं यस्य सः महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः स्वतेजसा महाग्रहतिरस्कृतेण व्यक्तनैर्मल्य इत्यर्थः । यद्वा महाग्रहः सूर्यः तस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः । तथा

तरणिकिरणसंक्रमणेन देदीप्यमानमण्डल इत्यर्थः । तदुक्तं वराहमिहिरेण 'सलिलसमे शशिनो रवेर्दीपितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः' इति । प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्तमृद्वियोगात्स्पष्टकलङ्कः । अतिथिवले चन्द्रे परभागयोगेन कलङ्कस्याप्यौज्वल्यं भवतीत्यर्थः । शशाङ्क इति । भूच्छायामयः शशरूपः अङ्कः यस्य सः तथा 'लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्कः शशसाभिभम्' इति हरिद्वैशोक्तैः । भगवान्महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—शिलातलं शुद्धान्वितः स्थम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—शिलेति । शिलातलादीन्प्राप्य मृगेन्द्रप्रभृतिरिव चन्द्रो विरराज ॥ ७ ॥

गो० टी०—शिलेति । प्रकाशः प्रकाशमानः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—प्रकाशयुक्तचन्द्रस्योदयेनोर्ध्वभागमनेन नष्टो नाशितोऽन्तर्गृहेऽपि दोषस्तमिरजो येन तथाभूतः प्रदोषो रजनीसुखं यामादूर्ध्वतनम् प्रष्टवा वर्धिता रक्षसां पिशिताशनरूपा दोषा येन पिशितभक्षणस्य दोषत्वमविहितजीवर्हिंसाहेतुत्वात् । रामाणामभिरामविषयको रमणविषयक ईरितो निरस्तचित्तदोषः प्रणयकलहरूपो येन स्वर्गस्य सुखस्य प्रकाशो यतः, अत एव भगवान्पूज्यो रराजेत्युत्कर्षः ॥ ८ ॥

रा० टी०—प्रकाशेति । प्रकाशचन्द्रस्योदयेन नष्टो दोषस्तमो यस्य अत एव रामाणां श्रीणामभिरामाय ईरितः प्राप्तः चित्तदोषः पुरुषमनोत्यासकिर्यस्मिन् प्रष्टवा रक्षस्य पिशिताशदोषा यस्मिन् स्वर्गेऽपि प्रकाशः शोभनत्वेन प्रख्यातिर्यस्य भगवान् धर्मात्मभ्यः सफलैश्चयैदातेत्यर्थः, प्रदोषः रराजेत्युत्कर्ष्यते—यद्वा प्रदोषे चन्द्रनियन्तृत्वमारोप्याह—प्रकाशेति । प्रकाशचन्द्रस्य प्रकाशविशिष्टचन्द्रमसः उदयेन नष्टो विनाशितः दोषः श्रीविषयकपुरुषदयाभावो येन प्रष्टवाः रक्षस्य पिशिताशदोषाः रुधिरपानरूपदुर्गुणाः यस्मिन् रामस्याभिरामाय शीतया सह रमणाय ईरितः चन्द्रो दापनेन प्रापितः चित्तदोषः शीताविषयकराममनोत्यासकिरूपदोषो दोषाभासो येन अत एव स्वर्गस्य सुखविशेषस्य प्रकाशः धर्मात्मसुप्रापकः अत एव भगवान् समर्थः प्रदोषो रराजेत्युत्कर्ष्यते ॥ ८ ॥

तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुपुक्ताः ।

नक्तञ्चराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः

॥ ९ ॥

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।

वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि

॥ १० ॥

परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।

मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति

॥ ११ ॥

रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।

रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति

॥ १२ ॥

ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ।

स्वरूपवक्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः

॥ १३ ॥

गो० टी०—प्रकाशेति । प्रकाशेन चन्द्रोदयेन नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन्सः प्रवृद्धः रक्षांसं पिशिताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन्स तथा रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः कोपाभिमानरूपः यस्मिन् स्वर्गप्रकाशः स्वर्गलुल्यः तद्दानन्दवाह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् 'भगः श्रीकाममाहात्म्यवर्षयन्कार्ककीर्तिषु' इत्यमरः । प्रदोषगत इति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—स्रष्टुका भेदयद्वाविषयाः । 'स्ववृत्ताः' इति पाठे स्वं स्वीयं सहजपातिव्रत्यलक्षणं वृत्तं चारित्रं यासां ताः । नक्तञ्चरा उलूकादयो राक्षसाश्च तथा विहर्तुं प्रवृत्ताः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तन्त्रीति । कर्णसुखाः श्रोत्रानन्दप्रदाः तन्त्री-स्वरा वीणानादाः प्रवृत्ता पतिभिः स्रष्टुकाः संयुक्ता नार्यः राक्ष-सपन्त्यः स्वपन्ति अत्यद्भुतरौद्रवृत्ता नक्तञ्चरा राक्षसा विहर्तुं प्रवृत्ताः ॥ ९ ॥

गो० टी०—तन्त्रीति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—ऐश्वर्यादिमत्ताः प्रमत्ता मयादिना येषु तानि, अत एव समाकुलानि रक्षांसं गृहाणि रथाश्चेति सर्वेयानोपलक्षणम् । भद्रासनं स्वर्णपीठम् ॥ १० ॥

रा० टी०—मत्तेति । मत्तैः ऐश्वर्यादिहेतुकमद्विशिष्टैशुक्ताः प्रमत्ता मयपानादिहेतुकमद्विशिष्टाः सन्ति येषु तानि रथादिभिः संकुलानि व्याप्तानि वीरश्रिया वीरसंपत्त्या च समाकुलानि व्याप्तानि समाकुलानि परस्परं संमिलितानि कुलानि भवन-समुद्धान् कपिः स ह्यमान् ददर्श । भद्रासनं स्वर्णपीठम् ॥ १० ॥

गो० टी०—मत्तेति । मत्ताः मधुमदक्षीणाः प्रमत्ताः प्रस्तु-तकार्यविस्मारिणः मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलान्यपि तथोच्यन्ते । कुलानि गृहाणि समाकुलानि समाकुलजनानि वीर-श्रिया वीरलक्षण्या । वीर इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—आक्षिपन्त्युत्तरप्रत्युत्तरं कुर्वन्ति । अधिविक्षिपन्ति परस्परमित्यल्लक्षणम् । मत्तप्रलापानधिकं विक्षि-

पन्ति मुञ्चन्ति भर्त्सयन्ति वा । मत्तानि रक्षांसीत्याकर्षः । अधिक्षिपन्ति तिरस्कृवन्ति ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—वक्षांसि विक्षिपन्ति परस्परमास्फालयन्ति । गात्राणां हस्तादीनां कान्तासु क्षेत्रेषु न्यासः । चित्राणि रूपाणि नानाविधवेषान्विक्षिपन्ति कुर्वन्ति कान्ताप्रीतये संपादयन्ति । धनुषां विक्रमो विस्फारणम् । ईदृशानि रक्षांसि ददर्श । शत्रन्तान्येतानि ॥ १२ ॥

रा० टी०—परस्परमिति । मत्तानि रक्षांसि परस्परम् अधिकमाक्षिपन्ति उत्तरप्रत्युत्तराभ्याम् आक्षेपवचनमुच्चारयन्ति अत एव भुजान् अधिविक्षिपन्ति परिक्षिपन्ति अत एव मत्त-प्रलापान् अधिविक्षिपन्ति अधिकमुच्चारयन्ति अत एव अन्यो-न्यम् अधिक्षिपन्ति तिरस्कृवन्ति अत एव वक्षांसि विक्षि-पन्ति ताडयन्ति कान्तासु स्वस्वपत्नीषु गात्राणि करादीनि विक्षिपन्ति संस्थापयन्ति रूपाणि प्रशस्तरूपविशिष्टानि चित्रा-णि विक्षिपन्ति कुर्वन्ति चापानि विक्षिपन्ति आक्षिपन्तीत्या-दीनां शत्रन्तत्वे तु मत्तानि रक्षांसि ददर्शेति पूर्वोत्तरेण वा-न्वयो बोध्यः । श्लोकद्वयं संमिलितान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—परस्परं चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ददर्शेति संबध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेष-णानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति अधिविक्षिपन्ति अन्यो-न्यस्योपरि दधति अधिविक्षिपन्ति अधिकं मुञ्चन्ति अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति चित्राणि रूपाणि विविधान् वेषान् । विक्षिपन्ति वितन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति विस्फारयन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—समालभन्त्यः चन्दनादीनीति शेषः । द्वितीयाथे इमाः प्रथमाः । तत्रासंस्तथा ददर्शेति शेषो वा ॥ १३ ॥

रा० टी०—ददर्शेति । समालभन्त्यः चन्दनायुल्लेपं कुर्वन्त्यः 'समालभोऽल्लेपनम्' इत्यमरः । अपराः अन्याः स्वपन्त्यः अपराः स्वरूपवक्रा अवलोकयेति शेषः, हसन्त्यः परा विनि-

महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
 रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्हृदा भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥
 बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान्संश्रद्धधानाञ्जगतः प्रधानान् ।
 नानाविधानान् रुचिराभिधानान्दर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥
 ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान् नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ।
 विद्योतमानान्स च तान्सुरूपान्दर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥
 ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ।
 प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुर्वभावाः ॥ १७ ॥
 स्त्रियो ज्वलन्तीस्त्रयपोगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ।
 ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गा विहगोपगूढाः ॥ १८ ॥

स्वसन्त्यः कान्ता ददर्श अपराः स्वरूपवक्त्रा इति कान्तावि-
 शेषणत्वे तु नावलोक्येति शेषप्रयोजनं सखदायस्य कर्मतयाऽन्व-
 यात् । 'तथाचोत्पत्त्यः शुभाः' इत्यादाविव न द्वितीया ॥ १३ ॥

गो० टी०-ददर्शेति । समालभन्त्यः अङ्गरागेणाञ्जलि-
 म्पन्त्यः 'समालपन्त्य' इति च पाठः । सर्वत्र व्यत्ययेन द्विती-
 यार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-सुसद्भिः सुतरां सन्तो विभीषणादयस्तै
 रराज । पुरमिति शेषः विनिःश्वसद्भिः स्वापेक्षितयोर्दृष्ट्वाभात् ॥ १४ ॥

रा० टी०-महागजैरिति । नदद्भिर्महागजैः सुपूजितैः
 सुसद्भिः विभीषणादिभिः विनिःश्वसद्भिर्भुजङ्गैरुपलक्षितो
 महाहृद् इव रराज ॥ १४ ॥

गो० टी०-महागजैरिति । सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः
 सुतरां सद्भिः विनिःश्वसद्भिः युद्धयोग्यवीराणांभात् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-बुद्धिः प्रधानं प्रधानगुणो येषाम्
 रुचिरमभिवानं वचनं येषाम् सम्यक्श्रद्धधानानास्तिकान्
 रुचिराभिधानान् रुचिरानाम् । नानाप्रकारं विधानं वेधादेर्येषां
 तान् ॥ १५ ॥

रा० टी०-बुद्धीति । बुद्धिप्रधानान् अतिबुद्धिमतः रुचि-
 राभिधानान् शोभनवचनान् संश्रद्धधानान् गुरुवाक्यादौ विशा-
 सयुक्तान् जगतः इतस्ततो गच्छतः नानाविधान् येषां तान्
 रुचिराभिधानान् शोभननामयुक्तान् प्रधानान् यातुधानान्
 तस्यां लङ्कायां ददर्श ॥ १५ ॥

गो० टी०-बुद्धीति । बुद्धिप्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधा-
 नबुद्धीन्वा उत्तमबुद्धीनित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहा-
 रान्संश्रद्धधानान् भास्तिकान् । नानाविधानानानाकारान् ।
 रुचिराभिधानान् ह्यनानाम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-आत्मगुणानुरूपान् बुद्धितव्यवहारवतः ।
 काश्चित्पुनर्विरूपानपि विद्योतमानान् सुरूपानिव ददर्शेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-ननन्देति । सुरूपान् आत्मगुणानुरूपान् आ-

त्मगुणेन रामसेवकत्वेन अरुरूपान् स्वसदृशान् विद्योतमानान्
 विभीषणादीन् दृष्ट्वा स तान् चोरत्वेन सहितान् सुरूपान्
 विरूपांश्च ददर्श ॥ १६ ॥

गो० टी०-ननन्देति । आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणा-
 नुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-वरार्हाः श्रेष्ठविभूषणादियोग्या उत्तमोत्तम-
 रूपाश्च । भावाः कटाक्षादयः । अनुभावः प्रभावः । भावोऽन्तः-
 करणम् । तारास्तारकाः ॥ १७ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं वरार्हाः उत्तमपुञ्ज-
 सामधीमतीः सुविशुद्धाः भावोऽन्तःकरणं यासाम् अत एव सुस्व-
 भावाः महाहृद्भावाः अतिप्रभाववतीः प्रियेषु प्रीत्युत्पादकेषु
 पानेषु सक्तः भावो मनो यासां ताः तारा इव तारकासदृशीः
 तेषां स्त्रियः तत्र लङ्कायां ददर्श ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । वराणां श्रेष्ठानाम् अर्हाः वरार्हाः ।
 सुविशुद्धभावाः कान्तेषु निर्मलहृदयाः महाहृद्भावाः पातिव्रत्य-
 रूपमहाप्रभावाः । यद्वा महाहृद्भावाः अनुभावाः कटाक्षभुजङ्गे-
 पादयः सुप्रभावाः शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-ज्वलन्ती रूपसंपदा ज्वलन्तीरिव ।
 त्रया लज्जा । प्रमदेन हर्षेणोपगूढाः संबद्धा यथा विहंगाः विहं-
 गीरिवेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिमयोर्ध्वंगेहेषु नीलतमःसदृशेषु शय-
 नात्तत्सादृश्यम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-श्रियेति । श्रिया रूपादिसंपत्त्या ज्वलन्तीः
 प्रकाशमानाः त्रयया लज्जया उपगूढाः युक्ताः रमणोपगूढाः
 पत्यालिङ्गिताः अत एव प्रमदोपगूढाः प्रमोदविभ्रष्टाः काश्चित्
 स्त्रियः विहगेन पक्षिविशेषेणोपगूढा विहङ्गा इव ददर्श । अत्युन्न-
 तप्रासादेषु शयनादीद्गुणमौपमेयभावः ॥ १८ ॥

गो० टी०-श्रियेति । प्रमदोपगूढाः हर्षोपगूढाः विहङ्गाः
 विहङ्गीः ॥ १८ ॥

अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्कः सुसुखोपविष्टाः ।	
भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनोपविष्टाः	॥ १९ ॥
अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराध्यास्तपनीयवर्णाः ।	
पुनश्च काश्चिच्छशलक्षमवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः	॥ २० ॥
ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः सुमनोभिरामाः ।	
गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः	॥ २१ ॥
चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वक्राः सुपक्षमाश्च सुनेत्रमालाः ।	
विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः	॥ २२ ॥
नत्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ।	
लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाऽभिजाताम्	॥ २३ ॥

१९] ति० टी०-भर्तुः परा उत्कृष्टत्वेनाभिमताः । धर्मपरा भर्तृसेवालक्षणधर्मतत्पराः । निविष्टा उदाः । ' निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु ' इति कोशः । मदन उपविष्टो यासु मदन-श्रया इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०-अन्या इति । अन्या उक्ताभ्यो भिन्ना हर्म्यतलोपविष्टाः मदनोपविष्टाः कामयुक्ताः अत एव तत्र हर्म्ये प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः भर्तुः पराः तर्पिकाः तत्र देतुधर्मपरेषु पतिसेवारूपधर्मेषु आनिविष्टाः स्त्रियः धीमान् इत्यन्त-ददर्श ॥ १९ ॥

गो० टी०-अन्या इति । निविष्टाः उदाः पाणिगृहीता इत्यर्थः । ' निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु ' इति विश्वः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अप्रावृता उत्तरीयहीनाः काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः पराध्याः उत्तमाः तपनीयवर्णास्तप्तस्वर्णवर्णाः शशलक्षमा चन्द्रः कान्तप्रहीणाः प्रियवि-युक्ताः रुचिराङ्गवर्णाः सुन्दरदेहकान्तयः प्रथमं ददर्श ॥ २० ॥

रा० टी०-अप्रावृता इति । अप्रावृताः प्रावरणरहिताः कान्तप्रहीणाः पतिरहिताः अत एव काञ्चनराजिवर्णाः सुवर्ण-रेखासदृशीः कृशाङ्गीरित्यर्थः, काश्चिद्दर्श । पराध्याः अत्युत्तमाः तपनीयवर्णाः सुवर्णवर्णसदृशवर्णविशिष्टाः अतः एव शशल-क्षमवर्णाः चन्द्रकान्तीः अत एव रुचिराङ्गवर्णाः काश्चिद्दर्शते पूर्वोपान्वयः ॥ २० ॥

गो० टी०-अप्रावृता इति । अप्रावृताः अनवकुण्ठिताः काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः शशलक्षमवर्णाः चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विर-हिण्यः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-प्रियान्प्राप्य प्रीतियुक्ता आसन् । सुम-नोभिः पुष्पैरभिरामाः, अत एव हृष्टाः परमया शोभयाऽभिरामाः स्वस्वकान्तमनोहरा रामा गृहेषु ददर्श । ' प्रसमीक्ष्य रामाः '

इति पाठे प्रियान्प्राप्य तान्समीक्ष्य प्रीतियुक्ता रामास्तैः प्रिये रम्यमाणाः, अत एव गृहेषु हृष्टा रामाः । ददर्शति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं मनोभिरामान् प्रियान् प्राप्य सुप्रीतियुक्ताः अत्यन्तप्रीतिविशिष्टाः सुमनोभिरामाः अत्यन्तमनोभिरामदाप्यः परमाभिरामाः अतिसुन्दरीः हृष्टाः रामाः गृहेषु ददर्श ॥ २१ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य । सुप्री-तियुक्ताः मनोभिरामाः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-चर्ही पादपूरकौ । वक्रमाला वक्रस-मूहाः वक्राः वक्रप्रेक्षणाः । सुपक्षमाः शोभनपक्षमयुक्ता नेत्रमाला ददर्श । शतहृदानां माला इव भूषणानां माला ददर्श । ' वक्राक्षि-पक्षमा ' इति पाठेऽक्षिपक्षमधिकम् । वक्रपक्षमा इत्येवोचितम् । पक्षमसु वक्रत्वमपि किमित्यपि चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-चन्द्रेति । चन्द्रप्रकाशाः चन्द्रसदृशप्रकाशवि-शिष्टाः वक्रमालाः सुखसमूहान् वक्राः कुटिलनिरीक्षणाः सुप-क्षमाः शोभनपक्षमविशिष्टाः सुनेत्रमालाश्च शतहृदानां चारुमाला इव विभूषणानां मालाश्च ददर्श ॥ २२ ॥

गो० टी०-चन्द्रेति । वक्रनेत्रदर्शनं मानुषीत्वराक्षसी-त्वविवेकार्थम् । आभरणदर्शनं स्वदृष्टसीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-पथि स्थिते धर्ममार्गस्थे । नत्वेव ददर्शेत्यन्वयः । साधुजातामिति लताविशेषणम् । मनसाभि-जातां धात्रा मनसा सृष्टाम् ॥ २३ ॥

रा० टी०-नेति । मनसा परमात्मसंकल्पमात्रेण पथि सनातनधर्ममार्गे स्थिते राजकुले अभिजातां प्रादुर्भूतां परम-मत्यैश्वर्यप्रापकमभिजातं प्राकृत्यं यस्याः ताम् अत एव साधु-जातां शोभनप्राकृत्यवतीं किं च साधोः साधुतायाः रामकृतक-महात्मोपकृतेरित्यर्थः जातं जन्म यस्याः तां प्रजातां प्रफुल्ल-

सनातने वर्त्मनि संनिविष्टां रामेक्षणं तां मदनाभिविष्टाम् ।
 भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥
 उष्णादितां सानुसृतास्त्रकण्ठीं पुरा वराहोत्तमनिष्ककण्ठीम् ।
 सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥
 अव्यक्त्रेखामिव चन्द्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ।
 क्षतप्ररूढामिव वर्णरेखां वायुप्रभुश्रामिव हेमरेखाम् ॥ २६ ॥
 सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ।
 बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य पुत्रङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लतामिव तन्वीं सूक्ष्माङ्गीं सनातने परंपराप्राप्ते वर्त्मनि पति-
 त्रताथमं सन्निविष्टाम् अत एव रामेक्षणं राममात्रेक्षणकन्यां
 मद्ने वियोगेन प्राप्तैर्न्ये अभिविष्टां स्थितां श्रीमत् भर्तुर्मनः
 अह प्रविष्टां पराभ्यः स्त्रीभ्यो लक्ष्म्यादिभ्यः सदा नित्यं
 विशिष्टामधिकाम् उष्णादितां वियोगजनिततापपीडिताम् अत
 एव सानुसृतास्त्रैः निरन्तरनिस्सृबाष्पैः सहितः कण्ठो यस्याः तां
 पुरा संयोगकाले वरः अर्हः प्रशंसा यस्य तेन उत्तमनिष्केण
 विशिष्टभूषणेन युक्तः कण्ठो यस्यास्तां सुजातपक्ष्मां शोभन-
 पक्ष्मविशिष्टां अभिरक्तः मधुरस्वरवत्वेनाहुरागोरपादकः कण्ठो
 यस्यास्तां नीलकण्ठीं मयूरीमिव वने प्रवृत्तां सीतां नैव दर्श ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २३-२५ ॥

गो० टी०-न त्वित्यादि । परमाभिजाताम् अत्यन्ताभि-
 रामाम् साधुजातां सूरूपाम् मनसाभिजाताम् अयोनिजा-
 मित्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-सनातने वर्त्मन्यविच्छेदप्रवृत्ते पाति-
 त्रत्यमार्गे । राममीक्षते ध्यायति रामेक्षणी ताम् मद्नेन
 रामविषयेणाभिविष्टां व्याप्ताम् श्रीमद्भर्तुर्मनोऽनुप्रविष्टाम् ।
 अनेन पररपराहुरागो ध्वनितः ॥ २४ ॥

गो० टी०-सनातन ईत्यादि । सनातने अविच्छिन्ने
 वर्त्मनि पातित्रत्यथमं रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम् ।
 श्रीमत्सीताचिन्तनश्रीमत् विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-उष्णादितां विरहतापपीडिताम्
 अहसृतास्त्रेण प्रवृत्तबाष्पेण सह वर्तमानः कण्ठो यस्यास्ताम्
 अत्र स्त्रीषार्षः 'कण्ठां' इति वा पाठः । पुरा रामसंनिधि-
 काले वराणास्तमभूषणानामर्हः, अत एवोत्तमनिष्क उत्तम-
 भूषणः कण्ठो यस्यास्ताम् । अभिरक्तो मधुरस्वरः कण्ठो
 यस्यास्ताम् । नीलकण्ठी मयूरी ॥ २५ ॥

गो० टी०-उष्णेति । सानुसृतास्त्रकण्ठीम् अहसृतास्त्रेण
 अहसृतास्त्रेण कण्ठेन सह वर्तमानाम् । पुरा रामपाश्र्वस्था-

नकाले वराहोत्तमनिष्ककण्ठीं वराहः उत्तमश्च निष्कः कण्ठे
 यस्याः ताम् उरःकण्ठसंबन्धी भूषणविशेषो निष्कः । अभिर-
 क्तकण्ठीं स्निग्धकण्ठीम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-अव्यक्ताभ्रादिनाऽस्पष्टा रेखा रेखाकारो
 यस्यास्ताम् प्रदिग्धां रूपिताम् क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढास्त-
 त्पक्षां वर्णरेखां बाणव्रणचिह्नं तद्द्रवमस्येदानां रात्रणस्य वा ॥ २६ ॥

रा० टी०-अव्यक्तेति । न व्यक्ता रेखा कलङ्को यस्यां
 तां चन्द्ररेखां द्वितीयाचन्द्रमिव पांसुप्रदिग्धां धूळीपूसरं हे-
 मरेखामिव क्षतेन बाणकृताहंसनेन प्ररूढां निष्पक्षां वर्णरेखां
 वर्णनीयव्रणचिह्नमिव वायुप्रभ्रं वायुना चाक्षितां मेघरेखा-
 मिव रामस्य पत्नीं सीतां चिरस्य बहुकालमपश्यन् सन् पुत्र-
 ङ्गमो हनुमान् अचिरस्य अल्पकालं दुःखोपहतः सन् मन्दः
 शिथिल इव बभूव । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

गो० टी०-अव्यक्तेति । अव्यक्त्रेखाम् अव्यक्तस्वरूपां
 चन्द्ररेखां चन्द्रकणामिव स्थिताम् अत्यन्तकृशत्वे कान्तिही-
 नत्वे च दृष्टान्तोऽयम् । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां
 कनकशलाकामिव स्थिताम् । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आगन्तुक-
 मादिन्ये । दृष्टान्तोऽयम् क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढाम् औषधा-
 दिना समाहिताम् अन्तःशल्यदोषवतीं बहिस्समाहिताम्
 बाणरेखां बाणक्षतिमिव स्थिताम् अन्तर्वेदनातिशये दृष्टान्तो-
 यम् । वायुप्रभ्रममिव मेघलेखां पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तो-
 ऽयम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-चिरस्य चिरमित्यर्थेऽयम् । चिरम-
 न्विध्याप्यपश्यन्नचिरस्य सद्यो मन्द इवान्वेषणायकुशल इव
 दुःखोपहतो बभूव । अत्र सर्वे यमकालकारः ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

हनुमान्पुनर्लङ्काङ्करणभूतं रावणानवासमेत्य तदन्तिकस्थप्रहस्तादिभवनेषु वैदेहीमन्विष्य रावणगृहं प्राविशत् ।

स निकामं विमानेषु ^१विचरन्कामरूपपृक् । विचचार कैपिलङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥
 आससाद् च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥
 रक्षितं राक्षसैर्भूमैः सिंहैरिव महद्वनम् । समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥
 रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषणैः । विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रूचिरावृतम् ॥ ४ ॥
 गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः । उपस्थितमसंहारैर्वह्यैः स्पन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥
 सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥
 बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितम् । महारथसमावापं महारथमहासनम् ॥ ७ ॥

गो टी०—सीतामिति । चिरस्यापद्रयन् चिरकालं निरी-
 ष्याप्यपश्यन् । अचिरस्य अचिरेण सपदीत्यर्थः । मन्दो सुगन्ध इव
 दुःखाभिहतो बभूव 'सुगन्धो मन्दो विवर्णश्च' इति हलायुजः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे षट्कारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठमः सर्गः ॥ ५ ॥

१] ति० टी०—विमानेषु सप्तभूमिप्रासादेषु । लाघवेन शैट्टयेण १

रा० टी०—सीतान्वेषणमेव वर्णयन्नाह—स इत्यादिभिः ।
 लाघवेनातिवेगेन समन्वितः कपिहृन्मान् विमानेषु सप्तभूमि-
 कप्रासादेषु विचरन् सन् निकामं यथेच्छं लङ्कां विचचार ॥ १ ॥

गो० टी०—स निकाममित्यादि । विमानेषु विषण्णः
 विमानेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेन वेगेन ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससाद् ॥ २ ॥

रा० टी०—आससादेति । लक्ष्मीवान् अतिवीर्यसंपत्ति-
 विशिष्टो ह्युमान् प्राकारेणाभिसंवृतं राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससाद्
 प्राप ॥ २ ॥

३] ति० टी०—चकाशे चन्द्रसाहित्याद्यत्कान्वेषणक्रियो
 बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—रक्षितमिति । सिंहैर्महद्वनमिव राक्षसैः रक्षितं
 भवनं समीक्षमाणः कपिकुञ्जरश्चकाशे ॥ ३ ॥

गो० टी०—रक्षितमिति । चकाशे जहपेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—रूप्यकं रजतं तेनोपहितैः शोभायै लिखितैः ४

रा० टी०—रूप्यकेति । रूप्यकेण रजतेन उपहृतैर्लिखितैः
 चित्रैः हेमभूषितैः तोरणैर्बहिर्द्वारैश्च रुचिरैः द्वारैरन्तर्द्वारैश्च
 कक्ष्याभिश्च आवृतम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—रूप्यकेत्यादि । रूप्यकोपहितैः रजतनि-
 मितैः कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः असंहार्यैः अवध्यैः स्पन्दनयायिभिः
 स्पन्दनवाहकैः । सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैरि-
 त्यर्थः । महारथसमावापं महारथानां रत्नसामाकरं महारथम-
 हासनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् । अन्तपालैः बा-

ह्यरक्षिभिः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राः राक्षसश्रेष्ठाः निवि-
 शन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः ।
 अन्यथा वक्ष्यमाणवेदमपदेन पुनरुक्तिः स्यात् । संहादः शब्दः ।
 ससुद्रस्वनवनिःस्वनतीति ससुद्रस्वननिःस्वनम् पचायच् । तत्
 प्रसिद्धम् राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्भूपादिभिः संपन्नम् । अगु-
 रुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्नमिति संबध्यते । पर्वस्य हुतं होमो
 यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । ससुद्रमिव निस्स्वनं निःशब्दम् ।
 रावणमीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः । ससुद्रस्वनमिति तु
 बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ ४-१४ ॥

५] ति० टी०—गजास्थितैर्गजारूढैः । महामात्रैर्हस्ति-
 पकैः उपस्थितं युक्तम् असंहार्यैरप्रतिहतवेगैः, स्पन्दनय-
 यिभिः स्पन्दनवाहकैः प्रशस्तान्धैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—गजेति । गजास्थितैः गजारूढैः महामात्रो
 असंहार्यैः संहर्तुमशक्यैः द्यैश्च स्पन्दनयायिभिः रथवाहकैर्हयैश्च
 उपस्थितं संप्राप्तम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—सिंहव्याघ्रतनुत्राणादिरथविशेषणम् ।
 दन्तादिविकारा दन्तादयस्तत्स्थप्रतिमास्ता धरद्भिरिति शेषः ।
 घोषवत्त्वं किङ्किणीभिः ॥ ६ ॥

रा० टी०—सिंहव्याघ्रः सिंहव्याघ्रचर्मनिर्मितानि तद्व्याघ्रानि
 वर्माणि येषु तैः दान्तकाञ्चनराजतीः दन्तादिमयीः प्रतिमाः संधा-
 रयद्भिरिति शेषः, घोषवद्भिश्चित्रैः रथैः सदा विचरितं संप्राप्तम् ६ ॥

७] ति० टी०—महतां रथानामावापः स्थानं समन्ताद्य-
 स्मिस्तत् । महारथानाम् 'एको दशसहस्राणि योधयेयस्तु
 धन्विनाम् । शन्नशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥' इत्युक्त-
 लक्षणमहारथानां महासनं सदा वासस्थानम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितं महारा-
 नाम् 'एको दशसहस्राणि योधयेयस्तु धन्विनाम् । शन्नशा-
 स्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते' इत्यादावुक्तानां समावापः
 सदा स्थितिर्यस्मिन् अत एव महारथानां महासनानि
 यस्मिन् तत् ॥ ७ ॥

१ विषण्ण इति गो. पाठः । २ पुनरिति गो. पाठः । ३ अथेति गो. पाठः । ४ घोरैरिति गो. पाठः । ५ भूषितैरिति गो. पाठः । ६ रुचिरैर्वृत्-
 मिति गो. पाठः । ७ भाजनमिति गो. पाठः ।

दृश्यैश्च परमोदारैस्तेस्त्वैश्च मृगपक्षिभिः । विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥
 विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥
 मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंहादैः समुद्रस्वननिःस्वनम् ॥ १० ॥
 तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्च वैरचन्दनैः । महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्गनम् ॥ ११ ॥
 भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम् । नित्यार्चितं पर्वस्रुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥
 समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिःस्वनम् । महात्मनो महद्वेगम महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३ ॥
 महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः । विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४ ॥
 लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः । चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥
 गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः । वीक्षमाणोऽप्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥
 अवपुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत्पुष्टुवे वेगम महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तथा पुष्टुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥
 महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ १९ ॥
 बहुदंष्ट्रस्य च तथा पुष्टुवे स महाकपिः । शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः ॥ २० ॥
 तथा चेन्द्रजितो वेगम जगाम हरियूथपः । जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ २१ ॥
 रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । वज्रकायस्य च तथा पुष्टुवे स महाकपिः ॥ २२ ॥
 धूम्राक्षस्यार्थं संपातेर्भवनं मारुतात्मजः । विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥
 शुकेनोभस्य चक्रस्य शठस्य कैपटस्य च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥

८] ति० टी०—दृश्यैर्दर्शनीयैः अत एव परमोदारैरतिच्छन्दैः ८

रा० टी०—परमोदारैः अतिमहाद्भिः अत एव दृश्यैर्विविधैः अनेकप्रकारैः तैस्तैः प्रसिद्धैः प्रसिद्धैः बहुसाहस्रैः मृगपक्षिभिः परिपूर्णम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अन्तपालैः पर्यन्तरक्षकैः ॥ ९ ॥

रा० टी०—विनीतैः अन्तपालैर्बन्धिः स्थित्या रक्षकैः रक्षोभिः सुरक्षितं मुख्याभिः प्रधानाभिर्वरस्त्रीभिः परिपूर्णम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—राक्षसेन्द्राणां महापार्श्वदिनां निवेशनानि यस्मिन्तत् । भूषणशब्दैः समुद्रस्वनसदृशानिःस्वनम् ॥ १० ॥

रा० टी०—मुदितानि प्रमदारत्नानि श्रेष्ठप्रमदा यस्मिन् तत् राक्षसेन्द्राणां निवेशनं प्रवेशो यस्मिन् वराभरणसंहादैः उत्तमभूषणनिःस्वनैः समुद्रस्वनसदृशः निस्वनो यस्मिन् तत् १० ॥

११] ति० टी०—तद्राजगुणसंपन्नं तैः प्रसिद्धै राजभवनगुणैः छत्रचामरादिभिः संपन्नम् । वरचन्दनैश्च संपन्नमित्यनुकथः ११

रा० टी०—तद्राजगुणसंपन्नं तैः प्रसिद्धैः राजगुणैः राजकीयपदार्थैः संपन्नं शुकं वरचन्दनैश्च संपन्नमिति शेषः, सिंहैर्बहुद्वन्द्वमिव महाजनसमाकीर्णम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—पर्वस्रुतं स्रुतः सोमो यस्मिन्पृथगर्थे तत्पर्वस्रुतम् । राक्षसैः सदा पूजितं स्वपूजनीयदेवताकम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—भेरीमृदङ्गैः अभिरुतं शङ्खदत्तं पर्वस्रुतं सोमस-

वनं यस्मिन् तत् राक्षसैः पूजितं कृतसंमार्जनादिकम् ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—परिच्छदोऽलंकारः । महात्मनो रावणस्य महद्वेगम ददर्शेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—समुद्रमिव गम्भीरं महारत्नानि महारत्नमयाः परिच्छदाः अलङ्कारादयो यस्मिन् ॥ १३ ॥

रा० टी०—महात्मनो रावणस्य वपुषा विराजमानं महत् विशालं महात्मनो वेगम गृहं महाकपिर्दृष्टमान् ददर्श दशानामेकत्रान्वयः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अमन्यत तद्रावणवेगमेति शेषः । रावणस्य रावणभवनस्य समीपतस्तरप्राकारप्रदेशेषु ॥ १५ ॥

रा० टी०—लङ्केति । तत्र तस्मिन्समये इत्यमान् इतीदं गृहं लङ्काभरणमन्यत रावणस्य समीपतो रावणभवनसमीपे चचार च ॥ १५ ॥

गो० टी०—चचारेति । रावणस्य रावणगृहस्य ॥ १५-२२ ॥

१६] ति० टी०—गृहाद्गृहं राजवेगम । महाप्राकारान्तर्वर्तिं प्रधानरक्षसामेकस्य गृहादपरं गृहमित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—गृहादिति । राक्षसानां गृहात् गृहं गृहान्तरं सर्वशः ज्यानानि च प्रासादांश्च वीक्षमाणः असंत्रस्तः संत्रासरहितः इत्यमान् चचार ॥ १६ ॥

१७-२४] ति० टी०—अस्यैव प्रपञ्चः—अवपुत्येत्येत्यादि ॥ १७-२४ ॥

१ ऽप्यरचन्दनैरिति गो. पाठः । २ महाजनैरिति गो. पाठः । ३ कुम्भमिति गो. पाठः । ४ समुद्रमिवेति गो. रा. पाठः । ५ वानर इति गो. पाठः । ६ तदेति गो. पाठः । ७ गृहमिति गो. पाठः । ८ वजेति गो. रा. पाठः । ९ महातेजा इति गो. पाठः । १० चेति गो. पाठः । ११ नासस्व वक्रस्येति गो. पाठः । १२ विकटस्येति गो. पाठः । १३ ब्रह्मेति गो. पाठः । १४ रोमस्येति गो. पाठः ।

युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सैादिनः । विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥
करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । पुँवमानः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥
तेषु तेषु महाहेषु भवनेषु महायशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः । विचरन्हरिशादूढो राक्षसीविकृतेक्षणाः ॥ २९ ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः । ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
राक्षसांश्च महाकायान्नामप्रहरणोद्यतान् । रक्ताश्वेतान्सितांश्चापि हरिंश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥
कुलीनान् रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् । शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ ३२ ॥
निहन्तृन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः । क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ ३३ ॥
मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः । सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ ३४ ॥
हेमजालैर्विचिच्छन्नास्तरुणादित्यसंनिभाः । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥

रा० टी०-अवप्लुत्येति । महावेगो ह्वमान् प्रहस्तस्य तदभिधराक्षसस्य निवेशनं गृहमवप्लुत्य ततोऽन्यत्र महापार्श्वस्य वेगम पुप्लुवे ॥ १७ ॥

रा० टी०-अथेति । मेघप्रतीकांश्च मेघसदृशम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-महाद्वारस्येति । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

गो० टी०-विद्युद्रूपस्येत्यादि । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाशं बहूनां सत्त्वात् ॥ २३-२८ ॥

रा० टी०-शुकस्येति । इन्द्रजितः मेघनादस्य वेगम जगाम ॥ २० ॥

रा० टी०-जाम्बुमालेरिति । अर्थं पृथक् ॥ २१ ॥

रा० टी०-रश्मीति ॥ २२ ॥

रा० टी०-ध्रुवेति । क्रमेण धूम्राक्षदीनां भवनेषु स्रवमानो ह्वमान् ऋद्धिमतां तेषां राक्षसानां भवनानां वा ऋद्धिं ददर्श । श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ २३-२७ ॥

२५-२८] ति० टी०-विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानामिति बहुवचनमाधर्म । तयोरित्यर्थः ' विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानाम् ' इति वा पाठान्तरम् ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०-सर्वेषामिति । सर्वेषां भवनानि समतिक्रम्य अथ पुनः राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससाद ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-उपशायिन्यः । ' उपशायोपशायश्च पर्यायशयनार्थकाः ' । पर्यायेण शयनस्थानरक्षिका इत्यर्थं इत्याहुः ॥ २९ ॥

रा० टी०-रावणस्येति । रावणस्य उपशायिन्यः उपशायिनीः समीपशयनशीलाः पर्यङ्करक्षिक्रा इत्यर्थः, राक्षसीः हरिसत्तमः हरयः सत्तमाः ग्रस्यं सः बहुमहावानराधीश इत्यर्थः, हरिशादूढो ददर्श ॥ २९ ॥

गो० टी०-रावणस्येति । उपशायिन्यः पर्यायशायिनीः । रावणे शयने जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०-गुल्मान् राक्षसीसमूहान् ॥ ३० ॥

रा० टी०-शूलेति । रक्षःपतेर्गृहे गुल्मान् राक्षसीसमूहान् ददर्श ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-हरीनश्वान् ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-परगजारुजान्शत्रुगजानारुजन्ति भञ्जयन्ति तान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-राक्षसानिति । सितान् बद्धान् रक्तान् श्वेतांश्च हरीन् अश्वान् परगजारुजान् रिपुगजविनाशकान् अत एव परसैन्यानां निहन्तृन् क्षरतो वर्धतो मेघानिव स्रवतः प्रस्रवतो गिरीन् यथाप्रस्रवं गिरिसदृशान् समरे परैर्दुर्धर्षान् गजांश्च ददर्श । सार्धंश्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ३१-३३ ॥

गो० टी०-रक्तानित्यादि । सितान् बद्धान् " विन्, बन्धने " इत्यस्मात् क्तः । हरीन् अश्वान् परगजानारुजन्ति पीडयन्तीति परगजारुजान् । क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वोक्तगजविशेषकः । क्षरतः किञ्चिद्वर्धतः स्रवन्मदत्वे वृष्टान्तः स्रवतः निश्रंरिणः ॥ ३१-३३ ॥

३४] ति० टी०-मेघस्तनितनिर्घोषवादिविशिष्टान्गजान् ददर्शेत्यन्वयः । सहस्रं वाहिनीरनेकसेनाः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-हेमजालैर्विचिच्छन्नाः सर्वतो भूषिता इति शिबिकाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-सहस्रमिति । जाम्बूनदपरिष्कृताः सुवर्णभूषिताः सहस्रं बह्वीः वाहिनीः सेनाः हेमजालैरपि छन्नाः सर्वतो भूषिता इत्यर्थः, तरुणादित्यसंनिभाः विविधाकाराः शिबिकाश्च रावणस्य निवेशने कपिर्ददर्श । अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०-सहस्रमिति । वाहिनीः सेनाः पदातोनीत्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् हेम केवलस्वर्णम् । उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

१ नादिन इति गो. पाठः । २ जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति गो. पाठः । ३ विशान्तस्येति गो. पाठः । ४ क्रममाण इति गो. पाठः । ५ चैवेति गो. पाठः । ६ निष्ठितामिति गो. पाठः । ७ हेमजालपरीति गो. पाठः । ८ अपि छन्ना इति रा. पाठः ।

शिविका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः । लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥
 क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च । कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ३७ ॥
 ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने । स मन्दरसैमप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ३८ ॥
 ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् । अनन्तरत्नविचयं निधिजालं समन्ततः ॥

धीरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥
 अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च । विरराज च तद्वेश्म रश्मिवानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥
 जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च । भाजनानि च शूभ्राणि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥
 मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् । मनोरमसंवाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥
 नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निःस्वनेन च । मृदङ्गतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥
 प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् । सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

३६] ति० टी०—शिविका ददर्शेत्युक्तकर्मः । चित्रशाला-
 गृहाणि चित्रयुक्तशालावन्ति गृहाणि ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—दारुनिर्मिताः क्रीडापर्वता दारुपर्वत-
 कानि क्लीबत्वमार्याम् । कामस्य गृहकं रतिगृहकम् दिवागृहकं
 दिवसविहारगृहम् सर्वत्रात्यन्तस्वार्थिकः कन् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—लतेति । चित्राणि लतागृहाणि चित्रशाला-
 गृहाणि विचित्रशालारूपवेश्मानि च दारुनिर्मिताः पर्वताः
 येषु तानि क्रीडागृहाणि च कामस्य गृहकं रतिवेश्म दिवागृ-
 हकं दिवसविहारगृहं च रावणस्य निवेशने ददर्श । अर्धचतु-
 ष्यमेकान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गो० टी०—शिविका इत्यादि । दारुपर्वतकान् क्रीडाप-
 र्वतकान् कामस्य गृहकं रतिगृहम् दिवागृहकं दिवाविनो-
 दस्थानम् ' रावणस्य निवेशन ' इति पाठः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मयूरस्थानैः क्रीडामयूरस्थानैः संकुलं
 व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् मन्दरतलप्रख्यं मन्दरा-
 चकतलसदृशं मयूरस्थानैः क्रीडाहेतुकमयूरस्थितिभिः संकुलं
 व्याप्तं ध्वजयष्टिभिराकीर्णं व्याप्तं भवनोत्तमं ददर्श ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स इत्यादि । मयूरस्थानं क्रीडामयूरविश्रम-
 स्थानम् । कपोतानामिव मयूरानामपि स्थानानि शिलाभिः
 कल्पयन्त इति प्रसिद्धम् । धीरनिष्ठितकर्मान्तं धीरैः कृतकल्प-
 कर्मकम् । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३९-४१] ति० टी०—निधिजालम् निधिजालवदि-
 त्यर्थः । धीरनिष्ठितकर्माङ्गं धीरैर्निर्भयस्थिरचित्तैर्निष्ठितं निर्वर्तितं
 कर्मणो निधिरक्षादिकर्मणोऽङ्गं महिषादिबालरूपं यस्मिन् ।
 कथितु—कर्मन्तमिति पठित्वा धीरैर्निष्ठितस्याद्युष्ठितस्य कर्म-

णस्तपोरूपस्यान्तं फलरूपमित्यर्थमाह । भूतपतेर्भद्रेश्वरस्य
 यक्षेश्वरस्य वा ॥ ३९-४१ ॥

रा० टी०—अनन्तेति । अनन्तरत्नानां विचयो यस्मिन्
 निधिजालं निधिसमूहविशिष्टं धीरैः निष्ठितम् अद्युष्ठितकर्माङ्गं
 निधिरक्षकक्रियावयवो यस्मिन् भूतपतेर्ब्रह्मणः गृहप्रिव गृहस-
 दृशं रत्नानाम् अर्चिर्भिः रावणस्य तेजसा च उपलक्षितं तद्वे-
 श्म रश्मिभिः किरणैः रश्मिमान् सूर्य इव विरराज । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०—जाम्बूनद्वेति । जाम्बूनदमयानि शयनादीनि
 ददर्श ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अर्चिर्भिरिति । रश्मिमान् सूर्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—मध्वासवयोरवान्तरभद्रस्ताभ्यां कृत-
 क्लेदम् आर्द्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

४३-४४] ति० टी०—घोषवद्भिर्मृदङ्गातिरिक्तरपि घोषव-
 द्भिर्वाद्यैर्विनादितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रा० टी०—मध्वेति । मध्वासवताभ्यां कृतः क्लेदः आर्द्रत्वं
 यस्मिन् असंवाधं संवाधारहितं विशालमित्यर्थः, कुबेरभवनं
 यथा कुबेरभवनसदृशं नूपुरघोषादिभिः घोषवद्भिर्वाद्यैर्विनादितैश्च वि-
 नादितं प्रासादसंघातयुतं संव्यूढाः विशालाः कक्षया यस्मिन् तत्
 महागृहं हनुमान् प्रविवेश । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीमद्राज्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गो० टी०—मध्वासववेति । मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः
 मधुविकारमयैः कृतक्लेदं कृतसेकम् । घोषवद्भिः नादवद्भिः ।

१ पर्वतकानपीति गो. पाठः । २ गिरीति गो. तलेति रा. पाठः । ३ अनेकलसंकीर्णमिति गो. पाठः । ४ कर्मन्तमिति गो. पाठः । ५ अवेति गो. पाठः । ६ सुख्यानीति गो. पाठः । ७ निन्देनेति गो. पाठः ।

ससभः सर्गः ।

प्रसङ्गाद्रावणभवनं तत्रस्थं पुष्पकविमानं च कविर्वर्णयति ।

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् ।	
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम्	॥ १ ॥
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।	
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः	॥ २ ॥
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।	
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्ववलाजितानि	॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।	
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि	॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।	
रक्षोधिपस्यात्मवलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम्	॥ ५ ॥

नादश्च दीर्घशब्दस्य विरामसमयसंभवो ध्वनिः । व्यूढकक्ष्यं
विशालप्रकोष्ठम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अस्मिन्सर्गे सार्धचतुस्त्वारिंशच्छ्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
काल्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

१] ति० टी०—अथ रावणप्रधानगृहं वर्णयति—स इति ।
व्यासक्तानि संबद्धानि वैदूर्यलक्षितानि च सुवर्णजालानि
स्वर्णगवाक्षाणि यस्मिन्सत् । सविहङ्गजालमिति गृहमेघयो-
र्विशेषणम् ॥ १ ॥

रा० टी०—पुरीमेव वर्णयन्नाह—स इत्यादिभिः । बल-
वान् स हन्मान् व्यासक्तानि लक्षितानि वैदूर्याणि येषु तान्येव
सुवर्णजालानि स्वर्णमयगवाक्षाणि यस्मिन् सविहङ्गजालं वि-
हङ्गसमूहसहितं वेश्मजालं गृहसमूहं विद्युत्पिनद्धं प्रावृषि मे-
घजालमिव ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०—स वेश्मजालमित्यादि । व्यासक्तवैदूर्यसुव-
र्णजालम् वैदूर्यघटितसुवर्णमयजालकरन्ध्रम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्रधानैः प्रशस्तैः शङ्खादिभिः शालन्ते
शोभन्ते तादृशीनिवेशनानां शाला अवान्तरगृहाणि ददर्श ।
पुनश्च विशालाश्चन्द्रशाला ददर्श । वेश्माद्रिष्वौन्नत्यादद्रितुल्यवे-
श्मसु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि, चन्द्रकान्तमणिबद्धशाला वार

रा० टी०—निवेशनानामिति । प्रधानैः शङ्खायुधचापैः
शालन्ते शोभन्ते ताः निवेशनानां गृहाणां विविधाः शालाः
अवान्तरगृहाणि मनोहराः विशालाश्च वेश्माद्रिषु अद्रिसदृशवे-
श्मसु चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि चन्द्रकान्तमणिसंबद्धान्तर-
गृहाणि वा पुनर्ददर्श ॥ २ ॥

गो० टी०—निवेशनानामिति । निवेशनानां शालाः गृ-

हान्तःशालाः । प्रधानैर्दुर्लभैः शङ्खायुधचापैः शालन्ते प्रकाशन्त
इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः पचायच् । वेश्माद्रिषु हर्म्य-
प्रासादादिषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—वसु धनम् । स्वबलेत्यत्र स्वशब्दो
रावणवाची कुबेराद्रावणेन लङ्काया आच्छिद्य गृहीतत्वात् ।
यद्वा स्वशब्दो हउमद्वाची । स्वबलेनाजितानि कञ्चप्र-
वेशानि ॥ ३ ॥

रा० टी०—गृहाणीति । नानावसुभिः अनेकविधयनैः
राजितानि देवासुरैरपि सुपूजितानि अतिप्रशंसितानि स्वबला-
जितानि रावणबलेन कुबेरात्प्राप्तानि गृहाणि कपिर्ददर्श ॥ ३ ॥

गो० टी०—गृहाणीति । नानावसुराजितानि नानारजरा-
जितानि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—प्रयत्नेनाभितः सम्यगाहितानि यथायोगं
स्थापितानि प्रयत्नाभिसमाहितानि विश्वकर्मकृतान्यपि मायया
विचित्ररचनादक्षेण मयेन निर्मितानीव ॥ ४ ॥

रा० टी०—तानीति । प्रयत्नेन अभिसमाहितानि चतु-
र्दिक्षु क्रमेण संनिवेशितानि मयेन साक्षान्निर्मितानीव विश्वकर्म-
णा निर्मितत्वेऽपि अनेकमायामयत्वान्मयनिर्मितसदृशानी-
त्यर्थः, सर्वगुणोत्तराणि सर्वगुणैः श्रेष्ठानि गृहाणि ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०—तानीति । प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन यथा-
योगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते । महीतले
निर्मितानि इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्याजमात्रम् रावणप्रय-
त्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः । यद्वा अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनि-
र्मितानि इमानि तु मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपायप्रदर्शनसुखेन
निर्मितानीति पूर्वगृहेभ्यो विशेषे उच्यते ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—गृहोत्तमं प्रधानगृहेष्वप्युत्तमम् अप्रति-
रूपरूपं निरूपमरूपम् ॥ ५ ॥

महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।	
नानातरूपां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसाऽवकीर्णम्	॥ ६ ॥
नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरभोधरमर्च्यमानम् ।	
हंसप्रवेकैरिव बाह्यमानं श्रिया युतं स्वे सुकृतं विमानम्	॥ ७ ॥
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् !	
ददर्श युक्तीकृतचौरुमेघचित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम्	॥ ८ ॥
महीकृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।	
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम्	॥ ९ ॥
कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः ।	
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि चित्राणि सरोवराणि	॥ १० ॥
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विधूर्णमानम् ।	
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम्	॥ ११ ॥

६] ति० टी०—प्रकीर्णं पातितम्, रत्नकीर्णं रत्नपूर्णम्, रजसा पुष्परजसा ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत इति । उच्छ्रितमेवस्य रूपमाकार इव रूपं यस्य काञ्चनस्य चारुरूपमिव रूपं यस्य तत् रक्षोधिपस्य रावणस्य आत्मबलात् रूपं तद्भ्रूलसदृशम् अत एव अप्रतिरूपम् उपमारहितं रूपं स्वरूपं यस्य तत् महीतले प्रकीर्णं पतितं स्वर्गमिव कुसुमावकीर्णं कुसुमैर्न्यासं रक्षोधिपस्य गृहोत्तमम् उत्तमं गृहं रजसा पुष्पाणामिति शेषः; अवकीर्णं व्याप्तं गिरिरागमिव ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ६ ॥

गो० टी०—तदन्तर्वर्तिपुष्पकविमानं दर्शयति—तत इति । अप्रतिरूपरूपम् अप्रतिमसौन्दर्यं प्रकीर्णं देवाच्छ्रुतम् । रजसा पुष्परजसा । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः 'प्रवेकाद्यत्तमोत्तमाः' इत्यमरः । इवक्षब्दो वाक्यालंकारे । अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं सुकृतां पुष्पकृतां विमानमिव स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुञ्जीकृतमेघचित्रं चित्रमेघसंघातसदृशमित्यर्थः; विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ६-८ ॥

७] ति० टी०—नारीप्रवेकैर्नारीश्रेष्ठैः इवश्रायै । तडिद्भिरर्च्यमानं गुज्यमालमम्भोधरं मेघमिव । हंसश्रेष्ठैर्वाह्यमान-सुह्यमानं विमानमिव ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—नानावर्णैरयुक्तोऽपि तसुक्तः कृतो युक्तीकृतः स चासौ चारुमेघश्च तद्वद्विचित्रं विमानं पुष्पकारूपम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—नारीति । तडिद्भिरर्च्यमानमम्भोधरं मेघमिव नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैर्दीप्यमानं हंसप्रवेकैः हंसश्रेष्ठैः स्वे बाह्यमानं विमानमिव सुकृतं शोभनं कृतं कृतिः रचना यस्मिन् तद् नगाग्रं शैलाद्यं भागमिव युक्तीकृतेन युक्त्या निर्मितेन चारुमेघेन चित्रं विमानं ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—यत्र पुष्पके मही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्या पूर्णम् । पर्वतादयश्चात्र मणिस्वर्णादिनिर्मिताः; न त्विदं चित्ररूपमिति भ्रमितं यम् अनन्तवानरसेनाया निर्बाधं तत्रावस्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च स्वामीच्छादसारेण संकोचविकासौ तस्य वक्ष्यति स्वेच्छया हृद्यमदेहवत् । वितानं समूहः । एकावल्यत्रालंकारः ॥ ९ ॥

रा० टी०—महीति । यत्र विमाने मही स्थितिभूमिः पर्वतराजिपूर्णा कृता निर्मितपर्वतैः पूरितेत्यर्थः; शैलास्तु वृक्षवितानैः तरुसमूहैः पूर्णाः कृताः पुष्पं च केसरपत्राभ्यां पूर्णं कृतम् एकावल्यलङ्कृतिः ॥ ९ ॥

गो० टी०—महीति । यत्रेति शेषः । यत्र विमाने । पर्वतराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्राणि बोध्यम् । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषवस्त्रादधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—कृतानि अस्य यत्रेत्यादि शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—यस्मिन् पाण्डुराणि वेश्मानि गृहाणि कृतानि सुपुष्पाः शोभनपुष्पविशिष्टाः पुष्करिण्यः सरस्यः कृताः सकेसराणि पद्मानि कृतानि चित्राणि सरोवराणि वरसरोयुक्तानि वनानि कृतानि ॥ १० ॥

गो० टी०—कृतानीति । अत्रापि यत्रेत्यध्याहार्यम् । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—पुष्पाह्वयं नाम द्रव्यैत्यन्वयः । वेदमोत्तमानां देववेश्मभूतविमानानां मध्ये उच्चमानं सौभाग्यपरमकाषां प्राप्तम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत् रत्नप्रभाभिः विराजमानं विधूर्णमानमितस्ततो भ्रमन्तं वेदमोत्तमानां वेदमभूतदेवविमानानां मध्ये

कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।

चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः

॥ १२ ॥

प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ।

कामस्य सौक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुसुरवाः सुपक्षाः

॥ १३ ॥

नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।

बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता

॥ १४ ॥

इतीव तद्रुहमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम् ।

पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम्

॥ १५ ॥

उचः अधिकः मानः सत्कारो यस्य तत् पुष्पाह्वयं नाम महा-
विमानं महाकपिर्ददर्श इत्युक्तकथ्यते । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ११ ॥

गो० टी०—पुष्पेति । पुष्पाह्वयं पुष्पकम् उच्चमानम्
अधिकमानम् सर्वत्र ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—कृताश्चेति । तत्र विमान इति शेषः ।
नानावसुभी रूप्यस्वर्णवैः । जात्यानुरूपा जातितुरङ्गसदृशाः ।
तुरगविशेषणं चैतत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—कृता इति । तस्मिन् विमाने वैदूर्यमयाः वि-
हङ्गाः कृताः रूप्यप्रवालैश्च विहङ्गाः कृताः नानावसुभिः अनेक-
विधमाणिभिः चित्राः भुजङ्गा कृताः अरुकरूपाः विमानस्थिति-
योग्याः जात्या शोभनजात्योपलक्षिताः शुभाङ्गाः तुरगाः अथाः
कृताः ॥ १२ ॥

गो० टी०—कृताश्चेति । यत्रेति शेषः । नानावसुभिः
नानारूपैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः । स्पष्टजातित्वभावा
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेयु
येषाम् । आवर्जिताः संकुचिता जिह्वा वक्राः पक्षा येषां ते ।
साक्षात्कामस्य पक्षा इव येषां पक्षा भान्ति तदुदीपकत्वात् ।
तादृशा उच्यमानगुणा विहङ्गास्तत्र कृताः ॥ १३ ॥

रा० टी०—प्रवालैः । प्रवालैः जाम्बूनदपुष्पैश्च युक्ताः
पक्षाः येषाम् अत एव सुपक्षाः शोभनपक्षविशिष्टाः सलीलं लीला-
पूर्वकम् आवर्जिताः शिल्पविशेषेण मक्षिकादिवर्जनक्रियाविशि-
ष्टाः जिह्वपक्षाः येषां ते सुसुखाः विहङ्गाः कृताः अत एव तेषां
पक्षाः कामस्य कामाश्रयीभूतमनसः पक्षाः प्रग्रहीतार इव भान्ति
तत्पक्षदर्शनमात्रेण विमाने स्थितिः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—प्रवालैः । प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि
पक्षेयु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः । सलीलमावर्जितजि-
ह्वपक्षाः १. शीलमालम्बितवक्रपक्षाः । कामस्य पक्षा इव काम-
स्य सहाया इव ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नियुज्यमाना व्याप्रियमाणाः । वक्ष्य-
माणाया लक्ष्म्या अभिषेके इति शेषः । हस्तः श्रुण्डा । पद्मा-

करविहारिगजाकारनिर्माणात्सकेसरेत्त्वत्पलपत्रहस्तत्वं च
तेषां तादृशा गजास्तत्र कृता बभूवुरिति शेषः , पद्मिनि पद्म-
वत्सरसि ॥ १४ ॥

रा० टी०—नियुज्यमाना इति । पद्मिनि पद्मविशिष्टे
विमानसरसि उत्पलपत्रहस्ताः अत एव सकेसराः गजा नियु-
ज्यमानाः निर्मिता बभूवुः पद्महस्ता पद्मयुक्तकरा अत एव सुह-
स्ता शोभनहस्तविशिष्टाः देवीः अतिप्रकाशविशिष्टा लक्ष्मीः कृता
निर्मिता बभूव बभूवेति वचनविपरिणामेन पूर्वान्वय्यपि ॥ १४ ॥

गो० टी०—नियुज्यमाना इति । नियुज्यमानाः स्वय-
मेवात्मानं नियोजयन्तः कर्मकर्तारि यक् । यत्र विमाने पद्मिनि
पद्माकरे । स्वयमेवेत्पलपत्राभिषेककर्माणि प्रवर्तमानाः
सुहस्ताः शोभनश्रुण्डादण्डाः सकेसराः कृतजलावगाहत्वेनाङ्ग-
लग्नकिञ्चल्काः । उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवर्षिणः । गजाश्च
कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अत एव सुहस्ता लक्ष्मीश्च
कृता बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—इतीवैवंप्रकारं चारुकन्दरं चारुगुहं नग-
मिव पर्वतमिव चारुदर्शनं तद्रुहमभिगम्य सविस्मयः बभूवेति
शेषः । हिमात्यये वसन्ते परमसुगन्धिचारुकन्दरं नगमिव
लक्ष्मिव कन्दरोऽत्र कोटरः । पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोऽभूदिति
शेषः परिच्छेदानवगमादिति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—इतीवेति । चारुकन्दरं शोभनकोटरविशिष्टं
परमसुगन्धि नगं लक्ष्मिव सुन्दरं परमसुगन्धि नगं पर्वतमिव
तत् गुहं पुनः पुनरभि गम्यसविस्मयः विस्मयसहितः अभव-
दिति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०—इतीवेति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । तद्गुहं
तस्य रावणस्य गुहम् । सविस्मयः अभूदिति शेषः । नगं पर्व-
तमिव स्थितम् । शोभनं शोभमानम् । चारुशोभनं चारुमङ्ग-
लम् । इतीवेत्येकनिपातो वा प्रकारार्थः । इतीव, तद्रुहम्
अभिगम्य अभिगत्य अद्भुतदर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयो-
ऽभूदिति योजना । रुचिरा दृष्टमिदम् 'चतुर्धैरिह रुचिरा
जभस्जगाः' इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबाहुर्पालिताम् ।

अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥

ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।

अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सैचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥

इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

पुनः पुष्पकविमानं विस्तरतो वर्णयति ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्विमानं मणिरत्नचित्रितम् ।

प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श धीमान्पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥

तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।

दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तैत ॥ २ ॥

१६] ति० टी०—अभिपत्याभिपत्य चरन्सं चरन् । पति-
गुणवेगनिर्जितां पतिगुणवेगेन पतिगुणनिरन्तरध्यानेन निर्जितां

निर्जितदुःखामदृश्यादृष्ट्या दुःखितोऽभूदिति शेषः । आषो ल्यप् १६

रा० टी०—तत इति । दशसुखबाहुनिर्जितां रावणेन

वशीकृतां पूजिताम् अतिप्रशंसतिशिष्टां पुरीं लङ्कामभिपत्य

प्राप्य चरन् सीतान्वेषणार्थम् इतस्ततो विचरन् सन् सुपू-

जितां महात्मभिः अतिप्रशंसितां सुदुःखितां वियोगदुःखं प्राप्तां

पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुणानां समाधिकरहितवात्सल्यादीनां

वेगेन स्मरणजनितोद्वेगेन निर्जितां स्थातुमशक्यां जनकसु-
ताम् अदृश्य अदृष्ट्या दुःखितोऽभवदिति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत इति । अदृश्य अदृष्ट्या । ऋषिनिपात-

नात्पूर्वेषु ल्यप् । सुदुःखितः अभूदिति शेषः । पतिगुणवे-

गनिर्जितां भर्तृगुणजनेन वशीकृताम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—बहुविधभावितात्मनो नानाप्रकारेण

सर्वजगत्पूजितस्वभावस्य स्वभाववाच्यात्मशब्दः । कृतात्मनो

शिक्षितान्तःकरणस्य सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिनः

सचक्षुषः भ्रुतिस्मृतिन्यायरूपचक्षुःसाहितस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय

आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तत इति । बहुविधेन

दास्याब्नेकप्रकारभावना भावितः परिशीलितः आत्मा परा-

त्मा रामो येन तस्य अत एव सचक्षुषः अप्राकृतचक्षुर्विशि-
ष्टस्य कृतात्मनः कृतान्वेषणप्रयत्नस्य सुवर्त्मनः शोभनमार्गा-
वलम्बिनः प्रविचरतः जनकसुताम् अपश्यतः महात्मनो हृ-
दगतो मनः अतिदुःखितमभवत् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

गो० टी०—ततस्तदेति । बहुविधभावितात्मनः बहुविधं

यथा भवति तथा चिन्तिततात्मनः कृतात्मनः निश्चितबुद्धेः

सुवर्त्मनः सदाचारसंपन्नस्य सचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु

अप्रतिहतमयनेतजसः महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिल-

काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—अथ विशिष्य पुष्पकं वर्णयितुमाह—स

इति । मणिरत्नमणिश्रेष्ठिशिखितं प्रतप्तजाम्बूनदजालानां तन्म-

यगवाक्षाणां कृत्रिमं कृतियैस्मिस्तत्तस्य भवनस्य रावणगृहस्य

मध्ये महद्विमानं पुष्पकं ददर्श ॥ १ ॥

रा० टी०—विमानमेव वर्णयन्नाह—स इत्यादिभिः । स

हृत्मान् प्रतप्तजाम्बूनदजालेन कृत्रिमं रचितं महद्विमानं ददर्श १

गो० टी०—पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्ये-

त्यादि । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्ठप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रि-

मपदयादिकम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अप्रमेयप्रतिकारकृत्रिममप्रमेयैरपरिच्छे-

यसौन्दर्यादिभिः प्रतिकारैः प्रतिमादिभिः कृत्रिमं निर्दृष्टचित्रशो-

भम् । पाठान्तरं त्वसांप्रदायिकमिति कतकः । विश्वकर्मणा च

स्वयं साध्विति कृतम् अन्निर्मितेष्विदमतिसाधित्यनुमोदित-

मित्यर्थः । दिवमाकाशं गते वायुपथे प्रतिष्ठितम्, वायुपथस्यै-
वादित्यपथत्वात्तस्य चिह्नभूतम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तदिति । अप्रमेयैः सौन्दर्यादिभिः प्रमालुम-
शक्यैः प्रतिकारैः प्रतिमाभिः कृत्रिमं रचितम् विश्वकर्मणा
स्वयं साधु निर्मितमिति हेतोर्दिवङ्गते वायुपथे प्रतिष्ठितम् अत
एव आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् बोधकमिव तद्विमानं व्यराजत ।
आदित्यपथ इति वायुपथस्य नामान्तरमिति न विरोधः ॥ २ ॥

न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्हरत्नवत् ।
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥
 तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ॥ ४ ॥
 मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं प्रास्ततुल्यगामिनम् ।
 महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुद्रामिवालयम् ॥ ५ ॥
 विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ।
 मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥

गो० टी०-तदिति । अप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् अप-
 रिच्छेयाप्रतिक्रियकृत्रिमम् । तत्र हेतुमाह-कृतं स्वयं साधिव-
 ति । विश्वकर्मणा स्वयं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दर-
 मिति श्लाघापूर्वं कृतम् । सर्वत्राप्रतिहतसंचारं चैतदित्याह-
 दिवं गतम् आकाशं गतम् । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूता-
 न्तरिक्षस्थितम् । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वसुकृत्तत्वाद् ।
 भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्यपथस्य लक्ष्म-
 वत् । लक्ष्म लक्ष्मणं व्यावर्तकं व्यराजत प्रचकाश इत्यर्थः ॥३॥

३] ति० टी०-तत्र तादृशं किञ्चिन्न यत्प्रयत्नतो न कृतम्,
 अपि तु सर्वं प्रयत्नकृतमेवेत्यर्थः । यदवयवजातं महार्हरत्नवत्
 बहुमूल्यरत्नवत् तादृशं किञ्चिदपि तत्र न । ये विशेषा रचना-
 विशेषास्तत्र नियताः प्रतिष्ठितास्ते सुरेषु सरविमानेष्वपि न ।
 महाविशेषो गुणाधिक्यम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-नेति । यत् संस्थानं प्रयत्नतो न कृतं तत् तत्र
 विमाने किञ्चिन्न सर्वं प्रयत्नतः कृतमित्यर्थः, यत् महार्हरत्नवत् न
 तत् तत्र किञ्चिन्न यत् महाविशेषवत् अतिरचनाविशिष्टं न तत्
 किञ्चिन्न अत एव ते पुष्पकविमानस्थरचनासदृशा विशेषाः
 महारचनाः सुरेषु सरविमानेष्वपि न ॥ ३ ॥

गो० टी०-न तत्रेति । ते विशेषाः तद्विमानस्थितविशे-
 षाः । सुरेष्वपि सरालयेष्वपि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तपसोपवासादिना समाधानेन भगवति
 क्षित्तसमाधानेन लब्धो यः पराक्रमस्तेन रावणार्जितम् । मनः-
 समाधानेन यत्र विचारो गमनस्य तत्र संस्मरणशालं मनःसंक-
 ल्पितदेशगममशीलम् । संस्थानविशेषा रचनाविशेषाः । तत-
 स्ततस्तत्समात्समादाहृतेन तुल्येन दिव्यविमाननिर्माणोचितेन
 विशेषेण विशिष्टपदार्थेन निर्मितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तप इति । तपस्समाधानाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रा-
 यणादिष्वेवविशेषध्यानाभ्यां जातेन पराक्रमेण अर्जितं रावणेन
 प्राप्तं मनस्समाधानस्य एकाग्रमनसः विचारेण गमनेनेव चारो-
 गमनमस्त्यस्मिन् तम् अर्धेर्चादित्यात्पुंस्त्वं संज्ञापूर्वकविधेर-
 नित्यत्वाल्लग्नभावो वा । अनेकैर्बहुभिः संस्थानविशेषैः विल-
 क्षणावयवैः निर्मितं ततस्ततः मनोवेगत्वाद् विलक्षणावयव-

विशिष्टत्वाच्च हेतोः तुल्यविशेषयोर्निर्मितिः प्रक्षेपो यस्मात् समा-
 धिकरहितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०-तपस्समाधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकम् ।
 सर्वत्र दर्शयति संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्स-
 माधानेन तपोऽनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितम् । मनस्समाधा-
 नविचारचारिणं समाधानमभिसंधानम् कर्मणि चैतद् वि-
 चारो विविधा गतिः मनोभिसंहितविविद्यगतिचारिणम् ।
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितम् अनेकैः संस्थानविशेषैः विमानगो-
 पुरादिसन्निवेशैः निर्मितम् ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् तत्र
 तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-मनः समाधाय स्वामिमनोऽनुष्ठय्य तु शी-
 घ्रगामित्वादिधर्मकं दुरासदम् पापिभिरिति शेषः । 'दुराव-
 रम्' इति पाठे बहुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः । महर्द्धिनाम् दीर्घा-
 भावश्छान्दसः एवं तुल्यगामिनमित्यत्र पुंस्त्वम् विमानश-
 ब्दोऽर्धर्चादिर्वा । अग्र्यमुद्रां महासुखानां पुण्यकृतामेवालयमा-
 स्पदम् इवशब्द एवाथै । अत्र तस्याचेतनत्वेऽपि तदभिमानि-
 देवतायाश्चित्तज्ञत्वादिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-मनस्समाधाय स्वामिमनोऽनुष्ठय्यैव शीघ्रगामि-
 दुरासदं पराभवितुमशक्यं महर्द्धिनां महत् कर्तुं तपोऽदिरस्ति
 धेयु तेषाम् एतेन दीर्घाभाव आर्ष इति भट्टोक्तिश्चिन्त्या महा-
 त्मनामग्र्यमुद्राम् अत्यानन्दानामालयमिव ॥ ५ ॥

गो० टी०-मनस्समाधाय मन एकार्थीकृत्य । स्वयं मनः-
 स्थितिं यावत् । दुरावरं दुर्वारम् । महर्द्धिनां महर्द्धिनाम् अपि
 मापं मपं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत् इत्युक्तरीत्या कृतभङ्ग-
 भिया हस्वोच्चारणम् । अग्र्यमुद्राम् इन्द्रार्द्धिनाम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-विशेषं गतिविशेषमालम्ब्य । विशेषे व्यो-
 मलक्षणदेशविशेषे संस्थितम् विचित्राणामाश्रयवस्तुनां कूटं
 समवायभूतम् बहुभिः कूटैः शालाभिर्मण्डितम् गिरेर्विचि-
 त्रवान्तरशृङ्गाच्छिखरमिव ॥ ६ ॥

रा० टी०-विशेषं विशेषगमनादि आलम्ब्य विशेषे वायु-
 संस्थितं विचित्राणि कूटानि शिखराणि यस्मिन् तत् बहुकूट-
 मण्डितं समीपस्थबहुकूटैः शोभितम् अत एव मनोभिरामं
 विचित्रकूटं गिरेः शिखरं यथा शृङ्गमिव ॥ ६ ॥

वहन्ति यत्कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ।
 विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥
 वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि चारुदर्शनम् ।
 स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

रावणभवने सीतामन्वेषयन्हुनुमांस्तत्र स्थितपुष्पकविमानमारुह्यानेकावस्थापत्रपुंसनारीगणान्विलोकयति ।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् । ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥
 अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् । भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुभासादसंकुलम् ॥ २ ॥
 मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् । सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः ॥ ३ ॥
 उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् । आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—विशेषामिति । विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा विशेषेण संस्थितम् । सविशेषविशेषणसंस्थितमिति यावत् । सविशेषसंस्थामविशेषविशिष्टमित्यर्थः । कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटम् अवान्तरस्थं शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार्यते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—उच्यमानविशेषणा भूतगणा यहहन्ति तद्विमानं तत्र ददर्शेत्यन्वयः । विवृत्तानि निघृणानि विध्वस्तानि स्थकनिमेषाणि विशालानि लोचनानि येषाम् । निशाचरा निशास्वप्नहरविशेषं चरन्ति ते ॥ ७ ॥

रा० टी०—निशाचराः निशायामधिकं चरणशीलाः विवृत्तानि आघूर्णितानि विध्वस्तानि निमेषरहितानि विशालानि लोचनानि येषां ते सहस्रशो भूतगणा यं वहन्ति तत् ॥ ७ ॥

गो० टी०—वहन्तीति । यं यत् आपो व्यत्ययः । महाशनाः महाकाया इत्यर्थः । व्योमचराः व्योमचरसदृशसंस्थानाः विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि वर्तुलानि विध्वस्तानि भ्रुणानि विशालानि लोचनानि येषां ते तथा महाजवाः महाजवा इव स्थिताः भूतगणाः गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारारोगात् कामगस्य विमानस्य वहनासंभवात् । यद्वा शिबिकावाहका इव भूतगणा अधोभागे वहन्ति तद्दूरेणैव कामगत्वमपि चेतनप्रेरणं विना अचेतनसंचारंस्यात्यन्तमद्बुचितत्वात् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तकालिकपुष्पसमूहेन चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रा० टी०—वसन्तपुष्पोत्करेण वसन्तकालिकपुष्पसमूहेन चारु दर्शनं यस्य अत एव वसन्तमासात् वसन्तकालादपि चारु दर्शनं यस्य तत् विमानसत्तमं पुष्पकं वानरवीरसत्तमो हनुमान् ददर्श । श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

गो० टी०—वसन्तेति । उत्करः समूहः ॥ ८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्यानेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—तस्येति । आलयवरिष्ठस्य लङ्कामध्य-
 वर्तिनो गृहसमूहवतो महागृहस्य ॥ १ ॥

रा० टी०—अन्वेषणमेव वर्णयमाह—तस्येत्यादिभिः । आलयवरिष्ठस्य महाभवनस्य मध्ये विमलं रजःप्रभृतिमलर-
 हितम् आयतं भवनं ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि । आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—अर्धयोजनविस्तीर्णं तिर्यक्प्रमाणम् ॥ २ ॥ ३

रा० टी०—अर्धेति । अर्धयोजनविस्तीर्णं योजनम् एक-
 योजनपरिमितमायतं दीर्घं राक्षसेन्द्रस्य भवनं सीतां मार्गमाणो
 हनुमान् परिचक्राम । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह—अर्धयोजनेति २

गो० टी०—मार्गमाण इति । सर्वतः पुष्पकादन्यत्र
 सर्वत्र । पुष्पकारोहणस्य पश्चाद्भयमाणत्वात् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—आवासं बहुराक्षससाधारणं वासस्था-
 नम् । राक्षसेन्द्रनिवेशनं तन्मात्रवासस्थानम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—उत्तममिति । राक्षसावासं राक्षसानां गृहं

चतुर्विधाणैर्द्विरद्वैस्त्रिविधाणैस्तथैव च । परिक्षिप्तमसंवाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥
 राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् । आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिराहृतम् ॥ ६ ॥
 तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिल्लङ्घाकुलम् । वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥
 या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चन्द्रे हरिवाहने । सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥
 या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च । तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहोर्ष्वह ॥ ९ ॥
 तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थवेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् । बहुनिर्युहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥
 ब्रह्मणोऽर्थं कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा । विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥
 परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् । कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्ब्राह्मणेश्वरः ॥ १२ ॥
 ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्यैः । सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥

अबलोकयन् सन् लक्ष्मीवान् शौर्यादिसंपत्तिविशिष्टो हनमान्
 उत्तमं राक्षसेन्द्रनिवेशनं रावणमुख्यगृहम् आससाद प्राप॥४॥

गो० टी०—उत्तममिति । राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकमध्य-
 स्थालयादन्यमूलस्थानम् । राक्षसीभिरित्यादिश्लोकद्वये आस-
 सावेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति पुनरुपादानमपूर्व-
 विशेषणविवक्षया । नक्रः कुम्भीरः तिमिङ्गलः महामत्स्यः
 ऋषः केवलमतस्यः ॥ ४-९ ॥

५] ति० टी०—परिक्षिप्तं युक्तम् । ईदृशगजादिसत्त्वेऽप्य-
 संवाधत्वेनातिविस्तृतत्वं सच्यते ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—राक्षसीभी राक्षसजातिजाभिः पत्नीभि-
 राहृतम् तथा विक्रम्याहृताभी राजकन्याभिश्चाहृतम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पन्नगैर्युतं सागरमिव तत्पश्यति स्म ॥७॥

रा० टी०—निवेशनमेव वर्णयन्नाह—चतुरित्यादिभिः ।
 चतुर्विधाणैः दन्तचतुष्टयविशिष्टैः त्रिविधाणैश्च द्विरद्वैः परिक्षिप्तं
 परिहृतम् उदायुधैः राक्षसैरिति शेषः, राक्षसीभिश्च रक्ष्यमाणम्
 आहृताभिः पत्नीभिः राजकन्याभिश्च आहृतं नक्रमकराकीर्णं
 पक्षगैर्युतं सागरमिव सागरसदृशं तत् रावणस्य निवेशनं दद-
 शति शेषः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६-७ ॥

८] ति० टी०—लक्ष्मीः शोभा । रावणगृहे लङ्कायाम् ॥८॥

रा० टी०—येति । या लक्ष्मीः वैश्रवणे कुबेरे हरिवाहने
 हरितास्वरूपवाहनवति इन्द्रे च सा अनपायिनी विनाशरहिता
 लक्ष्मीः रावणगृहे नित्यमेव वसतीति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—ऋद्धिरैश्वर्यं तद्विशिष्टा ततोऽप्यधिका ॥९॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—येति । कुबेरादिगृहे या-
 दृशी ऋद्धिः तादृशी तद्विशिष्टा ततोऽधिका वा रक्षो-
 गृहेऽस्ति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तस्य हर्म्यस्यार्धयोजनविस्तीर्णत्वादि-
 घर्मणः । वेदम सखीकशयनगृहमिति कतकः । वेदम पुष्पका-
 र्यमिन्द्रि तीर्थः अत्र तीर्थंयत्ख्या ज्यायसी । निर्युद्धो मत्त-
 वारणः ॥ १० ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य अर्धयोजनविस्तीर्णत्वाद्भि-
 मतः हर्म्यस्य मध्यस्थं सुनिर्मितं बहुनिर्युद्धैर्मत्तगजैः संयुतम-
 न्यद्विलक्षणं वेदम पुष्पकं ददर्श ॥ १० ॥

गो० टी०—तस्य हर्म्यस्येत्यादि । पूर्वशुक्लार्थस्यापि
 पुनरुपन्यासः पुष्पकस्य मध्ये रावणस्य निवासभवनमन्यद-
 स्तीत्यस्यार्धस्य स्पष्टीभावात् । निर्युद्धः मत्तवारणः ॥ १० ॥
 ११-१२] ति० टी०—पुनर्हृद्यमदारोहणशेषतया पुष्पकं
 वर्णयति—ब्रह्मणोऽर्थं इति । भगवतो लीलाफलकानि-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—ब्रह्मण इति । दिवि स्वर्गे ब्रह्मणोऽर्थं यत्पुष्पकं
 विश्वकर्मणा कृतं यच्च कुबेरः तपसा पितामहाल्लेभे तत्पुष्पकं
 राक्षसेश्वरो रावणः कुबेरं जित्वा लेभे । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—ब्रह्मणोऽर्थं इत्यादि । ब्रह्मणोऽर्थं कृतं यत्कुबेर-
 स्तपसा लेभे तद्भक्ष्म ददर्शति पूर्वेषु संबन्धः ॥ ११ ॥

गो० टी०—कुबेरमित्यादि । ईहामृगसमायुक्तैः एकप्रति-
 कृतिभ्युक्तैः कार्तस्वरहिरण्यैः कार्तस्वरं स्वर्णं हिरण्यं
 रजतम् 'कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयते' इति रजत-
 स्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् । जाळवातायनैः जालानि तिर्य-
 ग्ध्वर्विन्यस्तफलकघटितानि वातायनानि केवलानि रन्ध्राणि
 अर्धवैश्यार्थमेकार्थं शब्दद्वयप्रयोगो वा । महानीलाः सिंहलद्वी-
 पोद्भवनीलरजानि । महाधनैः महामूल्यैः । निस्तुलाभिः सुल-
 ताभिः । तलेन निर्मितेनेति शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणा-
 दित्योपमम् एतदन्ते लेभे तद्ब्राह्मणेश्वर इति संबध्यते । अन्यथा
 कूटागारैरित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ १२-१९ ॥

१३] ति० टी०—कार्तस्वरहिरण्ये स्वर्णजातिविशेषो
 रूप्यस्वर्णं इति कथितम् । ईहामृगो एकस्तत्प्रतिमायुक्तैः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ईहेति । ईहामृगाः वृक्षाः तैस्तत्प्रतिमाभिः स-
 मायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्यमयैः सुकृतैः शोभनकृत्या निर्मितैः
 स्तम्भैः राजितं श्रिया शोभया प्रदीप्तमिव । कार्तस्वरहिरण्ययोः
 अवान्तरभेदात् न पौनरुक्त्यम् ॥ १३ ॥

मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्विरिवाम्बरम् । कूटागारैः शुभार्गारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥
 उवलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा । हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥
 जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि । इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥
 विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः । निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥
 चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च । सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥
 [कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् ।]
 त्रिमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः । तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ १९ ॥
 दिव्यं समृद्धितं जिघ्रन्रूपवन्तमिवानिलम् । स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ॥ २० ॥
 इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः । ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥ २१ ॥
 रावणस्य महाकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् । मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ॥ २२ ॥

१४] ति० टी०—कूटागारैर्गुप्तस्वल्पगृहैः शुभार्गारैर्विहारयोग्यगृहैः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—चारुव्यैः सुन्दराः प्रवराः श्रेष्ठा वेदिका यस्मिन्स्तत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—मेर्विति । मेरुमन्दरसंकाशैः अत एव अम्बर-माकाशखल्लिखद्विरिव उवलनार्कप्रतीकाशैः कूटागारैः अपरिज्ञेयगृहैः शुभार्गारैर्विहारोचितगृहैः समलंकृतम् विश्वकर्मणा सकृतं निर्मितम् हेमसोपानैर्युक्तं चारुव्यो मनोहराः प्रवराः उन्नताः वेदिकाः यस्मिन् तत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—जालवातायनयोः काञ्चनकार्तस्वरयोर्मन्धासवयोश्च कंचिद्भेदं परिकल्प्य निर्वाहः एवमिन्द्रनीलमहानीलयोरपि ॥ १६ ॥

रा० टी०—काञ्चनैः स्फाटिकैश्च जालैर्वातायनैर्गवाक्षैश्च युक्तम् इन्द्रनीलमहानीलमणिभ्यां प्रवरा प्रकाशितेत्यर्थः, वेदिका यस्मिन् इन्द्रनीलमहानीलयोः अवान्तरभेदात् पौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—निस्तुलाभिर्वस्तुलाभिर्निरुपमाभिर्वा । तलेन कुट्टिमप्रदेशेन ॥ १७ ॥

रा० टी०—विद्रुमादिना निस्तुलाभिः उपमारहिताभिर्मुक्ताभिश्च उपलक्षितेन तलेन कुट्टिमप्रदेशेन अभिविराजितम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्यसदृशम् १८

रा० टी०—तपनीयनिभेन सुवर्णवर्णेन पुण्यगन्धिना रक्तेन चन्दनेन युक्तम् आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्यसदृशं पुष्पकं विमानं महाकपिरारुरोह । सार्धश्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तत्रस्थः पुष्पकविमानस्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्रस्थः तद्विमानस्थितो ह्यमान् समृद्धितं व्याप्तं दिव्यपानादिसंभवं गन्धं रूपवन्तमनिलमिव त्रिप्रव्र अजिप्रव्र ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत्रस्थ इति । जिप्रव्र अजिप्रव्र ॥ २० ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—समृद्धितं व्याप्तं गन्धवहमनिलमपि तद्र-

न्धेन रूपवन्तमिव गन्धद्रव्यरूपमिव तद्वायुसंबन्धात्स गन्धः स्वयं महासत्त्वंसुत्तमं बन्धुं बन्धुरिव जिघ्रन्तभूत् गन्धापारोक्ष्यात्तद्ब्रह्मवायुरप्यपरोक्ष इवाभूत् ॥ २० ॥

रा० टी०—स इति । यत्र रावणस्तत्र विद्यमानः स गन्धः महासत्त्वं ह्यमन्तं बन्धुरुत्तमं बन्धुमिव इतः अत्र एहि इति उवाच इव ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यत्र स रावणस्तत्र स्थाने इत एहीत्युवाचेव उक्तगुणवायुः कर्ता दिव्यगन्धेन रावणशयनगृहं ज्ञातवानित्यर्थः ततस्तस्मात्पुष्पकादवरुह्य गन्धाज्जमितां तां रावणशयनशालां प्रस्थितस्तां शालां ददर्श यत्तु पुष्पकस्यैव सा शाला तत इत्यस्य तदनन्तरमित्यर्थ इति, तच्चिन्त्यम् प्रस्थित इति पदस्वारस्यात्, अर्थयोजनविस्तीर्णमित्यादिना मूलाख्यप्रदर्शनोपक्रमाच्च । मूलाख्यं वृष्ट्या तद्ब्रह्मिःस्थं पुष्पकमन्विष्य तत्स्थ एव रावणशयनगृहं तद्गृहवर्त्यवृत्तमाय पुष्पकादवरुह्य तं प्रति स्थितस्तां ददर्शेत्येव न्याय्यमिति कतकः । यद्वित्यादिनोक्ता व्याख्यैव युक्तेति मम भाति 'अवतीर्य विमानाच्च हृद्माम्मारुतात्मजः' इत्येव उपसंहारात् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—महाकान्तामतिरमणीयामित्यर्थकं शालाविशेषणम् कान्तां कमनीयाम् तां शालामेव विशिनष्टि—मणित्यादिना श्रियः संजननीमिवेत्यन्तेन । मणिकृतसोपानानि विशेषेण कृतानि यस्याम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तत् इति । ततः रावणसमीपात् प्रस्थितो ह्यमान् कान्तां शोभितां वरस्त्रियमिव रावणस्य महाकान्ताम् अतीच्छाविषयीभूतां मणिसोपानविकृतां मणिमयेन सोपानेन विशेषतो रचितां हेमजालविराजितां शालां ददर्श । सार्धश्लोक एकांशयो ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०—ततस्तामित्यादि । दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकाम् अन्तरान्तरा कृतदन्तफलकामिति यावत् । सबहुस्तम्भभूषिताम् अवान्तरबहुस्तम्भभूषिताम्

स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् । मुक्तावन्नप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ २३ ॥
 विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् । समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्मुविभूषितैः ॥ २४ ॥
 स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव । महत्या कुथयाऽऽस्तीर्णा पृथिवीलक्षणाङ्ग्या ॥ २५ ॥
 पृथिवीमिव विस्तीर्णा स राष्ट्रगृहशालिनीम् । नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ २६ ॥
 परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् । धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ २७ ॥
 पैत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् । मैनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥
 तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥
 तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता । स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्योपि पुरी भवेत् ॥
 सिद्धिर्वैयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३० ॥
 प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् । धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३१ ॥

‘सुबहुस्तम्भभूषितैः’ इति पाठे सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदार्यकारिपट्टै-
 रलंकृतामित्यर्थः अत्युच्चैः अत्यन्तोच्चतैः दिव्यम् आकाशं
 कुथया आस्तरणेन पृथिवीलक्षणाङ्ग्या सरित्समुद्रगिरि-
 वनादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया । कल्माषीं शबलवर्णाम्
 वसिष्ठधेनुमिव सर्वकामप्रदत्वेन कल्माषीसादृश्यम् वर्णस्यापि
 प्रसादिनीं वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति ।
 ततस्तामिति वत्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारायः । तां प्रति
 प्रस्थितः ददशति वा संबन्धः ॥ २२-२९ ॥

२३] ति० टी०-तलं कुट्टिमभूः । दन्तान्तरितरूपिका-
 मिति । दन्तैरन्तरितानि मध्ये मध्ये निर्मितानि रूपाणि यस्यां
 सा चाामीकरैरप्यन्तरितरूपिकामित्यनुकर्षः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-बहुत्वबोधनाय पुनः स्तम्भात्तत्रादः
 बहुत्वं च विपुलत्वम् समन्तात्सुविभूषितैः रजादिभिरिति
 शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-अत्युच्चैः पक्षैरिवात्युच्चैः स्तम्भैर्दिवं संप्र-
 स्थितामिवेत्युत्प्रेक्षात्र । कुथया विशालविचित्रकम्बलास्तरणेन ।
 पृथिवीलक्षणं चतुरस्रत्वम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-सराष्ट्रगृहशालिनीमिति पृथिवीविशे-
 षणम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-हंसपाण्डुरां हंसवत्पाण्डुराम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-कल्माषीं शबलवर्णां वसिष्ठगौः । अ-
 नेन सर्वानन्ददायित्वं रिपूणामधृष्यत्वं च सर्वमनोरथपूरकत्वं
 च सूच्यते । वर्णस्य देहकान्तेः प्रसाधिनीं संपादिकाम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-स्फाटिकैरिति । स्फाटिकैरावृतं तलं कुट्टिम-
 भूमिर्यस्यां सा तां दन्तान्तरितैः प्रतिमध्यभागविन्यासितगज-
 दन्तैः रूपकं-प्रशस्तरूपं यस्याः सा तां सुकादिभिर्विभूषितां
 शोभनाः स्तम्भाः येषु तैः स्थलविशेषैर्भूषितां समैः समानाकारैः
 ऋजुभिवं कतारहितैः पक्षैरिव अत्युच्चैः स्तम्भैः दिवं संप्रस्थि-
 तामिव पृथिवीलक्षणाङ्ग्या पृथिवीलक्षणानां तरुसरित्समुद्रा-

दीनामङ्को रेखा यस्यां तया महत्या विशालया कुथया चित्रक-
 म्बलास्तरणेन आस्तीर्णाम् अत एव पृथिवीमिव मत्तविहगै-
 नादितां परार्ध्यरुत्तमैः आस्तरणैः आस्तरणान्तरैरुपेतां युक्तां
 हंसवत्पाण्डुरवर्णां पत्रादिनोपहारे कल्माषीं शबलवर्णां वसिष्ठ-
 धेनुमिव सुप्रभां सर्वकामप्रदात्रीमित्यर्थः, वर्णस्य शरीरशो-
 भाया अपि प्रसाधिनीं शोकनाशिनीं श्रियः संपत्तेः
 सञ्जननीसुत्पादिकामिव ददश । सार्थश्लोकपट्टकानां पूर्व-
 णान्वयः ॥ २३-२८ ॥

२९] ति० टी०-तां शालां ददशति पूर्वेण संबन्धः । प-
 ञ्चभिरिन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्र-
 त्वक्चक्षूरसनग्राणानि तर्पयामास इदमत इति शेषः
 रावणपालिता शालेति शेषः स्वर्गो ज्योतिष्टोमादिकफल-
 भोगभूमिः देवलोको वायुवरुणादिलोकः इन्द्रस्य पुर्यमरा-
 वती ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-इन्द्रियाणीति । तदा रावणपालिता शाला
 पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्र-
 त्वक्चक्षूरसनग्राणानि मातेव तर्पयामास ॥ २९ ॥

गो० टी०-इन्द्रियाणीति । ह्यमत इति शेषः ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०-परा गान्धर्वां सिद्धिस्तन्मायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-स्वर्ग इति । मारुतिः अयं स्वर्गो भवेदित्या-
 यमन्यत ॥ ३० ॥

गो० टी०-स्वर्गोऽयमिति । सामान्यतः स्वर्गोऽयम् ।
 तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः तत्रापिन्द्रस्य पुरी
 अमरावती परा सिद्धिः ब्रह्मणः स्थानमित्युत्तरोत्तरो-
 त्कर्षः ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-प्रध्यायतो ध्याननिष्ठान् । धूर्तोऽश्वदेव-
 नस्तत्रातिसमर्थो महाधूर्तः महाधूर्तेन देवनेन पराजितो हि
 धूर्तो धननाशाद्वयायान्निवास्ते काञ्चनान्दीपान्काञ्चनदीपस्त-
 म्भस्थदीपान् विपुलदीपाद्ये क्षुद्रदीपप्रभा इव रावणतेजोभि-
 भूतानपश्यदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३२ ॥
 ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् । सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३३ ॥
 परिवृत्तेऽर्थरात्रे तु पाननिद्रावशंगतम् । क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रैसुप्तं बलवत्तदा ॥ ३४ ॥
 तन्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषितम् । निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३५ ॥
 तासां संवृतदर्शान्ताणि मीलितोक्षीणि मारुतिः । अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोपिताम् ॥ ३६ ॥
 प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये । पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभ्रुस्तदा ॥ ३७ ॥
 इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः । अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३८ ॥
 इति वीमन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः । मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ३९ ॥
 सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता । शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिषोभिता ॥ ४० ॥
 स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः । यथा बुडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव संवृतः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—प्रध्यायत इति । काञ्चनान् काञ्चनमयान् प्रदीपान् मङ्गलार्थं स्तम्भप्रदेशेषु संस्थापितदीपान् देवनेन वृत्तेन महाभूतैः अतिवञ्चितैः पराजितान् अत एव ध्यायतः धनविध्वंसात् नयननिर्मालनादिचेष्टया ध्यानमिव कुर्वतो धूर्तानिव अपश्यत् । रावणातितेजसा पराभूतत्वात् दीपा न प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—प्रध्यायत इति । प्रध्यायत इव निश्चलतया प्रकृष्टध्यानयुक्तानिव धूर्तान् अक्षयूर्तान् देवनेन वृत्तेन ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—प्रदीप्ताग्निज्वाला ज्वालिता अनेनाग्निमोऽग्निदाहः सूचितः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—दीपानामिति । दीपादीनां प्रकाशादिना प्रदीप्ता प्रज्वलिता लङ्केति शेषः, इत्यभ्यमन्यत ॥ ३२ ॥

गो० टी०—दीपानामिति । प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—कुथासीनमास्तीर्णकुथायां शयानम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । कुथासीनम् आस्तृतकुथासु शयानं नानावर्णाः अम्बरस्रजो यस्यै तत् नारीणां सहस्रमपश्यत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्भ्रमरग्विरहः भागुरिमतेन वा समाधेयम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । कुथासीनं कुथशयितम् । नानावर्णांम्बरस्रजमिति हलन्तस्य स्रकलद्वस्य भागुरिमतेन दाबन्तत्वाद्दन्तत्वोपपत्तिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—बलवत्प्रसप्तमपश्यदित्यलृकर्षः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—परीति । अर्थरात्रे प्रवृत्ते प्राप्ते तु क्रीडितोपरतं क्रीडितात् क्रीडाया निवृत्तं पाननिद्रावशं तम् अत एव बलवद्दृढं प्रसप्तं नारीसहस्रं रात्रौ अपश्यत् इत्यलृकृष्यते ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—तत्प्रसप्तं प्रसप्तजनं रावणगृहं निःशब्दान्तरैर्निर्गतस्वस्वशब्दभेदैर्नेपुरसिञ्जिन्याकिभिर्भूषितम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तदिति । निश्चब्दः शब्दरहितः अन्तरो मध्यभागो यस्य तस्मिन् भूषितं प्रसप्तं तत् नारीसहस्रं निःशब्दा हंसभ्रमरा यस्मिन् तत्पश्यनमिव विरुरुचे ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तदिति । निःशब्दान्तरभूषणं निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य । 'अथान्तरं रन्ध्रेष्वप्यपरव्यवधानयोः । अवकाशावसरयोरवसानविनार्थयोः । विशेषमध्यतादर्थ्येषु' इति दर्पः । अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःशब्दभूषणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३६] ति० टी०—निद्रितत्वात्संवृतानि संवृतपक्षमाणि तादृशानि च तानि दान्तानि ग्लानानि मीलिताक्षीण्यतिसंवृतपक्षमाणि स्वर्गदेवलोकादेरिव संवृतमीलितयोरपि भेदो बोध्यः । यद्वा संवृतदान्तानोत्पत्त्यैव व्याख्यानं निमीलिताक्षीणीति । यद्वा संवृतत्वमोष्ठयोः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तासामिति । संवृता आच्छादिता दन्तायेषु तानि स्योपितां वदनानि अपश्यत् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—क्षपाक्षये पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा पुनारात्रौ संवृतपत्राणि पद्मानिव बभ्रुरित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—प्रबुद्धानीति । तासां वदनानीति शेषः क्षपाक्षये निष्ठापगमे प्रबुद्धानि विकसितानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि पद्मानि इव बभ्रुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—प्रबुद्धानीति । अत्र वदनानीत्यलृषज्यते तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचितपत्राणि पद्मानीव बभ्रुः ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०—सुखानि वृष्टा हृष्टमतो जातां संभावनामाह—इमानीति । ऊल्लानि प्रार्थयन्तीत्यन्वयः । नियतं नित्यम् ॥ ३८ ॥

३९-४१] ति० टी०—उपपत्त्या युक्त्या । सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ३९-४१ ॥

रा० टी०—इमानीति । इमानि प्रवृश्यमानानि सुखप-

१ क्रीडितोपरतमिति रा. पाठः । २ सुभ्रुपेति गो. पाठः । ३ भूषणमिति गो. पाठः । ४ दन्तानीति गो. रा. पाठः । ५ ऽक्षणीति गो. पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।

याश्च्यवन्तेऽम्बराक्षराः पुण्यशेषसमावृताः । इमास्ताः संगताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४२ ॥
 ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभाचिंषाम् । प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४३ ॥
 व्यावृत्तकैचपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः । पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतसः ॥ ४४ ॥
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्गान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४५ ॥
 मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रसस्तवाससः । व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४६ ॥
 अकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुला लता इव महावने ॥ ४७ ॥

शानि फलानि अम्बुजानीव षट्पदाः पुनः पुनः प्रार्थयन्ति
 नित्यं तत्र स्थातुं प्रयाचन्त इत्यर्थः, इत्येव अमन्यत अन्व-
 मिनोव अत एव तानि वदनानि उपपत्त्याऽऽमानयुक्त्या सलि-
 लोद्भवैः क्रमलैः समानि मेने । अर्पंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०—सेति । श्रीभिर्विराजिता शाला ताराभिरभि-
 चोभिता सौरिव शृगभे ॥ ४० ॥

रा० टी०—स इति । ताभिः श्रीभिः परिहृतः स रावणः
 ताराभिः संवृत उडुपतिरिव शृगभे ॥ ४१ ॥

गो० टी०—इमानीति । प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन् मधुरसल-
 वतया अत्र पुनः पुनः पतेयुरित्यर्थः व्यत्ययेन परस्मैपदस्य
 अनुदात्तत्वेनात्मनेपदत्वात् नियतं यम्य उपपत्त्या युक्त्या
 उपपत्तिमेवाह—मेने इति । तानि सुखानि गुणतः सौरभा-
 दिगुणैः सलिलोद्भवैः पञ्चैः ॥ ३९—४३ ॥

' ४२] ति० टी०—पुण्यशेषसमावृतास्तयुक्ताः संगता एक-
 देशमिलिताः अनेन सौन्दर्यात्युक्तिरूपोऽंशयुक्त्यलंकारः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—या इति । तदा तस्मिन् काले पुण्यशेषसमावृता
 भोगावशिष्टपुण्यैर्युक्ता यास्तारा अम्बरात् स्वर्गात् च्यवन्ते
 ता एव कृत्स्नाः सकला इमाः प्राप्ता इति हरिर्हृद्यमान मेने ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—तदेवाह—ताराणामिति । प्रभा देह-
 कान्तिः वर्णो रूपम्, प्रसादस्त्वौज्ज्वल्यम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—ताराणामिति । महतीनां ताराणां प्रभा
 वर्णप्रसादा इव योषितां प्रभावर्णप्रसादा विरेजुः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—ताराणामिति । प्रभा कान्तिः वर्णः रूपम्
 प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥

४४] ति० टी०—व्यावृत्ताः कचाः पीनस्रजश्च यासां
 ताश्च प्रकीर्णानीतस्ततः श्रुयानि वरभूषणानि यासां ताः
 पानव्यायामकालेषु पानानन्तरकालिकगाननृत्यरत्यादिक्रीडा-
 कालेषु कृत्वाः, अत एव श्रमान्निद्रोपहतचेतसः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—व्यावृत्तेति । पानव्यायामकालेषु पानकालेषु
 अथररसपानसमयेषु व्यायामकालेषु रतिसमयेषु व्यावृत्ता
 मर्दिताः कुचाः पीनस्रजश्च यासां ता अत एव प्रकीर्णानि परिक्षि-
 प्तानि वरभूषणानि यासां ताः द्वयोः कर्मधारयः निद्रोपहतचेतसः
 बभूवुरिति शेषः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—व्यावृत्तेति । पानव्यायामकालेषु पानानन्तरं
 भाविरतिव्यापारसमयेषु व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः

विपयस्तगुरुपीनस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहृतचे-
 तसः विरेजुः ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—उक्तं भूषणप्रकीर्णमेव प्रपञ्चयति—
 व्यावृत्तेति । उद्गान्ताः स्वस्थानात्स्वलिता नूपुरा यासां ताः ।
 पार्श्वे एकस्मिन्गलिता विस्रस्ता हारा यासां ताः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—व्यावृत्तेति । काश्चित् व्यावृत्तानि अपमार्जि-
 तानि तिलकानि सिन्दूरकस्तूर्यादिरिवा यासां ताः काश्चित्
 उद्गान्ताः स्वस्थानात्प्रस्वलिताः नूपुराः यासां ताः काश्चित् पार्श्वे
 समीपे गलितहाराश्च परमयोषितो दृश्यन्त इति शेषः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—व्यावृत्ततिलका इति । व्यावृत्ततिलकाः
 उन्मृष्टतिलकाः उद्गान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—मुक्ताहारैर्युक्ताः छिन्नस्रकाहाराः व्या-
 विद्धं विक्षिप्तं रशनादाम काञ्चीगुणो यासां ताः एवं भूषण-
 बन्धराहित्येन शयने उपमा । वाहिताः किशोर्य इव कृतभार-
 वहनाः श्रान्ताः किशोर्यो वडवा यथाध्वश्रमापनयनाय लुण्ठनेन
 व्यत्यस्तपत्ययनबन्धाः शेरते तद्वत् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—मुक्तेति । अन्याः मुक्ताहारैर्युक्ताः आच्छन्नाः
 केशादिप्रथितस्रकाहारवत्य इत्यर्थः, काश्चित्प्रसस्तवाससः प्रच्यु-
 तवसनाः काश्चिव्याविद्धरशनादामाः प्रच्युतकाञ्चीगुणा अत एव
 वाहिताः प्रपतितभाराः किशोर्यः वडवा इव यथोत्तारितभारा
 वडवा निखं कबन्धनाः सत्यः श्रमापनयनाय भुवि लुण्ठन्ति तथा
 अदृश्यन्तेति शेषः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—मुक्ताहारेति । मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरा-
 वृताः छिन्नस्रकाहारा इत्यर्थः व्याविद्धरशनादामाः छिन्नका-
 ञ्चीगुणाः किशोर्यः प्रथमवयस्का वडवाः वाहिताः मार्ग-
 श्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः सर्वत्र रेजुरित्य-
 न्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४७] ति० टी०—अकुण्डलधराः कुण्डलधरणरहिताः
 गलितकुण्डला इति यावत् विच्छिन्ना आमृदिताश्च स्रजो
 यासां ताः अत्र रेजुरित्यनुकर्षः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—अकुण्डलेति । अकुण्डलधराः कुण्डलधारण-
 रहिताः प्रच्युतकुण्डला इत्यर्थः, विच्छिन्नाः आमृदिताश्च स्रजो
 यासां ताः अन्याः गजेन्द्रमृदिताः फुला लता इव अदृश्यन्तेति
 शेषः ॥ ४७ ॥

चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुद्रताः । हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४८ ॥
 अपरासां च वैदूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः । हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ४९ ॥
 हंसकौरण्डोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः । आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५० ॥
 किङ्किणीजालसंकाशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५१ ॥
 मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः । बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५२ ॥
 अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः । उपर्युपरि वक्राणां व्याभूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५३ ॥
 ताः पताका इवोद्धृताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । नानावर्णसुवर्णानां वक्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५४ ॥

४८] ति० टी०—अंशवः प्रभाः, किरणास्तदाधाराः । अंशवः सूक्ष्मरश्मयः, किरणाः स्थूलरश्मय इत्यन्ये । वैपरी-
 त्वेन स्थिता हारा शुक्राहाराः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—चन्द्रेति । चन्द्रांशवां सोमकिरणानामाभा
 इव आभा येषां ते योषितां स्तनमध्येषु उद्रताः संस्थिताः हाराः
 सुप्ताः हंसा इव बभुः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—चन्द्रांश्विति । चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः सू-
 र्यः । 'अथांशुः रयान्मयूखे सवितर्यपि' इति दर्पणः । चन्द्रसूर्ययोः
 किरणानामाभेवाभा येषां ते तथा उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९—५१ ॥

४९] ति० टी०—वैदूर्यां वैदूर्यमणिमालाः कादम्बाः क-
 लहंसाः अत्र कादम्बशब्देन कारण्डवपदवाच्यो जलकाक
 उच्यते अन्यथा वैदूर्योपमानत्वमसंगतं स्यात् । हेमसूत्राणि
 च अत्रापि स्तनमध्येद्रुतानीत्यनुकर्षः । चक्रवाकानां पीत-
 त्वसादृश्यादुपमानत्वम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—अपरासामिति । अपरासां वैदूर्याः वैदूर्यहाराः
 कादम्बाः जलकाकाः पक्षिण इव अभवन् अन्यासां हेमसूत्राणि
 चक्रवाका इव पीतत्वेन चक्रवाकसदृशाः अभवन् ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—श्रीषु नानावर्णभूषणानि हंसादिस्थानी-
 यानि । श्रीकटीपुरोभागो जघनम् ॥ ५० ॥

रा० टी०—हंसेति । पुलिनैरिव जघनैरुपलक्षिताः ताः क्रियः
 हंसैः कारण्डवैर्जलकाकैश्चोपेताः चक्रवाकोपशोभिताः आपगा
 नद्य इव रेजुः ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—किङ्किणीजालसंकाशास्तद्वन्मुकुलित-
 नयनास्तत्स्थाने च नयां मुकुलितमुकुलानि हेमविपुलाम्बुज-
 त्वेन वक्रनिगरणम् उपमाने तु न निगरणम् 'किङ्किणीजा-
 लसंकाशाः' इति पाठे किङ्किणीजालसंकाशात्त्वभयत्रापि स्पष्ट-
 मेव । शब्दवत्त्वसाधर्म्यात्किङ्किणीशब्देन लहरीणामप्युक्तेः ।
 भावा विलासा एव स्वाधिकरुत्तभावो वा ग्राहो यासां ताः
 ययोऽतिशुणवत्कृतयश्च एव तीरं यासां ताः यशःशब्देन ल-
 क्षणया कान्तिरित्यन्ये । सुप्ता नद्यो नद्य इव बभुः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—किङ्किणीति । किङ्किणीजालान्येव संकोशा
 मुकुलानि याद्य हेमानि हेमाभरणान्येव विपुलाम्बुजानि याद्य ताः
 भावा शृङ्गारचेष्टाः एव ग्राहाः याद्य ताः यशांसि पत्यनुकूलव-

र्तनजनितकीर्तयः तीराणि याद्य ता सुप्ताः ताः क्रियः नद्य
 इव बभुः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अथासां नदीसमाधिं दर्शयति—किङ्किणीति ।
 किङ्किणीजालसंकोशाः किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकु-
 लानि यासां ताः एतत्स्थाने एतकोशा इति पाठान्तरदर्शना-
 त्संकोशशब्दो मुकुलवाचीत्यवगम्यते भावाः शृङ्गारचेष्टाः त
 एव ग्राहाः नक्राः यासां ताः सुप्तिदशायामपि वासनावशा-
 द्वावाभिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्वावग्राहा इत्युक्तम् यशस्तीराः
 यशःशब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्रभोच्यते सैव तीरं
 यासां ताः ॥ ५२ ॥

५२] ति० टी०—भूषणराजयो विमर्दजनितरेखाः । 'भू-
 षणराजयः' इति पाठेऽप्ययमेवाथो लक्षणादिना बोध्यः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—मृदुष्विति । कासाञ्चित् पतितभूषणानामि-
 त्यर्थः, कुचाग्रेषु संस्थिताः भूषणराजयः भूषणजनितरेखा भूष-
 णानीव बभूवुः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—मृदुष्विति । संस्थिताः लयाः भूषणराजयः
 भ्रमराणां भ्रमरा इव व्यत्यय आर्षः कासुका इव बभूवुः
 'भ्रमरः कासुके भृङ्गे' इति दर्पणः । केचित्तु भूषणानीति पाठं
 कल्पयित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः विस्मस्तभूष-
 णानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुरित्यर्थे इत्याहुः ॥ ५३ ॥

५३] ति० टी०—वक्राणासुपर्युपरीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—अंशुकान्ता इति । कासाञ्चित् श्रीणां मुख-
 मारुतेन मुखधासेन कम्पिताः अंशुकान्ताः पटप्रदेशाः वक्रा-
 णासुपर्युपरि पुनः पुनर्व्याभूयन्ते कम्पन्ते पथ्याः साधुत्वमत
 एव निर्देशात् एको परिशब्दार्थो व्याभूयन्तान्वयी वा अधिकं
 कम्पन्त इति तदर्थः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—अंश्विति । मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ताः
 सूक्ष्मवक्रदशाः उपर्युपरि वक्राणां वक्राण्युपर्युपरि धिगु-
 पर्यादियु त्रिषु । द्वितीयाश्लेषितान्तेषु इति द्वितीयाभाव आर्षः ।
 व्याभूयन्त इति श्यन्ार्षः धूनातेः कथादित्वात् ॥ ५४ ॥

५४] ति० टी०—व्याभूयमानमंशुकान्तसुत्प्रेक्षते—ता
 इति । विधेयमपेक्ष्य श्रीलिङ्गनिर्देशः । पत्नीनाम्, अर्थाद्वाव-

ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभाचिषाम् । मुखमारुतसंक्रम्यैर्मन्दं मन्दं च योषिताम् ॥ ५५ ॥
 शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५६ ॥
 रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि च सपत्नीनामुपाजिग्रन्पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
 अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५८ ॥
 बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषिताः । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्येरे ॥ ५९ ॥
 अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचौ ॥ ६० ॥

पस्य । अनेकवर्णवस्त्रवर्णतन्तुनिर्मितवाससां पताका इवेत्य-
 न्वयः ॥ ५४ ॥

रा० टी०-ता इति । नानापाकादिवशेन अनेकविधानि
 वर्णानि येषां तानि छवर्णानि तन्मयाभरणानि यासां तासां
 पत्नीनां रावणस्त्रीणां वक्रमूलेषु रुचिरप्रभाः ताः अंशुकान्त-
 व्यक्तयः उद्भूताः पताका इव रेजिरे ॥ ५४ ॥

गो० टी०-ता इति । विषेयत्वात् श्रीलिङ्गता । नाना-
 वर्णस्रवर्णानां नानाविषयोभनवर्णानाम् ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०-शुभाचिषां कासांचियोषितां कुण्डलानि
 सुखमारुतसंक्रम्यैर्मन्दं मुखमारुतसंक्रम्यैर्मन्दं मन्दं ववल्गुः ।
 तेन कुण्डलानामसिद्धयुता, तेन तासां सौकुमार्यातिशयो व्य-
 ङ्गयः ॥ ५६ ॥

रा० टी०-ववल्गुरिति । शुभाचिषां शोभनदीप्तिमतीनां
 कासांचित् योषितां कुण्डलानि सुखमारुतसंक्रम्यैर्मन्दं मन्दं वव-
 ल्गुः चक्रन्पिरे । एतेन कुण्डलानामतिलयुत्वं सूचितं तेन तासां
 भारासद्विष्युत्वं सूचितं तेन सौकुमार्यातिशयो ध्वनितः ॥ ५६ ॥

गो० टी०-ववल्गुरिति । उपधानपरिसरे धनमणिस-
 चित्ततया लम्बमङ्गलानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चञ्चरि-
 त्यर्थः ॥ ५६-५८ ॥

५६] ति० टी०-शर्करासव आसवविशेषस्तयोगात्तद्-
 गन्धः प्रकृत्या च सुरभिः, अत एव सुखस्तासां वदननिःश्वासो
 रावणं सिषेवे यद्वा प्रकृत्या अहुरभिरपि वायुरिति शेषः ।
 तासां वदननिःश्वासस्तयुक्तः अर्शआयजन्तम् अत एव शर्क-
 रासवगन्धो रावणं सिषेवे ॥ ५६ ॥

रा० टी०-शर्करेति । शर्करासवस्य आसवविशेषस्य गन्धः
 स्रगन्धो यस्मिन् सः प्रकृत्या स्वभावतोऽपि सुरभिः शोभनगन्ध-
 विशिष्टः अत एव सुखः सुखप्रदः स प्रसिद्धः तासां वदननिः-
 श्वासः रावणं सिषेवे ॥ ५६ ॥

५७] ति० टी०-रावणाननशङ्काः मदनिद्रोभयजचित्तवै-
 वक्यात् सपत्नीनां च सपत्नीनामपि सुखान्युपाजिग्रन् ॥ ५७ ॥

रा० टी०-रावणेति । काश्चिद् रावणयोषितः रावणान-
 नशङ्का रावणसुखमिदमिति भ्रान्तिविशिष्टाः सत्यः सपत्नीनां
 सुखानि पुनः पुनरुपाजिग्रन् ॥ ५७ ॥

५८] ति० टी०-ननु सपत्नीभिः कृतं सुखाप्राणं ताः
 कथमसहन्तेत्यत आह-अत्यर्थमिति । अत्यासक्तेरेवास्व-
 तन्त्रा मदधारवश्याच्च तथाभूता वरस्त्रियः सपत्नीभिराप्राप्तसुखा
 अपि सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्, ता अपि तासां सुखानि रा-
 वणसुखशङ्कयोपाजिग्रन्त्यर्थः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-ननु तदाप्राणं प्रायमाणसुखाः कथं न निवारया-
 मासुरित्यत आह-अत्यर्थमिति । रावणे अत्यर्थमत्यन्तं
 सक्तमनसः अत एव अस्वतन्त्राः ता रावणसंबन्धिन्यो वरस्त्रियः
 सपत्नीनां प्रियं तदाप्राणसहने स्वकर्तृकाप्राणं च आचरन् अकु-
 र्वन् । अत्यर्थं सक्तमनस इत्यनेन रावण एव जिग्रतीति तासा
 मपि भ्रान्तिः सूचिता ॥ ५८ ॥

गो० टी०-अत्यर्थमिति । रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः
 अस्वतन्त्राः पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराप्राप्तसुखाः
 वरस्त्रियः तदा सुखाप्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् राव-
 णोऽजिग्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिग्रन्त्यर्थः । अथवा कथं
 सपत्न्योपि सह स्वपत्नीत्याशङ्कयाह-अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०-पारिहार्यो वलयः उपनिधायोपधानं
 कृत्वा अंशुकानि चोपनिधायेत्यतुर्कषः ॥ ५९ ॥

रा० टी०-बाहूनि । अन्याः प्रमदाः पारिहार्यैः वलयैः
 विभूषितान् बाहून् अंशुकानि वस्त्राणि च उपनिधाय उपवर्द्धण-
 त्वेन प्रकल्प्य शिश्येरे ॥ ५९ ॥

गो० टी०-बाहूनि । पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि
 च उपनिधायेत्यतुपज्यते ॥ ६० ॥

६०] ति० टी०-अन्येत्यादिश्लोकद्वये शिश्येरे इति पदं
 यथायोगं वचनविपरिणामेन योजयम् उपनिधायेति पदं च ॥ ६० ॥

रा० टी०-अन्येति । अन्या काचित् अन्यस्याः तस्याः
 पूर्वोक्तायाः वक्षसि भुजस्रपनिधाय शिश्ये इति शेषः एवमुत्तर-
 त्रापि यथायोग्यं शेषकल्पना । अपरा अन्यस्याः कुचौ उपनि-
 धाय शिश्ये ॥ ६० ॥

गो० टी०-अन्या वक्षसि चान्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये
 शिश्येरे इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं संबध्यते उपनि-
 धायेति च ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्गयो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६१ ॥
 अन्योन्यस्याङ्गसंस्पर्शात्प्रीययाणाः सुमध्यमाः । एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुप्तस्तत्र योषितः ॥ ६२ ॥
 अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६३ ॥
 लतानां माधवे मासि फुलानां वायुसेवनात् । अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४ ॥
 प्रैतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वनमिवोद्धृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५ ॥
 उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । ^३विवेकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६६ ॥
 रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तो निमिषा इवा ॥ ६७ ॥

६१] ति० टी०—जेहोऽत्र रावणीयः ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—एकीकृतभुजाः परस्परसंबद्धभुजाः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—ऊरू इति । अन्योऽन्यस्य ऊर्वादि समाश्रिताः अत एव परस्परनिविष्टाङ्गयः मदस्नेहेन वशादुगाः अत एव अन्योन्यस्य अङ्गसंस्पर्शात् प्रीययाणाः एकीकृतभुजाः सर्वा योषितः सुषुप्तः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—अत एवाह—अन्योन्येति । माला पुष्पमाला । उपमेये मत्तषट्पदस्थानीयाः कचभारा नेत्रद्वन्द्वानि च ॥ ६३ ॥

रा० टी०—अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यभुज एव सूत्रं तेन ग्रथिता स्त्रीमालामत्ताः षट्पदा भ्रमराः यस्यां सा सूत्रे ग्रथिता माला इव शुशुभे उपमेये षट्पदप्रतिनिधयः कचकुचोपरि-भागादयः ॥ ६३ ॥

गो० टी०—अन्योन्येति । मालेव पुष्पमालेव मत्तषट्पदस्थानीयाः केशाः ॥ ६३ ॥

६४] ति० टी०—लतानां वनमिवित्यन्वयः । अन्योन्यसंबन्धेन मालाकारेण ग्रथितामिव ॥ ६४ ॥

६५] ति० टी०—प्रतिवेष्टिता वृक्षाणां नायकानां च शो-भनाः स्कन्धा येन तद् अन्योन्यं धावन्तो ये भ्रमरास्तेराकु-लम् स्त्रीणामपि पद्मिनीत्वाद्भ्रमराकुलत्वम् केशपाशनेत्रादयो वा ताश्च भ्रमराः स्त्रीवनं स्त्रीसमूहः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—लतानामिति । वायुसेवनात् हेतोः उद्धृतम् अन्योन्यमालाग्रथितं मालाकारेण संबद्धम् अत एव प्रतिवे-ष्टिता अन्योन्यमालिष्टाः सुस्कन्धाः शाखा यस्मिन् तद् अत एव संसक्ताः परस्परं मिलिताः कुसुमोच्चया यस्मिन् अत एव अन्योन्यभ्रमरैः आकुलं व्याप्तं माधवे वसन्ते मासि लतानां वनमिव रावणस्य स्त्रीवनमासीत् । उपमानविशेषणानि उप-मेयेऽपि योजनीयानि । तत्र वायुशब्देन मारुतेर्ग्रहणं कुसुमशब्द-वेण्यादिग्रथितकुसुमपरः भ्रमरशब्दः चिकुरपरः ' भ्रमरश्चिकुरः ' इति विश्वः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

गो० टी०—लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त-द्रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति संबन्धः । विशेष-णान्युभयत्र योज्यानि । वायुसेवनाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथि-

तम् अन्योन्यमालारूपेण ग्रथितं सुखसुखमारुतसेवनादन्यो-न्यमालाग्रथितमिति स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयम् अन्यो-न्यसंसक्तनीवीकम् संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः व्यतिवेष्टित-सुस्कन्धम् अन्योन्यपरिवेष्टितांसम् अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलम् भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं च ' भ्रमरश्चिकुरे भृङ्गः ' इति विश्वः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

६६] ति० टी०—तासां योषिताञ्चितेषु स्थानेषु सुव्यक्तं प्रतिष्ठितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां विवेकमाधातुं कर्तुं न शक्यम् अपरिमितत्वाद् । भूषणभूषणयोरैकरूप्यात्परस्पर-संग्रथितत्वेन सूत्रत्वाच्चेमान्यस्या भूषणानामन्यन्यस्या इति विवेकः कर्तुंमशक्य इति भ्रान्तिमानलंकारोऽत्र व्यङ्ग्यः ॥ ६६ ॥

रा० टी०—उचितेष्वपि उचितेषु योग्येषु सुव्यक्तं सुस्फुटं विन्यस्तानामिति शेषः, तासां योषितां संबन्धिनीनाम् भूषणा-ङ्गाम्बरस्रजां विवेकम् इमे भूषणादयः अस्या अन्यस्या वेति निश्चयमाधातुं कर्तुं न शक्यम् एतेनान्योन्यसंबन्धः सूचितः ॥ ६६ ॥

गो० टी०—उचितेष्विति । उचितेषु स्थानेषु स्थिताना-मपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः । विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः अन्योन्यसंग्रथित-त्वेन सूत्रत्वाद् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजाः इमा अप-रस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

६७] ति० टी०—सुखसंविष्टे सुखस्रप्ते काञ्चनाः काञ्च-नस्तम्भाः दीपा दीपस्थाग्रिपुरुषाः कर्तारः स्त्रियः कर्म अनेन रावणे जाग्रति तेषामपि तद्दर्शनं भयं सूचितम् ॥ ६७ ॥

रा० टी०—रावणेति । रावणे सुखसंविष्टे स्रप्ते सती-त्यर्थः ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः तदभिमानिदेवविशेषाः अनि-मिषा निमेषरहिताः सन्तः विविधप्रभाः ताः रावणसंबन्धिनीः स्त्रियः प्रैक्षन्ते एतेन रावणजागरणसमये तस्त्रीदर्शनं देवाना-मपि दुर्लभमिति व्यञ्जितं तेन रावणस्य प्रतापातिशयः सूचितः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—रावण इति । सुखसंविष्टे सुखस्रप्ते काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषाः सन्तः प्रैक्षन्त इव अनेन रावणस्य जाग्रदशायां दीपैरापि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टु-मशक्या इति गम्यते ॥ ६७ ॥

राजर्षिविप्रदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । रक्षसां चाभवन्कन्यास्तस्य कामवशंगताः ॥ ६८ ॥
युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हताः स्त्रियः । समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।

न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हा जनकात्मजां तु ॥ ७० ॥

न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।

भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१ ॥

बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।

इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि सायुबुद्धेः ॥ ७२ ॥

६८] ति० टी०—राजर्षयो विप्रदैत्याश्च अस्य ब्रह्मराक्षसत्वास्तित् विप्रकन्याविवाहेऽधिकारः । कामवशंगताः सत्यस्तस्य योषितोऽभवन् । अनेन तासामप्यनुरागः सूचितः ॥ ६८ ॥

१० टी०—नन्वेवंविधर्षीणां प्राप्तिः कथं तस्येत्यत आह—राजर्षीति । राजर्षिप्रभृतीनां कन्याः कामवशं गताः सत्यः तस्य रावणस्य योषितोऽभवन् । कन्या इत्युक्त्या रावणस्याधर्मसंसर्गाभावो ध्वनितः तेन ब्रह्मराक्षसत्वादुक्तकन्याविवाहयोग्यत्वं रावणस्य ध्वनितम् ॥ ६८ ॥

गो० टी०—अथ सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वज्ञीकाम्यत्वमाह—राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण । तस्य कामवशंगताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

६९] ति० टी०—अस्य बहुव्रीह्यात्प्राप्तिर्बलात्स्वारस्याच्चेत्याह—युद्धेत्यादि । सर्वा इति बाहुल्याभिप्रायस्य आसां हरणे एतद्बन्धुभिर्युद्धं भविष्यतीति युद्धकामनापूर्वं हताः । काश्चित्समदास्तस्यो मदनमोहिताः स्वयमेवैव हतवत्यः ॥ ६९ ॥

१० टी०—तदगमनप्रकारमाह—युद्धेति । सर्वा बहवः स्त्रियः युद्धकामेन हरणहेतुकतरिपन्नादिभिः युद्धमिच्छता रावणेन हताः समदाः काश्चित् मदनेनैव मोहिताः सत्यः आगताः स्वयं प्राप्ताः एतेन रावणस्य सौन्दर्यातिशयः सूचितः ॥ ६९ ॥

गो० टी०—हताश्च काश्चन श्रूयन्ते तत्र कथमित्यत्राह—युद्धेति । तासु हतासु तासां संबन्धिभिः सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वाऽनेन हताः नतु ताः कामयित्वा हताः ॥ ६९ ॥

७०] ति० टी०—अस्यैव विवरणम्—न तत्र काश्चिद्विति । वीर्योपपन्नेनापि तेन तत्र तासु मध्ये काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य न हताः, किं तु गुणेन निरतिशयैश्वर्यवीर्यसौन्दर्यादिगुणेन स्वत एव लब्धाः तत्र लङ्कायामन्यकामा च नाहता, अन्यपूर्वा च नाहता कथमेवं प्रत्यञ्जालापस्तत्राह—विनेति । वरार्हा श्रेष्ठरामार्हम् ॥ ७० ॥

१० टी०—जनकात्मजाहरणं रावणविघातार्थमेवेति षोडशश्लोकेति । वरार्हा श्रेष्ठपूजायोग्यां जनकात्मजां विना

गुणेन अतिसौन्दर्यादिनोपलक्षिता अपि काश्चित् अनिच्छन्त्यः प्रमदाः वीर्योपपन्नेन रावणेन प्रसह्य हता न लब्धाः शुद्धीताः अन्यकामाः पत्यन्तरमिच्छन्त्यो न लब्धाः स्वेतरेच्छावत्यो न हता इत्यर्थः, अन्यपूर्वा विवाहित आत्ममात्रमिच्छन्त्योऽपीत्यर्थः, न लब्धा एतेन रावणविध्वंसोऽचिरं भवितेति सूचितम् ॥ ७० ॥

गो० टी०—अद्यमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति । तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः अन्यकामा च काश्चित्तर नास्ति अन्यपूर्वा च न । अन्यत्रासक्ता च न काश्चिदित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

७१] ति० टी०—उपचार उत्तमास्वरभूषणमाकाङ्क्षिः । कान्तस्य रावणस्य कामनीया मनोज्ञा न तादृशी च न ॥ ७१ ॥

१० टी०—नेति । अकुलीना निपिद्धकुलोपन्ना तस्य रावणस्य भार्या नाभवत् हीनरूपा च नाभवत् अदक्षिणा अकुञ्चलापि नाभवत् अतुपचारयुक्ता उत्तमभूषणरहिता नाभवत् हीनसत्त्वा हीनबलापि न कान्तस्य रावणस्य न कामनीया अनीपितापि भार्या नाभवत् ॥ ७१ ॥

७२] ति० टी०—अथ सीताप्येतच्छयन्तर्गतानां वेति विकल्प्याथे रावणस्य भद्रमेवेति बुद्धिर्हनुमतो जातेत्याह—बभूवेति । सायुबुद्धेर्हरीश्वरस्येति बुद्धिर्बभूव इमा महाराक्षसराजभार्याः, यथा तद्भुक्ताः राघवधर्मपत्न्यपीदृशी एतदन्तर्गतैतद्भुक्ता च यदि स्यात्तदास्य रावणस्य सुजातं भद्रमेव भवति रावणभुक्तेति मया निवेदिते सति सीतायां मृतायामिव राघवस्योपेक्षणद्रावणवचयत्नाप्रसक्तेरिति भावः ॥ ७२ ॥

१० टी०—बभूवेति । इमा राक्षसराजभार्याः यथा स्वपतिस्मरणादिषु निरताः इदृशी तथा रामस्मरणादिनिरता यदि राघवधर्मपत्नी तस्मरणादीनां विज्ञो न कृतः स्यादित्यर्थः तदा अस्य रावणस्य सुजातं कल्याणमेवेत्यर्थः, इति सायुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्निश्चयो बभूव ॥ ७२ ॥

गो० टी०—बभूवेति । राघवधर्मपत्नी इदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् अस्य सुजातं सुकृतम्

पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म

॥ ७३ ॥

इत्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

हनुमान्पुण्यकविमाने नानांकरणोपशोभितोपकरणभासुरशयनोत्तमशायिने बहुविधाभरणविभूषितवपुषं रावणं ददर्श । तदविदूरतः पणवमृद्भवेणवीणाढक्कादिनानातोयालङ्कितवपुषां सुत्यनवस्थाङ्गप्रत्यङ्गानां शैलक्षीणां मध्येऽद्भुतशयनशायिनीमुज्ज्वलाभरणोपशोभितां मन्दोदरीं दृष्ट्वा सयं सीतेति मत्वा संजातहर्षः पुच्छन्मुग्धनादि कापेयमाविश्वकार ।

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् । अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥

इयमसाध्वी वृद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं तस्य वृद्धि-
रिति यातयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तम् एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या
पश्चात्तापीऽभूदित्याह—पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूप इति । यद्वा
इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रां विशिष्टाः सकलभोगयु-
क्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रां सहिता भोग-
युक्ता च यदि तदास्य रावणस्य सजातं शोभनं जन्मेति
साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्याहस्य
वृद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदास्य
शोभनं जन्म स्यादिति वृद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

७३] ति० टी०—यदीत्यनेन सूचितमस्य पक्षस्यात्य-
न्तासंभावितत्वमाह—पुनश्चेति । पक्षान्तरं च सोऽचिन्त-
यत् विचारेण निश्चितवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारः—हि प्रसि-
द्धमेतत् यत्सीता देवी गुणतः पातित्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा
अथ यत् इत्यर्थे यतो महात्मा महाबलो लङ्केश्वरः निरव-
धिकैश्वर्यैर्विशिष्टयमनेन सूचितम् । ईदृशोऽस्यां जानक्यामनार्य-
कर्मापहरणरूपं कर्म आतरूपः परिपृहीतमायारूपः सन्कष्टं
सङ्केशं यथा भवति तथा कृतवान् । येषां ऐश्वर्यादौ सरागा
स्यात्तदा स्वरसत् एव नयनं स्यात्, न च तदस्ति अस्मा-
भिस्तादृक्क्रोशनादेव रावणेन क्लेशपूर्वं नयनस्य चाश्रुभवादित्या-
शयः । ' आर्तरूपः ' इति पाठे आर्तं संजातपीडं रूपं यस्ये-
त्यर्थं इहमद्विशेषणम् आन्तरपीडासूचकरूप इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

१० टी०—पुनरिति । गुणतः सर्वसद्रूपैर्विशिष्टा सर्व-
तोऽधिका सीताऽस्तीति ध्रुवं निश्चितम् । अथ अतः महात्मा
लङ्केश्वरः यत् अस्यां सीतायामनार्यकर्म अपहरणरूपपञ्चक्रियां
कृतवान् तत्कष्टम् अर्त्ताचितं तद्विघातकमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

गो० टी०—किंच चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति । अथ सः

हनुमान् । सीता गुणतः पातित्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि
अस्याम् एतद्विषये महात्मा महाबलप्रसूतोऽपि अयं लङ्केश्वरः
अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् कष्टमिति आतरूपः
अत्यन्तमार्तः “ प्रशंसायां रूपम् ” पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः
दृढप्रतत्वात्पातित्रत्यभङ्गो न भवेदेव अपि तु मिथ्यापवादमेवो-
त्पादितवानिति भृशं दुःखितः सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा
बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा संगता चेत्सी-
तापहरणं न कृतवांश्चेत्तदास्य सजातमित्युक्तम् । तत्र निरति-
शयसौन्दर्यादिशालिन्या मैथिल्याः रक्षःश्रीसाम्यं चिन्तयता
मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तः सन् अचिन्तयत् । हि
यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तस्वरूपः सन्नचिन्तयत्
मया हीनोपमैव कृतेत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीता-
याम् अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म कृतवान् कष्टं सर्वमिदं
लङ्केश्वर्यं अष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयचेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्म-
पत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बला-
त्सुधीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरीश्वरस्य सुधीवस्य सजातं हीति
साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः वृद्धिर्बभूवेत्यर्थः ।
यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनुरक्ताः ईदृशी राघ-
वधर्मपत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सजातमिति साधुबु-
द्धेरपि वृद्धिर्बभूव ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः
अत एव वक्ष्यति—अहो धीर्यमित्यादिना । एवं हठादुक्तत्वात्-
शयितवानित्याह—पुनश्चेति । हि यस्मात्सीता गुणतः पातित्र-
त्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्य-
उत्तमः सन् अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् ॥ ७३ ॥

अस्मिन्सर्गे त्रिसप्ततिः श्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—तत्र शालायाम् । दिव्योपमं दिवि भवेन
स्वर्गवर्तिपदार्थेनैवोपमा यस्य तत् शयनस्यासनं पत्यङ्कप्र-
तिष्ठापनवेदिका अवेक्षमाण इतस्ततः पश्यन् ॥ १ ॥

दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥
 तस्य चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभितम् । ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ॥ ३ ॥
 जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानोः समप्रभम् । अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥
 बालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं रामन्ततः । गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥
 परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् । दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥
 तस्मिञ्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तौज्ज्वलकुण्डलम् । लोहितार्कं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥
 लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना । संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गुणम् ॥ ८ ॥
 वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् । सट्टक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥
 क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् । प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ १० ॥

२-३] ति० टी०-तस्यैव वर्णनम्-दान्तेत्यादि । गज-
 दन्तमयानि स्वर्णमयानि च चित्राणि चित्रयुतान्यङ्गानि पादा-
 दिरूपाणि येषां तैर्महार्हास्तरणोपेतैर्बहुमूल्यास्तरणयुक्तैः वैदू-
 र्यैरित्युपलक्षणम् वैदूर्यैः पद्मरागादिनिर्मितैर्वरासनैः स्त्रीशय-
 नपल्यङ्कैर्महाधनैर्बहुमूल्यैरुपपन्नम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-दर्शानन्तरमाह-तत्रेत्यादिभिः । अवैक्षमाणः
 सीतान्वेषणं कुर्वन् हन्तमान् दिव्योपमं स्वर्गस्थशयनासनसदृशं
 स्फाटिकं स्फाटिकमणिमयं रत्नभूषितं महार्हास्तरणोपेतैर्बहुमू-
 ल्यास्तरणयुक्तैर्दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैः दन्तमयत्वकाञ्चनमयत्वा-
 भ्यां चित्राण्यङ्गानि पादादीनि येषां तैर्वैदूर्यैर्वैदूर्यमणिमयैश्च
 महाधनैर्बहुमूल्यैर्वरासनैरुपपन्नं महापर्यङ्कावरोह-
 णाय संयोजितं सुख्यं शयनासनं महापर्यङ्कं ददर्श । श्लोकद्व-
 यमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-तत्र दिव्योपममित्यादि । शयनासनं
 शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तेति । दान्तानि दन्तवि-
 कारभूतानि काञ्चनानि काञ्चनमयानि च अत एव
 चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः प्रान्ते दन्तमयैः
 ततः परं काञ्चनमयैः सर्वत्र वैदूर्यनिर्मितैरित्यर्थः महाधनैः
 महामूल्यैः वरासनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः
 उपपन्नम् आहतम् ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य महापर्यङ्कस्य एकतमे एक-
 स्मिन्देसे दिव्यमाल्योपशोभितं ताराधिपतिसन्निभं पाण्डुरं श्वेतं
 छत्रं ददर्श ॥ ३ ॥

गो० टी०-तस्येति । एकतमे देशे शिरोभाग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-परमासनं पल्यङ्कस्तस्यैकदेशे ददर्श ।
 अशोकपुष्पमालायुक्तम् यद्वा यत्संनिधाने शोकाभावस्तादृश-
 मालायुतम् । चित्रभानुरग्निः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-बालव्यजनं चामरम् । ननु संभोगगृहे
 तत्रापि निद्राणस्य कथं बालव्यजनवीजनम्, कथं च हनुमत-
 स्ताभिरदर्शनमिति चेन्न यन्त्रनिर्मितस्त्रीप्रतिमादिभिस्तत्रापि
 तत्संभवात् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-आविकाजिनमूर्णोयुचर्मं तद्धि परमसू-
 दुलम् तेन संवृतं संवृतपर्यन्तप्रदेशम् माल्यं पुष्पम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-जातरूपेति । जातरूपेण स्वर्णेन परिक्षिप्तं
 निर्मितं चित्रभानोः सूर्यस्य समप्रभम् अशोकमालाविततं शोका-
 पहारकमालाभिः संयुतं विविधैर्गन्धैश्चन्दनैर्जुष्टम् आविकाजि-
 नेन स्वाभाविकातिकोमलोणायुचर्मणा संवृतम् आस्तीर्णं वर-
 माल्यानां मनोहररुग्णधादिनोत्तमपुष्पाणां दामभिर्मालाभिः
 उपशोभितं बालव्यजनहस्ताभिः समन्ततो वीज्यमानं परमासनं
 महापर्यङ्कस्थपर्यङ्कविशेषं ददर्श । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ४-६ ॥

गो० टी०-उक्तमेव पर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्माह-जातरूपेत्या-
 दिना । चित्रभानोः सूर्यस्य आविकाजिनम् जर्णायुचर्मं तेन
 पर्यङ्कस्योपरि फलका संधीयते । वरमल्यानाम् अशोकाति-
 रिक्तपुष्पाणाम् ॥ ४-६ ॥

७] ति० टी०-तस्मिन् प्रसुप्तमिति शेषः । महारजतं
 स्वर्णं तत्तन्तुनिर्मितवासोधारिणम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । जीमूतसंकाशं श्यामत्वेन मेघ-
 सदृशं प्रदीप्तानि उज्ज्वलकुण्डलानि यस्य महारजतं स्वर्ण-
 तन्तुनिर्मितं वासो यस्य ॥ ७ ॥

गो० टी०-तस्मिन्नित्यादि । महारजतवाससम् हेम-
 चित्रितवाससं महारजतं हेम महारजनवाससमिति पाठे
 कुसुम्भरागरञ्जितवज्रमित्यर्थः । सट्टक्षवनगुल्माढ्यं सट्टद्वैवैः
 गुल्मैश्चाढ्यम् प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥ ७-१२ ॥

८] ति० टी०-रावणस्य तद्विस्थानीयं सौवर्णं वासः ॥ ८ ॥

रा० टी०-लोहितेन रक्तेन चन्दनेन अनुलिप्ताङ्गं सतडिद्गुणं
 तडिद्गुणसहितं संध्यारक्तं संध्याहेतुकारुण्यविशिष्टम् आकाशे
 तोयदं मेघमिव तडिद्गुणमेयत्वं स्वर्णवज्रस्य ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०-सट्टक्षवनगुल्माढ्यं पुष्पसहितदृश-
 वनगुल्माढ्यं मन्दरमिव स्थितम् बाहवो यस्य वृक्षाः, नासादयो
 गुल्माः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-दिव्यैः आभरणैः वृतं सट्टक्षवनैर्दृशसमूहसहितै-
 गुल्मैर्लताविशेषैराढ्यं मन्दरमिव ॥ ९ ॥

पीत्वाऽप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः । भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥
 निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः । आसाद्य परमोद्दिग्धः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥
 अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः । क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥
 शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शैयनं शुभम् । गन्धहस्तिनि संविष्टं यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥
 काञ्चनाङ्गदर्सनद्वौ ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥
 ऐरावतविषाणाग्रैरपीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥
 पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीयैकलक्षितौ ॥ १७ ॥
 संवृतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविचारगौ ॥ १८ ॥
 शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्धेन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥

रा० टी०—प्रसुप्तं स्वरूपं शोभनरूपविशिष्टं क्रीडित्वा उपरतं निवृत्तं पीत्वाऽपि उपरतं वराभरणभूषितं कामरूपिणं रावणं तस्मिन् परमासने ददर्श । साधैश्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—पीत्वाऽप्युपरतम् अपिना क्रीडित्वाऽप्युपरतम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—यथा नागं गजमिव निःश्वसन्तं रावणमासाद्य प्राप्य परमोद्दिग्धं पापी देवीं हतवानित्येतत्समीपेऽवस्थानमनुचितमिति खिन्नचित्तोऽपासर्पत् । सुभीतवत्सुभीतो यथा भयहेतोः पिशाचादेः संसृजे स्थानुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—भास्वरे इति । भास्वरे प्रकाशमाने शयने प्रसुप्तं नागमिव निःश्वसन्तं रावणं वानरोत्तमो हन्मान् आसाद्य प्राप्य परमोद्दिग्धः भविष्यदेतदैश्वर्यध्वंसहेतुकोद्दिग्धगविशिष्टः सन् सुभीतवत् उपासर्पत् एतेन हन्मतो दयालुत्वानिश्चयः सूचितः । साधैश्लोक एकान्वयी ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—आरोहणं सोपानम् । वेदिकान्तरं सोपानवेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ उपसर्पणानन्तरं वेदिकान्तरमासाद्य प्राप्य आरोहणं सोपानमाश्रितः सन् क्षीवं मत्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म ॥ १३ ॥

गो० टी०—अथेति । अथ उपसर्पणानन्तरम् आरोहणं सोपानम् आसाद्य अधिरुह्य वेदिकान्तरम् सोपानपर्वमध्यम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—यस्य गन्धेनान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धगजः मत्तगजेन नितरां संविष्टमधिष्ठितं महत्प्रस्रवणमिव १४

रा० टी०—शुशुभे इति । स्वपतो राक्षसेन्द्रस्य शयनं गन्धहस्तिना संनिविष्टं प्रविष्टं प्रस्रवणं गिरिविशेष इव शुशुभे ॥ १४ ॥

गो० टी०—शुशुभ इति । यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्तिः । प्रस्रवणं निर्झरम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—महात्मनो महाशरीरस्य । विक्षिप्तौ प्रसारितौ ॥ १५ ॥

रा० टी०—काञ्चनेति । काञ्चनाङ्गदाभ्यां संनद्धौ संयुक्तौ विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजौ ददर्श ॥ १५ ॥

गो० टी०—काञ्चनाङ्गदेत्यादि । विक्षिप्तौ प्रसारितौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ विष्णुः उपेन्द्रः संगतौ देहाङ्गुलीयैकलक्षितौ दृढसंधिबन्धौ विक्षिप्तौ शयने निहितौ पञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् एतदन्तस्य ददर्शेत्येनान्वयः अत्र द्विभुजत्वेकसुखत्वोक्तिः क्षीणं कामनीयत्वाय ॥ १५-१८ ॥

१६] ति० टी०—आपीडने युद्धे कृतव्रणौ कृतव्रणकृणौ वज्रेणोल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृत्युरिति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—भुजावेव वर्णयन्नाह-ऐरावतविषाणाग्रैः अपीडने युद्धे कृतं व्रणं ययोस्तौ वज्रेण उल्लिखितौ प्राप्तक्षतौ पीनांसौ ययोः विष्णुचक्रेण परिक्षतौ युद्धे प्राप्तव्रणौ ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—समौ सुजातौ चांसौ संगतौ दृढसंधिबन्धौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ शोभनाङ्गुलीयकभूषितौ १७ ॥ १८

रा० टी०—पीनौ स्थूलौ समौ सुजातौ सुन्दरौ अंसौ ययोः सङ्गतौ शरीरसदृशौ बलसंयुतौ बलिष्ठौ सुलक्षणं नखाङ्गुष्ठययोः स्वङ्गुलीयकलक्षितौ शोभनाङ्गुलीयकैर्लक्षितौ १७ ॥

रा० टी०—संहतौ पृष्ठौ वृत्तौ वर्तुलौ अत एव करिकरोपमौ शुष्हादण्डसदृशौ पञ्चशीर्षौ उरगाविव ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—शशस्य क्षतजं रक्तमतिलोहितवर्णम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन परार्धेन अत्युत्तमेन चन्दनेन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ शोभनाङ्गुलीयकविशिष्टौ १९ ॥

गो० टी०—शशक्षतज्जेत्यादि । यन्नादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा ददर्शति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ १९-२१ ॥

उत्तमस्त्रीविमुदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥
 ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥
 चूतपुंनागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः । मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः ॥ २३ ॥
 तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥
 मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता । मुकुटेनापट्टत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥
 रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना । पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजता ॥ २६ ॥
 पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥ २७ ॥
 माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः काञ्चनैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥
 पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥

२०] ति० टी०—उत्तमस्त्रीणां विमुदितं विमर्दनमा-
 लिङ्गनादि ययोस्तौ ॥ २० ॥

रा० टी०—उत्तमस्त्रीभिः विमुदितौ शनैर्निषेवितौ यक्षादीनां
 राविणौ ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—ददर्शात्प्रादरेण ददर्शे नातः पुन-
 रक्तिः महाही महासर्पौ अत्र द्विशुजत्वकथनाद्युद्धादिकाल
 एव विंशतिभुजत्वं दशवर्षत्वं चेति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ रूषितौ कुडौ महाही इव
 शयनसंस्थितौ तस्य रावणस्य बाहू कपिर्ददर्श । श्लोकपट्टक-
 मेकान्वयि ॥ २१ ॥

रा० टी०—ताभ्यामिति । परिपूर्णाभ्यां सल्लक्षणैर्युक्ताभ्या-
 मुभाभ्यां भुजाभ्यामचलसंकाशो राक्षसेन्द्रः शृङ्गाभ्यां मन्दर
 इव शृङ्गभे ॥ २२ ॥

गो० टी०—ताभ्यामिति । परिपूर्णाभ्याम् दीर्घत्वा-
 भ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०—बकुलोत्तमसंयुत उत्तमबकुलग-
 न्धयुतः । अयं पुरुषविशेषश्चासधर्म इति कतकः । चूतादि-
 सुरभित्वं तु तदधिवासितवस्तुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः
 षड्भुजोत्तमगन्धोपेतः पानं मधु राक्षसत्वादेव नामाचारेण
 पूजाकरणान्मधुपानम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—चूतेति । चूतपुंनागसुरभिः चूतपुंनागसुर-
 भिसदृशसुरभिविशिष्टः बकुलोत्तमसंयुतः उत्तमबकुलगन्धमिश्रः
 मृष्टान्नरससंयुक्तः मृष्टान्नरसगन्धविशिष्टः पानगन्धः सुरा-
 दिरुरभिः पुरस्सरो यस्य स राक्षसराजस्य विनिःश्वासः राक्षस-
 राजस्य श्वत्वात् निश्चक्राम । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०—चूतेत्यादि । निःश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं
 तदधिवासितरसावलयादिमधुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्भु-
 जपदार्थगन्धयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु
 तद्वन्धयुक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०—अपट्टत्तेन निद्रावशात्पर्यस्तेन
 विराजता मुकुटेन उपलक्षितमिति शेषः । शोभिना हारेण
 शोभनहारवता वक्षसोपलक्षितमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—मुक्तेति । काञ्चनेन स्वर्णमयेन विराजता
 शोभमानेन अपट्टत्तेन परिवर्तनादिना विपर्यस्तेन मुकुटेनो-
 पलक्षितं कुण्डलाभ्यामुज्ज्वलितमाननं यस्य ॥ २५ ॥

रा० टी०—रक्तचन्दनदिग्धेन अरुणचन्दनलिप्तेन शोभिना
 हारेण चाभिविराजता पीनायतविशालेन वक्षसोपलक्षितम् २६

गो० टी०—मुक्तामणीति । अपट्टत्तेन स्थानात् किञ्चि-
 च्छलितेन अपविद्धेन पर्यस्तेन क्षौमेण उत्तरीयरूपेण
 विद्युद्गणैरिव विद्युत्समुद्गैरिव । रावणं तस्य पत्नीश्च ददर्श-
 त्यन्वयः ॥ २५-२९ ॥

२७] ति० टी०—अपविद्धेन पर्यस्तेन पाण्डुरेण क्षौमेण
 परिधानीयेन कटेरधः संवीतम् पीतेनोत्तरीयेण सुसंवीत-
 मित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अपविद्धेन विपर्यस्तेन पाण्डुरेण क्षौमेण पट्ट-
 वस्त्रविशेषेण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा च संवीतम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—तोयान्ते तोयमध्ये ॥ २८ ॥

रा० टी०—माषराशिप्रतीकाशं हरितनीलवर्णत्वेन माषरा-
 शिसदृशं भुजङ्गवत् निःश्वसन्तं गाङ्गे गङ्गासंबन्धिनि महति
 तोयान्ते कुञ्जरमिव प्रसुप्तम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—काञ्चनैः काञ्चनस्तम्भगैः चतुर्दिशं
 चतुर्दिक्षु दीप्यमानम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया 'विद्युद्युतैरिव'
 इति पाठे पुंस्त्वमार्यम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु दीप्यमानं "कालाध्वनो"
 इति द्वितीया । अत एव विद्युद्गुणैर्मयमिव प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं
 रावणम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—उत्तमसंयुतं रावणं ददर्श पादमूलगास्तत्प-
 त्नीश्च ददर्श । रक्षःपतेर्गृहे इत्युत्तरान्वयि ॥ ३० ॥

शशिप्रकाशवदना वैरकुण्डलभूषणाः । अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥
 नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गनाः । वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे कैपिः ॥ ३२ ॥
 वज्रवैदूर्यगर्भाणि श्रमणान्तेषु योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥
 तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विराजत विमानं तन्मभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥
 मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥
 अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी । विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवाणिनी ॥ ३६ ॥
 काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते । महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥
 अन्या कक्षगतेनैव मद्दुकेनासितेक्षणा । प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥
 पटहं चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३९ ॥

रा० टी०—सप्रियभाष्यस्य प्रियभाष्यासहितस्य पत्नीश्च
 रक्षःपतेर्गृहे स्थिनो हनमान् ददर्श । श्लोकषट्कमेकान्वयि ॥ ३० ॥
 गो० टी०—पादिति । रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ३१] ति० टी०—अम्लानमाल्याभरणाः देवकन्या
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—पत्नीरेव वर्णयन्नाह—दर्शाति । कपिर्ददर्श ॥ ३१ ॥
 ३२] ति० टी०—राक्षसेन्द्रभुजावङ्कं च गच्छन्ति तास्तथा
 प्रिया इति यावत् धारिण्यो धारिणीः निषण्णाः शयिताः ॥ ३२ ॥
 रा० टी०—नृत्येति । निषण्णाः पत्न्यो ददृशेसमुदा-
 यस्य कर्मतया अन्वयात् न द्वितीया ॥ ३२ ॥

गो० टी०—नृत्येति । राक्षसेन्द्रस्य भुजम् अङ्कं गच्छ-
 न्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्गना उत्सङ्गापवेशनालिङ्गनाभ्यां कालिता
 इत्यर्थः वराभरणधारिण्य इति द्वितीयाथै प्रथमा निषण्णाः
 शयानाः ददृश इत्यात्मनेपदमार्थम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—बाहूपधानत्वादङ्गदानामपि श्रवणान्ते
 दर्शनं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—वज्रेति । वज्रवैदूर्यगर्भाणि कुण्डलानि अङ्ग-
 दानि च श्रवणान्तेषु ददर्श अङ्गदानां श्रवणान्ते दर्शनं तु
 बाहोरुपबर्हणत्वात् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—वज्रेति । श्रवणान्तेष्वङ्गदर्शनं बाहुरुपधाय
 शयनात् ॥ ३३—३५ ॥

३४] ति० टी०—विमानं मञ्चकविशेषः पुष्पकमित्यन्ये
 विराजत व्यराजत ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तासामिति । ललितानि कुण्डलानि येषु तैः
 वक्त्रैः विमानं पर्यङ्कविशेषः तारागणैर्नभ इव विराजत व्य-
 राजत ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—मदव्यायामेन रतिजेन ॥ ३५ ॥

रा० टी०—मदेति । मदव्यायामेन मददृष्ट्या तद्देवका-
 तिरत्येत्यर्थः, खिन्नाः प्राप्तपीडाः योषितः तेषु तेषु अन्यसङ्गम-
 हेतुकेषु अवकाशेषु प्रसुप्ता बन्धुरिति शेषः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—कोमलैरकर्मणैः अङ्गहारैरङ्गविशेषैः
 नृत्यशालिनीति वासनाबलेन नृत्याभिनयोपेततया सप्तवती-
 त्यर्थः । विशेषेण न्यस्तं शुभं येषु धात्रा तादृशानि सर्वाण्यङ्गानि
 यस्याः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अङ्केति । विन्यस्तानि विधिना निर्मितानि
 संस्थापितानि वा शुभान्यङ्गानि यस्याः सा कोमलैरङ्गहारैरुप-
 लक्षिता प्रसुप्ता अन्या नृत्यनिपुणा योषित् नृत्यशालिनी जाय-
 द्वासनावशात् नृत्याश्रयीभूता प्रतीताऽभवदिति शेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अङ्गहारैरिति । अङ्गहारः नृत्यविशेषादङ्ग-
 विश्लेषविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे ' अङ्गानां योग्यदेशेषु हर-
 गेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वादङ्गहारस्तथोच्यते ।'
 इत्यादि । कोमलैः सङ्गमरैः । नृत्यशालिनी स्रुपत्यवस्थाया-
 मपि वासनाबलेन नृत्यसन्निवेशविशिष्टा स्थितेश्च्यते ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—महानदीप्रकीर्णा महानद्यां प्रकीर्णपुष्प-
 पत्रा देवात्संगतं पोतं प्लवमाश्रिता नलिनी पश्चिनीव । पोतस्था-
 नेऽत्र वीणा ॥ ३७ ॥

रा० टी०—काचिदिति । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता का-
 चित् योषित् महानदीप्रकीर्णा महानद्यां प्रक्षिप्ता पोतमाश्रिता
 अकस्मात् नौकासंनिहिता नलिनी कम्पलिनीव संप्रकाशते ॥ ३७ ॥

गो० टी०—काचिद्वीणामिति । महानदीप्रकीर्णा महा-
 नदीप्रसृता नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकम् पोतं यान-
 पात्रम् । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता काचित् नयां प्लवमाना
 यदुच्छया पोतसंयुक्ता नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मद्दुकेन वायभेदः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—अन्येति । अन्या कक्षगतेन मद्दुकेन वाय-
 भेदेन बालपुत्रा बालपुत्रसहितेव भाति ॥ ३८ ॥

गो० टी०—अन्येति । मद्दुकेन वायविशेषेण ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३९] ति० टी०—न्यस्य आलिङ्ग्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—पटहमिति । चारुसर्वाङ्गी अन्या चिरस्य

काचिद्रीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना । वैरं प्रियतमं गृह्य सकामैव हि कामिनी ॥ ४० ॥
 विपञ्चीं परिगृह्णान्या नियता नृत्यशालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥
 अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिविद्धयाङ्गैः प्रमुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥
 भुजपांशान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी । पणवेन सहानिन्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥
 डिण्डिमं परिगृह्णान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रमुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्यैव भामिनी ॥ ४४ ॥
 काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडितम् । कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रमुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥
 कलशीमपविद्धयान्या प्रमुप्ता भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥
 पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ । उपगुह्यावला सुप्ता निद्रावैलमुपागता ॥ ४७ ॥
 अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता ॥ ४८ ॥
 आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः । निपीडय च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥

बहुकालाद् रमणं पतिं लब्ध्वा अत एव परिष्वज्य कामिनीव
 पटहं न्यस्य परिष्वज्य शोते ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-काचिदिति ॥ ४० ॥

रा० टी०-काचिदिति । काचिद् प्रियतमं गृह्य गृहीत्वा
 सकामा कामिनीव वीणां परिष्वज्य सुप्ता ॥ ४० ॥

गो टी०-काचिद्वंशमिति । वंशं वेणुम् ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०-विपञ्ची वीणाविशेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०-विपञ्चीमिति । काचिद् भामिनी विपञ्चीं
 वीणाविशेषं परिगृह्य सहकान्तेव निद्रावशं प्राप्ता ॥ ४१ ॥

रा० टी०-अन्येति । अन्या कनकसंकाशैरङ्गैः मृदङ्गं
 परिविध्य निपीड्य प्रमुप्ता बभूवेति शेषः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-विपञ्चीमिति । विपञ्ची सप्ततन्त्री । पट्टन्त्री
 वीणा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-मदकृतश्रमा मदवती अर्शआयष् ।
 वादनेन कृतश्रमा च ॥ ४३ ॥

रा० टी०-भुजेति । भुजरूपपाशान्तरस्थेन कक्षगेन
 कक्षं प्राप्तेन पणवेन मदलेन सह अनिन्या काचिद् सुप्ता ॥ ४३ ॥

गो० टी०-भुजेति । पणवेन मदलेन ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०-डिण्डिमं परिगृह्णालिङ्ग्य । आसक्तडि-
 ण्डिमा पृष्ठदेशसंबद्धान्याडिण्डिमा । तरुणं रमणं वत्सं पुत्रं च
 परिगृह्य प्रमुप्तेव ॥ ४४ ॥

रा० टी०-डिण्डिममिति । आसक्तडिण्डिमा अन्या
 तरुणं वत्समुपगुह्यैव डिण्डिमं परिगृह्य प्रमुप्ता ॥ ४४ ॥

गो० टी०-डिण्डिममिति । यथा पूर्वां तथैवासक्त-
 डिण्डिमान्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य प्रमुप्ता कथ-
 मिव । तरुणं वत्समुपगुह्यैव डिण्डिमः पणवभेदः । यद्वा
 अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्णावलम्ब्य तथैव आसक्तडि-
 ण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा तरुणं रमणमुपगुह्य वत्सं पुत्रं
 परिगृह्यैव प्रमुप्ता यद्वा डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य

तथैव वादनकाल एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समु-
 पगुह्यैव प्रमुप्ता ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०-आडम्बरं वायभेदः । भुजसंभोगेन
 भुजाश्लेषेण पीडितमालिङ्ग्य कृत्वा ॥ ४५ ॥

रा० टी०-काचिदिति । काचित्तारी आडम्बरं वाय-
 विशेषं भुजसंभोगेन भुजाश्लेषेण पीडितं कृत्वा प्रमुप्ता ॥ ४५ ॥

गो० टी०-काचिदिति । आडम्बरं तूर्यभेदम् । भुजसं-
 भोगपीडितम् भुजपरिणाहपीडितं भुजपरिश्लेषपीडितं वा ॥ ४५ ॥

४६-४८] ति० टी०-कलशीं जलसंभृतामपविध्य पर्यस्य ।
 स्वपर्यस्तकलशोदकाद्रशरीरा नारी वसन्ते परिमार्जिता
 ग्लानिपरिहाराय कृतजलसेका पुष्पशबला शबलपुष्पमालेव
 भाति ॥ ४६-४८ ॥

रा० टी०-कलशीमिति । प्रमुप्ता कलशीं जलपूर्णघटी-
 मपविध्य हस्तप्रक्षेपादिना विपर्यास्य परिमार्जिता प्रमुप्ता
 पुष्पशबला शबलितपुष्पाज्या परिमार्जिता ग्लानिदूरीकर-
 णाय कृतमार्जना पुष्पमालेव भाति ॥ ४६ ॥

रा० टी०-पाणिभ्यामिति । काचिद्वला पाणिभ्यां
 कुचौ उपगृह्य निद्रावशमुपागता ॥ ४७ ॥

रा० टी०-अन्येति । अन्या अन्यां सुश्रोणीमालिङ्ग्य
 निद्रावशमुपागता ॥ ४८ ॥

गो० टी०-कलशीमिति । अपविध्य पर्यस्य । अनेन
 सलिलसंबन्धः सूर्यते । परिमार्जिता सलिलवत्संमार्जिता ।
 अपविद्धकलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचिद् वसन्ते ग्लानि-
 परिहाराय सलिलवत्समुक्षिता मालेव बभूवित्यर्थः । पुष्प-
 शबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिरससिक्तत्वमुच्यते
 सर्वाभरणभूषितत्वं वा इयं च रावणस्य करकषारिणीति
 गम्यते ॥ ४६-४८ ॥

४९] ति० टी०-आतोद्यानि वायानि ॥ ४९ ॥

रा० टी०-आतोद्यानीति । अन्या वरस्त्रियः काशुकान्

तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसंपन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥
 मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् । विभूषयन्तीभिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥
 गौरिं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् । कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥
 स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥
 हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ [दृष्ट्वा सीतेति तत्राऽभूद्दीनश्चारित्रदर्शनात् ।] ॥ ५३ ॥
 आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।
 स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

मन्दोदर्यां जातां सीताखुद्धि युक्तिपर्यालोचनेन निवर्तयन्नुमान्पानभूमिगतं रावणं परितः प्रमुप्ता नानावस्थाः स्त्रियोऽनेकवि-
 धपानपात्रादिकं चावालोकयत् । परदारदर्शनजन्यदुरितं विशङ्क्य वशीकृतमनस्कृतात्तत्सर्गं निराकुर्वेत्तत्रालम्ब्यगीताशुद्धिरन्यत्रा-
 न्वेषणञ्चोपक्रमते ।

अवधूय च तां बुद्धिं भूभावावस्थितस्तदा । जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥

परिष्वज्य कामिन्य इव आतोषानि वायविशेषान् कुचैर्नि-
 पीष्य सप्ताः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—आतोषानीति । आतोषानि 'ततं वीणा-
 दिकं वायमानदं सुरजादिकम् । वंशादिकं तु सपिरं कांस्यता-
 लादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वायं वादित्रातोषयानामकम्' इत्य-
 मरः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५०-५१] ति० टी०—अथ प्रथमानमहिषीदर्शनम्—तासा-
 मिति । एकान्तविन्यस्ते तासां शयनात्पृथग्विन्यस्ते । तां
 स्त्रियं वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०—तासामिति । तासां समीपे एकान्तवि-
 न्यस्ते शयने शयानां रूपसंपन्नां ताम् उत्तमां स्वश्रिया सुशो-
 भया भवनोत्तमं विभूषयन्तीं गौरिं गौरवर्णां इष्टां रावणो-
 त्कटेच्छाविषयीभूताम् अन्तःपुरेश्वरीं स्त्रियं ददर्श । सार्ध-
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५० ॥ ५१ ॥

गो० टी०—मुक्तामणीत्यादि । किमिव गौरीमित्य-
 श्वाह—कनकवर्णाङ्गीमिति । इष्टां रावणस्येति शेषः ॥ ५१-५३ ॥

५२] ति० टी०—गौरिं पीताम्, अत एव कनकवर्णाभाम्,
 इष्टां रावणस्यातिप्रियाम्, अन्तःपुरस्त्रीगामीश्वरीम्, कपिर्मन्दो-
 दरीं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—कपिरिति । सः कपिः तत्र शयानां मन्दोदरीं दृष्ट्वा
 रूपयौवनसंपदा अद्भुतरूपादिना सीतेति तर्कयामास ५२ ॥ ५३ ॥

५३] ति० टी०—तर्कयामास संभावयामास । पृथगेकान्ते
 परममञ्जरीरूपाया दर्शनात्प्रायेणैयं सीतेति संभावना इत्यमरः ।
 तदेवाह—रूपयौवनसंपदा न त्वौचित्यालोचनं कृतवानिति
 भावः । इष्टां सुखविक्रान्तादिः आनन्दो मामसः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—हर्षेणेति । चारित्रदर्शनात् अह्वचिताचरणाव-
 लोकेनात् दीनोऽपि हरियूथपः सीतेति दृष्ट्वा निश्चित्य महता
 हर्षेण आगमनप्रयोजनसिद्धिजनितसंतोषेण युक्तः सन् ननन्द ।
 एतेन तादृशानन्देन दैन्यं पराभूतमिति सूचितम् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—हर्षेणेत्यर्थम् । हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तर
 मानन्दमवापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

५४] ति० टी०—आनन्दं कार्यद्वाराह—आस्फोटया-
 मासेति । आस्फोटपुच्छुम्बनादि जातिधर्मः । जगाम
 स्तम्भानित्यल्लुर्कः । सर्वा अप्येताश्चेष्टा उपांभिति बोधेयम्
 एवं चेष्टायां हेतुः—स्वां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयामिति ॥ ५४ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रा० टी०—आस्फोटयामासेति । स्वां स्वकीयां कपीनां
 प्रकृतिं दर्शयन् आस्फोटनादिकम् आनन्दसूचकस्वजातिधर्मं
 चकार अत एव स्तम्भान् अरोहत् निपपात च ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

गो० टी०—तदेवोपपादयति—आस्फोटयामासेति ।
 चिक्रीड ननन्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं स्वासाधारणं चाप-
 त्यम् ॥ ५५ ॥

अस्मिन्सर्गे सार्धचतुःपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

१] ति० टी०—अवधूय च तां बुद्धिं सीतासंभावनया

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भामिनी । न भोक्तुं नाप्यलं कर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥
 नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् । न हि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥
 अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः । पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥
 क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथाऽपराः । नृत्येन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥
 मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः । तथाऽऽस्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥
 अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः । रूपसंलापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥
 देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना । रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥
 अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम् । सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥

प्रवृत्तां कापेयविषयां बुद्धिमवधूय त्यक्त्वाऽवस्थितः स्थिरतास्व-
 भावे प्रतिष्ठितः सीतां प्रति तद्विषयामितरामन्यां चिन्तां पूर्व-
 चिन्ताविघटिकां जगाम ॥ १ ॥

रा० टी०—मन्दोदर्यां जातसीताबुद्धिनिवारकं हृद्यतः
 चिन्तान्तरस्रपक्रमते—अवधूयेति । ताम् इयं सीतेत्येतद्रूपां
 बुद्धिम् अवधूय वक्ष्यमाणहेतुभिर्दूरीकृत्य सीतां प्रति परां
 चिन्तां जगाम ॥ १ ॥

गो० टी०—अवधूयेत्यादि । तां बुद्धिं मन्दोदर्यां सीता-
 बुद्धिम् । अवस्थितो बभूव स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तामेव चिन्तामभिनयति—न रामेणेति ॥ २ ॥

रा० टी०—चिन्ताप्रकारमाह—नेति । रामेण वियुक्ता
 सीता स्वापादि कर्तुं नार्हति ॥ ३ ॥

गो० टी०—न रामेणेत्यादि । त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरम्
 अन्येयमित्यर्थम् । पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—अन्यं नरं पुरुषस्रपस्थायामुपङ्गीकर्तुं नार्हति
 नाद्यवस्यति । तत्र हेतुः—नहि रामेति ॥ ३ ॥

रा० टी०—नेति । अन्यं नरं सुराणामीश्वरं च उपस्थातुं
 स्वस्थचित्ततया समीपे आसितुं नार्हतीति शेषः । ननु रामभ्रमा-
 तिष्ठतु इत्यत आह—त्रिदशेष्वपि रामसमः कश्चिन् विद्यते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यदेवम्, अतोऽन्येयमनुभूतेति निश्चित्य
 तत्र गृहे पानभूमौ पानशालयां चचार । पुनः सम्यगन्वेषणा-
 येति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—अन्येति । इयम् अन्या सीताभिन्ना इति
 निश्चीय सीतासंदर्शनोत्सुको हृद्यमान् पानभूमौ चचार ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अथ पानभूमौ दर्शनप्रकारः—क्रीडिते-
 नेति । क्रीडितेनाश्वादि क्रीडया क्लान्ताः सत्यस्तथैव निद्रिता
 इति शेषः । विप्रहता अतिनिद्रिताः स्त्रियः ददर्शति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—क्रीडितेनेति । अपराः क्रीडितेन क्लान्ताः
 बभूवुरिति शेषः, अपराः नृत्येन क्लान्ताः अपराः पानविप्र-
 हताः अतिपानवतीरित्यर्थः, ददर्शति शेषः ॥ ५ ॥

गो० टी०—क्रीडितेनेत्याद्यपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यम् ।

ददर्शत्यनुभवयते क्रीडितेन क्रीडया-भावे निद्रा विप्रहताः
 क्लान्ता इत्यर्थः संस्थिताः उपधानीकृत्य शयिताः संविष्टाः
 स्रताः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—मुरजेषु मृदङ्गेषु । चेलिकासु चेलिका
 वाद्यविशेष इत्याहुस्तेषु प्रसक्ता एव संस्थिताः स्थिता एव
 निद्रिताः संविष्टाः । स्रता ददर्शति शेषः । आकषो वा ॥ ६ ॥

रा० टी०—मुरजेपिप्रति । अपराः मुरजादिषु वाद्य-
 विशेषेषु संस्थिता आस्थावत्यः सत्यः तथा निद्रितास्तेन आ-
 स्तरणमुख्येषु संविष्टाः ददर्शति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—रूपसंलापशीलेन निद्रोद्भूतमवशात्तस्या-
 स्तस्या रूपविषयो यः संलापो वर्णनं तच्छीलेन युक्तं यथा
 भवति तथा गीतार्थस्य भाषणशीलेन ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिज्ञानकुशलैर्न
 युक्तवाक्यस्य देशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन एतत्सर्वं
 निद्रोद्भूतमवशादेव बोध्यम् । रताधिकेनोत्तमक्रीडावता संयुक्तां
 पानभूमिं ददर्श ॥ ८ ॥

रा० टी०—अङ्गनानामिति । विभूषणैर्भूषितेन युक्तगी-
 तार्थभाषिणा उचितोक्तार्थकथनशीलेन देशकालाभियुक्तेन देश-
 कालाभिज्ञेन युक्तवाक्याभिधायिना उचितवाक्यकथनशीलेन
 रताधिकेन अधिकरतिविशेषेन अङ्गनानां सहस्रेण संयुक्तां
 पानभूमिं ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—तत्र सीताया अदर्शनात्पुनरपि रावणस्थान-
 मागत्य ददर्शत्याह—अङ्गनानामिति । रूपसंलापशीलेन स्वसौ-
 न्दर्यवर्णनशीलेन रावणविषयरूपप्रशंसाशीलेन वा युक्तगी-
 तार्थभाषिणा युक्तम् उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति
 युक्तगीतार्थभाषी तेन देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेने-
 त्यर्थः अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंस्तुप्तमित्यन्वयः रत-
 शब्देन बाह्यसुरतसुच्यते अभिरतशब्देन करणबन्धादिक-
 सुच्यते रताभिरतश्चासौ संस्तुप्तश्च तं तथा ज्ञानाबुद्धिमादिव-
 त्समासः श्रीडास्वेदेन स्रप्तमित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६—८ ॥

९] ति० टी०—अन्यत्रापितीत्यादिश्लोकद्वयं नव्याः प्रमादात्

* १ पानभूमामिति गो. पाठः । २ अर्थमेतत् गो. नास्ति । ३ मुरजेष्विति गो. पाठः । ४ पीठिकास्त्विति गो. पाठः । ५ रताभिरतसंस्तुप्तमिति गो. पाठः । ६ एतदादिश्लोकद्वयं गो. नास्ति । ७ निश्चित्येति साधु ।

देशकालाभियुक्तं तु युक्तवाक्याभिधायि तत् । रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ १० ॥
 तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः । गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥
 स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिटृतः स्वयम् । करेणुभिर्भयथारणे परिकीर्णो महाद्विपः ॥ १२ ॥
 सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः । ददर्श कैपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १३ ॥
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः । तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ १४ ॥
 रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् । ददर्श कैपिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥
 वराहवाध्रीणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् । शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १६ ॥

पठन्ति अन्यत्रापि पानभूमिन्ने रावणशयनगृहे बहिःस्थां पानभूमिं दृष्ट्वा पुनरभ्यन्तरे शयनस्थान आगत्यान्वेषणम् रूपविषयो यः संलापो वर्णनं तत्पूर्वं शयानानां युवतीनां वर-
 ळीणां सहस्रस्रुच्यमानगुणं ददर्श ॥ ९ ॥

रा० टी०—अन्यत्रेति । अन्यत्र अन्यपानभूमावपि प्रसृतं युवतीनां सहस्रं ददर्श ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तत्पूर्वदृष्टम् रताविरतसंसुप्तं रतान्ते विरतसुप्तं गाढसुप्तम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—देशेति । रताविरतसं-
 सुप्तं रताविरतेन रत्यनिष्ठत्तिजनितश्रमेण संसुप्तं युवतीनां सहस्रमिति शेषः, ददर्श । अत्र अन्यत्रापित्यादिश्लोकद्वयं नयाः प्रमादात् पठन्तीति भट्टैरुक्तम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तासां मध्ये इति ॥ ११ ॥

रा० टी०—तासामिति । तासां स्त्रीणां मध्ये राक्षसे-
 श्वरः रावणः गवां मध्ये वृष इव शुशुभे ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—स इति ॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । ताभिः स्त्रीभिः परिटृतः सः रावणः
 करेणुभिः परिकीर्णः परिटृतः महाद्विप इव शुशुभे ॥ १२ ॥

गो० टी०—स इति । परिकीर्णः परिटृतः ॥ ९ ॥

१३] ति० टी०—सर्वाकरावणगृहे पुनः सम्यगन्विष्य,
 पुनर्बहिः पानभूमिमागत्य विचिनोति—सर्वकामैरिति ।
 पूर्वं नृत्यादिपुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनम्, इदानीं तस्याः सर्वकामो-
 पेतत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—सर्वेति । सर्वकामैरुपेतां रक्षःपतेः पानभूमिं
 ददर्श ॥ १३ ॥

गो० टी०—सर्वकामैरिति । पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्त-
 त्रत्यपदार्थकथनाय ॥ १० ॥

१४-१५] ति० टी०—तदेव प्रपञ्चयति—मृगाणा-
 मिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—मृगाणामिति । भागशो न्यस्तानि मृगा-
 दीनां मांसानि पानभूमौ ददर्श ॥ १४ ॥

गो० टी०—मृगाणामिति । मयूरादिशब्दाः भागशः
 पिण्डशः ॥ ११ ॥

रा० टी०—रौक्मेष्विति । रौक्मेषु स्वर्णमयेषु भाज-
 नेषु अभक्षितान् अहृच्छिष्टानित्यर्थः, मयूरान् कुक्कुटांश्च तत्त-
 न्मांसानीत्यर्थः, कैपिशार्दूलो हनुमान् ददर्श ॥ १५ ॥

गो० टी०—रौक्मेष्विति । मयूरादिशब्दाः मयूरादिवि-
 कारमांसपराः ॥ १२ ॥

१६] ति० टी०—पुनः पुनर्वराहादिमृगादिकथनं बहुस्थल-
 वर्तितया भूयस्त्वप्रकाशनाय । वार्ध्राणसः पक्षिविशेषः 'कृष्ण-
 ग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः । स वै वार्ध्राणसः प्रोक्तः'
 इति विष्णुधर्मोक्तेः । छागविशेषो वा 'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं
 श्वेतं वृद्धप्रजापतिम् । वार्ध्राणसं च तं प्राहुर्वाञ्छिकाः श्राद्ध-
 कर्मणि' इति स्मृतेः । सुखकर्णौ च पानसमये जलं स्पृशन्ति
 यस्य स त्रिपिबः । 'वार्ध्राणसः खड्गमृगः' इति हलायुधः ।
 दध्रा सौवर्चलेन लवणविशेषेण च आयुतान्संस्कृतान् ॥ १६ ॥

रा० टी०—वराहेति । दध्रा सौवर्चलेन लवणविशेषेण
 च आयुतान् यथायोग्यं संभिन्नान् वराहादीन्ववैक्षत । तत्र
 वार्ध्राणसः पक्षिविशेषः तथाहि 'कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेत-
 पक्षो विहंगमः । स वै वार्ध्राणसः प्रोक्तः' इति विष्णुधर्मोक्तव-
 चनम् । छागविशेषश्च । तथाहि 'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं
 वृद्धप्रजापतिम् । वार्ध्राणसं च तं प्राहुर्वाञ्छिकाः श्राद्धकर्मणि'
 इति स्मृत्यन्तरम् । त्रिपिबशब्दार्थस्तु त्रिभिर्भुञ्जतर्कणैः पिब-
 तीति प्रसिद्धश्च पानसमये छागानां कर्णयोरपि जलस्पर्शः
 मृगपरोऽपि 'वार्ध्राणसः खड्गमृगः' इति हलायुधः । अत्र-
 त्पुनर्मयूरशब्दस्य मयूरावान्तरजातिपरत्वात् पौनरुक्त्यम् ।
 एषैव गतिरन्यत्रापि ॥ १६ ॥

गो० टी०—वराहेति । वार्ध्राणसाः छागविशेषाः—'त्रिपि-
 बं त्विन्द्रियक्षीणं यूपस्यायचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र
 च्छागं वार्ध्राणसं विदुः' इति स्मृतेः । पक्षिविशेष इत्यन्ये
 खड्गमृग इत्यपरे 'वार्ध्राणसः खड्गमृगः' इति हलायुधः । दधि-
 सौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाणां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चलं
 रुचकारुयो लवणविशेषः 'सौवर्चलेश्वरुचके' इत्यमरः ।
 शल्यान् आविदः 'आवित्तु शल्यः' इत्यमरः । मृगमयूरादीनां
 पुनः कथनं प्रदेसभेदात् ॥ १३ ॥

कृकलान्विविधांरुग्णान्छशकानर्थभक्षितान् । महिषानेकशल्यांश्च च्छेदांश्च कृतनिष्ठितान् ॥ १७ ॥
 लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यान्पुष्पावचानि च । तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागखाण्डवैः ॥ १८ ॥
 महानूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः । पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ॥ १९ ॥
 कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् । तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः ॥ २० ॥
 पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तिवोपलक्ष्यते । बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥
 मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् । दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥
 शर्करासवर्माध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः । वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तैः पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥

१७] ति० टी०—कृकलकृकरौ समौ पक्षिविशेषवाचकौ एकशल्या मत्स्यविशेषाः कृतनिष्ठितान्कृतं निष्ठितं निष्ठानं पाकं येषां तान् ॥ १७ ॥

रा० टी०—कृकरानिति । कृकरान् पक्षिविशेषान् 'कृकर-
 कृकरौ समौ' इत्यमरः विविधान्छागौश्च शशकान् अर्थभ-
 क्षितान्महिषांश्च एकशल्यान् मत्स्यविशेषांश्च कृतनिष्ठितान्
 परिपक्वान् मेषांश्च अम्ललवणौ उत्तंसौ जिह्वाशैथिल्यपरिहा-
 रकौ येषु तैः विविधैः रागखाण्डवैः सह लेह्यादींश्चान्वैक्षतेति
 पूर्व्वेणान्वयः रागखाण्डवाश्च 'सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडि-
 मजो रसः । विरलश्वेतकृतो रागः सान्द्रश्वेतखाण्डवः स्मृतः'
 इत्यादिनोकाः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—कृकरानिति । कृकरान् पाक्षिविशेषान्
 'कृकणकृकरौ समौ' इत्यमरः सिद्धान् पक्वान् एकशल्या-
 न्मत्स्यविशेषान् कृतनिष्ठितान् पर्याप्तपक्वान् 'योगपर्याप्तयोः
 कृतम्' इत्यमरः ॥ १४ ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०—अम्ललवणोत्तंसो जिह्वाजा-
 ष्यपरिहारकर्ता येषु भक्ष्यमाणेषु तैः । रागखाण्डवैः 'सिता-
 मध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्वेतकृतो रागः
 सान्द्रश्वेतखाण्डवः स्मृतः ॥' इत्युक्तैः केशरादिभिः कृतवर्णाः
 पद्मसोपेताः । पूषा रागखाण्डवा इत्यन्ये ॥ १८ ॥

गो० टी०—तथेत्यादि । आम्बलवणोत्तंसैः आम्बलप्रधानैः
 लवणप्रधानैश्च रागपाण्डवैः रागयुक्तैः षाडवैः । रागः श्वेत-
 सर्षपः । 'रागः सिद्धार्थको ज्ञेयः' इति सूदशांखम् । षाडवाः
 पद्मसंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तम्—'सिता-
 मध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्वेतकृतो रागः सान्द्र-
 श्वेत षाडवः स्मृतः' इति ॥ १६—१८ ॥

१९] ति० टी०—महाधनैर्बहुमूल्यैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—महेति । अपविद्धैः विपर्यस्तैर्महानूपुरकेयूरैः
 विक्षिप्तैः पानभाजनैश्च फलैश्च उपलक्षिता कृतः पुष्पोपहाराः
 पुष्पबलियैस्यां सा भूः अधिकां श्रियं पुष्यति पोषयति ।
 सार्धश्लोक एकान्वयौ ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—सुश्लिष्टैः सुकृतसंयुक्तैः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्रेति । विन्यस्तैः संस्थापितैः सुश्लिष्टैः संमि-
 लितैः शयनासनैरुपलक्षिता पानभूमिः वह्निं विनापि प्रदीप्ति-
 वोपलक्ष्यते । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—उक्तैः सौवर्णरत्नमयशयनासनैः पानभूमिः
 प्रदीप्तिवोपलक्ष्यते । बहुप्रकारैर्बहुपादानभेदैः, अत एव विविधै-
 र्विविधैरसवद्भिः वरसंस्कारेण श्रेष्ठसंस्कारकद्रव्ययोगेन सं-
 स्कृतैः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—कुशलसंयुक्तैर्निपुणपाचकपक्वैर्मांसैः सहो-
 च्यमानगुणाः सुरा ददर्श । तत्र दिव्याः सुरा दृश्येभ्यः कदम्बा-
 दिभ्यः स्वतः प्रादुर्भूताः । कृतसुराः शोण्डिकैरुत्पादिताः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कृतसुरावान्तरभेदानाह—शर्करास-
 वेत्यादि । शर्करोपादानक आसवः शर्करासवः, मधुपादानको
 माध्वीकः द्राक्षोपादानक इत्यन्ये मधूकपुष्पादिजः पुष्पा-
 सवः, खर्जूरफलादिजः फलासवः वासचूर्णैः सुगन्धद्रव्यचूर्णै-
 र्मृष्टाधिवासिताः दृष्टा इति शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०—वह्निरिति । बहुप्रकारैरितस्ततः संस्थापितैः विविधैः
 अनेकक्रियादिना अनेकविधैः वरसंस्कारैर्दक्षिणाम्बुजादिभिः
 संस्कृतैः कुशलसंयुक्तैः निपुणपक्वृभिः संपादितैः पृथक् पृथक्
 पानभूमिं गतैः मांसैः सहिताः प्रसन्नाः स्वच्छा विविधा दिव्याः
 दृशकोटरादिद्वारा वरुणादिप्रेषिताः सुराः तैस्तैः तत्तदुपयो-
 गित्वेन प्रसिद्धैः विविधैर्वासचूर्णैर्मृष्टाः संस्कृताः शर्करासवप्रभृ-
 तयः कृतसुरा अपि अदृश्यन्तेति शेषः । तत्र शर्करासवः
 शर्कराजनितः माध्वीको मधुजनितः पुष्पासवः मधूकपुष्पादि-
 कृतः फलासवः खर्जूरफलादिजनित इति विवेकः । सार्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ २१—२३ ॥

गो० टी०—बहुप्रकारैरित्यादि । कुशलसंयुक्तैः समर्थ-
 सूदसंयोजितैः एवंभूतैः मांसैः सह दृष्टा इति वक्ष्यमाणान्वयः ।
 दिव्याः अमृतमथनोद्भूतवारुणीजातीयाः प्रसन्नाः निष्क-
 ल्मषाः कृतसुराः कृत्रिमसुराः कृत्रिमसुरा एवाह—शर्क-
 रेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः माध्वीकाः मधुना
 कृताः पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः फलासवाः फलर-
 सकृताः तथोक्तमणवे—'पानकं द्राक्षमाधूकं खर्जूरं तालमै-

संतता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः । हिरण्यैश्च कैलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥
 जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंभृता । राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ २५ ॥
 पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह । सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ॥ २६ ॥
 तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः । क्वचिर्धावशेषाणि क्वचित्पीतान्यैशेषतः ॥ २७ ॥
 क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह । क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्क्वचित्पानं विभागतः ॥ २८ ॥
 क्वचिर्धावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह । शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ॥
 परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २९ ॥
 काचिच्च वस्त्रमन्यस्य अपहृत्योपगुह्य च । उपगम्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ३० ॥
 तामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३१ ॥
 चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च । विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥

क्षवम् । मधुत्थं श्रीधुमाध्वीकं मैर्यं नारिकेलजम् इति ।
 वासचूर्णैरधियासचूर्णैः सह दृष्टाः हृद्यतेति शेषः । बहुप्रका-
 रैर्मतैः सह सुराः वासचूर्णैः सह हृद्यता तत्र पानभूमौ दृष्टा
 इति सम्बन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः तैस्तैर्मांसविशेषैः सुरा-
 विषैर्वसचूर्णैश्च पृथक्पृथक् संततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः
 बहुसंस्थानैः हिरण्यमयैरिति अत्रापि संततेति पूर्वेणान्वयः
 हिरण्यमयैः रजतमयैः 'कृताकृतं हेमरूपं हिरण्यमभिधीयते' इति
 वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक् संतता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्यमयैः
 स्फाटिकैरपि भाजनैः संतता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभि-
 संभृता भूमिः शुशुभ इति संबन्धः ॥ १९-२३ ॥

२४] ति० टी०-अथ भूमिवर्णनम्-बहुषु देशेषु
 संस्थितैर्माल्यैः संतता व्याप्ता भूमिः शुशुभे उच्यमानविशेषणैः
 करकैर्घटैश्च संतता ॥ २४ ॥

रा० टी०-संततेति । बहुसंस्थितैः अनेकप्रकारैः माल्यैः
 कलशैर्भाजनैश्च संतता व्याप्ताः करकैर्द्विषुखपात्रैरभिसंभृता भूमिः
 शुशुभे । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-राजतादिषु कुम्भेषु ॥ २५ ॥

रा० टी०-राजतेषु पानानि । रजतमयादिषु कुम्भेषु पानानि
 पेयानि श्रेष्ठानि यस्यां तां भूमिं कपिर्ददर्श । अर्धद्वयमेकान्वयी २५

२६] ति० टी०-पानश्रेष्ठां संभृतप्रशस्तपानानाम् । सीधो-
 र्मयस्य भाजनानीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

रा० टी०-स इति । सीधोर्मयस्य मणिमयानि शातकु-
 म्भानि पूर्णानि भाजनानि पानपात्राणि च महाकपिरपश्यत् २६
 गो० टी०-सोऽपश्यदिति । शीधोः मयस्य ॥ २४ ॥

२७] ति० टी०-भाजनानि पानभाजनानि । अर्धावशेष-
 षाप्यर्धावशिष्टपानानि पीतानि पीतासवानि ॥ २७ ॥

रा० टी०-रञ्जनप्रकारमाह-क्वचिदिति । अर्धावशेषादीनि
 ददर्श ॥ २७ ॥

गो० टी०-क्वचिदिति । पानानि पानपात्राणि ॥ २६ ॥
 २८] ति० टी०-नैव प्रपीतानि पूर्णासवान्येव पानानि
 पानभाजनानि । विभागतो विभागेन पानं ददर्श । इदमस्य क-
 मिदमस्यकमिति विभज्य ददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-शून्यानि पतिशून्यानि, अत एव परस्परं
 समाश्लिष्येति ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अपहृत्य बलादृहीत्वोपगुह्य प्राहृत्य
 उपगम्य तच्छयनस्थानं प्राप्य तां च पश्यन्विचचारेति
 संबन्धः ॥ ३० ॥

रा० टी०-क्वचिदिति । भक्ष्यादीनि शून्यानि नारीणां
 शयनानि च पश्यन् विचचार । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०-परस्परमिति । काश्चित् समाश्लिष्य सुप्ताः
 निद्राबलपराजिता काश्चिद्बला वस्त्रमपहृत्य उपगम्य तत्स-
 मीपं प्राप्य उपगुह्य तामालिङ्ग्य सुप्ता । सार्धश्लोकः संमि-
 लितान्वयी ॥ ३० ॥

गो० टी०-क्वचिद्भक्ष्यानित्यादिनिद्राबलपराजिता इत्य-
 न्तमेकं वाक्यम् । क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया
 हेतौ तृतीया वा प्रभिन्नत्वादाहोहितत्वाच्च संपृकमाल्यानि
 माल्यामिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि । पश्यन्वै विचचारेति
 पूर्वेणान्वयः ॥ २६-२९ ॥

३१] ति० टी०-गात्रजं गात्रस्थम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तासामिति । गात्रजं गात्रस्थमित्यर्थः ।
 चित्रं वस्त्रमाल्यं मन्दमनिलं प्राप्येव उच्छ्वासवातेन अत्यर्थं
 न स्पन्दते ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तासामिति । गात्रजं गात्रस्थं मन्दमनिलं
 प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

३२] ति० टी०-अथ पानभूमितोऽपि बहिरागत्य तत्र
 स्थिते पुष्पके प्रदत्तकाल इव निर्गमकालेऽपि बहुगन्धो वायुर-

१ विविधैरिति गो. पाठः । २ स इति गो. पाठः । ३ राजतानीति गो. पाठः । ४ सर्वश इति गो. पाठः । ५ पानानि भागश इति गो. पाठः ।
 ६ अन्यस्याः स्वपुन्याः परिषाय च । आहृत्य ज्ञेति गो. पाठः ।

बहुधा मारुतस्तस्य गन्धं विविधमुद्बहन् । स्नानानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ ३३ ॥
 प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा । श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ३४ ॥
 काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्गुः प्रमदा राक्षसालये । तासां निद्रावशत्वाच्च मद्नेन त्रिमूर्च्छितम् ॥ ३५ ॥
 पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि । एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥
 ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३६ ॥
 निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः । जगाम महतीं शैङ्गां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ ३७ ॥
 परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् । इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३८ ॥
 न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी । अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३९ ॥
 तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः । निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४० ॥

न्यञ्जियश्चाबुभूता इत्याह—चन्दनस्य चेत्यादि । पानभूम्या-
 दिकमपि पुष्पकस्थमेवेत्यन्ये । सीयुर्मयम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—चन्दनस्येति । चन्दनादीनां गन्धसुद्बहन्
 मारुतो ववाविति शेषः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—चन्दनस्येत्यादि । उद्बहन् प्रववावित्यपकृ-
 प्यते ॥ ३१ ॥

३३] ति टी०—‘जानानां चन्दनानाम्’ इति पाठे जानाहं-
 चन्दनानामित्यर्थः । विविधं गन्धसुद्बहन्प्रववौ, अत एव सुर-
 भिर्गन्धो विमाने मूर्च्छितो व्याप्तः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—रसानामिति । रसादीनां तद्गन्धैर्मूर्च्छितः
 प्रबुद्धः सुरभिर्गन्धः प्रववौ प्रव्याप ‘जानानां चन्दनानाम्’
 इति पाठे जानाहंचन्दनाहमित्यर्थ इति भट्टाः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—रसानामिति । रसादीनां सुरभिर्गन्धः
 विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार ॥ ३२ ॥

३४] ति० टी०—तत्रान्याः । बहिः प्रतिष्ठितपुष्पके
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—श्यामेति । श्यामावदातादयो याः प्रमदाः
 तासां निद्रावशत्वात् हेतोः मद्नेन तद्देतुकान्तिरत्या विमूर्च्छितं
 तासां रूपमाकृतिः प्रसुप्तानां रात्रौ सुकुलितानां पद्मिनीनामि-
 वासीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०—श्यामा इति । वदाताः अवदाताः । भागु-
 रिमतेनाल्लोपः शुभा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३५-३६] ति० टी०—राक्षसालये आन्तरमध्यबहिःकक्षो-
 पकक्षिते । सर्वत्र निद्रावशत्वान्मद्नेन तद्देतुकृत्यार्थमूर्च्छितं
 क्लान्तं तासां रूपं प्रसुप्तानां रात्रौ सुकुलितानां पद्मिनीनां
 नलिनीनां यथा रूपं तथैवासीत् । एवंप्रकारेण ददर्श ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—एवमिति । कपिः रावणान्तःपुरमशेषेण ददर्श
 जानकीं च न ददर्श ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तासामिति । चकारोऽप्यर्थकः । निद्रापरव-
 शानामपि तासां रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासी-
 दित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३७] ति० टी०—ततो निरीक्षणानन्तरम् । ‘नेक्षेत नग्रां
 परत्रियम्’ इति शास्त्रस्मरणादिनि शेषः । तदेवाह—धर्मति ।
 धर्मलोपनिमित्तं यत्साध्वसं भयं तेन शङ्कितः भीत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—निरीक्षमाण इति । ताः स्त्रियो निरीक्षमाणो
 महाकपिः धर्मसाध्वसेन धर्मलोपहेतुकभयेन शङ्कितः सन् महतीं
 शङ्कां चिन्तां जगाम ॥ ३८ ॥

गो० टी०—निरीक्षमाण इत्यादि । धर्मसाध्वसशङ्कितः
 धर्मलोपभयाच्छङ्कितः परदारावरोधस्य परदाररूपान्तःपुरस्य
 न हीति मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां विषयवर्तिनी नहि
 परदारसंबन्धिविषयपरा नहीत्यर्थः । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः
 दृष्टः इदमसंगतमित्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

३८] ति० टी०—धर्मलोपं दर्शयति—परदारेति ।
 परदारावरोधस्य दारशब्दः स्त्रीसामान्यवार्त्ता, अवरोधशब्दः
 स्वधर्मयुक्तकुलवार्त्ता । प्रसुप्तस्य । अनेन नग्रायत्यं सूचि-
 तम् तत्समये वसनानां विपर्ययात् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—परेत्यादिभिः । परदारावरो-
 धस्य परस्त्रीसमूहस्य निरीक्षणं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥

३९] ति० टी०—मे दृष्टिः परदाराणामययावद्विषयव-
 र्तिनी न । किं च परदारपरिग्रहस्तद्धानतिपापी रावणश्च दृष्टः
 तादृशदर्शनमपि धर्मलोपकारीति भावः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—नह पापदृष्ट्या परदारावलोकनं दोषावहं तव
 तु नेत्यत आह—नेति । हि यद्यपि मम दृष्टिः परदाराणां
 विषयवर्तिनी विषयप्रवर्तिका न तथापि परदारपरिग्रहः स्तीता-
 पहारकः अयं रावणो मया दृष्टः एतेनैतद्दर्शनजनितपापस्य
 परिहारो न दृश्यते इति सूचितम् ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—अथ पुनर्विचारेण तदलोपबुद्धिरप्युत्प-
 नेत्याह—तस्येति । अन्या चिन्ता पूर्वचिन्ताविरोधिनी
 निश्चिते प्रमाणप्रतिपत्तेरैकान्ते सिद्धान्ते तद्विषयज्ञाने चित्तं
 यस्य सः, अत एव सा चिन्ता कार्यनिश्चयदर्शिनी कर्तव्याकर्त-
 व्यनिर्णयसमर्था ॥ ४० ॥

कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणास्त्रियः । न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४१ ॥
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४२ ॥
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् । स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४३ ॥
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्गते । न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४४ ॥
तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया । रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४५ ॥
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् । अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४६ ॥
तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ४७ ॥
स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः । आपानभूमिसुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४८ ॥
इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तस्येति । निश्चितेन संसर्गबुद्ध्या एतद्दर्शन-
करणम् यत्नान्तरेण स्वामिकार्यस्यासाध्यत्वाच्चैतद्दर्शनमपि न
दोषावहमिति निश्चयेन एकान्तं स्थिरं चित्तं यस्य तस्य चिन्ता
हनुमतः कार्यनिश्चयदर्शनी अन्वेषणबुद्धिसंपादिका अन्या चि-
न्ता प्रादुरभूत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तस्येति । निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरू-
पचित्तस्य ॥ ३९ ॥

४१] ति० टी०—तां चिन्तामभिनयति—कामामिति ।
विश्वस्ता इतरलोकनशङ्कारहिताः । वैकृत्यं विकारः स्वार्थे
प्यञ् नोपपद्यते न प्राप्तौति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तदाकारं वर्णयितुमाह—कामामिति । येन मया
रावणस्य स्त्रियो दृष्टास्तस्य मे मनसः वैकृत्यं विकारो न उपप-
द्यते प्राप्तौति ॥ ४२ ॥

गो० टी०—कामामिति । वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते
उत्पद्यते ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—ततः किं तत्राह—मनो हीति ।
शुभाशुभास्ववस्थासु पुण्यपापकर्मस्विन्द्रियाणां प्रवर्तने मनो
हेतुः मनसोऽस्तत्सदर्थरागद्वेषत इन्द्रियप्रवृत्तिर्हि पापाय, इयं
तु मम प्रवृत्तिर्न पापाय, यतस्तन्मे मनः सुष्ठु व्यवस्थितं पर-
दारेषु न रागवत् पुण्यपापव्यवस्थायां च स्वचित्तमेव
साक्षीति भावः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—ननु किं तेनेत्यत आह—मन इति । यत् मनः
शुभाशुभासु धर्माधर्मसंपादिकासु अवस्थासु क्रियासु इन्द्रियाणां
प्रवर्तने मन एव हेतुः तत् मे मनःसुव्यवस्थितं धर्मं संस्थितम् ।
एतेनाधर्मशङ्का नास्तीति सूचितम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—मन इति । शुभाशुभास्ववस्थासु शुभकरणा-
शुभकरणेषु विषये इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः सुव्य-
वस्थितं न तदमिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

४३] ति० टी०—किं च राजानादुद्यानरूपसेवकीयपरम-
धर्मान्यथादुपपत्त्यापि न दोष इत्याह—नान्यत्रेति । तत्र

हेतुः—स्त्रियो हीति । सदा संपरिमार्गणे मार्गणव्यवहारे ।
लोकैरिति शेषः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—ननु वशीकृतेन्द्रियाणामपि स्त्रीसस्त्रियावाग-
मनमनुचितमित्यत आह—नेति । अन्यत्र परिमार्गितुं वैदेही न
शक्या हि यतः संपरिमार्गणे सम्यक्परिमार्गणसमये स्त्रियः
स्त्रीष्वेव दृश्यन्ते अन्वेष्यन्ते ॥ ४४ ॥

गो० टी०—ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयं तत्किमर्थं
कृतं तत्राह—नान्यत्रेति । अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते संपरिमार्गणे
कर्तव्ये । स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते ॥ ४२ ॥

४४—४६] ति० टी०—सजातीयेष्वेव मार्गणं प्रसिद्ध-
मित्याह—यस्येति । सत्त्वस्य प्राणिनो या योनिर्या समान-
जातिः परिमार्गते लोक इति शेषः । तत्रैवोपपत्तिमाह—
न शक्यमिति । एतेन रावणदर्शनजोऽपि दोषः परिहृतः ४४—४६

रा० टी०—विजातीयेष्वन्वेषणमनुचितमिति बोधयितुमाह—
यस्येति । यस्य सत्त्वस्य प्राणिनो या योनिः तस्यामेव तत्परि-
मार्ग्यते अत एव नष्टा प्रमदा मनुष्यस्त्री मृगीषु परिमार्गितुं न
शक्यम् सामान्ये ननुसकम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—यस्येति । योनिः जातिः सजातीय इत्यर्थः ४३।४४
रा० टी०—तदिति । तत् उक्तहेतोः रावणान्तःपुरं
परिमार्गितं जानकी तु न दृश्यते ॥ ४६ ॥

रा० टी०—देवेति । देवकन्यादीनवेक्षमाणो हनुमान् जानकी
नैवापश्यत ॥ ४७ ॥

गो० टी०—देवेति । अपश्यत अपश्यत् ॥ ४६ ॥ ४६ ॥
४७] ति० टी०—अपक्रम्य रावणान्तःपुरबहिःकक्षात
इति शेषः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—तामिति । तां सीतामपश्यन् कपिः अन्याः स्त्रियः
पश्यन् सन् अपक्रम्य उत्कृत्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—तां सीतामन्वेष्य विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४८ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

चित्रगृहनिष्कृजादिनानास्थानेष्वन्विष्याद्यप्रससतादर्शनो हनुमास्तस्या रावणेन प्रमापणादि संभाव्याकृतकार्यतया स्वयस्त्वैफलयं मन्वानः सुप्रियदर्शनादिषु निर्विण्णोऽपि निर्वेदस्यानर्थापादकत्वं विचिन्त्यानिर्वेदस्यैव फलोत्पादकत्वं निश्चिन्वन्पुनरन्वेष्यन्नुमारभते । अन्विष्टाखिलप्रदेशोऽप्यलब्धसीतादर्शनः पुनश्च विपीदति ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥
स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं नै सीता प्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥
सा राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
अनेन नूनं प्रति दुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥
विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
समीक्ष्य तां राक्षसराजयोषितो भयाद्दिनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । यत्प्रमास्थितो मारुतिः आपान-
भूमिस्तस्यैव त्यक्त्वा विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्बाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

गो० टी०—स भूयस्तु परमिति । तत् रावणान्तः-
पुरम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

१] ति० टी०—अथ बहुदुःखचिन्ताकुलोऽन्विष्टमेव पुनः
पुनरन्वेषयति स्मेत्याह—स तस्येति । तस्य भवनस्य रावण-
भवनस्य निशागृहा रात्रिनिवासगृहास्तान्विचेतुं जगाम ॥ १ ॥

रा० टी०—अन्वेषणान्तरमुपक्रमते—स इति । तस्य रा-
वणस्य भवनस्य मध्ये संस्थितो हनुमान् सीतां प्रति
दर्शनोत्सुकः सन् लतागृहान् लताच्छादितवेशमानि चित्र-
गृहान् अनेकविधचित्रलिखितभवनानि निशागृहान् रात्रि-
निवासयोग्यभवनानि च जगाम सीतां च नैव पश्यति ॥ १ ॥

गो० टी०—स तस्येत्यादि । निशागृहान् रात्रिनिवास-
योग्यगृहान् । गृहाः पुंसि च भूम्येवेति पुंलिङ्गत्वम् । पश्यति
अपश्यत् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—न प्रियते न जीवति स्म । ‘ध्रुवं ह
सीता प्रियते’ इति क्वचित्पाठः । तत्र हेतुः—यथेति यत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—समिति । ततः तस्मिन् समये रघुनन्दनस्य
प्रियाम् अपश्यन् महाकपिः संचिन्तयामास । चिन्ताकारमाह—
यथा यथावद्विचिन्वतो मम दर्शनं दृष्टिपथं मैथिली न एति

अतः ध्रुवं नित्यमपि स्वजीवनं न प्रियते एतेन सीतायाः
अघटितपठनापटीयस्त्वं व्यञ्जितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—स इति । यथा यस्मात्कारणात् विचिन्वतो
मे मैथिली दर्शनम् नैति तस्मात् प्रियते ममार । यद्वा अथवा
नेति वाक्यं पठनीयम् तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भम् अदर्श-
नान्मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचित् गृहने प्रदेशे स्थिता
वेत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—स्वशीलं पातिव्रत्यम् । प्रतिदुष्टकर्मणा
प्रति इष्टं दुष्टं कर्म यस्य तेन सकलसज्जनानर्थकारिणेत्यर्थः ।
आर्यपथे आर्याणां पतिव्रतानां मार्गं ॥ ३ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—सेति । परे सर्वोत्कृष्टे आर्य-
पथे महात्मनां रीतौ स्थिता अत एव स्वशीलस्य स्वपति-
मात्रनिष्ठत्वस्य संरक्षणे तत्परा अत एव सती पतिव्रता-
शिरोमणिः सा सीता प्रतिदुष्टकर्मणा सर्वं प्रति दुष्टाचरणे-
न अनेन रावणेन हता भवेत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—सेति । प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा
वीप्सायां प्रतिः । ‘प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणाद्गौ’ इत्यमरः ।
परे उत्कृष्टे आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—रावणस्याहारागात्स्त्रीवधोवाद्वा तद्-
धेऽप्रहृत्तावपि स्वयमेव भयान्नष्टेत्याह—विरूपेति । दीर्घाणि
विरूपाणि दर्शनानि यासां ताः दीर्घपदेन कर्मधारयो वा ।
राक्षसराजयोषितस्तदाज्ञाकारिणीः ॥ ४ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—विरूपेति । विरूपाणि
छिन्नैकनासिकादिमन्ति शरीराणि यासामत एव विकृताः
विविधविकारविशिष्टाः अत एव दीर्घाः बृहच्छरीराः विरू-
पाणां राक्षसानां दर्शनं निरन्तरं दृष्टिर्याद्य ता एव ता इति

सीतामदृष्ट्वा हानवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।

न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥

दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा रक्षसयोषितः । न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥

किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः । गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्ददस्व नः ॥ ७ ॥

अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् । ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥

किं वा वक्ष्यति दृष्ट्वा जाम्बवानङ्गदश्व सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । भूयस्तत्र विचेष्ट्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥

कर्मधारयः अत एव विवर्चसः भयंकरवर्चोविशिष्टा राक्षसराजयोषितः ताः राक्षसीः समीक्ष्यावलोक्य जनकेश्वरात्मजा भयाद्गिनथा ॥ ४ ॥

गो० टी०—विरूपेति । विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः विकृताः विकृतवेधाः विवर्चसो निस्तेजस्काः महाननाः अतिविद्यावच्छलाः दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि-चक्षूंषि यासां ताः राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकक्षरिष्यैः श्रियः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—पौरुषं सखदलङ्घनरूपपराक्रमसाध्यं प्रयोजनम् । कालं विहृत्य सग्रीवकृतं कालमतिक्रम्य सग्रीवसमीपं गम्यते यया सा गतिर्मागो नास्ति । तत्र हेतुः—सुतीक्ष्णेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—सीतामिति । वानरैः सह चिरं कालं विहृत्य सीताम् अदृष्ट्वा अत एव पौरुषं पुरुषार्थम् अनवाप्य अप्राप्य सग्रीवसमीपगा सग्रीवसमीपप्रापिका मे गतिर्मागो नास्ति तत्र हेतुः—वानरः सग्रीवः तीक्ष्णदण्डः बलवांश्च ॥ ५ ॥

रा० टी०—दृष्टमिति । राक्षसयोषितो दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं मया दृष्टं सीता तु न दृश्यते अतः मम श्रमः सखदलङ्घनादिजनितस्वेदः दृष्टा ॥ ६ ॥

गो० टी०—सीतामिति । पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमम् । चिरं कालं विहृत्य अतिक्रम्येत्यर्थः । एवंभूतस्य मे सग्रीवसमीपगा तत्समीपगाभिर्ना गतिः मार्गः नास्ति सग्रीवसमीपगतिः समारोप्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति । यत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अस्तु सग्रीवसमीपगमनवार्ता, अङ्गदासमीपगमनमापि दुर्लभमित्याह—किं न्विति । किं इ वक्ष्यन्तीति चिन्तां कृत्वा पुनर्विचार्य यद्दुःकं तत्त्वयमेवाङ्गवदति—गत्वेत्यादि । वदत्वेति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—किमिति । गतं सीतासंदेशं विना प्राप्तं मां हे वीर ! तत्र लंकायां गत्वा त्वया किं कृतं तत् नो वदस्व इति किं इ वक्ष्यन्ति प्रक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—किमिति । किन्विति सामान्येन निर्वेदोक्तिः ।

विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त इति शेषः । वदस्व न इत्युक्त किम् प्रवक्ष्यामि । यद्वा किन्त्विति पाठः । पूर्ववदर्थत्रयमेकं वाक्यम् किन्त्विति पूर्वस्माद्दिशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व न इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योजना ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—किं प्रवक्ष्यामि तान्प्रतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । यदेवम-अतो—भ्रुवमिति । कालस्य सग्रीवकल्पितस्य व्यतिवर्तनेऽतिक्रमे ॥ ८ ॥

रा० टी०—नह किं तेनेत्यत आह—अदृष्टेति । जनकात्मजाम् अदृष्ट्वा अहं किं प्रवक्ष्यामि नोत्तरमस्तीत्यर्थः, अतः कालस्य सग्रीवपरिकल्पितसमयस्य व्यतिवर्तने उलङ्घने स्थितोऽहं प्रायं प्रायोपवेशनं ध्रुवमासिष्ये ॥ ८ ॥

गो० टी०—तर्हि अत्रैव कालविलम्बः कियतां तत्राह—भ्रुवमिति । कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनकालेऽतीति प्रायश्चपैष्यन्ति । जाम्बवत्प्रभृतय इति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—किं वा वक्ष्यति माम् धिक्करिष्यतीत्यर्थः । समागता मिलिता अन्ये वानराश्च धिक्करिष्यन्ति ॥ ९ ॥

रा० टी०—किमिति । सखदस्य पारम् उत्तरतीरं गतं प्राप्तं मां जाम्बवान् किं वक्ष्यति वानराश्च किं वक्ष्यन्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥ ९ ॥

गो० टी०—सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति । सखदलङ्घनरूपं महत्कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्यन्ति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा महत्तान्तं प्रशंसन् जाम्बवान् तदुत्साहकोङ्कदस्तदुपश्रवन्तोऽप्ये च मां किं वा जगुप्सितं वक्ष्यन्ति । 'किं पृच्छायां जगुप्सने' इत्यमरः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—एवं क्षणमात्रं निर्विय पुनरुत्साहमवलम्ब्याह—अनिर्वेद इति । निर्वेदः करणग्रामस्य प्रवृत्तिवैश्रुषं तदभाव उदसाहः ॥ १० ॥

रा० टी०—स्वामिकार्यविधातः दुःसहः इत्युत्साहावलम्बिचिन्तान्तरमाह—अनिर्वेद इत्यादिभिः । अनिर्वेदः कृत्यात् निवृत्तिर्यस्यात् सः उत्साह इत्यर्थः श्रियः संपत्तेः मूलं कारणम् अत एव अनिर्वेदः परं सर्वं परमसखहेतुः अत एव यत्र विचयो-ज्वेषणं न कृतः तत्र भूयो विचेष्ट्यामि ॥ १० ॥

गो० टी०—चिरं निर्वेदे कार्यहानिः स्यादिति मत्वा अनि-

अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः । करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥
 तस्मादनिर्वेदकैरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् । अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान्नावणपालितान् ॥ १२ ॥
 आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च । चित्रशालाश्च विचिताभूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३ ॥
 निष्कृटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः । इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
 भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि । उत्पत्तन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः कैचित् ॥ १५ ॥
 अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवधेद्वयन् । प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पत्तन्निव ॥ १६ ॥
 सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः । चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते ॥
 रावणान्तःपुरे तस्मिन्मं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥
 प्राकारान्तरवीथयश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । श्वंभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥
 राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्याधरस्त्रियः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥
 नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥

वेदमवलम्बते-अनिर्वेद इति । अनिर्वेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं यत्नं चेष्टे करोमीत्यर्थः । यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् । जन्तोः सबन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिर्वेद एव सफलं करोतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०-यत्कर्म स करोति तत्कर्म सफलं करोति ११
 रा० टी०-उत्साहस्य संपत्तिमूलत्वमुपपादयन्नाह-अनिर्वेद इति । सर्वार्थेषु निखिलकर्तव्येषु प्रवर्तकः सोऽनिर्वेदः यत् कर्म जन्तुः करोति तत् जन्तोः कर्म सफलं करोति ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-अनिर्वेदकरस्तत्साहजननं यत् चित्तस्थैर्यं चेष्टे करोमि ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-निष्कृटान्तररथ्या गृहाराममध्यगता वीथीः । विमानानि पुष्पकादीनि ॥ १४ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मात् अनिर्वेदस्य फलसं-पादकत्वात् हेतोः अनिर्वेदकरम् अनिर्वेदेनोत्थापितं यत्नमहं चेष्टे करोमि । चेष्टामेवाह-अदृष्टान् देशान् विचेष्यामि ॥ १२ ॥

रा० टी०-आपानेति । आपानशालाप्रभृतयो मया विचिताः अतः अन्यत्र विचेतव्यमित्यर्थः, इति संचिन्त्य विचेतु-मुपचक्रमे । तत्र निष्कृटान्तररथ्याः गृहारामवीथ्यः भूमीगृहाः भुवोऽन्तराले निर्मितभवनानि गृहात् गृहकाः गृहोपरिवि-मानगृहाणीति कतकः सुख्यगृहादूरे विहारार्थं निर्मितानीति तीर्थः । साधेश्लोक एकान्वयी ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-भूयस्तावदित्यादि । आपानेति । एता विचिताः अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुपपद्यते ॥ १२ ॥

गो० टी०-निष्कृटाः गृहारामाः अन्तररथ्याः अवा-न्तरवीथ्यः ॥ १३ ॥

गो० टी०-भूमीति । भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथमण्डपान् । गृहानतिगृहान् गृहानतीत्यदूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितान् गृहान् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-भूमीगृहान्भूमीबिलगृहान् । गृहातिगृ-हका गृहोपरिगृहा इति कतकः । गृहानतीत्यानतिदूरे स्वैर-विहारार्थं निर्मितगृहा इति तीर्थः । विचेतुमुपचक्रमे इत्यनु-कर्षः । उत्पत्तन्नुत्पत्तमारुहेत् । निपतनमवरोहः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-निष्पतनं निष्क्रमणम् । अवघट्टनं संवरणम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-यं स कपिर्न जगाम स तादृशश्चतुरङ्गु-लमात्रोऽप्यवकाशो न विद्यते ॥ १७ ॥

रा० टी०-उत्पत्तिति । उत्पत्तनादि कुर्वन् महाकपिः अवकाशम् अन्वेषितातिरिक्तदेशमपि विचचार अत एव शम-वक्राशं महाकपिर्न जगाम सोऽवकाशो देशः चतुरङ्गुलमात्रोऽपि न विद्यते । अर्धपट्टकमेकान्वयि ॥ १५-१७ ॥

गो० टी०-उत्पत्तन्निपत्यादि । उत्पत्तन्निपतन् पूर्ववत्-स्थानान्यधिरुह्य ततोवरोहन् अवघाटयन् पाटयन् निष्प-तन् निर्गच्छन् प्रपतन्नुत्पत्तन् बिलगृहादीनि नीचस्थानानि प्रथममधिरुह्य ततः समुद्रच्छन् ॥ १५-१७ ॥

१८-१९] ति० टी०-प्राकारान्तरवीथ्यः प्राकारमध्य-वर्तिमन्त्रिकुपारादिगृहवीथ्यः चैत्यश्चतुष्पथवर्तिदृक्क्षः अथा गताः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-प्राकारेति । प्राकारान्तरवीथ्यादि सर्वं तेन हनुमताऽवलोकितं चैत्यः चतुष्पथवर्ती ततः ॥ १८ ॥

रा० टी०-राक्षसस्य इति । विविधाकाराः राक्षस्यः हनुमता दृष्टाः जनकात्मजा तु न दृष्टा ॥ १९ ॥

गो० टी०-प्राकारेति । प्राकारान्तररथ्याः प्राकारमध्य-वर्तिवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यगृहमूलपीठिका-बन्धाः ॥ १८-२१ ॥

२०-२१] ति० टी०-राघवनन्दिनी रामप्रिया ॥ २० ॥ २१ ॥

१ कृतमिति गो. पाठः । २ भूयस्तावदिति गो. पाठः । ३ पुनरिति गो. रा. पाठः । ४ अपावृण्वन्ति गो. रा. पाठः । ५ घाटयन्ति गो. पाठः । ६ रथ्याश्चेति गो. पाठः । ७ दीर्घिका इति गो. पाठः । ८ सीता सुमध्यमेति गो. पाठः । ९ आरोहन्ति युक्तं भाति ।

प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥
 सो पश्यंस्तां महाबाहुः पश्यश्चान्या वरास्त्रियः । विषसाद् महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥
 उद्योगं वानरेन्द्राणां पुत्रं सागरस्य च । व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः ॥ २४ ॥
 अवतीर्थ विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

पुष्पकविमानाभिर्गतो हनुमान्विद्युद्भेगेन सर्वतोऽन्विष्याप्यलब्धसीतादर्शनस्तस्या विनाशमवादर्शने हेतुत्वेनोत्प्रेक्षते । जानक्या अनुपलब्धौ रामे निवेदितानिवेदिताग्नेनक्रमहानर्थागदिकेति विचिन्त्य प्रतिप्रयाणाभिमुत्तः प्रायोपवेशनं प्राणमोक्षणं रावणमारणं च यावद्विचिन्तयति तावदेकां वनवाटिकाकामन्वेषितां निर्धार्य तामन्वेष्टुमुपकान्तः स्वोद्योगसाफल्यापादनार्थमपि देवगणब्रह्मादीन्प्रार्थयते ।
 विमानात्तु सै संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः । हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्धनान्तरे ॥ १ ॥
 संपरिक्रम्य हनुमान्नावणस्य निवेशनान् । अट्ट्या जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥
 भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् । नहि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥
 पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा । नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ ४ ॥

रा० टी०—रूपेणेति । रूपेण अप्रतिमाः विषाधरस्त्रियः हनुमता दृष्टाः रावणनन्दिनी सीता तु न दृष्टा ॥ २० ॥

रा० टी०—नागेति । नागकन्या दृष्टाः जनकात्मजा न दृष्टा ॥ २१ ॥

२२-२४] ति० टी०—प्रमथ्य नागकन्या बलाद्धृता इत्यनेन बन्दीकृतानां ग्रहणम्, पूर्वं तृदानां नागकन्यानां ग्रहणम्, अतो न पुनरुक्तिः ॥ २२—२४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—प्रमथ्येति ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । अन्याः स्त्रियः पश्यन् तां सीताम् अपश्यंश्च महाबाहुरतिप्रपन्नान् महाबाहुर्द्वैमान् विषसाद् २३

रा० टी०—उद्योगमिति । वानरेन्द्राणां उद्योगमन्वेषणं सागरस्य पुत्रं च व्यर्थं निष्फलं वीक्ष्य अनिलसुतः चिन्तामुपागतः ॥ २४ ॥

गो० टी०—प्रमथ्येति । प्रमथ्य प्रसङ्ग । बलाद्धृता नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वश्लोके कृतानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥ २२—२५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्यानं सुन्दरकाण्डख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

२५] ति० टी०—अवतीर्थ विमानाच्चेति । पुनरारुणा-वरुण चेत्यर्थः । विमान एवैतत्सर्वदर्शनमिति तत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अवतीर्थेति । हनुमान् शोकोपहतचेतनः सन् चिन्तामुपजगाम ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणौ सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

१] ति० टी०—वेगवानहनुमान्विमानात्प्राकारं संक्रम्य घनान्तरे यथा विद्युत्सशोभा आसीत्प्रासीत् । प्राकारस्येन्द्र-नीलकृतत्वमनेन ध्वन्यते ॥ १ ॥

रा० टी०—अन्वेषणान्तरमाह—विमानादित्यादिभिः । स हनुमान् विमानात्प्राकारं संक्रम्य संप्राप्य घनान्तरे विद्युदिव वेगवान् आसीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—विमानादित्यादि । इदानीं विमानादवतरणोक्त्या मध्ये विमानमभिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टान्तमाह—विद्युदिति ॥ १ ॥

२] ति० टी०—रावणस्य निवेशनान्गृह्णान्संपरिक्रम्य पुनः परिक्रमणेन दृष्ट्वा जानकीं चादृष्ट्वाऽब्रवीत् । आत्मनैवेति बोध्यम् ॥ २ ॥

रा० टी०—समिति । हनुमान् रावणस्य निवेशनान् गृह्णान् संपरिक्रम्य अन्वेषणार्थं संप्राप्य अब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—संपरिक्रम्येति । संपरिक्रम्य प्राकारमिति शेषः । अब्रवीत् स्वयमिति शेषः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—भूयिष्ठं लोलिता बहुशोऽन्विष्टा ॥३॥४॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—भूयिष्ठमिति । प्रियं चरता

लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम् । इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥
 आख्याता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते न किम् ॥ ५ ॥
 किं तु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हता बलात् ॥ ६ ॥
 क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः । विभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥
 अथवा हियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते । मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥
 रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च । तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्याया ॥ ९ ॥
 उपर्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा । विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥
 आहो क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥

मया लङ्का भूयिष्ठमत्यन्तं लोलिता अन्विष्टा हि तथापि वै-
 देहीं नैव पश्यामि ॥ ३ ॥

गो० टी०—भूयिष्ठमिति । लोलिता बहुशोन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—पल्लवान्तीति । पल्ल-
 कादयः मया लोलिताः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४ ॥

गो० टी०—पल्लवान्तीत्यादि । सरितः क्षुद्रनद्यः । अन्-
 पवनान्ताः जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—नन्वद्वपलच्छिप्रमाणादभावनिश्चय एवा-
 स्त्वत आह—इहेति । रावणनिवेशने एवाख्याता तद्ब्रह्म
 प्रमाणम् दृश्यते तु न किमिदमिति ॥ ५ ॥

रा० टी०—अलाभस्याश्चर्यं मत्वा आह—इहेति । इह
 अस्मिन् रावणस्य निवेशने सीता स्थितेति शेषः, गृध्ररा-
 जेनाख्याता सा सीता किं कथं न दृश्यते अत्र कारणं न
 पश्यामीत्यर्थः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—बहुप्रकारं चिन्तयति—किं न्विति ।
 पूर्वदृष्टां मन्दीदरीं सौन्दर्यादिगुणैः पुनः सीतात्वेन संभाव्य
 तन्निरासकवाक्यम् । रावणेन बलाद्धृता विवशा सती सीतो-
 पतिष्ठेत रावणमिति शेषः । ‘ रावणं दुष्टचारिणम् ’ इति
 पाठे तु यथाश्रुतमेव । इदं किं तु कुतिसत् तु, यतः सा मैथिली
 सा सीता लाङ्गलपद्धतिजत्वेनायोनिजा । वैदेही जगत्प्रशस्त-
 विदेहवंशासंबन्धा । जनकात्मजा ब्रह्मविरुद्धी ॥ ६ ॥

रा० टी०—दृष्टमन्दीदरीं सीतात्वेनाशङ्क्य निराकरोति-
 किमिति । बलात् रावणेन हता सीता उपतिष्ठेत रावणसर्मापं
 तिष्ठेत् किं नेत्यर्थः । एतेन सा न सीतेति सूचितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—किन्त्विति । सीता अयोनिजा । वैदेही जन्म-
 भूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली आचारप्रधानकुलोत्कर्षवती ।
 अथशब्दः सशुचये । एवंभूता जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं
 विवशा कामपरवशा सती उपतिष्ठेत किं तु नेत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तर्ह्यदर्शने कुतस्तत्र हेतुत्प्रेक्षते—क्षिप्र-
 मिति । एते पक्षा दुःस्वातिशयात्संपातिवचनवित्परणमूलकाः
 विभ्यतः कराद्गृष्टेति शेषः । रामबाणानाम् आघातादिति
 शेषः । शेषे षष्ठी वा ॥ ७ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—क्षिप्रमिति । रामबाणानां
 रामबाणेभ्यो विभ्यतः अत एव सीतामादाय क्षिप्रमुत्पततः
 रक्षसः समीपात् अन्तरा मध्ये पतिता भवेत् इति मन्ये ॥ ७ ॥

गो० टी०—अथास्या अदर्शने हेतुत्प्रेक्षते—क्षिप्रमित्या-
 दिना । रामबाणानां रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रामपरोक्षं तथा भयायोगात्पश्चान्तरम्-
 अथवेति । हृदयं पतितं मनःउत्क्रान्तम् । मनःउत्क्रमणस्यैव
 मरणत्वात् ॥ ८ ॥

रा० टी०—पातस्यासंभवं मत्वा पश्चान्तरमाह—अथ-
 वेति । सिद्धनिषेविते पथि हियमाणाया अत एव सागरं
 प्रेक्ष्य भीताया इति शेषः, सीतायाः हृदयं मनः पतितम् उत्क्रा-
 न्तं मनःउत्क्रमणस्य मरणत्वान्मृत्येत्यर्थः, इत्यहं मन्ये ॥ ८ ॥

गो० टी०—अथवेति । सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे
 पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं
 लक्षयते ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—रावणस्येति । उरुवेगेन
 रावणस्य भुजाभ्यां पीडितेन गाढं ग्रहणेन हेतुना तया सीतया
 जीवितं त्यक्तम् इति मन्ये ॥ ९ ॥

गो० टी०—रावणस्येति । पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—विचेष्टमाना विलुठन्ती ॥ १० ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—उपरीति । सागरम्
 उपरि उपरि क्रमतो रावणस्य समीपे विचेष्टमाना लुठन्ती
 जनकात्मजा सख्द्रे पतिता ॥ १० ॥

गो० टी०—उपर्युपरीति । उपर्युपरि सागरं सागरस्य
 सन्निहितोपरिप्रदेशे । “उपर्युपयसः सामीप्ये” इति द्विवचनम्
 “धिगुपर्यादियु त्रिषु” इति द्वितीया ॥ १० ॥

११] ति० टी०—ननु सर्वमेतदसंभावितं रावणेन सर्वा-
 पायरहितहरणस्येपत्करत्वादतः पश्चान्तरमाह—आहो इति ।
 अथवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—आहो इति । आत्पनः
 शीलं पातिमत्यं रक्षन्ती अबन्धुः बन्धुरहिता सीता क्षुद्रेण
 अनेन रावणेन भक्षिता ॥ ११ ॥

अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥
 ['संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥
 हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्ये चेति मैथिली । विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥]
 अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने । भृशं लालप्यते बाला पञ्जरस्थेव सारिका ॥ १३ ॥
 जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १४ ॥
 विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १५ ॥
 निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥

गो० टी०—अहो इति खेदे ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—ननु बहुभक्षणसामग्रीमस्वादवरागव-
 स्वाक्ष तेन भक्षणमसंभविष्यत आह—अथवेति । सापत्न्य-
 दुःखादिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—अथवेति । दुष्टभावाभिः
 कूरस्वभावाभिः राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिः सा सीता भक्षिता
 भविष्यति ॥ १२ ॥

गो० टी०—अथवेति । दुष्टभावाभिः सापत्न्यप्रयुक्तको-
 धाभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—एतदुत्तरम् 'संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्र-
 निभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥
 हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्येति च भामिनी । विलप्य बहु
 वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥' इत्यादि श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति
 कतकः । ननु सपत्नीभिरप्यशक्यं भक्षणं रावणेन स्वभोगार्थं-
 मानीतत्वात् आह—अथवेति । निहिता गुप्ततया स्थापिता
 इति मन्ये । नायमपि पक्षो श्लक इत्याह—भृशमिति ।
 एवमपि सा बाला पञ्जरस्था सारिकेव भृशं सुदुःखं रामेति
 लालप्यते लालप्यते । न च तदुच्यते इति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—समिति । संपूर्णचन्द्रप्रतिमं
 पूर्णचन्द्रसदृशं रामस्य वक्रं ध्यायती ध्यायन्ती सीता पञ्चत्वं
 मरणं गता ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदेव अङ्गयन्तरेणाह—हेति । हा ! रामेत्यादि
 बहु विलप्य न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥

गो० टी०—हा रामेति । न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा भविष्यति ।
 भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—अथवेति । रावणस्य निवे-
 क्षणे क्वचित् गोप्यस्थले निहिता पञ्जरस्था सारिका इव
 भृशं लालप्यते मरणभावपरिभ्रंशं किञ्चित् वक्तुं प्रयत्ने ॥ १५ ॥

गो० टी०—अथवेति । निहिता भृशहादौ यदं स्थापिता ।
 लालप्यते सुदुःखं प्रलपति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—ननु तर्हि रावणसमीप एव भवत्सं-
 पातितवचनप्रामाण्यात् मया तु सम्पद् नान्विष्टमित्याश-
 ङ्क्याह—जनकस्येति । तस्मादेतदप्युक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—जनकस्येति । रामपत्नी
 रावणस्य वशं कथं व्रजेत् प्राप्नुयात् न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—एवं निरुद्धयमानाऽपि सीता रावणस्य वशं न
 व्रजेदित्याह—जनकस्येति । कथं व्रजेत् न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१५] ति० टी०—नन्वनेन विचारणेण लभ्य, यथानुभूतं
 निवेशतां तत्राह—विनष्टेति । अस्य क्वचिद्वर्तते इति शेषः ।
 'गण अदर्शने' इति धात्वनुसाराद्दृष्टा सती क्वचिदस्तीति
 वक्तुमशक्यमक्षमम् सर्वतोऽन्विष्टत्वात् । प्रणष्टा प्रगतं नष्टम-
 दर्शनें यस्याः सा दृष्टेत्यर्थः । एतदपि न वक्तुं क्षमम् स्वयम-
 दृष्टत्वात् । एवं मृतेत्यपि वक्तुं न शक्यम् तत्साधकदृढतर-
 प्रमाणाभावात् । तस्माद्रामस्याद्यं किमपि वक्तुं न शक्यम् ।
 दुःखदेशे माययाऽदर्शने विनाशः, अदुःखदेशेऽवस्थापनं प्रणाश
 इति तु तीर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु शीघ्रं गत्वा यथाष्टत् रामसन्निधात्तुच्यता-
 मित्यत आह—विनष्टेति । विनष्टा अत्रैव क्वचिद्विपिता-
 त्वेन अदृष्टा प्रणष्टा वा इतोऽन्यत्र विद्यमानात्वेन अदृष्टा
 वा मृता लोकान्तरं प्राप्ता वा प्रियभार्यस्य रामस्याद्यं निवे-
 दयितुं कथयितुं न क्षमम्, त्रयाणामप्यनिश्चितत्वात् किञ्चि-
 द्भक्तुं न शक्यते इत्यर्थः । सामान्ये ननुसकम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—ननु किं चिन्तया गत्वा यथाष्टत् निवेशता-
 मित्याशङ्क्य तदवचितमित्याह—विनष्टेति । विनष्टा भृशहादौ
 स्थापनेनादर्शने गता "गण, अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा ।
 प्रणष्टा सस्रद्रपतनादिना त्यक्तजीविता "उपसर्गादसमासेऽपि
 गोपदेशस्य" इति णत्वम् । मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया
 स्वयं मृता ॥ १७ ॥

१६] ति० टी०—तदेव स्पष्टयति—निवेद्यमाने इति ।
 न दृष्टेति निवेद्यमाने दोषो वक्ष्यमाणरामप्राणत्वाग्ररूपः ।
 अनिवेदने स्वाभिवाञ्छनारूपो दोषः । तस्मान्निवेदाननिवेदनरूप-
 श्रयमपि विषमं दुरवस्थेयं प्रतिभाति ॥ १६ ॥

रा० टी०—निवेद्यमाने इति । निवेद्यमाने अन्यतमं
 कथ्यमाने दोषो मिथ्यासंसर्गित्वं स्यात् अनिवेदनेऽपि दोषः
 मूर्खत्वादिः स्यात् अतः विषममशक्यत्वमित्यर्थः, निवेदाननि-
 वेदनयोरिति शेषः, मे प्रतिभाति अतो मया कथं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवेदिति मतिं भूयो हनुमानप्रविचारयन् ॥ १७ ॥
 यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ १८ ॥
 ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ १९ ॥
 किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वैपि संगताः । किष्किन्धामर्नुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २० ॥
 गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २१ ॥
 परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २२ ॥
 तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भृशानुरक्तमेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २३ ॥
 विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २४ ॥
 पुत्रान्मृतात्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २५ ॥
 कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः पुत्रगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २६ ॥
 दुर्मेना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—निवेद्यमान इति । निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने यथाहृत्तानिवेदने स्वामि-
 वञ्जनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धम् ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—एतदनन्तरं कविवाक्यम्—अस्मि-
 न्निति । कार्ये एवंगते सति दुनिरूपे सतीत्यर्थः । प्राप्तकालं
 कालोचितं किं क्षमं किं वक्तुं युक्तं भवेदिति भूयो मतिं तद्विषयं
 पक्षं विचारयन् भूदिति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अस्मिन्निति । कार्ये कर्तव्ये एवंगते अशक्य-
 त्वं प्राप्ते सति किमपि क्षमञ्चित्कृत्यं प्राप्तकालं भवेदिति
 निश्चयं प्रविचारयन् कुर्वन्नास्तेति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवंगते
 एवं विषमत्वं प्राप्ते सति किं प्राप्तकालं कालोचितम् क्षमं
 समर्थं च भवेदिति मतं पक्षम् भूयः प्रविचारयन् ॥ १९ ॥ २० ॥

१८—१९] ति० टी०—विचारमेव प्रपञ्चयति—यदीति ।
 को भविष्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—निश्चयस्यासत्त्वे दोषमाह—यदीति । यदि
 सीतामदृष्ट्वा वानरेन्द्रपुरीं गमिष्यामि ततो मे पुरुषार्थः को
 भविष्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—ममेति । लङ्घनादि व्यर्थं भविष्यति ॥ २१ ॥

गो० टी०—पुरुषार्थभावमाह—ममेदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

२०] ति० टी०—वक्ष्यति असाध्वेव वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—किमिति । सुग्रीवप्रभृतिः किं वक्ष्यति धिक्
 त्वामिति कथयिष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०—न दृष्टेतिप्रियं यदि वक्ष्यामि । ततस्तच्छ्र-
 वणानन्तरम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—सीताहृत्तान्ताप्राप्तौ सर्वेषां विध्वंसो भवितेति
 बोधयन्माह—गत्वेति । काकुत्स्थं रामं गत्वा प्राप्य सीता न
 दृष्टेति परुषं यदि वक्ष्यामि ततः कथनात् जीवितं त्यक्ष्यति ॥ २३ ॥

गो० टी०—निवेद्यमाने दोषः स्यादित्येतदुपपादयति—गत्वे-
 त्यादिना । अप्रियमिति छेदः ॥ २३ ॥

२२—२५] ति० टी०—परुषं कर्णकठोरम्, अत एव दारुणं
 भयंकरम् तीक्ष्णमसह्यम् क्रूरमुखम् इन्द्रियाणां तापनं संतापकम्
 सीतानिमित्तं सीताविषयम् स रामः ॥ २२—२५ ॥

रा० टी०—परुषमिति । परुषं रूढम् अत एव दारुणं
 हृद्यविदारकम् अत एव इन्द्रियतापनम् अत एव तीक्ष्णं
 सोढुमशक्यम् अत एव क्रूरं सीतानिमित्तं सीतादर्शनाभाव-
 बोधकमित्यर्थः, दुर्वाक्यं स रामः श्रुत्वा न भविष्यति इह-
 लोके न स्थास्यति ॥ २४ ॥

गो० टी०—परुषमिति । परुषं श्रवणकटुकम् दारुणं
 भयंकरम् क्रूरम् उग्रम् तीक्ष्णम् असह्यम् इन्द्रियतापनम्
 इन्द्रियक्षोभकम् सीतानिमित्तं सीताविषयम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तमिति । कृच्छ्रगतं कष्टं प्राप्तम् अत एव पञ्चत्वे
 मरणसदृशे गतं मानसं यस्य तं रामं दृष्ट्वा भृशानुरक्तः तद्वि-
 षयकात्यन्तरागवान् लक्ष्मणः न भविष्यति ॥ २५ ॥

रा० टी०—विनष्टाविति । भ्रातरौ विनष्टौ श्रुत्वा
 भरतोऽपि मरिष्यति लोकान्तरं गमिष्यति ॥ २६ ॥

रा० टी०—पुत्रानिति । कौसल्याप्रभृतयः मातरौ न
 भविष्यन्ति ॥ २७ ॥

गो० टी०—तं त्विति । पञ्चत्वगतमानसं मरणे कृत-
 निश्चयम् ॥ २५—२७ ॥

२६—२७] ति० टी०—ततो दिविस्थरामदर्शनात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—कृतज्ञ इति । तथागतं रामं दृष्ट्वा सुग्रीवो
 जीवितं त्यक्ष्यति ॥ २८ ॥

रा० टी०—दुर्मेना इति । भर्तृशोकेन पीडिता रुमा जीवितं
 त्यक्ष्यति ॥ २९ ॥

वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्षिता । पञ्चत्वमागता राज्ञी ताराऽपि न भविष्यति ॥ २८ ॥
 मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदस्तैस्माद्विजहिष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥
 भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३० ॥
 सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिनैथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३१ ॥
 न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३२ ॥
 सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति संघेषु विषमेषु च ॥ ३३ ॥
 विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३४ ॥
 घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३५ ॥
 सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । नहि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३६ ॥
 मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तैरस्विनः ॥ ३७ ॥
 हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि अट्टष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥

२८] ति० टी०—वालिजेन वालिमरणजेन । पञ्चत्वमा-
 गता पञ्चत्वं प्राप्तुं निश्चयवती ॥ २८ ॥

रा० टी०—वाल्लिजेनेति । वालिजेन वालिवधजनितेन
 दुःखेन पीडिता अत एव पञ्चत्वम् आगता मरणे कृतनिश्चया
 तारापि न भविष्यति ॥ ३० ॥

२९-३० [ति० टी०—तस्मात्तदनन्तरम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—मातेति । तस्मात् तदनन्तरम् अङ्गदोऽपि जी-
 वितं विजहिष्यति विहास्यति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—भर्तृजेनेति । भर्तृजेन स्वस्वामिविधातजनितेन
 दुःखेन अभिभूताः वनौकसः तलैः पाण्यन्तर्भागैश्छेदिभिश्च शिरां-
 सि अभिहनिष्यन्ति ॥ ३२ ॥

३१] ति० टी०—यशस्विना कपिनाथेन सान्त्वादिभि-
 लाङ्किताः प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सान्त्वेनेति । कपिनाथेन सुग्रीवेण सान्त्वा-
 दिना करणेन लालिताः वानराः प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति अत एव
 कपिकुञ्जराः समेत्य एकाभूय क्रीडां नाट्यभविष्यन्ति प्राप्स्य-
 न्ति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०—सान्त्वेनेति । मानेन प्रत्युत्थानादिना ॥ ३३ ॥

३२] ति० टी०—निरोधेषु गुहादिसंघृतदेशेषु ॥ ३२ ॥

गो० टी०—न वनेष्विति । निरोधेषु गुहादिसंघृतप्रदे-
 शेषु ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३३] ति० टी०—सपुत्रदारा इत्यादेः कपिकुञ्जरा इति
 विशेष्यम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—मरणप्रकारमाह—सेति । भर्तृव्यसनपीडिताः
 वानराः शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति विषं वा प्रचरिष्यन्ति भक्षयिष्य-
 न्ति उद्बन्धनादि वा प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्ति शस्त्रं वा प्रचरिष्य-
 न्ति स्वस्वशरीरे प्रवेशयिष्यन्ति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ३५ ॥ ३६

३४-३६] ति० टी०—शस्त्रं शस्त्रघातं प्रचरिष्यन्ति
 करिष्यन्ति ॥ ३४-३६ ॥

गो० टी०—विषमिति । प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः ।
 शस्त्रं शस्त्रपतनम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—घोरमिति । मयि गते सति
 आरोदनादि भविष्यति इत्यहं मन्ये ॥ ३७ ॥

रा० टी०—स इति । मैथिलीं मैथिलीट्टान्तलाभं विना
 सुग्रीवं द्रष्टुं नैव शक्ष्यामि अत एव इतः लङ्कायाः किष्किन्धां
 नैव गमिष्यामि ॥ ३८ ॥

गो० टी०—घोरमिति । आरोदनम् आत्ममत्ताद्रोद-
 नम् ॥ ३७-३९ ॥

३७] ति० टी०—अगच्छति गमनरहिते । आशया सी-
 ताट्टान्तश्रवणप्रत्याशया धरिष्येते प्राणानिति शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—लङ्कायामिव स्थितौ गुणोऽप्यस्तीति आह—
 मयीति । इहस्थे मयि अगच्छति सति धर्मात्मानौ रामलक्ष्मणौ
 आशया धरिष्येते प्राणानिति शेषः, अत एव वानराः सुयो-
 वाङ्गदप्रभृतयश्च धरिष्यन्ते ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०—हस्तादानो हस्तपतितफलादिघाहकः,
 तद्भोजीति यावत् एवं मुखादानो मुखपतितभोजी नियतो
 नियतेन्द्रियः वृक्षमूलिको वृक्षमूलनिवासी ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स्वस्थितिप्रकारमाह—हस्तेति । हस्तादानः
 हस्तप्राप्तफलादिघाहता मुखादानः मुखपतितफलादिघाहको
 वा वृक्षमूलिकः वृक्षमूलनिवसनशालः नियतः यत्चित्तः वान-
 प्रस्थः अहं भविष्यामि ॥ ४० ॥

गो० टी०—हस्तेति । हस्तादानः हस्तपतितभोजी ।
 मुखादानः मुखपतितभोजी वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥

१ कस्माद्धारयिष्यतीति गो. पाठः । २ ह्यतीति गो. पाठः । ३ राजेनेति गो. पाठः । ४ समेत्येति रा. पाठः । ५ मनस्विन इति गो. पाठः ।
 ६ ह्यद्वैति गो. पाठः ।

सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चित्तिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ३९ ॥
 उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनं साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४० ॥
 इदमप्युषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्प्रक्ष्यामि जानकीम् ॥ ४१ ॥
 सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी । प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ॥ ४२ ॥
 तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम् ॥ ४३ ॥
 यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् । अङ्गदः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४४ ॥
 विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् । तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥ ४५ ॥

३९] ति० टी०—अरणीसुतमग्रिम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—सागरेति । बहुमूलफलोदके बहुमूलादिविशिष्टे सागरानूपजे सागरजलसमीपजे देशे चित्तिं कृत्वा समिद्धं प्रज्वलितम् अरणीसुतम् अरणीनिष्पन्नवर्द्धं प्रवेक्ष्यामि ॥ ४१ ॥

गो० टी०—सागरानूपज इति । बहुमूलफलोदक इति स्वरूपकथनम् अरणीसुतम् अरण्युत्पन्नम् ॥ ४१ ॥

४०] ति० टी०—उपविष्टस्य प्रायसुपविष्टस्य । लिङ्गिनं प्राणलिङ्गिनं लिङ्गशरीरवन्तं वात्मानं साधयिष्यतः शरीरेण वियोजयिष्यतः । 'लिङ्गिनीम्' इति पाठे प्राणलिङ्गिनीं चितिम् । चेतन्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—उपेति । लिङ्गिनम् ऊर्ध्वगतिसाधकचिह्नं सम्यक् साधयिष्यतः अत एव उपविष्टस्य चित्तं प्रविष्टस्य मम शरीरं वायसाः श्वापदानि च भक्षयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

गो० टी०—उपविष्टस्येति । उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीं लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्गती लिङ्गिनीं तां साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति क्वचित्पाठः । तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वाङ्गं लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः शरीरादात्मानं मोक्षयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥

४१] ति० टी०—इदं वक्ष्यमाणम् । आपः अप इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—इदमिति । जानकीं न पश्यामि चेत् आपः अपः प्रवेक्ष्यामि । तत्र हेतुः इदं जलप्रवेशेन मयि निर्याणम् ऋषिभिर्दृष्टम् उत्तमत्वेन निर्दिष्टम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—न चैवमात्मत्यागे दोष इत्याह—इदमिति । निर्याणं मारणम् आपः अपः ॥ ४३ ॥

४२] ति० टी०—सीतामपश्यतो मम यशस्विनी यशःसंपादिका । सुतस्य कृत्यातिशयः सुजातमूला सुजातकारणवती कीर्तिरूपा माला । जीवतः सा कीर्तिः चिररात्रायेत्यव्ययम् चिरायेत्यर्थः । चिराय भग्ना आत्यन्तिकलयं गतेत्यर्थः । तीर्थस्तु—'चिररात्रीयं मम' इति पाठे प्रकल्प्य सीतान्वेषणोपयुक्तत्वेन शोभनमूला सीतान्वेषणसौकर्यापादकचन्द्रिकया सुभगा सीतान्वेषणसहकारिणीति सर्वैः कियमाणा कीर्तिरेव माला यस्याः सेयं चिररात्री चिरकालविशिष्टा दीर्घा रात्रिः स्वस्य लङ्काप्रवेशरात्रिः प्रभग्ना निष्फला जातेत्यर्थः । अनेन राम-

कार्यसहकारिणी स्वेच्छया रात्रिरप्यात्मानं वर्धितवतीति सूच्यत इत्याह ॥ ४२ ॥

रा० टी०—सुजातेति । चिररात्राय बहुकालं सीताम् अपश्यतो मम सुजातमूला सुजातं रामसुग्रीवसंबन्धहेतुकवार्ताहरत्वेन निष्पन्नं मूलं यस्याः सा सुभगा शोभनैश्वर्यादानो यशस्विनी सुद्रिकाद्यानोपलक्षितरामप्रीतिपात्रत्वहेतुकान्तियशोविशिष्टा कीर्तिमाला प्रभग्ना अतः तापसो विचारपरो भविष्यामि तां सीतामदृष्ट्वा इतो न प्रतिगमिष्यामि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गो० टी०—सुजातेति । सुजातमूला आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला यशस्विनी इदमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्याता । चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः प्रभग्ना समाप्ता एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थं जातेत्यर्थः । " कृदिकारादकिनः " इति दीर्घः ॥ ४४ ॥

४३] ति० टी०—तापसो जटाकाषायादिचिह्नो यतिः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—आत्मत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह—तापस इति । वाशब्दोऽवधारणे ' वा स्याद्रिकल्पोपमयोरेवायं च ससुख्ये ' इति विश्वः ॥ ४५ ॥

४४] ति० टी०—अदृष्ट्वा गमने निश्चितमासन्नं दोषमाह—यदि त्विति । न भविष्यति न जीविष्यति ॥ ४४ ॥

रा० टी०—यदीति । अङ्गदो न भविष्यति इह लोके न स्थास्यति ॥ ४५ ॥

गो० टी०—मा भूत्सुग्रीवसमीपगमनम् अङ्गदादिभिः संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीति इति ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—एवमगमने निश्चिते मरणजीवितयोः किं श्रेयस्तत्राह—विनाश इति । दोषा बहवः प्रायुक्ताः । चिरं मद्गमने सीताविनाशनिश्चयेन रामादयो न स्युरेव, आत्मघातादयश्च । जीवंस्तु ममात्मा भद्रकं प्राप्नोति । वक्ष्यमाणानानाविधोपायाभयणेन, तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि, यतो मयि जीवति सति संगमः सुखसंगमो रामादीनां ध्रुवः संभावित इत्यर्थः ।

एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४६ ॥
 ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः । रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥
 काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४७ ॥
 अथर्वेनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ४८ ॥
 इति चिन्तासमापन्नः सीतामनाधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ४९ ॥
 यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यज्ञस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५० ॥
 संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन्राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५१ ॥
 इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५२ ॥

काव्यलिङ्गमत्रालंकारः । तीर्थस्तु—'अत्र जीवितसंगमः' इति पाठं कल्पयामास ॥ ४६ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—विनाश इति । विनाशो मद्भिर्ध्वंसो बहवो दोषाः उभयकुलविध्वंसो भविष्यतीत्यर्थः तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि । ननु तत्र प्राणधारणेऽपि जानकी-दृष्टान्तालाभे वानरैः सुग्रीवसमीपगमने तत्प्राणविघातः गमनाभावे दृष्टान्तलाभानापत्या उभयकुलविनाशो भविष्यत्येवेति किं तत्र प्राणधारणेनेत्यत आह—जीवति सति । संगमः सुखप्राप्तिर्भुवो निश्चितः अतः जीवन्ममात्मा भद्रकं कल्याणं प्राप्नोति प्राप्त्यति ॥ ४७ ॥

गो० टी०—विनाश इति । बहवो दोषाः पूर्वोक्ताः सर्व-विनाशादयः । संगमः श्रेयःसंगमः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४६] ति० टी०—इतः परं कविवाक्यम्—एवमित्यादि ४६

रा० टी०—एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण बहुविधं दुःखं मनसा बहु धारयन् विचारयन् शोकस्य पारं नाध्य-गच्छत् ॥ ४८ ॥

४७] ति० टी०—कपिकुञ्जर इत्यस्य इति चिन्तयामा-सेति शेषः । भुवो जीवति संगम इत्युक्तेराशयं इत्यमानाह—रा-वणं वेति । ननु रावणत्रयेऽपि सीताप्राप्त्यभावे तत्र किं सेत्स्यतीत्यत आह—सीता हताऽस्तु प्रत्याचीर्णं वैरनिर्यातनं तु कामं भविष्यति इति चिन्तयामासेति शेषः । सार्धश्लोक एकाव्ययी ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः शोककाले धैर्यवान् कपि-कुञ्जरः विक्रमं युद्धोत्साहम् आसाद्य प्राप्य वा अथवा रावणं वधिष्यामि । ननु रावणत्रयेऽपि सीताप्राप्त्यभावे तत्र किं सेत्स्यतीत्यत आह—सीता हताऽस्तु प्रत्याचीर्णं वैरनिर्यातनं तु कामं भविष्यति इति चिन्तयामासेति शेषः । सार्धश्लोक एकाव्ययी ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गो० टी०—रावणमिति । प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितम् । प्रतिकृतमिति यावत् ॥ ४९ ॥

४८] ति० टी०—ननु मया हत इतीदं वचोऽविश्वसनीयं स्यात्सीतालाभेन रामदुःखानिष्ठचित्श्रेयस्यतः पञ्चान्तरम्—अथ-वेति । एवं सति तद्वाभोऽपि संभाव्यत इत्याशयः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—चिन्तान्तरमाह—अथवेति । अथवा एनं रावणं सागरमुपर्युपरि समुत्क्षिप्य पशुपतेः पशुपतेः पशुमिव रामाय उपहरिष्यामि ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अथ वेति । पशुं पशुपतेरिवेति पशुपतेः अग्नेः पशुम् अजमिव । "इमं पशुं पशुपते ते अयं ब्रह्माम्यग्ने" इति श्रुतेः । अनेन सुप्रापत्वमुक्तम् ॥ ५० ॥

४९-५०] ति० टी०—रावणस्य बद्धा नयनेऽपि सीतां राक्ष-सा हन्युरिति तदलभ एवेत्यतः शोकपरितः पञ्चान्तरं चिन्त-यामास—यावत्सीतामिति । वर्तमानसमीपे लट् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०—इतीति । सीताम् अनधिगम्य अत्राप्य इति उक्ताकारां चिन्तां समापन्नः अत एव ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्ताजनितशोकविशिष्टमनाः वानरचिन्तयामास ॥ ५२ ॥

गो० टी०—इतीति । प्रथमं चिन्ता विचारः ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषयनिरन्तरप्रत्ययः ततश्चिन्तेति दुरन्तचिन्तो-च्यते ॥ ५१ ॥

रा० टी०—एतच्चिन्ताकारमाह—यावदिति । यावत् रामपत्नीं न पश्यामि तावत् लङ्कां पुनः पुनर्विचिनोमि ॥ ५१ ॥ गो० टी०—चिन्ताप्रकारमाह—यावदिति ॥ ५२ ॥

५१] ति० टी०—नन्वत्रावस्थितनिश्रये पुनः पुनरन्वेषणं सफलं स्यादत आह—संपातिवचनादिति । तद्वचनवि-शासादेवेत्यर्थः । तत् तत्पञ्चप्ररोहान्निश्चितं प्रमाणम् । ननु तद्व-चनविशासादेव रामं प्रति सीतात्रास्तोत्युक्त्वा गीघ्रं स एवा-त्रानेयः, किमनेन कालविलम्बेनेत्यत्राह—रामं यदीति । रावणे हतेऽपि मध्येवान्विष्यमाणा न दुश्येत रामेणापि तद्दर्शने रामः सर्ववानरनाशं करिष्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—ननु संपातिवचनं प्रमाणीकृत्य राममिहानय किं कालविलम्बकारकान्नेषणेनेत्यत आह—संपातीति । संपा-तिवचनादेव यदि रामम् आनयामि तर्हि भार्याम् अपश्यन् केनचित्कारणेनानवलोकयन् राघवः सर्ववानरान् निर्दहेत् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—यदि पूर्वमेव संपातिवचनप्राप्त्याप्येन रामोऽत्रानी-येत तदा महान् प्रमादः स्यादित्याह—संपातीति ॥ ५१-५६ ॥

५२] ति० टी०—तस्मादिहैव नियताहारो वत्स्यामि । विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा मद्गमनानन्तरमिति भावः ॥ ५२ ॥

अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा । इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिन्ता मया ॥ ५३ ॥
 वैसूरुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५४ ॥
 जित्वा तु राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५५ ॥
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविप्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महाबाहुर्नूमानमारुतात्मजः ॥ ५६ ॥
 नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
 नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्राग्निमरुद्रणेभ्यः ॥ ५७ ॥
 स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य सौऽशोकवनिकां प्रति ॥ ५८ ॥
 स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ५९ ॥
 ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६० ॥
 रक्षणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि विश्वात्मा नातिक्रोभं प्रवायति ॥ ६१ ॥

रा० टी०—नह्य अन्वेषणेऽपि यदि सीताया अलाभः तर्हि किं करिष्यसीत्यत आह—इहेति । इहैव वत्स्यामि तत्र हेतुः मत्कृते सीतावृत्तान्तलाभाभावसूचकमद्रुचनश्रवणनिमित्तं नर-वानराः न विनश्येयुः ॥ ५६ ॥

५३] ति० टी०—एवं चिन्ताकुलोऽनन्विष्टं देशं दृष्ट्वा संपा-
 तिवचनात्तत्र सीतास्थितिं निश्चिन्वान आह—अशोकेति ॥ ५३ ॥

रा० टी०—अशोकेति । इयम् अशोकवनिका महती अतः मम मया न विचिन्ता अतः इमाम् । अधिगमिष्यामि विचेप्यामि ॥ ५६ ॥

५४] ति० टी०—तत्राप्यप्राप्तिसङ्कया तद्दर्शनप्रतिबन्धकदु-
 रितक्षयाय देवाद्यकृत्यं संपादयति—वसूनिति । चाद्रामाशीन् ५४

रा० टी०—वसूनिति । वस्वादीनि नमस्कृत्वा रक्षसां शोकवर्धनोऽहं गमिष्यामि ॥ ५७ ॥

५५] ति० टी०—तपस्विने सिद्धीमिव तपःफलमिव तपः-
 प्रसन्ना देवतेति शेषः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—जित्वेति । राक्षसान् जित्वा तपस्विने सिद्धीः तपःफलानीव देवीं सीतां रामाय संप्रदास्यामि ॥ ५८ ॥

गो० टी०—जित्वा त्विति । सिद्धिं तपःफलम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

५६] ति० टी०—चिन्तया विग्रथितानि संबद्धानि व्याकु-
 लान्दिन्द्रयाणि यस्य सः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—स इति । चिन्तया विग्रथितानि व्याप्तानि इन्द्रियाणि यस्य स इन्द्रमान् सुदुर्तं ध्यात्वा आत्माद्यसंधानं कृत्वेव उदतिष्ठत् ॥ ५९ ॥

५७] ति० टी०—प्रतिज्ञातं नमस्कारमवतिष्ठति—नमो-
 ऽस्तु रामायति । अनेन रामस्य भगवदवतारत्वं सूचितम् । रुद्रादिनमस्कारेण विराजो भगवतो नतिः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—तात्कालिकं इन्द्रमत्कृतमङ्गलमाह—नम इति ।
 रामादिभ्यः नमोऽस्तु इत्युवाचेति शेषः ॥ ६० ॥

गो० टी०—सर्वान् देवानामस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विन

इत्युक्तीत्या अभिमतलाभत्वरया सर्वानमस्करोति—नमो-
 ऽस्तिवति ॥ ५९ ॥

५८] ति० टी०—स्वामित्वात्मर्थांशत्वाच्च सुधीवन्तः ।
 अशोकवनिकां गतः मनसेति शेषः 'अशोकवनिकां प्रति' इति पाठे गत इत्यध्याहारः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—स इति । सः मारुतसदृशः स इन्द्रमान् तेभ्यः पूर्वोकेभ्यो नमस्कृत्वा सुग्रीवाय नमस्कृत्वा सर्वा दिशः समा-
 लोक्य अशोकवनिकां गतः 'सो वायुः परदेशदूरगमनश्च' इत्यभिप्रेतौक्तः ॥ ६१ ॥

गो० टी०—स तेभ्यस्तिवत्याद्विश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 नमस्कृत्यालोकनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । नमस्कृत्य अशो-
 कवनिकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशः समालोक्य अशोकवनिकां परिच्छेत्तुं तस्याः सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां मनसा गत्वा उत्तरं चिन्त-
 यामासेति योजना । अशोकशब्दः संक्षेपे व्याख्यातः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

५९] ति० टी०—उत्तरं गमनोत्तरकर्तव्यकृत्यम् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—स इति । इन्द्रमान् पूर्व मनसा अशोकवनिकां गत्वा उत्तरं चिन्तयामास ॥ ६२ ॥

६०] ति० टी०—चिन्ताहेतुं दर्शयति—ध्रुवमिति । वना-
 कुला काननावृता संस्काराः खननसंकादिरूपद्वयसंस्काराः
 अत्र ध्रुवं रक्षोबहुलेत्पुत्रप्रेक्षया चन्द्रास्तः सञ्चितः अन्यथा
 तत्प्रकाशेन निश्चय एव स्यात् ॥ ६० ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—ध्रुवमिति । सर्वसंस्कारसं-
 स्कृता अशोकवनिका रक्षोबहुला बहुराक्षसविशिष्टा ध्रुवं
 भविष्यति ॥ ६३ ॥

गो० टी०—ध्रुवमिति । रक्षोबहुला रक्षकराक्षसबहुला
 वनाकुला जलावृता द्रुमवृक्षमण्डिता वा सर्वसंस्कारैः कर्ष-
 णनृणिरसनादिभिः संस्कृता कृतातिशयाधाना अशोकवनिका
 ध्रुवं चिन्त्या भविष्यति अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

६१] ति० टी०—अत्राशोकवनिकायां विहिता निशुक्ताः ।
 विश्वात्मा वायुः ॥ ६१ ॥

१ च्यमिति गो. पाठः । २ वसूनिमिति गो. पाठः । ३ सर्वानिति गो. पाठः । ४ यथा सिद्धिमिति गो. पाठः । ५ तेजा इति गो. पाठः ।
 ६ चन्द्राकेति गो. पाठः । ७ अशोकेति गो. पाठः । ८ चिन्त्येति गो. पाठः । ९ सर्वानिति गो. पाठः ।

संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६२ ॥
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तैपस्विनः । सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६३ ॥
चरुणः पाञ्चहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च । अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६४ ॥
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः । दास्यन्ति मम ये चान्धेऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६५ ॥

तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।

द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ॥ ६६ ॥

क्षुद्रेण हीनेन नृशंसर्भूर्तिना सुदारुणालंकृतवेषधारिणा ।

बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रा० टी०—रक्षिण इति । विहिताः नियुक्ताः रक्षिणः पादपान् भुवं रक्षन्ति अतः विश्वात्मा वायुरपि अतिक्रोभं यथा भवति तथा न प्रवर्ति ॥ ६४ ॥

गो० टी०—रक्षिण इति । अत्र अज्ञोक्तवनिकायाम् । विहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोऽपि नातिक्रोभं प्रवर्ति अतिकम्पनपूर्वकं नात्र सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

६२] ति० टी०—मयात्मा शरीरमित्यर्थः । रावणस्य अर्थे इत्यनुकर्षः रावणकृतकदर्शनपरिहारायेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—समित्ति । रामार्थे रावणस्य वनिकायामयं मयात्मा देहः संक्षिप्तः प्रवेशितः मे सिद्धिं तु सर्षिगणा देवा दिशन्तु किंच संक्षिप्तशब्दस्य लघ्वीकृत इत्यर्थः रावणस्य समासघटकीभूतार्थेऽन्वयः स्वशोषणानामित्यस्य तु न विषयः अर्थस्य विशेष्यत्वात् रावणसंबन्धार्थशब्दस्य विनाशपरत्वं वनिकानिरिक्षणार्थमित्ययाहारो वा ॥ ६५ ॥

गो० टी०—एवंभूतप्रदेने भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह—संक्षिप्त इति । मया अयमात्मा देहः रामार्थे रामप्रयोजनसिद्ध्यर्थम् रावणस्य चार्थे रावणाद्रक्ष्यत्वाच्च संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यालकूलो यत्नः कृतः कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह—सिद्धिमिति । संविधास्यन्ति इदमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

६३—६४] ति० टी०—पुनः सर्वात्मना कार्यसिद्ध्ये स्मरति—ब्रह्मेत्यादि । देवा भगवदवयवदेवाः । तानेव दर्शयति—अग्निश्चेत्यादि । सिद्धिं दिशन्वित्यन्वयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रा० टी०—ब्रह्मेति । ब्रह्मादयो मम सिद्धिं दास्यन्ति ये पथि गोचरा मार्गैरक्षका अदृष्टा इदानीं मया न स्मृताः तेऽपि सिद्धिं दास्यन्ति । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६६—६८ ॥

गो० टी०—ब्रह्मेत्यादि । शर्वः रुद्रः ॥ ६६ ॥ ६६ ॥

६५] ति० टी०—भूतानां प्रभुः प्रजापतिः । दास्यन्ति तेषामप्यस्वार्थेऽप्येवैतदिति भावः । पूर्वं प्रार्थना, इदानीं तु

तन्निश्चयः । पथि गोचरा अदृष्टा अपि पथि मार्गे गोचरत्वेन सिद्धिदत्त्वेन शब्देऽदृष्टा अदृक्ताः, अपिना दृष्टाश्च ये तेऽपि सिद्धिं दास्यन्ति ॥ ६५ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं पुनः संभवेणाह—सिद्धिं सर्वाणि भूतानीति । भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्मरुद्राधिपतिः परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः गोचरः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥

६६] ति० टी०—उच्छ्रिता नासा यस्मिंस्तत्पाण्डुरम् । त्रियोगवशात् अत्रणमनवयम् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—तदिति । उन्नसञ्चतनासं पाण्डुरा इन्ता यस्मिन् अन्नं विस्फोटकादिहेतुकत्रणरहितं तत् रामस्यैव श्रुतम् आर्यावदनम् सीतासुखं कदा द्रक्ष्ये ॥ ६९ ॥

गो० टी०—तदिति । तत्समात्कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसम् । “उपसर्गोच” इति समासान्तोच्प्रत्ययः नसादेस्तश्च । अन्नम् अनवयम् । तत् अभिज्ञातत्वेन रामेण निवेदितम् ॥ ६८ ॥

६७] ति० टी०—छदारुणोऽप्यलंकृतवेषधारी विश्वसनीयवेषधारी तेन ॥ ६७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रा० टी०—क्षुद्रेणेति । अलंकृतवेषधारिणा स्वकल्पितवेषविशिष्टेन रावणेन बलाभिभूता हठात् हता सा सीता मे दृष्टिपथे कथं भवेत् ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणौ सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

गो० टी०—क्षुद्रेणेति । छदारुणालंकृतवेषधारिणा छदारुणत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अशोकवनिकाप्राकारमवष्टुत्य प्राकारस्थ एव वनरामणीयकं पश्यन्वनं प्रविश्य वृक्षावृक्षान्तरेष्ववष्टुत्य शाखाभूतनेन पुष्पपर्णादीनि शातयन्सीतां विचिन्वानो हनुमान्मध्येवनं काञ्चनवेदिकामध्यवर्तिकाञ्चनवृक्षपरिवृतं किञ्चिच्छिद्युपावृक्षं ददर्श । तदुपान्तादृहन्तीं मरिचं दृष्ट्वा सन्धोपास्त्यायर्थमत्र सीतागमनं भवेदिति संभाव्यच्छिद्युपामधिरुद्य पणोनिबिडविटपेषु निलीयावस्थितोऽभूत् ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् । अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥
 स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः । पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥
 सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥
 तथाभ्रवर्णसंपन्नान्लताशतसैमन्वितान् । ज्यामुक्त इव नाराचः पुष्पे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥
 स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् । राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥
 विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्बली ॥ ६ ॥
 दृष्टैर्नानाविधैर्दृष्टैः पुष्पोपगफलोपगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्सैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदौकुलाम् । मत्तत्रार्हेणसंगुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—ध्यात्वोत्प्लव्नं निश्चित्य तां सीतां मनसाधिगम्य ध्यात्वा तस्य रावणस्य वेश्मनो वेश्मप्राकारात्प्राकारं वनप्राकारमवष्टुत्य उत्प्लवनेन प्राप्तः ॥ १ ॥

रा० टी०—अशोकवनिकान्वेषणमुपक्रमते—स इति । स हनुमान् संहृतं ध्यात्वा वनिकागमनप्राकारं संचिन्त्य तां सीतां मनसा अधिगम्य प्राप्य तस्य रावणस्य वेश्मनः वेश्मप्राकारात् प्राकारम् अशोकवनिकाया इति शेषः, अवप्लुतः उत्प्लुत्या प्राप्तः ॥ १ ॥

गो० टी०—स मुहूर्तमित्यादि । इवशब्दो वाक्यालंकारः । प्राकारम् अशोकवनिकाप्राकारम् तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् अवप्लुतः प्राप्तः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ वसन्तादिसर्वत्रेण संनिहितैः पुष्पैः पुष्पिताग्रान् ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । प्राकारस्थः स हनुमान् वसन्तादौ चैत्रे किञ्च वसन्तः आदीयते नित्यं प्रतीयते यस्यां तस्यां भूमौ पुष्पिताग्रान् द्रुमान्दर्श ॥ २ ॥

गो० टी०—स त्विति । संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ पौर्णमास्या मासान् संपायेति पञ्चमश्रुत्य फाल्गुनपौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तम् । सालान् सर्जकान् भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणम् यद्वा भवं रुद्रमहन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागवृक्षान् नागकेशरवृक्षान् । कपिमुखान् मकटकान् ॥ २-४ ॥

३] ति० टी०—भव्यान्युजफलान् । उद्दालका वृक्षविशेषाः । नागवृक्षान्नागकेशरवृक्षान् । कपिमुखान्कपिमुखाकारफलवतः । चूतविशेषणमेतत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—द्रुमाणं नामानि निर्दिशन्नाह—सालानिति । आभ्रवनसंलभान् आभ्रवनैराटतान् लताशातसमाटतान् अनेकलताभिः संयुक्तान् शालादीन् ददर्शेत्यनुकल्प्यते । सार्थश्लोक एकान्वया ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ज्यामुक्तः रामेणैतं शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ज्येति । ज्यामुक्तः नाराच इव पुष्पवाटिकां पुष्पे ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—विचित्रां विचित्रपर्यन्ताम् । राजतै रजतादिसंस्कृतैस्तद्गणैर्वा ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—चित्रकाननां चित्रद्रुमखण्डाम् । उदितादित्यसंकाशाम् पुष्पैरिति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पफलपुतैः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—काले सर्वसिम्नपि प्रहृष्टमनुजां सुखविकासादिङ्गकहर्षवज्जनाम् मृगादीन्मदेनाकुलयति ताम् 'प्रहृष्टमनुजे काले' इति पदद्वये सप्तम्यन्तपाठे, तादृकाले वसन्तप्राग्भवे तत्संनिहिते काले इत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् चित्रकाननां चित्रकाननविशिष्टां विहगादिभिर्विचित्रां तां किञ्चिन्नमध्याम् उदितादित्यसंकाशां काले सर्वसमये पुष्पाणि उपगानि संप्राप्तानि येषु फलानि उपगानि येषु पुष्पाणि उपगच्छन्ति फलान्युपगच्छन्तीति वा ते एव ते इति कर्मधारयः तैर्दृष्टैर्नानां कोकिलादिभिर्नित्यं निषेवितान् राजपुत्रीं सीतां मार्गमाणा प्रहृष्टा मनुजा जन्तवो यस्यां मृगपक्षिमदौकुलां तां पुष्पवाटिकां प्रविश्य ददर्श समवल्लोके । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५-८ ॥

गो० टी०—स प्रविश्येत्यादि । काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः । चित्रकाननां चित्रावान्तरवनाम् चम्पकवनं चूतवन-

मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् । सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥
 उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वीतैः समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥
 पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनूमान्मारुतात्मजः । अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥
 दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥
 वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥
 तरस्विना ते तरवस्तरसा बहू कम्पिताः । कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥
 निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥
 हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६ ॥
 विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः ॥ १७ ॥
 विधूतकशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका । निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥
 तथा लाङ्गलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च मृदिता । तथैवाशोकवनिका प्रभग्रवनपादपा ॥ १९ ॥

मित्येवंविधवनवतीम् । पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगमाः पुष्प-
 संपन्नाः तैः फलोपगः फलसंपन्नैः । प्रहृष्टमहजे काळे वसन्ते ।
 वसन्तस्य प्रचुरमन्यधत्वात् प्रहृष्टमहजत्वम् ॥ ९-९ ॥

९] ति० टी०-बोधयामास शाखाचङ्क्रमणेनेति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०-मार्गमाण इति । प्रसप्तान् विहगान् तद्र-
 लक्षितविहगादीन् बोधयामास ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-पक्षैरुत्पतद्भिः पुष्पवृष्टयः । समा-

हताः वृक्षा इति शेषः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-उत्पतद्भिरिति । पक्षैः उत्पतद्भिः उड्डीय-
 मानैर्द्विजगणैः पक्षिसमूहैः समाहता अनेकवर्णास्तरवः पुष्प-
 वृष्टयः पुष्पवृष्टीसंख्युचुः ॥ १० ॥

रा० टी०-पुण्येति । पुष्पावकीर्णः प्रपतितपुष्पैरालम्बः
 हनूमान् पुष्पमयो गिरिरिव शुशुभे ॥ ११ ॥

गो० टी०-उत्पतद्भिरिति । सालाः वृक्षाः 'अनोकहः
 कृदः सालः' इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १०-१४ ॥

१२-१३] ति० टी०-सर्वाभिधावन्तमिति संधिरार्थः ।
 वसन्त इति मेनिरे इति अन्यस्येह वनेऽशक्यप्रवेशत्वाद्वासन्त
 एव वृक्षसंचारोचितं कपिरूपमास्थाय चरतीति मेनिरे
 इत्यर्थः । एतेन द्रष्टृणां तस्मिन्विमतिनिवृत्तिरीभराद्यग्रहादिति
 सूचितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-दिश इति । सर्वा दिशः अभिधावन्तम् ।
 अत एव वृक्षखण्डगतं वृक्षसमूहेषु प्राप्तं कपिं दृष्ट्वा सर्वाणि
 भूतानि रक्षांसि वसन्तः कपिरूपेण समागतकतुराजोऽय-
 मिति मेनिरे ॥ १२ ॥

रा० टी०-वृक्षेभ्य इति । पृथग्विधैरनेकप्रकारैः वृक्षेभ्यः
 पतितैः पुष्पैरवकीर्णा वसुधा भूषिता प्रमदा इव रराज ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-बहुप्रकारं कम्पिताः ॥ १४ ॥

रा० टी०-तरस्विनेति । तरस्विना हनूमता तरसा

वेगेन बहुकम्पितास्तरवो विचित्राणि कुसुमानि ससृजुः ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०-निर्धूतपत्राणि शिखराण्यप्राणि च
 येषां ते । धूर्ता अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-निर्धूतंति । निर्धूतानि पत्रशिखराणि सुख्य-
 पत्राणि येषाम् अत एव शीर्णाः पुष्पफलद्रुमाः पुष्पफलपल्लवा
 येषां ते तरवः पराजिताः अक्षे पराभूताः अत एव निक्षिप्तव-
 स्त्राभरणाः धूर्ता इव आसन् इति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०-हनूमतेति । हनूमता कम्पिता नगोत्तमा उ-
 त्तमवृक्षाः पुष्पादीनि सुसृजुः ॥ १६ ॥

गो० टी०-निर्धूतंति । धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-स्कन्धमात्राश्रयाः न तु पुष्पादी-
 नाम्, अत एवागमा असेव्याः । मारुतेन तत्पुत्रेण हनूमता
 विनिर्धुता इति ह्रस्व आर्ष इति कतकस्तद्रुधा ह्रस्वस्यापि-
 धुवः सत्त्वात् ॥ १७ ॥

रा० टी०-विहङ्गतेति । मारुतेन हनूमता विनिर्धुताः विनि-
 धूताः अत एव विहङ्गसङ्घैर्हीनाः अत एव स्कन्धमात्राश्रयाः
 अत एव अगमाः गन्तुमयोग्याः बभूवुः ॥ १७ ॥

गो० टी०-विहङ्गतेति । स्कन्धमात्राश्रयाः पुष्पादीनामना-
 श्रया इत्यर्थः । अत एव अगमाः असेव्या इत्यर्थः ।
 निर्धूताः कम्पिताः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-वर्णको विलेपनम् । निपीतः शुभदन्त-
 उक्त ओष्ठो यस्याः सा ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-लाङ्गलहस्तैरित्येवैकत्वाभाव आर्षः ॥ १९ ॥

रा० टी०-विधूतेति । विधूताः प्रकम्पिताः केशाः यस्याः
 निपीतो शुभदन्तौ ओष्ठौ च यस्याः नखैर्दन्तैश्च विक्षता मृदि-
 तवर्णका विगताङ्गरागा युवतिर्यथा तथा लाङ्गलहस्तैः चर-
 णाभ्यां च मृदिता तथा तेनैव हेतुना भग्रपादपा अशोकवनिका
 अभवदिति शेषः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ साला इति गो. पाठः । २ उभिप्रकम्पिता इति गो. पाठः । ३ पर्णेति गो. पाठः । ४ निर्धूतकेशीति गो. पाठः । ५ निष्पीतेति गो. पाठः ।
 ६ चेति गो. पाठः । ७ बभूवेति गो. पाठः ।

महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः । यथा प्रावृषि 'वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥
 स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च 'विचरन्दृशे कपिः ॥ २१ ॥
 वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा । महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥
 मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिनाः ॥ २३ ॥
 बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः । नत्पूहसुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥
 दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः । अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥
 लताशतैरवतताः संतानकुसुमावृताः । नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
 ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥
 शिलागृहैरवततं नानावृक्षसमावृतम् । ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥
 ददर्श च नगात्समान्नादीं निपातितां कपिः । अङ्कुरादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥
 जलेन पतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्यमाणाभिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियवन्द्युभिः ॥ ३० ॥

गो० टी०—निर्धूतकेशीति । मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागाः ।
 'अङ्गरागः समालम्भो वर्णकश्च विकल्पेनय' इत्युक्तेः । निष्पीतशुभ-
 दन्तोष्ठी निष्पीततया शुभदन्ततुल्योष्ठी । महालतानामिति ।
 लतानां दामानि प्रतानानि ॥ १८-२० ॥

२०-२१] ति० टी०—शामानि जालानि ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—महैति । प्रावृषि मेघजालानि मारुत इव म-
 हालतानां दामानि जालानि कपिर्व्ययमद् ॥ २० ॥

रा० टी०—स इति । कपिः ददृशे ॥ २१ ॥

गो० टी०—स तत्रेत्यादि । नत्पूहाः दास्यहाः । संता-
 नकाः कल्पवृक्षाः तैः समावृताः । घनाः निबिडाः । नानागुल्मा-
 वृताश्च ताः घनाभेति समासः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः
 कृतविशेषाः ॥ २१-२६ ॥

२२] ति० टी०—उच्यमानविशिष्टा वापीर्ददर्श । श्लोक-
 पञ्चकमेकं वाक्यम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—मुक्ताप्रवालरूपा एव सिकता यासाम् ।
 आन्तरकुट्टिमा अभ्यन्तरनिबद्धभूमियुताः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—नत्पूहो दास्यहः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—द्रुमयुक्ताभिस्तीरद्रुमयुक्ताभिः । वापीनां
 सरिद्रुपस्कृतत्वं नित्यं पूर्णजलत्वाय ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—संतानः कल्पवृक्षः । गुल्मावृतवनाः ।
 वनं जलम् । करवीरैः कृतमन्तरं गवाक्षस्थानीयं यासां ताः २६

रा० टी०—वापीरिति । विविधाकाराः अनेकविधाव-
 यवाः परमवारिणा पूर्णाः महार्हैः प्रसंसनीयैः मणिसोपानैः
 उपपन्नाः युक्ताः मुक्ताप्रवालान्वेव सिकता यासु स्फाटिकाः
 स्फाटिकमयाः—आन्तरकुट्टिमाः अभ्यन्तरनिबद्धभूमयः यासु
 तरुभिरुपशोभिताः बुद्धानि विकसितानि पद्मोत्पलवनानि यासु
 नत्पूहानां दास्यहानां रुतेन शब्देन संघुष्टा दीर्घाभिः विशा-

लाभिः अमृतोपमतोयाभिः अत एव शिवाभिः सरिद्धिः उप-
 संस्कृताः नित्यं पूर्णत्वाय प्रापिताः लताशतैरवतताः व्याप्ताः
 संतानकुसुमैः कल्पवृक्षपुष्पैरावृताः नानागुल्मैरावृतं वनं जलं
 यासां करवीरैः कृतम् अन्तरं छिद्रं यासु ताः वापीः ददर्श
 ततोऽन्तरम् अम्बुधरसंकाशं मेघसदृशं प्रवृद्धानि शिखराणि
 यस्य तं विचित्राणि कूटानि यस्य तं कूटैः अन्यपर्वतशृङ्गैश्च
 सर्वतः परिवारितं शिलागृहैः शिलामयभवनैः अवततं व्याप्तं
 जगति लोके रम्यं मनोहरं पर्वतं पर्वभिः अनेकघन्यभिः
 तन्यते वर्धते स तं गिरिं च ददर्श । सप्तकमेकान्वयि ॥ २२-२८ ॥

२७] ति० टी०—ततो वापीदर्शनानन्तरम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—जगति लोके रम्यं सुन्दरवस्तुभ्योऽपि
 परमसुन्दरम् । तीर्थस्तु—जगतीपर्वतमित्यर्थः हृदय आर्षः
 मृत्पर्वतमिति यावदिति व्याचक्ष्णाय उपेक्ष्य एव ॥ २८ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । जगति लोके रम्यम् एतत्सदृशं
 रम्यं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । पर्वतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—निपातितां निःसृताम् । समुत्पत्य कोपा-
 दुत्थाय पतितां भूमिशयिताम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—ददर्शेति । प्रियस्य अङ्कुरात् समुत्पत्य पतितां
 प्रियामिव तस्मात् नगात् निपातितां नदीं ददर्श ॥ २९ ॥

गो० टी०—अथ नया कुपितया निर्गतया सखीसान्त्वनेन
 पुनरागतया साम्यं दर्शयति—ददर्श चेति । पुनरावृत्ततोयां
 वृक्षाप्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम् । उपमाने
 उपमेये चान्वयाय ददर्शेति पदद्वयम् ॥ २९-३१ ॥

३०] ति० टी०—जलेन पतिताग्रैः पादपैः परिणाहवशा-
 दधःप्रसृतवाखाद्वारेण जलनिपातिताग्रत्वं वृक्षाणां कृत्वात्पातेन
 वा । प्रियं प्रति क्रुद्धां प्रियसमीपाद्ग्रन्थज जिगमिषुं प्रियवन्द्युभिः
 सखीभिवार्यमाणां प्रमदाभिव ॥ ३० ॥

पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥
 तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
 कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥
 विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहाद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥
 काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् । ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ ३५ ॥
 सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः । लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्दृताम् ॥ ३६ ॥
 काञ्चनीं शिशपामेकां ददर्श स महाकपिः । दृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च नैगप्रस्रवणानि च । सुवर्णदृक्षानपरान्ददर्श शिखिसंनिभान् ॥ ३८ ॥
 तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः । अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः ॥ ३९ ॥
 तान्काञ्चनान्वृक्षगणान्मारुतेन प्रकम्पितान् । किङ्किणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥

३१] ति० टी०—अत एव कान्तस्य प्रसन्नां पुनरुप-
 स्थितां कान्तामिव, पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिघातात्परावृत्त-
 जलां ददर्श ॥ ३१ ॥

रा० टी०—जल इति । प्रियवन्तुभिर्वायंमाणाम् अन्यत्र
 गमननिरोधाय प्राथ्यमानां कुद्धां प्रमदामिव जले निपतितायैः
 पादपैस्तरुभिरुपशोभितां कान्तस्योपरि प्रसन्न्याम् अत एव
 पुनरुपस्थितां प्राप्तं कान्तामिव पुनरावृत्ततोयां परावृत्तजलां
 तां नदीं ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—तस्य पर्वतस्य । पद्मिन्यः पद्मिनीर-
 कृत्रिमदीर्घिकाः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य पर्वतस्य अदूरात्समीपे पद्मि-
 न्यः पद्मिनीः पद्मविशिष्टतरुः ददर्श ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तस्येति । तस्य पर्वतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः
 कृत्रिमां क्रियया निर्दिष्टां निर्मितामित्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥

३३] ति० टी०—उच्यमानविशेषणां कृत्रिमां दीर्घिकामपि
 ददर्श । सिकतशोभितामित्यत्र ह्रस्व आर्षः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—कृत्रिमामिति । शीतेन वारिणा पूर्णां श्लुका
 एव सिकताः ताभिः शोभितां ह्रस्व आर्षः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—प्रासादैरित्यस्य युतामिति शेषः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—मृगसंघैर्विचित्रां चित्राणि काननानि यस्याः
 तां विश्वकर्मणा निर्मितैः प्रासादैः कृत्रिमैः काननैश्च सर्वतः
 समलंकृतां कृत्रिमां दीर्घिकां च ददर्श । सार्धश्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—ये केचित्तत्र वृक्षास्ते सर्वेऽपि पुष्प-
 फलोपययुक्ता एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—ये इति । तत्र दीर्घिकासमीपे ये केचित्पादपाः
 सन्तीति शेषः ते सर्वे पुष्पोपगफलोपगाः पुष्पादिप्राप्तिमन्तः
 सच्छत्राः छत्राकारस्थितिमन्तश्च सवितर्दीकाः अयोभागे राज-
 तादिवेदिकासहिताः सौवर्णवेदिकाश्च सन्ति । सौवर्णवेदिका इत्य-

स्य सुवर्णदातारः कल्पवृक्षविशेषा इत्यर्थो वा । अर्धद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ३५ ॥

गो० टी०—ये केचिदिति । सच्छत्राः सविताना इत्यर्थः ।
 सवितर्दीकाः सवेदिकाः । सौवर्णवेदिकाः वितर्दीकारोहणार्थं
 सुवर्णमयसोपानवेदिकायुक्ताः ॥ ३५—३९ ॥

३६] ति० टी०—सच्छत्राश्छत्राकारसंस्थानवन्तः । तेन
 शीतलच्छायात्वं सूचितम् । सवितर्दीकाः सवेदिकाः । सौवर्ण-
 वेदिकाः राजतादिमहावेदिकोपरि कृतसौवर्णवेदिका इत्यर्थः ।
 कृतैत्यर्थसुत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥

३७—३८] ति० टी०—एकां श्रुत्यां वृक्षान्तरसंबन्धर-
 हितां च, काञ्चनीं तद्रूपां शिशपाम् । 'पिच्छिला गुरुशिशपा'
 इति काशः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०—लतेति । लताप्रतानादिभिर्दृताम् एकां स्वस-
 जातीयरहितां हेममयीभिर्वेदिकाभिर्दृतां काञ्चनीं शिख्यां वृक्ष-
 विशेषं ददर्श । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०—स इति । भूमिभागादीन् अपश्यत् शिखिस-
 न्निभान् अग्रितदृशान् सुवर्णदृशान् ददर्श ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—मेरोः प्रभया दिवाकर इव, तेषां
 द्रुमाणां प्रभया काञ्चनोऽस्मीत्यमन्यत । काञ्चनवर्णमात्मशरीरं
 वीक्षते स्मेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तेषामिति । मेरोरिव द्रुमाणां प्रभयोपलक्षितो
 महाकपिः अहं काञ्चनोऽस्मीत्यमन्यत ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—तान्काञ्चनानिति । किङ्किण्यस्तेषु फला-
 दिवत्सहजाः, अत एव विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥

रा० टी०—तानिति । मारुतेन प्रकम्पितान् किङ्किणी-
 शतनिर्घोषान् फलादिवत्स्वामाविकस्वावयवीभूतानेककिङ्किणी-
 निःस्वनसहितान् श्रुतुणान् मनुस्वादिगुणविशिष्टान् तरुणां-
 कुरुपल्लवान् तरुणाङ्कुरादिविशिष्टान् तान् तरुन् दृष्ट्वा
 विस्मयमागमत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४० ॥

१ हनुमानिति गो. पाठः । २ गतैति गो. पाठः । ३ दिवाकर इति गो. पाठः । ४ वानर इति गो. पाठः । ५ तां काञ्चनैस्तरुणैर्मारुतेन च
 वीजितामिति गो. पाठः । ६ निर्घोषामिति गो. पाठः ।

सुपुष्पिताग्रान् रुचिरांस्तुरुणाङ्कुरपल्लवान् । तामारुह्य महावेगैः शिंशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥
 इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् । इतश्चेतश्च दुःस्वार्ता संतपन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥
 अशोकवनिका चेयं वृढं रम्या दुरात्मनः । चन्दनैश्चम्पकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥
 इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता । इमां सा राजमहिषी नूनमेप्यति जानकी ॥ ४४ ॥
 सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा । वनसंचारकुशला ध्रुवमेप्यति जानकी ॥ ४५ ॥
 अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेप्यति सायेह रामचिन्ताभुक्शिता ॥ ४६ ॥
 रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना । वनवासरता नित्यमेप्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥
 वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा । रामस्य दयिता चार्था जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥

गो० टी०—तानिति । काञ्चनैस्तरुणैः उपलक्षितां तां शिंशुपाम् । किङ्किणीसतनिर्घोषाम् । किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः । यदा किङ्किणीभिः शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा ताम् ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—तेषां तरुधर्ममप्याह—सुपुष्पिताग्रानिति । तरुणाः कोमला अङ्कुराः पल्लवाश्च येषां तान्मृष्टा विस्मयं प्राप्त इत्यन्वयः । तां यस्याः पर्यन्तवृक्षा एवंभूतास्तामारुह्य । चिन्तयामासेति शेषः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तामिति । तां शिंशुपामारुह्य चिन्तयामासेति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—स पुष्पिताग्रमित्यायासर्गसमाप्त्येकं वाक्यम् । इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि त्यन्वये पञ्चमी । दुरात्मनः रावणस्य । अथवेति पश्चान्तरे । विचक्षणा तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्याशोकवनस्य । इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनम् । रामचिन्ताभुक्शिता सती एष्यति । रामविशेषजनिततापापनोदनार्थमेतद्वनप्रदेशमामिष्यतीत्यर्थः । सा आयेति पदच्छेदः । एष्यते एष्यति । वनेचराणां स्पृहयते वनेचरेभ्यः स्पृहयते । संध्याकाले मनः यस्याः सा संध्याकालमनाः सन्धयोपासनतत्परैत्यर्थः । संध्यायै एष्यति प्रतिदिनमिति शेषः । पर्णघने पर्णसमूहे । महात्मा स हनुमान् पुष्पिताग्रत्वादिविशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन यः प्रकार उक्तः एवमुक्तप्रकारेण मत्वा मत्वेन्द्रपर्णीं प्रतीक्षमाणः अवेषमाणः मार्गमाणः । सुपुष्पिते पर्णघने निकीनश्च सन् सर्वे ददशैत्यन्वयः ॥ ४१—९२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे षड्विंशतिलकाख्यानो सुन्दरकाण्डख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

४२] ति० टी०—इत इति । आगतामिति शेषः । तदेव स्पष्टयति—इतश्चेतश्चेति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—इत इति । दुःस्वार्ताम् अत

एव इतश्चेतः इतस्ततः यदृच्छया संपतन्तीम् अत एव इहाप्यागतामिति शेषः वैदेहीं द्रक्ष्यामि ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनो रावणस्यैव वृढं ध्रुवम् । राक्षसान्तरस्यैव विधतदसंभवात् ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—नलिनी चेयं रम्या सा च राजमहिषीत्वादरम्यप्रिया, अत एवमां नलिनीं नूनमेप्यति ॥ ४४ ॥

रा० टी०—अशोकेति । रम्या रमणीयचन्दनादिभिर्विभूषिता यस्यामियं रम्या नलिनी सेयमशोकवनिका शोकनिवर्तिकात्वेन तदभिधा अतः इमां जानकी वनमेप्यति एतेनैतन्नामश्रुत्या तत्र गमने ममापि शोकविध्वंसो भवितेति विश्रयवती सीतावदयं भवेदिति सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—अरामा रामविशुक्ता । राजमहिषीत्वादेवोयानवनसंचारकुशला ॥ ४५ ॥

रा० टी०—सेति । वनसंचारकुशला सा जानकी ध्रुवमेप्यति ॥ ४५ ॥

४६—४७] ति० टी०—अयमेवार्थ आदरेण बुद्धिस्थैर्यार्थं त्रिरावर्तते—अथ वेति । सर्वैथेत्यर्थः । न तु पश्चान्तरमिदम् तत्त्वासंभवात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—अशोकवनिकान्तःशिंशुपाप्रदं सीताया आगमने ह्रस्वन्तरमुन्नयति—वनेचराणांमिति । मृगपक्ष्यादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अथवेति । रामचिन्ताभुक्शिता अथवा अत एव अस्य वनस्य विचक्षणा वनसंख्यन्वेषणादिकुशला सा सीता वनमेप्यति एतेन केनचिद्रूपेण कश्चिद्रामावचरो मन्वेषणार्थं तत्रागच्छेदिति सीतासंभावना सूचिता ॥ ४६ ॥

रा० टी०—स्वामाविक्रतयाऽऽप्यत्रागमनं तस्याः संभवतीत्याह—रामेति । वनेचराणां पक्ष्यादीनां पुरा स्पृहयते तद्विषयकप्रीतिमतीत्यर्थः, अत एव वनवासरता वनवासविषयकप्रीतिमती अत एव वनचारिणी सा सीता एष्यते एष्यति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

संध्याकालमनाः श्यामा भ्रुवमेप्यति जानकी । नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थे चरवर्णिनी ॥ ४९ ॥
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५० ॥
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना । आगमिष्यति सावश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

एवं तु गैत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णवने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

शिंशुपात्रेऽवस्थाय सवेतश्चक्षुषी प्रचारयन् हनुमांश्चैत्यप्रासादगतं यथावर्णितगुणावस्थोपलक्षितं तां किञ्चोस्य युक्तैर्बहुभिर्हेतुभिस्तस्याः
सीतात्वं निर्धारयति ।

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥
संतानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् । दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् । हर्म्यप्रासादसंवाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् । बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् । ४ ॥

४९] ति० टी०—संध्या दिनरात्रयोः संधिरूपावृष्टान-
कालो यस्य कर्मणस्तत्र मनो यस्याः सा, तथा संध्यार्थे संध्या-
कालक्रियमाणस्नानार्थम् । पूर्ववदेवान्नाप्युक्तस्यैवार्थस्याट्टितिः ।
रात्रिशेषे हनुमतोऽस्य वचसः प्रवृत्तेः संध्याशब्देनात्र प्रातः-
कालो विवक्षितः । तत्र कर्तव्यस्नानादौ चास्त्येव श्रीगामप्य-
धिकार इति कथं श्रीणां संध्यावन्दनमिति परास्तं वेदितव्यम्
किं च सम्यग्भगवद्दयानस्यैव संध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र
स्त्रिया अधिकारः । गायत्रीमन्त्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्याने तु
द्विजस्यैवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥

५० टी०—आगमने हेतुवन्तरमाह—संध्येति । संध्याकालः
समयो यस्य तस्मिन् स्नानजपादौ मनो यस्याः सा श्यामा
नित्यं षोडशवार्षिकीत्वेन प्रतीयमाना जानकी संध्यार्थं
सान्ध्यकर्मनिष्ठस्यर्थम् इमां नदीं भ्रुवमेप्यति ॥ ४९ ॥

५०-५१] ति० टी०—या रामस्य पत्नी, संमता च
पतिव्रतेति सर्वजनस्य, तस्याः शुभाया इयं नयशोकवनिका
चातुरूपा योग्या ॥ ५० ॥ ५१ ॥

५० टी०—तस्या इति । पार्थिवेन्द्रस्य रामस्य संमता
या पत्नी तस्याः एव इयमशोकवनिका अतुरूपा योग्या ॥ ५० ॥

५० टी०—चिन्तान्तरमाह—यदीति । सा सीता यदि
जीवति तर्हि साऽवश्यम् अवश्यत्वसहितम् आगमिष्यति ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०—प्रतीक्षमाणः सीताया आगमनमिति
शेषः । अवेक्षमाण इतस्ततोऽवलोकयन् । पर्णवने सुपुष्पिते
शिंशुपावृक्षे निलीनः सन्सर्वं वनं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

५० टी०—एवमिति । मनुजेन्द्रपत्नीं तदागमने प्रतीक्ष-
माणः अत एव अवेक्षमाणः अन्वेषणं कुर्वन् पर्णानि घनानि
यस्मिन् तस्मिन् सुपुष्पिते शिंशुपाहृतरां निलीनां दृष्ट्वाम् सर्वं
वनं ददर्श ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

१] ति० टी०—वीक्षमाण इतस्ततोऽवलोकयन् । तत्रस्थः
शिंशुपास्थः । मार्गमाणो मैथिलीहेतुनाथो दृष्ट्वा महीमवेक्ष-
माणः सर्वां तामशोकवनिकामन्ववैक्षत ॥ १ ॥

५० टी०—शिंशुपापरिस्थितहनुमदन्वेषणप्रकारमाह—स
इत्यादिभिः । तत्रस्थः शिंशुपाहृतरां स्थितः सः हनुमान्
मैथिलीं मार्गमाणः अत एव अवेक्षमाणः इतस्ततोऽवलोकयन्
अत एव महीम् अवेक्षमाणश्च सन् सर्वां दिशम् अन्ववैक्षत ॥ १ ॥

गो० टी०—स वीक्षमाण इत्यादि । सः तत्रस्थः
शिंशुपास्थः मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः “लक्ष-
णहेत्वोः क्रियापाः” इति शानच् । वीक्षमाणः विविधं
पञ्चवैक्षिपन् महीं चावेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकाम्
अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तां विशिनष्टि—संतानकेति । संतान-
कलताभिः सहितैः पादपैरित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तां स ददर्शेत्यन्वयः । नन्दनसंकाशां तद्र-
बन्दनद्राक्षायनेकोपादेयवस्तुमतीम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—बह्वैरसनैः कुथैरास्तरणैश्चोपेताम् । उपपुं-
परि भूमिगृहा गृहा बहुभूमिगृहाः ॥ ४ ॥

सर्वतुङ्कुसुमै रम्यैः तलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥
 प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत । निष्पन्नशाखां विहगैः क्रियमाणाभिवसकृत ॥ ६ ॥
 विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः । समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥
 पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् । कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥
 स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः । पुंनागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥
 विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः । शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिरवप्रभाः ॥ १० ॥
 नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः । नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥
 अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रिया युतम् । द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥
 पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा । सर्वतुङ्गुष्यैर्नित्तं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणाद्विजैः । अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम् ॥ १४ ॥

५] ति० टी०—सर्वतुङ्गु कुसुमानि येषां तैः पादपैर्युक्तम् । सूर्योदयप्रभाञ्चसूर्यसप्तकान्तिम् ॥ ५ ॥

६-१०] ति० टी०—तत्रस्थः शिंशपास्थो मारुतिरशोक-
 पुष्पैः प्रदीप्तामिवोदैक्षतेत्युत्प्रेक्षा । असकृच्छतशो विनिष्पत-
 द्भिश्चित्रैः पुष्पाण्यवतंसवत्प्रतीयमानानि येषां तैर्विहगैर्निबिड-
 शाखाभिव निष्पन्नशाखां क्रियमाणां बहुपक्षिपञ्चपिहितप-
 र्णतया पत्ररहितशाखामिवेत्यर्थः । तथोच्यमानविशेषणैरशोकैः
 पुष्पभारेण पुष्पसमूहेन जनितातिभारैः, अत एवातिभारवशा-
 दितिप्रद्वलशाखतया भूमिं स्पृशद्भिः कर्णिकारैः किंशुकैश्च युतः स
 देशस्तेषां प्रभया प्रदीप्त इव ॥ ६-१० ॥

रा० टी०—संतानकेति । संतानकादिभिः उपशोभिताम्
 अत एव नन्दनसंकाशां नन्दनवनसदृशीं वापीभिरुपशोभितां
 बहुभिः आसनैः कुथैः महाराजस्थितियोग्यकम्बलविशेषैरुपेतं
 सर्वतुङ्गुसुमैः पादपैः अशोकानां श्रिया च सूर्योदयप्रभाम् अ-
 सकृतं विनिष्पतद्भिर्विहगैर्निष्पन्नशाखामिव क्रियमाणां चित्रैः
 पुष्पावतंसकैरुपलक्षितैः समूलपुष्परचितैः समूलानि मूलसहि-
 तानि यानि पुष्पाणि तैः रचितैः पुष्पभारेण अतिपुष्पधारणेन
 अतिभारो येषां तैर्मेदिनीं स्पृशद्भिरिव शोकनाशनैरशोकैरशोक-
 विशेषैः प्रदीप्तामिव अशोकवनिकां तत्रस्थः शिंशुपायां स्थितो
 मारुतिः सञ्चदैक्षत । सप्तकमेकान्वयि ॥ २-८ ॥

रा० टी०—स इति । पुन्नागादयः शोभन्ते अत एव स देशः
 तेषां प्रभया प्रदीप्त इव । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ९ ॥

रा० टी०—शातेति । केचित् शातकुम्भनिभाः छवर्णघट-
 सदृशाः तत्र सहस्रशः अशोकाः अशोभन्तेति शेषः । अर्धद्वय-
 मेकान्वयि ॥ १० ॥

गो० टी०—संतानकलताभिरित्यादि । बह्वासनैः
 कुथैः आस्तरणैश्चोपेतम् । भूमिपृष्ठाणि बिलघृष्ठाणि । सर्व-
 तुङ्गुसुमैः पादपैः रम्यामित्यन्वयः । सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्य-

प्रभाम् । विहगैः निष्पन्नशाखां क्रियमाणाभिव स्थिताम्
 युगपत्पातिपक्षिपञ्चविहृतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थिता-
 मित्यर्थः । पुष्पावतंसकैः चञ्चुपुटलप्रपुष्पालङ्कृतैरित्यर्थः ।
 आमुञ्जति । आमूलं पुष्पैर्नित्तैः व्याप्तैः पुन्नागादौ तथा
 दृष्टम् । पुष्पभारः पुष्पसमूहः स एवातिभारो येषां तैः
 अशोकैरित्यादाहुपलक्षणे तुतीया अशोकादभिरुपलक्षितां सञ्च-
 दैक्षतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २-१० ॥

११] ति० टी०—नीलाञ्जननिभा इति । एवञ्चकत्वाऽशो-
 कानामनेकवर्णपुष्परत्नं सूचितम् । विबुधोद्यानं नन्दनम्, यथा
 नन्दनमाह्लादकं तद्गदाह्लादकम् चैत्ररथं कुबेरवनं यथा चित्रं
 तद्भञ्जितम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तद्बुधमप्यतिवृत्तमिवातिक्रम्येव स्थि-
 तम् । पुष्परूपज्योतिर्गणैरायुतम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—पुष्परूपै रत्नशतैः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—मृगादिभिः स्वार्थैर्नानाविधैः शब्दै रम्यं
 कृतम् । एवंविशेषणकञ्जुद्यानमशोकवनिकान्तर्गतं ददर्शेत्यङ्-
 कर्षः ॥ १४ ॥

रा० टी०—नन्दनमिति । विबुधोद्यानं नन्दनवनमिव नन्-
 नम् आनन्दकं चैत्ररथं कुबेरवनमिव चित्रं यथेत्पुभयान्वयि
 अतिवृत्तम् उपमानाभूतवनद्वयाभ्यामधिकं द्वितीयमाकाशमिव
 पुष्परूपज्योतिर्गणैः आयुतं व्याप्तं पञ्चमं सागरमिव पुष्परू-
 पानेकरत्नैश्चित्रं सर्वेषु ऋतुषु पुष्पाणि येषु तैः पादपैः नित्तं
 व्याप्तं नानानिनदैः अनेकविधनिनादविशिष्टैः मृगगणाद्विजैः रम्यं
 गन्धाब्जं द्वितीयं गन्धमादनमिव अनेकगन्धप्रवहम् अत एव
 पुण्यगन्धैर्मनोहरम् उद्यानं शृङ्गुमे इति शेषः । श्लोकचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ ११-१४ ॥

गो० टी०—पुनरशोकवनं विविधोपमानदर्शनेन वर्णयति-
 नन्दनमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । उद्यानम् अशोकवनम् ।

१ रम्यामिति गो. पाठः । २ आमूलपुष्पनिचितैरिति गो. पाठः । ३ शिखोपमा इति गो. पाठः । ४ विविधोपमानमिति गो. पाठः । ५ रम्यं श्रिया
 वृत्तमिति गो. पाठः । ६ रममिति गो. पाठः ।

शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् । अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 स ददर्शविदूरस्थं चैत्यप्रासादपूर्जितम् । मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ १६ ॥
 प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् । मुष्णन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ १७ ॥
 निर्मलं प्रांशुभावत्वाद्दुल्लिखन्तमिवाम्बरम् । ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृतम् ॥ १८ ॥
 उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः । ददर्श शुकुपक्षादौ चन्द्ररेखामिवाम्बाम् ॥ १९ ॥
 मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् । पिनद्धां धूमजालेन शिखाभिव विभावसोः ॥ २० ॥
 पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा । सपङ्कामनलंकारां विपद्नामिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥
 पीडितां दुःखसंतप्तां परिक्षीर्णां तपस्विनीम् । ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २२ ॥
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनश्नेन च । शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥
 प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् । स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृततामिव ॥ २४ ॥

अत्र ददर्शेत्यपकृत्यते । नन्दनम् इन्द्रकीडावनम् विविधोयानं विविधवृक्षपण्डम् चैत्ररथं कुबेरकीडावनम् नन्दनमति-
 वृत्तमिव अतिक्रम्य स्थितमिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव चित्र-
 मित्यन्वयः । आकाशसाम्ये साधारणधर्ममाह-पुष्पेति । एवं
 सागरौपम्ये पुष्परञ्जिति ॥ ११-१४ ॥

१५] ति० टी०-शैलेन्द्रो हिमवान् । तस्यां पूर्ववर्णि-
 तायाम् ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-चैत्यं वर्तुळाकारत्वाद्बुद्धाद्यतनमिव
 प्रासादम् । स्तम्भसहस्रेणाधारभूतेन स्थितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८ टी०-अशोकेति । अर्जितम् अत्युद्धृतं स्तम्भसह-
 स्रेण स्थितं कैलासवत्पाण्डुरं प्रवालैः कृतानि सोपानानि यस्मिन्
 चक्षुषि मुष्णन्तं चोरयन्तमिव श्रिया द्योतमानं निर्मलं प्रांशु-
 भावत्वात् अत्युन्नतत्वात् अम्बरदुल्लिखन्तमिव चैत्यप्रासादं
 वर्तुळाकारप्रासादाविशेषम् अशोकवनिकायां ददर्श । अर्धपङ्कट-
 कान्वयि ॥ १५-१७ ॥

गो० टी०-अशोकवनिकायामित्यादि । चैत्यप्रासादं
 चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं प्रासादम् । प्रांशुभावत्वात् दीर्घ-
 स्वभावत्वात् ॥ १५-१७ ॥

१८-१९] ति० टी०-प्रांशुभावत्वाद्बुद्धस्वभावत्वात् ।
 ततस्तदर्शनानन्तरम् । मलिनवाससंवीतत्वादिविशेषणवतीं
 सीतां दुरादेव तन्मूलस्थां ददर्शेत्यनुवर्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० टी०-तत इति । ततः प्रासाददर्शनानन्तरं मलिन-
 संवीतां मलिनवक्षेणाच्छादितां राक्षसीभिः समावृतां पुनः पुनः-
 निःश्वसन्तीं शुकुपक्षादौ चन्द्ररेखामिव अमलां दोषसंसर्गरहि-
 तां सीतां ददर्श । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । मलिनसंवीतां मलिनवक्षेणा-
 वृतताम् मलिनैरङ्गैः संवीतां वा । शुकुपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं
 योक्तम् । मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चित्प्रत्य-

भिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम् । पिनद्धामिति मलिनसंवी-
 तत्वे उपमा । पिनद्धां बद्धाम् उत्तरीयराहित्यं द्योतयितुमेके-
 नेत्युक्तिः । सपङ्कां भूमेराविर्भवन्तीमिव स्थिताम् । अनलं-
 कारां पङ्कं निवर्त्य अलंकुर्वतो सन्निधानादलंकाररहिताम् ।
 विपद्नामिव पद्मिनीं रामागमनेप्ययमाश्रयो नोस्तादयितुमर्हती-
 त्येवं मन्यमानाम् । पद्मरहिताम् सरसीमिव स्थिताम् । ग्रहेण
 क्रूरग्रहेण । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे । अश्विति । कृशां
 दीनामिति पुनः पुनरुक्तिः काश्यपेनैत्ययोरतिशयप्रदर्शनाय । अत्र
 उपवासकृशां कृशामनश्नेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्त-
 पायसान्ननष्टतान्तः कल्पित इति तत्रैवोक्तम् । नीलनागाभया-
 ऽऽकृष्टसर्पतुल्यया । नीरदापायं शरदि ॥ १८-२५ ॥

२०] ति० टी०-मन्दप्रख्यायमानेन इवमिवमितिदं तदिति
 वा कथञ्चिद्ब्रह्ममानेन रूपेण स्वरूपेणोपलक्षिताम् ॥ २० ॥

२१ टी०-मन्देति । मन्दं प्रख्यां दैन्यबोधनमयते प्राप्नो-
 त्ति तेन रूपेण रुचिरप्रभा यस्या तां धूमजालेन पिनद्धाम् आ-
 च्छादितां विभावसोरग्नेः शिखाभिव ॥ २० ॥

२२] ति० टी०-क्लिष्टेन जीर्णेन पांसुष्वास्तरणेन वा
 क्लिष्टेन । सपङ्कां मलवच्छरीराम् । पद्मिनी लक्ष्मीर्लता च ॥ २१ ॥

२३ टी०-क्लिष्टेन जीर्णतया प्रतीतेन पीतेन एकेन वक्ष-
 माससा संवीताम् अनलङ्काराम् अलङ्कृतिरहिताम् अत एव
 विपद्नां पद्मरहितां पद्मिनीं सरसीमिव सपङ्कां मलिनाम् ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०-अङ्गारकेणेव तत्तुल्येन ग्रहेण
 केतुना पीडितां रोहिणीमिव ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-प्रियं जनं रामलक्ष्मणशुभ्रीवादिर्कृतं
 जनम् । श्वगणेन युनां गणेन ॥ २४ ॥

२५ टी०-दुःखसन्तप्तां वियोगजनितदुःखाकान्तामत एव
 अङ्गारकेण भौमेन ग्रहेण पीडितां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ २२ ॥

२६ टी०-अत एव अश्रुपूर्णमुखीम् अत एव हीनां क्षीर्णां

१ ददर्शं विदूरस्थमिति रा. पाठः । २ उच्छ्रितमिति गो. पाठः ।
 पाठः । ६ स्थानामिति गो. पाठः । ७ नित्यदुःखेति रा. पाठः ।

३ विमलमिति गो. पाठः । ४ मन्दमिति गो. पाठः । ५ त्रीणिवापिमिति गो.

नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २५ ॥
 सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् । तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ २६ ॥
 तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः । हियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥
 यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना । पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥
 कुर्वती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः । तां नीलकण्ठीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥
 सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा । इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ३० ॥
 भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् । निःश्वासबहुलां भीरूं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ ३१ ॥

तस्मिन् प्रतीयमानाम् अत एव दीनां प्राप्तग्लानिम् अत एव
 अनशनेन भोजनाभावेन कृशाम् अत एव शोकध्यानपरां शोक-
 हेतुकचिन्ताक्रान्तां प्रियं जनम् अपश्यन्तीं राक्षसीगणं पश्य-
 न्तीम् अत एव स्वगणेन स्वकीययुधेन हीनां स्वगणेन युनां
 सस्रदायेन च आहतताम् अत एव नित्यदुःखपरायणां शृगी-
 मिव दीनाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-जघनं पृष्ठभागं गतया प्राप्तयैक-
 या हरणदिनकृतैकसंस्कारवत्या । यद्वा पुरोभागीयवेणीद्वयरा-
 हित्येन पृष्ठलम्बयैकया वेण्या नीलनागाभया नीलसर्पतुल्यया
 वेण्योपलक्षिताम् अनेन तत्स्पष्टोऽन्यस्य मरणमेवेति सूचि-
 तम् । मेघापाथे नीलया वनराज्योपलक्षितां महीमिव स्थि-
 ताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-नीलनागाभयाकृष्णरूपसदृशयाजघनं पृष्ठान्तदेशं
 गतया प्राप्तया एकया केशविन्यासाभावेन जटीभूतया वेण्या
 उपलक्षितां नीरदापाये धनापगमे नीलया वनराज्या महीमिव
 स्थितां सीतां दृश्यन्त्युकुप्यते । श्लोकपट्टमैकान्वयी ॥ २५ ॥

रा० टी०-सुखार्हांमिति । सुखार्हां सुखयोग्यां व्यस-
 नानां दुःखानाम् अकोविदाम् अविज्ञात्रीं दुःखसंतप्तां तां सीतां
 विलोक्य उपपादिभिः सीतानोचनसमर्थैः कारणैः इयं सीतेति
 तर्कयामास । सार्धश्लोकैकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०-तामिति । उपपादिभिः उपपादनशैलैः
 मन्दप्रख्यायमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणैः
 सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-उपपादिभिः सीतास्वनिश्रयोपपादनस-
 मर्थैः । तत्कारणं प्रत्यभिज्ञानमाह-हियमाणेति । यथारूपा
 दृष्टा यादृशेषवर्णादिमत्पुत्रभूता तथारूपेयम् । भेदे हि प्रत्य-
 भिज्ञानमनुपपन्नमिति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०-तर्कणप्रकारमाह-हियमाणेति । तेन रावणेन
 हियमाणा सा सीता तदा हरणसमये यथारूपा दृष्टा तथारू-
 पैव इयमङ्गना एतेनेयं सीतैव भवितुमर्हतीति सूचितम् ॥ २७ ॥

गो० टी०-एवं लिङ्गैः सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयाऽपि
 तथा तर्कयामासेत्याह-हियमाणेति । इति तर्कयामासेति
 शेषः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-पूर्णचन्द्राननत्वादिगुणवतीं निरीक्ष्य
 तस्य बुद्धिः संदिदिहे इत्यष्टात्रिंशच्छ्लोकेनान्वयः । सुभ्रूं सुभ्रु-
 वम् ॥ २८ ॥

रा० टी०-सीतामेव वर्णयन्नाह-पूर्णेति । पूर्णचन्द्राननां
 पूर्णचन्द्रसदृशाननविविष्टां चारु मनोहरौ वृत्तौ वतुलौ पयोधरौ
 यस्यास्ताम् ॥ २८ ॥

गो० टी०-पूर्णचन्द्राननामित्यारभ्य विधां प्रशिथिला-
 मित्रेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सुभ्रूं सुभ्रुवम् उवडभाव आर्षः ।
 कुर्वन्तीमिति । दश मासान् ज्ञानेन विना मलिनापि प्रभया
 दिशः वितिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयोक्तिः । सुप्रतिष्ठितां
 सुप्रतिष्ठितपादतलाम् न राजर्तां न राजन्तीम् तां प्रसि-
 द्दाम् स्मृतिं मन्वायुक्तिम् संदिग्धां संदिग्धार्थाम् क्रुद्धिं
 संपदम् निपतितां क्षीणाम् विहताम् अविश्वासबहुकाम्
 प्रतिहताम् अलक्ष्यकार्याम् सोपसर्गां सविघ्न्याम् सकलुषां
 सकालुष्याम् भावप्रधानो निर्देशः अभूतेन असत्येन
 रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् । पुनः स्मि-
 ताशब्दो व्यवहितानुस्मरणार्थः । आन्नायानां वेदानाम्
 अयोगेन असंख्येन प्रशिथिलाम् अप्राप्तप्रतिष्ठाम् विधां
 वेदबाह्यवियाम् । यद्वा आन्नायानाम् अभ्यासानामभावेन प्र-
 शिथिलाम् अस्थिरपदां विश्यामिव सीतां निरीक्ष्य तस्य हनु-
 मतो बुद्धिः संदिदिहे इत्यन्वयः । काश्यमाळिन्यादिना तिरो-
 हितरूपत्वादिति भावः ॥ २८-३८ ॥

२९] ति० टी०-सर्वा दिशो वितिमिराः कुर्वन्तीम्
 नीलकण्ठीं सौभाग्यसुखकेन्द्रनीलमणिमयकण्ठस्थभूषणप्रभया
 तद्वर्णकण्ठाम् सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितसर्वावयवसंस्थानाम् ॥ २९ ॥

रा० टी०-प्रभया स्वशरीरकान्त्या सर्वाः दिशः वितिमिराः
 कुर्वन्तीं बिम्बोष्ठीम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-चन्द्रप्रभासादृश्यं सर्वानन्दकरत्वेन ॥ ३० ॥

रा० टी०-मन्मथस्य संबन्धिनां रतिं यथा अतिरूपत्वेन
 तत्सदृशीं सर्वस्य जगतः इष्टां पूजयाम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-नियतां भूषयनादिरूपनियमवतीम्

तापसीमिव भूमावासीनाम्, भुजगेन्द्रवधूसादृश्यं दुष्प्रभृष्यत्वेन
 रक्षःकुलनाशकत्वेन च ॥ ३१ ॥

शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् । संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥
 तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव । विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥
 सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव । अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ ३४ ॥
 रामोपरोधव्यथितां रक्षोगेणनिपीडिताम् । अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ ३५ ॥
 बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा । वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
 मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हामण्डिताम् । प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥
 तस्य संदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च । आम्रायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥
 दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ ४० ॥
 वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि गान्त्रशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—नियतां यतचित्तां तापसीमिव भूमौ आसीनां भुजगेन्द्रवधूमिव भीरुम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—न राजतीमराजतीम् विभावसोः शिखामिव पातित्रत्यतेजसा ज्वलन्तीम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—विततेन विस्तृतेन महता शोकजालेन न राजतीम् ईषरीप्त्या अत एव धूमजालेन संसक्तां संबद्धां विभावसोः अग्नेः शिखामिव ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—स्मृतीमिवेति दीर्घ आर्षः । संदिग्धामर्थसंदेहवतीम् ऋद्धिमैत्रयम् निपतिताम् अन्यायवशादिति भावः । विहताम् नास्तिकबुद्धयेति भावः । प्रतिहताम् स्वविषयालाभादिति भावः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—संदिग्धाम् अर्थनिश्चयविषयकसंदेहविशिष्टां स्मृतीं स्मृतिमिव संदिग्धां शरीरस्थितिविषयकसंदेहविशिष्टां निपतितां भीत्या चौरादिभिः क्वचिन्निःश्रिताम् ऋद्धिं मण्यादिसमूहमिव विहतां नास्तिकबुद्ध्या अनादृतां श्रद्धामिव प्रतिहतां लाभाभावान्निवृत्ताम् आशामिव ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—सोपसर्गां सविभ्राम् । सकलुषां रागद्वेषादिकालुष्यवतीम् । अभूतेनापवादेन केवलमारोपितेन कलङ्केन ॥ ३४ ॥

रा० टी०—सोपसर्गां विभ्रैः संयुक्तां सिद्धिमिव सकलुषां संशयादिना विशिष्टां बुद्धिमिव अश्रुतेन अजालेन अपवादेन मिथ्याभूतकलङ्केनेत्यर्थः । निपतितां कीर्तिमिव ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—रामोपरोधो रामसेवाप्रतिबन्धः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—कृष्णाणि वक्राणि चाक्षिपक्ष्माणि यत्र तेन ३६

रा० टी०—रामोपरोधेन रामसेवानिरोधेन व्यथितां रक्षोगेणनिपीडितां रक्षःसमूहवद्देशवासेन प्राप्तपीडाम् अत एव कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा नेत्रेण ततस्ततो वीक्षमाणां पुनः पुनः निःश्वसन्तीम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—संस्कारजालमराहिस्यान्मलकपङ्कधरत्वम् । स्वगादिमलरूपः पङ्कः । नक्षत्रराजधम्नः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—संदिदिहे प्रत्यभिज्ञावाचकात्कार्यमालिन्यादिति रोहितरूपत्वात्संदेहः । आम्रायोऽभ्यासः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—मलपङ्कधरां स्नानाभावादिनिष्पन्नमलरूपपङ्कयुतां मण्डनार्हां शोभायोग्याम् अमण्डितां वियोगेन शोभारहिताम् अत एव कालमेघैरावृतां नक्षत्रराजस्य चन्द्रमसः प्रभामिव आम्रायानाम् अभ्यासानाम् अयोगेन प्रशिथिलां विद्यामिव तां सीतां निरीक्ष्य तस्य हनुमतो बुद्धिः संदिदिहे । सार्धंश्लोकदशाकमेकान्वयि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—वाचकस्यार्कचित्करत्वमाह—दुःखेनेति । दुःखबोधयत्ये हेतुः—अनलंकृतामिति । संस्कारेणेति ज्ञानावलेपनादिरङ्गसंस्कारः । वाचो व्याकरणज्ञानादिजः संस्कारः । देव्या अर्थान्तरगतत्वं देशान्तरगतत्वम् । वाचस्तु विवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वम् । वाचोऽर्थो यथा व्याकरणाद्यभ्यासदुःखेन व्युत्पत्तिं संपाद्य बुध्यते, तद्वत्सीतां कष्टेन बुबुधे ३९

रा० टी०—दुःखेनेति । संस्कारेण यथाचित्तस्नानादिरूपसंस्कृत्या हीनाम् अत एव अर्थान्तरं गतां वाचमिव अनलंकृतां सीतां दुःखेन बुबुधे ॥ ३९ ॥

गो० टी०—दुःखेनेति । संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनाम् अत एव विवक्षितार्थान्तरं गतां विपरीतार्थमित्यर्थः । संस्कारहेतुतया प्रतिपिपादयिषितार्थं वक्तुमशक्नुवतीमविवक्षितमर्थं बोधयन्तीं वाचमिव । सम्यग्व्युत्पत्त्यभावादर्थान्तरं गतां व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रतिपादयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—कारणैरुपपादयन्सीतानिश्चयहेतुभिरुपपत्तिमन्तं संपादयन् ॥ ४० ॥

रा० टी०—तामिति । तां सीतां समीक्ष्य कारणैर्हेतुभिरुपपादयन् सन् इयं सीतेति तर्कयामास अनुमानेन निश्चयं चकार ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—इदानीं सीतास्वोपपादकमाह—वैदे-

सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२ ॥
 श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च । तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥
 तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥
 पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं पुत्रङ्गमैः ॥ ४५ ॥
 भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥
 इदं चिरगृहीतत्वाद्दसनं क्रिष्टवत्तरम् । तथाप्यनूनं तदूर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥

ह्या इति । तदा स्वप्रस्थानसमये । 'गात्रशोभीनि' इति पाठः कृतकसंभतः । येष्वङ्गेषु यान्याभरणजालान्यकीर्तयत्तान्शाभरणजालानि तत्तद्गात्रशोभीन्यलक्षयदिति प्रत्यभिज्ञाप्राप्त्याप्यं सिद्धम् । तीर्थस्तु—'शाखाशोभीनि' इति पाठं प्रकल्प्य रामविशेषसमये भूषणधारणस्यावृत्तित्वाद्देहेषा भूषणानि स्वाङ्गेषु उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीति गम्यत इति व्याचक्षुः, तत्तत्-रशोकयोर्हस्तेष्विति तथा श्यामानि चिरयुक्तत्वादिति पदस्वरसविरुद्धम् । किंचैवं तदङ्गे रामोकाभरणभावाद्दसीतात्वमेव स्यात् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तदप्रकारमाह—वैद्येह्या इति । तदा प्रस्थानसमये वैदेह्या अङ्गेषु यान्याभरणजालानि रामोऽन्वकीर्तयत् तानि गात्रशोभीनि अलक्षयत् अपश्यत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—वैदेह्या इति । शाखायां शोभन्त इति शाखाशोभीनि भर्तृविरहकाळे भूषणधारणस्यावृत्तित्वाद् स्वाङ्गेषु उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यर्थः । कर्णवेष्टौ कुण्डले । 'कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम्' इति सज्जनः । श्वदंष्ट्रः त्रिकर्णकाण्डयः पुष्पाकारः कर्णपाशंभूषणविशेषः त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्चेत्यभिधानरत्नमाला । हस्तेषु हस्तावयवेषु श्यामानि विरहतापौष्ण्यवशाच्छ्यामीभूतानि । तथा चिरयुक्तत्वाद् चिरघृतत्वाद् संस्थानवन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्थानानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०—अथ कस्मिन्गात्रे किमाभरणं दृश्यते तत्राह—सुकृताविति । सुकृतौ निर्मितौ कर्णवेष्टौ कुण्डले । श्वदंष्ट्रौ कर्णाभरणविशेषौ त्रिकर्णकारपरामानौ । सुसंस्थितौ कर्णरूपाङ्गे सुप्रतिष्ठितौ । उपलक्षये इति शेषः । हस्तेषु हस्तावयवेषु च यानि मणिविद्रुमचित्राण्याभरणानि रामेणोक्तानि तथैव सुस्थितान्युपलक्षये ॥ ४२ ॥

रा० टी०—आभरणान्येवाह—सुकृताविति । सुकृतौ निपुणतया निर्मितौ कर्णवेष्टौ कुण्डले श्वदंष्ट्रौ श्वनां दंष्ट्राकृतौ कर्णाभरणविशेषौ च मणिविद्रुमचित्राण्याभरणानि चिरयुक्तत्वाद् श्यामानि तथासंस्थानवन्ति रामोकावयवविन्यासयुक्तानि हस्तेष्वाभरणानि यत्तानि—सर्वाणि यानि रामोऽन्वकीर्तयत् तान्येव अहं मन्ये इत्येव तत्तत्तत्त्वात्संस्थितैवमिति सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४३] ति० टी०—चिरयुक्तत्वाच्चिरकाळमसंस्कृतदेहस्थि-

तत्वेनासंस्कृतत्वाद् श्यामान्यपि श्यामवर्णान्यपि तथासंस्थानवन्ति रामोक्तसंनिवेशवन्ति । यानि रामोऽन्वकीर्तयत्तान्येवैतानीति मन्ये ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तान्येवेत्यर्थमेकं वाक्यम् ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—इतोऽप्येवमित्याह—तत्रेति । रामोपदिष्टेषु यान्याभरणान्यवहीनानि पतितानि । ऋष्यमूकादावित्यर्थः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—हेत्वन्तरमाह—तत्रेति । तत्र रामाशापिताभरणेषु यानि अवहीनानि ऋष्यमूकादौ पतितान्यहं नोपलक्षये यानि न अवहीनानि तानि एव इमानि संशयः अत्र संदेहो न ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तत्रेति । तत्र ऋष्यमूके यान्यवहीनानि पतितानि तान्यहं नोपलक्षये अत्रेति शेषः । अस्याः सीतायाः सकाशात्तानि नावहीनानि न पतितानि तानीमानि तत्तुल्यत्वात् ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—कानि त्यक्तानीति त्वयावगतानि तत्राह—पीतमिति । कनकपट्टाभस्त्वेन स्वर्णतन्तुमात्रनिष्पन्नत्वं तस्य सूच्यते । नगासक्तं वृक्षासक्तम् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—अन्तरीयवस्त्रमात्रधारणमपि हेतुरिति बोधयन्नाह—पीतामिति । कनकपट्टस्याभा दीप्तिरस्मिन् तत्पीतसुत्तरीयं नगासक्तं वृक्षे संसक्तं पुत्रङ्गमैर्वा नैस्तदा आसङ्गनसमये दृश्यम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—पीतमित्यादि । पुत्रङ्गमैः सृष्टीवादिपुत्रङ्गमैः यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाभ्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । नगासक्तमित्यनेन पतनदशायाश्चसरीयार्थं वृक्षे किञ्चित्सक्तमिति शोच्यते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—ऋष्यमूके वस्त्रभूषणत्यागोऽप्यनयैव कृत इत्याह—अनयैवेति ॥ ४६ ॥

रा० टी०—भूषणानीति । अनयैव अपविद्धानि परिक्षिप्तानि भूषणानि दृष्टानि ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—इदं वसनम् अन्तरीयवस्त्रमित्यर्थः । चिरयुक्तत्वात्क्रिष्टवत्तरं अयनादिना मृदितं तथापि तदूर्णम् । स पीतो रामः । अननमप्रच्युतम् क्लीबत्वमार्थम् अर्षणादिर्वा वर्णशब्दः । तथा श्रीमच्छोभावाद् । यथेतरत् अस्मद्गृहीतसुत्तरीयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—इदमिति । यद्यपि चिरगृहीतत्वाद्देहोतिर्दं

इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रनष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥
 इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मद्नेन च ॥ ४९ ॥
 स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मद्नेन च ॥ ५० ॥
 तस्या देव्या यथारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवम् । रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणम् ॥ ५१ ॥
 अस्या देव्या मनस्तस्मिन्स्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥
 दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥
 [दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥]

वसनं क्लिष्टवत्तरम् अतिबाधितामं तथापि तद्वर्णं पीतवर्णवि-
 शिष्टे तथा श्रीमत् बह्वैश्वर्यलभ्यं यथा इदम् अन्तर्रीयं तथा इत-
 रत् तद्वृत्तासक्तोत्तरीयमपि ॥ ४७ ॥

गो० टी०—इदमिति । इतरत् उत्सृष्टम् । तदुत्तरीयं
 यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं
 तथा श्रीमत् न्यनमिति योजना ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—एवं जातनिश्चय आह—इयमिति ।
 प्रनष्टा दर्शनमप्राप्तापि यस्य रामस्य मनसस्तु न प्रणश्यति
 नादृष्टा भवति नित्यं संनिहिता भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—इयमिति । प्रनष्टापि यस्य रामस्य मनसः सती
 महिषी न प्रणश्यति तस्य रामस्य सा प्रियाश्रिया इयमेव ॥ ४८ ॥

गो० टी०—इयमिति । सा रामस्य प्रिया सती महि-
 षीति कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न
 प्रणश्यति सदा मनसा दृष्टा भवतीत्यर्थः । सा कनकवर्णाङ्गी
 इयम् मया परिदृश्यमानेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—सेयमेव । के चत्वारस्तत्राह—कारु-
 ण्येनेति ॥ ४९ ॥

रा० टी०—इयमिति । चतुर्भिः कारुण्यादिभिर्यत्कृते
 यदर्थं रामस्तप्यते सा इयमेव ॥ ४९ ॥

गो० टी०—इयं सेति । रामः कारुण्यादिभिश्चतुर्भिः
 यत्कृते परितप्यते सेयम् । कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं
 विभज्य दर्शयति—स्त्रीति । आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः तत्र
 कृतमिति कारुण्यात्परितप्यते । आनृशंस्यमकूरत्वम् आश्रि-
 तसंरक्षणैकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् आश्रिता न रक्षि-
 तेति परितप्यते । अधो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्युक्तरित्या
 आत्मार्थभृता पत्नी नष्टेति शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति
 मद्नेन परितप्यत इति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५०] ति० टी०—परितापहेतुकारुण्यादि स्वयमेव दर्श-
 यति—स्त्रीति । प्रणष्टा परेण पीडिता मया च सती सा न
 रक्षिता । आपादि स्त्रियो रक्षया इत्युक्तेस्तदकरणकृतकारुण्या-
 त्परितापः । वनं प्रस्थितमपि मामाश्रिता सा च न रक्षितेति
 आनृशंस्यत आश्रितसंरक्षणस्वभावत्वेन तदकरणत्परितापः ।
 पत्नी सर्वधर्मसाधनभृता नष्टेति धर्मनाशचिन्ताशोकेन परिता-
 पः । प्रियेति परमरूपलावण्यादिमती परमसुखसाधनभृता

नष्टेति पूर्वसंभोगादिस्मरणजमद्नेन सर्वसिद्धसर्वेन्द्रियपरि-
 तापः ॥ ५० ॥

रा० टी०—कारुण्यादीनि यथाविभागं हेतुत्वेन प्रकल्प्या-
 ह—स्त्रीति । स्त्री आपत्काले संरक्षणीयकान्ता प्रनष्टा इतिहेतोः
 कारुण्यात्, आश्रिता प्रनष्टा इत्यानृशंस्यतः कूरत्वापत्तादात्,
 पत्नी नित्यसंयोगवतीत्वेन सकलधर्महेतुभृता प्रनष्टेति शोकेन
 च प्रिया प्रनष्टेति मद्नेन च संतप्तोऽभर्षदिति शेषः ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—अस्या यथा रूपादि तथा रामस्य, यथा
 रामस्य रूपादि तथास्या अपि, अतः सांस्या योग्यः, इयं च
 तस्य योग्येत्यर्थः अनेनोभयोरन्योन्यमानुष्यत्वं दर्शितम् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—अस्या इति । अस्याः यथा रूपादि तथा
 तस्य रामस्यास्तीति शेषः । यथा रामस्य रूपादि तथा अस्या
 अस्ति अनयोरेव परस्परं सादृश्यमस्तीत्यर्थः अत इयं
 रामस्यैव ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अथानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या
 इति । अस्याः स्तीतायाः रूपं शरीरम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवं च यथा
 यथाविधम् तथाविधमेव रामस्यापि रूपम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवं
 च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवं च यथा यथाविधम्
 तथाविधमेवाराया रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्टवं च अतः इयमसिते-
 क्षणा तस्य योग्येति शेषः ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०—अथान्योन्यानुरागमाह—अस्या देव्या
 इति । येनास्याश्रितं रामे सक्तं तस्य चास्यां तेनेयं स च जी-
 वति । चित्तसंनिधानेन वियोगाभावादिति भावः । मुहूर्तमपी-
 त्यस्यान्यथेत्यादिः—न जीवेदिति च शेषः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—अस्या इति । अस्याः मनः तस्मिन् रामे तस्य
 रामस्य च मनः अस्यां तेन हेतुना इयं स च जीवति मुहूर्त-
 मपि अन्यथा न जीवेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—तथाऽनयोरन्योन्यस्यानुरागमाह—अस्या इति ।
 अस्या देव्या मनस्तस्मिन् रामे प्रतिष्ठितम् तेन हेतुना इयं मुहूर्त-
 मपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितं तेन कारणेन स
 मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यमनोनिवेशनाभावे मुहूर्तजी-
 वनमपि न घटत इति भावः ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०—दुष्करमिति । अत्र तेनेति वक्तव्ये ।

एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः । जगाम मनसा रामं प्रशंसन् च तं प्रभुम् ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

सीतायाः शुभशीललक्षणानि प्रशंसन्नुमान्यस्याः कृते खरविराधादयो हताः सेयमप्येतादृशीं दुरक्स्थामनुभवतीति परिशोचति
प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः । गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः । सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान्विललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया । यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥

तेन चित्तसंनिधानेन । दुष्करं किं कृतवांस्तत्राह—धारय-
तीति । वर्तमानसामीप्ये लट् दधारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—दुष्करमिति । अनया हीनः रामः आत्मनो
देहं धारयति शोकेन च न अवसीदति सर्वविस्मारकलेदं प्रा-
प्नोति तद् दुष्करं कृतवान् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—माल्यवति शैले रामस्य सीताविरहकेशातिशयं
निशाम्य हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चिद् स्त्रियाः कृते कथमेवम-
भूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्ततया संप्रत्यस्या
वैलक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञतया एतद्विरहे रामस्य देह-
धारणं सर्वात्मना अशक्यमित्याह—दुष्करमिति । दुष्करं
कृतवान् रामः इमां विद्युज्य समाधानपरो रामः प्रकामम-
शक्यं कृत्यमकरोत् । हीनो यदनया प्रभुः अनया विना देहं
धृत्वाऽवस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यम् । प्रभुः गजाश्वादिकं
शिक्षयितुं राज्यं पाठयितुं च जानाति । न प्रणयधारयां प्रथ-
मांशमपि भुक्तवान् । धारयत्कामनो देहम् । किमिदं याचि-
तकं शरीरं धारयति स्वस्येव हि देहोऽयं देहं भोगायतनं हीदं न
दुःखायतनम् “दिह, उपचये” इत्यस्माद्गतोः “इयुपथ—” इत्या-
दिना कः तेनायमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया
तस्यकमुमुक्षुं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं मुक्तमिति
भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यं तत्राह—न
शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—सीतामेवमेवंगुणां तथा मलिनवासःसंवी-
तत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपातित्रत्यधर्मवतीं दृष्ट्वा
हृष्टः सन् रामं सस्मार, स्मृतं च तं प्रशंसन् । एवं पाति-
त्रत्यगुणवत्पत्नीलाभेन भाग्योत्तरो रामः । ईदृश्या वियोगेने-
दृशी पीडा, ईदृशीप्राप्तय उद्यमश्चोचित एवेति । चात्सीतां च
प्रशंसन् । बलवता भव्येन प्रभुणा हताऽपि यैवं पातित्रत्यात्त-
देषैव सर्वोत्तमेत्येवं प्रशंसन् ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रा० टी०—एवमिति । तदा तस्मिन् काले एवं

१ तदेति गो. पाठः । २ ऽपीति गो. पाठः ।

सीतां दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः रामं मनसा जगाम प्रशंसन्
च ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं किञ्चिद्विशेषान्तरेण दर्शयति—दुष्करं
कुरुत इति ॥ ५४ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतत्वोपवा-
सकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपातित्रत्याधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा
हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सस्मार तं प्रभुं इदित्यं रामं
प्रशंसन् च । पुनः प्राप्त्युपयुक्तपातित्रत्याधर्मनिष्ठत्वदर्शनात्
भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्यवतीं सीतां
दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महान् शोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान्
राम इत्यस्तौषीत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

१] ति० टी०—सीतां प्रशस्य प्रशंसा च प्रागुक्तरूपा ।
चिन्तापरः सीताविषयदुःखेनेति भावः ॥ १ ॥

रा० टी०—इदमत्कर्वुंकरामप्रशंसासुपकमते—प्रशस्येति ।
हरिपुङ्गवो हनूमान् सीतां प्रशस्य गुणैरभिरामं रामं संस्मृत्य
चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥

गो० टी०—प्रशस्य त्वित्यादि । प्रशस्तव्यां प्रशंसि-
तव्याम् रामं सीतां च । प्रशस्येति अस्या देव्या इत्यादिनो-
भयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—सीतामाश्रित्य सीतासुखित्य ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । स इहमान् सुहृत्तं ध्यात्वा सीतां
सीतादुःखमाश्रित्यावलोक्य विललाप विविधसुवाच ॥ २ ॥

गो० टी०—स इति । सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्या ॥ २ ॥

३] ति० टी०—गुरुभिर्विनीतस्य शिक्षितस्य लक्ष्मणस्य
गुरुप्रिया गुरो रामस्य पत्नीत्वात् । तद्वदेव परमोपास्यत्वे-
नाभीष्टा सीताऽयोजिजा निःसीमपातित्रत्या रामपत्न्यपि यदि
दुःखार्ता दुःखपीडिता, तर्हि कालो दुरतिक्रम इति हि निश्चि-

रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः । नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चैयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् । जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्या हेतोर्विज्ञाक्षया हतो वाली महाबलः । रावणप्रतिमो वीर्यं कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥

तमित्यर्थः । दुःखोपायघटकत्वस्य काळ एव प्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु न दुःखं सुखं वा कालमात्रजन्यम्, कर्मावृत्तानवै-
फल्यपत्तेः । तत्सापेक्षकाळजन्यत्वेऽपीश्वरावतारस्तीतारामयोः
कर्माभावात्कथं दुःखमिति चेन्न । वस्तुतस्तु तयोर्दुःखाभावेऽपि
लोकानुग्रहाय गृहीतमनुष्यदेहयोस्तेषां मनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रति-
बन्धाय नटवद्वयवहारमभिनयतोः सुखदुःखादिकालिकसुखावि-
कासाद्यभिनयेन तन्मायाभोदितस्यैव देवांशस्य ह्यनुमतोऽभिनी-
तकार्यदर्शनेन तत्कारणाद्भयानादुःखातंत्वाशुक्तेः सामञ्जस्यात् ।
यथा च परेणोद्बोधनं विना ह्यनुमतः स्वबलपराक्रमो मोहः,
तथानयोर्भगवत्स्वरूपत्वे इदानीं तस्य मोह इति वक्तुं शक्य-
त्वात् पश्चात् भगवदिच्छयैव तस्य तयोः स्वरूपज्ञानेऽपि न
किञ्चिदवयम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—मान्येति । गुणभिर्निनीतस्य
त्रिद्वितस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया गुरोः रामस्य प्रिया सीता
यदि दुःखार्ता तर्हि काळः परमात्मसंकेतः दुरतिक्रमः अति-
क्रमिगुमशक्यः ॥ ३ ॥

गो० टी०—मान्येति । गुणविनीतस्य गुणभिः शिक्षितस्य ।
गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः काळो दुरतिक्रम
एवेत्ययमर्थः सिद्धो भवतीत्यर्थः । द्विसन्धोऽवधारणे अय-
यानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायाः सीताया अपि
यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा काळो दुरतिक्रम एवेति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—नन्वेवविषदुःखातिशये जीवनहानिरेव
स्मारत आह—रामस्येति । लक्ष्मणो राम एवंविधे दुर्गे
स्थितामपि मां दिग्बाहैः सङ्ग्रामपि वेनकेनाद्युपावेनोन्नतव्याग-
त्वाभावात्स्यतीति तस्य व्यवसायज्ञा पराक्रमज्ञा सीता नात्यन्तं
क्षुभ्यते नैराश्रयमूलकं प्राणत्यागसंपादकं क्षोभं न प्राप्नोती-
त्यर्थः । जलदागमे वर्षाकालेऽपि गङ्गा यथेतरस्यदन्दीवधुर्धरवेगं
न प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

रा० टी०—रामस्येति । देवी सीता यतो रामस्य लक्ष्म-
णस्य च व्यवसायज्ञा अनिवार्यपराक्रमविज्ञानी अतोऽत्यर्थ-
मत्यन्तं न क्षुभ्यते । तत्र दृष्टान्तः जलदागमे वर्षेतां गङ्गा प्रया-
गस्थजाह्नवीव ॥ ४ ॥

गो० टी०—रामस्येति । व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय
तद्व्यवसायमेव प्रेक्षमाणो एतद्गतं मम अय्येह जीवितं जन्मामि-
त्येवं रामव्यवसायं जानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
रामे मायासुगात्रसात्त्वियपि यारीचोऽप्यमिति तदानीमपि
निमित्तवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा । सर्वेष्वरादप्याभितसंरक्षणे
सञ्जयुक्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते । अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणं

क्षोभविशेषणत्वे यत्किञ्चित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सतानाशकाले
प्राप्तेऽपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाह-
भ्यवती । गङ्गेव जलदागमे क्षोभहेतोः सत्यपि यथा गङ्गा न
क्षुभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तुल्यशीलवयोवृत्तां रामतुल्यस्वभाववय-
श्रारिणाम् अभिजनः कृकम् । लक्षणं सास्रद्रिकोक्तम्, अत एव
सीताया रामस्य पुरुषान्तरे ऋणन्तरे चाप्रवृत्तिः स्वभावस्युत्तेति
सूचितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तुल्येति । तुल्यानि रामशीलादिसदृशानि
शीलं वयश्च इत्यभावरणं च यस्याः तुल्ये अभिजनः कृकं
लक्षणं सास्रद्रिकोक्तम् यस्याः तां वैदेहीं राघव एवाहति
अत एव इयं वैदेही एव तं राघवमर्हति ॥ ५ ॥

गो० टी०—तुल्येति । तुल्यशीलवयोवृत्तां शीलं स्वभावः ।
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितमिति प्रक्रियया
तुल्यस्वभावां तुल्यवयस्कां षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी
तुल्या अन्यथा वैरस्यापत्तेः श्लाघविरोधाच्च । अत एव विष्णुः—
'वर्षैरेकगुणां भार्यासुद्वहेत्रिगुणो वरः । षष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा
वयोमात्रावरा च या ॥' इति तुल्यवृत्ताम् । दोषो यथापि तस्य
स्यात् सतामेतदगर्हितमिति रामवृत्ताम् । 'पापानां वा दृष्टानां वा
बधाहाणां पुनर्हृम । कार्यं करुणमायेंण न कश्चिन्नपराप्यति ॥'
इत्युक्तवत्याः सीताया इत्थेन तुल्यम् तुल्यशब्दोऽष्टरूपपरः ।
रामातुरूपशीलवयश्रारिणामित्यर्थः । तुल्याभिजनलक्षणाम् अभि-
जनः कृकं लक्षणं सास्रद्रिकं सार्वभौमलक्षणवतो भार्यया
यैः सास्रद्रिकलक्षणैर्भार्यां तैर्गुणामित्यर्थः । एवंविधत्वाद्वापवो
वैदेहीमर्हति वैदेही राघवमर्हति । कोके सौन्दर्यादिमतः सौन्दर्या-
दिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिमत्या न सौन्दर्यादिसर्व-
वान् अनयोस्तु सर्वं संपन्नमिति विस्मयते । असितेक्षणे-
त्यधिकविशेषणदानाद्रामायेषया सीताया नयनसौन्दर्यमधिक-
मित्युच्यते । अत एव रामो वक्षयति । न जीवेयं क्षणमपि विना
तामसितेक्षणांमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—मनसा रामं जगाम अस्याः स एवाह-
रूप इति सस्मारेत्यर्थः । नवहेमाभाम् नवां तरुणीं हेमाभां
चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तामिति । कोकः कान्तः क्षोभावान् बया
यत्कान्त्यैव सर्वैः प्रकाशते इत्यर्थः, तां भियमिव नवहेमाभां
तां सीतां दृष्ट्वा मनसा रामं जगाम इदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अस्या हेतोः सर्वस्मिन्ना स्वस्वदृष्ट्याः प्रांस्य-
र्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य भहेन्द्रेणैव शम्बरः ॥ ८ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥
 खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँलोकविश्रुतः ॥ ११ ॥
 सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥
 यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
 राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाम्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥
 इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः । सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥
 उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णां शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥
 विक्रान्तस्फार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अस्या इत्यादिभिः । अस्याः हेतोर्वाची हतः वीर्यं रावणप्रतिमो रावणसदृशः कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥

गो० टी०—अस्या हेतोरिति । “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति षष्ठी अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७-१० ॥

८-१० [ति० टी०—दूषणान्तरङ्गोनिपातश्चैतदासकत्या क्षर्पणस्त्रानिरासमूलत्वाद्भवेणप्रतिबन्धसंभावनामूलकत्वाच्चैतन्मूल एव । शम्बरोऽयं प्रयुञ्जहतादन्य एव महेन्द्रपदेन ततुल्यप्रयुञ्जे लक्षणं वा ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—विराध इति । महेन्द्रेण शम्बर इव विराधश्च हतः अस्या हेतोरित्यनुकूप्यते एवञ्चत्तरेष्वपि ॥ ८ ॥

रा० टी०—चतुरिति । रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि निहतानि ॥ ९ ॥

रा० टी०—खर इति । खरादिर्निहतः ॥ १० ॥

११-१२ [ति० टी०—अस्या निमित्ते सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्यां निमित्तभूतायां सत्यामित्यर्थ इति तीर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—ऐश्वर्यमिति । वालिपालितम् अत एव दुर्लभम् अन्यैरलभ्यं वानराणामैश्वर्यं वानरनिरूपितेभरत्वम् अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् ॥ ११ ॥

रा० टी०—सागर इति । निरीक्षिताऽवलोकिता ॥ १२ ॥

गो० टी०—ऐश्वर्यमिति । अस्या निमित्ते “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३ [ति० टी०—परिवर्तयेदधरोत्तरं कुर्यात् । सहरोदिति यावत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—यदीति । अस्याः कृते प्राप्तये समुद्रान्तां मेदिनीं जगत् त्रिलोक्यां वा परिवर्तयेत् आमयेत् तर्हि युक्तमेव इति मे मतिर्निश्चयः ॥ १३ ॥

गो० टी०—यदीति । परिवर्तयेत् अधरोत्तरं कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थम् । जगच्चापि न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४ [ति० टी०—एवं मतेषु कत्वसुपपादयति—राज्यं वेति । त्रैलोक्यराज्यसीताप्राप्तयोः कतरदुत्कृष्टमिति विचारे आर्यं द्वितीयकोटिशतांशेन सादृश्यमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—राज्यमिति । त्रिषु लोकेषु राज्यमधिकमिति शेषः, सीता वाऽधिकेति विचार्यमाणे सतीति शेषः, सकलं त्रैलोक्यराज्यं सीतायाः कलां षोडशान्शमपि नाप्नुयात् ॥ १४ ॥

गो० टी०—राज्यं वेति । राज्यसत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥

१५-१६ [ति० टी०—आधिक्यमेवोपपादयति—इयमिति । अनेन कुलम्, भर्तृदृढव्रतस्येन चारित्र्यातिशयः । मेदिनीं भित्त्वेत्यनेनायोनिजतयाऽमातृषदिव्यरूपत्वं दर्शितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—इयमिति । भर्तृदृढव्रतस्य सीता हलमुखेन क्षते आकृष्टे क्षेत्रे मेदिनीं भित्त्वा पद्मरेणुनिभैः केदारपांसुभिः कीर्णा व्याप्ता सती उच्यते । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०—इयमिति । भर्तृदृढव्रता भर्तरे दृढव्रता । केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७ [ति० टी०—आर्यशीलस्य पूज्यशीलस्य । अनेन महाकुलीनपाणिग्रहणं दर्शितम् ॥ १७ ॥

१८ [ति० टी०—यच्छेषतयैवं प्रायस्त्वं दर्शितं तस्य कालस्य दुरतिक्रमत्वमाह—इयं सेति । राक्षसीवशमागता कालप्राबल्यादिति भावः । ‘फलमत षपपत्तेः’ इति व्याससूत्रेणापि कालात्मनो भगवत एव कर्मफलप्रापणसामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—विक्रान्तस्येति । विक्रान्तस्य अतिपराक्रम-

सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा कंष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
 संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा । या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥
 सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी । सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥
 इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥
 अस्या नूनं पुनर्लाभाद्वाघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥
 नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
 भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि । एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥

विशिष्टस्य आर्यशीलस्य क्षत्रियपरमधर्मप्रवृत्तिस्वभावस्य अत एव संयुग्मे संयामेयु अनिनर्तितो दशरथस्य एषा ज्येष्ठा स्त्वेषा धर्मज्ञस्य रामस्य दयिता अतिप्रिया भार्या इयं सीता राक्षसीवशम् आगता प्राप्ता । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥१७॥१८॥
 गो० टी०—विक्रान्तस्येति । आर्यशीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—भर्तृस्नेहबलात्कृता बलात्प्रवर्तिता ॥ १९ ॥
 रा० टी०—सर्वानिति । भर्तृस्नेहबलात् सर्वान् भोगान् परित्यज्य कष्टानि अचिन्तयित्वा च कृता सहगमनविषयकप्रयत्नवती सीता वनं प्रविष्टा ॥ १९ ॥

गो० टी०—सर्वानिति । सर्वान् भोगान् भुज्यन्ते इति भोगाः शुक्रसारिकाकान्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च परित्यज्य परि विशेषेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्वक्त्वा । अयं च परित्यागो न स्वयशेनेत्याह—भर्तृस्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तदितरमखिलमपि त्याजयति हि । त्यक्तेषु स्मरणाभावेऽपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति नेत्याह—अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरेकत्वस्वहृदये हि दुःखाद्युत्पन्नसंभावनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं वनम् भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदि कग्रमिति भावः । यातनां तीव्रवेदानाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनहृत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

२०] ति० टी०—भर्तृशुश्रूषणापरा । सन्नतात्स्वार्थं णिचि “ण्यासश्रन्ध—” इति युष् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—पूर्ववदेवाह—सेयमिति । यातनां राक्षसीभिः संपाद्यमानतीव्रदुःखम् । अनर्थानामापदाम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—संतुष्टेति । भर्तृशुश्रूषणापरा पतिशुश्रूषणे निरता या सीता भवने इव वनेऽपि परां प्रीतिं भजते अनर्थानां दुःखानाम् अभागिनी प्राप्त्ययोग्येत्यर्थः सेयं सीता एतां यातनां सहते । शुश्रूषणेति युज्यन्तम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

२२—२३] ति० टी०—शीलसंपन्नामीदृशदुःखेऽपि चारिष्यप्रच्यवरहिताम् । प्रमथितां प्रमथितामपि । प्रपा पानीयशाला ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—इमामिति । रावणेन प्रमथितां हिंसितप्रायाम् इमां सीतां पिपासितः प्रपामिव राघवो द्रष्टुमिच्छति ॥ २२ ॥

रा० टी०—अस्या इति । मेदिनीं पृथ्वीं पुनः प्राप्य राज्यपरिभ्रष्टः राजा इव अस्याः सीतायाः लाभात् राघवः प्रीतिमेष्यति प्राप्त्यति ॥ २३ ॥

गो० टी०—इमामिति । प्रपां पानीयशालिकाम् ‘ प्रपा पानीयशालिका ’ इत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—काम्यन्त इति कामाः, भुज्यन्त इति भोगाः सकचन्दनादयः, तैस्यक्ता तत्समागमकाङ्क्षिणी । ‘एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि’ इति न्यायेनेति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—कामेति । कामभोगैः परित्यक्ता सीता तत्समागमकाङ्क्षिणी रामसमागमविषयकोत्कटेच्छावती सती आत्मनो देहं धारयति ॥ २४ ॥

गो० टी०—कामेति । काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च सकचन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—राक्षस्यः राक्षसीरित्यर्थः । एकस्मिन्लक्ष्ये तिष्ठति तादृशं हृदयं यस्याः सा । किं तदेकं लक्ष्यं तत्राह—नूनं राममेवेति ॥ २५ ॥

रा० टी०—नेति । एकस्थहृदया एषा सीता राममेवाह पश्यति अतः राक्षस्यो राक्षसीः पुष्पफलद्रुमांश्च न पश्यति २५

गो० टी०—नैषेति । नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति नेमान् पुष्पफलद्रुमान् रामविरहकृशात्तियेन राक्षसीदर्शनवत्पुष्पफलवतं द्रुमाणामपि दर्शनमस्या असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाम्चित्ता राममेवाह पश्यति ध्यायतीत्यर्थः रामागमनसंभावनावती दिशोऽवलोकयतीति वार्थः । यद्वा निरन्तरेण रामाद्यभवेन परिसरवती कोऽपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥

२६] ति० टी०—राममेवेत्यत्र शोभनाह—भर्ता नामेति । शोभनं शोभा ॥ २६ ॥

रा० टी०—भर्तेति । भर्ता भूषणादप्यधिकं भार्याशोभनं शोभोभादेवः अतः शोभनार्हाऽपि एषा सीता तेन रामेण रहिता सती न शोभते ॥ २६ ॥

दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेषणाम् । सुखार्हा दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥

क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभेषणा या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।

सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणभिः संरक्षयते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥

हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परया निपीड्यमाना ।

सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।

हिमव्यपायेन च शीतरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तं जातबुद्धिः ।

संश्रित्य तस्मिन्निषसाद् वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

२७] ति० टी०—एतदेकहृदयत्वज्ञानादेव रामः प्रभुर्यजी-
वनरूपं दुःखेनावसादनाभावरूपं च दुष्करं कुरुते ॥ २७ ॥

रा० टी०—दुष्करमिति । अनया हीनो रामः यदात्मनो
देहं धारयति दुःखेन अवसीदति च न तद् दुष्करं कुरुते ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—ममापि तिर्यग्योनेरपि विषयानभि-
ज्ञस्यापि ॥ २८ ॥

रा० टी०—इमामिति । असिताः कृष्णाः केशाः यस्याः तां,
तां प्रसिद्धां इमां दुःखितां ज्ञात्वा ममापि मनो व्यथितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—इमामिति । असितः केशान्तः यस्यास्तां
केशानामग्रं नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभम् । अतस्तदेवाह—असि-
तकेशान्तां गुडालकाटतस्यापि व्यामोहकरीम् । शतपत्रनिभे-

क्षणं यद्यपीयमन्त्रितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयं
कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनीम् । सुखार्हा रामोत्सङ्गे

स्थातुमर्हाम् । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि
व्यथितं मनः शाखाशृगस्य ममापि मनो व्यथितं किञ्चित् परम-

दयालो रामस्वैतः भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो
व्यथितं किं पुनः कामिन इति वा ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—क्षितितुल्या क्षमा यस्याः सा । दृष्टि-
मात्रेण रावणस्याभस्मीकरणत्वात् । संरक्षयते परैरनपहाराय
गोप्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०—क्षितेतीति । क्षितेरिव क्षमा यस्याः सा या
सीता राघवलक्ष्मणाभ्यां रक्षिता सा सीता विकृतेक्षणभिः
राक्षसीभिः वृक्षमूले संरक्षयते ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—कृपणां शोच्याम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—हिमेति । व्यसनस्य दुःखस्य परम्परया नि-
पीड्यमाना अत एव हिमेन हता नलिनी कमलिनी इव जनक-
सुता सहचरेण चक्रकेण रहिता चक्रवाकीव कृपणां शोच-
नीयां दशां प्राप्ता ॥ ३० ॥

गो० टी०—हिमहतेति । हिमहतेति विशेषणैः नलिन्याः

पूर्वं बहुकालशोभितत्वं सिद्धं तद्दृष्टशोभा द्वादशवर्षं निष्प्र-
तिबन्धं भोगान् भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेन हि

नष्टशोभेत्युक्तम् । व्यसनपरंपरया विरह इव संश्लेषोऽपि मध्ये
मध्ये नागत्य निवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येण वृत्तम् । अ-

तिपीड्यमाना अतिक्रम्य पीड्यमाना आश्रयानतुरूपं व्यस-
नमनुभवतीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकी लाभकालमवग-

म्य दुःखं सोढुमसमर्था चक्रवाकीसाम्येनायमर्था लभ्यते
सा हि रात्रिविरागकालं प्रबुध्य दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धस्य

जनकसुता एवं व्यसनं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता
केवलं सुखसंवर्धितेत्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तन-

लिन्यादिकं नोपमानं भवितुमर्हति । किञ्चिदुक्तिमात्रम् । वा-
ञ्छानसाऽपरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—न केवलमशोक एव शोकजनकश्चन्द्रो-
ऽपीत्याह—हिमेति । हिमव्यपायेन वसन्तसमीपप्राक्कालेनोप-

लक्षितः । यदा लङ्कायां हिमव्यपायेन शीताभावेनाभ्युत्थितो-
ऽतिप्रकाशतया स्थितः, अत एव नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः उदयं

प्राप्तः । शीतरश्मिश्च शोकं जनयतीत्यनुकर्षः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अस्या इति । पुष्पैरवनताः अग्रशाखाः येषां
ते अस्याः वनिकायाः अशोकाः हिमव्यपायेन अतिहिमस्या-

भावात् अभ्युत्थितः प्रकाशितः अनेकसहस्ररश्मिः चन्द्रश्च
अस्याः सीतायाः दृढं शोकं जनयन्ति ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अस्या इति । हिमव्यपायेन वसन्तेन । नैक-
सहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । मन्दरश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः

चन्द्र इति यावत् । शोकं जनयतीति वचनविपरिणामेन
संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

३२] ति० टी०—सीतेयमित्येवयं सीतेवेति जातबुद्धिस्ता-

सप्तदशः सर्गः ।

भगवति चन्द्रमस्याकाशमध्यमधिरोहति घोरविकृताननाभी राक्षसीभिः समन्ततो वेष्टितां जानकीं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरलोकोक्तो हनूमान्-
नसा रामलक्ष्मणावभिवाद्य शिंशुपात्रे निगूढस्तथौ ।

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥
साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिपेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान्मास्तात्मजः । स ददर्श विदूरस्था राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ ४ ॥
एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥

भव बुद्धिं संश्रित्य ततः पराउद्येयचिकीर्षया तस्मिन्विशपादृष-
एव निषसाद तदात्रिंशेषं परदिनं च स्थित इत्यर्थः । एवं च
सरावणान्तःपुरा सर्वापि लङ्कया यामत्रयेण सद्यदलङ्कनदिनरात्रा-
वेव विचिता, त्रयै यामेऽशोकवनिकाप्रवेश इति बोध्यम् ॥ ३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण इयं सीतैव
इति जानबुद्धिः कपिः अर्थं प्रयोजनसिद्धिम् अन्ववेक्ष्य तस्मिन्
शिंशुपाभिषे वृक्षे संश्रित्य निषसाद ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१] ति० टी०—ततस्तद्दिनापगमोत्तरम् कुमुदखण्डं कुमु-
दसमूहस्तदाभः शैत्येन निर्मलं नभो जगाम नभसो निर्मल-
त्वं स्वच्छनीलवर्णत्वम् । अत एवाह—हंसो नीलकुमुदकमिवेति ।
नभसो नीलत्वं प्रतीत्या कविसंप्रदायेन च बोध्यम् नभो
जगाम किञ्चिन्नभउपरिभागं जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—हनूमत्कर्तृकस्पष्टदर्शनं वर्णयितुमाह—तत इति ।
कुमुदखण्डाभः कुमुदसमूहसदृशः निर्मलोदयः चन्द्रः निर्मलं
नभः प्रजगाम । तत्र दृष्टान्तः, हंसो नीलकुमुदकमिव ॥ १ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । प्रजगाम प्रकर्षेण जगाम,
आकाशपरिभागं प्राह इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—साचिव्यमिव सीतादर्शनादौ प्रभया स्व-
कान्त्या साचिव्यमिव साहाय्यकमिव दिवा क्वचिदकान्तप्रदेशे
स्थितत्वाभिद्राव्याकुलत्वाच्च न सम्यगराक्षसीनां सीतायाश्च दर्श-
नम् रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनः समीपदेश आगत्य स्थि-
तस्य सम्यक्सर्वदर्शनम् ॥ २ ॥

रा० टी०—साचिव्यमिति । शीतै रश्मिभिरुपलक्षितः
निर्मलप्रभश्चन्द्रमाः प्रभया स्वकान्त्या साचिव्यं साहाय्यमिव
कुर्वन् पवनारमणं सिपेवे ॥ २ ॥

३] ति० टी०—शोकभारैर्न्यस्तामधोनीतामिव निमज्ज-
मानामिव ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । स हनूमान् शोकभारैः न्यस्तां
नतामिव अत एव भारैर्न्यस्तामम्भसि नावमिव प्रतीयमानां
सीतां ददर्श ॥ ३ ॥

गो० टी०—स इति । शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्तामिव
स्थिताम अत एव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—दिदृक्षमाणः प्रकटतया तां द्रष्टुमिच्छः ॥ ४ ॥

रा० टी०—दिदृक्षमाण इति । वैदेहीं दिदृक्षमाणोऽत्यन्त-
मवलोकनेच्छः हनूमान् अविदूरस्थाः राक्षसीः ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०—दिदृक्षमाण इत्यादि । कर्णौ प्रावरणे शिरसि
आच्छादको यस्याः सा कर्णप्रावरणा ताम् शङ्कुवस्कर्णौ
यस्यास्तां शङ्कुकर्णाम् मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्ववृत्तना-
सिकामित्यर्थः अतिकायोत्तमाङ्गीम् अत्रातिकायशब्देन मह-
त्त्वमुच्यते महाशिरस्कामित्यर्थः ध्वस्तकेशीं स्वल्पकेशीम्
अकेशीम् अतुल्पकेशीम् केशकम्बलधारिणीं कम्बलरूपके-
शधारिणीम् लम्बे कर्णललाटे यस्याः सा लम्बकर्णललाटा-
ताम् जुडुके ओष्ठः यस्याः सा जुडुकोष्ठी ताम् ह्रस्वदीर्घाम्
अधःकाये ऊर्ध्वकाये च क्वचित् ह्रस्वां क्वचिदीर्घामित्यर्थः ।
कुञ्जां स्पृगुमतीम् विकटां स्पृलजङ्गाम् कराळां दन्तुराह
'कराळो दन्तुरे तुङ्गे' इत्यमरः । भ्रुवक्तां निभ्रवकाम् विकृ-
ताननां नासिकोष्ठविरहिताननामित्यर्थः एतदन्तस्य पूर्वेण
ददर्शेत्यनेनावयः ॥ ४-८ ॥

५] ति० टी०—कर्णप्रावरणामिति विशालकर्णाम् ।
मस्तकोच्छ्वासनासिकामूर्ध्ववृत्तनासाम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—दर्शनप्रकारमाह—एकेत्यादिभिः । एकाक्षीप्र-
भृतीः रोमहर्षणदर्शनाः ताः राक्षसीः ददर्श । तस्य शिंशुपाभि-
घतरोः अधस्ताद् देवीं सीतां च ददर्श तत्र कर्णावेव प्राव-
रणौ शरीराच्छादकौ यस्याः अतिविशालकर्णविशिष्टामित्यर्थः,
मस्तके उच्छ्वासहेतुभूतनासिका यस्यास्तां तन्वीं सूक्ष्मा

अतिकायोत्तमाङ्गी च तनुदीर्घशिरोधराम् । ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥
 लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥
 ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकटां वामनां तथा । करालां भुध्रवक्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥
 विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायसमहाशूलकूटमुदरधारिणीः ॥ ९ ॥
 वैराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवाभुम्बुः । गजोष्ठ्रहृयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥
 एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः । गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥
 अतिनासाश्च काश्चिन्न तिर्थयन्त्रासा अनासिकाः । गजसंनिभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥
 हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः । अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥
 अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननस्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥
 हयोष्ठ्रखरवक्राश्च राक्षसीयोर्दर्शनाः । शूलमुदरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥
 कैरालधूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः । पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥
 मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः । ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥
 स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् । तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १८ ॥
 लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनूमाञ्जनकात्मजाम् । निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥
 क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव । चारित्रव्यपदेशादद्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥

दीर्घां स्थूला शिरोधरा ग्रीवा यस्यास्तां चिबुकौ चिबुकसंबद्धौ ओष्ठौ यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—अतिकायोत्तमाङ्गीमतिप्रवृद्धोपरिभागदे-
 हवतीत्य तद्वदीर्घशिरोधराम् अस्थूळदीर्घग्रीवामित्यर्थः शारी-
 रकेशैः कम्बलधारिणीमिव ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—चिबुके संबद्ध ओष्ठो यस्यास्ताम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—विकटां वक्रशरीराम् । करालां भयंकर-
 कृष्णवर्णाम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—निखातशिरसः कबन्धवत् उरःप्रदेशप्राप्तशिरसः
 किंच निखातेन खातविशेषेण युक्तानि शिरांसि यासां ताः हरेः
 सिंहस्येव कर्णौ यासां पादचूलिकाः पादयोः संलग्नाः चूलाः शि-
 रकेशाः यासां ताः सुरामांसानि सदा प्रियाणि यासाम् अत-
 एव पानं मयादि सततं पिबन्तीः स्कन्धवन्तं वनस्पतिं परिवार्य
 उपासीना इत्यर्थः । चतुर्दशश्लोका एकान्वयिनः ॥ ६-१८ ॥

९] ति० टी०—विकृतत्वादिगुणाश्च या राक्षस्यस्तत्र स्थि-
 तास्ता ददर्शति वक्ष्यमाणेनान्वयः । कूटोऽयस्कारकूटाभ आयु-
 धविशेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ।
 एता एकाक्षयादिराक्षसीभ्योऽन्याः विकृताः विकृतवेधाः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—निखातशिरसः कबन्धवदुरःप्रदेशगत-
 शिरसः ॥ १० ॥

गो० टी०—निखातशिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—हरिकर्णीः सिंहकर्णीः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—गजसंनिभनासाः शुण्डादण्डोपेतनासाः १२

गो० टी०—हरिकर्णीः कपिकर्णीः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०—पादचूलिकाः पादं संलग्ना चूडा
 शिरःकेशा यासां ताः पादे वा चूडाकाराः केशा यासां ताः
 अतिमात्रमतिप्रमाणम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

गो० टी०—पादे चूडिका यासां ताः पादचूलिकाः 'शिखा
 चूडा केशपाशो' इत्यमरः ॥ १३-१५ ॥

१६-१७] ति० टी०—सुरामांससदाप्रियाः सुरामांसे
 सदा प्रिये यासां ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०—राक्षसीर्विकृतानना इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमवि-
 स्मरणार्थम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८-१९] ति० टी०—स्कन्धवन्तं प्रशस्तशाखोपशा-
 खावन्तं वृक्षं शिशुपादवृक्षं परिवार्य तन्मूलादिषदूर आसीनाः
 स्थिताः । तस्याधस्तात्तन्मूलसमीपे ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—लक्षयामासेति । हन्मान् शोकसंतप्तां नि-
 ष्प्रभां जनकात्मजां लक्षयामास ॥ १९ ॥

गो० टी०—तस्याधस्तादित्यादि । लक्ष्मीवान् सीता-
 दर्शनजनितशोभायुक्तः । च्युतां स्थानाच्चलिताम् चारित्रव्यप-
 देशाख्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसंपन्नाम् । भर्तृदर्शनेन दुर्गतां
 दरिद्राम् भर्तृदर्शनरहितामित्यर्थः । भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्स-
 ल्यपदमत्र स्नेहमात्रवाचि । पयोदान्तं वर्षान्ते चन्द्ररेखायाः
 स्पष्टास्पष्टत्वव्योतनायेदं विशेषणम् । असंस्पृशात् उद्धतनादिसं-
 स्कारराहित्यात् अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् वल्लकीं
 वीणाम् ॥ १८-२२ ॥

२०] ति० टी०—दिवश्च्युतां भूमौ पतिता तारामिव ।

१ वाराहेति रा. पाठः । २ मुञ्चिरिति गो. पाठः । ३ पादोरिति गो. पाठः । ४ अनासा अतिनासाश्च तिर्थयन्त्रासा विनासिकाः इति गो.
 तिर्थयन्त्रासा अनासिका इति रा. पाठः । ५ उदरा इति रा. पाठः । ६ सुकरीति गो. पाठः । ७ कराला धूम्रकेशीश्चेति गो. पाठः । ८ पिबन्तीरिति
 गो. पाठः । ९ सदा मांससुराप्रिया इति गो. पाठः ।

भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् । राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥
 विग्रथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव । चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥
 क्लिष्टरूपामसंस्पर्शाद्युक्तामिव वल्लकीम् । सै तां भर्तृहिते^३ युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३ ॥
 अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्नुताम् । ताभिः परिवृतां तत्र स्रग्भ्रामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥
 ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव । सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ॥
 मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥
 मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् । संवृतां मृगशावार्क्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥
 तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥
 तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभक्षणाम् । मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणं समन्ततः ॥ २८ ॥
 दहन्तीमिव निःश्वसैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः । संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥
 तां क्षामां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥

चारित्र्यपदेशः पातिप्रत्यजकीर्तिः । भर्तृदर्शनं दुर्गतं दुर्लभं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—उत्तमभूषणजशोभाहीनामपि भर्तृवात्सल्येन तत्प्रियत्वेन शोभावतीम् । विनाकृतां रहिताम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—पयोदान्ते वर्षान्ते । अनेन दुःखस्यात्य-
 ल्पावशिष्टत्वं सूच्यते ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तामेव वर्णयन्नाह—क्षीणेति । क्षीणपुण्यात् अत एव निपतितां तारांमिव चारित्र्यपदेशेन श्रुत्याचरणेन आख्यां भर्तृदर्शनं दुर्गतं दुष्प्रापं यस्याः तां भर्तृवात्सल्येन पत्युरतिप्रीत्या भूषितां राक्षसाधिपेन संरुद्धाम् अत एव बन्धुभिर्विनाकृताम् अत एव सिंहसंरुद्धां विग्रथां यथहीनां बद्धां स्वयूथविषयकान्तिस्नेहयुक्तां गजवधूमिव पयोदान्ते वर्षा-
 पाये शारदाभ्रैरावृतां चन्द्ररेखामिव असंस्पर्शात् पतिस्पर्श-
 राहित्यात् क्लिष्टरूपां पराभूतस्वरूपाम् अत एव अयुक्तां वाद-
 कहीनां वल्लकीं वीणामिव भर्तृहिते युक्तां रक्षसां वशे अयु-
 क्तम् अयोग्यां शोकसागरमाप्नुतां सद्यहां क्रूरग्रहविशिष्टां रोहिणीमिव ताभिः पूर्वोक्तराक्षसीभिः परिवृताम् अकुसु-
 मितां कुसुमरहितां लतामिव तां सीतां स हनुमान् ददर्श । सार्धंश्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ २०—२४ ॥

२३] ति० टी०—असंस्पर्शाद्भर्तृस्पर्शाभावात्, अत एवा-
 युक्तां वीणावादकवादनकियारहितां वल्लकीं वीणामिव स्थिताम् ।
 अयुक्तां रक्षसां वशे रक्षोधीनत्वेऽयोग्याम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शोकसागरमाप्नुतां तत्र मग्राम् । ताभी
 राक्षसीभिः सद्यहां क्रूरग्रहविशिष्टाम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—सीतामित्यादिपरशेषः । राक्षसीवशे अयुक्ताम्
 अनवस्थिताम् तद्बन्धनान्पृथ्वन्तीमित्यर्थः । लतां कुसुमि-
 तामिव तथा दर्शनीयामित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

२५—२६] ति० टी०—अकुसुमलतासादृश्यमाभरणत्या-
 गात् वपुषा स्वरूपीयसहजसौन्दर्येण । कारकदीपकमत्राळ-
 कारः, सद्यश्चयथ ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७—२८] ति० टी०—भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमात्संधाने-
 नादीनहृदयाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—दुःखस्य दुःखसागरस्य । अत्रापेयेनाधा-
 रनिगरणम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—क्षामां कृशाम् । विनाभरणशोभिनीमा-
 भरणात्प्रहमनपेक्षयैव सौन्दर्येण शोभमानाम् ॥ ३० ॥

२० टी०—सेति । मलेन दिग्धं प्रदृष्टमङ्गं यस्याः सा
 वपुषा शरीरकान्त्या अलंकृता पङ्कदिग्धा कर्दमसंलम्बा मृणाली
 इव विभाति न भाति च । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥

२३ टी०—मलिनेति । मलिनेन अत एव परिक्लिष्टेन
 बाधितशोभेन वस्त्रेण संवृतां मृगशावार्क्षीं मृगबालनयनस-
 दृशनयनविशिष्टां दीनवदनां क्षीणसुखां भर्तृतेजसा रामतेज-
 स्मरणेन अदीनां दैन्यरहितचित्तां स्वेन स्वकीयेन शीलेन
 भर्तृविषयकसमाधिना रक्षिताम् असितलोचनां तां सीतां ददर्श ।
 अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०—मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

२३ टी०—तामित्ति । प्रस्तां मृगकन्यामिव समन्ततो
 वीक्षमाणं निःश्वसैर्वृक्षान् दहन्तीमिव शोकानां संघात-
 मिव दुःखस्य दुःखोदयेः उरिथतां तामूर्मिमिव सुविभक्तानि
 अङ्गानि यस्यास्तां विनाऽऽभरणेन शोभिनीं प्रेक्ष्यमैथिलीं
 प्रेक्ष्या चासौ मैथिली क्वंति कर्मधारयस्तां सीतां दृष्ट्वा मारुतिः
 अतुलं प्रहर्षं लेभे । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २८—३० ॥

गो० टी०—तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । क्षमां
 क्षामामिव स्थिताम् निगीयांध्यवसानादभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा

१ भूषणमिति गो. पाठः । २ सीतामिति गो. पाठः । ३ वशे इति गो. पाठः । ४ राक्षसीवशे इति गो. पाठः । ५ स्रग्भ्रामिति गो. पाठः ।
 ६ देवीं क्तां कुसुमितामिवेति गो. पाठः । ७ क्षमामिति गो. पाठः ।

हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरक्षणाम् । मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥
नपस्कृत्वाऽथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संहृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

शिंशुपाविटपाग्रस्थो हनुमानपररात्रे मदनपरकशं शतशः प्रमदावृतं सीतासविधं प्राप्नुवन्तं रावणं दृष्ट्वा तस्याङ्गप्रत्यङ्गस्फुट्याक्लोकनाय
शाखाप्रातूष्णीमवच्छन्नं शाखाधःप्रदेशे गूढं निलीय तस्थौ ।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् । विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥
षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्मघोषान्स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥
अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः । प्रौढोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥
विबुध्य तु भैहाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । सस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्त्रचिन्तयत् ॥ ४ ॥
भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न तु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥
स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छिद्यमनुत्तमाम् । तां नगैर्वि विधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पापशोभिताम् । सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमानन्दुतैः ॥ ७ ॥

तां प्रेक्षयेत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभेदात् पौनरुक्त्यम् । दूरप्रयुक्त-
स्याहस्वरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ २८-३० ॥

३१] ति० टी०-राघवं नमश्चक्रे इति । भगवतो राघव-
स्याहग्रहादिवैर्यं मया दृष्टेति पुनः पुनः स्मृत्वा नमस्कारः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-हर्षेति । तां सीतां दृष्ट्वा हर्षजानि अश्रूणि
मुमोच राघवं नमश्चक्रे च ॥ ३१ ॥

गो० टी०-हर्षजानीति । राघवं नमश्चक्रे षपपदवि-
भक्त्यपेक्षया कारकविभक्तैर्बलीयस्त्वान्नमस्कारोति देवानित्यादा-
विव द्वितीया ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-संहृतोऽभवद्ब्राह्मसीमां दर्शनपरिहाराय
सूक्ष्मरूपमवलम्ब्य दृष्टमूलसमीपशाखाह्म निरीनोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रा० टी०-नमस्कृत्वोति । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्
रामाय लक्ष्मणाय च नमस्कृत्वा संवृतः शाखाविशेषे निलीनो-
ऽभवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

गो० टी०-नमस्कृत्वोति । संवृतः राक्षस्यदर्शनाय शिं-
शुपापणैर्गद्गोऽश्रूत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

१] ति० टी०-तथेति । किञ्चिच्छेषापरयागमात्रशेषा ।
विचिन्वतस्तस्याः स्पष्टदर्शनाय राक्षसीनिद्रारूपमवसरन्मन्वे-
षतः ॥ १ ॥

रा० टी०-हनुमदवृत्तान्तमेवाह-तथेत्यादिभिः । वैदेहीं
विचिन्वतः अत एव तथा उक्तप्रकारेण वनं विप्रेक्षमाणस्य
हनुमतो निशा किञ्चिच्छेषा अभवत् ॥ १ ॥

गो० टी०-तथेत्यादि । विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च ।
विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः । “यस्य च भावेन-”
इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-विरात्रे रात्रिविपर्यासे । अपररात्र
इत्यर्थः । ब्रह्मरक्षसां ब्रह्म वेदस्तज्ज्वरक्षसाम् तदेव स्पष्टीकृतम्-
षडङ्गेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-षडङ्गति । षडङ्गवेदविदुषां वेदवेदितृणाम्
अत एव क्रतुप्रवरयाजिनां ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणराक्षसानां
ब्रह्मघोषान् वेदनिन्दान् विरात्रे रात्र्यवसाने शुश्राव हनुमा-
निति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०-अथेति । मङ्गलवादित्रैः माङ्गलिकवाच्यत्रिः
राक्षसैः कर्तृभिः श्रोत्रमनोहरैः शब्दैः दशग्रीवः प्रौढोध्यत ॥ ३ ॥

गो० टी०-षडङ्गति । विरात्रे अपररात्रे “अहः सर्वैक-
देशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः” इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रा-
त्रिशब्दस्य समासान्तोऽच्प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशि-
ष्टरक्षसाम् ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २-४ ॥

४] ति० टी०-निद्रावशादेव सस्तमाल्याम्बरधरः ॥ ४ ॥

रा० टी०-विबुध्येति । सस्तमाल्याम्बरधरो राक्षसेन्द्रः
विबुध्य वैदेहीमन्त्रचिन्तयत् ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०-भृशं नियुक्तो गाढाभिनिवेशितस्त्वितः ।
कामे कामवेगम् । इदृशेषु तीर्थस्यान्यथायोजनं भास्त्यैव ।
रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्मायामोहितस्याकृत्यंश्वेव प्रहृष्टैः
तथा क्रियमाणं भगवद्दयानमपि पापभोगोत्तरं जन्मान्तरे

ईहामृगैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः । वीथीः संपेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनैतोरणाम् ॥ ८ ॥
 नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम् ॥ ९ ॥
 अङ्गनाः शतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजन् । महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १० ॥
 दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहस्तत्र योषितः । बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥
 काञ्चनैश्चैव भृङ्गारैर्जहुः सलिलमग्रतः । मण्डलाग्रा बृसीश्चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥
 काचिद्व्रनमर्थां पार्श्वी पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥
 राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा गृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥
 निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युलता इव ॥ १५ ॥

इतमफलायेति बोध्यम्, अत एव क्रक्षाश्वमेघनाम्नो राज्ञो दानस्तावको ऋद्धमन्त्रः—'न युष्मे वाजबन्धवो निनित्स्वश्च न मर्त्यैः । अवयमधि दीधरत ॥' इति । तस्यार्थः—वाजभित्त्यननाम । अन्नदानेन ये सर्वेषां बन्धवस्तेषां संबोधनं दे वाजबन्धवः ! युष्मे युष्मास्वधि । सप्तम्यर्थानुवाच्यधिः । निनित्स्वश्च न निन्दनेच्छाशीलोऽपि मर्त्योऽव्ययं न दीधरन्न धारयति । भगवद्वद्वसंधानेनैव निष्पापत्वादिति । एवं च भगवतो निन्दावद्वभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलाय अत एवास्य मरणोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्यां चेदिराजकुले जन्म, चतुर्विंशतिचतुर्युग्यां रामावतार इति हरिवंशोक्तेस्तावत्पर्यन्तं चैतत्प्रापकलभोग इत्यर्थायातमिति बोध्यम् ॥ ६-७ ॥

८-९] ति० टी०—वीथीरशोकवनिकामार्गमनवीथीः ८॥९

रा० टी०—भृशमिति । मदानेन मादकस्यरापानादिना मशेत्कटः उत्कटदैन्यविशिष्टोऽपि राक्षसः यतस्तस्यां सीतायां भृशमत्यन्तं नियुक्तः संस्थापितचित्तः अतः तं सीतागोपनविषयकं काममिच्छामात्मनि मनसि गृहितं नियमितं न शशाक ६

गो० टी०—भृशमिति । नियुक्तः प्रेरितः ॥ ९ ॥

रा० टी०—स इति । अहत्तमाम् अत्युत्तमां श्रियं विभक्त्यै रावणः सर्वेषुष्पफलान्युपगच्छन्ति तैर्गैस्तत्तुभिर्जुष्टं संततद्रुमां नित्यं द्रुमविशिष्टामशोकवनिकां विथीः मार्गान् संप्रेक्षमाणः सन् प्राविशत् । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ६-९ ॥

गो० टी०—स इत्यादि । वीथीः उद्यानवीथीः ॥ ६-९ ॥

१०] ति० टी०—अङ्गनाः शतमात्रमित्यवधारणे इति

कतकः । देवादियोषितो महेन्द्रमिव पौलस्त्यं रावणमनुव्रजन् । अहभाव आर्षः ॥ १० ॥

रा० टी०—अङ्गना इति । देवगन्धर्वयोषितो महेन्द्रमिव व्रजन्तं पौलस्त्यं तं रावणं शतमात्रमङ्गनाः अनुव्रजन् अन्व-व्रजन् ॥ १० ॥

गो० टी०—अङ्गनेति । महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषित इव व्रजन्तम् तम् अङ्गनाशतमात्रम् अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—काञ्चनीः काञ्चनदण्डाः । बालव्यजन-

हस्ता इत्यस्यान्वव्रजभिति शेषः तालवृन्तानीत्यस्य जगृहुरिति । अनेन लङ्कायां हेमन्तशिशिरयोगेपि शीताभावां ध्वनितः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अङ्गनागमनप्रकारमाह—दीपिका इत्यादिभिः । काश्चिदीपिका जगृहूः काश्चित्तालवृन्तानि जगृहूः काश्चित् बालव्यजनहस्ताः चामरकरा अगच्छन्ति शेषः ॥ ११ ॥

गो० टी०—दीपिका इति । तालवृन्तानि व्यजनानि ११

१२] ति० टी०—भृङ्गारैः कलशैः । धत्तरकुसुमसदृशजलपात्रैरित्यर्थ इति तीर्थः । मण्डलाग्रा वृत्तपर्यन्ताः बृसी-रासनविशेषान् तपस्विनामिमे तृणादिना, अस्य तु स्वर्गेनेति विशेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—काञ्चनैरिति । काश्चित् काञ्चनैः भृङ्गारैः कलशैः अग्रतः अग्रे सलिलं जहुः प्रापयामासुः, अन्याः मण्डलाग्राः मण्डलाकाराणि अग्राणि यासां ताः बृसीः आसनविशेषान् गृह्य गृहीत्वा पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥

गो० टी०—काञ्चनैरिति । भृङ्गारैः कनकाक्षकाभिः । 'भृङ्गारः कनकाक्षका' इत्यमरः । मण्डलाग्रान् असिविशेषान् 'मण्डलाग्रो नतार्थकः' इति वैजयन्ती । बृसीम् आस्तरणम् । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०—पानस्य पूर्णां पानेन पूर्णाम् शेषे षष्ठी । आजतीं देदीप्यमानाम् । दक्षिणाऽलङ्कला ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—काञ्चिदिति । पूर्णां पेयपूरितां रत्नमर्थां पानस्य पार्श्वी दक्षिणेनैव पाणिना काश्चिदक्षिणा निपुणा जग्राह ॥ १३ ॥

रा० टी०—राजेति । अपरा छत्रं गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥

रा० टी०—निद्रेति । निद्रामदेन परीतानि युक्तानि अक्षीणि यासां ताः रावणस्य उत्तमाः स्त्रियः विद्युलताः घन-भिवाज्जगमुः ॥ १५ ॥

गो० टी०—काञ्चिदिति । पानस्य पूर्णां पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णां तेन पूर्णाम् । " पूरणगुण—" इत्यादिना सहितार्थयोमे षष्ठीसमासनिषेधज्ञापकादत्र षष्ठी । स्थाली पार्श्वीम् ॥ १३-१५ ॥

व्याविद्धहारकेयूराः समाश्रितवर्णकाः । समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनस्तथा ॥ १६ ॥
 घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥
 प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः । बहुमानाच्च कामाच्च प्रियभार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥
 स च कामपरार्थिनः पतिस्तासां महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मन्दाश्रितगतिर्वभौ ॥ १९ ॥
 ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमस्त्रीणां कैपिर्मारुतनन्दनः ॥ २० ॥
 तं चाप्रतिमर्कुर्वणमचिन्त्यवलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१ ॥
 दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् । गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥
 कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वताम्रायतेक्षणम् । समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥
 मथितामृतफेनाभमरजोवस्त्रमुत्तमम् । संपुष्पमवकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥
 तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः । समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥
 अवेषमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥

१६] ति० टी०-व्याविद्धाः स्थानादीपचलिताः । सम्य-
 माश्रितो मृधो वर्णकोऽनुपेनं यासां ताः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-समाल्याः सपुष्पा आकुला मूर्धजा
 यासां ताः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-मदिरलोचना मदकरवीक्षणाः । बहु-
 मानाद्भूतकृतसंमानात् । कामास्त्वोयात् ॥ १८ ॥

रा० टी०-व्याविद्धेति । व्याविद्धाः स्वस्वस्थानात्
 किञ्चिच्चलिता इत्यर्थः, हारकेयूरा यासां समाश्रितवर्णकाः
 अपगतान्ङ्गरागाः समागलितकेशान्ताः प्रस्रलितकेशान्तभागाः
 सस्वेदानि स्वेदविशिष्टानि वदनानि यासां ताः मदशेषेण निद्रया
 च घूर्णन्त्यः स्वेदेन क्लिष्टानि बाधितानि अङ्गकुष्ठमानि यासां
 ताः समाल्या मालासहिता आकुलाः किञ्चित्कम्पिताः मूर्धजाः
 केशा यासां ताः प्रियाऽऽभा दीप्तिर्पासां ता एवार्थाः नार्यो
 रावणपत्न्यः बहुमानात् रावणकृतातिसत्कारात् कामात्
 सीतादर्शनेच्छातश्च हेतोः तं रावणमन्वयुः । श्लोकत्रयमे-
 कान्वपि ॥ १६-१८ ॥

गो० टी०-व्याविद्धेति । व्याविद्धाः व्यत्यस्ततयान्वस्तः ।
 समाश्रितवर्णकाः संश्रुष्टाल्लेपनाः 'अङ्गरागः समालम्भो
 वर्णकश्च विलेपनम्' इति निघण्टुः ॥ १६-१८ ॥

१९-२०] ति० टी०-मन्दो दुर्मतिः । मन्दं यथा तथा-
 श्रिता गतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-स इति । कामपराः तद्नार्योः तासामधीनः
 ता अधीना यस्येति वा स तासां पतिः महाबलः स रावणः
 सीतायां सीतादर्शनं आसक्तं मनो यस्य मन्दाश्रिता मन्दत्वं
 प्राप्ता गतिर्यस्य सः मन्दः सीताहरणकर्तृत्वज्ञापितमन्दमति-
 विशिष्टः स रावणो बभौ ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तस्मिन्समये परमस्त्रीणां
 काञ्चीनिनादं नूपुराणां निःस्वनं च मारुतनन्दनः शुश्राव ॥ २० ॥

गो० टी०-स चेति । मदेनाश्रिता गतिर्यस्य स मन्द-
 श्रितगतिः ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-द्वारदेशमशोकवनिकाप्राकारदेशम् ॥ २१ ॥
 रा० टी०-तमिति । अप्रतिमकर्माणं सीताहरणकर्तृ-
 त्वेन स्वसदृशगर्हितकर्मरहितं द्वारदेशमनुप्राप्तं तं रावणं हन्त्य-
 मान् ददर्श ॥ २१ ॥

गो० टी०-तं चेत्यादि । द्वारदेशम् अशोकवनद्वारदेशम् ।
 गन्धतैलं गन्धवासिततैलम् । समक्षं प्रत्यक्षम् । अपविद्धशर-
 सनम् अघृतशरासनम् मथितामृतफेनाभिं मथितम् तक्र-
 म् अमृतं धारोष्णं तयोर्यत् फेनं तदाभम् 'निरम्बु घोळं मथितं
 धारोष्णं त्वमृतं पयः' इत्युभयत्र वैजयन्ती । विशुक्तं स्वस्थानात्प्र-
 चलितम् अङ्गदे सक्तं बलं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्ष-
 न्तमित्यन्वयः ॥ २१-२४ ॥

२२] ति० टी०-दीपिकाभिर्भासितम् । रात्रिशेषस्त्वात्
 द्वादश्यां यामावशिष्टरात्रौ चन्द्रस्यास्तगमनाच्च ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-जिह्वादिपुणके ईक्षणे यस्य तम्
 समक्षं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव स्थितम् अपविद्धशरासनं त्यक्ते-
 क्षुचापम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अमृतं पयः मथितपयःफेनवच्छुक्त्वा
 आभा यस्य तत् अरजो धौतम् सपुष्पं पुष्पमालासहितं
 विशुक्तं विशिष्टशुक्लवन्तम् । यद्वा स्थानाच्युतमङ्गदे सक्तं
 बलमवकर्षन्तमङ्गदादाकृप्य यथास्थाने स्थापयन्तम् । 'सपुष्प-
 मवकर्षन्तम्' इत्येव पाठः । तीर्थस्तु-एतयोजनाशक्त्या
 'सलीलमवकर्षन्तम्' इति पाठे कल्पयति ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-पत्रविटपे निर्बिडपत्रशालायाम्
 विज्ञातुमयमशुक इति विशेषेण ज्ञातुम् । 'निध्यातुम्' इति
 पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ श्रिति गो. पाठः । २ प्रिया भार्या इति गो. पाठः । ३ स कपिर्मारुतात्मज इति गो. पाठः । ४ कर्माणमिति गो. पाठः । ५ सलीलमन्विति
 गो. पाठः । ६ तत इति गो. पाठः ।

ताभिः परिवृतो राजा सुरूपार्थिर्महायशः । तन्मृगद्विजसंपुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
 क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः । तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥
 वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः । तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥
 रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः । सौऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ॥
 अवप्लुतो महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
 स तथाप्युग्रतेजाः स निर्धूतस्तस्य तेजसा । पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान्संटतोऽभवत् ॥ ३१ ॥
 स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रा० टी०—दीपिकाभिरिति । गन्धतैलैः अवसिकाभिः
 अग्रतो द्वियमाणाभिः दीपिकाभिः समन्तादवभासितं काम-
 दर्पमदैः कामः परद्रव्याद्यपहरणेच्छा, दर्पः स्वास्त्यैश्वर्यजनित-
 गर्वः, मदः तज्जनितानन्दः तैर्युक्तं जिह्वे कापव्यबोधके तात्रे
 अरुणे ईक्षणं नेत्रे यस्य तम् अपविद्धशरासनं त्यक्तकुष्ठम-
 बाणं समश्रं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव मथितामृतफेनस्य आभा
 इव आभा यस्य तत् अतिशेतामित्यर्थः, अरजः रजोहीनं सपु-
 ष्पम् अनेकविधपुष्पविशिष्टं विमुक्तं विशेषशुक्ताविशिष्टम्
 अङ्गदे सक्तम् उत्तमं वज्रम् अवकर्षन्तं समीपसुपसंक्रान्तं
 प्राप्तं तं रावणं पत्रविटपे त्रिपुलपत्रविशिष्टशाखायां लीनः अत
 एव पत्रपुष्पाणां शतैरावृतो हनूमान् विशालसुपचक्रमे
 'निध्यातुं' इतिपाठेऽप्ययमेवार्थ इति भट्टाः । श्लोकचतुष्टयमे-
 कान्वयि ॥ २२-२६ ॥

रा० टी०—अवेक्षमाण इति । अवेक्षमाणो विशेषज्ञानाय
 रावणं निरीक्षमाणः कपिकुञ्जरः रावणस्य वरखियो ददर्श ॥ २६ ॥
 गो० टी०—तामिति । पत्रविटपे पत्रवति विटपे लीनः छत्रः
 पत्रपुष्पघनाटतः पत्रपुष्पसमूहाटतः इवशब्दो वाक्यालंकारे ।
 यद्वा इरे सप्रागतमपि तेजसा समीपे संक्रान्तमिव स्थितम्
 तं निध्यातुं द्रष्टुमुपचक्रमे 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकने-
 क्षणम्' इत्यमरः ॥ २६ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—प्रमदानां क्रीडाई वनं प्रमदावनम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—ताभिरिति । सुरूपार्थिस्ताभिः स्त्रीभिः परि-
 वृतः मृगद्विजसंपुष्टं प्रमदावनं नारीविहारारण्यं प्रविष्टः क्षीबो
 मत्तः शङ्कुकर्णः स्तब्धीभूतश्रोत्रविशिष्टः विश्रवसः पुत्रस्तेन
 हनूमता वृष्टः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—ताभिरिति । प्रमदावनम् अन्तःपुरोयानम् २७
 २८-२९] ति० टी०—शङ्कुकर्णनामा तद्भवक्षी राक्षस-
 स्तेन विश्रवसः पुत्रो राक्षसो रावणो वृष्टः नान्येन केनापि
 पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह-वृत इति । ताराभिः
 चन्द्रमा इव नारीभिर्यो वृतः तं रावणं महाकपिर्ददर्श ॥ २९ ॥

गो० टी०—क्षीब इति । क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण
 स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—यः पुरमध्ये पुरा शेते शयितः सौऽयमे-
 वेत्यन्वयः तस्माद्रावणोऽयमिति संचिन्त्यवावप्लुतः । स्वाश्रित-
 शाखाया अस्पृध्वंशाखान्तर इति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—रावण इति । पुरमध्ये गृहोत्तमे यः पुरा
 शेते स रावणोऽयमेव इति संचिन्त्य अयं मद्वृद्धिस्थो हनूमान्
 अवप्लुतः स्वाधिष्ठितशाखायाः उध्वंशाखां प्राप्तः । सार्धश्लोक
 एकान्वयि ॥ ३० ॥

गो० टी०—रावणोऽयमिति । अवप्लुतः अवरूढः रा-
 वणचेष्टाः सर्वा द्रष्टुं पूर्वगपानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—यद्यपि स समुद्रलङ्घनकर्ता, स मारुता-
 त्मजो हनूमाद्युग्रतेजा तथापि तस्य रावणस्य तेजसा निर्धूत-
 स्तस्य पुरोऽवस्थानुमशक्रवृत्तपत्रे पत्रबहुले अत एव गुह्यान्तरे
 शाखान्तरे सक्तः स्थितः । तत्राप्यत्यस्यपरारतया संटतो
 गुप्तोऽभवत् सर्वमायातिरस्कारकमायावतस्तस्य दृष्टयपे माय-
 याल्पशरीरादिमत्वेन स्थातुमशक्यत्वादेवं करणम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स इति । यद्यपि स हनूमान् उग्रतेजास्तथापि
 तस्य रावणस्य तेजसा सनिर्धूतः कार्यविशेषवसाधनाय निर्धू-
 तत्वसहितः सन् गुह्यान्तरे छत्रशाखान्तरे सक्तः सन् संटतो-
 ऽभवत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—स इति । सः हनूमान् तथा पूर्वोक्तरीत्या
 उग्रतेजाः सन्नपि तस्य रावणस्य तेजसा निर्धूतः सन् पत्रगुह्या-
 न्तरे पत्रवृद्धप्रदेशे संटतोऽभवत् गुप्तोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे गृह्यारतिल-
 काख्यानं सुन्दरकाण्डख्यानंऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

३२] ति० टी०—उपावर्तत समीपं प्राप्तः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रा० टी०—स इति । सता सजनानां दर्शनयोग्याम् ।

एकोनविंशः सर्गः ।

रावणभयेन वेपमानायाः परिमलानायाश्च जानक्यास्तात्कालिकमवस्थाविशेषं वर्णयितुमपारयन्निव कविरनेकोपानैस्तां विशिन्ष्टि ।
प्राप्तो रावणस्तामावर्जयितुमुपक्रमते ।

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता । रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥
ततो दृष्ट्वैव वैदेहीं रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥
ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ । उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः । ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिवाणवे ॥ ४ ॥
असंतृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखाभिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥
मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनाहामण्डनाम् । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः । संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥

असितकेशीन्तां सीतां दिदृक्षुः रावणः उपावर्तत तत्समीपं प्राप ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

१-२] ति० टी०-ततो इत्यतः प्लवनानन्तरम् । तस्मिन्नेव कालेऽपररात्ररूपे आगमनकाल एव रावणं दृष्ट्वा ततोऽनन्तरं प्रावेपत ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-रावणदर्शनानन्तरकालिकं सीतावृत्तान्तमाह-तस्मिन्नित्यादिभिः । तस्मिन् इत्यतः प्लवनसंबन्धिनि काले एव राजपुत्री ततः सा सीता भूषणोत्तमभूषितं ततस्तं रावणं दृष्ट्वैव प्रवाते कदली इव प्रावेपत । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः रावणायामनानन्तरम् । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसंपन्नं रावणं ततो दृष्ट्वैव तत्र दृष्ट्वा एव दृष्ट्वा प्रावेपतेति संबन्धः ॥ १-२ ॥

३] ति० टी०-रुदत्युपविष्टाऽभूत् । भीतस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरालंकारः ॥ ३ ॥

रा० टी०-ऊरुभ्यामिति । वरवर्णिनी सीता ऊरुभ्यामुदरं बाहुभ्यां पयोधरौ च छाद्य आच्छाद्य रुदती सती उपविष्टा ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-सन्नां शीर्णाम् । शीर्णनैस्थं जनमिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-असंतृतायामास्तरणरहितायाम् । संशितव्रतां रावणवधाय तीक्ष्णं व्रतमिव कुर्वाणाम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-दृशेति । अण्वे सन्नां निमग्रां नावभिव दुःखार्तां दुःखसागरे निमग्नान् अत एव दीनां संशितव्रतां देवादिरेक्षणाय उपसंक्रुष्यान् अत एव छिन्नां भूमौ प्रप-

तितां वनस्पतेः शाखाभिव असंतृतायां धरण्यामासीनां मलमण्डनेन मलरूपभूषणेन दिग्धं व्याप्तमङ्गं यस्याः अमण्डनां भूषणरहितां वैदेहीं दशग्रीवो ददर्श । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ६ ॥

गो० टी०-दशग्रीवस्त्वित्यादि । मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमण्डनेन चित्राङ्गीम् मलावृतामप्याश्रयावहदेहामित्यर्थः । मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् ॥ ४-६ ॥

६] ति० टी०-मलेन मण्डनस्थानेषु दिग्धाङ्गीं रूपिताङ्गीम् । 'चित्राङ्गीम्' इति पठित्वा मलरूपेण मण्डनेन चित्राङ्गीं कर्तुरामित्यर्थं तीर्थं आह । संन्यासित्वाद्दुचितैव तस्य मलेऽपि मण्डनत्ववृद्धिः । ईदृशीं यां ददर्श सा पङ्कदिग्धा मृणालीव विभाति न विभाति च । स्वरूपशोभयातिमलावरेणाद्य न विभातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०-मृणालीति । पङ्कदिग्धा मृणाली इव विभाति न विभाति च सीतेति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-संकल्पस्तच्चिन्तनं तद्रूपान्वसंयुक्तैर्मनोरथैरामसमीपं यान्तीमिव ॥ ७ ॥

रा० टी०-समीपमिति । संकल्पहयैः संकल्परूपानैः संयुक्तैर्मनोरथैर्विदितात्मनः सामान्यतः प्रसिद्धस्वरूपस्य रामस्य समीपं यान्तीमिव शुष्यन्तीमिव ॥ ७ ॥

गो० टी०-समीपमित्यादि । आविष्टां मणिमन्त्राभिभूताम् धूपमानां सन्तप्पमानाम् धूमः केतुरिव धूमकेतुः (?) । केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण ग्रहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते ॥ ७-९ ॥

८] ति० टी०-अपश्यन्तीं तामिव ॥ ८ ॥

रा० टी०-दुःखस्यान्तमपश्यन्तीम् ॥ ८ ॥

चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणैव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥
 वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके । पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥
 [अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव । आम्रायानामयोगेन विद्यां प्रशिक्षित्यामिव ॥]
 सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् । प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ ११ ॥
 आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव । दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव ॥ १२ ॥
 पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम् । पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ १३ ॥
 प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् । वेदीमिव परामृष्टां शान्तामशिशिस्वामिव ॥ १४ ॥
 उत्कृष्टपर्णकमलां विनासितविहङ्गमाम् । हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥

९] ति० टी०—आविष्टां मन्त्राद्यवरुहाम् धूप्यमानां संतप्यमानाम् धूमवर्णेन केतुना ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—आविष्टाम् औपचादिना निरुद्धां चेष्टमानां विविधं चेष्टां कुर्वतीं पन्नगेन्द्रवधूमिव धूमकेतुना ग्रहेण धूप्यमानां संताप्यमानां रोहिणीमिव ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—वृत्तमाचारः, शीलं सत्स्वभावः, तद्युते विहितकर्माद्युद्यानवति च कुले जाताम् तादृश एव कुले पुनः संस्कारं पाणिग्रहणसंस्कारमापन्नामपि दुष्कुले जातासुत्पन्नां तत्रैव प्राप्तसंस्कारामिव च मलिनां स्थिताम् । क्षीणां विवाह-
 स्वैवोपनयनद्वितीयजन्मस्थानत्वादिति भावः ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—वृत्तम् अतिशयेन प्रवृत्तं शीलं यस्मिन् तदेव कुलं तस्मिन् जातां दुष्कुले राक्षसकुले जातामिव राक्षसपुरस्थिता-
 त्वेन तत्र जातात्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः, पुनः संस्कारम् आपन्नां प्राप्तमिव तत्संसर्गाभाववत्स्थित्या कृतसंस्कारात्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—वृत्तेति वृत्तं वृद्धं शीलं स्वभावो यस्य तत्र तत्र तत्र कुलं च तस्मिन् आचारवति समयाचारवति धार्मिके यथादिधर्मप्रधाने एवभूते कुले जाताम् संस्कारमा-
 पन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नाम् अतः संस्कारद्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थिताम् कुमाराणामुपनयनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म वैवाहिको विधिः क्षीणामौपनायनिकः स्मृतः इति स्मृतः ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—सन्नां क्षीणाम् विमानितामनादृताम् ॥ ११ ॥

१०] ति० टी०—सन्नां दुर्जनेन अन्यथा कथ्यमानां विमानिताम् अनादृतां श्रद्धामिव परिक्षीणां विण्ण्डादिना अन्यथा कीर्त्य-
 मानां प्रशामिव ॥ ११ ॥

गो० टी०—सन्नां क्षीणाम् श्रद्धामिव विमानिताम् अवमा-
 नितामित्यर्थः । अवमाने हि कृते अवमन्तरि श्रद्धा मन्त्री-
 भवति पूजामिव परिक्षीणां स्वरूपपूजाद्रव्यामित्यर्थः । प्रतिहतां निष्कलाम् ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—आयती धनादिप्राप्तिः । आज्ञा राज्ञ रति शेषः । काल उत्पातकाले । पूजां देवपूजाम् ॥ १२ ॥

१०] टी०—प्रतिहतां विपयालाभाभितृत्तनाशामिव विध्वस्तां कथञ्चिन्निवारिताम् । उत्तरकालकृतद्विमिव प्रतिहतां केनचि-
 दकुलाम् । आज्ञां राजानुशासनमिव काले उत्पातसमये दीप्तां दिशमिव अपहतां कथञ्चिद् अन्यथा कृतां पूजामिव ॥ १२ ॥

गो० टी०—आयतीं धनलाभम् । विध्वस्तां मन्दीभूताम् प्रतिहताम् अननुष्ठिताम् दीपां दाहयुक्ताम् काले उत्पातकाले ।
 पूजामपहतामिव । अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्यमुच्यते ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—पौर्णमासीं तत्संबन्धिनीम् । तमो राहुः ॥ १३ ॥

१०] टी०—तमसा राहुणा ग्रस्तामिन्दुमण्डलं यस्यां तां पौर्णमासीं निशामिव विध्वस्तां हिमादिना परिणतां पद्मिनीमिव हतशूरां चमूमिव ॥ १३ ॥

गो० टी०—विध्वस्तां हिमादिहताम् तमोध्वस्तां तमः-
 संवृताम् उपक्षीणां स्वरूपजलामित्यर्थः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—प्रभां रविप्रकाशम् । तमोऽन्धकारः । परामृष्टां वेदवेदिरहितपतितैराक्रान्ताम् ॥ १४ ॥

१०] टी०—तमोध्वस्ताम् अन्धकारावृतां प्रभां सूर्यप्रकाश-
 मिव उपक्षीणां वृष्टिनिष्ठत्या अल्पीभूताम् आपगतां गङ्गामिव परामृष्टां चाण्डालेन सृष्टां देवीं तत्प्रतिमामिव ॥ १४ ॥

गो० टी०—परामृष्टां श्रद्धादिभिरिति शेषः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—उत्कृष्टानि वृष्टितानि पर्णानि कमलानि यस्याः सा ॥ १५ ॥

१०] टी०—हस्तिहस्तपरामृष्टाम् अत एव उत्कृष्टानि परि-
 ध्वस्तानि पर्णानि कमलानि च यस्यास्ताम् अत एव विना-
 सिता विहङ्गमा यस्यां ताम् अत एव आकुलां कलुषीकृतां पद्मिनीं सरसीमिव ॥ १५ ॥

गो० टी०—उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रकमलाम् ॥ १५ ॥

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १६ ॥
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् । तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १७ ॥
 गृहीतां लाडितां स्तम्भे गूथपेन विनाकृताम् । निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १८ ॥
 एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ १९ ॥
 उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २० ॥
 आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥
 समीक्षमाणानां रुदतीमनिन्दितां सुपक्षमताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।

अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः

॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

१६-१७] ति० टी०-विस्त्रावितां रोधोभङ्गादिनाऽन्यतः प्रापित-
 तजलाम्, अत एव शुष्काम्, मृजयाङ्गशुद्धया हीनाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-पतिशोकातुराम् । अत एव विस्त्राविताम्
 अन्यत्र वाहिताम् अत एव शुष्कां नदीमिव परया शरीरशो-
 भाभिष्पादिकया मृजया उद्धर्तनादिना हीनाम् अत एव
 कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १६ ॥

गो० टी०-विस्त्रावितां रोधोभङ्गादिना अन्यनिर्गमितजला-
 मित्यर्थः । मृजया उद्धर्तनाद्यङ्गशोधनेन ॥ १७ ॥

रा० टी०-उष्णेन घर्मादिना तप्यमानाम् आचरोद्धृतां
 मृणालीमिव ॥ १७ ॥

गो० टी०-सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीम् ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-गृहीतां धृताम् । पश्चात्स्तम्भे लाडितां
 बद्धाम् । कश्चित्तु—'गृहीतामालिताम्' इति पठित्वा आलि-
 तामालानितामित्यर्थमाह ॥ १८ ॥

रा० टी०-गूथपेन विना कृताम् अत एव निःश्वसन्तीं
 गजराजवधूमिव ॥ १८ ॥

गो० टी०-आडितां बद्धाम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०-अयत्नत इति । केशसंस्काराभावादय-
 त्तः सिद्धयेति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-नीलया वनराज्या महीमिव एकया वेण्या
 शोभमाना ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अल्पाहारां जलमात्राहाराम् अज्ञात-
 यानस्य गृहीतुमशक्यत्वात् देवराजतः पायसलाभेन तदनपे-
 क्षणाच्च ॥ २० ॥

रा० टी०-उपवासादिना कृशां कृशावयवाम् अत एव
 परिक्षीणां परिक्षीणमनस्काम् अल्पाहाराम् अल्पः अतिस्वल्पः
 वायुरित्यर्थः, आहारो यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

गो० टी०-अल्पाहारां तोयमात्राहारामित्यर्थः । यद्वा
 अल्पाहारां मितभोजिनीमित्युत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०-तपोधनत्वादेव रघुमुख्यस्य सकाशाद्-
 शमीवपराभवमायाचमानां प्रार्थयन्तीम्, अत एव भावेनान्तर-
 ध्यानेन देवतामिव एवार्थे इव । स्वकुलदेवतामेवोद्दिश्य
 प्राञ्जलिं कृतनमस्काराम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-दशग्रीवपराभवम् आयाचमानां मनोगतराषवा-
 याचयन्तीम् अत एव प्राञ्जलिं देवतां चेटाराहित्येन देवप्र-
 तिमामिव रघुमुख्यस्य भावेनातिचिन्तनयोपलक्षिताम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-आयाचमानामिति । रघुमुख्यस्य कर्तुः
 दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानां प्रार्थयन्तीमिव
 स्थिताम् ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०-ऋधेन रोदनेन वा ताम्रप्रान्ते आयते
 शुक्ले च लोचने यस्यास्ताम् । वधाय तावन्मात्रफलकमेव, न
 तु स्वैष्टफलकमिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रा० टी०-समीक्षमाणाम् इतस्ततो राममवलोकयन्तीं
 सुपक्षमाणि ताम्रायतानि शुक्लानि रोदनेन शुक्लत्वमापन्नानि
 लोचनानि यस्यास्तां राममुद्दिश्य अतीव अद्भुततां मैथिलीं
 रावणः प्रलोभयामास वदन्नावचनसुखारयामास । षोडशानां
 श्लोकानामेकत्रयान्वयः ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

गो० टी०-समीक्षमाणानां रक्षकं समीक्षमाणाम् । सुपक्षमेति ।
 अन्ते तार्धं मध्ये शुक्लमस्या लोचनमित्युच्यते ॥ २१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

चाटुवचनोपन्यासैः सीतां प्रति प्रलोभयन्वावणः प्ररोचनपूर्वं स्वाङ्गीकारं प्रार्थयंत ।

स तां परिहृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥
 मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयाच्चेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥
 कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥
 नेह किञ्चिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः । व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥
 स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संग्रयः । गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥
 एवं चैवमकामां त्वां न च स्पृक्ष्यामि मैथिलि । कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥
 देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये । प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकालालसा ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—परिहृताम् राक्षसीभिरिति शेषः । साकारैः साभिप्रायैः 'आकारस्त्विङ्गिताकृती' । न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतां प्रति रावणोक्तिं वर्णयितुमाह—स इति । स रावणः परिहृतां राक्षसीभिरिति शेषः, अत एव निरानन्दामत एव दीनां सीतां साकारैरभिप्रायसहितैः अभिप्रायबोधकैरित्यर्थः, वाक्यैः न्यदर्शयत अत्रवीद । 'आकारस्त्विङ्गिताकृती' इति कोशः ॥ १ ॥

गो० टी०—स तामित्यादि । साकारैः सेङ्गितैः 'आकाराविङ्गिताकृती' इत्यमरः । न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—नागो गजः । स्तनोदरं गूहमाना भयादिव । भयादेवात्मानं स्वशरीरमदर्शनं नेतुमिच्छसि । तत्किमिति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्दृष्ट्वाकारमाह—मामिति । हे नागनासोरु ! मां दृष्ट्वा भयादेव स्तनोदरं गूहमाना त्वम् आत्मानम् अदर्शनं दर्शनाभावं नेतुं प्रापयितुमिच्छसि तत्किमर्थमिति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—मां दृष्ट्वेति । अदर्शनं अदृश्यत्वम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—नैवं भीतिर्मत्तस्ते युक्त्याह—कामय इत्यादि ॥ ३ ॥

रा० टी०—कामये इति । हे विशालाक्षि ! त्वां त्वदर्शनम् अहं बहु कामये अतो मां मन्यस्व स्वदर्शनाभिलाषिणं जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०—मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—कामय इति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—किमिदानीं महतिरिक्तपुरुषान्तरजं तव मयम्, उत मम स्वर्गं धर्मज्ञानिजम् । नाथ इत्याह—नेहेति । मत्तो मरामयनात्सञ्चितं पुरुषान्तरागमनसंभावनाया जातं भयं व्यपसर्पतु अन्येषामभावात् ॥ ४ ॥

रा० टी०—नन्वहं राक्षसेभ्यो बिभेक्ष्येवेत्यत आह—नेति । मत्तः मद्गवात् इह केचित् मत्प्रियादयो न अतः सञ्चित्यतं ते भयं व्यपसर्पतुं अपगच्छतु ॥ ४ ॥

गो० टी०—अन्ये च भयहेतवोऽत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ४

५] ति० टी०—नान्त्य इत्याह—स्वधर्म इति । तं स्वधर्ममाह—गमनं वेति । आशुकृत्यं संपाद्येति शेषः । संप्रमथ्य बलात्कृत्य एवं स्वधर्मत्वान्मम नाशर्मः बलात्कारे चास्वतन्त्रत्वात्त्रिया अपि न दोष इति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—ननु परदारापहर्तृत्वे नातिपापित्वात् त्वत्कर्म-कदर्शनाद्विभेदीत्यत आह—स्वधर्म इति । परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य इत्वा गमनं प्रक्षेपणं वा रक्षसां सर्वदैव स्वधर्मः । एतेन स्वधर्माचरणवत्कर्मकं दर्शनं न निषिद्धमिति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—परदारेच्छा दोष इत्याशुक्त्याह—स्वधर्म इति । संप्रमथ्य बलात्कृत्य । कामम् अत्यन्तम् यथाकामं यथेच्छम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—एवं च एवमपि बलात्कारपक्षे तव मम च दोषाभावेऽपि तस्य पक्षस्य रसाभाससंपादकत्वात्, अत एवमकामामनेन प्रकारेण मयि कामरहितां त्वां मद्भिषेच्छावतीं च न च, न तु स्पृक्ष्यामि । 'एवं चैतदकामां त्वाम्' इति पाठे एतद्दशोधर्मत्वम् । एवं चैवमेव मद्दुक्करीतिकमेव, तथाऽयुक्तप्रकारेण त्वामकामां न स्पृक्ष्यामितिर्थाः । नन्वेवं सति दुःसहा कामपीडा तव स्यात्तत्राह—काममिति । कामो मन्मथो यथाकामं यथेच्छं कामं तद्विषयेच्छां प्रवर्तताम् प्रवर्तयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु मत्कर्तृकावलोकराभावेऽपि त्वत्कर्तृकदर्शनस्य निरोधाभावात् काचिद्दानिरित्यत आह—एवमिति । काममत्यन्तम् अकामां मत्कर्तृकावलोकराविषयकेच्छारहितां त्वां नैव स्पृक्ष्यामि चञ्चुर्विषयतां नेष्यामि शरीरे कामः त्वत्कर्मकदर्शनविषयकेच्छा तु यथाकामं प्रवर्तताम् । एवं त्वर्थं ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अतः सर्वथा भयं न कार्यमित्याह—

एकवेणी अधःशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥
 विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरुणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥
 महाह्राणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्यं च वाद्यं च लभ मां प्राप्यमैथिलि ॥ १० ॥
 स्त्रीरत्नमैसि भैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं वा स्यास्त्वमनर्हासुविग्रहे ॥ ११ ॥
 इदं ते चारुसंजातं यौवनं ह्यतिवर्तते । यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥
 त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् । नहि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥
 त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् । कः पुनर्नातिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥
 यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने । तस्मिन्स्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥

देवीति । देवि सर्वान्तःपुरपूज्ये ! इह मयि मद्रिपये प्रणयस्व
 संमाननं कुरु संमाननं नयतेरात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-देवीति । हे देवि ! मयि विश्वसिहि विश्वासं
 कुरु अतः इह अस्मिन् स्थाने भयं न कार्यं तत्त्वेन स्वातुचरबुद्ध्या
 प्रणयस्व संमाननं कुरु अत एव एवम् अनेन प्रकारेण शोकला-
 लसा शोकव्याप्ता मा भूः ॥ ७ ॥

गो० टी०-देवीति । प्रणयस्व स्नेहं कुरु ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-अधःशय्या भूषणम् । नौपयिकानि न
 पुरुषार्थोपयुक्तानि ॥ ८ ॥

रा० टी०-एकेति । अस्थाने स्वस्थानभिवेदपि एतान्ये-
 कवेण्यादीनि तेन औपयिकानि युक्तानि ॥ ८ ॥

गो० टी०-एकवेणीति । एकवेणी असीमन्तितवेणी
 धराशय्या भूषणम् औपयिकानि युक्तानि ' युक्तमौपयि-
 कम् ' इत्यमरः ॥ ८-१० ॥

९-१०] ति० टी०-मां प्राप्य विचित्रमाल्यादीनि
 लभस्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-विचित्रार्णाति । हे मैथिलि मां प्राप्य
 स्वातुचरत्वेन ज्ञात्वा मान्यादीनि लभ लभस्व । श्लोकद्वयम-
 कान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अनर्हा भूषणानामिति शेषः । सुविग्रहे !
 इति संबुद्धिः ॥ ११ ॥

रा० टी०-स्त्रीति । हे सुविग्रहे ! यतस्त्वं स्त्रीरत्नं सर्व-
 कोश्रेष्ठमसि अत एव बुद्ध्यासीनत्वादिविशिष्टा मा भूः अतः
 गात्रेषु भूषणं कुरु हि यतः मां प्राप्य अनर्हा अपूजिता त्वं
 कथं स्याः ॥ ११ ॥

गो० टी०-स्त्रीरत्नमिति । मां प्राप्य हीति । हिः पाद-
 पूरणे अप्यर्थो वा । हे सुविग्रहे ! मां प्राप्यापि कथमनर्हा
 स्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०-अतिवर्ततेऽतिक्रम्य गच्छति । स्रोत-

स्विनो जलप्रवाहाः । स्रोतस्तं प्रवहज्जलम् । अतो भुङ्क्ष्व
 भोगानिति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०-भूषणधारणसमयोऽयमेवेति बोधयन्नाह-इदमि-
 ति । अतीतं गतं स्रोतस्विनां महाप्रवाहाणां स्रोतः अल्पप्रवाह
 इव संजातं निष्पन्नं चारु शोभनं यौवनं युवावस्था अतिवर्तते ।
 एतेन भूषणादीनि धारयेति सूचितम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-रूपकर्ता दिव्यरूपस्रष्टा त्वां कृत्वा
 निर्मायोपरतो दिव्यरूपनिर्माणाद्विरत इति मन्ये । उत्प्रेक्षायां
 हेतुः-हि यतस्तव रूपोपमा नास्ति । यदि पुनः स उत्तमरूप-
 निर्माणे यत्तेत, न तथापि तवोपमेत्याशयः ॥ १३ ॥

रा० टी०-त्वामिति । रूपकर्ता विश्वकृत् ब्रह्मा त्वां
 कृत्वा तद्रूपं सर्वोत्कृष्टत्वेन निर्माय उपरतो निवृत्तः इत्यहं
 मन्ये अतस्तव रूपोपमा तव रूपसदृशी अन्या नास्ति ॥ १३ ॥

गो० टी०-त्वामिति । उपरतः निवृत्तः अत्रेतिकरणं
 द्रष्टव्यम् । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं सिसृञ्चुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा
 इतः परं सातिशयं रूपं सद्यं न शक्यत इति धिया सृष्टेरुपरत
 इति मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-को नातिवर्तेत क्षुभ्येत्यर्थः । 'कः पुमा-
 नतिवर्तेत' इति पाठे कामवशतामतिक्रम्य को वर्तेतित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०-ननु त्वत्सेवामनाकाङ्क्षन्तीं मां किमर्थं बहुच्यते
 इत्यत आह-त्वामिति । हे वैदेहि ! त्वां समासाद्य प्राप्य
 पितामहोऽपि नातिवर्तेत स्वौदत्यं न प्रकाशयेत् तर्हि अन्यः
 कोऽपि नतिवर्तेत ॥ १४ ॥

गो० टी०-त्वामिति । कः अतिवर्तेत न कोऽपी-
 त्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

१५] ति० टी०-निबध्यते बद्धं जायते ॥ १५ ॥

रा० टी०-यद्यदिति । हे शीतांशुसदृशानने ! यत्ते गात्रं
 पश्यामि तस्मिन् तस्मिन् मम चक्षुर्निबध्यते एतेन तच्चरणा-
 दीनां मनोहरत्वं व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

भव मैथिलि भार्या मे मोहमे^१ तं विसर्जय । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां [आहतानामितस्ततः ।
 सर्वासामेव भद्रं ते] मयाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥
 लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहतानि^२ मे । तानि^३ ते भीरु सर्वाणि राज्यं^४ चैव ददामि ते ॥ १७ ॥
 विजित्य पृथिवीं सर्वा नानानगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥
 नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् । पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥
 असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः । अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥
 इच्छ मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् । सुप्रभाष्यवसंजन्तां तवाङ्गे भूपणानि हि ॥ २१ ॥
 साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२ ॥
 भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिब भीरु रमस्व च । यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥
 ललस्व मयि विस्मग्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च । मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललतां बान्धवस्तव ॥ २४ ॥
 ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि । किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवासिना ॥ २५ ॥

१६-१७] ति० टी०-मोहं नैतद्वशा भविष्यामीति बुद्धिम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-भवेति । हे भवमैथिलि ! भवति भावयति नितरां स्वर्पातं चिन्तयति सा एव मैथिली तत्संबोधनम् अग्रस्य सर्वोत्कृष्टस्य रामस्य महिषी त्वं मम बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां भार्या सेव्या भव अत एव तं वियमानं मे मोहं वैचित्त्यं विसर्जय त्याजय ॥ १६ ॥

रा० टी०-लोकेभ्य इति । यानि रत्नानि प्रमथ्य रिपून् जित्वा लोकेभ्यो मे मया हतानि तानि सर्वाणि एतत् राज्यं च अहं ते ददामि अतः ते तवैव त्वत्स्वामिनीका एव अस्मदादय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-तव हेतोस्त्वत्प्रतीत्यर्थम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-नष्ट बन्धुवर्गं विहायाहं न स्थास्यामीत्यत आह-विजित्येति । सर्वा पृथिवीं विजित्य तव हेतोः तव जनकाय प्रदास्यामि एतेन तमपि आनेष्यामीति ध्वनितम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-प्रतिबलो युद्धे जेता ॥ १९ ॥

रा० टी०-नेति । यो मे प्रतिबलः प्रतिद्वन्द्वो भवेत् तम् अन्यं लोके नैव पश्यामि अतः आहवे अप्रतिद्वन्द्वं मे वीर्यं त्वं पश्य जानीहि ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-प्रत्यनीकेषु प्रतिसैनिकभावेषु ॥ २० ॥

रा० टी०-वीर्यमेवाह-असकृदिति । असकृद्बहुवारं मया विमृदितानि ध्वजानि येषां ते भग्नाः अङ्गभङ्गं प्राप्ताः अत एव प्रत्यनीकेषु प्रतिसैनिकभावेषु स्थातुं मम अशक्ताः सुरासुरा अभवन्ति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०-असकृदिति । विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु शत्रुषु मध्ये ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-प्रतिकर्मप्रसाधनम् अलंकरणमिति यावत् ॥ २१ ॥

रा० टी०-इच्छेति । माम इच्छ सेवकत्वेनाकाङ्क्ष एतेन ते भयं नास्तीति सूचितम् अत एव उत्तमं प्रतिकर्म भोजनादिकृत्यं क्रियतां सुप्रभाणि भूपणानि तवाङ्गेपु अवसज्जन्ताम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-इच्छयेति । प्रतिकर्म अलंकारः 'प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । अवसज्जन्ताम् अपर्यन्ताम् । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२-२३] ति० टी०-प्रतिकर्मणा युक्तं ते रूपं पश्यामि भाविकमत्रालंकारः । दाक्षिण्येन मद्दिषयककृपया । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता भवेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०-साध्विति । प्रतिकर्मणा कर्तव्यभोजनादिनिखिलक्रियया सुयुक्तं ते रूपं पश्यामि पश्येयम् । अर्षं पृथक् । प्रतीति । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता अत एव दाक्षिण्येनोपलक्षिता त्वं भोगान् राज्यवैश्याणि यथाकामं भुङ्क्ष्व पिब दिव्यरसास्वादं कुरु रमस्व दासीभूतमन्त्रोदर्यादिभिः विहरस्व । अर्षद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥

गो० टी०-प्रतिकर्मेति । दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अत्रभव 'दाक्षिणे सरलोदारौ' इत्यमरः ॥ २३ ॥

रा० टी०-यथेष्टमिति । प्रयच्छ देहि मयि विस्मग्धा सती ललस्व योग्यवस्तुषु वाल्कां कुरु अत एव धृष्टं यथा स्था-तथा आज्ञापयस्व ॥ २३ ॥

गो० टी०-यथेष्टमिति । ललस्व प्रीतिं कुरु । " लल, ईप्सायाम् " इति धातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०-ललस्वेप्तां कुरु । मत्प्रसादान्मयि प्रसादात् । ललन्त्या मदीप्साजनिप्रभावेण वर्धमानायाः ॥ २४ ॥

रा० टी०-मदिति । मत्प्रसादात् मद्दिषयककृपातः ललन्त्यास्तव बान्धवाः अपि ललन्ताम् । अर्षं पृथक् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-ऋद्धिं पराक्रमादिसंपदम्, श्रियं धना-रिसंपदम् ॥ २५ ॥

१ पनमिति गो. पाठः । २ पादद्वयमेतदधिकं गो. पाठे । ३ वै इति गो. पाठः । ४ मे इति गो. पाठः । ५ चैतदहं च ते इति गो. पाठः । ६ सप्रमेति गो. पाठः । ७ सज्जन्तामिति गो. पाठः । ८ ललन्तां बान्धवा इति गो. पाठः । ९ वाससेति गो. पाठः ।

निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः । त्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥
 नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलभ्यते । पुरोबलाकैरसितैर्भवेज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥
 न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥
 चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥
 क्षिप्रकौशेयवसनां तन्वोमप्यनलंकृताम् । त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥
 अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः । यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥
 मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥
 यानि वैश्रवणे सुष्ठु रत्नानि च धनानि च । तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३३ ॥
 न रामस्तपसा देवि न बलेन च विक्रमैः । न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसाऽपि वा ॥ ३४ ॥

१० टी०—नञ् तर्हि राममपीहानय इत्यत आह—ऋद्धि-
 मिति । त्वं मम ऋद्धिं श्रियं च पश्य चीरवासिना चीराच्छा-
 दितेन रामेण किम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं क-
 रिष्यसीत्यादिना । निक्षिप्तविजयः त्यक्विजय इत्यर्थः ।
 स्थण्डिलशायी भूतशायी ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—निक्षिप्तविजयो निरस्तविजयसाधनः,
 अत एव गतश्रीत्वादिरुणः । जीवनस्यैव संदेहे पराक्रमादि-
 संभावना दूरत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१० टी०—शुष्पणखाविरूपादिकरणजनिततापशान्तये रा-
 मविषयकस्तीताप्रितीति निवारयितुमाह—निक्षिप्तैति । निक्षि-
 तस्तव हरणादिना विनष्टः विजयः विजयसामग्र्युत्साहादिर्यस्य
 अत एव गतश्रीः रामः जीवति न वा इत्यहं शङ्के विचार-
 यामि ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—द्रष्टुं वापि प्राप्तिस्तु दूरतरेत्यर्थः ।
 उपलभ्यते । व्यस्येन इत्यप्रत्ययः समर्थो भवतीत्यर्थः ।
 उपलभ्यते' इति पाठे समर्थो भविष्यतीत्यर्थः । पुरोबलाकै-
 रयेत्तरबलाकैः ॥ २७ ॥

१० टी०—नञ् जीवति चेदानयेत्यत आह—न हीति ।
 हे वैदेहि ! रामः त्वां द्रष्टुमपि नोपलभ्यते संभाव्यते । तत्र
 दृष्टान्तः पुरोऽप्ये बलाका बकपङ्क्तयो येषां तैर्भवेरावृतां ज्यो-
 त्स्नामिव ॥ २७ ॥

गो० टी०—नहीति । वाशब्दोऽवधारणे द्रष्टुमपि नोपल-
 प्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रकथमपि दर्शनं न प्राप्स्यसीत्यर्थः
 (?) । पुरोऽप्ये बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघा-
 नामतिविलोच्यते महामेघेष्वेव बलाकासंचारवर्णनात् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—इन्द्रहस्तगतां कीर्तिं कीर्तितुल्यां
 भार्यामिन्द्रहतां नारदखुलेन प्रार्थनया यथा हिरण्यकशिपुः
 प्राप्तवान्, नैवं त्वां रामः प्राप्स्यतीति भावः । इयं च कथा-
 भागवते प्रसिद्धेति तीर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

१० टी०—नेति । मम हस्तात् त्वां प्राप्तुं राघवो नार्हति ।
 तत्र दृष्टान्तः इन्द्रहस्तगतां कीर्तिं हिरण्यकशिपुर्विव ॥ २८ ॥

१० टी०—दौदासीन्यं निवारयितुमाह—चार्विति । सुपर्णः
 पन्नगमिव मे मनस्त्वं हरसि ॥ २९ ॥

गो० टी०—न चापीति । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्त-
 गतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते ।
 हिरण्यकशिपुर्निन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः प्राप्तवान्तिवैतच्छ्रीभा-
 गवते प्रसिद्धम् 'व्यलुम्पन् राजशक्तिरममरा राज्यकाङ्क्षिणः ।
 इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत्' इत्यादिप्रहादव-
 चनात् ॥ २८—३० ॥

३०] ति० टी०—स्वेषु दारेषु मन्दोदर्यामपि ॥ ३० ॥

१० टी०—अनलंकृतामिति । अनलंकृतां त्वां त्वदुःख-
 मित्यर्थः, दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं प्रीतिम् अहं नोपलभामि अ-
 तितुःखितं मनः कापि न प्रवर्तते इत्यर्थः । एतेन रावणस्य
 दयालुत्वं सूचितम् ॥ ३० ॥

३१—३३] ति० टी०—ऐश्वर्यमाधिपत्यम् ॥ ३१—३३ ॥

१० टी०—अन्तरिति । अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वगुणा-
 न्विताः मम भार्याः यावत्यः सन्ति सर्वासां तासामैश्वर्यं त-
 त्रिरूपितेश्वरत्वं कुरु स्वस्मिन्संवादय ॥ ३१ ॥

१० टी०—जमेति । हे असितकेशान्ते हे अवदकेशभाने!
 अप्तरसः श्रियमिव त्रैलोक्य प्रवरस्त्रियः त्वां परिचरिष्यन्ति ३२

गो० टी०—अन्तःपुरेति । ऐश्वर्यम् अन्तःपुरैश्वर्यम् ।
 स्वामिनस्त्वं कुरु प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१० टी०—यानीति । मयोपार्जितानि वैश्रवणे कुबेरे
 यानि रत्नानि धनानि च तानि मां शिष्यलोकलक्ष्मीं च लो-
 कांश्च भुङ्क्ष्व स्वाधीनत्वं प्राप्स्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१० टी०—रामविषयकाणां निवर्तयितुमाह—नेति । रामः
 तपभादिना मया तुल्यो न एतेन स इह नगभिष्यतीति
 सूचितम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—यानीति । भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्व भोगान्धननिचयं प्रदिशाभि मेदिनीं च ।

मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते

॥ ३५ ॥

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि

॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

मध्ये तृणप्रक्षेपेण दुःसंसर्गं निवार्य सात्रा हितोपदेशपूर्वकं रावणं प्रबोधयन्ती सीता रामगुणान्प्रस्तुत्य तेन सख्यविरोधाभ्यां जायमान-
शुभाशुभफलं प्रदर्श्य तस्मै आत्मसमर्पणेन सख्यं संपादयेत्युपदिशति ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः । आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥

दुःखार्ता रुदती सीता वेषमाना तपस्विनी । चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता । निवर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ ३ ॥

३५-३६] ति० टी०-प्रदिश देहाभितो मेदिनीमपी-
ष्टेभ्यो देहि । लल ईप्सावती भव । ललन्तु प्राप्तसमस्तेप्सता
भवन्तु । प्रक्षिप्तोऽयम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह- पिबेति द्वाभ्याम् । मयि म-
त्समीपे विरूपमानान् भोगादीन् पानादिकर्माभूतान् कुरु प्रदि-
श यथेच्छं देहि च त्वयि समेत्य त्वत्समीपं प्राप्य ते बान्धवाः
यथासुखं ललन्तु वारुडया भोगादीन् प्राप्नुवन्तु ॥ ३५ ॥

रा० टी०-कुसुमितेति । कुसुमितैस्तरुजालैः सन्ततानि
व्याप्तानि सञ्चरतीरजानि मया सर्वसंपत्या सह सहितानि
काननानि कनकविमलहारभूषिताङ्गी त्वं विहर ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

गो० टी०-पिबेति । पिप मशमिति श्रेयः विहर संचर
विहारशब्दस्य संचारेऽपि प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शुङ्गारतिलका-
ख्यानं सुन्दरकाण्डव्याख्यानं विंशः सर्गः ॥ २० ॥

१] ति० टी०-तस्येति । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

रा० टी०-रावणं प्रति सीतोक्तिमाह-तस्येत्यादिभिः ।
रक्षसस्तस्य रावणस्य तदुक्तं वचनं श्रुत्वा आर्ता दुःखिता
अत एव दीनस्वरा सीता दीनं यथा भवति तथा शनैः
प्रत्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०-तस्येत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०-पतिमेव चिन्तयन्ती प्रत्युवाचेति
संबन्धः ॥ २ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-दुःखार्तेति । पतिमेव
चिन्तयन्ती शुचिस्मिता सीता अन्तरतः मध्ये तृणं कृत्वा
प्रत्युवाच । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २ ॥

गो० टी०-दुःखार्तेत्यादि । तृणमिति रावणस्य सा-
क्षात्संभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनर-
भिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । दुःखार्ताया अपि शुचि-
स्मितत्वभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मितत्व प्रतीयमान-
त्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०-तृणमन्तरतः कृत्वा परपुरुषस्य साक्षा-
त्संभाषणानर्हत्वात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्थाय मृत्रादिविसर्जन-
वत्तृणान्तरेण तस्य सुखे प्रत्युत्तरदानम् । कथमस्य दुरात्मनो
रजस्तमोभिभूतस्य मयि दुराशेति शुचिस्मिता । प्रत्युवाचेति
पुनरभिधानं प्रकारविशेषकथनार्थम् । एतेन तृणीकृतप्राणतया
तृणतुल्यतया रावणस्य ग्रहणाच्च निभयप्रत्युत्तरदानमिति
बोधयम् । तदेवाह-निवर्तयेति । मत्तो मनो निवर्तय ।
स्वजने प्रीयतां प्रीतिं कुरु । स्वजनः स्वभार्यादिः । कुदोक्त्या
मनःपदादेः पौनरुक्त्यं न दोषभाक् । वर्णनीयमयीभावाच्च कवे-
रपि तादृशं न दोषाय ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-निवर्तयेत्यादिभिः । मत्तः
मत्प्रार्थनातः मनो निवर्तय स्वजने मनः क्रियताम् । तत्र
हेतुः-पापकृत्स्वं सिद्धिमिव मां प्रार्थयितुं न युक्तः । अर्थ-
द्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥

न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् । अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥
 कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया । एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ ५ ॥
 रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् । नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तत्र ॥ ६ ॥
 साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर । यथा तव तथाऽन्येषां रक्षया दारा निशाचर ॥ ७ ॥
 आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् । अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ॥
 नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥
 इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे । यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

४] ति० टी०—सिद्धिं ब्रह्मलोकप्राप्तिम् । एकपत्न्या पति-
 व्रतया । अकार्यं परपुरुषस्पर्शरूपम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—अकार्यमिति । महति कुले जातया अत
 एव पुण्यं कुलं संप्राप्तया विवाहविधिना संगतया एकपत्न्या
 पतिव्रतयेत्यर्थः; मया विगर्हितं पतिविरोधिकृतृकत्वेन निन्दितं
 कार्यं कुतिसतस्त्रीभिः कर्तव्यं पूजनं मया अकार्यं न कारयि-
 तव्यम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—अकार्यमिति । एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी
 तथा । “ नित्यं सपत्न्यादिषु ” इति ङीप् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तं प्राप्तया विवाहसंबन्धेनेति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—एवमिति । रावणमेवमुक्त्वा वैदेही रावणं
 पृष्ठतः कृत्वा भूयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—एवमिति । पृष्ठतः कृत्वा अनादृश्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—पृष्ठतः कृत्वा पराश्रित्य स्थित्वा । औप-
 यिकी भोगयोग्या । तत्र हेतुः—सती परभार्येति ॥ ६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—नेति । तव भार्याभिः पर-
 भार्या अत्यन्तं सेविता सती औपयिकी तद्वश्रणोपायसाधिका
 अहं न भविष्यामीति शेषः; अत एव साधुधर्मं साधु अवेक्षस्व
 चिन्तय अत एव साधुव्रतं संकल्पं चर कुरु ॥ ६ ॥

गो० टी०—नाहमिति । सती अहं तव औपयिकी युक्ता
 भार्या न किंतु परिहार्या । साधूनां सतां धर्मं साधुधर्मम्
 साधूनां व्रतं साधुव्रतम् साधु सम्यक् चर ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—धर्मं साधिवति पश्य । साधूनां व्रतं
 चर । यथा तव मन्दोदर्याः परपरिग्रहेण दुःखम्, एवमन्ये-
 षामपि स्वदाराणां परपरिग्रहे दुःखमिति ज्ञात्वाऽन्येषां दारा
 रक्षयाः परिहार्याः ॥ ७ ॥

रा० टी०—धर्ममेवाह—यथेति । हे निशाचर ! दाराः यथा
 तव रक्षयाः तथा अन्येषामपि रक्षयाः अतः आत्मानम् उपमां
 उपमानं कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् अन्यदाराविरोधे मनो न
 कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—यथेति । आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव
 दारा रक्षयास्तथान्येषां दारां रक्षयाः । तस्मात् स्वेषु दारेषु
 रम्यताम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यथा स्वदाराणां स्वमित्रेव रत्याऽऽत्र
 सुखमिति स्वस्य निश्चयः तथा परेषामपीत्यर्थः; आत्मानमेव
 वृष्टान्तीकृत्य स्वेषु रम्यताम् अन्यथोभयोरपि धर्म-
 लोप इति भावः । विपक्षे बाधकान्तरमप्याह—अतुष्टमिति ।
 निकृतिप्रज्ञं निकृतिन्यकारः साधुकृतविकारस्तदास्पदप्रभम्
 पराभवमजयरूपम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—अतुष्टमिति । स्वेषु दारेषु स्वदारपरिहासा-
 दिषु अतुष्टम् अत एव चपलेन्द्रियं चालितचक्षुरादिकरणम्
 अत एव चपलम् अत एव निवृत्ता सद्भिः कृता प्रज्ञा बुद्धि-
 र्यस्य तं जनं परदाराः परदारवञ्चनदोषाः पराभवं नयन्ति
 एतेन परदारवञ्चनं त्वया न कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—अतुष्टमिति । अतुष्टम् अतृप्तम् । निकृति-
 प्रज्ञम् निकृतीं शक्त्यं प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आर्यैश्च-
 र्यादिक्षयरूपम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—इह लङ्कानगरे सन्त इहलोकपरलोकहित-
 वक्तारो न वा नैव सन्ति । सत्सु वा तेषु तात्रावर्तसे तत्स-
 मीपं न गच्छसि गतोऽपि वा न पृच्छसि यथा ते विपरीता
 बुद्धिः । आचारवर्जिता विहितकर्मविमुक्त्यविहितसंख्यी च ॥ ९ ॥

रा० टी०—इहेति । इह लङ्कायां सन्तो महात्मानो न
 सन्ति वा सतो विद्यमानान् वा महात्मनो नावर्तसे अत
 एव ते बुद्धिः यथा यथावद्विपरीता विरुद्धकर्मविषयिणी अत
 एव आचारवर्जिता अस्तीति शेषः एतेन त्वया महात्मानो-
 ऽऽसर्तव्या इति सूचितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—इह सन्त इति । इह अतिविशालेऽपि दुर्ज-
 नसंकुले देशे सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः न सन्ति वा न
 सन्ति किम् सन्त्येव । श्रीविभीषणप्रभृतीनां संभवात् सन्तीति
 कथं वक्तुं शक्यम् । सतो वा नावर्तसे ‘ तद्विद्धि प्रणिपा-
 तेन परिग्रहेण सेवया । उपदेशयन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्स्व-
 दर्शिनः ’ इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति ।
 एवं च तत्पदेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती
 जानातीत्याशङ्क्याह—तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः
 तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टानुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । पर-
 बुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्याह—आ-

वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः । राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥
 तथैव त्वां समासाद्य लड्डा रत्नोपसंकुला । अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥
 स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्षदक्षिनः । अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥
 एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः । दिष्ट्यैतद्भयसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥
 शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा । अनन्या रावणेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ १५ ॥
 उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् । कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

चारवर्जितेति ! आचारवर्जिता तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं
 योतयतीति भावः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सत्पुरुषत् उपदेशसत्त्वेऽपि तन्मूलोन्मूल-
 नं चिकीर्षुर्देवशास्त्रं न गुणोषीत्याह—वच इति । विचक्षणै-
 र्भाविकार्यपर्यालोचनचतुरैः पथ्यं हितोदकं वच उक्तमपि
 मिथ्याप्रणीतात्मा तद्वचो मिथ्यावस्तुभूतमन्यारभूतमित्यश्रद्धया
 प्रणीतः प्राप्त आत्मा बुद्धिर्येन तादृशो रक्षसानामभावाय
 नाशाय न प्रतिपद्यसे न परिगृह्णासि ॥ १० ॥

रा० टी०—वच इति । वा अथवा मिथ्या असद्वस्तु
 प्रणीतः प्राप्तः आत्मा मनो यस्य स त्वं विचक्षणैर्विवेकिभिः
 उक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय विध्वंसाय न प्रति-
 पद्यसे गृह्णासि ॥ १० ॥

गो० टी०—वच इति । पूर्वश्लोके रावणस्याभाव उप-
 न्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते—मिथ्याप्रणीतात्मा
 मिथ्यास्तिग्धात्मा स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विच-
 क्षणैः साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रति-
 पद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव
 हृदि कृत्वा साधुवचनं न शृणोषीत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

११] ति० टी०—ननु मया सज्जनोपदेशग्रहेण कुतो राक्ष-
 सनाशप्रसङ्ग इत्यत्रोत्तरं वक्तुं लोकस्थितिमाह—अकृतेति ।
 अकृतात्मानं सदुपदेशग्राहिबुद्धिम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तथैवेति । राजापराधतोऽश्लेषप्रजाना-
 शस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अकृतेति । न कृतः स्वास्थ्यं प्रापितः आत्मा
 मनो येन तम् अत एव अनये रतं राजानमासाद्य समृद्धानि
 राष्ट्राणि नगराणि च यथा विनश्यन्ति तथा इयं लड्डा त्वां
 समासाद्य एकस्य तवैवापराधाद् शीघ्रं विनशिष्यति विन-
 श्क्यति । अर्षचतुष्टयमेकान्त्यमि ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—किं च सज्जनोपदेशमशृण्वतो नाशं
 सज्जनोऽनुमोदत इत्याह—स्वकृतैरिति । स्वकृतैर्दुष्कृतैर्हन्य-
 मानस्यावश्यप्राप्तः रावणादीर्षदक्षिनो भाष्यनर्थदर्शनासमर्थस्य
 विनाशे उपस्थिते भूतानि सर्वप्राणिनो नन्दन्ति ॥ १३ ॥

रा० टी०—स्वकृतैरिति । हे रावण ! अदीर्षदक्षिनः

भविष्यदनर्थदर्शनाभाववतः अत एव स्वकृतैः स्वोपाजितैः कर्म-
 भिर्हन्यमानस्य तव विनाशे भूतानि सर्वे प्राणिनः अभिनन्दन्ति
 अभिनन्दिष्यन्ति ॥ १३ ॥

गो० टी०—स्वकृतैरिति । रावणादीर्षदक्षिन इत्यत्र राव-
 णेति संबुद्धिः । निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—एवं निराकृतास्त्वया क्लेशिताः सर्वे
 जनाः । एतद्भयसनं स्वबुद्धिप्राप्तनाशम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—एवमिति । एवं विनाशं
 प्राप्तं पापकर्माणं त्वां निकृताः त्वत्तः प्राप्तक्लेशाः जनाः रौद्रो-
 ऽयं रावणः एतत् व्यसनं प्राप्तः दिष्ट्या भाग्यमेतत् इति
 हर्षिताः वक्ष्यन्ति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—ऐश्वर्यं कुर्वित्यादि यदुक्तं रावणेन
 प्रलोभनाय तत्प्रत्याख्याति—शक्येति । अनन्या भिन्नत्वा-
 भाववती ॥ १५ ॥

रा० टी०—शक्येति । भास्करेण प्रभा इव रावणेणाहम-
 नन्या अन्यत्र स्थातुमशक्येत्यर्थः, अतः ऐश्वर्येण धनेन च
 लोभयितुं नाहं शक्या ॥ १५ ॥

गो० टी०—शक्येति । अनेन रावणोऽक्तप्रलोभनानासुत्त-
 ररुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन धनेन आभर-
 णादिना वा लोभयितुं वञ्चयितुम् अहं न शक्या । अत्र
 हेतुमाह—अनन्येति । अहं नित्यानपायिनी राधेण रघु-
 कुलावतीर्णेन विष्णुना अनन्या अविभक्ता यत्र यत्र कुले
 विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया त-
 त्परतन्त्रा चास्मीति शोत्यते । न केवलं तस्य परतन्त्राहं प्र-
 त्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन शोतयति—भास्करेणेति ।
 प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति तथैव हि मारीचो भव-
 न्तं प्रति निवेदितवान् । अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनका-
 त्मजेति । किं तद्विचवचनमपि मोहेन विस्मृतोऽतीति तत्र-
 माह ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—प्रलोभनाशक्यत्वमेव स्पष्टयति—उपधा-
 येति । उपधानं कृत्वेति सह शयित्वेति यावत् । कस्यचि-
 दतस्त्वभूतस्य ॥ १६ ॥

रा० टी०—उपधायेति । लोकनाथस्य सकलभुवनाधि-

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः । व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ! वने वासितया सार्धं करेणैव गजाधिपम् ॥ १८ ॥
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता । बन्धं चानिच्छता धीरं त्वयाऽसौ पुरुषर्षभः ॥ १९ ॥

पतेः रामस्य भुजं बाहुं सन्कृतं यथा भवति तथोपयाय
अन्यस्य रामभिनस्य भुजं कौटिल्यं कथमुपयास्यामि धार-
यिष्यामि सहिष्यामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—उपधायति । लोकनाथस्य सर्वत्रह्यादिदेवगणैः
स्वस्वपदप्राप्तये नाध्यमानस्य याच्यमानस्य । “ नाय, याच्य-
याम् ” इति धातुः । तस्य रामस्य सन्कृतं भुजं दक्षिणं भु-
जमित्यर्थः उपधाय उपधानीकृत्य तेन तत्परिष्वक्तत्वं ग-
म्यते । एवं श्लाघिताहम् अन्यस्य ततो भोगं याचमानस्य
कस्यचिदनामभेयस्य छद्रस्य त्वादृशः भुजम् असन्कृतं कथं
नामोपधास्यामि न कथंचिदपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—औपयिकी योग्या । व्रतस्नातस्य ब्रह्म-
चर्यव्रतपूर्वकं कृतसमावर्तनस्य यथाशास्त्रं मत्पाणिग्रहणं कृत-
वतो विदितात्मनो ज्ञातस्वतस्वस्य ज्ञातपुरवार्थसाधनस्य च
तस्यैवाहं योग्या विप्रस्य विद्येव ब्रह्मविद्येव ब्रह्मविद्या यथा
ब्राह्मणस्यैवासाधारणं स्वं न्यायप्राप्तं तद्वत् संन्यासे तस्यै-
वाधिकाराद्ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भावः ।
अन्ये तु—विप्रपदं त्रैवर्णिकपरम्, त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मविद्या-
यामधिकारः, अत एव ‘धीरस्य’ इति क्वचित्पाठ इत्याहुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अहमिति । धरापतेः निखिलब्रह्माण्डाधिपतेः
विदितात्मनः सामान्यतः प्रसिद्धस्वरूपस्य रामस्य व्रतस्ना-
तस्य विप्रस्य विद्येव औपयिकी योग्या भार्याहमस्मि ॥ १७ ॥

गो० टी०—अहमिति । अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव
तुल्यशीलवयोवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता भार्या ।
‘हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ’ इति भूमिनाथस्याहं लक्ष्मीद्वेषुचितेति
हृदयम् । कथमिव व्रतस्नातस्य वेदव्रतैः स्नातस्य धीरस्य
धीमतः ब्राह्मणस्य विदितात्मनः आत्मज्ञानवतः विद्येव योगा-
भ्यासरूपविद्येव ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—हे रावण ! मां रामेण समानय तदेव
ते साधु । वने वासितया काष्ठकया करेण्वा सार्धं गजाधिप-
मिव । उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यं तु कुह्लविराहिण्युक्तित्वात्
दोषावहम् । करेणुं गजाधिपेनेति तु वक्तुञ्चितम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—ननु इदानीं मम कल्याणं कथं स्यादित्यत आह-
साधिव्रति । हे रावण ! दुःखितां मां साधु यथा भवति तथा
रामेण समानय संयोजय । तत्र दृष्टान्तः वासितया वासितां
युवतिं करेण्वा करेणुं गजाधिपं गजाधिपेनेव वासिता युवतिः
प्रोक्ता इति कोशः ॥ १८ ॥

गो० टी०—पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थयते—सा-
धिव्रति । साधु रावण ! मद्द्वियोगेन त्वत्कौर्यैमधिकं जातमिति

भावः । एवमुक्तकठकौर्यं प्रति याचनात् स्वस्थातिशयो व्यज्य-
ते । रामेण सर्वाङ्गसुन्दरेण मां तस्यानन्याहां तद्वियोगे जी-
वितं धारयितुमशक्ताम् । नच सीतेत्यादि । समानय संगमय ।
तत्र हेतुः—दुःखितामिति । करेण्वा गजवध्वा वासितया यौ-
वनगतया वासिता युवतिः प्रोक्ता कलभः करिपोतकः इति
वचनात् । यद्वा वासितयेति पाठः । वने वासितया बहया ।
अत्र विभक्तिव्यत्यासः कार्यः । वने वासितां करेणुं गजाधिपे-
नेवेति । वस्तुतस्तु यथान्यास एवान्वेति । रामेण मंगमनं
नाम रामाह्वानम् । नहि पुनरपि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे ।
किंत्वत्र राममाह्वय समर्पणमेव अत एव करेण्वा गजाधिपमि-
त्युक्तम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—ब्रह्मन्तरं चोपदिशति—मित्रमिति ।
स्थानं परीप्सता लङ्कां रिरक्षयिषता आत्मनो बन्धं च धीरं
सकलकुटुम्बफीडाकरमनिच्छता त्वया पुरुषर्षभोऽसौ रामो
मित्रं कर्तुमौपयिकं युक्तम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—मित्रमिति । स्थानं स्वपुरं परीप्सता रक्षे-
च्छता बन्धं च अनिच्छता त्वया पुरुषर्षभः रामः मित्रं कर्तु-
मौपयिकं योग्यः ॥ १९ ॥

गो० टी०—एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय कानि-
चिदमंगतानि जल्पति देवी खिला सती कांक्ष्यमस्य स्वभावः
कथमस्य कोप्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह सन्तां न या सन्तीत्या-
दिना विचिन्त्य दयावती स्वयमेवोपदिशति मानुस्वप्रयुक्तवा-
त्सल्येन मित्रमिति । रामं शरणं गच्छेत्सुक्ते तत्र रावणः
सहेत दुर्मानितया आत्मसद्बुद्धयुत्तारेण मित्रमित्याह । किं-
च शरणागतं स्वस्याधीनं मन्यते देवी देवश्च । अत एव रामो
वक्ष्यति । मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचनेति । इमं च
तथाह । मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं युक्तमित्यर्थः । मित्रश-
ब्दापेक्षया औपयिकमिति ननुसकनिर्देशः । स्थानं परीप्सता
मार्गचोरस्यापि भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यम् ।
तत्रापि यदि स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणा-
गतिर्दैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदि मन्यसे तदानीं तद्व्रजनं
कर्तव्यमित्याह—बन्धं चानिच्छता धीरं तव सस्यह् मरणं न
दास्यति । त्वां संस्थास्य त्वत्समर्थं त्वत्संतानजान् हिंसित्वा
नतस्ते चित्रवधं करिष्यति तं यदि नेच्छसि तदा प्रनव्या इत्य-
र्थः । त्वया तत्प्रतीकारावलोकनेन स्वयाऽवश्यं तच्छरणागतिः
कर्तव्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह—असौ निर-
न्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते । रावणस्यापि मा-
यामृगाहुसरणसमये तदाकारदर्शनत्रभयेन वृक्षे वृक्षे च पश्या-

विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २० ॥
 प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् । मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥
 एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे । अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥ २२ ॥
 वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् । त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥
 रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् । शतक्रतुविमृष्टस्य निर्वोषमशनेरिव ॥ २४ ॥
 इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः । इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥
 रक्षांसि विहनिष्यन्तः पुर्यामस्यां न संशयः । असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥
 राक्षसेन्द्र महासर्पान्स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥
 अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥

मीत्युक्तीत्या पुरस्थित इव भासते । पुरुषर्षभः मत्कृतापरा-
 धेन कथं मामङ्गीकरिष्यतीत्येवं त्वया न विन्तनीयम् आहु-
 कृत्यलक्षणे सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधैरियत्वात् ।
 मित्रकरणप्रकारमाह—प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेनाहमपि
 प्रसादयिष्यामीति मिदम् । प्रयतो भूत्वा मनःकालुष्यं त्यक्त्वे-
 त्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ १९-२१ ॥

२०] ति० टी०—कथमेवमपराहस्य मे तेन मैत्री
 तत्राह—विदित इति । यतः—सर्वधर्मज्ञ इति । शत्रुरपि
 शरणागतो रक्षणीय इति धर्मज्ञत्वेन शरणागतवत्सलत्वेन च
 विदितः प्रसिद्धः, अतस्तेन मैत्री भवतु तेन मैत्री प्राप्त-
 कालेत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—विदित इति । शरणागतवत्सलो यो रामः
 तेन सह तत्र मैत्री भवतु ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अत एनं शरणागतवत्सलं त्वं प्रसाद-
 यस्व, मां चास्मै निर्यातयितुं दातुमर्हसि ॥ २१ ॥

रा० टी०—प्रसादयस्वेति । एनं रामं प्रसादयस्व अस्मै
 रामाय मां निर्यातयितुं दातुं त्वमर्हसि ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—संप्रदायेति । मामिति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण रघूत्तमे
 संप्रदाय प्रापय ते स्वस्ति भवेद् अन्यथा कुर्वाणस्त्वं पराम्
 आपदं प्राप्स्यसि ॥ २२ ॥

गो० टी०—एवमिति । संप्रदाय स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—मत्प्रत्यर्पणं विना सर्वथा तव जीवन्
 नास्तीत्याह—वर्जयेदिति । त्वद्विधमप्राणात् नाशयेदित्यर्थः ।
 राघवो न तु वर्जयेन्नाशयेदेव ॥ २३ ॥

रा० टी०—वर्जयेदिति । उत्सृष्टं त्यक्तं वज्रम् अन्त-
 कथं त्वद्विधं वर्जयेत् न हन्यात् संक्रुद्धो राघवस्तु न वर्जयेत्
 हन्यादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—वर्जयेदिति । उत्सृष्टम् इन्द्रस्यक्तं वज्रम् अन्त-
 कथं त्वद्विधं वर्जयेत् । राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति संबन्धः २३

२४] ति० टी०—महास्वनं महान्तं नादम् नादो हि
 कश्चिच्छब्दधर्मः प्रतिशब्दरूपः । श्रोष्यसि यदि मां न ददा-
 सीति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—रामस्येति । शतक्रतुविमृष्टस्य इन्द्रेण त्य-
 क्तस्य अशनेर्महास्वनं निर्वोषमितिव रामस्य धनुषः शब्दं त्वं
 श्रोष्यसि ॥ २४ ॥

गो० टी०—रामस्येति । महास्वनं महानादं नादो नाम
 स्वरावयवविशेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—रामलक्ष्मणलक्षिताः तन्नामाङ्का इत्यर्थः २५

रा० टी०—इहेति । ज्वलितास्या उरगा इव रामलक्ष्मण-
 लक्षिताः ताभ्यां विसृष्टाः इषवः इह लङ्कायां निपतिष्यन्ति २५

गो० टी०—इहेति । रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणा-
 माङ्काः । असंपातम् अनवकाशम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—कङ्कवाससो वणाः । अत्रंपातमनव-
 काशम् । 'असंबाचम' इति पाठे राक्षससंमर्दरहितम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—रक्षांसीति । अस्यां पुर्यां पतन्तः अत एव
 रक्षांसि विहनिष्यन्तः कङ्कवाससः कङ्कपत्रविशिष्टपुङ्खाः बाणा
 असंपातमवकाशराहित्यं करिष्यन्ति ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—राक्षसेन्द्ररूपान्महासर्पान् । उद्धरण-
 शैल्ये उपमा—वैनतेय इवेति ॥ २७ ॥

रा० टी०—राक्षसेन्द्रेति । राक्षसेन्द्ररूपमहासर्पान् सः
 प्रसिद्धः महान् रामरुगरुडः उद्धरिष्यति हनिष्यति अत
 एव त्रिभिः क्रमैः पादैः अछरेभ्यः श्रियं विष्णुरिव उरगान्
 वैनतेय इव भर्ता रामो मामपनेष्यति दूरीकरिष्यति त्वत्तः ।
 अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—राक्षसेन्द्रमहासर्पानिति । रूपकोकमेवोप-
 मयाप्याह—वैनतेय इति ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—'न चापि मम हस्तास्त्रां प्राप्नुमर्हति
 राघवः' इत्यस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥

गो० टी०—न चापि मम हस्तास्त्रां प्राप्नुमर्हतीत्युक्तस्यो-

जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥
 आश्रमं तैत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः । गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥
 नहि गन्धमुपाग्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥
 तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् । वृत्रस्यैवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरकस्य विग्रहे ॥ ३२ ॥
 क्षिप्रं तत्र सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥
 गिरिं कुबेरस्य गतोऽथैवालयं सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।
 असंशयं दाशरथे विमोक्षसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तरमाह-अपनेष्यतीति । जनस्थान इति । एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-हतस्थाने हतास्पदे ॥ २९ ॥

रा० टी०-जनेति । रक्षसां बले निहते सति अत एव जनस्थाने हतस्थाने निवृत्तराक्षमनिवासे सति अशक्तेन त्वया एतम् अपहरणरूपमसाधु कर्म कृतम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-नरसिंहयोः शून्यमाश्रमं प्रविश्य यत्कृतं तदसाधुवृत्ति किलेत्यर्थः । गोचरं गतयोर्मायासृगृह-तान्तं ज्ञातुं गतयोः । गोचरं वनप्रदेशं गतयोरिति वार्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०-तदेव मङ्गलान्तरेणाह-आश्रममिति । गोचरं मायासृगं हन्तुं वनप्रदेशं गतयोः भ्रात्रोः शून्यमाश्रमं प्रविश्य त्वयाऽधमपनीता ॥ ३० ॥

गो० टी०-आश्रममिति । गोचरं गतयोः बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-यस्माद्रामलक्ष्मणयोर्गन्धमुपाग्राय शार्दूलयोः संदर्शने शुनेव समक्षं स्थातुं त्वया न शक्यम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-न हीति । शार्दूलयोर्गन्धमुपाग्राय शुनेव रामलक्ष्मणयोर्गन्धमुपाग्राय संदर्शने वृष्टिपथे स्थातुं त्वया न शक्यम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-तस्यायमवलस्याधमकृत्यस्य च तेषु-ऽपि ताभ्यां विग्रहे कलहे प्रसक्ते सति युगग्रहणं सहायसंपत्ति-रस्थिरा जनस्थानबलसहायसंपत्तिवत् तस्मात्तेन युद्धे तव निग्रह एव वृत्रसंबन्धिन एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रबाहुभ्यां युद्धे वृत्रबाहुपराजयवत् । वृत्रच्छिन्नैकबाहुवृत्रो बहुकालमिन्द्रेण सहकबाहुना युद्धं कृतवानपराजितयति भागवते प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तस्येति । ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह विग्रहे सति ते तत्र युगग्रहणं संयुगेन लभ्यं विजय इत्यर्थः अस्थिरं न भविष्यतीत्यर्थः । तत्र वृष्टान्तः-विग्रहे सति इन्द्र-बाहुभ्यां वृत्रस्यैकस्य छेदादवशिष्टबाहोः स्थितिरिव । स्थिति-रित्यध्याहृतम् एकस्य इन्द्रच्छेदितत्वाद्बहुकालमेकेन बाहुना

युद्धं प्रवृत्तमित्यन्वय प्रसिद्धम् । एतेनोपमालङ्कारेण तत्रापि बाहुच्छेदो भवितेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तस्य त इति । तस्य ते अन्तमर्थतया चोर-वृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति युगग्रहण संयुगे जयग्रहणम् अस्थिरम् असंभावितम् । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः अस्थिरम् अधुवम् किंतु ताभ्यां प्रसक्त्य वयस्ते सिद्ध इति वृष्टान्तेनाह-वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इवाजय इव । वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाहोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-मे नाथः स राम इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-क्षिप्रमिति । स प्रसिद्धो मे नाथो रामः अल्पं तोयमादित्य इव शरैः तव प्राणान् आदास्यते ॥ ३३ ॥

गो० टी०-क्षिप्रमिति । सः नाथ इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-कुबेरस्यालयं कैलासम् । कैलासवरु-

णसमे ऊर्ध्वाधस्यसकललोकोपलक्षणम् । कालहतस्त्वमशनेः संबन्धान्महाद्रुम इव दाशरथेः संबन्धाद्विमोक्षसे प्राणानिति शेषः । ' विमोक्षसे ' इति पाङ्कः पाठ इति क्रतकः ॥ ३४ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रा० टी०-गिरिमिति । कुबेरस्य आलयं गिरिं गतः

अथवा वरुणस्य सभां गतोऽपि त्वं कालहतः कालस्यापि निवारकस्य दाशरथेः रामस्य बाणादिति शेषः विमोक्षसे प्राणांस्त्यक्षयसि, तत्र वृष्टान्तः अशनेः प्रक्षेपात् दुम इव ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

गो० टी०-गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वेति । अप-धाय अवक्रम्य । कुबेरस्य गिरिं कैलासम् ' कैलासस्थानमल-का ' इत्यमरः ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्या-ने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

सीताकृतगर्हणेन क्रुद्धो रावणो मासद्वयं प्रतीक्ष्य त्वां मारयामीति जानकीं भीष्यते । ततो रावणस्त्रीभिर्नेत्रसंकेतादिभिः कृताश्र-
सा पुनः रावणं गर्हति । घोरविकृतनानाकृती राक्षसीस्तर्जनसान्त्वनादिना जानक्या आवर्जने विनियुज्य तर्जनोद्यतं रावणं धान्यमा-
लिनी नाम तत्पत्नी ततो निवर्तयति । स च विमोहितः सान्तःपुरिकाभिरन्तर्गृहं प्रविशति ।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः । प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥
यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतो मार्गमासाद्य ह्यानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिन्स्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥
एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने । वषार्हामवमानार्हं मिथ्या प्रव्रजने रताम् ॥ ५ ॥
परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—प्रियदर्शनां सीतां प्रत्युद्यनयोर्किं कृत्वा ततो विप्रियमाहेति संबन्धः ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतावचनश्रवणानन्तरकालिकं सीतां प्रति रावणोक्तिमाह—सीताया इति । सीतायाः परुषं वचनं श्रुत्वा सीतां प्रत्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—सीताया इत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—लोके स्त्रीणां सान्त्वयिता पुमान्यथा यथा सान्त्वयति तथा तथा तत्तत्सान्स्वाउत्सारेण स स्त्रीणां वश्य इष्टो भवति, त्वयि तु यथा यथाऽहं प्रियं वक्ताऽभूवं तथा तथा त्वया परिभूत एवास्मीति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्बचनाकारमाह—यथा यथेति । यथा यथा सान्त्वयिता सान्स्ववचनवक्ता तथा तथा तत्तद्बचनाउत्सारेण वश्यः प्रियो भवति जन इति शेषः, अहं तु स्त्रीणां युष्माकं यथा यथा प्रियं वक्ता तथा त्वया परिभूतोऽस्मीति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—सान्त्वयिता अनुनेता ॥ २ ॥

३] ति० टी०—एवं च त्वद्विषये न्यायप्राप्तसुखत्पन्नं क्रोधं क्रोधकार्यं वधं त्वद्विषये सञ्जितः कामो नियच्छति निरुणद्धि । तत्र दृष्टान्तः—द्रवत इति । अमार्गमासाद्य द्रवतो धावतो हयान्छसारथिरिव ॥ ३ ॥

रा० टी०—समिति । सञ्जितः कामः त्वत्सेवाविषय-
कोत्कटेच्छा त्वयि विषये मे क्रोधं सन्नियच्छति निवारयति । तत्र दृष्टान्तः—मार्गमासाद्य प्राप्य द्रवतो हयान् छसारथिरिव ॥ ३ ॥

गो० टी०—सन्नियच्छतीति । सन्नियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति च्छेदः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—नञ् विपरीतं क्रोध एव किं न कामं कृण्वतीत्यत्र कामस्योत्कट्यादित्याह—वाम इति । क्रूर इत्यर्थः । सव्ये कौर्ये सुन्दरे च वामः इति क्रोधः । कामकौर्य-

मेवाह—यस्मिन्निति । परमक्रोधविषयेऽपि यत्र जने कामो निबध्यते तत्र जनेऽनुक्रोशो दया स्नेहश्च जायते । तस्मात्क्रोधा-
त्काम उत्कटक्रूरत्ववानित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत्रिवारकत्वे हेतुमाह—वाम इति । यस्मिन् जने वामः सुन्दरः उत्कट इत्यर्थः, काम इच्छा निबध्यते चिरं तिष्ठति तस्मिन् जने अनुक्रोशः दया स्नेहश्च जायते एतेनाक्रो-
शस्नेहयोः क्रोधविध्वंसकत्वं सूचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—वाम इति । वामः प्रतिकूलः मनुष्याणां प्राणिनाम् अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदानेन मनुष्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन् जने निबध्यते तस्मिन्स्वनुक्रोशः स्नेहश्च जायते किल । मिथ्याप्रव्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे रतां सक्ताम् ॥ ४—६ ॥

५—७] ति० टी०—एतस्मादिति । उत्कटकामविषयत्वा-
दित्यर्थः । मिथ्या प्रव्रजने निष्प्रयोजनमेव भोगत्यागरूपप्रव्रज-
नमार्गं रताम् । 'मिथ्याप्रव्रजिते' इति पाठे रामे रतामि-
त्यर्थः ॥ ५—७ ॥

रा० टी०—एतस्मादिति । एतस्मादुक्तात् कारणात्
मिथ्याप्रव्रजने कापट्यविशिष्टवनगमनवति रामे रताम् अत एव
वषार्हाम् अत एव अवमानार्हं त्वां न घातयामि ॥ ५ ॥

रा० टी०—वषार्हत्वेऽनुपपादयन्नाह—परुषाणीति । यानि
यानि परुषाणि वाक्यानि मां ब्रवीषि तेषु तेषु वाक्येषु श्रुते-
ष्विति शेषः तव वधो युक्तः ॥ ६ ॥

रा० टी०—एवमिति । रावणः एवमुक्त्वा सीताम्
उत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥

गो० टी०—एवमिति । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रण-
याभ्यां संयुक्तः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अवधिः 'मासान्द्वादश भामिनि' इत्या-

द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्लेत्स्यन्ति स्वण्डहः ॥ ९ ॥
तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् । देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥
ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वैकैस्तथापराः । सीतामाश्रासयामासुस्तजितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥
ताभिराश्रासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् । उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौटीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥
नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः । निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगहितात् ॥ १३ ॥
मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः । त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसाऽपि कः ॥ १४ ॥
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । उक्तवानसि यत्प्रापं क गतस्तस्य मोक्षयसे ॥ १५ ॥

रण्यकाण्डोक्ततन्मध्ये द्वौ मासाववशिष्टौ तौ मया रक्षणीयौ ।
यद्यपि 'वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पुन्रगम' इति क्षीता
वक्ष्यति, तथाप्यल्पान्तरत्वान्मासद्वयरक्षणोक्तिरविरुद्धा ॥ ८ ॥

रा० टी०—तदुत्तराकारमाह—द्वौ चित्यादिभिः । योऽवधिः
मया कृतः 'मासान् द्वादश भासिनी' इत्यनेन अरण्यकाण्डे
निहितः तन्मध्ये अत्रशिष्टाविति शेषः द्वौ मासौ रक्षितव्यौ
ततोऽनन्तरं मम शयनं महास्वापं मरणमित्यर्थः आरोह जानी-
हीत्यर्थः । एतेन रामस्मृतिं त्यक्त्वा स्वौदासीन्यं न त्यक्ष्यसि
तर्हि त्वत्सन्निधावहं स्वप्राणांस्त्यक्ष्यामीति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—द्वौ मासाविति । ते मया योऽवधिः कृतः
मासान् द्वादश भासिनीत्यारण्यकाण्डोक्तैर्द्वादशमासात्मकोऽवधिः
कल्पितः अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ तौ द्वौ मासौ मे मया
रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ ततः तस्मात्कारणात् मम शयन-
मारोहेत्यन्वयः प्रातराशार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरं
हिंसायां कालविकल्पं विना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः ।
आरभन्ते आलभन्ते रलयोरभेदः 'आलम्भः स्पर्शाहितयोः'
इत्यमरः । महानसे पाकशालायाम् ॥ ८—१० ॥

९] ति० टी०—प्रातराशः प्रातःकालिकं भोजनम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—स्वस्य मरणकातरत्वे पश्चान्तरमाह—द्वाभ्या-
मिति । द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं भर्तारं रामं मां लङ्काश्रियम-
निच्छन्तीं त्वां च मम प्रातराशार्थं मत्कवृकप्रातर्भोजनार्थं
सूदाः पाककर्तारः स्वण्डशः श्लेत्स्यन्ति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—देवगन्धर्वकन्याः । सीतावदेव षण्डा-
हता इत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—तामिति । भर्त्स्यमानां तां जानकीं प्रेक्ष्य
विकृतमीक्षणं यासां ता देवगन्धर्वकन्याविषेदुः खेदं प्रापुः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—ओष्ठप्रकारैर्वराकोऽयं किं करिष्यति न
भेतव्यमित्येवौषाद्योत्क्षेपणैः नेत्रैर्द्वन्द्वनिर्मालनोन्मीलनवद्भिः वकै-
रुल्लङ्घनैः सीतामाश्रासयामासुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—ओष्ठेति । अपराः काश्चिद् ओष्ठप्रकारैः क्षुद्रौ
रावणः किं करिष्यतीत्यादिबोधकाधरप्रखलनैः अपरा नेत्रैः
वकैश्च सीतामाश्रासयामासुः ॥ ११ ॥

गो० टी०—ओष्ठप्रकारैरिति । ओष्ठप्रकारैः कृद्विषता-

मोषेषु भङ्गस्फुरणादयो ये विकारास्ते ओष्ठप्रकाराः ओष्ठभङ्गादि-
रूपसंज्ञादिभिरित्यर्थः एवं वक्रनेत्रैः वक्रनेत्रसंज्ञादिभिरित्यर्थः ११
१२] ति० टी०—आत्महितं रावणात्मनो हितम् । वृत्तेन
सदाचारेण, शौटीर्येण पतिशौर्येण च संजातगर्वम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—ताभिरिति । ताभिः कन्याभिः आश्रासिता
सीता वृत्तशौण्डीर्याभ्यां शोभनाचारपतिशौर्याभ्यां गर्वितम्
आत्महितं वाक्यञ्चवाच ॥ १२ ॥

गो० टी०—ताभिरिति । वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पाति-
व्रत्यं तस्य शौण्डीर्यं बलं तेन गर्वितमिति क्रियाविशेषणम् १२
१३] ति० टी०—अस्मिन्नगरे ते तव निःश्रेयस्वभ्युदय-
संपादने स्थितो जनो नूनं न कश्चिदस्ति यस्मात्त्वामस्माद्वि-
गहितात्कर्मणो न कोऽपि निवारयति ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—नूनमिति । निःश्रेयसि स्वत्क-
ल्याणे स्थितः आस्थवान् यः कश्चिजनः स अस्मिन् लङ्कान-
गरे नास्ति अत एव विगहितात् निन्दितादस्मात् दुरुक्तिरु-
पात् कर्मणः त्वां न निवारयति ॥ १३ ॥

गो० टी०—नूनमिति । ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिजनः
नास्ति यः अस्माद्विगहितात् कर्मणस्त्वां निवारयति स
चापि नास्ति नूनमिति योजना । तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च
नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—मनसाऽपि कः प्रार्थयेत् । किं पुनर्वच-
सेति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—मामिति । शचीपतेः शचीमिव धर्मात्मनः
पत्नीं मां त्वदन्यः मनसाऽपि कः प्रार्थयेत् पतिराहित्येन स्थाप-
यितुमिच्छेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—यस्पापं मम शयनमारोहेत्यादिरूपम् ।
क गतां मोक्षयसे । तत्साध्वसमूलनाशस्य त्वया परिहारोऽवश्य
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—राक्षसेति । हे राक्षसाधम ! रामस्य भार्यां मां
यत् पापं पापहेतुभूतं रामविषयकपुरुषवचनम् उक्तवानसि
तस्य तस्मात् पापात् क गतः सन् मोक्षसे ॥ १५ ॥

गो० टी०—राक्षसाधमेति । तस्य मोक्षयसे तस्मा-
न्मोक्षयसे ॥ १५ ॥

१ प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे इति गो. पाठः । २ तज्यमानामिति गो. पाठः । ३ वक्रनेत्रैरिति गो. पाठः । ४ शौण्डीर्येति गो. रा.
पाठः । ५ अस्ति निःश्रेयसे इति गो. पाठः । ६ ज्ञापमिति गो. पाठः ।

यथा दृशश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने । तथा द्विरदवद्गामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥
 स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे । चक्षुषो विषये तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥
 इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिङ्गले । क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्यं निरीक्षतः ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्तुषा दशरथस्य च । कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति ॥ १९ ॥
 असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मिं दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥
 नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः । विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥
 शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । अपोह्य रामं कैस्माच्चिदारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥
 नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः । सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४ ॥

१६] ति० टी०—दृशो मातङ्गः शशश्च यदा वने देवात्सहितौ युद्धेभ्यः भवतस्तयोश्च शशो यथातिशुद्धस्तथा रामेण संयुगे त्वं शशवत्सुद्धः । रामो गजवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा यदा दृशो मातङ्गो हस्ती शशश्च वने सहितौ स्थितौ भवतः तथा तदा द्विरदवद् इतिस्तव महान् रामः शशवत् सुद्धस्त्वं स्मृतः उपमितः भवेरिति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—यथेति । यथा मातङ्गः शशश्च सहितः युद्ध-त्सादिना संगतः तथान्योन्यसंगतो रामस्त्वं च । अत्र रावणः स्वस्य मातङ्गसाम्यमुक्तमिति आम्बेदिति परिहरति—तथेति । तत्र गज इव रामः, शश इव त्वम् ॥ १६ ॥

१७—१९] ति० टी०—स त्वं रामादितिशुद्धः । क्षिपन्निन्दन् । इह तदसंनिधौ यावन्नोपगच्छसि तावदिह निन्दन् लज्जसे इत्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥

रा० टी०—स इति । तस्य रामस्य चक्षुषोर्विषये यावत्त्वं न गतः तावदेव इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् निन्दन् त्वं न लज्जसे एतेन त्वमतीव निर्बुद्धिरिति सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—इमे इति । हे अनार्य ! मां निरीक्षतः क्रूरदृष्ट्या ऽवलोकयतः ते नयने क्षितौ कस्मान्न पतिते ॥ १८ ॥

रा० टी०—तस्मेति । हे पाप ! धर्मात्मनो रामस्य पत्नीं मां व्याहरतः दुहकृष्णारयतस्ते जिह्वा कथं न शीर्यति पतति ॥ १९ ॥

गो० टी०—स त्वमिति । इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् मायामृग-व्याजेन दूरं निस्सारयन् इह स्वजनेषु न तावदुपगच्छसि यद्युपगच्छसि तदा तत्रप्रभावं वेत्स्यसीत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

२०] ति० टी०—ननु न पतिते न शीर्यतीत्युक्तिर्यदि पा-तित्रत्यमुदा, तर्हि तथानिग्रहं कस्मान्न करोषीत्यत्राह—असं-देशादिति । शापविषये रामाज्ञाभावात् । शापसामर्थ्येऽपि त-पोऽपालनादितोरपि भस्माहंण भस्मजनकत्वशक्तिमता तेजसा स्वीयपातित्रत्यतेजसा न भस्म कुर्मिं करोमि ॥ २० ॥

रा० टी०—असंदेशादिति । रामस्य असंदेशात् दाह-विषये आज्ञाभावात् तपसः तपश्चर्यायाः अनुपालनाच्च भस्माहं-तेजसा त्वां भस्म न कुर्मिं करोमि ॥ २० ॥

गो० टी०—असंदेशादिति । रामस्य भर्तुः असंदेशात् अपकारिषु श्लेषा इति संदेशाभावात् तपसः पातित्रत्यरूपस्य कुर्मिं करोमि । उत्त्विकरणप्रत्ययलोपावापौ । भस्माहं भस्मीकरणार्हं । तेजसा पातित्रत्यप्रभावेन ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अहं तस्य रामस्य भार्या त्वयापऽहं न शक्या, अथाप्ययं विधिपरहरणरूपविधिस्तव वधार्थाय देवेन विहितोऽत्र न संशयः ॥ २१ ॥

रा० टी०—नेति । तस्य रामस्य भार्याऽहं त्वयाऽपहर्तुं न शक्या तथापि तव वधार्थाय विधिः अपहरणकारणीभूतहेममय-कुरङ्गादिविधानं विहितः देवादिभाग्येनेति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०—नेति । तस्य रामस्य तस्मात् रामात् । विधिः चौर्येणापहरणं विहितः देवेनेति शेषः ॥ २१ ॥

२२—२३] ति० टी०—शूरेणेत्यायुपहासोक्तिः । अपोह्य मारीचमाययाऽपसार्य कस्मादारचौर्यं त्वया कृतम्, तस्मादत्यन्त-मशरस्त्वमित्युपहासः । चिदिति पादश्रुते ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु अपहरणशक्तिर्मयि नास्तीति कथं त्वया ज्ञातमित्यत आह—शूरेणेति । चिताः राक्षीकृताः दाराः येन तत्सबोधनं शरत्त्वादिविधिष्टेन त्वया रामम् अपोह्य मायया दूरं प्रापय्य चौर्यं त्वया कस्मात्कृतम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—शूरेणेति । बलैः समुदितेन बलेन सर्वश्रेष्ठे-नेत्यर्थः । अपोह्य रामं मृगच्छयनाऽपवाह्य ॥ २२ ॥

रा० टी०—सीताया इति । रावणः सीतायाः वचनं श्रुत्वा क्रूरे नयने विवृत्य जानकीम् अन्ववैक्षत ॥ २३ ॥

गो० टी०—सीताया इति । विवृत्य विवर्त्य ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—सिंहसत्त्वगतिः सिंहवत्स्त्वं पराक्रमो गतिश्च यस्य सः । ' सिंहसंहननः ' इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—रावणं वर्णयन्नाह—नीलेत्यादिभिः । नील-जीमूतसंकाशः नीलमणिसदृशः सिंहवत् स्त्वं पराक्रमो गतिर्ग-मनं च यस्य दीप्तानि जिह्वोग्रलोचनानि यस्य सः ॥ २४ ॥

गो० टी०—नीलजीमूतेति । सिंहस्येव बलगमने यस्यासौ सिंहसत्त्वगतिः । जिह्वयं लोचने च दीप्तानि यस्य सोऽयं दीप्त-जिह्वोग्रलोचनः । कोपेन चक्षुः अयं यस्य तत् चक्षुः च तत्

चलाग्रमुकुटप्रांशुश्विज्जमाल्यानुलेपनः । रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥
 श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥
 स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् । श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयंकरः ॥ २९ ॥
 अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥
 अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाशयाभ्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदृशे ततः सर्वा राक्षसीयोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
 एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकणींमकणिकाम् ॥ ३३ ॥
 हस्तपैद्यश्वपद्यौ च गोपदीं पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥
 अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखामपि ॥ ३५ ॥
 अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् । यथा मद्दृशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥ ३६ ॥

मुकुटं च तेन प्रांशुः दीर्घः । चित्रमाल्यवस्त्रेऽपि रक्तमाल्यवस्त्रं तत्प्राचुर्यादुक्तम् । तप्ताङ्गदविभूषणः तप्तशब्देन तेजिष्ठत्वमुक्तम् । मेचकेन नीलेन । अमृतोत्पादनेन अमृतोत्पादनार्थं नद्धेन । ताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् ॥ २४-२७ ॥

२५] ति० टी०-चलमग्रं यस्य तादृशमुकुटवान् ॥ २५ ॥

रा० टी०-चलम् अग्रम् अग्रभागो यस्य स मुकुटो यस्य सः प्रांशुः अत्युन्नतशरीरः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-श्रोणीसूत्रेण कटिसूत्रेण रशनयेत्यर्थः । इन्द्रनीलनद्धमुखारक्तमणिमुक्तवाच तस्य मेचकत्वम् । भुजङ्गो वासुकिः स हि नीलवर्ण इत्याहुः ॥ २६ ॥

रा० टी०-मेचकेन नीलमण्यादिना जटिलत्वेन मयूरचन्द्रकवर्णेन श्रोणिमूत्रेण सुसंवृतः 'मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्' इति मेदिनी । तत्र दृष्टान्तः अमृतोत्पादने सद्युद्रमन्थनसमये भुजङ्गेन नद्धः संबद्धो मन्दर इव ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-ताभ्यां प्रसिद्धपराक्रमाभ्याम् । भुजङ्गयमेव सर्वदा, युद्धादौ स्वेच्छया दशभुजत्वमिति द्विवचनम् वामदक्षेभु भुजत्वजात्यैकवचनमित्यन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-वसन्त इव भूषितोऽपि श्मशानचैत्यप्रतिमस्तदुभयवत्परिहार्यदर्शनः । चैत्यं बुद्धायतनम्, अत एव भयंकरः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-अचलसंकाशो राक्षसेश्वरः परिपूर्णाभ्याम् अतिपुष्टाभ्यां ताभ्यां प्रसिद्धाभ्यां भुजाभ्यां शृङ्गाभ्यां मन्दर इव शुशुभे रावणस्य कामरूपत्वात् भुजङ्गयमात्रत्वमपि न विरुध्यते । श्लोकचतुष्टमेकान्वयि ॥ २७ ॥

रा० टी०-तरुणेति । कुण्डलाभ्यां विभूषितः कल्पवृक्षप्रतिमः कल्पतरुसदृशः अत एव मूर्तिमान् वसन्त इव भूषि-

तोऽपि भयङ्करः अत एव श्मशानचैत्यप्रतिमः दर्शनायोग्यत्वेन श्मशानचैत्यसदृशः वैदेहीमवेक्षमाणो रावणः उवाच । श्लोकत्रय्येकान्वयि ॥ २८-३० ॥

गो० टी०-तरुणेत्यादि । अलंकृतत्वे कल्पकसान्ध्यम् । भयंकरत्वे पुनश्चैत्यसान्ध्यम् । चैत्यं श्मशानदृश्यः श्मशानमण्डपो वा । सीताया अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतम् ॥ २८-३१ ॥

३१-३२] ति० टी०-अनयेनानीत्या युक्तम् । अर्थहीनं प्रयोजनहीनं व्रतं रामं वा । अनुव्रते इति संबोधनम् । ईदृशीं त्वां नाशयामि । सूर्य उदितः संध्यां तत्कालिकमन्थकारमिव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३-३६] ति० टी०-एकाक्षीति द्विरुपादानं व्यक्तिभेदात् ॥ ३३-३६ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-अनयेनेति । अनयेन नीतिराहित्येन अभिसंपन्नम् अत एव अर्थहीनं रामम् अनुव्रते तत्परिशालनशाले संध्यां तिमिरं सूर्यं इव त्वां नाशयामि ॥ ३१ ॥

रा० टी०-इतीति । रावणः मैथिलीमित्युक्त्वा एकाक्षीप्रभृतीः राक्षसीः संदिदेश । सार्वश्लोकचतुष्टयमेकान्वयि । तत्रैकाक्षीशब्दस्य अल्पनेत्रकार्यकत्वात् पौनरुक्त्यम् ॥ ३२-३६ ॥

रा० टी०-तदाज्ञापनाकारमाह-यथेति । जानकी यथा मद्दृशगा अहं वशगो यस्याः सा यथा स्वति तथा सर्वाः प्रत्येकं वा समेत्य स्वीचीभूय, वा क्षिप्रं कुरुत । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ३६ ॥

गो० टी०-इत्युक्त्वेत्यादि । प्रथानाप्रधानभूते द्वे एकाक्ष्यौ अतो न पुनरुक्तिः । अपवा अक्षम् इन्द्रियम् । एकाक्षीम् एकैकेन्द्रियां श्रोत्रनासादावेकमात्रवतीत्यर्थः ॥ ३२-३६ ॥

तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेस्य वा । प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ ३७ ॥
 आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च । इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ ३८ ॥
 काममन्युपरीतात्मा जानकीं प्रति गर्जत । उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ ३९ ॥
 परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् । मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ ४० ॥
 विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर । नूनमस्यां महाराज न देवा भोगसत्तमान् ॥ ४१ ॥
 विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबलार्जितान् । अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ ४२ ॥
 ईच्छतीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना । एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ॥
 प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥
 प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥
 देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः । परिवार्य दशग्रीवं र्भविशुस्ता गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥
 स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।
 विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वैश्व प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

३७] ति० टी०-भो राक्षस्यः! इयं प्रत्येकं तथा कुरु-
 त, सर्वा मिलित्वा वा तथा कुरुत । प्रतिलोमानुलोमैः प्रति-
 कूलाडकूलम्यवहारैः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-प्रतीति । प्रतिलोमानुलोमैः अनलकूलाडकूल-
 क्रियाभिः सामादिभिश्च दण्डस्य उद्यमनेन उद्योगेन च वैदेहीम्
 अवर्जयत रामासक्तिं न्यवारयत् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-प्रतिलोमेति । प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलाड-
 कूलाचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदानमुल्लंघ्यभेदैः प्रथम-
 प्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्जयत वशीकुरुत ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०-आवर्जयताडकूर्यं संपादयत ॥ ३८ ॥

रा० टी०-इतीति । काममन्युना इच्छासंपादकक्रोधेन
 परीतः आत्मा मनो यस्य स रावणः इति प्रतिसमादिश्य
 जानकीं प्रति गर्जत अगर्जत ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-प्रतिगर्जत प्रत्यगर्जत् । उपगम्य समी-
 पगम्य । ततोऽतिसंतर्जनं कृत्वा । सीतायां दययति शेषः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-उपेति । ततोऽनन्तरं राक्षसी राक्षसीस्वामिनी
 मन्दोदरी धान्यमालिनी तदभिचारावणकनिष्ठपत्नी च राक्षसीश-
 ब्देन मन्दोदर्यां ग्रहणं तु वानरान्प्रति वक्ष्यमाणहृदमद्भचनाडरो-
 धेन उपगम्य रावणसमीपं प्राप्य इदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

गो० टी०-उपगम्येति । धान्यमालिनी रावणस्य कनि-
 ष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्यां अप्युपलभ्यन्तम् उत्तरत्र वानरान् प्रति
 हृदमद्भवेन तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०-परिष्वज्य परिष्वङ्गेन प्रहारादिप्रवृत्तिं
 निरुध्य ॥ ४० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-मयेति । हे महाराज ! मया
 क्रीड विहर सीतया सीतासंवादेन तव किं न किमपीत्यर्थः ४०

४१-४२] ति० टी०-अमरश्रेष्ठा इन्द्रादयो भोगसत्तमान
 विदधति नातुमन्यन्ते । देवहृतेयमदृष्टहीनेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०-नूनमिति । हे महाराज ! तव बाहुबलार्जिता-
 न्भोगसत्तमान् दिव्यभोगान् अस्यां सीतायां सीतार्थम्
 अमरश्रेष्ठाः देवा ब्रह्माणः न विदधति अस्या राज्यभोगो
 ब्रह्मणा न लिखित इत्यर्थः । आदराद्बहुवचनम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०-अकामामिति । अकामां राज्यादीच्छारहितां
 व्यक्तिं कामयानस्य इच्छासुत्पादयतः शरीरमुपतप्यते इच्छतीं
 कामयानस्य शोभना प्रीतिर्भवति ॥ ४२ ॥

गो० टी०-नूनमिति । अस्याः सीतायाः अमरश्रेष्ठो
 ब्रह्मा दिव्यान् भोगान् विदधाति । अस्या दिव्यभोगे भाग्यं
 नास्तीत्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥

४३-४४] ति० टी०-समुत्क्षिप्तोऽन्यतोऽपसारितः प्रहसन्
 धान्यमालिन्योचितव्यवहारदर्शनेनावद्यप्राप्तञ्जीप्रहारापकीर्तिप-
 रिहारेण च प्रसन्न इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०-एवमिति । राक्षस्या एवमुक्तः अत एव समु-
 त्क्षिप्तः अन्यत्र प्रचलितः राक्षसः सन्न्यवर्तत सीतासंवादात्
 उपारमत् ॥ ४३ ॥

रा० टी०-प्रस्थित इति । प्रस्थितो दशग्रीवः निवेशनं
 स्वगृहं प्रविवेश ॥ ४४ ॥

४५-४६] ति० टी०-प्रविशुः प्रविशुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

रावणयोजिता एकजटाया राक्षस्यो रावणं प्रशंसन्त्यः सीतां प्रति तत्क्रीकारं रोचयन्ते ।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसनिर्जगाम ह ॥ १ ॥
निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥
पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥
प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः । मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसम्प्रभः ॥ ७ ॥
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे । ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥

१० टी०—देवेति । देवकन्यादयः गृहोत्तमं विविशुः ॥ ४६ ॥

१० टी०—उपसंहरन्नाह—स इति । मदनं सुरादिना मोहितः रावणः लोकरावयिता स रावणः मैथिलीं सीतां परिभर्त्स्य विहाय च स्वं वैश्वं प्रविवेश ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्रामायणश्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सर्गाथं संग्रहेण दर्शयति—स इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

१-२] ति० टी०—शत्रून् रावयति हाहाशब्दं कारयति स शत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥

१० टी०—रावणगमनानन्तरकालिकं वृत्तं वर्णयितुमाह—इतीति । शत्रुरावणो रावणः मैथिलीमित्युक्त्वा राक्षसीः संदिश्य च निर्जगाम ॥ १ ॥

१० टी०—निष्क्रान्त इति । निष्क्रान्ते अन्तःपुराविर्गते रावणे पुनरन्तःपुरं च गते सति भीमरूपा राक्षस्यः सीतां समभिदुद्रुवुः जग्धुः ॥ २ ॥

गो० टी०—इत्युक्त्वेत्यादि ॥ १-६ ॥

३] ति० टी०—ततः परं रावणगमनादनन्तरम् । लोकोक्तौ वा परमिति ॥ ३ ॥

१० टी०—तत इति । ततो रावणगमनात्परमनन्तरं क्रोधमूर्च्छिता राक्षस्यः सीतामुपागम्य परुषया वाचा इदमब्रुवन् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—भार्यात्वं भार्याभावं न बहु मन्यसे मोहादिति शेषः ॥ ४ ॥

१० टी०—तद्वचनाकारमाह—पौलस्त्यस्येत्यादिभिः ।

हे सीते ! पौलस्त्यस्य दशग्रीवस्य भार्या मन्दोदरीभिः त्वं बहु न मन्यसे तत्कर्तृकपूजां न स्वीकरोषीत्यर्थः, तत्कृतः, तत्कृत इति शेषः । छबन्तस्य कर्मतया अन्वयात् द्वितीया यत्तद्विद्वेष्याहारो वा ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—ततः सर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरमेकजटा विशिष्याब्रवीत् । करतलोदरीम् अतुन्दिकामित्यर्थः ॥ ५ ॥

१० टी०—ननु राक्षसीकर्तृकपूजामहं न गृहीष्यामीत्युत्थापितसीताशङ्कां निवर्तयितुं वचनान्तरद्वयकमते—तत इति । ततः तदुक्त्यानन्तरं करतलोदरीं सुसोदरविशिष्टामित्यर्थः, सीतामामन्त्र्य संबोध्य क्रोधताम्राक्षी एकजटानाम राक्षसी अब्रवीत् ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—‘ मरीचिरश्याङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः’ इत्यहक्रान्तषट्प्रजापतीनां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

१० टी०—तद्वचनाकारमाह—प्रजापतीनामित्यादिभिः पुलस्त्य इति नाम्ना विश्रुतो विख्यातः अयमेतद्वचनप्रवर्तकः ब्रह्मणो मानसः पुत्रः षण्णां ‘मरीचिरश्याङ्गिरसः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः’ इत्यत्रोक्तानां प्रजापतीनां मध्ये चतुर्थः प्रजापतिः ॥ ६ ॥

१० टी०—पुलस्त्यस्येति । पुलस्त्यस्य मानसः सुतो विश्रवा नाम ॥ ७ ॥

गो० टी०—प्रजापतीनामिति । ‘ मरीचिरश्याङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः’ इति षट् प्रजापतयः । तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६-१२ ॥

८] ति० टी०—तस्य पुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितम् ॥ ८ ॥

१० टी०—तस्येति । तस्य विश्रवसः पुत्रो रावणः तस्य रावणस्य भार्याः पत्नीः भवितुं पूज्यात्वेन प्राप्तुं त्वमर्हसि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—किं किमर्थम् । ततः कृत्निरूपणानन्तरम् ॥ ९ ॥

विष्टृत्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा । येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जितः ॥ १० ॥
 तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि । वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥
 बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लिप्ससे ॥ ११ ॥
 प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १२ ॥
 समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥
 अन्या तु विक्रया नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । असकृद्गीमवीर्येण नागा गन्धर्वदानवाः ॥
 निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १४ ॥
 तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १५ ॥
 तैतस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः ॥
 न वाति स्मायतापाङ्क्तिं किं त्वं तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥
 पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् । शैलाः सुसुवुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७ ॥
 तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि । किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्याथं रावणस्य हि ॥ १८ ॥
 साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अथेति । मयोक्तं किं किमर्थं न अहमन्यसे ।
 अर्थं पृथक् । ततोऽनन्तरं मार्जारसदृशेक्षणा हरिजटानाम
 राक्षसी अभ्रवीत् । अर्षद्वयमेकान्वयि ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—येनेत्यनेन पराक्रमातिशयसूचनम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—येनेत्यादिभिः । येन देवा
 देवराजश्च निर्जिताः तस्य भार्याः पत्नीः भवितुं पूज्यात्वेन
 प्राप्तुं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—न लिप्ससे नेच्छसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—वीर्येति । वीर्योत्सिक्तस्य उद्धतवीर्यस्य रावणस्य
 भार्या मन्दोदरीप्रभृतिः किं किमर्थं न लिप्ससे वाञ्छसि ।
 द्वितीयाह्वयतिः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

१२-१५] ति० टी०—सर्वासां मध्ये बहुमतां महाभागा-
 मतिभाग्यवतीं मन्दोदरीमपि त्यक्त्वा त्वाङ्घ्रिष्यति ॥ १२-१५ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—प्रियामिति । प्रियामितिप्रती-
 विषयीभूतां बहुमतां बहुभिराकाङ्क्षितां भार्यामितिदीप्तिहेतुभूतां
 राजकक्षमीमित्यर्थः, त्यक्त्वा सर्वासां लक्ष्म्यादीनां मध्ये महा-
 भागां त्वां रावण उपैष्यति प्रापयिष्यति ॥ १२ ॥

रा० टी०—समृद्धमिति । श्रीसहस्रेण समृद्धमन्तःपुरस्य-
 त्सृज्य स्वाधीनत्वं निवर्त्य त्वाङ्घ्रिष्यति प्रापयिष्यति ॥ १३ ॥

रा० टी०—असकृदिति । येन गन्धर्वदानवा असकृत्-
 जिताः स रावणः ते पार्श्वं चरणसमीपमुपागतः अतिभाग्यं
 तवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य भार्यात्वं किमर्थं नेच्छसे स्ते-
 विकात्वेन वाञ्छसि ॥ १५ ॥

गो० टी०—प्रियामिति । सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमताम्
 महाभागां च भार्या मन्दोदरीं त्यक्त्वा त्वाङ्घ्रिष्यति ॥ १३-१५ ॥

१६] ति० टी०—यस्य भीतः सूर्यो न तपतीत्यर्थः । न
 तिष्ठसे वशे इति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—यस्येति । यस्य यस्माद्भीतः सूर्यो न तपति
 मारुतो न वाति च तस्य पूजायामिति शेषः, त्वं किं किमर्थं
 न तिष्ठसे आस्थां करोषि ॥ १६ ॥

गो० टी०—यस्येति । यस्य यमात् । तस्य न तिष्ठसि तस्मै
 न तिष्ठसे । प्रकाशनाथोऽप्यार्षत्वात्परस्मैपदं पठि च ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—यदेच्छति तदा सुसुवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—भार्याथं भार्यात्वनिमित्तम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—पुष्पेति । यस्य भयात् यदा इच्छति तदैव
 तरवो पुष्पवृष्टिं सुसुवुः शैलाः गिरयः जलदाश्च पानीयं सुसुवुः
 तस्य भार्याथं तद्गाराणां कल्याणार्थं बुद्धिं निश्चयं त्वं किं कथं
 न कुरुषे । अर्षच्चतुष्टयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—पुष्पवृष्टिमित्यादि । शैलाश्च जलदाश्च पानीयं
 रावणः यदेच्छति तदा बुञ्जन्तीति विपरिणम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—साधु कथितं साधु गृहाण । न भवि-
 ष्यसि मारयाम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामायणरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रा० टी०—साधिवति । हे भामिनि ! तत्त्वतः यथार्थं साधु

चतुर्विंशः सर्गः ।

राक्षसीभिस्तर्जिताऽपि दृढहृदया सीता शच्यरुन्धतीप्रमुखाः पतिव्रता दृष्टान्तीकृत्य मरणात्तेरपि न मे परपुरुषपरिग्रहः स्यादित्यका
तरं प्रतिभाषते । परुषभाषणेनानाद्युद्यमैश्च राक्षसीभिर्भीष्यमाणां रुदतीं च सीतां शिक्षापास्थो हनुमान्चृणोति ।

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं पैरुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥
किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे । महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥
मानुषे मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे । प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु भविष्यति ॥ ३ ॥
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद्ब्रह्मसिद्धार्थं विक्ल्वन्तमनिन्दते ॥ ५ ॥
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
यदिदं लोकविद्विष्टुंदाहरत संगताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रीतिप्रतिष्ठति ॥ ७ ॥
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्ताऽस्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥

कथितं वाक्यं मद्बचनं साधु गृहाण स्त्रीकुरु अन्यथा न भवि-
ष्यति राक्षस्यो हनिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

गो० टी०—साधिचति । साधु ते कथितम् साधु गृहा-
णेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

१-२] ति० टी०—तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—सीतां प्रति संवीभूतराक्षसीनां परुषैकिमाह-
तत इत्यादिभिः । ततः तदुक्त्यनन्तरं समस्ताः राक्षस्यः
परुषानर्हाम् सीतां परुषमप्रियं वाक्यमूचुः ॥ १ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—किमिति । हे सीते ! महार्हशय-
नैरुपेते सर्वभूतमनोहरे अन्तःपुरे वासं स्वामिनीत्वेन स्थितिं
किं किमर्थं नाहमन्यसे । अत्रत्यवचनानां परुषत्वं रामवियो-
गपोषकत्वेनेति बोध्यम् ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३-५] ति० टी०—प्रत्याहर निवर्तय । एवं त्वदभीष्टं
रामसंगमरूपं वस्तु जातु कदाचिदप्यतःपरं न भविष्यति ।
अत्र रामागमनस्य तव वा तत्र गमनस्य प्रसक्त्यभावादिति
भावः । यद्वातः परं जातु कदाचिदप्येवं भावश्रेद्धवती न भवि-
ष्यति मारयाम इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥

रा० टी०—मानुषीति । मानुषी मनुवंशजाता मानुषस्य
मनुवंशजातस्य भार्या त्वं यं बहुमन्यसे तस्मात् रामात् मनः
प्रत्याहर । तत्र हेतुः—एवं त्वदीप्सिततरामसङ्गम इत्यर्थः, जातु
कदाचिदपि न भविष्यति ॥ ३ ॥

रा० टी०—त्रैलोक्यति । त्रैलोक्यवसुभोक्तारं भर्तारं
मत्पतिम् उपसंगम्य तत्कर्तृपूजात्वेन संप्राप्य यथासुखं
विहरस्व ॥ ४ ॥

रा० टी०—मानुषीति । राज्यात् भद्रं मानुषं रामं मानु-
षी त्वमिच्छसि एतेन नैतद्युक्तमिति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—मानुषीति । न त्वं जातु भविष्यसि
तस्येति शेषः । मानुषीति हेतुगर्भम् । मानुषी त्वं मानुषं
तमिच्छसि ॥ ३-६ ॥

६] ति० टी०—नेत्राभ्याम उपलक्षितेति शेषः । इदं वचनं
युष्मद्ब्रह्मोऽनङ्गीकारे । मारणं चेच्छात्रं तदेव क्रियतामित्यर्थः ।
किं वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—राक्षसीनामिति । राक्षसीनां वचः श्रुत्वा
सीता इदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—लोकविद्विष्टं लोकविद्विष्टपरपुरुषसङ्गा-
र्थकम् । संगता समेताः । किल्बिषं किल्बिषजनकार्थकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यदिदिति । लोकविद्विष्टं शास्त्रा-
दिविरुद्धम् अत एव किल्बिषं पापमयम् इदं रामवियोग-
पोषकं यद्वाक्यं संगताः यूपसुदाहरथ तदेतत् वाक्यं मे मनसि
न प्रतिष्ठति ॥ ७ ॥

रा० टी०—नेति । हे भार्याः हे रावणपत्न्यः ! मानुषी
मनुष्यस्त्री राक्षसस्य पुरे भवितुं स्थातुं नार्हति अतः वो वचः
न करिष्यामि अतः सर्वाः युयं मां खादत ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदिदमिति । किल्बिषं पापावहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—गुरुरुपास्यदेवता । सुवर्चला सूर्यपत्नी ।
सूर्याभिमुख्यपुष्पवती काचिदोषधिरित्यन्यः ॥ ९ ॥

१ उपागम्येति गो. पाठः । २ परुषा नार्थ ऊचुरिति गो. पाठः । ३ हरे इति गो. रा. पाठः । ४ न त्वमिति गो. पाठः । ५ भविष्यतीति गो.
पाठः । ६ विकृतं त्वामिति गो. पाठः । ७ उदाहरथेति गो. पाठः । ८ प्रतिभाति व इति गो. पाठः ।

यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥
 लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥
 सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥
 तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता । सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमुच्छिताः ॥
 भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वान्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥
 अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाङ्गिशशाद्रुमे । सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्काषः ॥ १४ ॥
 तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः । भृशं संल्लिखिद्दुर्मान्प्रलम्बान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमकुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥
 सा भर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरौङ्गना । सा बाष्पमपमार्जन्ती शिशपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥
 ततस्तां शिशपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिभुता ॥ १८ ॥
 तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरवासिनीम् । भर्त्सयाश्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत्कृपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥

रा० टी०-दीन इति । दीनो राज्यहीनो वा उत्प्रेक्षितदीनत्वादिभिः शिष्टः यो मे भर्ता स एव गुरुः अत एव तं पतिं स्वयं खवर्चला तत्पत्नीव निव्यमदुरकाऽस्मि ॥ ९ ॥

गो० टी०-दीनां वेति । खवर्चलेत्यादिबहुदृष्टान्तप्रदर्शनं स्वस्याः पातिव्रत्यदाक्यैशोतनाय ॥ ९-१३ ॥

१०-११] ति० टी०-अतिदुःखसमयेऽपि दृढव्रतत्वयो-तनायानेकसाधनीनास्रपण्यासो दृष्टान्तविषयेत्याहुः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-भैमी दमयन्ती नैषधं पतिं यथाऽवृता ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-तदेव बहुभिर्दृष्टान्तैः द्रवयति-यथेत्यादिभिः । शचीप्रभृतिः शक्रप्रभृतिं यथा सस्रुपतिष्ठति तथा इक्ष्वाकुवरं राम-महमद्वजता सस्रुपतिष्ठति । सार्थश्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १०-१२ ॥

रा० टी०-सीताया इति । रावणचोदिताः गमनसमये रावणेन प्रेरिताः राक्षस्यः भर्त्सयन्ति स्म ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अवलीनश्छनः । निर्वाक्यो मौनी । शिशपाद्रुमे स्थित इति शेषः । सीतां तर्जयन्ती राक्षसीस्तद्वा-क्यान्यशृणोत् ॥ १४ ॥

रा० टी०-अवेति । शिशुपाद्रुमे अवलीनः निर्वाक्यः मौनीभूतः स इत्थान् सीतां तर्जयन्तीः राक्षसीः तद्वाक्यानि अशृणोत् ॥ १४ ॥

गो० टी०-अवलीन इति । अवलीनः छनः । राक्षसी-शृणोत् राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-वेपमानां तामभिक्रम्य तत्समीपमागत्य संरब्धाः कुडास्ता राक्षस्यो दशनच्छदौल्लिखिद्दुर्लहं कुर्वन्ति स्म ॥ १५ ॥

रा० टी०-तामिति । वेपमानां तां सीतां समन्ततोऽभि-

क्रम्य प्राप्य शीतान् प्रकाशितान् प्रलम्बान् दशनच्छदान् स्वस्वाधरान् भृशं संल्लिखिद्दुः संलेहनं चक्रुः ॥ १५ ॥

गो० टी०-तामभिक्रम्येत्यादि । नेयमर्हतीत्यनेतिकरणं बोध्यम् । अस्य ऊचुरित्यनेन संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-परश्वधान्गृहीत्वोचुश्च । नेयं रावणं भर्तारमर्हति अपि त्वस्माकं भक्षणमेवाहतीति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०-ऊचुरिति । परमकुद्धाः राक्षस्यः आस्रु शीघ्रं परश्वधान् प्रगृह्य इयं सीता भर्तारमस्मत्पतिं रावणं नाहति तत्पूजायोग्या न भवति इत्युचुः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-भर्त्स्यमानैवंप्रकारेण पीड्यमाना । अभूदिति शेषः । तां शिशपां हनमदधिष्ठितशिशुपाम् । अत्यन्तं तन्मूलसमीपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०-सेति । राक्षसीभिर्भर्त्स्यमाना सा सीता अभव-दिति शेषः; अत एव बाष्पमश्रु अपमार्जन्ती सीता तां हनुमद-धिष्ठितदेशसमीपवर्तिनीं शिशुपां शिशुपामूलमुपागमत् ॥ १७ ॥

गो० टी०-संभर्त्स्यमानेति । 'सा भर्त्स्यमाना इतिपाठे भर्त्सनीपगमनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्रव्यम् । तां हनुमदधिष्ठितां शिशुपाम् ॥ १७-१९ ॥

१८-१९] ति० टी०-ततस्तन्मूलगमनानन्तरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । राक्षसीभिः समावृता सीता शिशुपामधिगम्य तस्थौ ॥ १८ ॥

रा० टी०-तामिति । तां सीतां राक्षस्यो भर्त्सयान्-च्चक्रिरे ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-निर्णतोदर्यतिनित्रोदरी ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तस्मिन् समये निर्णतोदरी अतिनित्रोदरविशिष्टा कृपितः कोपबोधकः आकारो यस्याः सा विनता नाम राक्षसी अब्रवीत् ॥ २० ॥

सीते पर्याप्तमेतावद्धर्तुः स्नेहः प्रेदशितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥
 परितुष्टाऽस्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ह्यवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥
 रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । विक्रान्तमौपतन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥
 दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवैदिनम् । मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥
 दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता । अद्यप्रभृति लोकानां सर्वेषाम्भ्रवी भव ॥ २५ ॥
 अग्नेः स्वाहा यथा देवी शची वेन्द्रस्य शोभने । किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥
 एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि । अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्तां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥
 अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा । अब्रवीत्कृपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जनी ॥ २८ ॥
 बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥
 न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपूरस्कृतम् । आनीताऽसि समुद्रस्य पारमन्पैर्दुरासदम् ॥ ३० ॥
 रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि । रावणस्य गृहे रूढा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥
 न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षत्पुरन्दरः । कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ ३२ ॥

गो० टी०-ततस्तां चिनता नामेति । निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-अतिकृतमतिमात्राचरणम् । श्रीरपि समैव ज्यायसीति लोकोक्तेरिति भावः । व्यसनं दुःखम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तद्ब्रचनाकारमाह-सीते इति । हे सीते ! भर्तुः स्नेहः पर्याप्तं यथा भवति तथा प्रदशितः इतः परं स्नेहं न कुर्वित्यर्थः । तत्र हेतुः-सर्वत्र सर्वस्मिन् काले अतिकृतम् अत्यन्तं संपादितं स्नेहनं व्यसनाय दुःखाय उपकल्पते ॥ २१ ॥

गो० टी०-सीत इति । अतिकृतम् अतिमात्रकृतम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-मातृषो मत्प्यशात्पुचितो विधिरहृष्टानं ते त्वया कृतम् । एतावदेवाकल्पित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०-परीति । यतस्त्वया मातृषः मत्प्योचितः विधिः धर्मप्रबोधनं कृतः अतः परितुष्टाऽस्मि अतस्ते भद्रं कल्याणं ममापि पथ्यं वचः शृणु ॥ २२ ॥

गो० टी०-परितुष्टाऽस्मीति । मातृषो विधिः कृतः मत्प्य-जात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम् एतावत्कालमित्यर्थः २२-२८ २३] ति० टी०-उरेशं वासवमिव ॥ २३ ॥

रा० टी०-तद्ब्रचनाकारमाह-रावणमित्यादिभिः । वास-वामिव विक्रान्तं विक्रमवन्तं रूपवन्तं सर्वरक्षसां भर्तारं भर्ता-रमस्मत्पतिं रावणं भज तत्प्रार्थनास्वीकारेण प्रसादय ॥ २३ ॥

२४-२७] ति० टी०-कृपणं दीनम् ॥ २४-२७ ॥

रा० टी०-दक्षिणमिति । मातृषं रामं त्यक्त्वा दक्षिणं निपुणं रावणमाश्रयस्व चरणसन्निधिं प्रापय ॥ २४ ॥

रा० टी०-दिव्येति । वैदेही त्वं दिव्याङ्गरागा सती अद्यप्रभृति लोकानाम् ईश्वरी भव ॥ २५ ॥

रा० टी०-अग्नेरिति । अग्नेः स्वाहा इन्द्रस्य शचीव राम-स्य पत्नी या त्वं तस्यास्ते गतायुषा रामेण किम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-एतदिति । एतदुक्तं वाक्यं यदि त्वं न करि-ष्यसि तर्हि सर्वाः वयं त्वां भक्षयिष्यामहे ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-तर्जनी तर्जयन्ती ॥ २८ ॥

रा० टी०-अन्येति । लम्बमानौ पयोधरौ स्याः सा विकटा नाम अन्या सीतां मुष्टिम उद्यम्य तर्जनी तर्जयन्ती सती अब्रवीत् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-अनुक्रोशो दया । मृदुत्वमल्पप्र-माणत्वम् ॥ २९ ॥

रा० टी०-तद्ब्रचनाकारमाह-बहूनीति । हे सुदुर्मते ! अ-प्रतिरूपाणि राक्षसायोग्यानि तव वचनानि अनुक्रोशाच्च दयानः मृदुत्वाच्च परलम्बभावत्वाच्च सोढानि ॥ २९ ॥

गो० टी०-बहूनीति । सोढानि रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-कालपुरस्कृतं कालोचितं नो वाक्यं न च कुरुषे । नैतत्ते हितमिति शेषः । तदेवोपपादयति-आनीताऽसीति ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०-गृहे रूढा चासि । अस्माभिर-भिरक्षिता रक्षितनिरोधा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-नेति । अन्यैर्दुरासदं सञ्चद्रस्य पारं या त्वमा-नीताऽसि अत एव रावणान्तःपुरे प्रविष्टाऽसि अत एव रावण-स्य गृहे अवरूढाऽसि अत एव अस्माभो रक्षिताऽसि सा त्वं कालपुरस्कृतं कालोचितं हितं नो वाक्यं न कुरुषे अनुचितमेत-दित्यर्थः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-वचनाकरणे दोषमाह-नेति । त्वाम् अस्म-द्वद्वमतिहीनामित्यर्थः त्रातुं पुरन्दरोऽपि न शक्तः अतो मम वचनं कुरुष्व ॥ ३२ ॥

गो० टी०-न चेति । कालपुरस्सरं कालानुरूपम् ३०-३३

१ निदर्शित इति गो. पाठः । २ रूपवन्तमिति गो. पाठः । ३ दर्शनमिति गो. पाठः । ४ गर्जतीति गो. पाठः । ५ अप्रियेति गो. पाठः । ६ पुरःसरमिति गो. पाठः । ७ पुरं भोरमिति गो. पाठः । ८ रूढामस्माभिश्च सुरक्षितामिति गो. पाठः ।

अलमश्रुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम् । भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यैजन्ती नित्यदैव्यताम् ॥ ३३ ॥
 सीते राक्षसराजेन परिक्रीड यथासुखम् । जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमधुवम् ॥ ३४ ॥
 यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावहुःखमवाप्नुहि । उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ ३५ ॥
 सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे । स्त्रीसहस्राणि ते देवि वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ॥ ३६ ॥
 रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ ३७ ॥
 यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि । ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ॥ ३८ ॥
 भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् । इमां हरिणशौवाक्षीं त्रासोत्कम्पयोधराम् ॥ ३९ ॥
 रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम् । यकृत्सीहं महत्क्रोडं हृदयं च सवन्धनम् ॥ ४० ॥
 गात्राप्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः । ततस्तु द्रुपसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

३३-३४] ति० टी०-प्रीतिं ज्ञेहम् रावणे प्रहर्षमानन्दम् नित्यदैव्यतां निरन्तरदीनत्वम् स्वार्थं व्यञ्ज ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-अलमिति । अश्रुनिपातेन अलम् अतः अनर्थकं शोकं त्यज प्रीतिं प्रहर्षं च भज तां प्रत्यङ्गीभृतां नित्यदैव्यतां निरन्तरदैव्यं त्यज । देव्यताशब्दः स्वार्थिक-प्यन्तः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-सीते इति । हे सीते ! राक्षसराजेन राक्षस-राजत्वेनोपलक्षिता त्वं स्त्रीणां मध्ये यथासुखं परिक्रीड । तत्र हेतुः-यौवनं युवावस्था अधुवं चलमित्यर्थः; राज्यभोगादियोग्या युवावस्थैवेति भावः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-भजेति । प्रीतिं रावणविषयप्रीतिम् । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासम् ॥ ३४-३७ ॥

३५-३६] ति० टी०-व्यतिक्रामेत् यौवनमिति शेषः । वयानानि चरेत्युत्तरस्थेनान्वयः । तेषु क्रीडित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-यावदिति । यावत् ते यौवनमिति शेषः; न व्यतिक्रामेत् विनश्येत् तावत्सखं राक्षसराज्यमवाप्नुहि । अयं पृथक्-उद्यानानीति । राक्षसराजेन राक्षसराजत्वेन सह सहिता त्वद्युयानादीनि चर ॥ ३५ ॥

रा० टी०-स्त्रीति । स्त्रीसहस्राणि ते वशे स्थास्यन्ति अतः सर्वरक्षसां भर्तारं भर्तारमस्मत्पतिं रावणं भज तत्प्रार्थ-नास्वीकारेण प्रसादय ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-उत्पाटनं स्थानादपकर्षणम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-उत्पाद्येति । यदि मे व्याहृतं शक्यं यथावत् न करिष्यसि तर्हि ते हृदयस्य उत्पाद्य भक्षयिष्याम्येव ॥ ३७ ॥

गो० टी०-उत्पाद्येति । उत्पाद्य वा उत्पाद्यैव ३८ ॥ ३९ ॥

३८-३९] ति० टी०-यदीत्यर्थं पूर्वान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । महच्छूलं भ्रामयन्ती चण्डोदरी नाम राक्षसी अब्रवीत् ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-इमामिति । रावणेन हृता-मत एव त्रासोत्कम्पयोधरामिमां दृष्ट्वा मे दौर्हृदः क्रूरकर्म-कारकेच्छाविशेषोऽभूत् ॥ ३९ ॥

गो० टी०-इमामिति । दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥

४०-४१] ति० टी०-गर्भिण्या गर्भकृत इच्छाविशेषो दौर्हृदम् । यकृदक्षिणभागस्थः कालखण्डाख्यो मांसविशेषः । 'स्नायुः क्षियां कालखण्डयकृती च समे उभे' इति कोशः । स्त्रीहं हृदयवामभागस्थो गुल्माख्यो मांसविशेषः । यद्यपि तद्वाचकः ष्ठीहा इत्याकारान्तः, तथाप्यदन्तत्वमार्पम् । मह-त्क्रोडं भुजान्तरम् । 'अयोत्पीडम्' इति पाठे उत्पीडं हृदयो-परिस्थितमांसवन्धनम् । हृदयं नाडीवन्धनसहितं सुकुलाकारं हृत्पुण्डरीकाख्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०-दौर्हृदमेव प्रकटयति-यकृदिति । यकृत्सीहं यकृत् दक्षिणभागस्थः कालखण्डाभिधः मांसविशेषः स्त्रीहा हृदय-वामभागस्थो गुल्माभियो मांसविशेषः तयोः समाहारद्वन्द्वः अचप्रत्ययेत्यत्र अजिति योगविभागाद् च तत् महत् क्रोडं भुजान्तरं सवन्धनं हृदयनाडीवन्धनसहितं हृदयं च गात्राणि च शीर्षं च खादेयमिति मे मतिनिश्चयः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः प्रथमा नाम राक्षसी अब्र-वीत् । तदाकारमाह-नृशंसायाः क्रूराया अस्याः कण्ठं पीड-यामः किं किमर्थमास्यते संस्थाप्यते ॥ ४१ ॥

गो० टी०-यकृदिति । कुक्षिदक्षिणभागस्थः कालखण्डा-ख्यो मांसपिण्डो यकृत् 'स्नायुः क्षियां कालखण्डयकृती तु समे इमे' इत्यमरः । स्त्रीहा तु गुल्माख्यो वामभागस्थो मांस-पिण्डविशेषः नकारान्तस्य स्त्रीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमा-पम् 'अन्त्रं पुरीतद्रुत्वस्तु स्त्रीहा पुंसि' इत्यमरः । उत्पीडं तस्यो-परि स्थितम् मांसम् । हृदयम् पञ्चकोशप्रतीकाशं मांसम् । वन्धनं तस्य धारणमयोमांसम् 'उत्क्रोडम्' इति पाठे उत्क्रोडो हृदयस्य स्थानम् । अन्त्रं पुरीतत् ॥ ४१-४३ ॥

१ प्रपातेनेति गो. पाठः । २ त्यत्रैतामिति गो. त्यत्र तामिति रा. पाठः । ३ सुखमिति गो. रा. पाठः । ४ समेति गो. पाठः । ५ क्रोथमृच्छितेति गो. पाठः । ६ लोलक्षामेति गो. पाठः । ७ अभूदिति गो. पाठः । ८ अयोत्पीडमिति गो. पाठः । ९ अन्त्राणीति गो. पाठः ।

[कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते । निवेद्यतां ततो राज्ञे मातुषी सा मृतेति ह ॥
नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति । ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥]
विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिण्डकान् । विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ ४२ ॥
पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च विविधं बहु । ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते । सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ ४४ ॥
मातुषं मांसमासाद्य नृत्याभोऽथ निकुम्भिलाम् । एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥
राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

राक्षसीगणसंतर्जनं सोढुमसमर्था जानक्यशोकशशाङ्गामालम्ब्य रामादीनाक्रोशन्त्यश्रुधाराभिराश्रुतनेत्रा प्ररोदिति ।

अथ तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद् जनकात्मजा ॥ १ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेही राक्षसीभिर्भनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता वाष्पगद्गद्या गिरा ॥ २ ॥

४२] ति० टी०—प्रघसावाक्यम्—विशस्येमामिति ।
मध्ये 'कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते । निवेद्यतां
ततो राज्ञे मातुषी सा मृतेति च ॥ नात्र कश्चिद् संदेहः खाद-
तेति स वक्ष्यति । ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यम-
ब्रवीत्' ॥ इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः । पिण्डका-
न्मांसखण्डान् । विवादः अनया सहेति शेषः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—ननु कण्ठपीडनेन किमित्यत आह—निवेद्यता-
मिति । ततः कण्ठपीडनानन्तरं मातुषी सा सीता मृतेति राज्ञे
रावणाय निवेद्यतां सः श्रुतवृत्तान्तो राजा धृष्यं खादतेति
वक्ष्यति अत्र कश्चन संदेहो न ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तत इति । अजामुखी नाम राक्षसी अब्रवीत् ।
तदाकारमाह—इमां सीतां विशस्य हत्वा पिण्डकान् मांसख-
ण्डान् समान् यथाराक्षसीसमविभागान् कुरु ॥ ४३ ॥

रा० टी०—समविभागकरणे प्रयोजनमाह—विभजाम
इति । सर्वाः वयं विभजामः स्वस्वभागं ग्रहीष्यामः । तत्र
हेतुः—मे मल्लं विवादो न रोचते अतः पेयादिकमानीयताम् ४४

गो० टी०—ततस्त्वजामुखी नामेत्यादि । पीडकान्
मांसखण्डान् । पेयं लेभ्यं चास्या उपदेशत्वेनोच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४३] ति० टी०—शूर्पणखेयमन्या ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तत इति । शूर्पणखी नाम राक्षसी अब्रवीत्
इयं न रावणभगिनी संज्ञाया अभावात्तु लीङ्गिणेषादि । तदा-
कारमाह—अजामुख्या यदुक्तं मम तदेव रोचते ॥ ४५ ॥

गो० टी०—ततः शूर्पणखा नामेत्यादि । निकुम्भिला
नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४४] ति० टी०—अजामुखसदृशमुखवत्या प्रघसयेत्यर्थः ४४

रा० टी०—सुरोति । सर्वशोकविनाशिनी सुरा आनीयतां
मातुषं मांसमासाद्य प्राप्य निकुम्भिलां लङ्कापश्चिमभागवति-
भद्रकालीं गत्वेति शेषः नृत्यामः ॥ ४६ ॥

४५] ति० टी०—निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिम-
भागवतिनी भद्रकाली तां नृत्यामस्तत्समीपं गत्वा नृत्यामः
सुरसुतोपमा देवकन्योपमा रोदित्यरुद्दत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रा० टी०—एवमिति । निर्भर्त्स्यमाना सुरसुतोपमा
सुरसुतासदृशी सीता वैषेखसुत्सृज्य रोदिति । एवमिवाप्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

गो० टी०—एवमिति । रोदिति अरुद्दत् ॥ ४८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्यानं सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

१] ति० टी०—परुषं वदन्तीनां वचः श्रुत्वेति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—भर्त्सितसीतावृत्तान्तमेवाह—अथेत्यादिभिः ।
परुषं वदन्तीनां राक्षसीनां मध्ये जनकात्मजा रुरोद् ॥ १ ॥

गो० टी०—तथा तासां वदन्तीनामित्यादि । तासां वद-
न्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पूर्वसर्गोक्तरीत्योक्ता मनस्विनी पातित्रत्ये
दृढमनाः ॥ २ ॥

रा० टी०—एवमिति । राक्षसीभिः एवमुक्त्वा वैदेही
वाष्पगद्गद्या गिरा उवाच ॥ २ ॥

गो० टी०—एवमुक्तेति । मनस्विनी पातित्रत्ये दृढमनाः २

न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥
 सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे शोकार्ता रावणेनेव भर्त्सिता ॥ ४ ॥
 वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवादिता ॥ ५ ॥
 सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥
 सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥
 सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥
 तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा । दृष्टे कैम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥
 सा निःश्वसन्ती शोकार्ता कोपोपहतचेतना । आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप च ॥ १० ॥
 हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रूमम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥
 लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥
 यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहादिता । जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥
 एषाऽरूपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥

३] ति० टी०- कामं खादतेति । अयं सर्वः सीताप्रलापो गृहीतमनुष्यशरीरतया नटवदनुकरणरूप इति बोध्यम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-नेति । मानुषी मनुष्यसं-
 न्धिनी भार्या राक्षसस्य भवने भवितुं स्थातुं नार्हति अतः वो
 वचो न करिष्यामि अतो मां खादत ॥ ३ ॥

गो० टी०-न मानुषीति । खादत भक्षयत ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-शर्म न लेभे इव शोकार्तेव ॥ ४ ॥

रा० टी०-सेति । राक्षसीमध्यगता सीता शर्मं सुखं न लेभे ४

गो० टी०-सा राक्षसीति । शर्मं सुखम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-आत्मनोऽङ्गं विशन्तीव भीत्यातिसङ्कु-
 चितशरीरा कमठवदभूदित्यर्थः । कोकैर्दृक्कैः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-वेपते इति । आत्मनो-
 ऽङ्गम् आदिशन्तीव कमठवत् सङ्कुचितशरीरित्यर्थः, सीता
 कोकैः दृक्कैः अदिता दृकी इव वेपते स्म ॥ ५ ॥

गो० टी०-वेपत इति । कोकैः ईहासृगौः । 'कोकस्त्री-
 हासृगो दृकः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-अशोकस्याशोकवनिकासंबन्धि-
 निःशेषावृक्षस्य तत्समीपवर्तिनोऽशोकस्यैव वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०-सेति । अशोकस्य अशोकसदृशस्य शिष्टपायाः
 विपुलां शाखामालम्ब्य शोकेन उपलक्षिता अतः भग्नमानसा
 सा सीता भर्तारं चिन्तयामास । अशोकशब्दः आचारक्षि-
 वन्तप्रकृतिककर्तृक्षिबन्तः इवार्थकः तुशब्दो वा ॥ ६ ॥

गो० टी०-सा त्विति । अशोकस्य इत्यमदधिषितशिष्ट-
 पासन्निहितस्य ॥ ६ ॥

रा० टी०-सेति । चिन्तयन्ती राक्षसीदुर्कं स्मरन्ती
 अत एव नेत्रजलस्रवैः स्तनौ स्नापयन्ती सा सीता शोकस्यान्तं
 निवृत्तिं नाधिगच्छति ॥ ७ ॥

गो० टी०-सा स्नापयन्तीति । अन्तम् अवधिम् ।
 अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥

रा० टी०-संति । राक्षसीनां भयत्रस्ता अत एव
 प्रवातकदलीव वेपमाना अत एव पतिता सा सीता विवर्णव-
 दना अभवत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-सा वेपमानेति । राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०-सीतयेति षष्ठयर्थे तृतीया । परि-
 सर्पती परितः प्रसर्पन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-तस्या इति । तस्याः भीतायाः वेपन्त्याः सीतया
 सीतायाः दीर्घबहुला अतिदीर्घा कम्पिता सा प्रसिद्धा वेणी
 परिसर्पती परिसर्पन्ती व्याली सर्पिणी इव दृष्टे ॥ ९ ॥

गो० टी०-तस्या इति । सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठयर्थे
 तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती उभभाव आर्षः ॥ ९ ॥

रा० टी०-सेति । शोकोपहतचेतना सा सीता अश्रूणि
 व्यसृजत् विललाप च ॥ १० ॥

गो० टी०-सा निःश्वसन्तीति । दुःखार्ता राक्षसी-
 वचनश्रवणजट्टुःखार्ता । आर्ता रामविरहात्ता ॥ १० ॥

११] ति० टी०-हा सुमित्रेतीत्यनेकारलोप आर्षः ॥ ११ ॥

रा० टी०-विलापाकारमाह-हेत्यादिभिः । हा रामे-
 त्यायुवाचेति शेषः, हा सुमित्रेतीत्यत्र संघिर्षत्वात् नञ्नेत्यत्र
 नकारप्रश्लेषेण त्रिपायाः क्वचिदसिद्धत्वाभावज्ञापनाद्वा ॥ ११ ॥

गो० टी०-हा रामेति । सुमित्रेत्यत्र संबुद्धावाप एका-
 रादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अकाले दैवाविहितस्वेच्छाकाले ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-यत्राहमिति । यस्मादहमि-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥
 तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥
 सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥ १७ ॥
 कीदृशं तु महापापं मया देहान्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम् ॥ १८ ॥
 जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥
 धिगस्तु खलु मातुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥
 इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रा० टी०—लोकेति । यत्र यतः आभिः राक्षसीभिः अदिता रामेण च हीना अत एव दुःखिता अहं सुहृत्तमपि जीवामि अतः पण्डितैः समुदाहृतः अकाले मृत्युर्दुर्लभः अयं लोकप्रवादः सत्यः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् । यत्र यतः लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दुर्लभ इत्यत्रे-तिकरणं द्रष्टव्यम् । यत्र यतः । एवं पाठक्रमः । केतुचित्को-शेषु व्युत्क्रमस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—एषेति । अल्पपुष्पेव एषाहं विनशिष्यामि विनङ्क्ष्यामि । तत्र दृष्टान्तः—वायुवेगैराहता पूर्णां समुद्रमध्ये गौरिव ॥ १४ ॥

गो० टी०—एषेति । पूर्णां पदाधैरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—तोयहतं नदीपूररुणम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—भर्तारमिति । भर्तारमपश्यन्ती अत एव राक्षसीवशमागता अहं तोयहतं कूलमिव शोकेन सीदामि ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—पद्मदलं विकसितं पत्रं तस्य पत्रमिवा-क्षिणी यस्य तम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तमिति । सिंहविक्रान्तवत् गच्छति तच्छीलः तं मे नाथं ये पश्यन्ति ते धन्याः ॥ १६ ॥

गो० टी०—मम धनं सर्वेषां स्वं भविष्यतीत्याह—तमिति । तं 'बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते' इति प्रसिद्धम् । आत्मगुणात्कृत्वा विग्रहगुणानाह—पद्मदलपत्राक्षं दलतीति दलं निकसितपत्राक्षमित्यर्थः । यद्वा दलतीति दलं गर्भपत्रम् । विस्पष्टार्थभेकार्थं शब्दद्वयं वा । सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत् गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७-१८] ति० टी०—तीक्ष्णं विषं वत्सनाभादिकमास्वाद्य स्थितस्त्वेव मे मम जीवनं दुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—सर्वथेति । रामेण हीनायाः अत एव तीक्ष्णं विषम् आस्वाद्य भक्षयित्वा विद्यमानाया इव मम जीवनं सर्वथा दुर्लभम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—कीदृशमिति । येन कर्मणा इदं महदुःखं प्राप्यते तत् देहान्तरे देहमध्ये पापमिव कीदृशं कर्म मया कृतं संचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—कीदृशं त्विति । पुरा जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि । घोरं सुदारुणम् अत्यन्तघोरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—जीवितं त्यक्तुमिच्छामि । तदपि न शक्यमिति शेषः । रामोऽपि नासाद्यते च ॥ १९ ॥

रा० टी०—जीवितमिति । राक्षसीभिः रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया मया रामो नासाद्यते प्राप्यते अतः महता शोकेन वृताऽहं जीवितं जीवनं त्यक्तुमिच्छामि ॥ १९ ॥

गो० टी०—जीवितमिति । रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—एवं परवश्यता दुःखाद्यभवे हेतुमाह—धिगिति । मनुष्यस्य विषोद्भवनादिना देहत्यागोऽपरमार्थप्राप्तेः परमदुःखस्यापि सोढयत्वाद्यप्रयोजको मनुष्यदेह इत्यर्थः । राक्षस्यादिपरतन्त्रतां च मनुष्यत्वप्रयुक्तं धिक् । यत्र मनुष्य-देहे । आत्मच्छन्देनास्मिच्छया जीवितं परित्यक्तुं न शक्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीरामानिरामे श्रीरामोपे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रा० टी०—नित्यात्वेन स्वमरणाभावं संस्मृत्याह—धिगिति । यत् यस्मात् आत्मच्छन्देन स्वाधीनतया जीवितं परित्यक्तुं न शक्यं तस्मात् मातुष्यं नित्यमनुष्यत्वं धिगस्तु अत एव परवश्यतां धिग् अन्यतरस्याभावे एवं दुःखं न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयराामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

गो० टी०—धिगिति । परवश्यतां भर्तृपरतन्त्रताम् । परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । आत्म-च्छन्देन मदिच्छया ॥ २० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना जानकी नारणेऽपि नैवाहं तदह्नीकारमनुमस्ये इति प्रतिजानाना स्वनयनार्थं रामानागमने कारणानि विकल्पयन्ती बहुशो विलपति ।

प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवती जनकात्मजा । अधोगैतमुखी बाला विलमुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती । उपावृत्ता किशोरीव त्रिचेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥
 राघवस्य प्रथत्स्य रक्षसा कामरूपिणा । रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥
 राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् । चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
 नहि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः । वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥
 अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् । हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ॥ ६ ॥
 धिड्यामनार्यामसतीं याऽहं तेन विना कृता । मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ॥ ७ ॥
 चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् । रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥

१] ति० टी०-प्रसक्तानि प्रवृत्तान्यश्रूणि सुखे यस्याः सा एवं ब्रुवती वक्ष्यमाणरीत्या ब्रुवती । विलप्युं विलपितुम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-उन्मत्ता भूताविद्या प्रमत्ता पित्तोद्रेकादिना भ्रान्तचित्तेव दिङ्मोहादिना मूर्च्छितचित्तेव शोचती शोचन्ती । उपावृत्ता श्रमापनयनाय परिवर्तनशीला । किशोरीव वडवेव ॥ २ ॥

रा० टी०-सीतावृत्तान्तमेवाह-प्रसक्तेत्यादिभिः । प्रसक्तानि प्रवृत्तानि अश्रूणि सुखे यस्याः सा अत एव अधोगतमुखी जनकात्मजा एवं ब्रुवती उन्मत्ता भूतैराविष्टेव प्रमत्ता पित्तादिदोषप्रपितास्त्वेन प्रमादविशिष्टेव भ्रान्तचित्ता दिग्भ्रमादिजनितभ्रान्तिविशिष्टचित्तविशिष्टेव शोचती शोचन्ती उपावृत्ता श्रमापनोदाय लुण्ठितुं प्रवृत्ता किशोरी अश्वकन्येव महीतले त्रिचेष्टन्ती जनकात्मजा विलप्युं विलपितुमुपचक्रमे । श्लोकद्वयमेकावयवि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-प्रसक्तेत्यादि । उन्मत्तेति । उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती 'उन्मादश्चित्तविभ्रमः' इत्युक्तः । प्रमत्ता अनवधाना 'प्रमादोऽनवधानता इत्यमरः' । भ्रान्तचित्ता अनवस्थितचित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता किशोरीव वडवेव ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-कामरूपिणा रक्षसा मारीचेन प्रमत्तस्यासंनिधानं प्राप्तस्य राघवस्य संवन्धिन्यहं रावणेन प्रमथ्य प्रपीड्य क्रोशन्ती बलादानीताऽस्मि ॥ ३ ॥

रा० टी०-विलापाकारमाह-राघवस्येत्यादिभिः । तस्य प्रसिद्धस्य राघवस्य प्रमत्तत्सामर्थ्यादिविज्ञात्री अहं रावणेन प्रमथ्य संन्यासित्रेणेण संक्षेप्य क्रोशती क्रोशन्ती सती बलादानीताऽऽहता ॥ ३ ॥

गो० टी०-राघवस्येत्यादि । प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०-किं च राक्षसीवशमापन्ना, भर्त्स्यमाना राक्षसीभिः, चिन्तयन्ती रामम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-राक्षसीति । राक्षसीवशमापन्ना अत एव सुदुःखार्ता चिन्तयन्ती राममिति शेषः, अहं जीवितुं नोत्सहे ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-अर्थैर्नैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-नहीति । रामं विना वसन्त्या मे जीवितादिना अर्थो न ॥ ५ ॥

रा० टी०-अश्मसारोति । येन ममेदं हृदयं दुःखेन न विहीर्यते तेन हेतुना इदमश्मसारमजरामरं वा मन्ये इति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-न हीति । मे जीवितैर्जीवनैः कोऽप्यर्थो नास्ति । केवलजीवितस्यानपेक्षितत्वेऽप्यर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात् नेत्याह-नैवार्थं च भूषणैः भूषणैरर्थैश्च सहितैर्जीवनैर्नैवार्थः । कुत इत्यत्राह-वसन्त्या इति । राक्षसीमध्यवासाश्रमविरहाच्च सर्वोपकरणसहितमपि जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

७] ति० टी०-असतीमसतीवत्परगृहस्थाम् । जीवामि जीवितं रक्षामीत्यर्थः । 'पाकं पचति' इतिवत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

रा० टी०-धिगिति । तेन रामेण विना रहिता कृता अत एव पापः दुःखप्रदः जीवो जीवनं यस्याः साऽहं मुहूर्तमपि जीवितं जीवनं जीवामि धारयामि अतो नार्यामार्थहीनामत् एवासतीमवियमानप्रायां मां चिक ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-एतदुत्तरम्-चरणेनेति । मध्ये द्वौ श्लोकौ प्रक्षिप्तौ । सव्येन वामेन ॥ ८ ॥

रा० टी०-नह्य रावणसमर्पितैश्वर्येण शोकः किमर्थं न कथञ्चिन्निवार्यते इत्यत आह-चरणेनेति- निशाचरं निशाचराधिपत्यं सव्येन चरणेनापि न स्पृशेयम् अतः विगर्हितं निन्दितं रावणं रावणैश्वर्यं किं कथं कामयेयम् ॥ ८ ॥

प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् । यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥
 छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाश्रौं प्रदीपिता । रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वधिरम् ॥ १० ॥
 ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः । सद्बुद्धो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ११ ॥
 राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश । एकैर्नैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥
 [निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा । समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥
 विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुंगवः । रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥]
 कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रघर्षणा । न तु राघववाणानां गतिरोधो भविष्यति ॥ १३ ॥
 किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः । रक्षसाऽपहृतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते ॥ १४ ॥

९] ति० टी०—प्रत्याख्यानं मया क्रियमाणं निराकरणं न जानाति । काममोहादिति शेषः । नृशंसस्वभावेन क्रूरस्वभावेन । मां प्रार्थयितुं राक्षसीद्वारा स्वातुकुलां कर्तुम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—प्रत्याख्यानमिति । नृशंसस्वभावो नोपलक्षितो यो रावणः मां प्रार्थयितुं मन्त्रित्यस्थितिं याचितुमिच्छति सः प्रत्याख्यानं राक्षसदेशे मया स्थातुमशक्य इति मद्बुक्तिं न जानाति गृह्णातीत्यर्थः, अत एव आत्मानं रामं आत्मनः कुलं च न जानाति विचारयति ॥ ९ ॥

गो० टी०—प्रत्याख्यातमिति । प्रत्याख्यातं प्रत्याख्यानम् भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपम् ॥ ११ ॥

१०] ति० टी०—छिन्ना रज्जुवत्, भिन्ना भित्तिवत्, प्रभिन्ना घटवत्, दीप्ता अग्नौ दीप्तस्यमांसवत्, प्रदीपिता प्रदीप्ता गृहादिवत्, वधिरं प्रलापेन किम् । रावणं नोपतिष्ठेयमित्येव निश्चयसत्त्वात् ॥ १० ॥

रा० टी०—छिन्नेति । छिन्ना शलादिना कृतच्छिद्रा वा भिन्ना खड्गादिना द्विधाभावं प्रापिता वा प्रभिन्ना कुठारादिना अवयवशः खण्डिता वा अग्नौ दीप्ता भक्षणाय भजिता वा प्रदीप्ता अत्यन्तं दाहिता वाऽहं रावणं रावणैश्वर्यं नोपतिष्ठेयं राक्षसपुरे न वक्षेयमित्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—छिन्नेति । छिन्ना विखण्डिता कृता । भिन्ना दलित्वा । विभक्ता अवयवशः कृता दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा १२ ॥ ११] ति० टी०—अथ स्वापत्स्थैर्वा कारणानि संभावयति—ख्यात इति । प्रसिद्धः प्रशस्तगुणः ईदृशोऽपि राघवो मद्भाग्यसंक्षयादेव मयि निरनुक्रोशो दयाहीनः संपन्न इति शेषः । इति शङ्के ॥ ११ ॥

रा० टी०—ख्यात इति । ख्यातत्वादिविशिष्टो राघवः मद्भाग्यसंक्षयात् निरनुक्रोशः दयारहितः इति शङ्के नेत्यर्थः काङ्क्षः ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवं पातिप्रत्यदाब्धिमुक्त्वा रामस्यानागमने कारणानि बहुधा शङ्कते—ख्यात इत्यादिना । प्राज्ञः दोषवत्यपि गुणदर्शी । न तेऽम्ना मध्यमा माता गर्हितव्या

कथंचनेत्युक्तम् । कृतज्ञः कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन दुष्पती-
 त्युक्तीत्या स्वाभितैः कृतं किञ्चित्कारं सर्वदा मनसि कुर्व-
 नित्यर्थः । सातुक्रोशः किञ्चित्कारकरणे भृशं भवति दुःखित
 त्युक्तीत्या तेषां व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः । जनि-
 त्वाजितानां गुणान्तराणाञ्चपसंग्रहणमिदम् । सद्बुद्धः परस्-
 त्बुद्धैकप्रयोजनः ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठ्यामपि प्रसिद्धः
 निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामप्यवस्थायां खलुप्रदानाभावाच्चृशंसमा-
 शङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् मद्भाग्यविपर्ययेणैवं वैपरीत्यं जातम् १३
 १२] ति० टी०—न च तस्य मद्भिर्नोक्षणशक्तिरित्याह—
 राक्षसानामिति । नाभिपद्यते न प्राप्नोति ॥ १२ ॥

रा० टी०—राक्षसानामिति । येन निरस्तानि स रामः मां किं किमर्थं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥

गो० टी०—एकमात्रसहायः स किं करिष्यतीत्यत्राह—रा-
 क्षसानामिति । जनस्थाने रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन
 येन रामेण निरस्तानि यातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति १४
 १३—१४] ति० टी०—एतदुत्तरम्—कामं मध्ये इति ।

‘मध्ये निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा । समर्थः खलु
 मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षस-
 पुंगवः । रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यवपद्यते ॥’ इति श्लो-
 कौ प्रक्षिप्ताविति कतकः । काममन्थेषां दुष्प्रघर्षणा भवतु, न
 तु रामवाणानां गतिरोधो भविष्यति । आज्ञाश्लोकं रामवाण-
 गत्यप्रतिरोधस्य भार्गवादिषुषये प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ।
 एतेनातिदुर्गस्थानस्थितत्वात् नोक्षणमित्यपास्तम् ॥ १३॥१४॥

रा० टी०—निरुद्धेति । यद्यपि मे भर्ता रावणं हन्तुं
 समर्थः तथापि अहं निरुद्धा एतेनात्र कारणं दुरूहमिति ध्व-
 नितम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—विराध इति । येन विराधो निहतः स रामः मां नाभ्यवपद्यते किमर्थमिति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—काममिति । समुद्रस्य मध्ये इयं लङ्का यद्यपि
 कामं दुष्प्रघर्षणा तथापि रामवाणानां गतिरोधो न भविष्यति १५

गो० टी०—प्रबलौ रावणः कथं निरत्य इत्यत्राह—नि-
 रुद्धेति ॥ १५ ॥

इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्नपि सं तेजस्वी धर्षणां धर्षयिष्यति ॥ १५ ॥
 हुतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत् । शुभ्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ १६ ॥
 कृतं कर्म महत्तेन मां तैदाऽभ्यवपद्यता । तिष्ठता रावणवधे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ १७ ॥
 यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि राघवः । अद्य वाणैरभिकुद्धः कुर्याद्लोकमराक्षसम् ॥ १८ ॥
 "निर्देहेच्च पुरीं लङ्कां "निर्देहेच्च महोदधिम् । रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १९ ॥
 ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे । यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २० ॥
 अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः । नहि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २१ ॥
 चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता । अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २२ ॥

गो० टी०—सामर्थ्यं निर्दर्शयति—विराघ इति ॥ १६ ॥

गो० टी०—अस्तु रामः समर्थः तथापि ससुदमध्यस्था लङ्का दुष्प्रथमैत्याशङ्क्याह—क्रामामिति । गतिरोधि गति-प्रतिबन्धकम् किञ्चिदिति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—किमिति । येन कारणेन अपहृतां भायां रामो नाभ्युपपद्यते तत्कारणं किम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—एतत्कलितमाह—किन्त्विति ॥ १८ ॥

१५] ति० टी०—तस्माद्र मत्स्थित्यज्ञानमेव मद्भिर्मोक्ष-णप्रवृत्त्यभावे कारणमित्याह—इहस्थामिति । धर्षयिष्यती-त्यत्र काङ्क्षः । जानथेद्भवेत्तदा धर्षयिष्याति । अपि तु न सहि-ष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—इहेति । तेजस्वी रामः इहस्थां मां न जानीते । तत्र हेतुः—जानन्नपि धर्षणां रावणप्राणालम्ब्यं सहिष्यति काक्का-नेत्यर्थः इति शङ्के ॥ १७ ॥

गो० टी०—इहेति । लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुकोशत्वा-दिप्रसक्त्यभावः सूच्यते । धर्षयिष्यतीत्यत्र काङ्क्षरत्नसंघेया ॥ १९ ॥

१६] ति० टी०—संभावितं ज्ञानकारणं च विद्वत्मित्या-ह—हुतेति । हुतेत्यधिगत्य ज्ञात्वा यो मां राघवाय निवेद-येत्सोऽपीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—इहस्थितिविषयकज्ञानाभावे हेतुमाह—हुतेति । योऽधिगत्य ज्ञात्वा हुतेति मां राघवाय निवेदयेत् स शुभ्रराजोऽपि निपातितः अतः को मद्भूतं आवयेदिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह—हुतेति ॥ २० ॥

१७] ति० टी०—अभ्यवपद्यताऽगृह्णानेन । रावणवधे तिष्ठता रावणवधार्थं यतता (?) । ' रावणद्वन्द्वे ' इति पाठे रावणेन सह द्वन्द्वयुद्ध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—प्रसङ्गसङ्गत्या आह—कृतमिति । मामभ्यव-पद्यता अत एव रावणवधे तद्वधार्थं तिष्ठता वृद्धेनापि जटायुषा महत् कर्म कृतम् । ' रावणद्वन्द्व ' इति पाठ-न्तरम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—प्रसङ्गादाह—कृतमिति । अभ्यवपद्यता रक्षता । रावणद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१—२२ ॥

१८—१९] ति० टी०—मामिति । इहस्थां माम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—यदीति । इह वर्तमानां मां राघवो यदि जा-नीयात् तदा अभिकुद्धः सन् लोकं राक्षसपुरमराक्षसं राक्षस-रहितं कुर्यात् लङ्कां निर्देहेच्च अत एव रावणस्य कीर्तिं नाम च नाशयेच्च । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—यथाहमिदानीमेवं रुदती वर्ते, भूयो मत्तोऽधिकं शृतभर्तृकत्वाद्वाक्षस्यो रुदत्यो भविष्यन्तीत्यत्र न संशय इत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । ततो राक्षसविध्वंसानन्तरं रुदती याऽहं तस्या रोदनं यथा तथा गृहे गृहे निहतनाथानां राक्षसीनां रोदनं भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—तत इति । अहं यथा एवं रुदती रुदन्त्यस्मि तथा निहतनाथानां राक्षसीनाम् गृहे गृहे भूयः भूरि रुदन्त्यः भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

२१] ति० टी०—ननु ज्ञाने खल्विदं संभाव्येत, ज्ञानमेव तु दुर्लभं तत्राह—अन्विष्येति । अचिन्त्यसामर्थ्यत्वाद्देवाद्य-ग्रहाश्च लङ्कामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वा रक्षसां कुर्यात् विनाश-मिति शेषः । विनाशस्येपत्करत्वमाह—नहीति ॥ २१ ॥

रा० टी०—अन्विष्येति । हि यतः ताभ्यां रामलक्ष्म-णाभ्यां दृष्टो रिपुः सुहूर्तमपि न जीवति अतः लङ्कामन्विष्य रक्षसां विध्वंसमिति शेषः, कुर्यात् ॥ २३ ॥

गो० टी०—अन्विष्येति । रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात् रिपुनाशनामिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२२] ति० टी०—निश्चित एवायमर्थ इत्याह—चितेति । भवेत् लङ्केति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०—चितेति । चिताधूमैराकुला व्याप्ताः पन्थानो यस्यां सा अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत् लङ्के-ति शेषः ॥ २४ ॥

१ हीति गो. पाठः । २ तथेति गो. पाठः । ३ द्वन्द्वे इति गो. पाठः । ४ स इति गो. पाठः । ५ विषयेदिति गो. पाठः । ६ शोषयेदिति गो. पाठः । ७ संकुलेति गो. पाठः । ८ तु लङ्केति गो. पाठः ।

अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् । दुष्प्रस्थानोऽयमौभाति सर्वेषां वो विपर्ययः ॥ २३ ॥
यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु । अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २४ ॥
नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधिपे । शोषमेष्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २५ ॥
पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा । भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ २६ ॥
नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे । श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ २७ ॥
सान्धकारा हतघोता हतराक्षसपुङ्गवा । भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ २८ ॥
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद्वर्तमानां यां राक्षसस्य निवेशने ॥ २९ ॥
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३० ॥
सं च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते । अकार्यं येन जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥

२३] ति० टी०—रक्षोऽनर्थवन्ममाथोऽपि निश्चित एवेत्याह—अचिरेणेति । शुष्माकमनथोऽपि निश्चित इति च राक्षसीः प्रत्याह—दुष्प्रस्थान इति । दुर्निमित्तप्रवृत्तिरयं विपर्ययः, एतद्विपरीतज्ञानमिति भाति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—राक्षसीरुदित्याह—अचिरेणेति । वो शुष्माकं विपर्ययः शास्त्रविरुद्धः दुष्प्रस्थानः दुर्भागो भाति अतः एनञ्जुक्तं मनोरथमाचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामि ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अचिरेणेति । दुष्प्रस्थानः दुर्भागः दुराचार इति यावत् ॥ २७ ॥

२४] ति० टी०—तामंवाह—यादृशानीति । यादृशानि दृश्यन्ते तैरेव हतप्रभा भविष्यतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यादृशानीति । लङ्कायां यादृशानि अशुभानि कर्माणि दृश्यन्ते तैः अचिरेणैव कालेन लङ्का हतप्रभा भविष्यति ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—यादृशानीति । अशुभानि अशुभसूचकानि । हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यञ्जुक्तं । लङ्का अचिरेण कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि स्युः इह लङ्कायाम् तादृशान्यशुभानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—शोषम् देश्याधिरेति शेषः ॥ २५ ॥

२७] ति० टी०—नूनमिति । पापे रावणे हते सति विधवा पतिरहिता प्रमदा इव दुर्धर्षाऽपि लङ्का शोषं विनाशमेष्यति ॥ २७ ॥

२६] ति० टी०—नूनमिति । दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणम् ॥ २९ ॥

२६] ति० टी०—पुण्योत्सवसमृद्धा च । अयेति शेषः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—पुण्येति । नष्टभर्त्री अङ्गना इव लङ्का नष्टभर्त्री भविष्यति ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—पुण्येति । पुण्योत्सवेष्यः सञ्च्यता निकृत्तपुण्योत्सवेष्यः सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तत्वर्थः इयं लङ्कापुरी नष्टभर्त्री सराक्षसी अथाह हतराक्षसा नष्टभर्त्री अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसञ्च्यता भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

२७] ति० टी०—ध्वनिं रोदनशब्दम् । 'दुःखार्तानामिव' इति पाठः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—नूनमिति । रुदतीनां राक्षसकन्यानां ध्वनिं गृहे गृहे श्रोष्याम्येव । इव एवार्थे ॥ २९ ॥

२८] ति० टी०—सान्धकाराकश्मीसाहिता ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—यदि राक्षसस्य निवेशने वर्तमानां यां मां रामो जानीयात्तदा लङ्कापुरी रामसायकैर्निर्दग्धा भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सेति । रक्तान्तलोचनो रामः राक्षसस्य निवेशने वर्तमानां मां यदि जानीयात् तदा लङ्का रामसायकैर्निर्दग्धा अत एव दग्धा राक्षसपुङ्गवा मस्याम अत एव हतघोता अत एव सान्धकारा भविष्यति । श्लोकद्वयभेकान्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—सान्धकारेत्यादि । यदीति । स रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानाम जानीयाद्यदि तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३१] ति० टी०—ननु लङ्कानाशेऽपि मम जीवनं कथं स्यादिति चिन्तयति—अनेनेति । समयो द्वादशमासरूपः तस्य कालः किञ्चिदधिकमासद्वायशिश्टत्वात्पासकाल इत्यर्थः ३० ॥

३०] ति० टी०—अनेनेति । अधमेन रावणेन यः समयः मद्दिघाताय द्वादशमासकालः निर्दिष्टः तस्य कालः समाप्तिः अर्थं समीपस्थः सन्नागतः ॥ ३२ ॥

३०] ति० टी०—अनेनेति । समयः द्वादशमासात्मकः संकेतः तस्य कालः आगतः सन्निहितः मासद्वायमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥

३१] ति० टी०—अस्मिन्काले दुष्टेन रावणेन स कालो मे मृत्युर्विहितः वर्तत इत्यर्थः । ननु ततः परमपि जीत्वात्त्वां न हिंस्तुस्तत्राह—अकार्यमिति । ये राक्षसा अकार्यभिर्दुर्कृत्यभिर्दमकृतव्यमिति न जानन्ति ते नैर्ऋताः पापकारिणः स्युः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—स इति । दुष्टेन रावणेन यो मे मृत्युर्विहितः

१ आख्यातीति गो. पाठः । २ विपर्ययमिति गो. पाठः । ३ इहेति गो. पाठः । ४ अधमे इति गो. पाठः । ५ यास्यतीति गो. पाठः । ६ समुत्थेति गो. पाठः । ७ सराक्षसीति गो. पाठः । ८ रुदन्तीनामिति गो. पाठः । ९ हि रावणस्येति गो. पाठः । १० अर्थमेतत् गो. नास्ति ।

अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतम् । नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ३२ ॥
 ध्रुवं मां प्रातराशार्थं गक्षसः कल्पयिष्यति । साऽहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता । [यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह ।]
 क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३४ ॥
 नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भैरतपूर्वजः । जानन्तौ तु न कुर्यातां नोर्व्यां हि परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥
 नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ३६ ॥
 धन्या देवाः सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३७ ॥
 अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ३८ ॥

स मृत्युः ये नैर्ऋताः अकार्यं न जानन्ति तेषां समीपे इति शेषः
 अस्मिन् काले वर्तते ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अकार्यमिति । पापकारिणः ये नैर्ऋताः
 अधर्मादितोः अकार्यं न जानन्ति तैर्महोत्पातः संभविष्यति ॥ ३५ ॥

३२] ति० टी०—अपि च सांप्रतं संपादितात्परदारदर-
 णलक्षणादधर्मात्त्वधर्मादेव योऽयं महोत्पातो वर्तते तन्नैते सर्वथा
 न भविष्यन्ति । नमोऽत्रालुकर्य इति कतकः यदेवमतः—
 नैत इति । यतो न विजानन्ति न गणयन्ति ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अधर्मादिति । ये एते राक्षसाः धर्मं न विजा-
 नन्ति तेषाम् अधर्मात् मद्रोधोपायजनितपापात् महोत्पातः स-
 कलराक्षसविनाशकारकः शकुनविशेषः सांप्रतं शीघ्रमेव भ-
 विष्यति ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एतेदेव विदुषोति—नैत इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३३] ति० टी०—राक्षसस्तस्मादर्थं रावणोऽपि मां ध्रुवं
 प्रातराशार्थं कल्पयिष्यति, साहं कथं करिष्यामि । प्रातर्विश-
 सनकाला तत्काल इति शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ध्रुवमिति । राक्षसः प्रातराशार्थं प्रातःका-
 लिकभोजनार्थं मां ध्रुवं कल्पयिष्यति । अधं पृथक्—सेति ।
 सा प्रातराशसकर्तृकविधातसमये राममपश्यन्ती अहं रामं
 विना कथं करिष्यामि । अधेद्वयमेकान्वयि ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—उक्तमेवाह—राममिति । कथं करि-
 ष्यामीति शेषः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यद्वाति । अथ राक्षसकर्तृकविधातात्पूर्वमेव
 यदि कश्चित् पतिना पत्या पतिनाविना विद्यमानायाः मे मङ्गं
 विषं प्रदाता भवेत् विषदानादिना विधातसमर्थो भवेदित्यर्थः,
 तदा वैवस्वतं विवस्वतो ध्येयं देवं नित्यप्रमोदं राममहं
 पश्येयम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—यद्वाति । पतिनेति नाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥

३६] ति० टी०—तदेवं वीरतरस्य रामस्य स्वान्वेषणे
 कारणान्तरप्रेक्षते—नाजानादिति । स रामो लक्ष्मणश्च
 प्रायेण मां जीवतीं जीवन्तीं नाजानात् । यदि जानीयातां तदा
 जानन्तौ तावुर्व्यां धूमौ परिमार्गणं न कुर्यातामिति न,

किं तु कुर्यातामेव । अतो मृतेति मत्वा तृष्णीं तिष्ठत
 इति भावः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—नेति । जीवतीं जीवन्तीं मां जानन्तौ तौ राम-
 लक्ष्मणौ परिमार्गणमन्वेषणं न कुर्यातां नो कुर्यातामेवेत्यर्थः,
 अतः मां जीवतीं लक्ष्मणपूर्वजः स रामः नाजानात् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—नाजानादिति । जीवतीं जीवन्तीम् । न न
 कुर्यातां कुर्यातामेव । तदाह वामनः—‘संभाव्यनिषेधनिवर्तने
 द्वौ प्रतिषेधौ इति ॥ ३९—४१ ॥

३६] ति० टी०—अथवा मद्रियोगंन रामो देहं न्यस्त-
 वानित्याह—नूनमिति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—नूनमिति । मम शोकेन देहम् ऐश्वर्यद्वि-
 महीतले त्यक्त्वा इतो महान्तलात् देवलोकं लक्ष्मणाग्रजो यातः
 स्तमित्याशङ्काम् ॥ ३८ ॥

३७] ति० टी०—एवं च देवलोकस्था धन्या इत्याह—
 धन्या इति । मम वीरमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—धन्या इति । मम रामं ये पश्यन्ति ते देवा-
 दयो धन्याः ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०—ननु त्वज्जीवनाभावनिश्चयप्रमाणोप-
 लम्भं विना कथं रामेण देहस्त्यक्त इत्यतः पक्षान्तरमाह—
 अथ वेति । धर्मकामस्य हि भार्ययाः अर्थं तु न तथा ।
 तदेवाह—धीमत आत्मानात्मनिवेकवतः, अत एव परमात्मनः
 परमात्मब्रह्मात्मना स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य तस्य मया नार्थः !
 अनेन वैराग्यादप्रवृत्तिरिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—ननु नित्यपरिपूर्णकामस्य रामस्य त्वया किं
 साध्यं यतस्त्वं यथेत इत्यत आह—अथेति । परमात्मनः
 धर्मकामस्य नित्यं धर्ममनस्कस्य रामस्य अथ भार्यया माङ्ग-
 लिकिच्छया अर्थः प्रयोजनं नहि नास्त्येवेत्यर्थः, एतेन भार्यो
 विना धर्मसिद्धिर्न भवतीति ध्वनितम् । तथाच श्रुतिः—“यत्
 कर्तव्यं तदनया सह ” इति ॥ ४० ॥

गो० टी०—अथवेति । धर्मकामस्य तस्य कामानपेक्षिण
 इत्यर्थः । मया भार्यया कोऽर्थः । परमात्मनः उत्कृष्टस्व-
 भावस्य ॥ ४२ ॥

दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्व्यदृश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ३९ ॥
 किं वा मय्यगुणाः केचित्किं वा भाग्यक्षयो हि मे । या हि सीता वराहैण हीना रामेण भामिनी ॥ ४० ॥
 श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना । रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिर्बर्हणात् ॥ ४१ ॥
 अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलांशनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ॥ ४२ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना धातितौ शूरी भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः । न च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽतिवर्तति ॥ ४४ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सैत्यसंमताः । जितात्मानौ महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४५ ॥

३९] ति० टी०—सर्वदा जीवन्मुक्तेनाङ्गीकार एव न कृतः स्यात्, तादृशे कृतेऽङ्गीकारे त्वेवंविधस्यागोऽनुचित इत्यतो दूरवासात्सेहनाशेनाप्रवृत्तिरित्याह—दृश्यमान इति । सौहृदं प्रीतिः । नास्त्वदृश्यतो ममादृश्यत्वान्मयि सत्तास्ति नष्टमित्यर्थः । अयमपि पक्षोऽसंगतः । ईदृशगुणवता कृतप्रीतेर्नाशनायोगादित्याह—नाशयन्तीति । कृतघ्ना एव प्रपन्नजनस्नेहमसंनिष्कार्णाशयन्ति, नैवं रामोऽकृतघ्नत्वात्स्वस्य प्रकृतिस्त्वेन प्राकृतप्रपन्नभोक्तृत्वेन च तस्याकृतघ्नतौचित्यं वनवासार्थं सङ्गदानाच्च ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ननु बहुकालतस्त्वदर्शनात् रामस्य त्वयि प्रीतिर्नास्तीत्यत आह—दृश्यमान इति । कृतघ्नाः अदृश्यतः अदृश्यमानस्य सौहृदं नाशयन्ति अतः दृश्यमाने एव प्रीतिः कृतघ्नमैत्री भवेत् रामस्तु सौहृदं न नाशयिष्यति ॥ ४१ ॥

गो० टी०—दृश्यमान इति । सौहृदं नास्त्वपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माद्दृश्यायां मयि रामस्य किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रतिषेधति—नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथमश्रुत्वा प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति मयि प्रीतिमिति शेषः ॥ ४३ ॥

४०-४१] ति० टी०—अतः पक्षान्तरम्—किं वेति । मयि तदुपेक्षाहेतवः केचनगुणा दोषाः स्युः अयमपि पक्षो न युक्तः स्वापरिज्ञातस्वापचाराभावात् तस्मात्प्राग्भवीयदुष्कर्मजो भाग्यक्षय एव हेतुरित्याह—किं वेति । अतोऽक्लिष्टचारित्रादिगुणाद्रामाद्याऽई त्राणाहौ सीताख्या भामिनी, एतावत्पर्यन्तं सा हि यत् इदानीं वराहैणोत्तमवस्तुयोग्येन रामेण हीनास्मि, अतस्तस्या मम तेन महात्मना हीनाया मर्तुं श्रेयो मरणं उपायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—आशङ्कान्तरमाह—किमिति । या सीता अहं रामेण हीना तस्यां मयि केचित् अगुणाः दोषाः किं वा भाग्यक्षयः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—किंमिति । न गुणाः दुष्कृतानि ॥ ४४ ॥

रा० टी०—श्रेय इति । महात्मनः रामात् विहीनायाः मे जीवितान् मर्तुं प्रयतनमेव श्रेयः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—श्रेय इति । मर्तुमिति भावार्थं तुच्छं मरणमित्यर्थः । महात्मनः रामाद्विहीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थं पञ्चमी ॥ ४५ ॥

४२] ति० टी०—भाग्यक्षयनिश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वात्पक्षान्तरम्—अथ वेति । शङ्कग्रहणमूलत्वात्सर्वधाऽनर्थस्य हिंसारहिते तपस्येव यावज्जीवं वर्तितव्यमिति धिया न्यस्तशस्त्रौ जातौ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—अथवेति । अथवा न्यस्तशस्त्रौ त्यक्तशस्त्रौ सन्तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वनगोचरौ अभवतामिति शेषः ४४ गो० टी०—अथवेति । न्यस्तशस्त्रौ संदृष्टौ किमिति संबन्धः ॥ ४६ ॥

४३] ति० टी०—इदमप्यसंभावितं रक्षोभिः कृतवैरेण क्षत्रियेण तस्यागायोगादतः पक्षान्तरम्—अथवेति । छत्रवञ्चना सा रक्षसां प्रसिद्धैव ॥ ४३ ॥

रा० टी०—शङ्कान्तरमाह—अथवेति । अथवा रावणेन छद्मना कापत्वेन शूरो धातितौ ॥ ४५ ॥

गो० टी०—अथवेति । सादितौ इतौ ॥ ४७ ॥

४४] ति० टी०—अतिवर्तयति शयेन वर्तमाने ॥ ४४ ॥

रा० टी०—सैति । सा रामविद्युकाऽहम् अकाले प्रप्रेपाभाववति अस्मिन् दुःखे अतिवर्तति अत्यन्तं वर्तमाने सति सर्वतः सर्वथा मर्तुमिच्छामि परं तु मे मृत्युर्न विहितः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—साहमिति । वर्तति वर्तमाने ॥ ४८ ॥

४५] ति० टी०—अथ तस्या दुःखनाशकारणं विवेकज्ञानमेवेत्याह—धन्या इति । सत्यं ब्रह्मसंमतमात्मत्वेन येषां ते अनेन संसारतरणतामर्थ्यं दक्षितम्, अत एव जितात्मानो जितान्तःकरणाः, अत एव महात्मानः प्राप्तमहात्मैक्याः, अत एव महाभागाः पूर्वजन्माद्यजितनिष्कामधर्मरूपमहाभाग्यवन्तः सुनयो ध्यानशीलास्ते धन्याः । तत्र हेतुः—येषां कर्मजन्ये प्रियाप्रिये न स्तः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—धन्या इति । येषां प्रियाप्रिये न स्तः ते सत्यसंमताः ब्रह्मात्मनिष्ठाः सुनयो धन्याः ॥ ४७ ॥

१ अपश्यत इति गो. पाठः । २ नु मेनेति गो. पाठः । ३ ममेति गो. पाठः । ४ अहं सीताभि रामेण हीना मुखेनेति गो. पाठः । ५ अशिनान्विति रा. पाठः । ६ संहतामिति गो. पाठः । ७ सादितविति गो. पाठः । ८ गते इति गो. पाठः । ९ सर्वथेति गो. पाठः । १० दुःखेऽपीति गो. पाठः । ११ त्यक्तकिंश्चिन्ना इति गो. पाठः ।

प्रियात्र संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भवेत् । ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ ॥
साऽहं त्यक्त्वा प्रियेणैव रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४७ ॥

इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकान्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

स्वापोद्बद्धा त्रिजटा सीतां तर्जयन्ती राक्षसीः प्रति मयाद्य रामाभ्युदयारवणापकर्षसूचकः स्वप्नो दृष्टोऽतो निवर्तन्त्वं सीतातर्जनादिति ता अपसारयति । अथ ताभिः प्रार्थिता सा स्वप्रवृत्तं निवेद्य सीताविजयाशंसकं शुभशकुनं दर्शयति ।

इत्युक्ताः सीतया धीरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः । पुनः परुषमेकैर्धर्मनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—धन्या इति । महात्मानः महाधैर्याः त्यक्तकि-
ञ्चिद्वाः त्यक्तपापाः जितात्मानः जितान्तःकरणाः महाभागाः
महाभाग्याः ॥ ४९ ॥

४६] ति० टी०—प्रियाप्रियाभावं विवृणोति—प्रियादिति ।
येषां युक्तानां प्रियाद्विद्युज्यमानाहुः न संभवेत् । अप्रियात्सं-
युज्यमानादधिकं प्रियवियोगादप्यधिकं दुःखं न भवेत् ।
'अप्रियादधिकं भयम्' इति पाठे संयुज्यमानादप्रियादधिकं
महद्भयमपि न भवेदित्यर्थः । ताभ्यां प्रियवियोगजदुःखाप्रियसं-
योगजदुःखभयान्यतराभ्यां ये वियुज्यन्ते तेषां महात्मनां
मामिका नमस्क्रियाऽस्तु । तेषां नमस्कारेण तत्तुल्यता ममापि
स्यादित्याशयः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—ननु प्रियाप्रियाभवेन किमित्यत आह—प्रि-
यादिति । प्रियात् अधिकं दुःखम् अवश्यं भाविवियोगे सति
केशः न संभवेत् अप्रियात् अवश्यं भाविसंयोगे सत्यपि न भवेत्
प्रियाप्रिययोरभावादिति शेषः, अतः ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां ये
वियुज्यन्ते तेषां महात्मनां तेभ्यो महात्मभ्यो नमः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—प्रियादिति । प्रियात् संभवेद्दुःखं किंतु सुखमेव
भवेदित्यर्थः । प्रियात् अदुःखत्वस्तुनः अप्रियात् प्रतिकूलवस्तु-
नः । अधिकं भयं अधिकं दुःखम् । ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम् ।
नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४७] ति० टी०—रामेण त्यक्त्वात्पि न मोचिता
प्रियेणैव संतोषेणैव प्राणांस्त्यक्ष्यामि । रावणे त्यक्त्वाः प्राण-
स्यागस्यैव परमप्रियत्वात् ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकान्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रा० टी०—सेति । प्रियेण रामेण त्यक्त्वा अत एव रावणस्य
वशं गता प्राप्ताऽहं प्राणांस्त्यक्ष्यामि त्यक्तुमिच्छामि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

गो० टी०—साऽहमिति । साऽहं तद्विलक्षणादहम् केवल-
प्रियपरेत्यर्थः । प्रियेण त्यक्त्वा अप्रियं प्राप्ता । प्राणांस्त्यक्ष्या-
मीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
सुन्दरकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

१] ति० टी०—इत्युक्ता मरिष्य इत्युक्ताः । तदाख्यातुं
मरणनिश्चयं कथयितुम् ॥ १ ॥

रा० टी०—सीताविलापानन्तरकालिकं राक्षसीनां वृत्ता-
न्तमाह—इतीत्यादिभिः । इति अनेन प्रकारेण सीतया
धीरुक्ताः अत एव क्रोधमूर्च्छिताः काश्चिद्राक्षस्यः तत्सीतो-
कमाख्यातुं कथयितुं रावणस्य समीपं जग्मुः ॥ १ ॥

गो० टी०—इत्युक्ता इत्यादि । तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—एकार्थम् वाक्यमिति शेषः । अनर्थायं
स्वेषामनर्थमात्रप्रयोजनकम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः बहूनां राक्षसीनां रावणसमी-
पगमनानन्तरं भीमदर्शनाः राक्षस्यः एकार्थं समानतात्पर्यकं
परुषं वाक्यम् अनर्थायं स्वानर्थनिमित्ताय अभुवन् ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । एकार्थं पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधे-
यम् । अनर्थायम् अनर्थफलकम् । एकादयादयः पूर्वोक्तार्थमेव
परुषवचनं पुनरब्रुवन्तित्यर्थः । अथ अस्मिन् दिने । इदानीम्
अस्मिन् क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—तदेव वाक्यमाह—अद्येदानीमिति ।
अथ दिने इदानीमस्मिन्क्षणे पापनिश्चये कृतमरणनिश्चयेऽस्माद्य
रक्षिकास्विदानीं तदसंभवात्मांसं मांसमात्रम् । इदमवधिकारो-
पलक्षणम् । भयातिशयार्थमेवञ्चुक्तिः । यथासुखं स्थितायास्त-
दनन्तरं रावणाद्भवेत्तत्तव शरीरं राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्ब्रुवनाकारमाह—अद्येति । अथ अस्मिन्
दिने इदानीं अस्मिन् क्षणे पापः पापकारणीभूतहिंसासंपादकः
यस्तत्र विनिश्चयस्तस्मिन्सति एतत्तव मांसं राक्षस्यो भक्ष-
यिष्यन्ति ॥ ३ ॥

सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमध्वरीत् ॥ ४ ॥
 आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य सुतामिष्टां स्तुषां हृत्तरथस्य च ॥ ५ ॥
 स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥
 एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । सर्वा एवानुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥
 कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि । तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ॥ ८ ॥
 उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् । गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥
 युक्तां बाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः । शुक्रमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ॥ १० ॥
 स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्राम्बराहृता । सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥
 रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा । राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ १२ ॥

४] ति० टी०—अनार्याभिः क्रूराभिः । वृद्धा चर्मज्ञानयोग-
 वयोभिर्बुद्धा । प्रबुद्धेत्यनेन तावत्पर्यन्तं क्षतवतीति गम्यते ॥४॥

१० टी०—सीतामिति । अनार्याभिः क्षुद्राभिः ताभिः
 राक्षसीभिः संतर्जितां सीतां वृद्धा प्रबुद्धा त्यक्तस्वापा त्रिजटा
 राक्षसी अबधीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—सीतामित्यादि । त्रिजटा विभीषणपुत्री ।
 अयानेत्यनेन स्वप्नदृष्टान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४-६ ॥

५] ति० टी०—आत्मानं स्वघरिं भक्षयिष्येति । अव-
 चिकालात्परमपीति शेषः ॥ ५ ॥

१० टी०—सद्वचनाकारमाह—आत्मानमिति । हे आना-
 र्याः ! आत्मानं स्वघरिं खादत जनकस्य सुतां सीतां न भक्ष-
 यिष्यथ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—कृतोऽवगतमेतत्तत्राह—स्वप्न इति ।
 दारुणः क्रूरः राक्षसानामभावाय दृष्टः तथा रोमहर्षणोऽत्य-
 दुष्टो रोमाञ्छकरः । अन्योऽस्या भर्तुर्भवाय दृष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१० टी०—तत्र हेतुमाह—स्वप्न इति । अब अस्मिन्
 रात्रिशेषे राक्षसानामभावाय विनाशाय अस्याः सीतायाः
 भर्तुः भवाय अभ्युदयाय च दारुणः स्वप्नो मया दृष्टः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात्त्रिजटावच-
 नाद्धीता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० टी०—एवमिति । त्रिजटया एवमुक्ता अत एव भी-
 ता राक्षस्यः त्रिजटामिदमब्रुवन् ॥ ७ ॥

१० टी०—सद्वचनाकारमाह—कथयस्वेति । त्वया दृष्टः
 स्वप्नः कीदृशः त्वं कथय स्वस्वप्नमित्यर्थतो लक्ष्यम् । अर्धं पृथक् ।
 राक्षसीनां शुक्रोद्गतं वचनं श्रुत्वा स्वप्नसंश्रितं स्वापबोधकं वचनं
 काले प्रातःकाले त्रिजटोवाच । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥

गो० टी०—एवमुक्ता इत्यादि । निशीत्यनन्तरमिति करणं
 दृष्टव्यम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—तासामिति । काले उपःकाले यः स्वप्नः त-
 त्संश्रितम् ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—काले प्रातःकाले । स्वप्नसंश्रितं
 प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविपक्षम् अनेन स्वप्नस्य शीघ्रक-
 दत्वं सूचितम् । तत्र सीतायाः पीडनानुत्पत्ते तदभ्युदयसचकं
 स्वप्नं प्रथममाह—गजदन्तेति । शिबिकां बाजिसहस्रयुक्त-
 त्वविशेषणाद्धिमानमित्यर्थः । तामास्थाय गच्छन्मया दृष्टः ।
 समागतः सहितः ॥ ९ ॥ १० ॥

१० टी०—सद्वचनाकारमाह—गजेत्यादिभिः । गजद-
 न्तमयीं बाजिसहस्रेण युक्ताम् अन्तरिक्षगतां शिबिकाम् आ-
 स्थाय लक्ष्मणेन सह शुक्रमाल्याम्बरधरो राघवः स्वयं समा-
 गतः इति स्वप्ने दृष्टमिति शेषः । साधंश्लोक एकान्वयी ॥९॥१०॥

गो० टी०—गजदन्तमयीमिति । आगतः लङ्कामिति
 शेषः ॥ ९-११ ॥

११] ति० टी०—सागरेण क्षीरसागरेण । परिक्षिप्तमा-
 दृतम् ॥ ११ ॥

१० टी०—स्वप्न इति । शुक्राम्बराहृता सागरेण क्षीरा-
 क्षिपना परिक्षिप्तं परिवेष्टितं श्वेतपर्वतम् आस्थिता भास्करेण
 प्रभा इव रामेण सङ्गता सीता स्वर्गगङ्गासदृशी सीता वैदेही
 स्वप्ने मया दृष्टा । साधंश्लोक एकान्वयी । एकः सीताशब्दः आ-
 चारक्षिबन्तप्रकृतिककर्तृक्षिबन्तः । 'सीता लाङ्गलपद्मतिः । वैदेही-
 स्वर्गगङ्गासु' इति मेदिनी ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—संगता तत्रैव पर्वत इति शेषः ।
 एतेन लङ्कायामेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितम् । स्वप्नान्तर-
 माह—राघवश्चेति । पुनः स्वप्नान्तर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१० टी०—स्वप्नान्तरमाह—राघव इति । श्वेतसंकाशं
 श्वेतपर्वतसदृशं सप्तदन्तं दन्तचतुष्टयविशिष्टं महागजमारुदः
 सहलक्ष्मणो राघवो यथाकास स पुनर्दृष्टः । अर्धद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १२ ॥

गो० टी०—राघवश्चेति । महागजमारुद इति शिबि-
 कात इति शेषः । तथोक्तं स्वप्नध्याये—'आरोहणं गोदृष्यञ्ज-
 राणां प्रासादसैलाग्रवनस्पतीनाम् । विशालकेपो रुदितं दृत्तं च

आरूढः शैलसंकाशं चकास सहलक्ष्मणः । ततस्तु सूर्यसंकाशौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥
 शुक्रमाल्याम्बरधरो जानकीं पर्युपस्थितौ । ततस्तस्य नगस्याग्रे हाकाशस्थस्य दन्तिनः ॥ १४ ॥
 भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकीं स्कन्धमाश्रिता । भर्तुरङ्गनात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥
 चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती ॥ १५ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः । सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरिस्थितः ॥
 पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् । [ईहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया] ॥ १६ ॥
 शुक्रमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः । ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् । आरूढ पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् ॥ १८ ॥
 उत्तरां दिग्दर्शालोक्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः । [एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया । नहि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥
 राक्षसैर्वाऽपि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ।] रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैलसमुक्षितः ॥ १९ ॥

स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम्' इति । चचार सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—चकास दृष्टमे ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं स्वतेजसा दीप्यमानौ अत एव सूर्यसंकाशौ सूर्यसदृशौ जानकीं पर्युपस्थितौ तौ रामलक्ष्मणौ शुक्रमाल्याम्बरधरो दृष्टाविति शेषः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—जानकीं पर्युपस्थितौ जानकीसमीपं प्राप्तौ । नगस्य श्वेतपर्वतस्य । दन्तिनः स्कन्धमाश्रितौ । तदुक्तम्—'आरोहणं गोदृक्कुञ्जराणां प्रासादसैलापवनस्पतीनाम् । भ्रुवमथंठाभदम्' इति ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं तस्य श्वेतस्य नगस्य गिरेरथे भर्तुरङ्गनात्समुत्पत्य आकाशस्थस्य भर्त्रा परिगृहीतस्य दन्तिनो गजस्य स्कन्धमाश्रिता जानकीं दृष्टेति शेषः । सार्वभौक एकान्वयी ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—ततस्तस्य नगस्याग्रे इति । अत्र द्वादशसहस्रं श्लोका गताः । त्रयोदशसहस्रादिमोऽयं श्लोकः गायत्र्याऽथोदशमधरमथ बोध्यम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—प्रथमं भर्तुरङ्के गत्वा ततः समुत्पत्य संकूर्धं भर्त्रा परिगृहीतस्य घृतालानस्य गजस्य स्कन्धमाश्रिता । सर्पाचन्द्रमसौ पाणिभ्यां परिमार्जती । तदुक्तम्—'आदित्यमण्डलं वापि चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां महद्गज्यं समामुयात् ।' इति ॥ १५ ॥

रा० टी०—स्वप्रान्तरमाह—चन्द्रेति । चन्द्रसूर्यौ पाणिभ्यां परिमार्जती सीता कुमाराभ्यां विशालाक्ष्या सीतया चास्थितौ लङ्काया उपरि स्थितो गजोत्तमश्च मया दृष्टौ पुमान् श्वितेत्येकशेषः । 'आदित्यमण्डलं वापि चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां महद्गज्यं समामुयात्' इति स्वप्नश्लोकः । सार्वभौक एकान्वयी ॥ १६ ॥

गो० टी०—भर्तुरिति । चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्ज-

तीति । अत्र स्वप्राध्यायवचनम्—'आदित्यमण्डलं वातु चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं समामुयात्' इति ॥ १५—१७ ॥

१६] ति० टी०—पाण्डुरर्षभेति । पाण्डुरर्षभपुत्रकेन रथेन ॥ १६ ॥

रा० टी०—स्वप्रान्तरमाह—पाण्डुरेति । पाण्डुरा वे ऋषभा दृषभाः तैर्बुक्तेन अत एव अष्टयुजा अष्टानां दृषभानां बुक् योगो यस्मिन् तेन रथेन लक्ष्मणेन सहागतः सत्यपराक्रमो रामः ततोऽन्यत्र समुद्रतीरे इत्यर्थः, मया दृष्टः । सार्वभौक एकान्वयी ॥ १७ ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—शुक्रमाल्याम्बरधरो रामो लक्ष्मणेन सहागत इत्यन्वयः । अन्यत्र स्वप्रान्तरे ॥ १७ ॥

गो० टी०—अयमिह स्वप्राक्रमः । शिविकास्थितो रामो दृष्टः श्वेतपर्वतस्था सीता च ततः शिविकाया गजमारूढ लक्ष्मणेन सह पर्वतमन्धेत्य ततः सीतां गजस्कन्धेऽधिरौप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमाचिरुत्थागत इति । अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह भावेति । एतत्पादस्यानन्तरं, सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरूढ पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । उत्तरां दिग्दर्शालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिशुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगतश्च । विष्णुरेव स्वर्भूत्वेति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात् ॥ १८—२१ ॥

१८] ति० टी०—आरूढ पुष्पकमित्येतद्भावि स्पष्टमेव दृष्टम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अत्र मध्ये 'साण्डं भुवनम्' इत्यादयो

रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः । विमानात्पुष्पकादथ रावणः पतितः १क्षितौ ॥ २० ॥
 कृष्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः । रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २१ ॥
 पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः । गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमोश्रितः ॥ २२ ॥
 पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । पतितो १विशिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २३ ॥
 सहस्रोत्थाय संभ्रान्तो भयातौ मदविह्वलः । उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रल्पन्बहु ॥ २४ ॥
 दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् । मल्पङ्कं प्रविश्याशु मयस्तत्र स रावणः ॥ २५ ॥
 प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टोऽकर्दमं हृदम् । कण्ठे बद्धा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २६ ॥
 काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति । एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ २७ ॥
 रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः । वराहेण दशग्रीवः शिशुमारणे चेन्द्रजित् ॥ २८ ॥
 उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् । एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ॥
 [शुक्रमाल्याम्बरधरः शुक्रगन्धानुलेपनः । शङ्खदुन्दुभिर्नियोर्षैर्नृत्तगीतैरलंकृतः ॥
 आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् । चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥]
 चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ २९ ॥

बहवः श्लोका रामाशुजसंप्रदायपुस्तकेषु दृश्यन्ते ते प्रक्षिप्ता इति कतकादयोऽन्वे च । अथ रावणानर्षसूचकः स्वप्नः—
 रावणश्चेति । मुण्डो मुण्डितमुण्डः ॥ १९ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणे न सी-
 तया च सह पुरुषोत्तमो रामः दिव्यं विमानं पुष्पकमालोच्चारुष्य
 च उत्तरां दिशं प्रस्थितः । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

रा० टी०—रामैश्वर्यसूचकं स्वप्नप्रकृत्वा रावणविष्वंससूचकं
 स्वप्नमाह—रावण इत्यादिभिः । मुण्डितो मुण्डितकेसस्तै-
 लसञ्जितः तैलेन लिप्ताङ्गो रावणो दृष्टः । अर्थं पृथक् ॥ २० ॥

गो० टी०—रावणश्चेति । पिबामिति । तैलसञ्जित इत्य-
 नेन तैलमिष्युषस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्यकारान्तस्वमा-
 र्षम् । इत्यन्ताद्वा इत्यापो विधानात् सकृदस्यवान्तस्वेन वा
 निर्वाहः ॥ २२-२० ॥

२०] ति० टी०—पिबामिति । तैलमिति शेषः । करवीर-
 कृतस्रज इति विमानादित्यस्य विशेषणम् । करवीरैत्यारभ्य
 स्वप्नान्तरम् ॥ २० ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—रक्तेति । रक्तवासाः पिब-
 न्मत्तमिति शेषः, रावणः पुष्पकाद्रिमानात् क्षितौ पतितः इति
 दृष्टमिति शेषः ॥ २१ ॥

२१-२४] ति० टी०—रथेनेत्यादि स्वप्नान्तरम् ॥ २१-२४ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—कृष्यमाण इति । खरयुक्तेन
 रथेनोपलक्षितः स्त्रिया कृष्यमाणः कृष्णाम्बरो दृष्टः रावण
 इति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—पिबामिति । तैलपानादि
 कुर्वन् शीघ्रमाश्रितो रावणः गर्दभेन दक्षिणां दिशं ययौ ॥ २३ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—पुनरिति । भयमोहितो रावण
 अवाक्यधराः सन् भूमौ पतितः ॥ २४ ॥

रा० टी०—सहसेति । संभ्रान्तः उद्विग्नचित्तः उन्मत्तरूपः
 उन्मत्तवदाचरणः दिग्वासाः नम्र इत्यर्थः रावणः, सहस्रोत्थाय
 बहुवाक्यं प्रल्पन् सन् आस्तेति शेषः ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—मलानि पङ्कानि च यस्मिंस्तत्तिमिरम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—दुर्गन्धमिति । दृष्टो गन्धो
 यस्मिन् अत एव दुःसहं घोरं तीक्ष्णं तिमिरम् अन्वकाररूपं
 नरकोपमं यमपुरस्थानरकविशेषसदृशं नरकं प्रविश्य तत्र
 तस्मिन् नरके आशुमयः रावणो दृष्ट इति शेषः ॥ २६ ॥

२६-२८] ति० टी०—अकर्दमं जलकर्दमेनापि
 रहितम् ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—प्रस्थित इति । अकर्दमम्
 उपलक्षणतया कर्दमजलरहितं हृदं प्रविष्टः । अर्थं पृथक् । त्वप्रा-
 न्तरमाह—कण्ठे इति । रक्तवासिनी अरुणवशा काली नील-
 वर्णविशिष्टा कर्दमलिप्ताङ्गी प्रमदा दशग्रीवं कण्ठे बद्धा याम्यां
 दिशं प्रकर्षति ॥ २७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण दक्षिणामाशां
 दिशं प्रयातः कर्दमं कर्दममर्षं हृदं प्रविष्टः कुम्भकर्णः तत्र स्वप्ने
 मया दृष्टः ॥ २८ ॥

रा० टी०—रावणश्चेति । मुण्डाः मुण्डितकेसाः तैल-
 सञ्जिताः तैलाभ्यक्ताः रावणस्य सर्वे स्त्रियाः दृष्टा इति शेषः ।
 अर्थं पृथक् । स्वप्नान्तरमाह—वराहेणेति । वराहादिना दश-
 ग्रीवादयः दक्षिणां दिशं प्रयाताः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—वैहायसं खेचरत्वम् ॥ २९ ॥

१ सुवीति गो. पाठः । २ आस्थित इति गो. पाठः । ३ स्वामिन् । इति गो. रा. पाठः । ४ इवेति गो. पाठः । ५ अर्धमेतत् गो. नास्ति ।
 ६ धृष्ट इति गो. पाठः । ७ श्लोकद्वयमेतदधिकं गो. पाठे ।

समाजश्च महानृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः । पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३० ॥
 लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भ्रमगोपुरतोरणा ॥ ३१ ॥
 [लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥]
 पीत्वा तैलं प्रैमत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः ॥ ३२ ॥
 कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुंगवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयहृदम् ॥ ३३ ॥
 अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः । घातयेत्परमार्थी युष्मान्सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३४ ॥
 भियां बहुमतां भार्या वनवासमुन्नताम् । भर्त्सितां तर्जितां चापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ३५ ॥
 तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ३६ ॥
 यस्या हेवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते । सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३७ ॥
 भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किंविषया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—विभीषणस्य शुभसूचकं स्वप्नमाह—एक इति ।
 चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमाकाशमुत्पात्तितः श्वेतच्छत्रः
 एको विभीषणो मया दृष्टः ॥ ३० ॥

गो० टी०—एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य
 राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र
 इत्यादिना । वैहायसं विमानम् ॥ ३१—३८ ॥

३०—३१] ति० टी०—एतदर्थं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति
 कतकः । गीतवादित्रनिःस्वन इति बहुव्रीहिः । अयमपि विभी-
 षणविषयो भाव्यर्थः स्पष्टमनुभूतः । पिबतां तैलादि पिबतां
 रक्षसां वासभूता लङ्का सागरे पतितेस्वप्नवयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विभीषणातिरिक्तसर्वराक्षसानामनिष्टसूचकं स्व-
 प्ममाह—समाज इति । गीतवादित्रयोर्निःस्वनो यस्मिन् सः
 रक्तमाल्यानां रक्षसां महान् समाजः दृत्तः प्रदृत्तः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—भस्मरूक्षायां भस्मना रूक्षायाम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—लङ्कति । इयं लङ्का भ्रमगोपुरतोरणा सती
 सागरे पतिता ॥ ३२ ॥

रा० टी०—पीत्वेति । सर्वा राक्षसयोषितः भस्मरूक्षायां
 भस्मना रूक्षत्वविशिष्टायां लङ्कायां तैलं पीत्वा प्रमत्ताः आस-
 न्मिति शेषः ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—निवसनं न्यग्भूतम् कुत्सितं वृक्ष-
 मित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—कुम्भेति । सर्वे कुम्भकर्णा-
 इयः रक्तं निवसनं कुत्सितवक्त्रमित्यर्थः, गृह्य गृहीत्वा गोमये
 हृदे प्रविष्टाः ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—यदेवम्, अतोऽपगच्छत तत्केशदानं
 त्यक्त्वाग्न्यतोऽपसरत । राघवश्च सीतामाप्नोत्येव पश्यध्वम् ।
 अनपगमे वाचकमाह—घातयेदिति । युष्मान्सीताक्रे-
 ष्णार्थीः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स्वप्नमुक्त्वा राक्षसीनां कर्तव्यमाह—अपेति ।
 अपगच्छत सीतामर्त्सनात् निवर्तध्वम् । तत्र हेतुमाह—राघवः
 सीतामाप्नोति इति पश्यध्वं पश्यत जानीत । ननु किं तेनेत्यत
 आह—परमार्थी राघवः राक्षसैः सार्धं युष्मान् सीताभर्त्सने-
 कर्त्रीः घातयेत् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अपगच्छतेति । अपगच्छत अपसरत ।
 नश्यध्वम् अदर्शनं प्राप्त आत्मनेपदमार्थम् । सीतामाप
 सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैः सार्धम् घातयेत्
 व इति सिद्धम् । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः रावणमित्य-
 ध्याहारो वा ॥ ३५ ॥

३५—३७] ति० टी०—भर्त्सितां युष्मत्कृतभर्त्सनादिमतीम् ।
 नानुमंस्यति नानुमंस्यते न क्षमिष्यते, अतस्तत्कर्त्रीर्वा घातये-
 दिति भावः ॥ ३५—३७ ॥

रा० टी०—प्रियामिति । वनवासमुन्नतां भर्त्सितां तर्जितां
 भार्या राघवो नानुमंस्यति सहिष्यते ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्तहेतोः क्रूरवाक्यैरलं सान्त्वं
 सान्त्वनवचनमेव अभिधीयतां वैदेहीमभियाचाम प्रार्थयाम एत-
 देव मम रोचते ॥ ३७ ॥

रा० टी०—सुस्वप्नफलमाह—यस्या इति । यस्याः दुःखि-
 तायाः एवंविधः स्वप्नो दृश्यते सा बहुभिर्दुःखैर्मुक्ता सती अनु-
 त्तमं प्रियं प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

गो० टी०—प्रियामिति । नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्य-
 र्थः ॥ ४० ॥

गो० टी०—तदलमिति । अभियाचाम । अभयमिति
 शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

३८] ति० टी०—हे राक्षस्यः किं विषया कुत्सितभर्त्स-
 नादिवचनेच्छया अलमिति शेषः । तत्र हेतुः—राघ-
 वादिति ॥ ३८ ॥

१ मया दृष्ट इति गो. पाठः । २ श्लोकोऽयमधिकः गो. पाठे । ३ नृत्ता इति गो. पाठः । ४ प्रविष्टा राक्षसस्त्रिय इति गो. पाठः । ५ हृदे इति
 गो. पाठः । ६ नश्यध्वमिति गो. पाठः । ७ अप स इति गो. पाठः । ८ सर्वैरिति गो. पाठः । ९ व इति गो. पाठः ।

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ३९ ॥
 अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्ष्ये । विरूपमपि चाङ्गेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४० ॥
 छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् । अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४१ ॥
 अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् । राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ४२ ॥
 निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् । दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४३ ॥
 ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः । अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ४४ ॥
 करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोररनुत्तमः । वेपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—भर्त्सितमिति । भर्त्सितामपि स्तीतां याचध्वं भर्त्सनजनितापराधं क्षमापयध्वं राक्षसानां राघवात् घोरं भय-
 मुपस्थितम् अतः विवक्षया बहुवक्तृमिच्छया किम् एतेन स्ती-
 ताप्रसादनं कर्तव्यमेवेति सूचितम् ॥ ३९ ॥

गो० टी०—भर्त्सितामिति । किं विवक्षया अस्माभि-
 स्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया कि-
 म् । शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥

३९] ति० टी०—नन्वेवं क्लेशिता कथमस्माकं प्रसन्ना
 स्वात्त्राह—प्रणिपातेति ॥ ३९ ॥

रा० टी०—प्रसादनफलमाह—प्रणिपातेति । हे राक्षस्यः !
 प्रणिपातप्रसन्ना मैथिली भयात्रातुमलं समर्था ॥ ४० ॥

गो० टी०—कृत इत्यत आह—प्रणिपातप्रसन्ना हीति ४४ ॥

४०] ति० टी०—सीताया अभ्युदयसूचकं प्रत्यक्षनिमित्त-
 मपि दर्शयति—अपि चेति । द्वितीयमपिचेति पादपूरणे ।
 विरूपं लक्षणं सूक्ष्ममपि किञ्चिन्नोपलक्ष्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—सीताभ्युदयसूचकं शरीरलक्षणमाह—अपीति ।
 अस्याः सीतायाः अङ्गेषु विरूपं निषिद्धरूपं रूपवैपरीत्यमि-
 त्यर्थः, नोपलक्ष्ये । किञ्च सूक्ष्ममपि किञ्चित् लक्षणं आपत्ति-
 स्थिरिकारकचिह्नं नोपलक्ष्ये पश्यामि ॥ ४१ ॥

गो० टी०—स्वप्रदर्शनकथनेन सीतायाः शोभनं भावीत्य-
 मिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि श्रुतं भावीत्याह—अपि चेति ।
 लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतं रेणोपररेखादिकम् ॥ ४१ ॥

४१] ति० टी०—किं तु ज्ञानादुत्पेनायभावमूलकशोभा-
 वैगुण्यमात्रात्मकं दुःखमुपस्थितमित्युत्प्रेक्षते, न तु सुखवैषम्य-
 दक्षिणाक्षिस्पन्ददिदुर्निमित्तलेशोऽपीत्यर्थः । वैहायसमुपस्थितां
 स्वप्ने तथा दृष्टाम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—छायेति । वैहायसम् उपस्थितां स्वप्ने आ-
 काशस्यात्वेन दृष्टाम् अदुःखार्हा दुःखायोग्याश्च इमां देवीं सी-
 ताम् उपस्थितं दुःखं छायावैगुण्यमात्रं राष्ट्रच्छायाकृतवैगुण्य-
 लक्ष्यं यथा राष्ट्रकर्तृकचन्द्रयासः प्रातिभासिक एव तथेदं
 दुःखमपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—तर्हि कृतस्तादृशदुःखादभव इत्यत्राह—छाये-

ति । छायावैगुण्यामात्रम् उपलक्ष्य इत्यनुषज्यते । वैहायसं
 विमानम् उपस्थितां प्राप्तम् दिव्यभोगार्हामिति यावत् ।
 अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं उपलक्ष्ये अतः अदुःखार्हा दिव्य-
 भोगार्हामिमां दुःखम् उपस्थितामिति शङ्का इति । अत्र छाया-
 वैगुण्यं नाम कान्तित्वैकल्यम् 'छाया त्वनातये कान्तौ' इत्य-
 मरः । यद्वा छायात्राऽनातपः तद्द्वैगुण्यं तस्य विषमत्वम् सर्व-
 लक्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद्दुःखकरमासीदिति
 भावः ॥ ४६ ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—अत एवास्या अर्थसिद्धिमिष्टसिद्धि-
 मुपस्थितां पश्यामि रावणनाशं रामविजयं च पश्यामि ॥ ४२ ॥

रा० टी०—अर्थेति । राक्षसेन्द्रविनाशं राघवस्य विजयं
 च अत एव उपस्थितां वैदेह्याः अर्थसिद्धिं च अहं पश्यामि ४३

४३] ति० टी०—अपि चास्या महत्प्रियं श्रोतुं निमित्त-
 भूतं मत्स्वप्रवत्सूचकमेतत्स्फुरच्चक्षुश्च दृश्यते । वाममिति
 शेषः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—निमित्तेति । अस्याः सीतायाः महत्प्रियं
 श्रोतुं निमित्तभूतं पद्मपत्रमिवायतं स्फुरच्चक्षुश्च दृश्यते ॥ ४४ ॥

गो० टी०—इहार्हा रामवार्ताश्रवणसूचकमाह—निमित्त-
 भूतमिति । चक्षुरिति । अदक्षिणमित्येतदनाप्यनुषज्यते । हृषि-
 तो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्व-
 न्तरराहित्यञ्चकम् । अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ४८ ॥ ५० ॥

४४] ति० टी०—हृषितः पुलकितः । वेति वाक्यालंकारे ।
 अदक्षिणो वामः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—ईषदिति । दक्षिणायाः अतिनिपुणायाः अस्याः
 सीतायाः अदक्षिणः दक्षिणभिन्नः वाम इत्यर्थः, एको दक्षिण-
 बाहुस्तदुक्तः बाहुः हृषितः हर्षं प्राप्तः भाविहर्षसूचक इत्यर्थः
 अत एव प्रकम्पते ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—वेपन्वेपमानः स्फुरभित्यर्थः । राघव-
 मस्याः पुरस्थितमिव सूचयति ॥ ४५ ॥

रा० टी०—करेणुदिति । करेणुहस्तप्रतिमः छुण्ढादण्डलदु-
 शः अत एव अनुत्तमः अतिभेदः अस्याः ऊरुः वेपन् प्रस्फुरन्
 सन् पुरतः स्थितं राघवं कथयतीव ॥ ४६ ॥

पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुस्वागतां वाचमुदीरयणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः

॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—पक्षी काकादिः शाखानिलयं शाखा-
स्थानं प्रविष्टो वारंवारस्तुत्तमसान्त्ववाद्युत्तमशान्तस्वरवादी
सुस्वागतां शोभनस्य स्वागतं प्राप्तियस्यां तादृशीं वाचं कथ-
यन्पुनःपुनश्चोदयतीव शोभनप्राप्तिं सूचयतीव । शोभनमा-
गतं प्रत्यद्रुच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेरयतीव वा ॥ ४६ ॥

रा० टी०—पक्षीति । शाखानिलयं शाखास्थितस्वस्वनीहं
प्रविष्टः पुनः पुनरुत्तमसान्त्ववादी उत्तमसान्त्ववनवचनश्लोकः
हृष्टः पक्षी वायसादिः सुशोभनं स्वागतं विपुक्तजनागमनं यथा
तां वाचम् उदीरयणः सन् पुनः पुनश्चोदयति आनन्दं प्राप्तु-
हीति सीतां प्रेरयतीव ॥ ४७ ॥

गो० टी०—एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनम्वाह—प-
क्षीति । पक्षी पिङ्गलिका शाखानिलयः ब्रह्महृष्टः । पुनः पुन-
श्चोत्तमसान्त्ववादी भूयो भूयो मधुरवादी उत्तरोत्तरस्तुत्तमसा-
न्त्वस्वरवादी वा । सुस्वागतां शोभनबन्ध्यागमनमिति याव-
त् । ‘ बन्धुस्त्वजनास्समाः ’ इत्यमरः । वाचं स्वरस्तुदीरयणः
चोदयतीव रामागमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तायव एव
कर्म । राववक्ष्युपादयतीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु पक्षावस्य स्त
इति पक्षी गरुडान् । भृशं प्रशंसायां च मत्वर्थायः । तदु-
त्तम्—‘ भूमनिन्दाप्रशंसाच्च नित्ययोगोत्तिशायने । संसर्गोऽस्ति-
विवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ’ इति । तथाच पक्षौ विस्तार्य
प्रदक्षिणं संचरन् । शाखानिलयः कुष्ठमितपल्लवितशाखायां
दृढतरं स्थितः । आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रद-
क्षिणभ्रमणम् आर्द्रशाखावरोदणम् दृढतररावस्थानं च शुभभ्रं-
सीत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना संतुष्टः । पुनः पुनश्चो-
त्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं कुर्वन्निव स्थितः । मा
शुचः सद्यः समागमिष्यति ते भर्ता नायमवसरः शोकस्य इत्येवं
सान्त्वयन्निव स्थितः । तदुपरि सुस्वागतां वाचमुदीरयणः ।
एतावन्मात्रं न भवति तस्य संतापातिरेक इति कथयन्निव
स्थितः । विरहकृष्टायाः सुस्वागतवचनं हि नाम प्रतिबोधिनिः
संतापानिश्चयकथनमेव । उक्तं हि—‘तपति तद्गगानि मदन-
स्त्रान्मनिशं मां पुनर्दहेत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा-
हि कुशुद्रतां दिनतः ’ इति । पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने
निश्चितं मञ्जनालंकरणदिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चो-
दयतीवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्टः नायकागमनकालिकहर्षः स्वस्वैवे-
त्येतद्वैलक्षण्यं हृषिततरुश्रद्धैः सूचयन्निव स्थितः । इदं हि रामा-
ण्युत्तमं काव्यं तथाहि काव्यम् तावन्नविधम् उत्तमं मध्य-
ममध्यं चेति । यत्र वाच्यार्थाव्यव्यञ्ज्यं तदुत्तमम् स एव
ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यार्थान्तिश्रावि व्यञ्ज्यं तत्रमध्यं काव्य-
म् तदेव गुणीभूतव्यञ्ज्यमित्युच्यते । यत्र व्यञ्ज्यमेव नास्ति
तदवमम् तदेव चित्रमित्युच्यते । व्यञ्ज्यं च पदगतं वाक्य-

गतं प्रबन्धस्तं चेति त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन
अनादिभगवत्संबन्धवतश्चेतनस्योजीवने प्रष्टतस्याचार्यस्य प्रष्ट-
तिरभिव्यज्यते । उक्तश्रायमर्थस्ततो रावणनीताया इति श्लो-
के । अत्र लङ्कापदेन शरीरं योतितम् । एकाक्षीप्रभृतय इन्द्रि-
याणि । रावणकुम्भकर्णवहंकारममकारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः
कामकोषलोभमोहमदमात्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसी-
तासदृशश्चेतनः । तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्टाचार्येतुल्यां मारुतिः ।
तादृशाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते । पक्षी पक्षिणवदेन
गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तम्—‘ उभाभ्या-
मेव पक्षाभ्यां यथा श्ले पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां
नियता परमा गतिः ’ इति । ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र सञ्च-
क्ष्यो विवक्षितः “ ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा-
ऽनाश्रुकेन ” इति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनशुक्तम् ‘ आचि-
नोति हि शास्त्रार्थानाचारो स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मा-
त्स्मादाचार्य उच्यते ’ इति ॥ शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते ।
निलयशब्देन तदेकपरत्वं त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शि-
क्षायाम्—‘ अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति नराधमः । भूणहा स
तु विज्ञेयो वियोनमधिगच्छति ’ इति । किंच निलय इत्यनेन
तदर्थविषयकश्रवणमननिदिध्यासनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते ।
अनेनाचार्यलक्षणशुक्तम् । तथाहुः—‘ आचार्यो वेदसंपन्नो वि-
ष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शु-
चिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसं-
पन्नो गुरुरित्याभिधीयते ’ इति । प्रहृष्टः सदा संतुष्टहृदयः ।
अनेन सर्वदा सेवनीयत्वशुक्तम् । तथाकम्—‘ आह्लादशीतनेत्रा-
म्बुपुष्पककृतगान्त्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यः सर्वदेहि-
भिः ’ इति पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः “ उत्तमः पुरु-
पस्त्वन्व्यः परमात्मैत्युदाहृतः ” इत्युक्तः परमात्मा तद्विषयं सा-
न्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी । ‘ त्वं मेहं मे कृतस्त-
त्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेतन्वानादिसिद्धादृशभविभवा-
त्तर्हि साकोश एव । काकोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः
कोऽत्र साक्षी हृषीः स्यादन्त त्वत्पक्षपाती स इति नकलहे स-
ग्यमध्यस्थवत्त्वम् ॥ ’ इत्युक्तीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे ।
‘ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदपि
वादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ ’ इति सान्त्ववादादर्शाल
इत्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः कदाचित् कालमित्येता-
वता यथा कृषिं न परित्यजति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते
तथाचार्योपि कदाचित् स्ववचनाश्रवणोऽपि न निवर्तते इत्युक्तम्
अनेनाचार्यस्व भगवतोऽप्यतिशय उक्तः । स हि पार्थाय गीता-
श्रुपदिश पुनराश्रमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्मृत्य पुनः पृष्टो
नाहं वक्ष्यामीत्युक्त्वान् “ नमभ्रद्धधानोऽस्ति दुर्मोधाशास्ति वा-

ततः सा हीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यादि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ४७ ॥
इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

रावणराक्षसीगणविहितभर्त्सनतर्जन्याद्यसहिष्णुः सीता बहु विलप्य वावहेष्युद्ध्वनेनासुमोक्षणउद्युङ्क्ते तावदननुभूतपूर्वः शुभश-
कुन आविरासीत् ।

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥
सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥
सत्यं वतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि यस्मात्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विदीर्यते यत्र सहस्रधाऽद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥

ण्डव १ इत्यादिना । किंच सुस्वागतां वाचसुदीरयानः । सधु
संप्रदायाविच्छेदो यथा तथाचार्यपरम्परया स्वस्मै आगतां वाचम्
अष्टाक्षरादिमन्त्रराजरूपाम् निद्वैतुक्तयैव दयया समुदीरयन् ।
आचार्याणामसावसावित्या भगवत् इति गुरुपरम्परया अह-
संधेयत्वमनेन सूचितम् । पुनः पुनश्चोदयतीव उक्तार्थस्याह-
हानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा ह्युपदेशोऽप्यनर्थक एव स्या-
त् । अत एवाहुराचार्याः—स्वोच्छित्त्वे भासितारमिति । इष्टः ।
एतेन शिष्यशिक्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

४७] ति० टी०—तत्रिजटोक्तम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः त्रिजटावचनश्रवणानन्तरं
भर्तुर्विजयहर्षिता विजयश्रवणेन प्राप्तदर्शा हीमती कुञ्चोचितल-
जाविशिष्टा सा सीता यदि तथ्यं भवत्युक्तं तथ्यं सत्यं तर्हि
वो युष्माकं शरणं रक्षिका अहं भवेयमित्यवोचत् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

१] ति० टी०—पुनर्दुःखपारमदृष्टेव सीताप्रलापः—
सेति ॥ १ ॥

रा० टी०—त्रिजटावचनश्रवणानन्तरकालेऽपि श्रवणोक्ति-

स्मृतिजनितसीताविलापं वर्णयन्नाह—सेत्यादिभिः । रावणस्य
तत्परुषम् अत एव अप्रियं वचो निशम्य संस्मृत्य अप्रियार्ता
अप्रियेण प्रियसंयोगाभावेन आर्ता दुःखिता सा सीता वित-
त्रास त्रासं प्राप । तत्र दृष्टान्तः—वनान्ते वनमध्ये सिंहाभिपन्ना
सिंहवशं प्राप्ता गजराजकन्या यथा ॥ १ ॥

गो० टी०—सा राक्षसेन्द्रस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—विसृष्टा बाला कन्येव महादुर्भिक्षोभव-
शाद्बालकन्यायाः परित्यागः ॥ २ ॥

रा० टी०—सेति । राक्षसीमध्यगता भृशमत्यन्तं वाग्भिः
रावणतर्जिता सा सीता विजने जनराहिते कान्तारमध्ये निवि-
डवनमध्यभागे विसृष्टा त्यक्ता कन्या इव विललाप ॥ २ ॥

—३—४] ति० टी०—यस्मादपुण्या पुण्यरहिता ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सत्यमित्यादिभिः । यत्र
यस्मात् एवं परिभर्त्स्यमाना अत एव पुण्या ज्ञानाद्यभावेन
शुद्धिरहिता अहं किञ्चित्क्षणमपि जीवामि तस्मान् लोके अका-
लमृत्युर्न भवतीतीदं सन्तः सत्यं प्रवदन्ति ॥ ३ ॥

रा० टी०—सुखादिति । यत् यतः सुखात्प्रियसंयोगात्
विहीनमत एव बहुदुःखपूर्णमिदं हृदयं वज्राहृतं शैलस्य शृङ्ग-
मिव तद्वत्स्रथा न विदीर्यते तस्मात् स्थिरं शैलश्चन्द्रादप्यतिदुर्द्धमं
एतेनात्मविवातकरणेच्छा सूचिता ॥ ४ ॥

गो० टी०—सत्यमिति । यत्र येन किञ्चिज्जीवामि कृतित-
तं जीवामि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।

भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्दिजाय

॥ ५ ॥

तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ।

नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यैः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः

॥ ६ ॥

दुःखं बतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।

बद्धस्य वध्यस्य यथा निशान्ते रौजोपरोधादिव तस्करस्य

॥ ७ ॥

हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जैनन्यः ।

एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता

॥ ८ ॥

५] ति० टी०—नन्वेवं प्राणत्यागे आत्महननदोषः स्यादत आह—नैवेति । अत्रेदृशे विषये प्राणत्यागेऽपि न दोषमस्ति । दोषमिति क्लीबत्वमापन्नं । यतोऽहमस्य वध्या । एवं च दुर्मरणजनितदोषस्य दुर्वारत्वेन दोषाभावोक्तिरिति भावः । आत्मघातिब्राह्मणहतयोर्दादावनधिकारअवणस्य तुल्यत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवं रावणाङ्गीकार एव क्रियतामत आह—भावंमिति । अद्दिजाय शूद्राय द्विजो मन्त्रमिवाहं स्वीयं भावमान्तरमस्याहप्रदानुमदुकूलतया समर्पयितुं नाळं न समर्था । एवं च पातित्रस्यस्य प्राणत्यागेन रक्षणत्सर्वदोषविस्तार इति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—नन्वात्मघातदोषप्रसङ्ग इत्यत आह—नैवेति । यतः अप्रियदर्शनस्य रावणस्याहं वध्या अतः अत्रात्मविघाते मम दोषं न ककुभोषणा इतिभाष्यप्रयोगात् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाच्छिङ्गस्येति भाष्याच्च दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमपि । नन्वस्य प्रार्थनास्वीकारेणात्मविघातं निवारयेत्यत आह—अस्य रावणस्य भावं अमेहैवावस्थानरूपमभिप्रायं प्रदातुं स्वीकर्तुं नाहमलं समर्था । तत्र दृष्टान्तः—द्विजः अद्दिजाय शूद्राय मन्त्रं वेदमिव ॥ ५ ॥

गो० टी०—नन्वात्महनने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्याह—नैवेति । दोषं दोषः आर्षं नपुंसकत्वम् । अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्तरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह—वध्येति । अप्रियदर्शनस्य अस्य रावणस्य दुर्मरणत्वाविशेषेऽपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिक्रममिति भावः । तर्हि तदनुप्रवेशेनात्मा रक्षयताम् “ सर्वत आत्मानं गोपायेत् ” इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—भावमिति । अस्य अस्मिन्रावणे भावं हृदयम् अनुप्रदातुं नाळं न शक्ता । रामस्वत्वादस्य न ह्यन्यस्य स्वमन्योन्यस्मै दातुमर्हतीति भावः अनर्हत्रायं भावोन्यप्रदानस्येत्युच्यते दृष्टान्तखलेनाह—द्विज इति । मन्त्रं वेदम् । अद्दिजाय शूद्राय ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ननु तथाप्यात्मघातेऽपि दोषात्सोऽप्युक्त इत्याशङ्क्य सत्यम्, विचित्रवधाद्भिभेमीत्याह—तस्मिन्ननागच्छतीति । तस्मिन्नागच्छति सति । अवधिकालादर्वागिति शेषः । ममाङ्गानि जीवन्त्या एव छेत्स्यति । निरुद्धाया

विशसने दृष्टान्तः—गर्भेति । शल्यं शकं तेन कृण्वतीति शल्यकृन्त आम्बुध्रवैषः । आर्षत्वात्साधु । स यथा गर्भस्थजन्तुं व्याधिरूपं जीवन्तं कृण्वति तद्वत् । एतच्छ्लोकद्वयं कतकैनेत्यं व्याख्यातम्—अन्यायप्राप्तवधेऽपि मम दोषो नैत्याह—नैवेति । यद्यप्यस्याहं वध्या भवामि मम दोषो न, एवं भावप्रदानेन पातित्रत्यरक्षणत्सर्वदोषनिस्तार इत्यर्थः । किं च मरणप्राप्तिः पात्रिकीत्याह—तस्मिन्निति । अनागच्छत्वेव वधप्रसक्तिर्नान्यथेति भावः । अनागमनपक्षे प्राप्तविघ्नसने दृष्टान्तः—गर्भस्थेति ॥ ६ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । लोकनाथे तस्मिन् रामे अनागच्छति सति अनार्यैः शूद्रो रावणः ममाङ्गानि गर्भस्थजन्तोः दिर्तिगर्भस्थपवनस्य अङ्गानि शल्यकृन्त इन्द्र इव छेत्स्यति शल्यकृन्त इत्यत्र शोभुम्भार्षः ॥ ६ ॥

गो० टी०—नूनमिति । अनागच्छति मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकृन्तः नापितः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—चिराय भर्तृवियोगदुःखिताया मे इदं विशसनदुःखमपि बतागामिष्यति, यतो द्वौ मासौ विशसनावधिभूतो कतिपयदिनावधिकावप्यभिगमिष्यतः शीघ्रं गमिष्यतः किल । तत्र वधप्राप्तौ दृष्टान्तः—बद्धस्येति । तस्करस्य वध इवेति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—दुःखमिति । चिराय बहुकालं दुःखितायाः मम राजापराधात् बद्धस्य अत एव निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येदं दुःखमिव द्वौ मासौ अभिगमिष्यतः मासद्वयान्ते रावणकर्तृकमद्वयस्य निश्चितत्वात् आगामि मासद्वयं प्रातर्बद्धस्य चोरस्य निशान्तभाग इवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—दुःखमिति । चिराय दुःखितायाः मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतो अभिगमिष्यतः । इदं दुःखं वत । कस्य दुःखमिव राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम् । यथेति पाठे इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सह श्रुभ्यां सह या मे जनन्यस्ताथ हा उपमानदृष्टा स्पृष्टवैवाहं विपथामि । मूढवाता मोहात्पदमहावात्यादिवातयुक्ता ॥ ८ ॥

तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
 नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविध वैद्युतेन ॥ ९ ॥
 नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
 यत्रार्यपुत्रौ विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥
 हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्र ।
 हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥
 अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मै ।
 पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतप्रेष्विव मातुषाणाम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—हेति । हा राम ! एषा त्वत्तो वियुक्ता अत एव अल्पभाग्याऽहं मूढः चित्तविधामकः वातो यस्यां सा महार्णवे नौरिव सह भवद्भिरिति शेषः विपशामि विनश्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०—हा रामेति । मूढो वात्यारूपो वातो यस्याः सा मूढवाता वात्याहर्णेत्यर्थः 'मूढस्तन्दिन्द्रित्वात्पर्ययोः' इति विश्वः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन राक्षसरूप-
 जीवनेन मम कारणाद्विशस्तौ नूनम् । वैद्युतेन वियुत्संबन्धि-
 तेजसा ॥ ९ ॥

रा० टी०—तरस्विनाविति । मृगस्य रूपं धारयता वै-
 द्युतेन अशनिना इव सत्त्वेन जन्तुविशेषेण सिंहर्षभौ सिंहश्रे-
 ष्ठाविव तरस्विनौ मनुजेन्द्रपुत्रौ मम कारणाद्विशस्तौ हिंसितौ
 नूनं किम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—तरस्विनाविति । मृगस्य रूपं धारयता स-
 त्त्वेन जन्तुना मम कारणात् मञ्जिमितं विशस्तौ हिंसितौ ।
 द्वौ सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहभाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः । वैद्युतेन
 अशनिना ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सर्वं चेदं दुःखं स्वकृतानर्थमूलमित्याह-
 नूनमिति । लुलुभे विमोहयति स्म । अहं विससर्ज विसृष्ट-
 वती । अपरोक्षेऽपि चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमारोप्य
 लिट् ॥ १० ॥

रा० टी०—नूनमिति । मृगरूपधारी यः अल्पभाग्यां
 मां लुलुभे तदानीं तस्मिन् समये एव यत्र यत्समीपे लक्ष्मण-
 पूर्वजं रामं रामानुजं च मूढाऽहं विससर्ज प्रैषयं स कालः
 नूनं किम् ॥ १० ॥

गो० टी०—नूनमिति । लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र य-
 स्मिन् काले । विससर्जति सृजेर्लिट् यत्समीपकवचनम् । रामा-
 नुजं लक्ष्मणपूर्वजं च । परस्परस्य सदृश्यावियुक्तपरस्परसादृ-
 श्यात् । वात्यात् प्रभृति सृजिष्यतया च परस्परनिरूप-
 कभूतौ ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—हा रामेत्यारौ हे राम! मां हा । अहं

शोचे इत्यर्थः । हा जीव मम प्राणरूप ! हितो हितकरः प्रियश्चे-
 त्यस्य त्वमिति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—हेति । हा राम ! जीवलोक्तस्य हितः प्रियश्च
 त्वं मां राक्षसानां वध्यां न वेत्सि किमिति शेषः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—धर्मो रक्षतीति सर्वाविवाहसिद्धमपि
 मां प्रति निष्कलमित्याह—अनन्यदेवत्वमिति । पत्येक-
 देवत्वमित्यर्थः । इयं क्षमा शपेन संहारशक्तावप्येवं पीडास-
 इनरूपा । पत्यतिरिक्ते कामासक्तिराहित्यं पतिव्रतात्वम् ।
 कृतसुपकृतम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—अनन्येति । मम अनन्यदेवत्वं पत्येकपू-
 जितात्वं क्षमा रावणापराधसहनं च पतिव्रतात्वं पत्येकनि-
 श्चत्वं च कृतप्रेपु मातुषाणां कृतसुपकार इव विफलं विनष्ट-
 प्रायम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—अनन्यदेवत्वमिति । अनन्यदेवत्वम् आश्र-
 यणीया देवतान्यास्ति सा रक्षिष्यतीति बुद्धिर्मे नास्ति । नारा-
 यणसुपागमदित्यत्राप्यप्रधान्येन सह पत्येति ह्युक्तम् । नारा-
 यणमाराधयतो रामस्य परिचारिकास्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च ।
 रावणपरुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममशुरा-
 लापश्रवणकृतहृलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च शय्या । तवाङ्के
 ससुपाविशमित्येवंविधभोगः कदाचिदपि किल सेत्स्यतीत्या-
 शया हि मया भूमौ शयनं क्रियते । नियमश्च धर्मै । रक्षकत्व-
 धर्मोऽपि तस्मिन्नेवेति मनीषया हि मया स्थितम् । न त्वां कुर्मि
 दशधीव भस्म भस्माहं तेजसेत्युक्तिरपि तं दृष्ट्वैव । पतिव्रता-
 त्वम् एतद्भूतं ममेत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चिद्भूतं नास्तीत्यर्थः ।
 पत्युव्रतमेव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता तस्या भावः पतिव्रता-
 त्वम् । विफलं ममेदम् अमोघमपि मोघमासीत् । कस्येवेति
 चेत्तत्राह—कृतं कृतप्रेष्विव मातुषाणाम् । आत्मानं मातुषं मन्य
 इत्युक्तीत्या मातुषत्वं रामस्याप्यस्ति । अतस्तदितरमातुषाणां
 मध्ये कृतप्रेपु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत् ममेदं
 तस्मिन् काचिन्न्यूनता ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् ।
 या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३ ॥
 पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ।
 स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥
 अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
 मोघं चरित्वाऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥
 संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वाऽपि ।
 विपस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥
 [इतीव देवी बहुधा विळ्प्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
 प्रवेपमाना परिशुष्कवक्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद् ॥]
 शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताऽथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ।
 उद्गृह्य वेणुद्वयधनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १७ ॥

१३] ति० टी०—उक्तमेवार्थं दुःखातिशयादावर्तयति—
मोघं हीति । त्वया हीना तव संगमने च निराशा ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—मोघमिति । त्वया
हीना सङ्गमने आगामिसङ्गमे निराशा याऽहं त्वां न पश्यामि
तस्याः मम धर्मः मोघं चरितः एकपत्नीत्वम् एकैवाहं रामप-
त्नीत्वभिमानश्च निरर्थकम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—इदानीं तयोरेवधमेव निश्चित्य मन्त्राशा-
त्तयोर्न कोऽपि नाशः, अपि तु ममैवेत्याह—पितुरिति ।
पितुर्वचनमकृत्वा वनान्निवृत्तिर्न, मध्ये व्रतत्यागो नेत्याह—
चरितव्रतश्चेति ॥ १४ ॥

रा० टी०—निरर्थकत्वभेदोपपादयन्ती आह—पितु-
रिति । वीतभयः निवर्तितक्रुषिनासः अत एव कृतार्थस्त्वं वि-
पुलेक्षणाभिः स्त्रीभिः तत्कालिकविवाहविधिनाजितभार्याभिस्त्वं
रंस्यसे इत्यहं मन्ये । एतेन रामस्य भार्यान्तरं नास्तीति
सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—पितुरिति । पितुर्निदेशम् आज्ञाम् नियमेन
अविच्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितव्यवृत्तिव्रतः वनान्निवृ-
त्तश्च सन् स्त्रीभिस्तु मत्तोऽपि विळ्प्यणाभिः स्त्रीभिः त्वं रंस्य-
से वीतभयः मतवनवासभयः कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः
मद्दिनाशेन पुनर्वह्निरूद्धा रंस्यस इति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—विनाशाय मरणान्तदुःखाय । अल्प-
भाग्यां मां धिक् ॥ १५ ॥

रा० टी०—अहमिति । त्वय्येव जातः उत्पन्नः कामः
इच्छा यस्याः सा अत एव विनाशेनापि अद्ये स्वह्राम्नौ निबद्धः
संलप्यः भावोऽभिप्रायो यस्याः साऽहं प्रापे स्वह्राम्निरूपफल-
-

भावेन निरर्थकं तपो व्रतं च चरित्वा जीवितं जीवनं त्यक्ष्यामि
अतः अल्पभाग्यां मां धिक् ॥ १५ ॥

गो० टी०—अहं त्विति । त्वयि जातकामा अत एव
त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय त्वयि निबद्धभा-
वेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनम् व्रतं नियमम् । अ-
ल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता । इदानीमनुष्ठितानां तपोव्र-
तादीनां जन्मान्तरफलदत्त्वेन मोघत्वोक्तिः । अत एवालप-
भाग्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—वेश्मनि राक्षसस्येत्येतदनन्तरम् ।
'इतीव देवी बहुधा विळ्प्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
प्रवेपमाना परिशुष्कवक्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद् ।' इत्येकः
श्लोकः प्रक्षिप्तः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु क्षिप्रं कृतो न स्यजसीत्यत आह—
संजीवितमिति । विषेण शितेन शस्त्रेण वा क्षिप्रं संजीवितं
त्यजेयं परन्तु दाता कश्चिन्नास्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०—सा जीवितमिति । वेश्मनि राक्षसस्य ।
एवं सम्यङ्मरणकारी क्रूरस्यान्य गृहे कथं लभ्येत इति
भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—यमस्य मूलं समीपम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—इतीविति । इतीव अनेन प्रकारेण सर्वात्मना
राममनुस्मरन्ती प्रवेपमाना अतिदुःखेन प्रकम्पं प्राप्नुवन्ती
देवी सीता बहुधा अनेकप्रकारं विळ्प्य पुष्पितं नगोत्तमं
शिशयाम् आससाद् तत्र तस्यौ ॥ १७ ॥

रा० टी०—शोकेति । शोकाभितप्ता सीता बहुधा वि-
चिन्त्य वेणीग्रथनं गृहीत्वा वेणुद्वयधनेन वेणीरूपोद्गन्ध-

उपस्थिता सा मृदुसर्वगौत्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ।
 तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्गयाः ॥ १८ ॥
 तैस्या विशोकानि तदा बहूनि धैर्याजितानि प्रवराणि लोके ।
 प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुराऽपि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

कविः शुभशकुनान्निर्दिशति । पुरोपलब्धपुलकशकुनसाजात्यात्तेषां शुभत्वं निर्धारयन्ती सीता प्रहर्षमनुभवति ।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां वैयतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
 शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः ॥ १ ॥

नेन उद्धृत्य गलं बद्धा यमस्य कालस्यापि नियन्तुः मूलं समीपं
 क्षीप्रमहं गमिष्यामीति चिन्तयामासेति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—इतीवेत्यादि । शोकेति । वेप्युद्ग्रथनं वे-
 णीबन्धनम् । यमस्य मूलं यमस्य समीपम् । अत्रेति करणं
 बोध्यम् । इति विचिन्त्य नगोत्तमां शिशुपायामाससाद् । शिशुपां
 ताञ्छुपागमादिति पूर्वमुक्तम् । तस्य सामीप्येण गमनमयोच्यते ।
 पुष्पितं शुभसत्त्वम् । यद्वा पुष्पितमाससाद् अग्निप्रवेशं कुर्व-
 न्तवित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—तस्या नगस्य शाखां गृहीत्वोपस्थितायाः १८

रा० टी०—उपस्थितेति । मृदुनि सर्वगात्राणि यस्याः
 सा सीता नगस्य तस्य शिशुपायस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थि-
 ता बभूवेति शेषः । अर्थं पृथक्—तस्या इति । रामादिकं
 परिचिन्तयन्त्याः तस्याः सीतायाः शङ्का रामागमनसंभावना-
 निमित्तं येषु तानि धैर्याजितानि धैर्यसंपादकानि सिद्धानि
 प्रसिद्धानि पुरा मिथिलायां रामागमनसमये उपलक्षितानि
 दृष्टानि प्रवराणि श्रेष्ठानि निमित्तानि शकुनाः तदाकाले शा-
 खावलम्बेनोपस्थितिसमये प्रादुर्बभूवुः । प्रादुसो व्यवहितेन
 प्रयोग आर्षः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

गो० टी०—उपस्थितेत्यर्थमेकं वाक्यम् । नगस्य शाखां
 गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—विशोकानि विगोकराणि, धैर्याजितानि
 धैर्यस्याजितमर्जनं संपादनं यैस्तानि, लोके प्रवराणि प्रसिद्धानि,
 पुरापि सिद्धानि संवादीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

गो० टी०—तस्यास्तिवति । स्वं च कुलं विचिन्तयन्त्या
 इत्यनेन दुर्मरणात् भीतत्वं व्यज्यते । शोकानिमित्तानि शुभ-
 मूलकानित्यर्थः । धैर्याजितानि अर्जितधैर्याणि धैर्यकराणीत्यर्थः ।
 लोके प्रवराणि लोके प्रसिद्धानित्यर्थः । प्रवरं हि प्रसिद्धं
 भवति । प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि
 पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विवरिष्यति ॥ २० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्यानेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

१] ति० टी०—तथेति । उपसेविनः सेवकास्त
 इव ॥ १ ॥

रा० टी०—निमित्तकारं दर्शयितुमाह—तथेति । तथा
 तेन प्रकारेण गतां शाखां प्राप्तां व्यथिताम् अत एव व्यती-
 तहर्षां निवृत्तानन्दाम् अत एव परिदीनमानसाम् अनिन्दितां
 शुभां तां सीतां शुभानि निमित्तानि श्रिया जुष्टं नरखुपसेविन
 इव भेजिरे सिषेविरे ॥ १ ॥

गो० टी०—तथागतामित्यादि । तथागतां रहस्यं च
 प्रकाशं चेत्युक्तीत्या सर्वं यथावत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि
 तथाशब्दप्रयोगादित्थमिति परिच्छिद्यं वक्तुमशक्यदुःखाम् ।
 तां धर्मिस्वरूपातिरिक्तयत्किंचिदतिशयरहिताम् । व्यथि-
 ताम् “आशंसायां भूतवच” इति निष्ठा । तथा च पूर्वोक्तं
 सर्वं धर्मिस्वरूपमात्रम् । इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति
 मन्यमानाम् । समाद्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । मुञ्जाना
 माहुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ इत्युक्तं भोगजातं
 सर्वमकिंचित्करमासीद् । दुःखमेव निरूपकमासीद् । अनि-
 न्दितां रामविरहे यथा स्थालव्यं तथा स्थिताम् । एवमनव-
 स्थाने निन्दितैव भवति । व्यपेतदर्शां हर्षः पूर्वमस्यां बसित्वा
 गत इति न ज्ञातामित्यर्थः । व्यपाभ्याञ्छुपसर्गाभ्यां तथा प्रती-

तस्याः शुभं वाममरालपक्षमराज्यावृत्तं कृष्णविशालशुक्रम् ।
 प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पञ्चमिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥
 भुजश्च चार्वाञ्चितवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचन्दनार्हः ।
 अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥
 गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोस्तु जातः ।
 प्रस्पन्दमानः पुनरूररस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षे ॥ ४ ॥
 शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजौध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः ।
 वासः स्थितायाः शिखराग्रदन्त्याः किञ्चित्परिसंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥
 एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभूः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।
 वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥

यते । परिदीनमानसां हर्षे समागतेऽप्याभ्यरहिताम् । परी-
 स्यनेन तथावगम्यते । शुभां गुणाधिकविषयविरहकृतविकृति-
 त्वेन तदज्ञाया एव नीराजना कर्तव्येत्थेवं स्थिताम् । निमि-
 त्तानि शुभानि भेजिरे निमित्तानि तद्विषये शुभानि सूचयित्वा
 स्वसत्तां केभिर । नरं श्रिया पुष्टमित्रोपजीविनः । अर्थिनो हि
 लक्ष्मीकदाश्वद्विषये किञ्चित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभन्ते । इमानि
 तु साक्षात्कृष्णविषये किञ्चित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं केभिर
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अरालया वक्रया पक्षमराज्या वृत्तम् ।
 पक्षमरोऽरालया वक्रमरोऽराज्या वृत्तमित्यर्थः । तथा कृष्णं
 कनीनिकामात्रे अन्यत्र विशालशुक्रत्वयुक्तम्, अभितस्ताम्रं
 प्रान्तरक्तम्, एकं वामम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तस्या इति । अरालया कुटिलया पक्षमराज्या
 पक्षमणः पङ्क्या वृत्तं युक्तं कृष्णविशालशुक्रं कृष्णत्वादिविशिष्टं
 तत्र कृष्णत्वं कनीनिकावच्छेदेन शुक्रत्वं तु सर्वदेशावच्छेदेन
 बोध्यम् । शुभं शुभलक्षणविशिष्टम् अभिताम्रं रक्तप्रान्तदेशं तस्याः
 वाममेकं नयनं मीनाहतं मत्स्यैः चालितं पञ्चमिव
 प्रास्पन्दत ॥ २ ॥

गो० टी०—शुभनिमित्तान्येवाह—तस्या इत्यादिना ।
 अरालं वक्रम् । कृष्णविशालशुक्रं मध्ये कनीनिकायां कृष्णं
 सर्वतो विशालं शुभं च । अभिताम्रम् अभितस्ताम्रम् प्रान्त-
 रक्तमित्यर्थः । 'प्रान्तरक्ते च नेत्रे' इति परिनीलधरात् ॥ २॥३॥

३] ति० टी०—अध्युषितः कृतसंपर्कः ॥ ३ ॥

रा० टी०—भुज इति । चार्वाञ्चितवृत्तपीनः चारुत्वादि-
 विशिष्टः परार्ध्ययोः अस्त्युत्तमयोः कालागुरुचन्दनयोः अर्हः
 योग्यः अद्वत्तमेन अतिश्रेष्ठेन प्रियेण चिरं बहुकालम् अध्युषितः
 संस्पृष्टः वामो भुजः आशु समवेपत प्रास्फुरत ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—संहतयोः षष्ठयोस्तयोर्द्वयोर्मध्ये वाम
 ऊरुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—गजेन्द्रेति । गजेन्द्रहस्तप्रतिमः शुष्णदाण्ड-
 सदृशः अत एव पीनः सृजातः अतिछन्दरः संहतयोः द्वयोः
 तयोर्द्वयोर्मध्ये वाम इति शेषः, प्रस्पन्दमानः अस्याः सीतायाः
 ऊरुः पुरस्तात्स्थितं रामम् आचक्षे ॥ ४ ॥

गो० टी०—गजेन्द्रेति । तयोः शुलक्षणवत्तया प्रतिद्वयोः ।
 ऊरुः वाम इत्युत्पद्यते । सृजातः छन्दरः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—हेमरूपितत्वाद्देमसमानवर्णम् । ईषद्र-
 जौध्वस्तमिष्वन्मलिनमिव चिरमपरिवर्तनात् । शिखरं
 दाडिमबीजं तदप्रतुल्यदन्त्याः । 'शिखरं शैकट्याये कक्षाप्रगृह-
 कोटिषु । पक्के दाडिमबीजे च' इति विश्वः । परिसंसत पर्यसं-
 सतासनादथः पपात ॥ ५ ॥

रा० टी०—शुभमिति । अमलाक्ष्याः निर्मलनेत्रायाः
 शिखराग्रवत् दाडिमबीजाग्रभागवत् दन्ता यस्याः चारु गात्रं
 यस्यास्तस्याः स्थितायाः सीतायाः शुभं मङ्गलप्रदं हेमसमानव-
 णम् ईषद् किञ्चित् रजसा ध्वस्तमिव वासो ब्रह्मं शुभं शुभस-
 चकं यथा भवति तथा किञ्चित् परिसंसत् पर्यसंसत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—शुभमिति । शिखराग्रदन्त्याः वृत्ताग्रदन्तयु-
 क्तायाः । 'शिखरं निस्तुलं वृत्तम्' इत्युत्पलमाला । शिखरं दाडि-
 मफळबीजमित्यन्वये नैषण्डिकाः । यद्वा शिखराकाराग्रदन्तायाः
 "अद्यान्तशुद्धशुभलक्षणवराहेभ्यश्च" इति दन्तस्य दन्तादेशः ।
 वासः वक्ष्यम् । परिसंसत पर्यसंसत अडभाव आषिः । ऊरु-
 कम्पासिति भावः । स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वक्ष्यसंतानाद्यु-
 णावत्थोक्तिः । यद्वा वासःसंसतं कान्तागमनसूचकमिति भावः ।
 शिखरदन्तत्वे साङ्गदिकम्—'जिग्धाः समानरूपाः स्रपङ्क्यः
 शिखरिणः श्लक्षणाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जग-
 र्सवम्' इति 'यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः
 जियः' इति च ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—साधुसिद्धैः सम्यक्संबन्धिभिः । 'संबा-
 दिभिः' इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

तस्याः पुनर्विम्बफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपक्ष्म ।

वक्रं बभासे सितशुकुदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः

॥ ७ ॥

सा वीतशोका व्यपनीततन्द्रा शान्तज्वरा हर्षविवुद्धसत्त्वा ।

अशोभतार्या वदनेन शुक्रे शीतांगुना रात्रिरिवोदितेन

॥ ८ ॥

इत्याथ श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

प्रत्यक्षदर्शनेनावगतसकलसीतावृत्तः शिशपास्थ एव हनुमान्सीतायाः समाध्यासनानाश्रासनयोगुणदोषौ विमृशन्समुचितसमये समाश्रासनमेवावश्यं कार्यमिति निश्चिनोति ।

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च रक्षसीनां च तर्जितम् ॥ १ ॥

अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥

यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥

रा० टी०—एतैरिति । प्राक् मिथिलास्थितिसमयेऽपि सायुसिद्धेः सम्यगवभूतैः एतैरुक्तैरपरैश्च निमित्तैः संबोदिता स्वत्कार्यमिद्विजातेति बोधिता स्रभूः सीता वातातपह्वान्तमत एव प्रणष्टं वर्षेण चोदितं बीजमिव प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥

गो० टी०—एतैरिति । अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः संबोधिता सत्यः कान्तागमनवार्ता भविष्यतीति बोधिता वातातपह्वान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितम् प्रणष्टं भूमावदर्शनं गतम् । यद्वा प्रणष्टं प्रकषेण कृशीभूतम् बीजं वर्षेणैव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादिभावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—शोभने अक्षिणी भ्रुवौ केशान्ता अलकाश्च यत्र तत् सितशुकुदंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवच्छुद्धा दंष्ट्रा यत्र तत्संबद्धशुकुदंष्ट्रावदिति च ॥ ७ ॥

रा० टी०—तस्या इति । बिम्बफलोपमौ औष्ठौ यस्मिन् शोभने अक्षिणी भ्रुवौ च यस्मिन् केशानामन्तः अलको यस्मिन् अरालानि वक्राणि पक्ष्माणि यस्मिन् सिताः स्वच्छाः शुकुदंष्ट्रा यस्मिन्तत् तस्या वक्रं राहोर्मुखात् प्रमुक्तः चन्द्र इव बभासे ॥ ७ ॥

गो० टी०—तस्या इति । स्वक्षिभ्रु शोभनाक्षिभ्रुयुक्तम् केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तम् उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुकुदंष्ट्रम् अत्यन्तशुकुदन्तम् एकार्थं शब्दद्वयप्रयोगोऽतिशयज्ञापनाय । यथा सुगन्धमनोस इति । नीरन्ध्रत्वेन ससक्तशुकुदंष्ट्रमिति वार्थः । “ विब्, बन्धने ” इत्यस्माद्धातोर्बिडा ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—हर्षेण विबुद्धं सत्त्वं चित्तं यस्याः । वदनेन करणेन । शुक्रे शुकुपक्षे ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

रा० टी०—सेति । बीतो व्यतीतः शोको यस्याः व्यपनीता गता तन्द्रा यस्याः शान्तो ज्वरो मनस्तापो यस्याः हर्षेण विबुद्धं प्रकाशितं सत्त्वं चित्तं यस्याः सा आर्या सीता शुक्रे सितपक्षे शीतांगुना चन्द्रेण रात्रिरिव वदनेनाशोभत ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

गो० टी०—सेति । व्यपनीततन्द्रा निरस्तजात्या हर्षविवुद्धसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता शुक्रे शुकुपक्षे ॥ ८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

१] ति० टी०—विक्रान्तः शूरः । सीतायास्त्रिजटायाः [च] स्वप्रकथनमिति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—हनुमद्वृत्तान्तमाह—हनुमान्तित्यादिभिः । विक्रान्तः अतिविक्रमवान् हनुमान् सीतायाः विद्यार्थं त्रिजटायाः स्वप्नं रक्षसीनां तर्जितं च सर्वं तत्त्वतः शुश्राव ॥ १ ॥

गो० टी०—हनुमानपीत्यादि । विक्रान्तः पराक्रमशाली सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं सर्वदृत्तान्तम् तर्जनं तर्जनवचनम् ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—अवेक्षमाण इति । नन्दने देवतामिव तां सीतामवेक्षमाणो हनुमान् बहुविधाम् अनेकप्रकारां चिन्तां चिन्तयामास चकार ॥ २ ॥

गो० टी०—अवेक्षमाण इति । चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यामिति । यां सीतां कपीनां

चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता । गूढेन चरता तावद्वेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥
 राक्षसानां विशेषश्च पुरी चैवं निरीक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥
 यैथा तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः । समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अहृष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यन्तमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥
 यदि इदं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम् । अनाश्वासस्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥
 गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परिव्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥
 यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥
 निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषितम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥
 अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया । सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥

वह्नि सहस्राणि अयुतानि च सर्वांश्च दिक्षु मार्गन्ते सा इय
 मया आतादिता प्राप्ता ॥ ३ ॥

गो० टी०-यामिति । सर्ववानराभिलषितोऽर्थो मयैकेन
 अय इति चिस्मितवान् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-चारेण चारारमना प्रवर्तमानेन । इदं
 वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-चारणेति । सुप्रयुक्तेन स्वामिना नियुक्तेन
 अत एव शत्रोः शक्तिम् अवेक्षता अत एव गूढेन रूपेण च-
 रता चारेण मया तावत्प्रथमम् इदं वृत्तमवेक्षितं ज्ञातम् ॥ ४ ॥

गो० टी०-चारेणेति । इदं वक्ष्यमाणम् । तावत्का-
 लस्येन ॥ ४ ॥ ६ ॥

५] ति० टी०-राक्षसानां विशेषः, तारतम्यमैश्वर्यादि-
 कृतम् । अस्य रावणस्य प्रभावश्चावेक्षितः ॥ ५ ॥

रा० टी०-राक्षसानामिति । राक्षसानां विशेषः न्यूना-
 विक्रमस्यो रावणस्य प्रभावश्च निरीक्षित इति लिङ्गविपरिणा-
 मनान्वयः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-अप्रमेयस्यापरिच्छेद्यस्वरूपस्यापरिच्छे-
 द्यपुण्यस्य च सर्वसत्त्वदयावतः सर्वं सत्त्वं बलं दया च यस्य
 सर्वसत्त्वेषु दयावत इति वा । दयावत्त्वादेव सीतार्थे त्रैलोक्या-
 नाशनं रामस्य । समाश्वासयितुं । युक्तमिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-यथेति । अप्रमेयस्य इत्यतारहितप्रभावस्य
 सर्वसत्त्वदयावतः रामस्य आश्वासयितुं योग्यामिति शेषः, पति-
 दर्शनकाङ्क्षिणीं भार्यां न दृष्टं दुःखं यया दुःखस्यान्तमत्रसातम्
 अगच्छतीम् अगच्छन्तीमेनां सीताम् अहमाश्वासयामि आ-
 शासयिष्यामि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०-युक्तमिति । समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-आश्वासयामि वर्तमानसामीप्ये भवि-
 स्यति लट् । नहि नापि ॥ ७ ॥

गो० टी०-अहमिति । आश्वासयामि " वर्तमानसामीप्ये
 वर्तमानवद्वा " इति लट् ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०-दोषवत्कार्यदानिदोषवत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-यदीति । एनां सतीम् अनाश्वास्य
 यथहं गमिष्यामि तदा मे गमनं क्षिप्रवदोषविशिष्टं भवेत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-तदेवाह-गते हीति । तत्र राम-
 समीपे ॥ ९ ॥

रा० टी०-दोषाकारमाह-गते इति । तत्र तस्मिन् मयि
 गते सति परिव्राणं स्वशकाम् अपश्यन्ती जानकी जीवितं
 त्यजेत् ॥ ९ ॥

गो० टी०-दोषवत्त्वच्छ्रुत्वाद्यति-गते हीति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-आश्वासयितुं सीतासंदेशकथनेन तथेय-
 मप्याश्वासयितुं न्याय्येति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०-यथेति । सीतादर्शनलालसः स रामः यथा-
 वत्समाश्वासयितुं सीतासंदेशकथनेन बोधयितुं युक्तः । एतेन
 सीतासंभाषणमवश्यं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०-मथेति । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतासं-
 देशकथनेनेति शेषः ॥ १०-१२ ॥

११] ति० टी०-सीतासमाश्वासनं च कर्धमित्याह-
 निशाचरीणामिति । तासां प्रत्यक्षं सीताया अभिभाषण
 मक्षमयोग्यम्, अत इदं कार्यं कथं कर्तव्यमित्येवं कृच्छ्र-
 गतोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

रा० टी०-सीतासमाश्वासनं दुःकरमित्याह-निशाचरी-
 णामिति । निशाचरीणां प्रत्यक्षं अभिभाषितम् अभिभाषणम्
 अक्षमं न योग्यम् । अतः इदमनुशासनं मया कथं कर्तव्यमिति
 चिन्तया कृच्छ्रगतोऽहमस्मीति शेषः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-कालविलम्बश्चाश्वासनस्यायुक्त इत्याह-
 अनेनेति ॥ १२ ॥

रा० टी०-अनेनेति । अनेन रात्रिशेषेण यदि सर्वथा
 नाश्वास्यते तर्हि जीवितं परित्यक्ष्यति संदेहः अत्र संशयो
 नास्ति ॥ १२ ॥

रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताऽब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥
सीतासंदेशरहितं मापितस्त्वरया गतम् । निर्देहेदपि काकुत्स्थः क्रौघतीत्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥
यदि वोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामैवस्थितः । शनैरैवासायाम्यद्य संतापवहुलामिमाम् ॥ १६ ॥
अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्याति ॥ १८ ॥
[वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ।]
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति ॥ २० ॥

१३-१४] ति० टी०-संभाषणं चावश्यकमित्याह-
रामस्त्विति । माशुषिद्य सीता किमब्रवीदिति चेद्रामो मां
पृच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-राम इति । सीता मां किमब्रवीत् इति
रामो यदि मां पृच्छेत्तदा सुमध्यमां सीताम् असंभाष्य किं
प्रतिब्रूयाम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-सीतेति । सीतासंदेशरहितं मां काकुत्स्थो
रामः निर्देहदपि ॥ १४ ॥

गो० टी०-रामश्चेति । सीताब्रवीद्वच इत्यत्रेतिकरणं
द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-यथेनामसंभाष्यैव भर्तारं स्वस्वामिनं
सुधीत्रं रामकारणाद्यदि वोद्योजयिष्याम्युद्योगं कारयिष्यामि
तर्हि तदागमनं व्यर्थं स्यात् । अनाश्रवासितया सीतया ततः
प्रागेव देहत्यागादिति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०-आश्रासनमन्तरा महाननधो भविष्यतीति नि-
श्चिन्याह-यदीति । रामकारणात् रामप्रयोजनाद्देतोः यदि
भर्तारं सुधीवम् उद्योजयिष्यामि तर्हि ससैन्यस्य तस्य सुधीव-
स्यागमनं व्यर्थं भविष्यति एतेन आश्रासनमन्तरा सीता जीव-
नं नैव भविष्यतीति सूचितम् तेन सीताऽवश्यमाश्रासनीयेति
व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-यदि चेति । भर्तारं सुधीवम् । व्यर्थम् अना-
श्रास्य गमने तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति
भावः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-अन्तरमवकाशं तासामनवधान-
समयम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-अन्तरमिति । राक्षसीनां मध्ये अवस्थितो-
ऽहम् अन्तरमवकाशं राक्षसीनामवधानतामित्यर्थः आसाद्य
प्राप्य संतापवहुलां सीतां शनैराश्रासयामि ॥ १६ ॥

गो० टी०-अन्तरमिति । राक्षसीनाम् अन्तरम् अव-
काशं विच्छेदं वा । राक्षस्यसन्निधानतामित्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-तत्राश्रासनोपायं निश्चिनोति-अहं
हीति । अतितद्वरतिसूक्ष्मवानरतद्वरेव सन्मातृर्षी मनुष्यशरी-
रसाध्यं संस्कृतां व्याकरणसंस्कारवतीम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-अहमिति । वानरः वानररूपोऽहम् अतितद्वः
अतिसूक्ष्मशरीरः सन् संस्कृतां व्याकरणसंस्कारशुक्तां वाचशु-
दाहरिष्यामि ॥ १७ ॥

गो० टी०-अहं त्विति । अतितद्वः अतिसूक्ष्मतद्वः ।
संस्कृतां प्रयोगसौष्टवक्षणसंस्कारशुक्ताम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-संस्कृतकथने दोषमाशङ्क्य मनुष्यभाष-
यैव व्यवहर्तव्यमिति निश्चिनुते-यदीति ॥ १८ ॥

रा० टी०-वानररूपत्वे हेतुमाह-यदीति । यदि द्विजा-
तिब्राह्मण इव संस्कृतां वाचं प्रवक्ष्यामि तदा मां रावणं मन्य-
माना सीता भीता भविष्यति एतेनापहरणसमयकृततद्रूपस्य
स्मृतिर्भविष्यतीति सूचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह-यदीति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-तदेवाह-अवश्यमेवेति ॥ १९ ॥

रा० टी०-ननु वानरवाक्येनैवोच्यत्प्राप्तमित्यत आह-अव-
श्यमिति । मातृषमेव वाक्यं मयावश्यं वक्तव्यम् अन्यथा इयं
सान्त्वयितुं न शक्या ॥ १९ ॥

गो० टी०-अथ मातृषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति-
अवश्यमिति । अत्र वाक्यस्य मातृषत्वं कोसलदेशवर्तिमनुष्य-
संबन्धित्वं विवक्षितम् । तादृग्वाक्यस्यैव देवीपरिचित-
त्वात् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अथ वृक्षान्तरितेनैवेयं मया वक्तव्येति
निश्चयं कुर्वन्पुरतो गत्वाऽभिभाषणे दोषपरस्परशुष्यस्यति-
सेयमिति । मे रूपं वानरीयं पुरतो दृष्ट्वा भाषितं च मालुपं
श्रुत्वा विरुद्धव्यापारदर्शनाद्भावणोऽयमिति मत्वा त्रासं
गमिष्यति ॥ २० ॥

रा० टी०-सेति । मे रूपं वानरस्वरूपं भाषितं मनुष्य-
वचनं च आलोक्य ज्ञात्वा पूर्वं रक्षोभिः त्रासिता सीता भूयः

ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी । जानाना मां विशालाक्षीं रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥
 सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥
 ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं महाबलाः ॥ २३ ॥
 तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः ॥ २४ ॥
 मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृतस्वराः ॥ २५ ॥
 ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥
 ते शूलशरनिक्षिप्तविधायुधपाणयः । आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥
 संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमे^१ राक्षसं बलम् । शक्तुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥
 मां वा शृङ्गीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥

पुनः प्राप्तं राक्षसस्यैवायं रूपविशेष इति विचारजनितखेद-
 दुषेष्पति ॥ २० ॥

गो० टी०—एवं मातृभवाया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति
 तयापि भाषयाज्ञेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाभिभाषणे दोषो-
 ष्तीति विचारयति—सैयमिति ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—किं ततस्तत्राह—ततो जातेति । शब्द-
 मार्तशब्दम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं जातपरित्रासा सीता
 मां रावणं जानाना सती शब्दं कुर्यात् ॥ २१ ॥

गो० टी०—तत इति । जानमाना जानाना मुमामम
 आर्षः ॥ २१—२३ ॥

२२] ति० टी०—समेयान्मरसंखलो गच्छेन्मिलितो
 भवेद्वा ॥ २२ ॥

रा० टी०—शब्दकरणे दोषमाह—सीतयेति । सीतया
 शब्दे कृते सति नानाप्रहरणः राक्षसीगणः समेयात् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—संपरिक्षिप्य सर्वतश्चक्षुर्विक्षेपेण ज्ञात्वा ॥ २३
 रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं मां सर्वतः संपरिक्षिप्य
 चक्षुःप्रक्षेपेणावलोक्य वधे ग्रहणे च यत्नं कुर्युः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शाखाः परिधावन्तं मां दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तमिति । उत्तमशाखिनां शाखादीन् धावन्तं
 मां दृष्ट्वा परिशङ्किताः भवेयुः शाखादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन भे-
 दात् पौनरुक्त्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—गृह्येति । प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधा-
 वन्तं मामिति शेषः ॥ २४—२६ ॥

२५] ति० टी०—ताभिरप्रवर्षणार्थं परिगृहीतं मम मह-
 द्रूपं संप्रेक्ष्य भयवित्रस्ता भयेन मदर्शनजशरीरकम्पादियुताः
 सत्यज्ञस्तचिता विकृतस्वरा भवेयुः । न केवलमयं शाखा-
 सृगः अपि तु कश्चन कामरूपी शत्रुपक्ष इति शङ्किताः
 स्फुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०—ममेति । वने विचरतो मम रूपं संप्रेक्ष्य भय-
 वित्रस्ता राक्षस्यो विकृतस्वरा भवेयुः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—ततः किं तत्राह—ततः कुर्युरिति ।
 राक्षसेन्द्रनिवेशने रक्षणाय राक्षसेन्द्रेण नियुक्तानामाह्वानं
 कुर्युः ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः कृतविकृतस्वरानन्तरं राक्ष-
 स्यः राक्षसेन्द्रनिवेशने राक्षसेन्द्रनियुक्तानां रक्षसां समाह्वानं
 कुर्युः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—उद्वेगकारणात् । आसाद्यद्वेगरूपा-
 त्रिमित्तादस्मिन्देसे वेगेन विमर्दे विमर्दीयापतेयुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—ते इति । शलादिपाणयस्ते अस्मिन् विमर्दे
 विमर्देहेतुभूते शब्दे सति उद्वेगकारणात् उद्वेगकरणार्थं वेगेन
 आपतेयुः ॥ २७ ॥

गो० टी०—त इति । उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—न शक्तुयाम् । युद्धश्रान्तयेति भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०—संरुद्ध इति । तैः राक्षसबलैः संरुद्धोऽहं राक्षसं
 बलं विधमे विनाश्यामि परन्तु महोदधेः पारं प्राप्तुं न शक्तुयां
 सीतया मम संभाषणादि ज्ञात्वा राक्षसैः सीताया अपि वधे
 ससुद्रपारयोग्यता न भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—संरुद्ध इति । तैः परितः संरुद्धः अत एव
 रक्षसां बलम् विधमन् प्रहरन् अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं
 न शक्तुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—अगृहीतार्था मत्तोऽज्ञातमदागमनप्रयो-
 जना ॥ २९ ॥

रा० टी०—मामिति । शीघ्रकारिणः बहवो राक्षसाः यदि
 मां शृङ्गीयुः ग्रहणात्कूलव्यापारं कुर्युः मम च ग्रहणं भवेत् तदा
 इयं सीता अगृहीतार्था अज्ञातमदागमनप्रयोजना भवेत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—मामिति । अगृहीतार्था अविदितरामसंदे-
 शार्था ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ जानमानेति गो. पाठः । २ यथाबलमिति गो. पाठः । ३ गृह्येति गो. पाठः । ४ विकृतानना इति गो. पाठः । ५ शक्तीनि गो. पाठः ।
 ६ उद्विग्नकारिण इति गो. पाठः । ७ विधमन्ति गो. पाठः ।

हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥
 उद्देशे नष्टमार्गंऽस्मिन्राक्षसैः परिवारिते । सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥
 विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे । नाशं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥
 विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत् महोदधिम् ॥ ३३ ॥
 कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । न तु शक्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अस्त्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते । कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥
 एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे । प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥
 भूताश्चार्था विरुद्धयन्ति देशकालविरोधिताः । विरुद्धं द्रुतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥
 अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं वैरुद्धं न कथं मम । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं तु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥

३०] ति० टी०—इमां वेति । एतदर्थं किलायमागत इत्याशयेनेति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—हिंसितेति । वा यदि हिंसाभिरुचयो राक्षसाः जनकात्मजां हिंस्युस्ततस्तदा इदं सीतात्मरूपं रामसुग्रीवयोः कार्यं विपन्नं विनष्टं स्यात् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—कार्यं विपदमेवोपपादयति—उद्देशे सखलङ्घनप्राप्यदेशे । नष्टमार्गं प्रकारान्तरेणैतत्प्राप्तिसंपादकमार्गरहिते ॥ ३१ ॥

रा० टी०—उद्देश इति । नष्टः अन्यैः अपरिज्ञातः मार्गो यस्मिन् तस्मिन् अत एव गुप्ते अपरिज्ञाते सागरेण परिक्षिप्ते चतुर्दिक्षु व्याप्ते राक्षसैः परिवारिते अस्मिन् उद्देशे उत्कृष्टस्थले जानकी वसति तेनान्यैर्द्रष्टुमप्यशक्यमिति सूचितम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—उद्देश इति । उद्देशे प्रदेशे नष्टमार्गं अदृष्टमार्गं उक्तविशेषणे उद्देशे वसतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—विशस्ते हते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—विशस्त इति । रक्षोभिर्मयि विशस्ते हिंसिते गृहीते वा सति रामस्य कार्यसाधने अन्यं सहायं न पश्यामि एतेन सर्वेषां शोकयस्तत्त्वेन क्षीणबलादिमत्त्वं सूचितम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—विशस्ते वेति । सहाय एव साहाय्यः तमः । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥

रा० टी०—विमृशन्निति । यो वानरः महोदधिं लङ्घयेत् तं विमृशन् विचारयन्नहं न पश्यामि ॥ ३३ ॥

गो० टी०—विमृशन्निति । यो लङ्घयेत् तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—न तु शक्यामि । युद्धशान्त्येति भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—न तु त्वमेव कार्यं साधयेत्यत आह—काममिति । रक्षसां सहस्राणि अनन्तराक्षसान् हन्तुं कामं समर्थोऽस्मि तथापि महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्यामि सीतामरणशङ्कया क्षीणशक्तिर्भविष्यामीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—किं च युद्धे जयोऽपि संदिग्ध इत्याह—अस्त्यानीति । अनिश्चितजयानि । संशयः संशयितजयफलकयुद्धव्यापारः । अरुचिहेतुप्राज्ञत्वमेव दर्शयति—कश्चेति । निःसंशयं निर्णीतफलकम् । प्राज्ञो मातृशः ससंशयं संशयितफलकम् । न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—न तु राक्षसविघातानन्तरं जानकीप्राप्तिर्भविष्यत्येवेति किं संशयेनेत्यत आह—अस्त्यानीति । युद्धानि इदानीं राक्षसैः संग्रामाः अस्त्यानि जानकीजीवनविषयकसंशयाविष्टत्वेन अस्तस्वरूपाणि सन्तीति शेषः एतेन इदानीं युद्धं न कर्तव्यमिति सूचितम् । इदानीं युद्धानिष्ठितरेव वरेति बोधयन्नाह—निःसंशयं संशयरहितं कार्यं संशयसहितं कः प्राज्ञः कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अस्त्यानीति । अस्त्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह—संशय इति । संशयः संशयितार्थः । स च संग्रामः अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह—कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यम् निःसंशयं निर्विचारं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—सीताभिभाषणे । पुरतः स्थित्वेति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—एष इति । सीताभिभाषणे वैदेह्याः प्राणत्यागः राक्षसकर्तृकप्राणत्याजनम् अनभिभाषणे च प्राणत्यागः शोककर्तृकप्राणत्याजनम् एष महान् दोषो मम स्यात् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—प्राणत्यागश्चेति । अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने । एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासाक्रोशतन्निमित्तराक्षसागमनादिः । सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरः स्थित्वाऽभिभाषणे ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०—भूताः सिद्धप्रायाः । भूता इत्यादिश्लोकावत्रैव काण्डे द्वितीयसर्गे व्याख्यातौ ॥ ३७-३९ ॥

रा० टी०—भूता इति । भूताः सिद्धप्रायाः अर्थाः विरुद्ध-

कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत चे । इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ ४० ॥
 राममक्लिष्टकर्माणं सुबन्धुमनुकीर्तयन् । नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतचेतैनाम् ॥ ४१ ॥
 इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः । शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥
 श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्गिरम् । श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥
 इति स बहुविधं भैहाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।
 मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनुमान् ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मनबधानं दूतमासाय प्राप्य देशकालविरोधिताः सन्तः स्यो-
 दये तम इव विरुध्यन्ति अन्यथा भवन्ति । एतेन दूतैरतिसाव-
 धानतया भवितव्यमिति सूचितम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-भूताश्चेति । भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः ।
 विक्रमम अविबेकिनम् दूतमासाय देशकालविरोधिताः सन्तः
 स्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति संबन्धः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अर्थेति । हि यदि पण्डितमानिनो दूताः कार्या-
 णि घातयन्ति तर्हि अर्थानर्थान्तरे कर्तव्याकर्तव्यविषये निश्चि-
 तापि स्वामिसचिवैर्निश्चयं प्रापितापि बुद्धिर्न शोभते यतः पण्डि-
 तमानिनः पण्डितमन्याः दूताः कार्याणि घातयन्ति ॥ ३८ ॥

गो० टी०-अर्थेति । अत्र विक्रवं दूतमासायेत्पण्डितयते ।
 अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः
 सह निश्चितापि बुद्धिः विक्रवं दूतमासाय न शोभते अर्किचि-
 त्कराभिभवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—घातयन्तीति ३८

रा० टी०-न विनश्येत्यादिश्लोकद्वयमष्टाविंशतितमे सर्गे
 व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गो० टी०-प्रायुक्ता दूतदोषाः स्वस्मिन्वथा न स्पुस्तथा
 कर्तव्यमित्याह—न विनश्येदिति । कार्यं स्वामिकार्यं
 कथं केन प्रकारेण न विनश्येत् । वैकृत्यं बुद्धिहीनता मम
 कथं न भवेत् । सद्यद्बलङ्गनं कथं न तया भवेत् । तथा कर्त-
 व्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-शृणुयात् सीतेति शेषः ॥ ४० ॥

गो० टी०-कथमिति । अथ सीतेत्यध्याहार्यम् । हनु-
 मान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण शृणुयात्कथं नोद्वि-
 जेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः मतिं तत्कालोचितक-
 र्तव्यविषयां चकार निष्पादयामास ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०-उबन्धुम् । सीताया इति शेषः । स
 चासौ बन्धुश्चेति तद्बन्धुः । तद्बन्धुं रामे गता चेतना चित्तं
 यस्याः सा ॥ ४१ ॥

रा० टी०-स्वनिश्चयमाह—राममिति । अक्लिष्टकर्माणं
 क्लेशकारकक्रियारहितं स्वबन्धुं स्वस्याः सीतायाः बन्धुं प्रियं

रामम् अलुकीर्तयन्नहं तद्बन्धुगतमानसाम् एनां नोद्वेज-
 यिष्यामि ॥ ४१ ॥

गो० टी०-राममिति । स्वबन्धुं राममलुकीर्तयन्
 “ लक्षणहेत्वोः ” इति हेत्वर्थं शत्रुप्रत्ययः । नैनामुद्वेजयि-
 ष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवातद्विघ्नां
 करिष्यामीत्यर्थः । तद्बन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धु-
 रामः तद्गतमानसाम् ॥ ४१-४२ ॥

४२] ति० टी०-वचनानि समर्पयन् रागसंदेशवचनान्यु-
 चारयन् ॥ ४२ ॥

रा० टी०-इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य
 धर्मयुक्तानि वचनानि संदेशवाक्यानि समर्थयन् उचारयन् सन्
 तिष्ठातीति शेषः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-यथेयं श्रद्धास्यति तथा सर्वं समादधे
 सन्मगभिषास्ये ॥ ४३ ॥

रा० टी०-श्रावयिष्यामिति । मधुरां गिरं प्रब्रुवन्
 सन् सर्वाणि रामसंदेशवचनानि श्रावयिष्यामि यथा येन प्रका-
 रेण सीता श्रद्धास्यति रामवचनत्वेन श्रद्धां करिष्यति तथा
 सर्वं सीतायाः आशङ्कितजातं समादधे प्रत्युत्तरयामि ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०-जगतिपतेरिति ह्रस्व आर्षः ॥ ४४ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

रा० टी०-इतीति । जगतिपतेर्जगतोपतेर्निखिलब्रह्माण्ड-
 स्वामिनो रामस्य प्रमदामवेक्षमाणः अत एव द्रुमविटपान्तरं
 तरुशाखामध्यम् आस्थितो हनुमान् मधुरं शोभनवर्णादिजनि-
 तमाधुर्यविशिष्टम् अवितथं मृषासंसर्गशून्यं वाक्यं जगाद् ॥ ४४ ॥
 इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

गो० टी०-इतीति । जगतिपतेरिति दीर्घाभाव आर्षः
 जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥ ४४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

शिक्षापार्थेन हनुमता मानुषी भारतीमाश्रित्य रामजननादारभ्य स्वायसीतादर्शनान्नं प्रतिपादितवृत्तं श्रुत्वा ह्यभिर्भेगा सीता भवेत्-
श्रुश्रुश्रुलनेन निर्धर्णयन्ती शिक्षुपाशास्त्रास्य हनुमन्त विलोकयति ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः । संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पुण्यशीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायज्ञाः ॥ २ ॥
[राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः । चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरस्यो बले ॥]
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः । मुख्यस्येक्ष्वाकुर्वंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ३ ॥
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिववर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः मुखदः सुखी ॥ ४ ॥
तस्य पुत्रः भियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ५ ॥
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ६ ॥
तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रैत्रजितो वनम् ॥ ७ ॥
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ८ ॥
जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूपणौ । ततस्त्वमर्षापहता जानकी रावणेन तु ॥ ९ ॥

१-२] ति० टी०-चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा कर्तव्यमर्थं निश्चित्येति यावत् । संश्रवे सन्धक्श्रवणयोग्ये समीपदेशे । यत्रोक्तं सीतैव शृणुयान्नाय इत्यर्थः । व्याजहार वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-मुख्यस्य राजवंशेषु श्रेष्ठस्य । लक्ष्मिवर्धन इति ह्रस्व आर्षः ॥ ३ ॥

रा० टी०-सीतां श्रावयितुं हनुमत्कर्तृकदशरथादिसंकीर्तनमाह-एवमित्यादिभिः । महामतिः हनुमान् वैदेह्याः संश्रवे संश्रवणार्थं मधुरं वाक्यं व्याजहार ॥ १ ॥

गो० टी०-एवमित्यादि । चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः । संश्रवे सन्धक् श्रूयतेऽस्मि-
निति संश्रवः समीपं समीपे व्याजहार । यद्वा पाञ्च मेये च मधुरमिति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान् शृङ्गीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यति-
शयोक्तिः । मधुरं ज्ञानमपि तद्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापर-
निरूपणं विना स्वयं रसजनकं वैदेह्याः वैदेहीनिमित्तम् । कुलाशुरोपेन वेहे निस्सृष्टायाः देहमपि दत्त्वा रसावहत्व-
ञ्चयते ॥ १ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-राजेत्यादिभिः । घृणी दयावान् अत एव अहिंसारतिः अत एव अक्षुद्रःक्षुद्रसंसर्गरहितः मुख्यस्येक्ष्वाकुर्वंशस्य लक्ष्मिवर्धनः लक्ष्मीवर्धनः लक्ष्म्याः प्रवर्धनः अत एव लक्ष्मीवान् पार्थिवव्यञ्जनैः राजचिह्नैः युक्तः पृथुश्रीः अतिशोभावान् चतुरन्तायां च चतुःसमुद्रपर्यन्तायां

पृथिव्यां विश्रुतः ख्यातः राजा बभूवन्ति शेषः । श्लोकत्रय-
मेकान्वयि ॥ २-४ ॥

गो० टी०-राजेत्यादि । धितरणविक्रमादिजनितस्त्वेन कीर्तियशसोर्भेदोऽवगन्तव्यः । पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ २-७ ॥

४-६] ति० टी०-पार्थिवव्यञ्जनैः छत्रचामगादिभिर्बाणैः साद्यद्रिकोकैः शारिर्श्च राजचिह्नैर्युक्तः । मुख्यो मित्राणाम् ४-६
रा० टी०-तस्येति । स्ववृत्तादेः रक्षिता तस्य दशरथस्य रामो नाम ज्येष्ठः पुत्रः सत्याभिसंधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य तस्य दशरथस्य पितुर्वचनात् वनं प्रयजितः समागतः । श्लोकत्रय-
मेकान्वयि ॥ ५-७ ॥

७] ति० टी०-सत्याभिसंधस्य सत्यसंकल्पस्य ॥ ७ ॥
गो० टी०-तस्येति । तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रयजितः
गतः स्वार्थे गिञ् ॥ ८ ॥

८] ति० टी०-मृगयाद्युद्दिश्य धावता ॥ ८ ॥
रा० टी०-तेनेति । मृगयां परिधावता तेन रामेण बहवो राक्षसा निहताः ॥ ८ ॥

गो० टी०-तेनेति । मृगयां परिधावता मृगयाद्यु-
द्दिश्य परिधावता । अनेन लीलया खरादिवधः सच्यते ॥ ९ ॥

९] ति० टी०-जनस्थानवधं खरदूपणो निहतौ च श्रुत्वा रावणेनामर्षापहता वैरेणापहता तु ॥ ९ ॥

रा० टी०-जनेति । खरदूपणो निहतौ श्रुत्वा अत एव जनस्थानवधं विध्वंसं श्रुत्वा मायया मृगरूपेण रामं वञ्चयित्वा जानकी रावणेन अमर्षापहता अमर्षेणापहता । सार्ध-
श्लोक एकान्वयी ॥ ९ ॥

वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया । समार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ १० ॥
 आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् । ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ ११ ॥
 आयच्छत्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने । सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
 दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः । अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥
 तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान्प्लुतः । यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीं च ताम् ॥ १४ ॥
 अश्रीषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया । विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता । ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ॥
 उन्नम्य वदनं भीरुः शिशुपामन्ववैक्षत ॥ १६ ॥

निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।

स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती

॥ १७ ॥

सा तिर्यगूर्ध्वं च तथा ह्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।

ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम्

॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—जनस्थानेति । जनस्थानपदं जनस्थानरक्षां-
 वधम् अमर्षेणापहता अमर्षापहता । मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण
 प्रशस्तमृगेण वा । “ प्रशंसायां रूपम् ” ॥ १०-१४ ॥

१०-१३] ति० टी०—मायया मृगरूपेण मारीचेन कर-
 णेन । रामं वञ्चयित्वेत्यर्थः ॥ १०-१३ ॥

रा० टी०—स इति । सीतां मार्गमाणः स रामः सुग्रीवं
 नाम वानरं मित्रमाससाद् प्राप चकारेत्यर्थः । अर्षेद्वय-
 मेकान्वयि ॥ १० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सुग्रीवमैत्रीकरणानन्तरं रामो
 वालिनं हत्वा कपिराज्यं सुग्रीवाय प्रायच्छत् ॥ ११ ॥

रा० टी०—सुग्रीवेणेति । सुग्रीवेणाभिसंदिष्टाः सर्वे हरयः
 सर्वासु दिक्षु तां सीतां विचिन्वन्तो वर्तन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अहमिति । वेगवानहं संपातिवचनात् सीता-
 बोधकसंपातिवाक्यं संश्रुत्य तस्याः सीताया हेतोः समुद्रं
 प्लुतः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—तस्या हेतोस्तदन्वेषणहेतोः । यथारूपां
 यादृगूर्णां यादृग्वर्णां यादृग्विचित्रवतीं च । तां सीताम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—यथेति । यथारूपां यादृगरूपविशिष्टां यथाल-
 क्ष्मवतीं यादृग्विचित्रविशिष्टां तां सीतां राघवस्य राघवाद्दहम-
 श्रापं तादृशीं सेयं कान्ता मया आसादिता प्राप्ता ॥ १४ ॥

गो० टी०—यथारूपामिति । यथारूपां यादृग्वर्णां यादृग्विचित्र-
 राघवस्य यादृगरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृग्विचित्राम् । राघवस्य
 राघवात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१५] ति० टी०—राघवस्य सुखाद्दहमश्रीषं सेयमासा-
 दिता दृष्टा इहेति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—विररामेति । स हत्मान् एवमुक्त्वा विरराम
 जानकीं तु तच्छ्रुत्वा परमं विस्मयं गता प्राप्ता । चस्त्वर्थः ॥ १५ ॥

१६-१८] ति० टी०—केशसंवृतम् असंस्कारतः प्रकी-
 र्णत्वात् ॥ १६-१८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः रामवार्ताश्रवणानन्तरं सा
 सीता केशसंवृतं वदनशुन्नम्य उर्ध्वं कृत्वा शिशुपामन्व-
 वैक्षत ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत इति । सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी । वक्रिष्णः
 पूर्वमुखत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—निशम्येति । सीता कपेर्वचनं निशम्य अत
 एव सर्वां दिशो वीक्ष्य सर्वात्मना सर्वप्रकारेण राममनुस्मरन्ती
 सीता परमं प्रहर्षं जगाम ॥ १७ ॥

रा० टी०—सेति । तिर्यगादिनिरीक्षमाणा सा सीता अ-
 चिन्त्यबुद्धिं पिङ्गाधिपतेः सुग्रीवस्य अमात्यं वातात्मजम् उद-
 यस्थसुदयगिरिस्थितं सूर्यमिव ददर्श ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—सेति । पार्श्वम् आकाशं भूमिं चावेक्षमाणा ।
 अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि
 कीर्तयेत्तथान्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिशुपावृक्षस्याध-
 स्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्दपुरवलोका-
 नात् पूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रवि-

द्वात्रिंशः सर्गः ।

प्रत्यक्षदृष्टमपि हनुमन्तं स्वप्नं विभाव्य स्वप्ने कपिदर्शनमनर्थान्वहमिति मन्वाना सीता रामादिकुशलं परिचिन्त्याथ कारणान्तरैस्तस्या-
स्वाप्रिकत्वं निश्चिन्वाना हनुमदुक्तस्य याथार्थ्यसिद्धये ब्रह्मादीन्प्रार्थयते ।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वेष्टितार्जुनवल्खं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १ ॥

सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥

साऽथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥

अहो भीममिदं सत्त्वं वानरस्य दुरासदम् । दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥

विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । राम रामेति दुःस्वार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥

रुरोद सहसा सीता मन्दमन्दस्वरा सती । सार्थं दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवर्दुपागतम् ॥

मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥

सा वीक्षमाणा पृथुभ्रंशवक्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।

ददर्श पिङ्गप्रवरं महाहं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥

श्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवती-
त्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमात्यं स्वराविशेषेणायं वानरः तत्रापि
न स्वतन्त्रः किन्तु स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमात्यो-
ऽयम् तदाज्यकार्यमेतद्वस्तगतमिति निश्चितवती । वातात्मजं
रामप्राणहेतुभूतमत्प्रापनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायु-
पुत्रोऽयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामदिवाकरस्योदयस-
चक्रद्वयगिरिस्थमरुणमिव स्थितम् । सूरः सूर्यः 'सूरसूर्य-
मादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । सूरसूतोरुणोररुहिरित्युक्तेः
सूरस्य संबन्धी सूर्यः दिगादित्यात् । भवतापि संबन्धः
विशेष एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्धरुणे लक्ष्यते ।
सूर्योरुणे च सूर्यं 'च' इति निष्पत्तोरस्तीत्याहुः । औचित्यात्न
सूर्योरुणः ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

१-३] ति० टी०-लीनं दृष्ट्वाऽऽङ्कुरन्तं दृष्ट्वा चलितमान-
साऽदृष्टरूपोऽयमपि मायामृगो वेति चलितचिन्ता । पुनः सम्य-
ङ्निरीक्ष्योच्यमानविशेषणं कपिं ददर्श । वेष्टितं परिहितमर्जुन-
वर्णं वल्खं येन तम् ॥ १-३ ॥

रा० टी०-हनुमद्वचनश्रवणानन्तरकालिकं सीतादृष्टान्त-
माह-तत इत्यादिभिः । ततः हनुमद्वचनश्रवणसमये वेष्टितं
धृतमर्जुनवल्खम् अर्जुनवर्णसदृशवर्णविशिष्टपटो येन तं विद्युत्सं-
घातवत् पिङ्गलं शाखान्तरे शाखामध्ये लीनं हनुमन्तं दृष्ट्वा च-
लितमानसाभवदिति सीतेति च शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०-ततः शाखान्तरे लीनमित्यादि श्लोकद्वयमे-
काव्यम् । दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाश्चलितमानसा
सतीति विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवल्खं वेष्टितधवलवल्खम् तं
पूर्वोक्तम् ॥ १-४ ॥

रा० टी०-सेति । फुल्लाशोकोत्करवदाभासो यस्य तं तप्त-
चामीकरेक्षणं तप्तस्रवणवर्णवस्त्रेवविशिष्टं हनुमन्तं ददर्श निर-
न्तरमवल्लोके ॥ २ ॥

रा० टी०-सेति । विनीतवत् आविनीतोक्त्या अवस्थितं
हरिश्रेष्ठं दृष्ट्वा परमं विस्मयं गता मैथिली चिन्तयामास ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-वानरस्य निर्धारणे षष्ठी जातावेकवच-
नम् वानराणां मध्ये इदं सत्त्वं जीवः, भीमं प्राकृतप्राणि-
भयावहम्, अत एव तैर्दुरासदं दुर्निरीक्ष्यं चेति मत्वा पुनरापि
मायैवेयमिति भयान्मुमोह ॥ ४ ॥

रा० टी०-चिन्ताकारमाह-अहो इति । वानरस्य इदं
सत्त्वं शरीरं भीमं रक्षसां भयंकरम् अत एव दुरासदं प्रहीत-
मशक्यम् अत एव दुर्निरीक्ष्यमिदमिति मत्वापि पुनर्मुमोह
रामातिस्मृत्या वैचित्यं प्राप । एवोऽप्यर्थे ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-अथ भयमोहिता सती भृशं करुणं दर्शनं
विललाप । विलापप्रकारः-रामेत्यादि ॥ ५ ॥

रा० टी०-विललापेति । भयमोहिता भयं मोहितं
यया सापि सीता दुःस्वार्ता सती भृशं विललाप ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-मन्दमन्दस्वरा । अस्य देवगत्या वास्त-
वत्वे राक्षस्यो मा जानन्वित्यतिमन्दस्वररोदनम् । विनीत-
वद्विनीततयोपस्थितम् । स्वप्नः जाग्रत्कल्पः स्वप्न इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०-रुरोदेति । मन्दस्वरा सती मन्दं मन्दं रुरोद
अर्थं पृथक् । मन्दस्वरेत्यनेन वानरं राक्षस्यो न जानन्वित्य-
भिप्रायः सञ्चितः । सेति । विनीतवदुपागतं हरिवरं दृष्ट्वा स्व-
प्नोऽयमिति चिन्तयामास तर्कयामास । अर्धद्वयमेकाव्यम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-रुरोदेत्यर्थम् । मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमि-
दमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥ ६ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-स्वप्नत्वचिन्तापूर्वकमेव पुनर्दर्शनमुपपन्न-

१ अर्धमेतत् गो. भास्ति । २ रूपमिति गो. पाठः । ३ बहुषेति गो. पाठः । ४ तमिति गो. पाठः । ५ श्रेष्ठमिति गो. पाठः । ६ उपस्थितमिति
गो. पाठः । ७ अुञ्जति गो. रा. पाठः ।

सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता ।
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैवं विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥
 स्वप्नो मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः शास्त्रामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
 स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्म जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥
 स्वप्नो हि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
 सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥
 रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ।
 तस्यानुरूपं च कथां तदर्थामेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥

स्यति—सेति । किमिदं वाक्यं राक्षस्यः श्रुतवत्य इति परितो-
 वीक्षमाणा सा पृथुभ्रमं वज्रप्रहाराद्वक्रं यस्य तम् । शास्त्रामृ-
 गेन्द्रस्य यथोक्तकारमाज्ञाकरम् । यद्वा यथोक्तवेष्टिताञ्जन-
 वन्नायाकारम् छान्दसो ह्रस्वः पिङ्गप्रवरं कपिश्रेष्ठमिति
 निश्चयेन ददर्श ॥ ७ ॥

रा० टी०—सेति । पृथु अधिकं भ्रमं वज्रेण कृतव्रणं वक्रं
 यम् तं मृगेन्द्रस्य सूर्यावस्य यथोक्तकारम् अज्ञापितमात्रकारकं
 पिङ्गप्रवरं वानरश्रेष्ठं महार्हं वातात्मजं वीक्षमाणा सा सीता
 ददर्श केनोक्तमिति विचारयामास ॥ ७ ॥

गो० टी०—सेति । वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुन-
 रनुकूलोऽयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भ्रुग्वक्रं वक्रसुखम् यथो-
 क्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सा तं कपिरूपं रावणमित्येव समीक्ष्य
 भृशं विसेंज्ञा चित्तक्षोभाद्गतासुकल्पेव ॥ ८ ॥

रा० टी०—सेति । सा सीता तं हृत्प्रमत्तं समीक्ष्य राव-
 णत्वेन वितर्क्य गतासुकल्पा गतप्राणसदृशी भृशमत्यन्तं
 विपन्ना चेष्टारहिता बभूव चिरेण किञ्चिद्विलम्बतः संज्ञां प्रति-
 लभ्य विचिन्तयामास ॥ ८ ॥

गो० टी०—सा तमिति । विसेंज्ञा मूर्च्छिता । गतासु-
 कल्पा मृतप्रायाः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रति-
 लभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवानरवेषदर्श-
 नेन मूर्च्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—एवं चिन्तयामासेत्यत्रैवशब्दार्थः—स्वप्न
 इत्यादि । दृश्यमानोऽयं स्वप्नो मया विकृत एव दृष्टः । कुत-
 स्तत्राह—शास्त्रामृग इत्यादि । एवं दुःस्वप्नं मत्वा स्वस्ति प्रार्थ-
 यते । जनकस्य तद्वन्द्यस्य ॥ ९ ॥

रा० टी०—विचिन्नाकारमाह—स्वप्न इत्यादिभिः ।
 विकृतः चित्तविकारेणोत्पन्नः शास्त्रगणैर्वचनसमूहैर्निषिद्धः शा-
 स्त्रामृगः शास्त्रामृगदर्शनादिमयः अयं स्वप्नो मया दृष्टः एतेन
 स्वप्नश्रेष्ठमनिष्टकारको भविष्यतीति सूचितम् । दुःस्वप्नजनि-
 तारिष्टनिवारणाय—रामादयं स्वस्त्यस्तु ॥ ९ ॥

गो० टी०—स्वप्न इति । स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वान-
 रदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः । ९ ॥

१०] ति० टी०—अथ स्वप्नहेत्वभावात्त्रायं स्वप्न इत्याह—
 स्वप्नो हीति । स्वप्नस्य निद्रामूलत्वान्निद्रायाश्च सुखमूलत्वात्त्राम-
 वियोगेन च मे सुखाभावादिति भावः ॥ १० ॥

रा० टी०—स्वप्नकारणाभावादयं न स्वप्न इति निश्चित्याह
 स्वप्न इति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन तेन रामेण यतोऽहं विहीना
 अतो मे सुखं नास्ति अत एव शोकेन दुःखेन च पीडितायाः
 मे निद्रा नास्ति अत एव अयं वानरदर्शनादिः स्वप्नो न कार-
 णाभावात्कार्यत्वासंभव इति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

गो० टी०—एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संप्राप्य पुनर्याथावय-
 माह—स्वप्नोऽपीति । स्वप्नाभावे हेतुमाह—नहि मेऽस्ति
 निद्रेति । निद्राभावे हेतुः—शोकेनेत्यादि । एवं प्रतिबन्धकेन
 निद्राभावस्य सुखं सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह—सुखं
 हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सदा रामेति विचिन्त्य वाचा तमेव
 बुवन्त्यहं तस्य चिन्तनादेरनुरूपं यथा तथा शृणोमि । श्रूय-
 माणां च कथां तथा तेन प्रकारेण तदर्थामेवं चिन्ताश्रु-
 पार्थामेव पश्यामि ॥ ११ ॥

रा० टी० ननु एवं दुःखप्राप्तौ कथं तव जीवनमित्यत
 आह—रामेतीति । तं राममेव बुद्ध्या विचिन्त्य संस्मृत्य
 सदैव रामेति रामेति ब्रुवती अहं तस्य रामस्य अनुरूपं
 योग्यं वस्तु प्रपश्यामि विचारयामि मनसा रामाय समर्पयामी-
 त्यर्थः । तदर्थं रामबोधिकां कथां वचनं शृणोमि एतेनेदमेव
 मम जीवनमिति सूचितम् । कथां शृणोमीत्यस्य नाप्रसिद्धिः
 त्रिजट्टया कदाचिदागतविभीषणाद्युचरीभिश्च रामकथायाः कथ्य-
 मानत्वात् ॥ ११ ॥

गो० टी०—रामेति । सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राम-
 मेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपं विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूप-
 णां कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम्
 उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः ।

अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्रतसर्वभावा ।

विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा गृणोमि ॥ १२ ॥

मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्यापि वितर्कयामि ।

किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥

नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ।

अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

तस्याह्रूपां रामकीतनस्याह्रूपां । तदर्थां स रामोऽर्धोभि-
धेयो यस्याः ताम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—उक्तमेवार्थं विटणोति—अहं हीति ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं शोचसीत्यत आह—अहमिति ।
तं राममेव विचिन्तयन्ती अहं मनोभवेन मनोनिष्ठभावनया-
तस्य रामस्य यद्यपि पश्यामि शृणोमि च तथापि तद्रतसर्व-
भावा तस्मिन् रामे गतः सन्निरिष्टः सर्वः प्रत्यक्षादिना संपादितो
भावो भावना यस्याः साऽहमद्य पीडितास्मि एतेन प्रत्यक्षतो
रामलाभमन्तरा दुःखनिवृत्तिर्न भविष्यतीति सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं विटणोति—अहं हीति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अथ मनोरथमात्रमेतदिति संभाव्य
तदपि नेति निश्चिनोति—मनोरथ इति । मनोराज्यमित्यर्थः ।
स त्रेत्याह—तथापीति । तथैवेत्यर्थः । यथा मनोरथोऽनोतोऽर्धस्तं
तथैव बुद्ध्यापि निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्त्यापि विषयीकृतं
तर्कयामि । मनोराज्यं संकल्पविकल्पपरं चञ्चलवृत्तिरूपम्,
बुद्धिस्तु निश्चयात्मिका स्थिरा चेति विरुद्धमित्यर्थः । ननु तर्हि
मनोराज्यस्वमेवास्वितरदेवारोपितं तत्राह—किं कारणमिति ।
मनोराज्यत्वाभाव इति शेषः । उत्तरं तस्य हि मनोराज्यभू-
तार्थस्य नास्ति रूपमह्रूपाहं रूपं नास्तीति हि प्रसिद्धम् ।
प्रकृते तु दृश्यं रूपमस्तीत्याह—सुव्यक्तेति । यो मां वदति
सुव्यक्तरूपो दृश्यते सुव्यक्तरूपं च वदति यत इत्यर्थः ।
मनोराज्यार्थो दृष्टनद्यो बाह्येन्द्रियजस्थिराह्रूपाभावानहः । अतो वा-
स्तव एवायमिति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु स्वामिकत्वाभावेऽपि मनोरथोऽयं भवेदि-
त्यतो निराकुर्वन्ती आह—मनोरथ इति । अयं मनोरथः स्यात्
इति चिन्तयामि तर्क्यापि तथापि बुद्ध्या निश्चयात्मकान्तःकर-
णवृत्त्या वितर्कयामि विचारेण निश्चिनोमि । तदाकारमाह

तस्य मनोरथस्य रूपं चकारिण वचनाद्यपि नास्ति अयं वान-
रस्तु सुव्यक्तरूपः सन् मां वदति अतः किं किमपि कारणं मनो-
रथस्त्वे हेतुर्नास्ति ॥ १३ ॥

गो० टी०—मनोरथ इति । प्रथमम् इदं रामनामकथयि-
तृदर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि
तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि मनोरथो न
भवतीति विचारयामि किं कारणमिति चेतस्य मनोरथस्य
रूपं नास्ति अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च त-
स्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एवं इतुमद्वचसो वास्तवत्वं निर्णयान्-
नाप्तप्रणीतत्वेन मिथ्यार्थकत्वस्यापि संभवात्तद्व्याहृत्यै देवा-
न्प्रणमति—नमोऽस्तिवति । वाचस्पतित्वेन वाचः सत्यत्वसं-
पादनयोग्यता । वज्रिणोऽपि वृहस्पतितः सत्यवायूपशब्दपारा-
यणग्रन्थरूपमन्त्रलाभात्तदुपासकत्वेन वाचः सत्यत्वसंपादन-
योग्यता । स्वयंभुवे सत्यादिरूपब्रह्मणे । वामाधिष्ठानृदेवतान्वा-
च्चाग्रये नतिः ॥ १४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणार्थलंके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—नम इति । अनन वनौकसा ममाग्रतोऽयं यदुक्तं
तत्तथास्तु अन्यथा न भवेत् एतदर्थमेव वाचस्पत्यादिभ्यो
नमोऽस्तु ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरामणौ
सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—अनेनोक्तं सत्यमस्तिवति देवताः प्रार्थयन्ते—नम
इति । हुताशनाय च अग्रये च ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमपणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्मां निश्चितसीतावोऽपि हनुमांस्तन्मुपाच्छुभ्रुषुः सुरस्त्रीत्वादिनानाविकल्पैः प्रथपूर्वकं सीताऽसि तर्ह्याचक्ष्वेति पृच्छति । रावण-
कृतस्वापहरणान्तं निखिलवृत्तं निवेदयन्ती सीता रावणेन निश्चितमारणस्य मासद्वयावशेषस्तदवधिमोचनाभावे स्वयमेव जीवितं
त्यक्ष्यामीति प्रतिजानीते ।

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्द्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेपः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥
तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्भारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ ३ ॥
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥
सुराणामसुराणां च नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किंनराणां च का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥
किं नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥
[का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ।]
कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—स इति । अत्युर्ध्वंशाखातः सीतासंमुख-
शाखायामवतीर्य द्रुमशब्दस्तदवयवपरः अत एवाग्रे 'द्रुमा-
श्रितम्' इति वक्ष्यति । कृपणो मातुः सीताया दुःखदर्शनाहीनः ।
दुरात्प्रणिपत्य तत उपसृत्य सर्मापमागत्य ॥ १ ॥

रा० टी०—जानकीवचनश्रवणानन्तरकालिकं हनुमद्-
तान्तमाह-स इत्यादिभिः । विद्रुमप्रतिमं विद्रुमसदृशमाननं
यस्य स हनुमान् शिरसि अञ्जलिमाधाय भूत्वा मधुरया गिरा
अब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—सोऽवतीर्येत्यादि । स राक्षसीषु सप्ताष्ट ल-
ब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थवदर्शनेन दीनः । जान-
त्रपि वेदेद्येव वाचयितुमब्रवीत् ॥ १-२ ॥

२] ति० टी०—राक्षसीनां निशाजागरतो निद्राजाल्या-
त्रिजटास्त्रश्रवणजन्यभयेनात्मत्राणाय सीतेकशरणत्वेनोपेक्ष-
णाच्च दैवाणुग्रहान्वाप्रत्यहः सीताहनुमतोः संल्प इति बोध्यम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अथ लिङ्गैः सीतेति निश्चयेऽपि तयैव-
साक्षाद्वाचयितुमजानान इव पृच्छति—का न्विति ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्दृशनाकारमाह—केत्यादिभिः । द्रुमस्य शा-
खावमलम्ब्य या त्वं तिष्ठसि सा त्वं काऽसि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—विप्रकीर्णं भिन्नघटादिव प्रसृतम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—किमिति । विप्रकीर्णं स्फुटितघटादिभ्यो निःसृ-
तस्रदकमिव नेत्राभ्यां वारि किमर्थं स्रवति ॥ ४ ॥

गो० टी०—किमर्थमिति । तव नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रुयो-
गाहाभ्याम् किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय यद्वा किमर्थं किं
चेतासि कुन्वा । पुण्डरीकेत्यादि । हन्तैतत्सौन्दर्यं प्रणयिना
रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—का न्वित्यादिश्लोकद्वयोक्तार्थस्यैव प्रपञ्चः—
सुराणामिति । सुरादिजातिमध्ये त्वं का किंजातीया ॥ ५ ॥

रा० टी०—सुराणामिति । हे शोभने ! सुरादीनां मध्ये
त्वं का भवसि रुद्राणां मरुतां वा मध्ये का त्वं भवसि । ननु
त्वमेव विचारयेत्यत आह—मे मम तु वसुनामग्नीनां देवता त्वं
प्रतिभासि । किंच सुराद्यन्यतमानां का काचित् देवता त्वं मे
प्रतिभासि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—सुराणामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी । का त्वं
कस्य संबन्धिनीत्यर्थः ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—देवता प्रतिभासि दिव्यरूपलक्षणवत्त्वा-
दिति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कान्त्या रोहिणीत्वाशङ्का । श्रेष्ठैः सर्व-
गुणैरधिका । एतदग्रे 'का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दित-
लोचने' इत्यर्थं प्रक्षिप्तम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्रापि दृढतरगमकाभावादाह—किमित्यादि-
भिः । विबुधालयात् पतिता अत एव चन्द्रमसा हीना
ज्योतिषां श्रेष्ठा रोहिणी किं त्वमसि ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—कोपाद्वेति । तत्रापि किं न्विति संब-
ध्यते । कोपादिना वसिष्ठं कोपयित्वेद्वागता कल्याण्यरुन्धती
किं तु वासि । पातित्रत्यादरुन्धतीत्वशङ्का ॥ ८ ॥

रा० टी०—केति । हे अनिन्दितलोचने । अस्माद्धोकात्
अहं परोक्षं देशं गतं प्राप्तं त्वं प्राकृतभिरं जनं या त्वमनुशो-
चसि सा त्वं काऽसि ॥ ८ ॥

रा० टी०—कोपादिति । कोपात् यदि वा मोहात् भर्तारं
वसिष्ठं कोपयित्वा गता त्वमरुन्धती वासि ॥ ९ ॥

को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे । अस्माल्लोकादसुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥
 रोदनादितिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि । न त्वा देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ १० ॥
 व्यञ्जनानि ^३हि ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये । महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ ११ ॥
 रावणेन जनस्थानाद्ब्रह्मात्प्रमथिता यदि । सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १२ ॥
 यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेपस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १३ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता । उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः । स्तुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १५ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः । सीतेति ^४नाम्ना चोक्ताऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥
 समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । सुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७ ॥
 ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

गो० टी०—का त्वमिति । हे कल्याणि ! त्वं का । अनिन्दितलोचने ! त्वं का भवतीति योजना ॥ ८ ॥

गो० टी०—कोपाद्धेति । वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्रापि पतिता विबुधाख्यादित्यनुपपद्यते । नासीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ ९ ॥

९.] ति० टी०—अथ शोककारणं पुत्रादिवियोगोऽन्यद्वेति पृच्छति—को नु पुत्र इति । अस्माल्लोकादसुं लोकं परलोकं गतं यं त्वमनुशोचसि स पुत्रादिः को न्विति योजना ॥ ९ ॥

रा० टी०—क इति । ते पुत्रादिः कः । अर्धं पृथक्—रोदनादिति । रोदनादिना त्वां देवीं देवस्त्रियं न मन्ये किंतु राज्ञो रामस्य संज्ञावधारणात् अत्यन्तं नामग्रहणात् यानि व्यञ्जनानि बोधकानि ते लक्षणानि असाधारणचिह्नानि लक्ष्ये तेभ्यश्च भूमिपालस्य निखिलब्रह्माण्डाधिपतेः रामस्य महिषी राजकन्या जनकराजपुत्री च मे मम मता निश्चिता । श्लोकद्वयं संमिलितान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—को न्विति । अमुं लोकं गतम् । यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं भर्तारं वाऽनुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि पाठः । तस्मात् स्वर्गादसुं मनुष्यलोकं गता या त्वमनुशोचसि तस्यास्ते का वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥

१०.] ति० टी०—इदानीं देवयोनिस्त्वशङ्कां स्वयमेव निवर्तयति—रोदनादिति । अशुसंबन्धो भूस्पर्शश्च देवानां नास्तीति श्रुतम्, तद्भ्रतृत्वात् देवीं न मन्ये । किं च राज्ञो रामस्य संज्ञावधारणात्प्रामग्रहणात् ॥ १० ॥

गो० टी०—रोदनादिति । देवीं देवस्त्रियम् । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणम् राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

११-१२.] ति० टी०—भूमिपालस्य रामस्य महिषीति मे मतिः, यतो व्यञ्जनानि राममहिषीत्वप्रकाशकानि ते साञ्ज-

द्विकलक्षणानि च लक्ष्ये, अतो रावणेन जनस्थानाद्ब्रह्मात्प्रमथिता प्रमथ्य हता यदि सीता त्वं तदा पृच्छतो ममाचक्ष्व तत्त्वं ब्रूहि । ते भद्रमस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—व्यञ्जनानीति । व्यञ्जनानि स्तनजपनादीनि । व्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमंशुष्ययवेऽपि च इति विभक्तः । लक्षणानि, शुभावतरंरेखादिमासुद्विकलक्षणानि ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—रावणेनेति । जनस्थानात् रावणेन प्रमथिता सीता यदि त्वमसि तदा पृच्छतो मे आचक्ष्व ॥ १२ ॥

१३-१५.] ति० टी०—अनुक्तेऽपि त्वस्वरूपनिश्चयो ममास्तीति प्रोक्त्वाह—यथा हीति । अपरोक्षानुभवविषयमित्यर्थः ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा यथावत् तव दैन्यं वियोगदुःखजनितदीनता अतिमातृपं मातृपानतिक्रान्तम् अत्यदृष्टमित्यर्थः तव रूपं च तपसा अन्वितस्तव वेपथ्व अस्तीति शेषः अतस्त्वं राममहिष्येव ॥ १३ ॥

गो० टी०—यथेति । यथा यादृशम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—सेति । सा सीता तस्य हनूमतो वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता सती द्रुमाश्रितं हनूमन्तुवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—सेति । द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् । सौवर्तीयंति द्रुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा पूर्वमग्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तद्ब्रह्मनाकारमाह—पृथिव्यामित्यादिभिः । विदितात्मनः प्रख्यातस्वरूपस्य राजसिंहानां मुख्यस्य दशरथस्य स्तुषाऽहमस्मि ॥ १६ ॥

गो० टी०—पृथिव्यामिति । शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुजीवत्सु न मे शत्रुरो जीवितवान् । स चेदिदानीं वर्तते कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुयामिति भावः ॥ १६ ॥

१६-१८.] ति० टी०—अहं नाम्ना सीता इति ॥ १६-१८ ॥
 रा० टी०—दुहितेति । महात्मनो जनकस्याहं दुहिता

१ अथमेतद् कोपाद्धेतिव्यस्यत्प्राक् १०. पाठः । २ त्वमिति गो.रा. पाठः । ३ चेति गो. पाठः । ४ अपहृतेति गो.पाठः । ५ प्रतापन इति गो. पाठः । ६ च नाम नाम्नाहमिति गो. पाठः ।

तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २० ॥
 यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २१ ॥
 स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २२ ॥
 ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ॥ २३ ॥
 स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृह्णातवान् ॥ २४ ॥
 दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सैत्यं ब्रूयान्न चानृतम् । अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥
 स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः । विस्ज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥

सीतेति नाश्ना उक्ता जनैरभिहिता रामस्य भार्याऽहम-
 र्माति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०-दुहितेति । सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः
 प्रसिद्धो ॥ १७ ॥

रा० टी०-समा इति । मातृषान् मनुष्यसंबन्धिनो भोगान्
 पदार्थान् भुञ्जानाऽहं राघवस्य निवेशने द्वादश समाः वर्षाणि
 अवसामिति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०-समा इति । अहम् एतादृशावस्था अहम्
 तत्र मम अश्वरघुहे द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् अत्यन्तसं-
 योगे द्वितीया । तन्नात्रिंशन्नैकरूपभोगभोक्तृत्वमुच्यते । मातृषा
 नित्येन नास्मनो मातृपत्वं स्वाभाविकमिति सूच्यते । भोगान्
 भुञ्जाना अनुभवन्ती काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि
 सक्चन्दनादीनि तेषां समृद्धं समृद्धिः भावे निष्ठा तदस्या-
 स्तीति सर्वकामसमृद्धिर्ना । “ अत इति उच्यते ” इति इतिप्र-
 त्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः तत्र त्रयोदशे वर्षे इक्ष्वाकुन-
 न्दनं राममभिषेचयितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । राघवस्याभिषेचने संभ्रियमाणे
 सति कैकेयी भर्तारमब्रवीत् ॥ १९ ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । संभ्रियमाणे संभारान् संपाद-
 यति सति । राघवस्याभिषेचने रामाभिषेकनिमित्तम् । देवी
 महिषी ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-प्रत्यहं यन्मम भोजनं भोज्यं वस्तु
 तत्र पिबेयं न खादेयमित्यन्वयः ॥ २० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नेति । एष रामाभिषेकः
 मम जीवितस्यान्तः अतः यदि रामोऽभिषिच्यते तर्हि प्रत्यह
 प्रतिदिनं यन्मम भोजनम् उदरं प्रापण्यायं तत् न पिबेयं न
 खादेयम् ॥ २० ॥

गो० टी०-न पिबेयमित्ति । भुज्यत इति भोजनं खाद्यं
 पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धि यत् भोजनं
 तत्र पिबेयं न खादेयम् एषः अयमभिषेकः जीवितस्यान्तश्च ॥ २१ ॥

२१-२२] ति० टी०-तदेवाद्यरे युद्धे वरदारूपम् ॥ २१-२२

रा० टी०-यदिति । यत् तत् औदार्यपोषकत्वेन अनु-
 त्तमं वाक्यं त्वया उक्तं तत् वितथं व्यर्थं न कार्यमतो राघवो
 वनं गच्छतु ॥ २१ ॥

गो० टी०-यत्तदिति । तत्पूर्वाक्ते यद्वरदारूपं वाक्यं
 तत्र वितथं कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । सत्यवाक् स राजा देव्याः वरदान-
 मनुस्मरन् सन् क्रूरं वियोगबोधकत्वेन यातुकम् अत एव
 अप्रियं कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २२ ॥

गो० टी०-स इति । देव्या संबन्धि स्वकृतं वरदानं
 स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २३ ॥ २४ ॥

२३] ति० टी०-राज्यमयाचत । भरताय दातुमिति
 शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तस्मात् हेतो रुदन् राजा
 ज्येष्ठं पुत्रं राज्यं वनराज्यमयाचत ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अभिषेकादपि परमधिकं प्रियं यथा
 भवति तथा मनसा पूर्वमङ्गीकृत्य वाचाप्यङ्गीकृतवान् ॥ २४ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः अभिषेकात् परमधिकं
 प्रियं पितुर्वचनं पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य वाचापि प्रति-
 गृह्णातवान् ॥ २४ ॥

गो० टी०-स इति । अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्वचनं विना
 स याचनारूपं पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा
 प्रतिगृह्णातवान् । मनःपूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०-सीता रामं स्तौति-दद्यादिति ॥ २५ ॥

रा० टी०-दद्यादिति । यो रामः यत् दद्यात् तत् जी-
 वितहेतोरपि न प्रतिगृह्णीयात् स रामः उत्तरीयाणि राज्यं
 च मनसा विस्ज्य त्यक्त्वा समादिशत् वनगमनबोधकवचन-
 मकथयत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-समादिशद्बहुप्रकारं रक्षणाय निवे-
 दितवान् ॥ २६ ॥

गो० टी०-स इति । उत्तरीयाणि वासांसि । जनन्यै

साऽहं तस्याग्रतस्नूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । नहि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥
 प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्भिनन्दनः । पूर्वजस्यानुयात्रार्थं कुशचीरैरलंकृतः ॥ २८ ॥
 ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्यं दृढव्रताः । प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ २९ ॥
 वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसापहता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३० ॥
 द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ३ ॥
 अन्यापि श्रीमद्रामायणे बान्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

स्वप्रश्रय्य ममुचितोत्तरप्राप्त्या स्वस्मिन्नानभ्यां आश्वासं संभावयन् हनुमानस्वस्य रामदूतत्वं निवेदयन्नामलक्ष्मणकूर्कशालप्रश्नान्निवेदयति । पादाभिवादनार्थं मभीपमुपसर्पन्तं हनुमन्तं वेवान्तरितं रावणं मन्वाना सीता विनिन्दति । स्वस्मिन्वयणत्वशङ्कां निराकरिष्णुर्हनुमानस्वस्य सुप्रीयसचिवत्वं हनुमदिति नाम च निवेद्य स्ववचःश्रद्धेयत्वे प्रार्थयते ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरिपुंगवः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

कौसल्यायै । मां समादिशस्व तत्रिक्रमे त्वया स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

२७-२८] ति० टी०-तस्याग्रतः प्रस्थिता वनचारिणी । अभूवमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-सेति । तेन रामेण हीनाया यस्या मे स्वर्गेऽपि वासो न रोचते साऽहं वनचारिणी सती तस्य रामस्य अग्रतः प्रस्थिता ॥ २७ ॥

गो० टी०-साऽहमिति । अग्रतः प्रस्थाने हेतुमाह-न हीनि ॥ २८ ॥

रा० टी०-प्रागिति । सौमित्रिः पूर्वजस्य रामस्यानुयात्रार्थं प्रागेव कुशचीरैरलंकृतोऽभवदिति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०-प्रागेवति । प्रागेव यद्यपि रामानन्तरमेव लक्ष्मणेन हुमचीरादिरुक्तीकारः तथापि तस्य त्वरातिशयव्यञ्जनाय नयोक्तिः । महाभागः अहं सर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञासारेण सर्वविधैर्कुर्यंकरणोचिताभिप्रेकविप्रहेतुभाग्यसंपन्नः सौमित्रिः । मृष्टभ्रतं वनवासयेत्युक्तवत्याः गर्भे संजातः भिनन्दनः स लक्ष्मणः सर्वविधैर्कुर्यंकरतेत्युक्तकूलैरभिनन्दनीयः । पूर्वजस्येत्यादि । रामकैऽन्यौऽरूपत्वेन हुमचीरादीनामलंकरणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

२९-३०] ति० टी०-भर्तुरादेशस्य पुरा अदृष्टमिति छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-ते इति । भर्तुः पादपितृदर्शस्य आदेशमात्रं बहुमान्य अत्यन्तं सत्कृत्य पुरा पूर्वमदृष्टं वनं वयं प्रविष्टाः स्म ॥ २९ ॥

गो० टी०-ते वयमिति । पुरादृष्टं पूर्वमदृष्टम् । अत्र गम्भीरशब्देन हुमप्रवेशत्वं दर्शनशब्देन स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-वसत इति । दण्डकारण्ये वसतः तस्य रामस्य भार्याऽहं रक्षसापहता ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-जीवितानुग्रहो जीवितानुग्रहकरः कालः कृतः परिच्छिन्नः ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामामिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके बान्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-द्वाविति । [द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं ते जीवितं त्यक्ष्यामि त्याजयिष्यामीति वदतेति शेषः ?] तेन रक्षसा द्वौ मासौ मे जीवितानुग्रहः जीवनावधिरित्यर्थः कृतः । किंच द्वौ मासौ जीवितानुग्रहः कृतः अतः ततः ताभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं जीवितं त्यक्ष्यामि रामानामगमे त्यक्तुमिच्छामि ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्बान्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-द्वाविति । द्वौ मासौ द्विमासरूपः कालः मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्रहकरः जीवितधारणादुक्तः कृतः । त्यक्ष्यामि स्वयमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

१] ति० टी०-दुःखाद्दुःखाभिभूताया इत्यल्लगार्थः । दुःखपरंपराखिन्नाया इत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-सीतावचनश्रवणानन्तरकालिकां हनुमदुक्तिमाह-तस्या इत्यादिभिः । दुःखाभिभूतायाः तस्याः सीताया वचनं श्रुत्वा दुःखाद्दुःखं प्राप्य हनुमान् सान्त्वं सान्त्वनमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-तस्या इत्यादि । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ १ ॥

अहं रामस्य संदेशाद्देवि द्रुतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यो ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः । कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥
 सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः । प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥
 कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥
 तयोः समागमे तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताद्भुता । परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्माहृतात्मजः । सीतायाः शोकतैस्त्रायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति । तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥

२] ति० टी०—तव समीपमिति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—अहमित्यादिभिः । रामस्य द्रुतोऽहं संदेशाद् हेतोः तव समीपमागतः । अर्थं पृथक् । ननु कः संदेश इत्यत आह—वैदेहीत्यादिभिः । हे वैदेहि ! कुशली रामः त्वां कौशलं स्वकुशलमब्रवीत् अकथयत् किंच त्वां त्वत्-कौशलमब्रवीत् अपृच्छत् । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥

गो० टी०—अहमिति । तव द्रुतः त्वां प्रति प्रेषितो द्रुतः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—ब्राह्ममखं यो वेद । अनेन सर्वाङ्गपारग-त्वञ्चकम् । तदब्रुवताया ब्रह्मणः सर्वजगत्समष्टित्ववत्तदब्र-व्यापि सर्वाङ्गसमष्टित्वाद् । वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपारग-त्वम् वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्गपारगत्वञ्चकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—इवांतिशयेन पुनरपि तदेवाह—य इति । वेदविदां वरः अत एव ब्राह्ममखं वेदांश्च यो वेद स रामः कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—य इति । वेद वेत्ति । वेदविदां वेदार्थज्ञान-वताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । लक्ष्मणोऽभिवादनं ते कृत-वान् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—संहृष्टसर्वाङ्गी पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥

रा० टी०—सेति । सा सीता तयोः रामलक्ष्मणयोः कुशलं निशम्य प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी सती हनूमन्तमब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—सेति । प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्या पुलकितस-र्वाङ्गी ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—असंभावितमपि रामप्रसङ्गं जीवितथा-रणेन प्राप्तत्वात्तत्संवादिनां लौकिकीं गाथां स्तौति—कल्या-णीति । गाथायाः संवादित्वदर्शनजो हर्षो बतत्यनेन सूच्यते । कल्याणी सत्यार्थेति मा मां प्रतिभाति । मज्ज्ञानविषया भव-तीत्यर्थः । गाथां पठति—पठतीति । जीवन्तमेवेत्येव, अतो बहुदुःखं सोढुऽपि जीवितव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कल्याणीति । जीवन्तं नरं

जनं वर्षशतादपि आनन्दः एति प्राप्नोति इयं लौकिकी गाथा कल्याणी सत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—दुःखबाहुल्येऽपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्याः देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति । कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्षशतादपीत्यन्ते इतिकरणं बोध्यम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तस्मिन्स्तस्मिन्काले रामलक्ष्मणकुशलवचः-श्रवणकाले तयो रामलक्ष्मणयोः समागमकाल इव सीताया-स्तेन वचसाऽद्भुताचिन्त्यस्वरूपा प्रीतिरुत्पादिता । किं च तयोः सीताहनूमतोस्तस्मिन्समागमे परस्परस्याद्भुता प्रीतिरुत्पादिता देवी वृष्टेति हनूमतः प्रीतिः रामद्रुतो वृष्ट इति देव्याः प्रीतिः अतस्तौ विश्वस्तौ भूत्वा परस्परेणालापं चक्रतुः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तयोरिति । तयोः सीताहनूमतोः समागमे सति अद्भुता प्रीतिः उत्पादिता प्रादुर्भूता अत एव विश्वस्तौ तौ परस्परेणालापं चक्रतुः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तयेति । तथा सीतया । तस्मिन् हनूमति विषये अद्भुता प्रीतिरुत्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमा-णस्य सर्गस्य संप्रदः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—तद्वचनं कल्याणीत्यादिसीतावचनम् । समीपमुपचक्रमे सच्छाखातोऽप्यर्वाचीनां शाखामवरुह्य समीपं गन्तुं यत्नवानभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तस्या इति । तस्याः सीताया वचनं श्रुत्वा हनूमान् समीपमुपचक्रमे जगाम ॥ ८ ॥

गो० टी०—तस्या इति । उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः । प्रापेति वाऽर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—परिशङ्कते परिशङ्कते स्म । रामकुशल-कथनेन विश्वस्तापि रावणमायाबाहुल्यस्मरणेनावि-भासादिति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—यथेति । हनूमान् यथा यथा समीपमुपसर्पति तथा तथा सीता रावणं परिशङ्कते ॥ ९ ॥

गो० टी०—यथा यथेति । रावणं परिशङ्कते—रामकु-शलकथनेन संजातरावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अहो धिगिधैकृतमिदं कथितं हि यदस्य मे । रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥
तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककर्षिता । तस्याभेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥
[हेतुमानतिदुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ।]
अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् । सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १२ ॥
तं दृष्ट्वा वन्दमानं च सीता शशिनिमानना । अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्रस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् । उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् । जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः ॥ १५ ॥
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर । संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते । पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ १८ ॥

१०] ति० टी०—यदस्य यदनेन कथितं कथनं कृतं वार्ता कृता इदं धिगिधैक कथितमिति भावे निष्ठा । तत्र हेतुमाह—रूपान्तरमिति । यः पूर्वं मायाया मामपाहरत्स एव रावणो रूपान्तरं प्राप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—परिशङ्कास्वरूपमाह—अहो इति । रूपान्तरमुपागम्य प्राप्य स रावण एवायं हि यदि तदा अस्य अनेन यत् कथितं कथनम् इदं कृतं तत् अहो आश्चर्यं धिक् धिक् च ॥ १० ॥

गो० टी०—अहो इति । मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अत्रचितं कृतम् इदम् अनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदहेतुमाह—रूपान्तरमिति । वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अशोकस्य अशोकवनस्थं शिंशपादृक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तामिति । तां गृहीताम् अशोकस्य अशोकवनिकास्थं शिंशपायाः शाखां विमुक्त्वा विमुच्य शोककर्षिता सीता तस्यां पूर्वमध्यासितायां धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तामशोकस्येति । यद्यपि पूर्वं शिंशपाशाखावलम्बनशक्तं तथापि शिंशपाशाखा अशोकसंवलितेति क्वचिच्छिद्यपेक्ष्यते क्वचिदशोक इति अतो न कश्चिदोषः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—तां धरण्युपविष्टामवन्दत नमस्कृतवान् । एनं दृष्ट्वा भयसंत्रस्ता भूयो पुनरेनं नापश्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—अवन्दतेति । ततोऽनन्तरं महाबाहुर्हेतुमान् तां जनकात्मजाम् अवन्दत शङ्कापनयनाय वन्दनामकरोत् सा सीता तु भयसंत्रस्ता रावणशङ्काजनितभययुक्ता सती एनं हनमन्तं भूयो न उदैक्षत ॥ १२ ॥

रा० टी०—तामिति । वन्दमानं तं हनमन्तं दृष्ट्वा दीर्घमुच्छ्रस्य मधुरस्वरा सीता अब्रवीत् ॥ १३ ॥

गो० टी०—हेतुमानिति । भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—भूयः संतापं यदुत्पादयसि तन्न शोभनम् १४ रा० टी०—वचनकारमाह—मायाभित्यादिभिः । मायां कपयं प्रविष्टः आभितः सन् मायावी स्वयं रावणस्त्वं यदि भूयः संतापयस्वत्पादयसि तर्हि तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—मायामिति । मायावी स्वत एव मायावान् । “अस्मायामेधास्रजो जिनिः” इति त्रिनिप्रत्ययः । इदानीं मायां प्रविष्टः आभितः स्वयं रावणः सन् मम संतःपञ्चत्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्संतापोत्पादनं ते न शोभनम् । तत्राप्यभीष्टविरहसंतापो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

१५-१६] ति० टी०—तत्रैवं रूपकरणमपि सुकरमेवेत्याह—स्वं परित्यज्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—स्वमिति । स्वं राक्षसीयं रूपं परित्यज्य परिव्राजकरूपवान् सन् यो रावणो जनस्थाने मया दृष्टः स त्वं किम् । एवः किमर्थे ॥ १५ ॥

रा० टी०—उपवासेति । उपवासकृशाम् अत एव दीनां क्षीणचित्तां मां सम्यक् तापो यस्मिन् तत् यथा भवति तथा भूयः संतापयसि प्रवर्तयसि तत् न शोभनम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—एवं रावणदौरात्म्याद्धनमन्तं रावणमाशङ्क्य तद्दर्शनजानतमात्मनो मनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति । यन्मया परिशङ्कितं रावणत्वमेतदेवं नयतस्त्वव दर्शनान्मम मनसः प्रीतिरुत्पन्ना । रावणत्वे हि सा नोत्पद्येतेति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—इदानीमनुमानतो नायं रावण इति निश्चित्य पश्चान्तरमाह—अथवेति । हि यतः तव दर्शनात् मम मनसः प्रीतिरुत्पन्ना अतः यत् मया परिशङ्कितं तत्रैवास्ति ॥ १७ ॥

गो० टी०—इनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति । मया यत् परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कृत इत्यत आह—मनस इति ॥ १७-१९ ॥

१८] ति० टी०—तव मयि रामदूतत्वनिश्चयः कथं स्या-

१ दुष्कृतमिति गो. पाठः । २ अर्थमेतदधिकं गो. पाठे । ३ वित्रस्तेति गो. पाठः । ४ नैवाभ्युदैक्षतेति गो. पाठः । ५ भूमिति गो. पाठः । ६ असीति गो. पाठः । ७ संतसामिति गो. पाठः ।

गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर । चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥
 अहो स्वप्नस्य सुवता याहमेव चिराहता । प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥
 स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् । पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नेऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥
 नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् । न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥
 किं तु स्याच्चित्तमोहोऽथं भवेद्वातगतिस्त्वियम् । उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥
 अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः । संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥

दिति चेतत्राह—यदीति । पृच्छामीति । रामकथामिति शेषः ।
 तदेवाह—प्रिया रामकथा हीति ॥ १८ ॥

रा० टी०—यदीति । आगतः त्वं यदि रामस्य दूतः तर्हि
 त्वां रामकथाः पृच्छामि ते भद्रमस्तु ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—चित्तं हरसि चित्तं शिथिलयसि ।
 विश्वासहेत्वसंपादनादिति भावः । रयो नदीवेगः ॥ १९ ॥

रा० टी०—गुणानिति । हे वानर ! मम प्रियस्य रामस्य
 गुणान् त्वं कथय । ननु रामगुणान् न जानामीत्यत आह—नदी-
 कूलं रयो वेग इव मे चित्तं त्वं हरसि एतेन मञ्जितापकर्षकत्वं
 रामगुणज्ञानामेवेति सूचितम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—रामदूतदर्शनं नेदं तदागमनस्यात्रासं
 भावितत्वात्प्रायेणायं स्वप्नेऽथापि मेऽसौ सुखावह इत्याह—
 अहो इति । या चिराहताहमेव राघवेण प्रेषितं वनौकसं
 पश्यामि नाम । अस्वप्नत्वे त्वन्यासामपि दर्शनं स्यादि-
 त्याशयः ॥ २० ॥

रा० टी०—रामदूतागमनस्यासंभवमाशङ्क्याह—अहो इति ।
 स्वप्नस्य सुखता सुखम् अहो आश्चर्यं यतः चिरं बहुकालान् आ-
 हता अन्यत्र प्रापिताऽहं राघवेण प्रेषितं वनौकसं पश्यामि ॥ २० ॥

गो० टी०—इह रामदूतागमनमत्यन्तसंभावितमिति मत्वा
 पुनर्बुद्ध्या शङ्कते—अहो इत्यादिना ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अथ रामादिदर्शनत्वरूपस्वप्नेऽपि मं न
 जायत इति खियति—स्वप्नेऽपीति । मत्सरी मत्सरेण
 मत्समीपं सोऽपि नायातीति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०—स्वप्न इति । मत्सरी सगर्वः सोऽपि प्रायो
 नायातीति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—स्वप्नेऽपीति । स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरम् रा-
 क्षसीमध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोपि निवर्तयितुं क्षम इति वी-
 र्यातिशयोक्तिः । राघवं सहलक्ष्मणम् । विश्लेषदशायासुभयोर्द-
 र्शनात् स्वप्नदर्शनेऽप्युभयोर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीसुभयोर्विश्ले-
 षानौ किं परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते—पश्येयं नावसीदेयम्
 एवमुभयोः स्वप्ने दर्शनेऽपि महद् दुःखं निवर्तेत । कथंचिज्जीवितं
 धारयेयम् । स्वप्नेऽपि मम मत्सरी । महर्षां विज्ञाय राम इव
 स्वप्नेऽपि मयि मात्सर्यं करोति ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—स्वप्नत्वमस्य नेत्याह—नाहं स्वप्न-
 मिति । प्राप्तश्चाभ्युदय इति । तथा मनःसंतोषोदयात्प्राप्तप्राय
 इत्यर्थः । तस्मान्न स्वप्नः ॥ २२ ॥

रा० टी०—इदानीमनुमानेन नायं स्वप्न इति निश्चित्याह—
 नेति । इमं स्वप्नम् अहं न मन्ये हि यतः स्वप्ने वानरं दृष्ट्वा
 अभ्युदयः प्राप्तुं न शक्यः मम तु अभ्युदयः अभ्युदयहेतुभूतः
 मनःप्रसादः प्राप्तः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—पुनरुत्प्रेक्षते—किं न्विति । चित्त-
 मोहो निरन्तररामध्यानजनितस्तत्प्रेषितदूतदर्शनसंभाषणादिवि-
 पयो भ्रमः । वातगतिभ्रूतावेशादिजनितो भ्रमः । उन्मादो विर-
 हिणां पित्तोद्रेकरूपावस्थाविशेषजो भ्रमः । मृगतृष्णिका तद्-
 त्प्रत्यक्षो भ्रमः ॥ २३ ॥

रा० टी०—किमिति । अयं समागमः चित्तमोहः स्यात्
 इयं वातगतिः वायुविकारो वा उन्मादजः भ्रूतावेशादिहेतुको-
 न्मादजनितो विकारो वा अयं मृगतृष्णिका वा स्यात् ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरम्य पुनश्चतुरौ विश्रम-
 पक्षानुत्प्रेक्षते—किं नु स्यादिति । चित्तमोहः रामक्षेमवार्ताश्र-
 वणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचिन्तासंततिपरिणतिविशेषरूपः ।
 कोऽपि मनसो विश्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसंकल्पो वा । वात-
 गतिः उपवासोदिप्रयुक्तयातुबोभजो वातविकाररूपो भ्रमः ।
 तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पाण्डुञ्जरूपविशेषोऽध्या-
 रोपः उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां क-
 थिद्वेषस्थविशेषः तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्य-
 स्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासवि-
 शेषो । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—वायराहित्याद्भ्रमचतुष्टयमपि निरस्य-
 ति—अथवेति । मोहोऽप्युन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य
 सः । एवं चोन्मादनिराकरणात्सोऽपि निरस्तः । अर्थतो भ्रूता-
 वेगोऽपि निरस्तः । यतोऽहमात्मानमिमं समीपस्थं वनौकसं च
 संबुध्ये सम्यग्जानामि । निर्बाधं जानामीत्यर्थः । उक्तानां सर्वे-
 पामविवेकलक्षणत्वान्मम विवेकसत्त्वात्तेऽसंभाविताः । मृगतृ-
 ष्णाभ्रमोऽपि दूरत्वदोषाज्जायते, वानरश्च समीप एवेति स प-
 क्षोऽप्ययुक्त इति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—इदानीं तत्तद्दार्ढ्याभावबोधकहेतुषुपलभ्य तान्नि-
 स्यति—अथवेति । अथवा उन्मादः उन्मादजो विकारः उन्मा-
 दलक्षणः मोहः उन्मादलक्षणसदृशलक्षणविशिष्टः अपिना वात-
 गतिर्वा नायम् तत्र हेतुः—अहम् आत्मानं वनौकसं च संबुध्ये
 सम्यक् जानामि मोहादौ सम्यग्ज्ञानं न भवतीति
 तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इत्येवं बहुधा सीता संप्रथार्य बलाबलम् । रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
 एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा । न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 सीताया निश्चितं बुद्ध्या हनूमान्मारुतात्मजः । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन् ॥ २७ ॥
 आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा । राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥
 विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः । सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा ॥ २९ ॥
 रूपवान्मुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् । स्थानक्रोधे प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥
 बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः । अपक्रम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ ३१ ॥
 शून्ये येनापनीताऽसि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम् । अचिराद्वाचणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः । तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३३ ॥
 त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् । लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३४ ॥
 अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् । रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ ३५ ॥
 राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् । नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
 दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता । नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ३७ ॥
 मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चाभितौजसम् । अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ३८ ॥
 प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् । कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति—अथवेत्यादिना । अथवा अयं वानरतद्वाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न । मोहोप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य सः तथोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोऽपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्योपलक्षणं कृत इत्यत आह—संबुध्य इति । अहम् आत्मानमिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सम्यक् जानामि ॥ २४ ॥

२५—२६] ति० टी०—बलाबलम् बलं रक्षसां कामरूपबलम्, अबलं रामदूतस्य वानरस्यात्रागमनसामर्थ्याभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण बहुधा बहुप्रकारं बलाबलं संप्रथार्यं विचार्य रक्षसां कामरूपत्वाद्धेतोस्तं ह्यमन्तं राक्षसाधिपं मेने ॥ २५ ॥

रा० टी०—प्रतामिति । तदा तस्मिन् समये एतास्तुक्तां बुद्धिं निश्चयं कृत्वा वानरं प्रति न व्याजहार ॥ २६ ॥

गो० टी०—इत्येवमिति । बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—निश्चितं रावणत्वनिश्चयम् । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः । विश्वासायं गुणान् रामस्य कथयति । सीताकोरिति भावः । संप्रहर्षयन्वक्ष्यमाणं वचः । कथयामासेति शेषः ॥ २७ ॥

रा० टी०—सीताया इति । सीतायाः सीतया निश्चितं बुद्ध्या श्रोत्रानुकूलैः श्रोत्रसुखजनकैर्वचनैः रामगुणबोधकवाक्यैः तां सीतां प्रहर्षयन्नुवाचेति शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०—सीताया इति । संप्रहर्षयत्संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ २८—२९] ति० टी०—राजा धनधान्यादिप्रदानेन सर्वलोकस्य रजकः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—आदित्य इत्यादिभिः २८

रा० टी०—विक्रमेणेति वाचस्पतिर्बृहस्पतिः ॥ २९ ॥

गो० टी०—आदित्य इत्यादि । राजेति । कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तम् । “ राजाधिराजाय प्रसन्नसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे ” इति । सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादेव रूपवान् सौन्दर्यवान् सुभगः रमणीयः श्रीमान् कान्तिमान् स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः प्रहर्ता क्रोधविषये प्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिना उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इति योज्यम् ॥ २८—३० ॥

३०] ति० टी०—स्थानक्रोध उचितक्रोधविषये । क्रोधौचित्ये प्रहर्तेति यावत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—रूपवानिति । मूर्तिमान् कन्दर्प इव रूपान्दिमान् स्थानक्रोधे उचितक्रोधे प्रहर्ता दण्डदायकः ॥ ३० ॥

३१—३२] ति० टी०—तं राघवमाश्रमादपकृष्य शून्य आश्रमे येनापनीता तस्य रक्षसस्तत्फलं त्वदपहारपापफलं तेनाद्भ्युयमानं द्रक्ष्यसि । तदेवाह—अचिरादिति । ‘नचिरात्’ इति पाठान्तरम् । यो वधिष्यति तेनेत्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥

रा० टी०—बाह्विति । यस्य बाहुच्छायां रक्षणे इत्यर्थः लोकः सर्वजनः अवष्टब्धः संस्थितः तं राघवं मृगरूपेण अभ-

त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् । नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥
विशङ्कन् त्यज्यतामेषा श्रद्धस्त्व वदतो मम

॥ ४० ॥

इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

दूतयाथार्थं विज्ञातुकामया जानक्या पृष्ठे हनुमांतयोरङ्गलक्षणादि निरूपयन्स्वीयोत्पत्तेरारभ्य सुश्रीवसाचिव्यादि सीतादर्शनात्
स्वेतिवृत्तं कथयति ।

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥
कृ ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥

मपदात् श्रमनिवर्तकस्थानात् अपकृष्य अन्यत्र प्रापय्य शन्ये
येन त्वमपनीतासि तस्य रक्षसः तद् तादृशकर्मजनितं फलं
द्रक्ष्यसि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत्फलकारं बोधयन्नाह—अचिरादिति । अ-
चिरात् शीघ्रं क्रोधप्रसूकेर्ज्वलद्भिः पावकैरिवेषुभिः यो रावणं
वधिष्यति तेन प्रेषितो दूतोऽहम् इह अस्मिन् काले त्वत्सकाश-
मागतः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—त्वदिति । त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स रामः त्वां
कौशलमब्रवीत् । अर्थं पृथक् । लक्ष्मण इति । कौशलं कुशल-
मब्रवीत् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—रामस्येति । रामस्य सखा सुग्रीवः कौशल-
मब्रवीत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—नित्यमिति । ते त्वां रामो नित्यं स्मरति
“अधीगर्थ” इति षष्ठी । हे वैदेहि राक्षसीवशमागता त्वं दिष्टया
भाग्यवशं जीवसि ॥ ३६ ॥

रा० टी०—नेति । रामं लक्ष्मणं च वानरकोटीनाम् अने-
ककोटिसंख्याकवानराणां मध्ये सुग्रीवं च नचिरात् शीघ्रं
द्रक्ष्यसे ॥ ३७ ॥

रा० टी०—नह त्वं कोऽसीत्यत आह—अहमिति ।
सुग्रीवमचिवो हनुमानहं लङ्कां प्रविष्टोऽस्मीति शेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—कृत्वेति । अहं रावणस्य मुनिं पदन्यासं कृत्वा
अनादृत्येत्यर्थः, त्वां द्रष्टुमुपयातः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—बाहुच्छायामित्यादि । लोकः महात्मनो यस्य
बाहुच्छायाम् अवष्टुपः आभितः । तं मृगरूपेण प्रसस्तमृगेण
हेनुना आश्रमपदात्पकृष्य शन्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य
यत्फलं मरणरूपं तद् द्रक्ष्यसीति योजना । यद्वा बाहुच्छाया-
मवष्टुपं यस्य लोकं महात्मनः अनावादित्य इव तजस्वी-
त्येवं योजना ॥ ३९-४० ॥

४०] ति० टी०—यथा मामवगच्छसि मायावी रावण
इति, न तथाऽहमस्मि ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—नेति । यथा येन प्रकारेण मां त्वमवगच्छसि
शङ्कसे तथाऽहं नास्मि अतः विशङ्का त्यज्यताम् अत एव एषा
त्वं वदतो मम श्रद्धस्त्व मद्बचने श्रद्धां कुर्वित्यर्थः ॥४०॥४१॥
इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणक्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—नाहमिति । वञ्चनार्थं परिगृहीतवेष इति मां
यथाऽवगच्छसि तथा नास्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

१-२] ति० टी०—तां त्विति । आदित्य इवेत्यादि-
काम ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—हनुमद्बचनश्रवणानन्तरकाकिकां सीतोकिमाह-
तामिति । वैदेही वानरर्षभात् रामकथां श्रुत्वा सान्त्वं वचन-
मुवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कृत्यादिभिः । ते तव रामेण
संसर्गो भाषणादिसंबन्धः कृ कस्मिन्देहेऽभवदिति शेषः । समा-
गमः सङ्गमः कथमासीत् नरवानराचरणयोः परस्परं विरुद्ध-
त्वासंसर्गो न संभवतीति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

गो० टी०—तां त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तानि रामलक्ष्मणचिह्नानि । भूयोऽधिकं
विशिष्य समाचक्ष्व, येन मां शोको न समाविशेत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—यानीति । चिह्नानि भूयः समाचक्ष्व कथयतो
मां शोको न समाविशेत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—यानीति । लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥

कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् । कथमूरु कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः । ततो रामं यथातन्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 जानन्ती वत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि । भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥
 यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥
 रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥
 रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १० ॥
 रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥

४-५] ति० टी०--संस्थानमवयवसंनिवेशः । रूपमाकारो नीलपीतादिवर्णश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०--चिह्नाकारं विभज्य पृच्छति-कीदृशमिति । तस्य रामलक्ष्मणस्य च संस्थानमवयवसंनिवेशः रूपं च कीदृशम् ऊरुप्रभृति कथं कीदृशं मे मध्वं शंस कथय ॥ ४ ॥

रा० टी०--एवमिति । वैदेह्या एवमुक्तो हस्मान् रामं यथातत्त्वं याथार्थ्यमनतिक्रम्य आख्यातुं कथयितुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥

गो० टी०--कीदृशमिति । संस्थानम् अवयवसंनिवेशः । रूपम् आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०--जानन्ती दिष्ट्यादैवेन रामदत्तं मां जानन्ती यदि पृच्छसि रावणशङ्कां त्यक्त्वा तदा त्वया यानि संस्थानादीनि पृष्ठानि यथा च मया लक्षितानि दृष्टानि तानि सर्वाणि वदतो मत्तः शृणु ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०--तद्वचनाकारमाह-जानन्तीति । संस्थानं जानन्ती त्वं मां दिष्ट्या भाग्यवशेन परिपृच्छसि ॥ ६ ॥

रा० टी०--यानीति । तानि चिह्नानि वदतो मे शृणु ॥ ७ ॥

गो० टी०--जानन्तीत्यादि । बतस्यामन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः । लक्षितानि त्वया दृष्टानि मे मत्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०--रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूत इति । जन्मना सहैवोक्ता वक्ष्यमाणश्च गुणा जाता इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

रा० टी०--तत्कथनमेवाह-राम इत्यादिभिः । रामः रूपदाक्षिण्याभ्यां संपन्नः सन्नेव प्रसूतः प्रादुर्भूतः न तु प्रादुर्भूत्यनन्तरं रूपदाक्षिण्यं जातमित्यर्थः, तेन तयोर्भित्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०--राम इति । रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिर्वाहे आवर्त्त-इव अत्यन्तमाकर्षकजनयनशोभः । तादृशनयनसौन्दर्यसीमाभूमिमाह-सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्यग्जातितया विटपाद्विदुषं प्रवतो ममापि चित्तापहारकः अविशेषश्चापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् दाक्षिण्यमित्यात्मगुणानामुपलक्षणम्

देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यत्र इत्यर्थः । संपन्नः प्रसूतः इदं सर्वं नाम-न्तुकं किंतु औत्पत्तिकमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोपरोऽप्यस्ति न वेत्यपेक्षायामाह-जनकात्मज इति । भवती च तादृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०--इवुवत्सविता गच्छतीति वदुपमेबत्वेन बहुव्रीहिनोपमानत्वेन वा । रामं बोधयन्नाह-तेजसेति ॥ ९ ॥

गो० टी०--संयद्गोक्तान् गुणान्विदुषोति-तेजसेत्यादिना ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम क्रतोरन्यत्र क्षीसङ्गमत्यागः । तराह मत्तः-‘बोडशतुनिशाः श्रीणां तस्मिन् युग्माद्य संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वथाश्रतस्य विवर्जयेत् ॥’ प्रचारकः प्रयोगकः । ऐहिकाश्चिन्मिकानां कर्मणां प्रचारं गतिं हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थे इत्यप्याहः । राजविद्याविनीतश्च शतस्रो राजविद्याः ‘आन्वीक्षिकी त्रयो वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्रतसस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इत्युक्ताः । ताद्य विनीतः शिक्षितः भुतवान् अवपृतवान् । क्षीलसंपन्नः सदाचारसंपन्नः । पूर्वं यथाविकर्मादुद्घातृत्वस्यकमिति न पुनरुक्तिः । वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितम् । एवमात्मगुणानभिधाय विग्रहगुणानाशास्ते-विपुलांस इत्यादिना । गृहजन्मः अस्पष्टभुज-संघ्यस्थिः । समः अन्पुनातिरिक्तहेहप्रमाणः ॥ ९-१६ ॥

रा० टी०--रक्षितेति । जीवन्ति जीवयन्तीति च व्युत्पत्त्या जीवशब्देन जीवेश्वरयोर्ग्रहणम् । लोका निखिलब्रह्माण्डानि समाहारद्वन्द्वः तस्य रक्षिता श्रुतिश्च “तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्” इत्यादि ॥ १० ॥

११] ति० टी०--रामो भामिनि लोकश्चेति । सर्वस्य कर्ता हर्ता भर्ता चेति शेषः । अनेन सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं रामस्योक्तं पृष्ठम् । एवं ज्ञानं तत्क्षणं भगवतेव स्वमायातिरस्करिणीनिरासादिति बोध्यम् । लोकस्य मर्यादानां वर्णोभ्रममर्यादानां कर्ता, भगवदवतारत्वात् । कारयिता कालात्मना, अवतीर्णरूपेण चातुर्वर्ण्यरक्षिता च ॥ ११ ॥

रा० टी०--राम इति । चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य राम एव रक्षिता साक्षात् विष्वादिद्वारा च पालयिता ॥ ११ ॥

अचिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥
 राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानांभुपासकः । ज्ञानवाञ्छीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३ ॥
 यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः । धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥
 विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः । गृहजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नैम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
 दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
 त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः । त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥
 त्रिवलीर्मांरुयवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् । चतुष्कलश्चतुर्लैवश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

१२] ति० टी०—अत एवाचिष्मानादित्यरूपः सवर्चितः त्रैवर्णिकैरिति शेषः । ब्रह्मचर्यव्रते गृहस्थोचितपवादिवर्जनपूर्वकस्रुतगमनलक्षणे स्थितः । वस्तुतस्तु गार्हस्थ्येऽप्यस्खलितरेताः । मनःसंकल्पवैव देव्या रतिप्रियेः संतानस्य च संपादनमिति भावः । साधूनामुपकारज्ञ उपकर्तव्यकालज्ञः कर्मणां स्वरूप-स्थानुष्ठानस्य च तत्त्वज्ञाता ॥ १२ ॥

रा० टी०—अचिष्मानिति । अचिष्मान् अतिप्रकाशवान् श्रुतिश्च “ तस्य भासा सर्वविदं विभाति ” अत एव अत्यर्थमत्यन्तमर्चितः ईश्वरैरपि पूजितः ब्रह्मचर्यव्रते स्वरूतम-यांसादेतुभूतवेदोक्तनियमे स्थितः उपकारज्ञः उपकारमेव जानाति न त्वपकारमित्यर्थः, सः कर्मणां प्रचारज्ञः यथावत्प्रवृत्तिज्ञाता ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ब्राह्मणानां वसिष्ठादीनाम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—राजेति । ज्ञानवान् नित्यं निखिलानां विज्ञाता ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—यजुर्वेदविनीतश्च । चादन्येषामपि संग्रहः । विनीतो निरतः ॥ १४ ॥

रा० टी०—यजुरिति । यजुर्वेदविनीतः उपलक्षणया सर्व-वेदेषु निष्णातः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—एवमात्मगुणाञ्जकत्वा देहगुणानाह—विपुलांस इति ॥ १५ ॥

रा० टी०—विपुलांस इति । विपुलौ मांसलौ अंसौ यस्य ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—समो विस्तारायामसमः ॥ १६ ॥

रा० टी०—दुन्दुभीति । समः समहस्तादिविशिष्टः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—त्रिस्थिरस्त्रिषु स्थानेषु स्थिरः । ‘ ऊरुश्च मणिबन्धश्च सुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः ’ इत्युक्तेः । त्रिषु प्रलम्बः ‘ प्रलम्बा यस्य स धनी त्रयो भ्रूषुष्कबाहवः ’ इति साष्टादिकोक्तेः । सुष्को वृषणः । त्रिषु समः समग्रयवयव इत्यर्थः । ‘ केशार्थं वृषणं जातु समं यस्य स भूपतिः ’ इत्युक्तेः । त्रिषु चोन्नतः । ‘ नाम्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतैः क्षितिपो भवेत् ’ । त्रिः ताम्रस्त्रिषु ताम्रः । ‘ नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रस्त्रिभिः सुखी ’ । त्रिषु स्निग्धः । ‘ स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः ।

तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत् ॥ ’ त्रिषु गम्भीरः ‘ स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ’ ॥ १७ ॥

रा० टी०—त्रिस्थिर इति । त्रयः ऊर्वादयः स्थिराः यस्य सः तथाहि—‘ ऊरुश्च मणिबन्धश्च सुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः ’ इति लक्षणादुच्यते । त्रयः भ्रूषुष्कबाहवः प्रलम्बा यस्य सः तथाहि ‘ प्रलम्बा यस्य स धनी त्रयो भ्रूषुष्कबाहवः ’ इति साष्टादिकः । सुष्कं वृषण इति तत्राख्या । त्रीणि केशार्थादीनि समानि यस्य सः तथाहि—‘ केशार्थं वृषणं जातु समं यस्य स भूपतिः ’ इति त्रिषु नाम्यादिषु उन्नतः ‘ नाम्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतैः क्षितिपो भवेत् ’ त्रयः नेत्रान्तादयः ताम्रा अरुणा यस्य सः तथाहि—‘ नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रस्त्रिभिः सुखी ’ इति त्रिषु पादरेखाः शिरोरुहाः ‘ तथालिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत् ’ त्रिषु स्वरादिषु नित्यशो गम्भीरः तथाहि ‘ स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ’ ॥ १७ ॥

गो० टी०—त्रिस्थिर इति । त्रिषु स्थानेषु स्थिरः । तथोक्तम् साष्टादिके—‘ ऊरुश्च मणिबन्धश्च सुष्टिश्च नृपतेः स्थिरा ’ इति । त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः ‘ दीर्घभूबाहुसुष्कस्तु चिरजीवी धनी नरः ’ इति वचनात् । अन्यत्र तु ‘ त्रयश्च यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढूबाहवः ’ इति । त्रिसमः त्रिषु समः ‘ केशार्थं वृषणं जातु समा यस्य स भूपतिः ’ इति वचनात् । त्रिषु चोन्नतः तदाह वराहमिहिरः—‘ उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनाम् ’ इति । त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । ‘ श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाष्णीं पादौ करावपि सुरक्तनखात्मरंखौ ’ इति वचनात् । नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रस्त्रिभिः सुखी इति च । त्रिषु स्निग्धः ‘ स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत् ’ इति साष्टादिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः । अत्र वररुचिः—‘ स्वरे सखं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यते कुचैः ’ इति । ब्राह्मे तु—‘ स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ’ इति । नित्यश इति सर्वत्र विशेषणाय तेन रोगानुपाधिकृतरागादिनिवृत्तिः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—त्रिवलीमांसदरे कण्ठे उभयत्र वा वलीत्रयवान् । त्रिष्ववनतो निन्नः । निन्नत्वं निन्नगत्वम् । तच्च निम-

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दशतुर्गतिः

। महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान् ॥ १९ ॥

प्रपादतलमध्यत्वम्, निमप्रपादरेखात्वम्, निमप्रस्तनचूचुकत्वं च । चतुर्व्यङ्ग्यतुर्हस्वः । 'ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे च पूजिते' । त्रिशीर्षवानावर्तत्रययुक्तशीर्षः । 'आवर्तत्रययुक्तं यस्य शिरः क्षितिभृतामयं नाथः' चतुष्कलः चतस्रः कलाश्चतुर्वेदप्राप्तिमूचकाङ्गुष्ठमूलरेखा यस्य सः । 'मूलेऽङ्गुष्ठस्य रेखानां चतस्रस्ति एव वा । एका द्वे वा यथायोगं वेदरेखा द्विजन्मनाम् ॥ चतुर्लेखो ललाटे चतुरेखायुक्तः । 'ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुर्बिन्द्वेकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विशतिः क्रमात् ॥ चतुष्किष्कः किष्कश्चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तश्चतुर्हस्तप्रमाणः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इति यावत् । चतुःसमः । 'बाहुजानरुगण्डानि चत्वार्यथ समानि च' इति । बाहुरुजानरुगण्डौ समावित्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—त्रिचलीवानिति । त्रिवलीवान् उदरे कण्ठे च वलीत्रयविशिष्टः त्रिपु पादतलपादरेखास्तनचूचुकेषु अवनतः चत्वारि ग्रीवादीनि व्यङ्ग्यानि ह्रस्वानि यस्य सः तथाहि 'ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे च पूजिते' इति त्रिशीर्षवान् आवर्तत्रयविशिष्टशिरोविशिष्टः तथाहि 'आवर्तत्रययुक्तं यस्य शिरः क्षितिभृतामयं नाथः' चतस्रः चतुर्वेदप्राप्तिमूचिका कला अङ्गुष्ठरेखा यस्य सः तथाहि 'मूलेऽङ्गुष्ठस्य रेखानां चतस्रस्ति एव वा । एका द्वे वा यथायोगं वेदरेखा द्विजन्मनाम्' ललाटे चतस्रो लेखा यस्य तथा हि 'ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुर्बिन्द्वेकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विशतिः क्रमात्' इति चत्वारः किष्कव उरसेधपरिच्छेदकत्वेन यस्मिन् किष्कः चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः हस्तचतुष्टयपरिमितः षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इति फलितम् । चत्वारो बाहवादयः समा यस्य तथाहि— 'बाहुजानरुगण्डानि चत्वार्यथ समानि च' इति ॥ १८ ॥

गो० टी०—त्रिवलीवान् उदरे वलित्रयवान् कण्ठवलित्रयवान्वा । अत्र गर्गः—स्थिरा त्रिरेखा स्रभगोपपत्रा क्षिग्धास्रमांसोपचिता स्रष्टता । न चातिदीर्घां चतुरङ्गुला च ग्रीवा स्रदीर्घा भवतीह धन्या' इति । त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः तानि स्तनचूचुकपादरेखाः । अत्र मिहिरः—'पीनोर्पचतैर्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः स्रखिनः । क्षिग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्द्वयत्ययेन निःस्थानाम्' इति । चत्वारि व्यङ्ग्यानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्ग्यः । अत्र वररुचिः—ग्रीवाप्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूजयते' इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्ग्यः ते च शिराविकलः पादः रोमान्तरविकलो रोमकूपः दैर्घ्यविकलो मेढ्रः मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः—'पादैः प्रस्वेदरहितैः शिराहीनश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्वाजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् ॥ त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्वाग्यविर्वाजितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् ॥ यस्येभरं ते जानीयात्स्रखिनं चैव मानवम् । निर्मासः संहतो बस्तिर्बेषां ते स्रखभागिनः ॥' इति । त्रिशीर्षवान् त्रिभिलक्षणयुक्तं

शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । 'आवर्तत्रयश्चिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेता' इति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समद्वन्द्वं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—'समद्वन्द्वशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकच्छत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दन्तस्सकुरेखापरः । अत्र नन्दी—'मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्ति एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम्' इति ॥ चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य च चतुर्लेखः । 'ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुर्बिन्द्वेकरेखिकाः शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विशतित्तथा' इति कात्यायनः । 'यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्गुशोपमाः । रेखाः सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत्' इति नारदः । 'पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः' इति ब्रह्मा । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः । 'षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवोकसः' इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुःसमः चत्वारः समा यस्य स चतुःसमः ते च बाहुजानरुगण्डाः । तदुक्तं ब्रह्मण्डे—'बाहुजानरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च' इति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—चतुर्दशसमद्वन्द्व इति समपरिमाण-चतुर्दशाङ्गुलद्वन्द्वः । तदुक्तम्—'भुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परे मणिवन्धौ च जाडुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः । स्कन्धौ गण्डौ तथा दन्ता जरु ज्ञेयौ च जजुणी ॥' इत्यन्यत्र पाठः । चतुर्दश इति । चतस्रो दंष्ट्रा दन्तपङ्क्तिद्वये प्रतिपार्श्वं शाकौकलक्षणा यस्य सः । तच्च—'क्षिग्धा वनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः शुभाश्चतस्र' इति । दंष्ट्राणां तीक्ष्णत्वं क्रशुकादिखण्डनसमर्थत्वम् । चतुर्गतिरिति । सिंहशाईलंगजहपभैश्रतुर्भिस्तस्या गतिर्यस्य सः । महोष्ठहनुनासश्चेति । महत्प्रशस्तमोष्ठहनुनासं यस्य सः । तत्रौष्ठस्य प्राशस्त्यं बिम्बफलादिवदरुणत्वे सति मांसलत्वम् । हनोस्तु परिपूर्णमांसलोन्नतत्वम् । नासिकायास्तु दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वम् । पञ्चक्षिग्ध इति । पञ्चवाग्वक्रनखलोमत्वञ्च क्षिग्धं यस्य सः । अष्टवंशवान्प्रशस्ताष्टवंशाख्यावयववान् । वंशशब्देन दैर्घ्यं विवक्षितम् । 'बाहू च नलकावूरु जङ्घं चेत्यष्टवंशकाः' । नलकावूरुस्याविति तीर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—चतुरिति । चतुर्दशसंख्याकाः समद्वन्द्वः समत्वसमानाधिकरणीभूतद्वन्द्वत्वविशिष्टा यस्य सः तथाहि 'भुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परे मणिवन्धौ च जाडुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयौ स भूपतिः ।' चतस्रो दंष्ट्रादयः यथाशास्त्रं दन्तपङ्क्ति-

दक्षपद्मो दशवृद्धात्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् । षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्तोति राघवः ॥ २० ॥

द्वयप्रतिपार्श्ववर्तिन्यो यस्य सः तथाहि 'स्त्रिधा घनाथ दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः शुभाश्रतसः' इति चतुर्णां सिंहाशार्दूलगजट्टपभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः महत् प्रशंसितम् औष्ठहनुनासं यस्य सः तत्रौष्ठस्य प्राशस्यं बिम्बफलादिसदृशारुणत्वसमानाधिकरणीभूतमांसलत्वेन, हनोस्तु परिपूर्णमांसलोन्नतत्वेन, नासिकायास्तु दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वेन । पञ्च वाग्मकनखलोमत्वचः स्त्रिधा यस्य सः पूर्वं त्रयाणां स्निग्धत्वोक्तावपीदानीं पञ्चानां स्निग्धत्वोक्तिः मतभेदप्रदर्शनाय तेन सर्वमते रामावयवानां सुलक्षणत्वं बोधितम् वक्ष्यमाणषडुन्नतत्वेऽप्येवैव गतिः अष्टौ वंशा दैर्घ्यविशिष्टा ब्राह्मणदयः सन्ति अम्य तथाहि 'वाद् न नलकावूरु जडै चेत्यष्ट वंशकाः' । नलकावज्जुल्या-
विति तीर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—चतुर्दशसमदृन्दः चतुर्दशसंख्यानि समानं दृन्दानि यस्य सः । तथात्र सासुद्रिकम् 'अवौ नासापुटे नेत्रे कर्णोत्थौ च च्चुके । कूर्परौ मणिवन्धौ च जानुनां ट्टपणौ कटी ॥ करौ पादौ स्त्रिकर्णौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः' इति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः । तदाह मिहिरः— 'स्त्रिधा घनाथ दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्र शुभाः' इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहाशार्दूलगजट्टपभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः 'गजसिंहगती धीरौ शार्दूलट्टपभोपमौ' इति बालकाण्डोक्तेः । महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजावबिम्बफला-
रुणमांसलत्वं हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वम् नासिकाया दीर्घतुङ्ग-
त्वम् । तथाच संहिता—'बन्धुजीवकुसुमोपमोऽपरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहृदस्तु भूमिपस्तुङ्गुण्डरुचि-
राकृतिस्तथा ॥' इति । तुण्डशब्देन नासिकोच्यते । पञ्चस्त्रिधाः पञ्च स्त्रिधाः अवयवाः यस्य सः ते च वाक्यवन्नखलोम-
त्वचः, केशनेत्रदन्तत्वकूपादतलानि वा । अत्र वररुचिः— 'चक्षुःकेहेन सौभाग्यं दन्तकेहेन भोजनम् । त्वचःकेहेन शयनं पादकेहेन वाहनम्' इति । 'स्त्रिधनीलसुदुक्छ्रिता-
स्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः' इति मिहिरः । पूर्वं त्रिषु स्त्रिधा इत्युक्तेः । अत्र पञ्चस्त्रिधा इतीदं मतभेदाभित्योक्तम् । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः आयताष्टा-
वयव इत्यर्थः । अत्र सासुद्रिकम्—'पृष्ठवंशः शरीरं च हस्त-
पादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायता' इति । प्रजनस्यायतत्वमाजैवम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—दशपद्मः । 'सुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालु-
स्तननखं करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च ॥' इति । आस्यमोष्ठमध्यम् । दशवृद्धम् । तानि तु—'उरः शिरो ललाटे च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पादौ पृष्ठं श्रुती चैव विशालास्ते सुखप्रदाः ॥' इति । त्रिभिः श्रीयशस्तेजोभिर्व्याप्तो युक्तः । द्विशुक्लवान् । द्वौ शुक्लौ तु शुभौ वंशौ मातुः पितुस्तथा' इत्युक्तेः । षडुन्नतः । तानि च—'कक्षः कुक्षिश्च

वक्षश्च प्राणस्कन्धललाटिकाः । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदाः ॥' इति । पूर्वं षडुन्नतस्निग्धत्वसुखत्वम्, अत्र पञ्चस्त्रि-
ग्धत्वं षडुन्नतत्वं चोभयमपि मतभेदादविरुद्धम् । एवं नाना-
मतप्रदर्शनं रामस्य नानामतसंमतसर्वलक्षणपुक्तत्वसूचनाय । नवतुर्नवसु मूक्षमः । तानि च—'सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेषश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजी-
विनः ॥' इति प्रोक्तं पटकम् । सद्गुणभुक्तं सूक्ष्मदृष्टित्वं सूक्ष्मबुद्धित्वं चेति नवसूक्ष्मत्वम् । दृष्टेः सौक्ष्म्यं रत्नपरीक्षान्त-
सूक्ष्मदर्शनचातुर्यम् । बुद्धेः सूक्ष्मत्वं तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थत्वम् । त्रिभिर्व्याप्तोति धर्माधिक्यैः कालं यथोचितं व्याप्तोति । त्रिव-
र्गसंवीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—दशोति । दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य सः तथाहि 'सुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखं करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च' इति आस्यमोष्ठमध्यमिति तव्या-
ख्या दश उन्नतपद्मानि बृहन्ति यस्य तथाहि 'उरः शिरो ललाटे च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पादौ पृष्ठं श्रुती चैव विशा-
लास्ते सुखप्रदाः' इति पट् कक्षप्रभृतयः उन्नता यस्य तथाहि 'कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च प्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्ते सुखप्रदाः' इति नवाङ्गुलिपर्वादिनि तद्वानि सूक्ष्माणि यस्य तथाहि—'सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेषश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः' इति त्रिभिः श्रीयशःप्रतापैर्व्याप्तः भुवनेषु पूर्णः द्वौ पितृवंशमातृवंशौ शुक्लौ शुक्लौ तद्वान् संग्रहालुग्रहे अर्जनदानयो रतः राघवः त्रिभिर्ब्रह्मादित्रितयकृतिद्वारा व्याप्तोति अत्र व्युत्क्रमेण व्याख्यायान संदर्भशुद्धये ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—दशपद्मः दशपद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः 'सुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च' इति । दश बृहत् दशबृहदवयवा यस्य सः । ते च—'उरः शिरो ललाटे च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वेषुष्वस्वराथेति विशालास्ते शुभप्रदाः ।' इति सासुद्रिकम् । ब्राह्मेतु—'शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हस्तथा । उदरं पाणि-
पादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च ॥' इति त्रिभिर्व्याप्तः । त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रियेति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षडुन्नतः पट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च—'कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च प्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभ-
प्रदाः ॥' इति वररुचिः । अत्र मतभेदेनोक्तं पुनरुक्तिः । मत-
भेदश्रवणं च रामस्य सकलशाक्तोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्व-
द्योतनाय । नवतनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च—
'केशदमभुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वाण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेषश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥' इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्तोति त्रिभिः

सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः । देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥
 भ्राता चार्य्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः । अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः ॥ २२ ॥
 ससुवर्णच्छविः श्रीमान् रामः श्यामो महायशः । तावुभौ नरशार्दूलौ त्वदर्शनकृतोत्सवौ ॥ २३ ॥
 विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिः सह संगतौ । त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुंधराम् ॥ २४ ॥
 ददर्शतुभृगुपतिं पूर्वजेनावरोपितम् । ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुले ॥ २५ ॥
 भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् । वयं च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् ॥ २६ ॥
 परिचर्यामहे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् । ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥
 [ऋष्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ] । स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ २७ ॥
 अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः । ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ २८ ॥
 तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् । तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ २९ ॥
 रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः । तौ परिज्ञाततत्त्वाथौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ ३० ॥
 पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ । निवेतिदौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३१ ॥
 तयोरन्योन्यसंभाषाद्भ्रूशं प्रीतिरजायत । तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३२ ॥

पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्नैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अह्नि-
 उतीति । तदुक्तं ब्राह्मे—'धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्व-
 निधिताः' इति ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—संग्रहाद्युग्रहे संग्रहो धनबलादीनाम्,
 अद्युग्रहस्ताम्प्रां प्रजारक्षणम्, तदुभयनिष्ठः ॥ २१ ॥

गो० टी०—संग्रहाद्युग्रह इति । संग्रहः अर्जनम् । अद्युग्रहः
 फलदानम् ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०—द्वैमात्रः राममात्रपेक्षया द्वितीया
 माता द्विमाता । तस्या अपत्यमित्यर्थः । भिनोदरभ्रातेत्यर्थः ।
 'द्वैमात्रः' इति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—भ्रातेति । अस्य रामस्य सौमित्रिर्भ्राता द्वैमात्रः
 राममात्रपेक्षया द्वितीयमावृजानित इत्यर्थः । अद्वरागादिभिस्तथा-
 विधः रामसदृशः ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । सुवर्णच्छविः गौरः स लक्ष्मणः
 श्यामो रामश्च त्वदर्शनसमुत्सुकौ अत एव विचिन्वन्तौ सन्तौ
 अस्माभिः सह संगतौ बभूवतुरिति शेषः । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २३ ॥

गो० टी०—भ्राता च तस्येति । द्वैमात्रः सपत्नी-
 पुत्रः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अस्माभिः सुग्रीवमन्त्रिभिरित्यर्थः ।
 उक्तमेव विस्तरेणाह—त्वामेवेति ॥ २४ ॥

रा० टी०—त्वामिति । तौ रामलक्ष्मणौ पूर्वजेन ज्येष्ठभा-
 वा अवरोपितं विवासितम् अत एव भ्रातुर्भयात् ऋष्यमूकस्य
 मूले आसीनं तं प्रसिद्धं सुग्रीवं ददर्शतुः ददृशतुः । अर्थचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—त्वामेवेति । ऋगपतिं सुग्रीवम् । पूर्वजेन वा-
 लिना । अवरोपितं राज्यादिति शेषः ॥ २४-२६ ॥

२५-२६] ति० टी०—मृगपतिं शाखासृगपतिं सुग्रीवम्,
 पूर्वजेन वालिनाऽवरोपितं राज्याद्भूषितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—वयमिति । वयं तु सत्यः कापय्यरहितः संगरः
 संग्रामो यस्य तं सुग्रीवं परिचर्यामहे परिचरामः । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २६ ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—परिचर्यामहे तद्भयनावापौ । परि-
 चराम इत्यर्थः । अवरोपितं राज्येन हीनं कृतम्, पाणिनौ ।
 पाणी इति यावत् ॥ २७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततो रामसंदर्शनानन्तरं तौ राम-
 लक्ष्मणौ दृष्ट्वा भयमोहितः वालिभीत्या विवेकरहितः सुग्रीवः
 गिरः शिखरमभिप्लुतः उत्प्लुत्य प्राप्तः । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २८ ॥

गो० टी०—तत इति । पाणिनाविति शान्तत्वमा-
 धेम् ॥ २७-३६ ॥

२८-२९] ति० टी०—अभिप्लुत उत्प्लुत्यारूढः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तत इति । शिखरे व्यवस्थितो वानरेन्द्रः
 तयो रामलक्ष्मणयोः समीपं मामेव प्रेषयामास । अर्धद्वय-
 मेकान्वयि ॥ २९ ॥

रा० टी०—ताविति । सुग्रीववचनात् तौ रामलक्ष्मणौ अह-
 सुपस्थितः ॥ ३० ॥

३०-३२] ति० टी०—मया परिज्ञाततत्त्वाथौ मया
 विज्ञाताशेषदत्तान्तौ विज्ञापितान्शेषदत्तान्तौ च ॥ ३०-३२ ॥

रा० टी०—ताविति । परिज्ञातः तत्त्वार्थः सत्यदत्तान्तौ

१ तस्येति गो. पाठः । २ अपराजित इति गो. पाठः । ३ अभीति गो. पाठः । ४ पृष्ठे इति गो. पाठः । ५ अर्धमेतदधिकं गो. पाठे । ६ अवेति
 गो. पाठः । ७ लापादिति गो. पाठः ।

परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया । तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३३ ॥
 स्त्रीहेतोर्वाल्लिना भ्रात्रा निरस्तं पुरुतेजसा । ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् । स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ ३५ ॥
 तदासीन्निष्प्रभोऽन्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् । ततस्त्वद्वात्रशोभीनि रक्षसा हियमाणया ॥ ३६ ॥
 यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले । तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ ३७ ॥
 संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव । तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ ३८ ॥
 स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विहृतचेतसि । तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ॥ ३९ ॥
 तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् । [पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ।]
 प्रादीपयद्दाशरथेस्तदा शोकहुताशनम् ॥ ४० ॥
 शायितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना । मयाऽपि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४१ ॥
 तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेशयत् ॥ ४२ ॥

याभ्यां तौ पुरुषर्षभौ रामलक्ष्मणौ पृथमारोप्य तं सुग्रीवाधि-
 शितं देशं मया प्रापितौ तत्त्वेन यथार्थकथनेन सुग्रीवाय निवे-
 दितौ च । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तयोरिति । तयो रामसुग्रीवयोः संभाषात्
 भृशं प्रीतिरजायत । अर्थं पृथक्-तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये
 प्रीतिसंपन्नौ पूर्ववृत्तया कथयोपलक्षितौ हरीश्वरनरेश्वरो पर-
 स्परकृताश्वासौ बभूवुरिति शेषः । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०-पूर्ववृत्तया स्वीयस्वीयवृत्तान्तगो-
 चरया ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तमिति । पुरुतेजसा महातेजोविशिष्टेन भ्रात्रा
 स्त्रीहेतोः अनुजस्त्रीपरिग्रहार्थं निरस्तं सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः सा-
 न्त्वयामास ॥ ३४ ॥

३४-३५] ति० टी०-स्त्रीहेतोः सुग्रीवस्त्रीपरिग्रहार्थम् ।
 पुरु महत्तेजो यस्य तेन । त्वन्नाशजं त्वदपहारजम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः सुग्रीववृत्तान्तश्रवणानन्तरं
 त्वन्नाशजं त्वददर्शनजनितं रामस्य शोकं लक्ष्मणः सुग्रीवाय
 न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-स इति । लक्ष्मणेनेरितं वचो वानरेन्द्रः श्रुत्वा
 ग्रहग्रस्तांशुमानिव निष्प्रभोऽभूत् शुश्रोचेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-स श्रुत्वेति । अत्यर्थं निष्प्रभ इति आत्मवद्वा-
 मस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्य-
 न्तनिष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोऽभूत् सुग्री-
 वस्तु तयोः साहित्यादर्शनाद्रामकेशदर्शनाच्चात्यर्थं निष्प्रभो-
 ऽभूत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३६-३७] ति० टी०-निष्प्रभः खिन्नचित्तः । त्वद्वात्रं
 शोभयितुं शालं येषां तानि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तत इति । रक्षसा हियमाणया त्वया यान्या-

भरणजालानि पातितानि तानि सर्वाणि आनीय हरियूथपाः
 दर्शयामासः परन्तु तव गतिं स्थानं न विदुः । अर्थंचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०-तानीत्यादि । आनीय हरियूथपा इति पूर्व
 सुग्रीवेणानयनश्रुतेः तद्विरूपपद्मारेख्यत्रोच्यते । गतिं रावण-
 स्थानम् ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०-दर्शयामासः सुग्रीवाज्ञयति शेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तानीति । तस्मिन् रामे विहृतचेतसि सति
 यान्याभरणजालानि रामाय दत्तानि वानरैरेरिति शेषः, तानि
 स्वनवन्ति पतनकाले स्वनविशिष्टानि मयैवोपहृतानि ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तानीति । दत्तानि सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवो-
 पहृतानि पूर्वं पतनकाले इति शेषः । इरानी हरियूथपैरानी-
 तत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले ॥ ३९ ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०-मयैवोपहृतानि च प्रथममिति शेषः ।
 अवकीर्णानि भूमौ पातनार्त्तिकचिद्विशिर्णानि । तानि दत्तानि
 गृहीत्वा शोकात्तस्मिन्विहृतचेतसि प्रथमार्थं सप्तमी । विहत-
 चेताः मूर्च्छितचेता अभूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तानीति । तानि आभरणानि अङ्के कृत्वा तेन
 रामेण बहुविधं परिदेवितं तदा तस्मिन् काले दाशरथेः परि-
 देवितं शोकहुताशनमस्मच्छोकवह्निं प्रादीपयत् अत एव दुःखा-
 र्तेन तेन महात्मना शयितं शयनं भूमौ पतितमित्यर्थः, वाक्यै-
 बांधकवचनैर्मया अपिना सुग्रीवादिना च पुनः पुनः उत्थापितः ।
 सार्थश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४०-४२ ॥

४०] ति० टी०-देवप्रकाशेन देवावतारेण, अत एव
 देवेन परिदेवितं प्रादीपयत् । आभरणदर्शनमिति शेषः ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०-शायितं शोकाद्भूमौ पतितम् ४१ ॥ ४२

रा० टी०-तानीति । तान्याभरणानि पुनः पुनर्दृष्ट्वा दर्श-
 यित्वा च राघवः सुग्रीवे संन्यवेशयत् ॥ ४२ ॥

स तवादर्शनादार्यै राघवः परितप्यते । महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४३ ॥
 त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् । तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्रयः ॥ ४४ ॥
 तवादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते । महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४५ ॥
 काननानि सुरभ्याणि नैदीपस्रवणानि च । चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४६ ॥
 स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४७ ॥
 सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा । समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं प्रैति ॥ ४८ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः । किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ४९ ॥
 ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे । सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५० ॥
 रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत । हनूमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम् ॥ ५१ ॥
 स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन् । त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५२ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण मर्हौजसः । अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५३ ॥
 ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनानुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-शयितमिति । शयितं मूर्छितम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-तानीति । सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्रीवहस्ते
 न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

४३-४७] ति० टी०-अग्निपर्वतः संवर्तोरुपकालाग्नि-
 निवासभूतः पर्वतोऽग्निपर्वतः । 'तत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते
 हव्यवाट् सदा । नात्रा संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥'
 इति भीष्मपर्वणि भारतोक्तेः ॥ ४३-४७ ॥

रा० टी०-स इति । हे आर्ये ! राघवः तवादर्शनात्
 ज्वलता अग्निना अग्निपर्वतः कालाग्निनिवासभूतगिरिरिव नित्यं
 परितप्यते ॥ ४४ ॥

रा० टी०-त्वदिति । त्वत्कृते त्वदर्थम् अनिद्रादयः अ-
 ग्न्यगाटमग्रय इव राघवं तापयन्ति ॥ ४५ ॥

रा० टी०-तवेति । तवादर्शनशोकेन महता भूमिकम्पेन
 महान् शिलोच्चय इव राघवः परिचाल्यते ॥ ४६ ॥

रा० टी०-काननानीति । त्वामपश्यन् राघवः कानना-
 दीनि चरन्नपि रतिं प्रीतिं नाप्नोति ॥ ४७ ॥

रा० टी०-स इति । स राघवः रावणं हत्वा त्वां क्षिप्रं
 प्राप्स्यति ॥ ४८ ॥

गो० टी०-स तवेति । अग्निपर्वतो नाम मेरुशिखरवर्ती
 कथिद्विरिः । उक्तं च भारते—'अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते
 हव्यवाट् सदा । नात्रा संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥'
 इति ॥ ४४ ॥ ५१ ॥

४८-५३] ति० टी०-सहितौ सख्यं प्राप्तौ । समयं
 प्रतिज्ञाम् ॥ ४८-५३ ॥

रा० टी०-सहिताविति । सहितौ एकीभूतौ उभौ रामसु-

ग्रीवौ वालिनं हन्तुं तवान्वेषणं प्रति अन्वेषणं कर्तुं च समयं
 प्रतिज्ञाम् अकुरुताम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः प्रतिज्ञाकरणानन्तरं कुमा-
 राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां किष्किन्धां समुपागम्य युद्धे वाली
 निपातितः हतः ॥ ५० ॥

रा० टी०-तत इति । रामः वालिनं निहत्य सुग्रीवं निखि-
 लकृशादीनां पतिमकरोत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०-रामेति । एवमुक्तप्रकारेण रामसुग्रीवयोः
 ऐक्यं सख्यं समजायत मां तु तयोर्दूतं हनूमन्तं विद्धि
 जानीहि ॥ ५२ ॥

रा० टी०-स्वमिति । सुग्रीवः स्वं राज्यं प्राप्य
 अत एव स्वान् स्वकीयान् महाकपीन् आनीय त्वदर्थं
 प्रेषयामास ॥ ५३ ॥

रा० टी०-आदिष्टा इति । सुग्रीवेणादिष्टाः वानरेन्द्रा
 सर्वतः सर्वां महीं प्रस्थिताः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-ननु वानराणां नराणां च कथमासीत्समागम
 इति वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायाः शाखामा-
 ष्टुत्य जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरतिशयाचारतः
 पन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो जात इति पृष्टं तस्य
 किञ्चत्त रञ्जकमित्यत्राह-रामसुग्रीवयोरिति । रामसुग्रीवयो-
 रैक्यमेवं समजायत । एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । स्वातुजे विय-
 मानेऽपि यथाहं सुग्रीवदूतोऽन्तःपुरकार्यसमाधानायागतः तथा
 तयोरैक्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं
 दृष्टवान् । न योग्यतामवगच्छामित्यर्थः ॥ ५२-५४ ॥

५४] ति० टी०-सुग्रीववचनानुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः ५४

अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान्वालिस्तूर्महाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंभृतः ॥ ५५ ॥
 तेषां नो विप्रैणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५६ ॥
 ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५७ ॥
 विचित्र्य गिरिदुर्गाणि नैदीप्रस्रवणानि च । अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे । दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ ५९ ॥
 भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः । तव नाशं च वैदेहिं बालिनश्च तथा वधम् ॥ ६० ॥
 प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः । तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ ६१ ॥
 कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् । गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ॥ ६२ ॥
 श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् । यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ ६३ ॥
 एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः । अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्दधम् ॥ ६४ ॥
 रक्षसा भीमरूपेण त्वामुदिश्य यथार्थतः । जटायोस्तु वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ॥ ६५ ॥
 त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणाढ्ये । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—तत इति । सृष्टीववचनानुराः अत एव
 मार्गमाणाः त्वामन्वेपयन्तः वयं ततस्तां वसुधां चरामः अन्ये
 च वानराश्चरन्ति ॥ ५५ ॥

गो० टी०—तत इति । सृष्टीववचनानुराः सृष्टीवासा-
 भीताः । 'सृष्टीववचनानुराः' इति च पाठः ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०—त्रिभागबलसंभृतः सेनायास्त्रिष्वंशेष्वे-
 कांशसेनापरिभृत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—अङ्गद इति । त्रिभागबलसंभृतः प्रेषितावशि-
 ष्टसेनाभागत्रयविशिष्टः चतुर्थांश एव किष्किन्धायामवशिष्ट
 इत्यर्थः किंच त्रयो भागा गता यस्याः तदेव बलं तेन संभृतः
 अङ्गदः प्रस्थितः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—अङ्गद इति । त्रिभागबलसंभृतः तृतीयांशेन
 बलेन सैन्येन संभृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं संख्या-
 शब्दस्येव्यते ॥ ५६ ॥

५६-६०] ति० टी०—विन्ध्ये विप्रणष्टानां बिलमध्येऽदर्शनं
 प्राप्तानाम् । गता इति । समयत्परिणीति शेषः ॥ ५६-६० ॥

रा० टी०—तेषामिति । पर्वतसत्तमे विन्ध्ये विप्रणष्टाना-
 मप्राप्तत्वं दृष्टान्तानामित्यर्थः, अत एव शोकपरीतानां नोऽस्मा-
 कम् अहोरात्रगणाः बहूनि दिनानि गता व्यतीताः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—ते इति । ते अप्राप्तत्वं दृष्टान्तानां वयं कार्य-
 नैराश्यात्स्वदृष्टान्तविषयकाशाभावान् कालस्य अतिक्रमेण संके-
 तितसमयस्य व्यतीतत्वेन च कपिराजस्य भयात् प्राणान्
 त्यक्तुं वयं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तदेव अङ्गयन्तरेणाह—विचित्र्येति । गिरि-
 दुर्गादीनि विचित्र्य देव्याः तव पदं स्थितिभनासाय प्राणान्
 त्यक्तुं वयं व्यवस्थिताः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः तस्मिन् गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्राय-

मनशनत्रतस्तुमास्महे । अर्धं पृथक्—दृष्टेति । वानरपुङ्गवान्
 प्रायोपविष्टान् दृष्ट्वा तव नाशमदर्शनं च दृष्ट्वा ज्ञात्वा बालिवधं
 च दृष्ट्वा संस्मृत्य अस्माकं प्रायोपवेशं च जटायुषो मरणं च
 दृष्ट्वा संस्मृत्य शोकार्णवे मग्नोऽङ्गदः पर्यदेवयत् व्यलपत् । अर्ध-
 चतुष्टयमेकान्वयि ॥ ६० ॥

गो० टी०—तेषामिति । विप्रणष्टानां विष्टे अदर्शनं
 गतानाम् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—ते वयमिति । कालस्य सृष्टीवकल्पितमा-
 सस्य । कपिराजस्य सृष्टीवात् ॥ ५८-५९ ॥

गो० टी०—दृष्टेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । परिदे-
 वनकर्माह—तवेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०—निराशानां त्वत्प्राप्त्यासाराहितानाम् ।
 स्वामिसंदेशात्तत्संदिष्टकालात्ययादेतोर्ध्वमूर्षताम् ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तेषामिति । स्वामिसंदेशान्निराशानाम् अत एव
 सुमूर्षतां तेषां नोऽस्माकं कार्यहेतोः इह अस्मत्समीपे आयातः
 वीर्यवान् शकुनिः पक्षी गृध्रराजस्य जटायुषः सोदर्यः संपातिः
 भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपात् कोपं प्राप्य इदमब्रवीत् । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

गो० टी०—तेषामिति । स्वामिसंदेशात् मासादूर्ध्वमना-
 गतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः ॥ ६२—६३ ॥

६२] ति० टी०—कार्यहेतोः कार्यसिद्धयर्थमिवायातः ।
 देवादिति शेषः ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—क्व देशे इति शेषः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—तद्वचनकारमाह—यवीयानिति । यवीयान्क-
 निष्ठो मे भ्राता केन हतः क्व निपातितः एतत् भवद्भिर्कृतं
 श्रुत्वेति शेषः आख्यातुं किंचिद् कथयितुमिच्छामि ॥ ६३ ॥

६४-६६] ति० टी०—आख्यातुमित्यसमानकर्तृकेऽपि
 तुसुवार्थः ॥ ६४-६६ ॥

१ अनशानामिति रा. पाठः । २ व्यवेति गो. पाठः । ३ गिरिति गो. पाठः । ४ यथाकथमिति गो. पाठः । ५ जटायुष इति गो. पाठः । ६ संपाति-
 रिति रा. पाठः । ७ त्वां कर्णसेने गो. पाठः ।

अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् । विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम् ॥ ६७ ॥
 त्वदर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः पुवङ्गमाः । अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेळोपान्तमुपागताः ॥ ६८ ॥
 चिन्तां जग्मुः पुनैर्भीमां त्वदर्शनसमुत्सुकाः । अर्थाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्यं सीदतः ॥ ६९ ॥
 व्यवभूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः । लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ ७० ॥
 रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिर्णीडिता । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ॥ ७१ ॥
 अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् । तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ ७२ ॥
 सुग्रीवसचिवं देवि बुद्धयस्व पवनात्मजम् । कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७३ ॥
 गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ॥ ७४ ॥
 अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह । मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ ७५ ॥
 दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा । दिष्ट्याऽहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ ७६ ॥
 अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशासनात् । दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लङ्कनम् ॥ ७७ ॥
 प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वदर्शनकृतं यशः । राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपस्यते ॥ ७८ ॥

रा० टी०—अङ्गद इति । तस्य जटापुषो जनस्थाने
 स्वाङ्घ्रिद्वयं त्वदर्थं रक्षसा रावणेन कृतमिति शेषः, महद्ब्रह्मण-
 दोऽकृपयत् ॥ ६४ ॥

रा० टी०—जटायोरिति । जटायोर्वधं श्रुत्वा दुःखितो-
 ऽरुणात्मजः संपातिः रावणालये वसन्तीं त्वामाह ॥ ६५ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य संपातेः वचनं श्रुत्वा प्रस्था-
 पिताः कृतप्रस्थाना वयं विन्ध्यादुत्थाय सागरस्यान्तं तटं स-
 प्राप्ताः । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

६७-६९] ति० टी०—अन्तं तटम् ॥ ६७-६९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—त्वदिति । त्वदर्शने कृत
 उत्साहो यैस्ते सर्वे प्लवङ्गमाः वेळोपान्तमुपागताः ॥ ६८ ॥

रा० टी०—चिन्तामिति । त्वदर्शनसमुत्सुकाः अङ्गदप्र-
 मुखाः चिन्तां सागरोलङ्कनसंशयं जग्मुः । अथानन्तरं सीदतो
 हरिसैन्यस्य भयं व्यवभूय योजनशतं शतसंख्याकं सागरं प्लुतः
 रात्रौ लङ्कां च प्रविष्टा । श्लोकद्वयं संमिकितान्वयि ॥ ६९-७१ ॥

गो० टी०—विन्ध्यादिति । हृष्टाः उत्साहवन्तः तुष्टा
 आनन्दवन्तः ॥ ६८ ॥

गो० टी०—अङ्गदप्रमुखा इति । वेळोपान्तं वेला सिन्धु-
 पूरः तस्योपान्तम् । 'वेळाम्बुधेस्तीरलृढयोः कालमर्याद्विचोर-
 वि' इति द्वयः ॥ ६९ ॥ ७२ ॥

७०-७२] ति० टी०—प्लुतः प्लुतवान् ॥ ७०-७२ ॥

रा० टी०—अमीति । बस्मात् दाशरथेरहं दूतः तत-
 स्मात् रामकृतोद्योगं रामार्यकोद्योगविशिष्टम् अत एव स्वभि-
 मित्तमिहागतं सुग्रीवसचिवं मां बुध्यस्व अत एव मामभिधा-
 षस्व । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ७२ ॥

गो० टी०—तं मामिति । रामकृतोद्योगं रामकृतोत्साहम् ७३

७३-७४] ति० टी०—पवनात्मजत्वेन लङ्कनसा-
 मर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

रा० टी०—कुशलीति । काकुत्स्थो रामः लक्ष्मणश्च
 कुशली ॥ ७३ ॥

रा० टी०—तस्येति । तव भर्तुर्हितेऽरतोऽहं सुग्रीववचना-
 दिह संप्राप्तः ॥ ७४ ॥

गो० टी०—कुशलीति । गुरोः ज्येष्ठस्य आराधने शुश्रू-
 षणे रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

७५] ति० टी०—एकः संप्राप्तः । अर्थाच्छेषाः समुद्रतीर
 एवासते । कामरूपिणा । अनेन रावणान्तःपुराणवेषणसा-
 मर्थ्यं सूचितम् ॥ ७५ ॥

रा० टी०—मयेति । त्वन्मार्गविचयैषिणा मया दक्षिणा-
 दिगनुक्रान्ता ॥ ७६ ॥

गो० टी०—मयेयमिति । विचयैषिणा अन्वेषणे-
 च्छना ॥ ७६ ॥

७६] ति० टी०—त्वन्नाशं त्वदर्शनम् ॥ ७६ ॥

रा० टी०—दिष्ट्येति । त्वन्नाशं त्वदर्शनम् उपलभ्येति
 शेषः, अद्युशोचतां हरिसैन्यानां संतापं तवाधिगमशंसनात्
 त्वत्प्राप्तिकथनात् अपनेष्यामि दिष्ट्येतत् ॥ ७६ ॥

गो० टी०—दिष्ट्येति । तवाधिगमशंसनात् त्वत्समीप-
 प्राप्तिकथनात् ॥ ७७-७९ ॥

७७-७८] ति० टी०—अधिगमो दर्शनम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रा० टी०—दिष्ट्येति । त्वदर्शनकृतं यशः प्राप्स्यामि अत
 एव मम सागरस्य लङ्कनं न व्यर्थम् ॥ ७७ ॥

रा० टी०—राघव इति । राघवः रावणं हत्वा त्वामभि-
 पस्यते ॥ ७८ ॥

१ दर्शनकृतोत्साहा इति गो. पाठः । २ उपरिधता इति गो. पाठः । ३ भीता इति गो. पाठः । ४ तथेति गो. पाठः । ५ प्रेष्येति गो. पाठः ।
 ६ परिप्लुतेति गो. पाठः । ७ देवि सागरेति गो. पाठः । ८ दिष्ट्येति गो. पाठः ।

संपुत्रवान्ध्रवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् । माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ७९ ॥
 ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः । स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥
 तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्भसादनमुद्धरन् ॥ ८० ॥
 यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि । हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८१ ॥
 विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः । अचिरात्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम् ॥ ८२ ॥
 एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककशिता । उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ॥ ८३ ॥
 अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी । नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८४ ॥
 चारु तद्ददनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराद् ॥ ८५ ॥
 हनूमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा । अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८६ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि । किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८७ ॥

७९] ति० टी०—तिर्यग्देहस्य तत्र कथं पवनात्मजत्व-
 मिति शङ्कामपनयनाह—माल्यवान्नामेति ॥ ७९ ॥

रा० टी०—ननु वानरस्य नत्र वातात्मजत्वं कथमित्यत-
 आह—माल्यवानिति । केसरी हरिर्वानरः माल्यवानाम यो
 गिरिः ततस्तस्माद्दिरेः गोकर्णं पर्वतं गच्छति अगच्छत् ॥ ७९ ॥

गो० टी०—बुद्धयस्व पवनात्मजमिति पवनात्मजत्वमुक्तं
 तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षायामाह—माल्यवानिति । गच्छति
 अगच्छत् ॥ ८० ॥

८०] ति० टी०—गोकर्णं तदाख्यम् । दिष्टः शम्भसाद-
 नाख्यासुरवधायज्ञतः । उद्धरन्बुद्धववान् अवधीदित्यर्थः ।
 भूतेऽपि लटः शतार्षः ॥ ८० ॥

रा० टी०—स इति । देवर्षिभिर्दिष्टः आज्ञतः यस्य हरिणो
 अनेकवानराधिपतेः क्षेत्रे वातेनाहं जातः स महाकपिर्मम पिता
 नदीपतेः ससुदस्य तीर्थं जले शम्भसादनं तदभिधासुरसुद्धरन्
 अनशयत् भूतेऽपि लटः शतार्ष इति भट्टाः । हरि इत्यत्र त्रीत्या-
 दित्वा दिनिः । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ८० ॥

गो० टी०—स च्येति । सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः
 तत्रार्थैः दिष्टः नियुक्तः । शम्भसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरं
 शम्भसादनाख्यम् उद्धरन् उद्धरत् देवर्षिप्रार्थनया अवधी-
 दित्यर्थः ॥ ८१ ॥

८१] ति० टी०—स्वेनैवोत्पत्तिकालप्रवृत्तेन कर्मणा
 पराक्रमेण ॥ ८१ ॥

रा० टी०—हनूमानिति । स्वेन कर्मणा हनूमानिति वि-
 ख्यातः योऽहं तेन मया तत्र विश्वासार्थं भर्तुर्युगाः उक्ताः ॥ ८१ ॥

गो० टी०—तस्येति । हरिणः हरेः केसरिणः क्षेत्रे
 पत्न्यामञ्जनायां जातः । पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः ।
 अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का पराकृता ॥ ८२ ॥

८२] ति० टी०—भर्तुस्त्वद्भर्तुः रामस्य नयिता नेता ॥ ८२ ॥

रा० टी०—अचिरादिति । अचिरात् शीघ्रं राघवस्त्वा-
 निति नयिता नेता ॥ ८२ ॥

गो० टी०—विश्वासाथमिति । नयिता नेता ॥ ८३ ॥
 ८३-८५] ति० टी०—उपपन्नैर्वास्तवैः । अभिज्ञानै राम-
 लक्ष्मणचिह्नैः । अधिगच्छत्यध्यगच्छत् ॥ ८३-८५ ॥

रा० टी०—एवमिति । उपपन्नैः युक्तैर्बोधकरहितैरित्यर्थः
 अभिज्ञानैर्बोधकैर्हेतुभिर्विश्वासिता सत्यं कथयतीति विश्वासं
 प्रापिता सीता तं हनूमन्तं दूतमधिगच्छति अध्यगच्छत्
 अजानात् ॥ ८३ ॥

रा० टी०—अतुलमिति । अतुलं हर्षं गता प्राप्ता जानकी
 हर्षेण आनन्दजं जलं मुमोच ॥ ८४ ॥

रा० टी०—चार्विति । राहुमुक्तः उडुराद् चन्द्र इव तस्याः
 वदनमशोभत ॥ ८५ ॥

गो० टी०—एवमिति । अवगच्छति अवाग-
 च्छत् ॥ ८४-८८ ॥

८६] ति० टी०—अन्यथा नेति मायाकपिनैत्यर्थः ॥ ८६ ॥

रा० टी०—हनूमन्तमिति । सा सीता हनूमन्तम् अन्य-
 था रावणत्वादिना न मन्यते अमन्यत अधानन्तरं प्रियदर्शनां
 तां सीताम् उत्तरं श्रेष्ठमिदं वचनमुवाच ॥ ८६ ॥

८७] ति० टी०—सर्वमुत्तरं सर्वं प्रत्युत्तरमाख्यातमित्य-
 न्वयः । अथ सीतायै चिकीर्षितं पृच्छति—किं करोमीति ।
 वर्तमानसामीप्ये लटौ । प्रतियामि प्रतियास्ये रामसमीपम्,
 किं करोमि किं करिष्ये, कथं वा रोचते चिकीर्षितमिति
 शेषः ॥ ८७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—एतादिति । हे मैथिलि ! एतद्
 भवत्या पृष्टं सर्वमाख्यातम् अतः समाश्वसिहि अहं तु प्रति-
 यामि रामसमीपं गमिष्यामि अतः किं करोमि कथं ते रोचते
 तद्ब्रूदेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ।
ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

स्वस्मिन्नाश्वासं द्रढयितुं हनुमान् रामाङ्गुलीयकं जानक्यै प्रददाति । तल्लामहृष्टा सा हनुमन्तं प्रशंस्य रामादिङ्कुशलं पृच्छति । एता-
वत्पर्यन्तं रामानागमनात्स्वस्थामप्रीतिं विशङ्क्य जातकोथां तां परिसान्त्वयि तु हनुमानवस्थानापरिज्ञानमेवानागमने हेतुरित्यभिधत्ते ।
तस्यां रामस्य प्रीत्यतिशयं योतयन् हनुमान् रामस्य शोकावस्थां प्रतिपादयन् स्वत्प्राप्तये सोऽतिप्रयत्नमातनोतीति कथयन्समाश्वासयति ।

भूय एव महातेजा हनूमान्पवनात्मजः । अत्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः । रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना । समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् । भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥

८८] ति० टी०—नहि रावण आत्मानं कथमपि कपि-
पुत्र इति वृथादिति ज्ञापनपूर्वकं कपित्वनिश्चयाय पुनः स्वज-
न्माद्यवादः—हतेऽसुर इति । ततः शम्बसादनासुरवधप्री-
तमहर्षेः प्रसादत इत्यर्थः । तत्प्रतिमः वायुसदृश इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—हते इति । कपिप्रवीरेण शम्ब-
सादने असुरे हते सति ततः तस्य क्षेत्रे वायुप्रभवः प्रभावतः
तत्प्रतिमः वायुसदृशः वानरोऽहमस्मि ॥ ८८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति योत-
यितुं स्वमाहात्म्यमाह—हते इति । ततः असुरवधोप-
कारात् ॥ ८९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

१] ति० टी०—अथ दृढतरविश्वासाय रामाङ्गुलीयकं
दातुमाह—भूय इति । प्रत्ययो विश्वासः ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतां प्रति हृत्मत उक्त्यन्तरमाह—भूय इति ।
पवनात्मजो हनुमान् सीताप्रत्ययकारणात् सीतायाः विश्वास-
हेतोः भूयोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—भूय इत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वानरोऽहं नान्यः । रामस्य नाम नामा-
क्षराणि तैरङ्कितं चिह्नितम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—वानर इत्यादिभिः । हे
देवि ! अहं रामस्य दूतः इत्यवेहीति शेषः । तव प्रत्ययार्थमानीतं

तेन रामेण दत्तमिदमङ्गुलीयकं पश्य च अत एव क्षीणः दुःख-
फलः दुःखफलकः समयो यस्याः सा त्वमसि अत एव समा-
श्वसिहि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—इत्थं संदेशकथनादिना देवीं विश्वास्याभि-
ज्ञानाङ्गुलीयकदानेन दृढं विश्वासयति—वानरोऽहमित्या-
दिना ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—क्षीणं दुःखरूपं पापफलं यस्याः सा ।
असि शीघ्रमेव भविष्यसि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—विभूषितं विभूषणम् । भर्तारं प्राप्ते-
वेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—गृहीत्वैति । भर्तुः करविभूषणं गृहीत्वा भर्तारं
संप्राप्तेव जानकी मुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—गृहीत्वैति । गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं
दृष्ट्वैव स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा वर्तमानार्थेन शानचा दत्त-
दृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते । सा पूर्वं रावणत्वेन शङ्कित-
वती भर्तुः करविभूषणं पाणिग्रहणकाले हस्तस्पृष्टमाभरणं कर-
विभूषणमित्यनेन भोगातिशयात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्पर-
मालोकनभाषणादिविरहदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन
मौने कृते रामोङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन
च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतायाऽभिहिते प्रणयकोपशैथिल्यात् पर-
स्परसंश्लेषो भूयोऽप्यभूत् । एवं घटकभूतं करविभूषणं भर्तार-
मिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य कान्तस्य करं स्मृतवती
तस्मैत्या बाहुं तस्मरणेन तद्विग्रहम् । एवं भावनाप्रकर्षेण
तं पुरःस्थितमिव मत्वा तमालङ्कितवती । जननीबुद्ध्या मुनिः
संप्रोप्तेवत्याह जननीकृतभोगस्यावर्ष्यत्वात् । जानकी शोक-
हर्षाभ्यां क्लृप्तमनहं कुले जाता । मुदिताऽभवत् इयमिदानीं
मुदिता उदकं क्रि भविष्यतीति न जान इत्याहर्षिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराद् ॥ ५ ॥
 ततः सा हीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता । परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥
 विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम । येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः । विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
 नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ । यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ॥ ९ ॥
 अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् । यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो नह्यपरीक्षितम् । पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः । लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥
 कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् । महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥
 अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे । ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥

५] ति० टी०—'बभूव हर्षोदग्रं च' इति पाठः ॥ ५ ॥

रा० टी०—चार्विति । राहुमुक्त उडुराडिव तस्याः वदनं हर्षोदग्रम् अतिहर्षितं बभूव ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—हीमत्यङ्गुलीयसान्धिष्ये भर्तुसान्धिष्यादिव किञ्चिद्विज्ञावती । प्रियं कृत्वाऽऽदरं कृत्वा ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं भर्तुः संदेशहर्षिता सा सीता महाकपिं प्रियं प्रीतिविषयीभूतं कृत्वा प्रशसंस ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—विक्रान्तः शरः । समर्थो देशकालोचित-कृत्यचतुरः । प्राज्ञो धर्मार्थविषयकसर्वज्ञाकार्यतत्त्वज्ञः । पदं स्थानम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—प्रशंसाकारमाह—विक्रान्त इति । येन हेतुना एकेन त्वया राक्षसपदं प्रधर्षितं तेन हेतुनाऽविक्रान्तत्वादिवि-चिद्वस्त्वं मयाऽबोधोति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—विक्रान्तस्त्वमिति । विक्रान्त इत्यादिपदत्र-येण तद्व्युत्क्रमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोका । स्वयैकेनेति सामर्थ्यम् । प्रधर्षितमिति विक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—क्रमता क्रामता ॥ ८ ॥

रा० टी०—शतेति । विक्रमः श्लाघनीयो यस्य तेन क्रमता त्वया शतयोजनविस्तीर्णः सागरः गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—संत्रासः सञ्चद्रादिति शेषः । रावणादपि संभ्रमश्रित्तद्धोमः ॥ ९ ॥

रा० टी०—नेति । यस्य ते रावणादपि संत्रासः संभ्रमश्च नास्ति तं त्वां प्राकृतं न मन्ये ॥ ९ ॥

गो० टी०—नहीति । प्राकृतं श्रद्धम् । संभ्रमः व्यग्रता ॥ ९ ॥

१०-१२] ति० टी०—यदि यस्मान्तेन प्रेषितोऽसि तस्मा-न्मया समभिभाषितुं संभाषणं कर्तुमर्हसेऽसि ॥ १०-१२ ॥

रा० टी०—अर्हसे इति । यदि रामेण प्रेषितस्त्वमसि तर्हि मया समभिभाषितुमर्हसे ॥ १० ॥

रा० टी०—प्रेषयिष्यतीति । दुर्धर्षो रामः विशेषतः वि-शेषं पराक्रममविज्ञाय अपरीक्षितं परीक्षारहितं दूतं मत्सकाशं न प्रेषयिष्यति ॥ ११ ॥

रा० टी०—दिष्ट्येति । कुशली कुशलविशिष्टः ॥ १२ ॥
 गो० टी०—अर्हसे इति । ययपीतनिपातसञ्चदायो यस्मा-दित्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०-१२ ॥

१३] ति० टी०—नह्य इति तद्द्रव्यमनेन तद्द्रव्यत्वात् च कुशला-वगतेः किं पुनर्दिष्ट्येत्यादि तत्प्रभेनेति शङ्कायां प्रभाषणं दर्श-यति—कुशली यदीति । यदि कुशली त्वया कथ्यते तदा मत्कृते सागरमेखलां महीं किं न दहतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—कुशलीति । यदि काकुत्स्थः कुशली तर्हि को-पेन ज्ञातपृथिव्यपरायजनितक्रोधेन महीं किं न दहति दहत्ये-वेत्यर्थः । एतेन एवं शक्तिसत्त्वे रावणं कृतो न निहन्तीति सूचितम् । किं च कोपेन रावणापराधज्ञानजनितक्रोधेन महीं लङ्काभूमिं किं न दहति ॥ १३ ॥

गो० टी०—अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गर्हते—कुशलीति । काकुत्स्थः परपरिभवासहकुले जातः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इति नियमोऽस्ति किम् । किञ्च सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किञ्च न दहतीत्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठि-नद्रव्यस्य चैकेन बाणेन भवितव्यम् । किम् सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थो न किमित्यर्थः । यद्वा स्वपर्णा वा शरक्षितपरिधानां करोतीति भावः । अनादिकृतमर्यादा महीं कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह—युगान्तेति । महीं मर्यादा तत्रयनरा-गपर्यन्तेवेति भावः । ' किं न सागरमेखलाम् ' इत्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशली यदि तदा महीं किं न दहति शक्येदहत्येव न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नह्य इति केवलं महीमेवेति किञ्चिद्यत इत्याशयेन पञ्चान्तरम्—अथवेति । तथा शक्तिमन्तौ यदि

कञ्चिन्न व्यथते रामः कञ्चिन्न परितप्यते । उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥
 कञ्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति । कञ्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते । विजिगीषुसुहृत्कञ्चिन्मित्रेषु च परंतपः ॥ १७ ॥
 कञ्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते । कञ्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥
 कञ्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः । कञ्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 कञ्चिन्न विगतस्नेहो विद्वान्मान्मयि राघवः । कञ्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति राघवः ॥ २० ॥
 सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनुचितः । दुःखमुत्तरमासाद्य कञ्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥
 कौसल्यायास्तथा कञ्चित्सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं श्रूयते कञ्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥

तर्हि किमिति तूष्णीं तिष्ठतस्तत्राह—ममैवेति । दुःखानां दुःखहेतुपापानां विपर्ययो नाशो नाश्यापि संवृत्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुसुषुप्त्यम् पश्चान्तरमाह—अथवेति । सुराणामपि नियहे शक्तिमन्तौ तौ रामकक्ष्मणौ स्त एव तथापि मम दुःखानां विपर्ययो विनाशकालो नैवास्तीत्यहं मन्यो ॥ १५ ॥

गो० टी०—पश्चान्तरमाह—अथवेति ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—मम दुःखक्षय ईषत्करः, अपि तु तस्य सुखावस्थानमेव मृग्यमित्याशयेनाह—कञ्चिदिति । उत्तराणि कार्याणि मद्विमोचनफलानि ॥ १५ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । रामः कञ्चिन्न व्यथते कञ्चिन्न परितप्यते वा अत एव कार्याणि कर्तव्याणि उत्तराणि दुःखोत्तराणि प्रयत्नानि कुरुते ॥ १५ ॥

गो० टी०—कञ्चिदिति । न व्यथितः न क्रुशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कञ्चित्कुरुते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—न दीनो न संभ्रान्त इत्यवष्टम्भः । पुरुषकार्याणि पुरुषकारान् ॥ १६ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । कञ्चिन्न दीनः संभ्रान्तो वा न अत एव कञ्चिन्न मुह्यति अत एव पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि कुरुते ॥ १६ ॥

गो० टी०—कञ्चिन्न दीन इति । न दीनः कञ्चित्संभ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कञ्चिदित्यन्वयः । पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—द्विविधं सौम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयवत् । त्रिविधोपायं धर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानां प्राप्त्युपायभूत-सुपायं सामान्युपायमपि सेवते कञ्चित् तथा मित्रेषु च विजिगीषुसुहृत्कञ्चित् विजिगीषुसुहृदिति बहुव्रीहिः तत्पुरुषश्चेति कतकः । सुहृत्परंतपो रामो विजिगीषुः संक्षिप्तोपायं सामदानभेदरूपसुपायं दण्डोपायं च मित्रेषु च चादमित्रेषु च द्विविधं यथा भवति तथा सेवते कञ्चित् । मित्रेषु सामदाने अमित्रेषु भेददण्डौ चेत्येवं विभज्य प्रयुङ्क्ते कञ्चिदित्यर्थ इति तीर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—द्विविधमिति । मित्रेषु चकारेण अमित्रेषु च सुहृदपि रामः विजिगीषुः सन् । द्विविधं द्वौ रोहिकासुष्मिक-

पालनधर्मो विदधाति पालयति तं त्रिविधोपायं त्रयाणां ब्रह्म-विष्णुमहेश्वराणां विधाय तत्प्राथितनिष्पादकत्वेन पोषणाय उपायं यत्नम् उपायं ऋदिति मङ्गलप्रापकं यथा भवति तथा से-वते कुरुते कञ्चित् ॥ १७ ॥

गो० टी०—तान्येवाह—द्विविधमिति । परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपसुपायमपि सेवते कञ्चित् । चकारेणामित्राः समुच्चयन्ते अमित्रेषु विषये विजि-गीषुः सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कञ्चित् । सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ शत्रुषु न सामेति भावः । योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं श्रूयम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—मित्राणि लभते स्वयत्नेनामित्रैश्च स्वय-जतोऽभिगम्यते । कल्याणमित्रः सौम्यमित्रः । मित्रैः पुरस्कृतो बहुमतः कञ्चित् ॥ १८ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । कल्याणं मित्रं यस्य सः अत एव मित्रैः पुरस्कृतः स रामः मित्राणि लभते कञ्चित् अमित्रैः रिपुभि-अभिगम्यते पराभूतिमूलकशरणप्रार्थनया प्राप्यते कञ्चित् ॥ १८ ॥

गो० टी०—कञ्चिन्मित्राणीति । अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कञ्चिदुपकारं कृत्वा स्वयसुपकारं मित्रादपेक्षते कञ्चि-दित्यर्थः । कल्याणमित्रः पुरस्कृतमित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—आशास्त्याशास्ते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । देवानां प्रसादं तद्विषयजनित-तत्प्रसन्नतामाशास्ति आशास्ते इच्छति दैवं देवसंबन्धि पुरु-षस्य पुरुषार्थस्य कारं विध्वंसं प्रतिपद्यते स्मृतिविषयत्वेन प्राप्नोति स्मरतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कञ्चिदाशास्तीति । आशास्ति आशास्ते । पुरुषकारं स्वबलम् । एकैकस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—विवासाद्विदूखासात् ॥ २० ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । विवासात् हेतोः राघवः मयि विगतस्नेहो न कञ्चित् अस्मात्सनात् दुःखहेतुभूतनिरोधान्मो-क्षयिष्यति ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—अनुचित इति छान्दसो दीर्घः । उत्तरं दुःखम् दुःखादुःखमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कञ्चिच्छोकेन राघवः । कञ्चिन्नान्यमना रामः कञ्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥
 कञ्चिदसौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥
 वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कञ्चिदेष्यति । मत्कृते हरिभिर्वीरैरुत्तो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥
 कञ्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः । अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥
 रौद्रेण कञ्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे । द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं समुद्भोजनम् ॥ २७ ॥
 कञ्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।
 मया विना शुष्यति शोकदीर्घं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥
 धर्मापदेशात्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पैदातेः ।
 नासीद्यथा यस्य न भीर्न शोकः कञ्चित्स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥
 न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ।
 तावद्दयहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥

रा० टी०—सुखानामिति । अचितो योग्यः अच्युतः
 अच्युतः अनर्हः रामः उत्तरं परं दुःखमासाद्य सीदति न
 कञ्चित् ॥ २१ ॥

रा० टी०—कौशलयाया इति । कौशल्यादेः कुशलं श्रूयते
 कञ्चित् रामेणेति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सुखानामिति । अच्युत इति, दीर्घं आर्षः ।
 उत्तरम् उत्कृष्टम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३-२६] ति० टी०—मन्त्रिमित्तेन मन्त्रिभिरग्नित्तेन
 शोकेन । कञ्चित्परितप्यत इति शेषः ॥ २३-२६ ॥

रा० टी०—मदिति । मन्त्रिमित्तेन शोकेनोपलक्षितः कञ्चित्
 अत एव अन्यमना न कञ्चित् ॥ २३ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । मत्कृते मन्मोचनार्थम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—वानरेति । सुग्रीवः कञ्चिदेष्यति ॥ २५ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । लक्ष्मणो राक्षसान् विध-
 मिष्यति ॥ २६ ॥

गो० टी०—मन्त्रिमित्तेनेति । मन्त्रिमित्तेन मया हेतुना ।
 अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः ॥ २३ ॥

गो० टी०—कञ्चिदसौहिणीमिति । ध्वजिनीं से-
 नाम् ॥ २४-२७ ॥

२७] ति० टी०—रौद्रेणामोषकूरेण ॥ २७ ॥

रा० टी०—रौद्रेणेति । रामेण निहतं रावणमल्पेन का-
 लेन द्रक्ष्यामि कञ्चित् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—हेमसमानवर्णं हेमवर्णं वत्स्पृष्टवर्णी-
 यशोमम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । तस्य रामस्याननं मया विना
 वातेन पयामिव न शुष्यति कञ्चित् ॥ २८ ॥

गो० टी०—कञ्चिन्न तदिति । हेमशब्देन तद्वर्णं उच्यते ।
 अभेदेन हेमवत्स्पृष्टवर्णीयमित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानम्,
 शोकदीनमित्यातपस्थानम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—धर्मापदेशाद्धर्मोद्देशात् । धर्मोद्देश्येति
 यावत् । न भीर्न शोकः । मम नयनात्रभीः, राज्यत्यागान्न
 शोकः । भयं च मद्रक्षानिमित्तम् । यस्य व्यथा वनवासखेदश्च
 नासीत्स इदानीं धैर्यं करोति कञ्चित् ॥ २९ ॥

रा० टी०—धर्मेति । धर्मापदेशात् धर्मपालनार्थं स्व राज्यं
 त्यजतः अत एव मामप्यरण्यं नयतः यस्य भीः शोकश्च नासीत्
 स धैर्यं करोति कञ्चित् ॥ २९ ॥

गो० टी०—धर्मापदेशादिति । धर्मापदेशाद्धर्मोद्देश्यार्थम्
 धर्मोद्देश्येत्यर्थः । यद्वा धर्मव्याजाद्धेतोः राज्यत्यागाद्भवति ना-
 सीत् । अरण्यसंचाराद्भीर्नासीत् । मत्पादसंचाराच्छोको ना-
 सीत् । सः तादृशधैर्यशुको रामो मद्दृष्टेऽपि हृदये धैर्यं करो-
 ति कञ्चित् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—धैर्यत्यागे मद्द्वियोग एव हेतुरित्याह—
 न चास्येति । मातापित्रादौ नास्य मत्समोऽपि लोहः, अधिकस्तु
 कुतः । मम तच्छक्तिरूपत्वात् वस्तुतस्तयोस्तस्याभावाच्च ।
 हृत्तमन्नहमपि तावज्जिजीविषेयम् । प्रवृत्तिं वार्तां प्रवृत्तिमार्गं
 रतिं च । निवृत्तिमार्गं रतौ ममापि कार्याक्षमत्वेनादर्शनरूपो
 नाश एवेति भावः ॥ ३० ॥

रा० टी०—नेति । अस्य रामस्य स्नेहाद्धेतोः मया समः
 सदृशः विशिष्टः अधिको वा मात्रादिर्नास्ति अतः प्रियस्य रामस्य
 प्रवृत्तिं वार्तां यावत् शृणुयां तावत् जिजीविषेयं जीवितुमि-
 च्छेयम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति । प्रवृत्तिं
 मदानयनवार्ताम् । प्रणयरोषपक्षे किमेव पितृवचनपरिपालनाय
 वनं प्राप्तः न । किंतु ममैव हिंसायै इति भावः । रामस्यैव
 दोषः न ममेति सीतयोके वयमेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रा-
 मविश्लेषानन्तरक्षणे न तदुत्पत्त्या हीत्येवं हृत्तमदाशयं ज्ञात्वा-
 ह—न चास्येति । रामस्य मात्रादयः अन्यो बन्धुश्च जेहाद्वि-
 शिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता आतेत्येवं जेहो

इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मपुरार्थमुक्त्वा ।

श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा

॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिभीमधिक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचनः । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥

श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं ह्यैर्युक्षगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥

विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥

तवादर्शनजनार्थं शोकेन परिपूरितः । न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ३७ ॥

विसृत्वो भवति नचैवं राष्ट्रस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोऽपि मध्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रियस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि तावज्जीवीविवेषं जीवियम् । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिव्य-
माणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः न मांसं राघवो भुङ्क्ते इत्यु-
करीत्या भोजनम्, अनिद्रः सततं राम इति निद्रां च हित्वा
समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापातं प्रपन्नं गते तस्यां भिन्नपानीय-
पात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्य-
न्तं मयि जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि
यदि जीवियामि तदेतद्वेदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वान-
रोति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह—रामविषयप्रणयरोषस्य दूतपर्य-
न्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रण-
यरोषाभावपक्षेऽपि न चास्येति । अस्य माता चास्मिन्स्नेहात्
मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाऽहमस्मिन् स्निग्धा तथा
नान्य इत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्थेन समर्थयति—तावदिति ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०—रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम् ।

रामरूपाभिधेयेन युक्तं तद्बोधकमिति वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—इतीवेति । देवी सीता इतीव वचनमुक्त्वा रा-
मार्थयुक्तं तस्य ह्युमतो वचः श्रोतुं रामा सीता विरराम ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सीताया इति । मारुतिः सीताया वचनं
श्रुत्वा अञ्जलिं शिरसि आधाय उत्तरं श्रेष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—इतीवेति । इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान्
विविच्योक्तवान् । संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममूर्षोणामपदं हि तत्
इतीवेत्याह । देवी । वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति
हि वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानां देशिकानामस्माकमपी-
त्यर्थः । महार्थमित्युक्तेः तं वानरेन्द्रम् । सूर्यावस्य शेषत्वे-
ऽभिषिक्तत्वेऽपि पारतन्त्र्ये ह्युमानभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं
मायुषेण मध्ये ह्युमात्र वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स
तदीयाश्च यथाऽभिधेयन्ते तथोक्त्वा श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं
स्ववचनानुसूतोत्तरं श्रोतुं रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम् । रा-
मरूपाभिधेययुक्तं वा विरराम स्वयं चिरभाषणात्स्वामिन्यां
भाषमाणायाम् मध्ये भृत्येनाकृत्ययोगाच्च तूर्णोभूतस्यावकाशप्र-
दानमकरोत् । रामा पारम्पर्यं विना साक्षाद्ब्रह्मसौन्दर्यदर्शनं
रामेण न लब्धं इति श्रुतिः खिण्यति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—न जानीते न जानीत इव । अत्रहादद-
त्यनीतां शचीं पुरन्दर इव ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेत्यादिभिः । इहस्थां त्वां
रामो न जानीते तेन हेतुना शचीं पुरन्दर इव त्वामाद्य ना-
नयति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—न त्वामिति । रामः न जीवियं क्षणमपि
विना तामसितेक्षणमित्यध्यवसायी कथं नागच्छेत् । कमल-
लोचने त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पणरूपेऽपि किं न दृष्टवती भवती ।
एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् तेन अनेन हेतुना
आद्य त्वां नानयति । शचीं पुरन्दर इव अत्रहाददस्तगतां
शचीमिन्द्रः कंचित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान्
तथेति भावः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—मह्यं मत्तः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—श्रुत्वैति । मह्यं मम वचः श्रुत्वैव राघव
एष्यति ॥ ३४ ॥

गो० टी०—श्रुत्वैति । मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठयथे
चतुर्थी ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—विष्टम्भयित्वा संस्तम्भ्य । सेतुं बद्धेति
यावत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—विष्टम्भयित्वेति । वरुणालयं समुद्रं विष्टम्भ-
यित्वा विष्टम्भ्य संस्तम्भ्य सेतुं बद्धेत्यर्थः लङ्कां बाणौघैः शान्तरा-
क्षसां करिष्यति ॥ ३५ ॥

गो० टी०—समुद्रं कथमतिक्रमिष्यतीत्यत्राह—विष्टम्भ-
यित्वेति । विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३६-३७] ति० टी०—तत्र तत्कर्मप्रवृत्तावनन्तरा विप्रत्येन
यदि मृत्युप्रभृतयोऽपि स्थास्यन्ति तदा तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र लङ्काविध्वंसनसमये पथि-
अन्तरा मार्गमध्ये मृत्युः सुरादयो वा यदि स्थास्यन्ति विप्र-
कारित्वेनेति शेषः । तदा स रामस्तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तत्रेति । शोकेन परिपूरितो रामः शर्म न
लभते ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तत्रेति । स्थास्यन्ति प्रतिबन्धकतयेति
शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मन्दरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च । मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दर्दुरेण च ॥ ३८ ॥
 यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥
 क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नौगपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥
 न मांसं राघवो भङ्गे न चैवै मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥
 नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोऽपनयेद्वात्रास्वदूतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥
 नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥
 अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽऽनरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

३८] ति० टी०—स्वोक्तेऽर्थे देव्या विश्वासार्थं स्ववास-
 स्थानमन्दरादिभिः स्वजीवनसाधनैर्मूलफलैश्च शपथं करोति—
 मन्दरेण चेति । दर्दुरः पर्वतविशेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—अत्र दृढविश्वासायमाह—मन्दरेणेति ॥ ३८ ॥

गो० टी०—गिरिणां स्वजीवनस्थानत्वात्तैः शपति—मल-
 येनेति । दर्दुरो नाम मलयपरिसरवर्ती चन्दनप्रभवः कश्चि-
 त्पर्वतः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—यथा रामस्य मुखं द्रक्ष्यसि तथा
 मन्दरादिभिः शपे इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—विम्बावोष्ठौ यस्मिन् तत् रामस्य मुखं यथावत्
 द्रक्ष्यसि मन्दरादिना शपे अस्मिन् विषये शपथं करोमि । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥

गो० टी०—यथेति । तथा शप इति पूर्वोणान्वयः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—प्रस्रवणे गिरौ विद्यमानमपीह द्रक्ष्यसी-
 त्यर्थः । नागपृष्ठस्य मूर्धन्यैरावतोपरि स्थितमिन्द्रमिव मत्पृष्ठं
 रामं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । 'नाकपृष्ठस्य' इति पाठः । स्वर्गस्योपरीत्यर्थं
 इति नैर्धः ॥ ४० ॥

रा० टी०—क्षिप्रमिति । नागा गजा पृष्ठे पार्श्वे इत्यर्थः
 यस्य तस्य परावतस्य मूर्धनि आसीनं शतक्रतुमिव प्रस्रवणे
 गिरौ आसीनं रामं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि द्रुतमागमिष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गो० टी०—क्षिप्रमिति । नाकपृष्ठो नाम इन्द्रस्यासाधार-
 णस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥

४१-४३] ति० टी०—सुविहितमारण्यकशाखबोधितम् ।
 भक्तमोदनम् । पञ्चमम् कालं प्राप्येति शेषः । प्रातःसंगव-
 मध्याह्नापराह्नात्पञ्चमं सायाह्नं प्राप्येत्यर्थः । यद्वा प्रातःसायं
 प्रातःमायमिति कालचतुष्टयं त्यक्त्वा पञ्चमे प्रातःकाल इत्यर्थः,
 दिनद्वयमर्तान्य भुङ्के इत्यर्थः ॥ ४१-४३ ॥

रा० टी०—नेति । राघवः मांसं सद्योवसंसर्गेण वनेऽपि
 प्रामराज्यभोगं न भुङ्क्ते करोति अत एव मधु भौद्रं न सेवते
 किंतु सुविहितं ब्रह्मचर्यविधावुक्तं वन्यं फलादिरूपमन्नं पञ्चमं
 पूर्वभोग्यापेक्षया पञ्चममश्नाति पञ्चमं कालं सायाह्नं प्राप्येति
 शेष इति भद्राः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—न मांसमिति । 'दृङ्मनःसङ्गसंकल्पजागराः
 कृशतारतिः । हृत्त्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश' इति
 दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनम् अरत्या ततः
 पूर्वं तद्भोजनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकं सुविहितं
 वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं प्रातः
 संगवमध्याह्नापराह्नासायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकं शरीर-
 धारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—नेति । अन्तरात्मना मनसा त्वदूतेन हेतुना
 दंशादीन् गात्रावापनयेत् अपनयति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—नित्यमिति । कामवशं त्वद्विषयकोत्कटेच्छा-
 धीनत्वं गतः प्राप्तः अत एव नित्यं शोकपरायण अत एव
 नित्यं ध्यानपरः त्वद्विषयकस्मृतौ निरतो रामः अन्यं किञ्चित्
 पदार्थं न चिन्तयते ॥ ४३ ॥

गो० टी०—अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति । दंशास्तु
 वनमक्षिकाः तान् मशकांश्चेत्यनेन दंशमशकापरिज्ञानशुक्तम् ।
 कीटसरीसृपोक्त्या उपरिशरीरं चरतामिन्द्रतिरुच्यते । तत्र
 हेतुः त्वदूतेनान्तरात्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीर-
 विकृतिज्ञानम् तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति
 भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—प्रायोऽनिद्र एव । कथंचित्सुप्तोऽपि
 सीतेति वदन्नेव प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

रा० टी०—अनिद्र इति । अनिद्रः प्रायेण निद्रारहितो
 रामः सुप्तः कथंचित् किञ्चित् स्वप्नं प्राप्नोऽपि सीतेति मधुरां
 वाणीं व्याहरन्सन् प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तथास्य जागरावस्थामाह—अनिद्र इति ।
 अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालत्रेपाहोऽपि संततम-
 निद्रोऽभूत् । सुप्तोऽपि चेत्यनेन परगतार्थाहुंसंधानाभाव उच्यते ।
 नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे तथावस्थानमेव हि पुरुषोत्तमत्वस्य
 लक्षणमिति भावः । सीतेति । अप्राकृतसौन्दर्याद्यदुसंधानेन
 वासनावशाद्विलपति मधुरां वाणीम् । वासनावशाद्विलपत्य-
 पि शब्दस्वभावाद्गतना जलस्यन्दिनी भवतीत्यर्थः । प्रतिबुध्यते
 क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोदीपनसंदर्शनेन बाधाहः
 स्थित इत्यर्थः ॥ ४४-४६ ॥

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् । बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वंसंस्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥
 स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
 धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥
 सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।
 शरन्मुखेनैम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

स्ववियोगजनितरामशोकातिरकधवणखिन्ना जानकी रामं शीघ्रमत्र प्रापथेति ह्युमन्तं प्रार्थयते । सीताशोकासहनो हनुमानेहि पृष्ठारोपेनाहं त्वां रामसमीपं प्राप्यामीति तथा विधातुमुद्युङ्क्ते । लघुरूपत्वादेतत्करणे शङ्कितां सीतां प्रत्याययितुं हनुमान्पृथुशरीरं विधत्ते । अनेकवचनोपन्यासैस्तेन सह गमनं निषेधयन्ती जानकी राममत्र शीघ्रमानयेति हनुमन्तं प्रेरयति ।

सौ सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना । हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥
 अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर भाषितम् । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥
 ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे । रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥

४५-४६] ति० टी०-स्त्रीमनोहरं स्त्रीसंनिधाने मनोहरं स्त्रीणां मनोहरं वा । अस्मदीघोच्छ्वासं त्यजन् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वेति । स्त्रीमनोहरं स्त्रीणां प्रियं फलं पुष्पं वा यदन्यत्पत्रादि तदपि वा दृष्ट्वा त्वां स्मरन् सन् हा प्रियेत्येवं बहुशोऽभिभाषते ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स इति । नित्यं परितप्यमानः त्वद्वियोगजनितदुःखं प्राप्नुवन् अत एव सीतेति त्वामेव अभिभाषमाणो रामः तवैव लाभाय कृतप्रयत्नोऽस्तीति शेषः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०-रामसंकीर्तनेनानिद्रः सततं राम इत्यादिना वीतशोका । न मांसं राववो भुङ्क्ते इत्युक्तेन रामशोकेन समानशोका । अम्बुदशेषश्चन्द्रो यस्यां सा शरत् । लघुषष्ठीकम् । शरदो निशेव प्रकाशाप्रकाशयुक्तशरनिशेव हर्षशोकवती बभूव ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-सेति । रामसंकीर्तनेन वीतः संकीर्तनकालमानं निवृत्तः शोको यस्याः सा रामशोकेन समानः शोको यस्याः सा वैदेहसुता सा सीता शरन्मुखे शरत्प्राप्तौ अम्बुदशेषसहितचन्द्रो यस्यां सा निशा इव बभूव अत्रच्छन्नत्वाऽच्छन्नत्वविशिष्टचन्द्रहेतुकप्रकाशाप्रकाशविशिष्टरात्रिरिव शोकनिवृत्तिप्राप्तिभ्यां प्रकाशाप्रकाशविशिष्टाऽभवदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयारामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-सा रामेति । रामसद्भावातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामविरहेण कश्चिच्छोकः । तत्राथो हनुमदुक्त्या निवृत्तः द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह-रामस्य शोकेन समानशोका तद्विरहकृतत्वेन तत्तुल्यशोका अधिकशोकस्तु निवृत्त इति भावः । यद्वा रामसंकीर्तनेन वीतशोकाऽपि नैव दंशान्न मशकानित्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रकाशाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

१] ति० टी०-वचनं हनुमत इत्यादि ॥ १ ॥

रा० टी०-हनूमन्तं प्रति सीतोक्तिमाह-सेत्यादिभिः । सीता वचनं हनुमद्वाक्यं श्रुत्वा हनुमन्तमुवाच । तदाकारमाह-अमृतमित्यादिभिः । हे वानर ! अन्यमना रामो नेति यत् शोकपरायणोऽस्तीति यच्च त्वयाभिभाषितं तत् विषसंपृक्तं विषेण संमिश्रम् अमृतं प्रतीयते इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-सीतेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०-यच्चान्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतम् । यच्च शोकपरायण इति वाक्यमाख्यायते तद्विषम् ॥ २ ॥

गो० टी०-अमृतमिति । यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्छोकपरायण इति विषसंपृक्तत्वे ॥ २ ॥

३] ति० टी०-ऐश्वर्यं व्यसने इति च विषयसप्तमी ॥ ३ ॥

रा० टी०-इदानीं रावणस्य अत्यैश्वर्यवत्त्वेऽपि विव्वंसी भविष्यतीति बोधयन्ती आह-पेट्ठेवर्ध इति । ऐश्वर्यं व्यसने

विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां पुत्रगोक्षम । सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥
 शोकस्यास्य कैथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति । पुत्रमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥
 राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् । लङ्काभूमिथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥
 स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते । अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥
 वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पुत्रद्वयम् । रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥
 विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति । अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते । रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशंगतम् ॥ १० ॥
 ज्येष्ठा कन्या कैला नाम विभीषणसुता कपे । तथा भैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥
 अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्नाक्षसपुङ्गवः । धृतिमाञ्छीलवान्दृढो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥
 रामशययत्प्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् । न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥
 आशंसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः । अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥

वा विषयमानं पुरुषं रज्ज्वा बद्धेव कृतान्तः कालः परिकर्षति
 ताभ्यामप्यत्र करोतीत्यर्थः एतेन रावणविध्वंसोऽवश्यं भवितेति
 व्यक्तम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—रामविद्योगो न स्वबुद्धिकृत इत्याह—पेश्वर्य
 इति । कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—विधिर्देवम् । असंहायोऽवश्यप्रतिक्रियः ।
 अत्र स्वीयमेव दुःखं दृष्टान्तयति ॥ ४ ॥

रा० टी०—विधिरिति । विधिः परमात्मनियोगः प्राणि-
 नाम् असंहार्यः अपरिहरण्यः अत एव सौमित्रिप्रभृतीन्
 व्यसनैः वियोगदुःखैः मोहितान् पश्य ॥ ४ ॥

गो० टी०—विधिरिति । विधिः दैवम् । असंहार्यः
 अनिवार्यः ॥ ४-७ ॥

५-६] ति० टी०—हतनौः पुरुषः परिक्रान्तः कृतपरा-
 क्रमो बाहुभ्यां ह्रवमानो यथा सागरे पारमतिक्लेशेनाधिगच्छति
 तथा राघवोऽपि कथंचित्तमधिगमिष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—शोकस्येति । सागरे हता विनष्टा नौर्यस्य
 अत एव ह्रवमानः बाहुभ्यां संतरन् परिक्रान्तः अतिपरा-
 क्रमवान् पुरुष इव शोकस्य सागरे ह्रवमानो राववः शोकस्य
 पारं करा अधिगमिष्यति ॥ ५ ॥

रा० टी०—राक्षसानामिति । पतिः रामः मां कदा
 द्रक्ष्यति ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—स रामः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । संवत्सरः द्वादशमासात्मकोऽयं कालः
 वाच्यं पूर्यते तावदेव मम जीवितम् अतः संत्वरस्वेति स रामः
 त्वया वाच्यः ॥ ७ ॥

रा० टी०—अवशिष्टमासं बोधयन्ती आह—वर्तते इति ।
 रावणेन यः समयो मम समीपे कृतः तस्य दशमो मासो वर्तते
 द्वौ तु शेषौ वर्तते ॥ ८ ॥

गो० टी०—वर्तते इति । दशमो मासः दशममासान्तगतः ॥
 ९-१०] ति० टी०—निर्यातनं पुनः समर्पणम्, न च
 तत् तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—विभीषणेनेति । भ्रात्रा विभीषणेन मम नि-
 र्यातनं मत्कर्मकरामोद्देश्यकसमर्पणं प्रति अदुनीतः प्रार्थितो-
 ऽपि स रावणः तत् तत्र मतिं न कुरुते ॥ ९ ॥

रा० टी०—ममेति । कालवशं गतं रावणं संख्ये संग्रामे
 मृत्युमार्गते अत एव रावणस्य मम प्रतिप्रदानं न रोचते ॥ १० ॥

गो० टी०—विभीषणेनेति । निर्यातनं प्रत्यर्पणम् ॥ ९-१२ ॥
 ११-१२] ति० टी०—कन्याऽज्ञातपुरुषसंबन्धा । एतद्वि-
 भीषणादुत्पन्नम्, इदमेवायं रामश्रुतं विभीषणस्य निःशङ्कपरि-
 ग्रहाभिषेकयोर्बीजम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—नन्वेतत्त्वया कथं ज्ञातमित्यत आह—ज्येष्ठेति ।
 विभीषणसुता विभीषणादुत्पन्ना अनला नाम ज्येष्ठा कन्या-
 ऽस्तीति शेषः मात्रा अभिहितया कथितया तथा अनलाया मम
 समीपे एतद् स्वयमाख्यातं कथितम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—अविन्ध्य इति । रावणस्य सुसंमतः मेधावि-
 त्वादिविशिष्टः अविन्ध्यो नाम राक्षसः रामात् रक्षसां प्राप्तं
 क्षयं प्रत्यचोदयत् अकथयत् एतेन सीतां रामाय समर्पयेति
 तेन प्रार्थितमिति सूचितम् । सुदुष्टात्मा रावणस्तु हितं तस्य
 वचनं न शृणोति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—रामशयम् रक्षसां रामात्क्षयं
 प्राप्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—पतिः प्राप्स्यत इत्यत्र हेतुः—अन्त-
 रात्मेति । तस्मिन्नामे ॥ १४ ॥

रा० टी०—आशंसेयमिति । हि यतः मे अन्तरात्मा
 शुद्धः तस्मिन् रामे च बहवो गुणाः अतः पतिः रामः क्षिप्रं
 संग्राप्स्यते ॥ १४ ॥

उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता । विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः । जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥
 न स शक्यस्तुल्यितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः । अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥
 शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥
 इति संजल्पमानां तां रामार्थं शोककैशिताम् । अश्रुसंपूर्णवदनामुवाच हनुमान्कपिः ॥ १९ ॥
 श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेप्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं ह्यैवृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥
 अथवा मोचयिष्यामि त्वामयैव सै राक्षसात् । अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ २१ ॥
 त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥
 अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य भैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय ह्ययं हुतमिवानलः ॥ २३ ॥
 द्रक्ष्यस्ययैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४ ॥
 त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् । पुरंदरमिवासीनं नैगराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥

१५] ति० टी०—उत्साहः कायैषु स्थिरप्रयत्नरूप उद्योगः पौरुषं तज्जन्यः पुरुषव्यापारः सत्त्वं बलम् आनृ-
 शंस्यमकूरता श्रितजनदाक्षिण्यमिति यावत् । विक्रमः शौर्यम् प्रभावो दिव्यान्नसंपज्जन्थो महिमा ॥ १५ ॥

रा० टी०—गुणानेवाह—उत्साह इति । उत्साहादयः राघवे सन्ति ॥ १५ ॥

गो० टी०—उत्साह इति । लोकोत्तरैषु कायैषु स्थेयान् प्र-
 यत्न उत्साहः पौरुषं तादृकार्यकरणम् सत्त्वं बलम् आनृ-
 शंस्यम् अकूरत्वम् कृतज्ञता उपकारज्ञत्वम् विक्रमः शौर्य-
 म् प्रभावः शक्तिः ॥ १५ ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०—तत्सत्ताज्जमापककार्यमाह—चतुर्दशैति १६
 रा० टी०—चतुर्दशैति । यः भ्रात्रा विना राक्षसानां च-
 तुर्दश सहस्राणि जघान तस्य समरे को न शक्तिजेत् संच-
 लेत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—व्यसनैर्व्यसनदातृभी राक्षसैस्तुल्यितुञ्ज-
 पमितुम् । तस्य तत्त्वं च मम प्रत्यक्षमेवेत्याह—अहं
 तस्येति । तद्रूपत्वादिति गृह्यम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—नेति । स रामः व्यसनैः व्यसनप्रापकराक्षसैः
 तुल्यितुं तोलयितुं न शक्यः शक्रस्य पुलोमजेव तस्य रामस्य
 अनुभावज्ञाहमस्मि ॥ १७ ॥

गो० टी०—न स इति । तुल्यितुं चालयितुम् ॥ १६-२२ ॥
 १८-१९] ति० टी०—शरजालैत्यादि परम्परितरूपक-
 मिदम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—शरेति । हे कपे ! शरजालांशुमान् शरसमूह-
 रूपकिरणविशिष्टः रामदिवाकरः रामस्यैः शत्रुरक्षोमयं शत्रु-
 रूपराक्षसप्रचुरं तोयम् उपशोषं नयिष्यति नेष्यति प्रापयि-
 ष्यति ॥ १८ ॥

रा० टी०—इतीति । इति संजल्पमानां तां सीतां हन-
 मान् उवाच ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—मह्यं मम मत्तो वा ॥ २० ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—श्रुत्वेति । मह्यं मम वचः श्रु-
 त्वैव राघवः क्षिप्रमेप्यति ॥ २० ॥

२१-२३] ति० टी०—तव रामसंगमे रामस्येहानयनं
 व्यथमेव प्रकारान्तरेणैव तस्य संभवादित्याह—अथ-
 वेति । सोऽहं राक्षसाद्राक्षसकृतादस्माद्दुःखान्मोचयिष्यामी-
 त्यन्वयः ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०—पश्चान्तरमाह—अथवेति । हे अनिन्दिते ! मम
 पृष्ठम् उपारोह अतः सराक्षसात् राक्षससहितात् अस्मात् दुः-
 खात् अथैव मोचयिष्यामि । किंच सोऽहं राक्षसात् राक्षसज-
 न्यात् दुःखात् मोचयिष्यामि ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु पृष्ठारोहणमात्रेण कथं दुःखापगमो भवि-
 ष्यतीत्यत आह—त्वामिति । सरावणां रावणसहितां लङ्कां
 वोढुं हि यतो मे शक्तिरस्ति अतः पृष्ठगतां त्वां कृत्वा सागरं
 संतरिष्यामि ॥ २२ ॥

रा० टी०—अहमिति । प्रस्रवणस्थाय राघवाय त्वामिति
 शेषः शक्राय हुतं हव्यमनल इव प्रापयिष्यामि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—दैत्यवधे व्यवसाययुक्तं विष्णुमिव
 स्थितम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—द्रक्ष्यसीति । दैत्यवधे व्यवसायसगायुक्तञ्ज-
 त्साहसहितं विष्णुमिव त्वद्दर्शने कृतः उत्साहा येन तं गिरिरा-
 जस्य मूर्धनि आसीनं पुरन्दरमिव आश्रमस्थं राघवमयैव
 द्रक्ष्यसि । श्लोकद्वयमेकान्वायि ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—नगराजस्य श्रेष्ठस्य प्रस्रवणगिरि-
 रित्यर्थः ॥ २५ ॥

१ तस्य प्रभावश्चेति गो. पाठः । २ कर्षितामिति रा. पाठः । ३ त्विति गो. पाठः । ४ ह्यैवेति गो. पाठः । ५ वरानने इति गो. पाठः ।
 ६ नाकेति गो. पाठः ।

पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥
 कथयन्तीव शशिना संगमिष्यसि रोहिणी । मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकांशं महार्णवम् ॥ २७ ॥
 नहि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने । अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८ ॥
 यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् । यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥
 मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 हनूमन्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ ३१ ॥
 कथं चात्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि । सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मं पुत्रवर्षभ ॥ ३२ ॥
 सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥
 न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा पुत्रगसत्तमः । दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमपरिमर्दनः ॥ ३५ ॥
 स तस्मात्पादपाङ्गीमानाप्लुत्य पुत्रवर्षभः । ततो वर्धितुमारभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥

गो० टी०-त्वदर्शनेति । नाकराजस्य मूर्धनि नाकपृष्ठ-
 संज्ञस्य मूर्धनि । 'नगराजस्य' इति पाठे मेरोरित्यर्थः ॥ २३ ॥

२६] ति० टी०-मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षां कुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०-पृष्ठमिति । हे देवि ! शशाङ्केन रोहिणी इव
 रामेण योगमन्विच्छ निश्चिद्ध अत एव पृष्ठमारोह मा विकाङ्क्षस्व
 औदासीन्यं नोत्पादय ॥ २६ ॥

गो० टी०-पृष्ठमिति । मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षिषाः ॥ २७ ॥

२७-२८] ति० टी०-कथयन्तीव संगमन्त्वयो राम इति

वचनं कथयन्तीव । शशिना रोहिणीव संगमिष्यसीत्यन्वयः ।
 एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः । यथा
 तद्वचने न प्रयासः, एवमनायासेन त्वां नयामीत्यर्थो वा ।
 आकाशं तन्मार्गमवलम्ब्य महार्णवं तरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-पौलोमीति । मत्पृष्ठमधिरोह अत एव महा-
 र्णवमिवाकाशं तर ॥ २७ ॥

रा० टी०-नहीति । इतस्त्वां नयतो मे गतिमनुगन्तुं स-
 र्वे लङ्कानिवासिनो न शक्ताः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-त्वाद्युद्यम्य पृष्ठे कृत्वा विहायसं
 यास्यामि पश्य ॥ २९ ॥

रा० टी०-यथेति । यथाहम् इह प्राप्तस्तथैव त्वाङ्-
 क्षम्य स्वपृष्ठे संस्थाप्य विहायसं यास्यामि ॥ २९ ॥

गो० टी०-कथयन्तीवेति । चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण
 भाषमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २९-३० ॥

३०] ति० टी०-हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षपुलकित-
 सर्वाङ्गी ॥ ३० ॥

रा० टी०-मैथिलीति । अद्भुतं वचनं श्रुत्वा हर्षविस्मि-
 तसर्वाङ्गी मैथिली हनूमन्तमब्रवीत् ॥ ३० ॥

गो० टी०-मैथिली त्वेति । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षं
 पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ३०-३१ ॥

३१-३२] ति० टी०-तदेव दृश्यमानमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-हनूमन्नििति । हे हनूमन् । दूर-
 मध्वानं वाढं मां कथमिच्छसि इच्छा न युक्तैत्यर्थः । तत्र हेतुः
 यतः तत्प्रसिद्धं कपित्वं कपिसामर्थ्यं लघु मन्ये ॥ ३१ ॥

रा० टी०-कथमिति । अल्पशरीरस्त्वं मां नेतुं कथ-
 मिच्छसि ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-नवं परिभवमल्पशरीरोऽशक्त इत्येवं-
 रूपम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-सीताया इति । सीतायाः वचनं श्रुत्वा कृतं
 सीतया संपादितं नवं प्रथमं परिभवं स्वानादरं ज्ञात्वेति शेषः
 चिन्तयामास ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०-कामत इच्छाकृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-नेति । मे सत्त्वं बलं प्रभावं च
 वैदेही न जानाति तस्मादेतोः मम यद्रूपं तत् कामतः स्वेच्छया
 पश्यतु ॥ ३४ ॥

रा० टी०-इतीति । पुत्रगसत्तमो हनुमान् इति संचिन्त्य
 वैदेह्या वैदेह्यै स्वरूपं दर्शयामास ॥ ३५ ॥

गो० टी०-'न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वाऽसितेक्षणा ।
 तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥' इति पाठः । अ-
 न्यथा पाठे वक्ष्यमाणेन विरोधः स्यात् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-इति संचिन्त्येति । स्वरूपं स्वस्य शरीरम् ॥ ३३ ॥

३६] ति० टी०-तस्मात्पादपाङ्गिणपातः । शरीरदृष्टौ
 तद्गारजातशाखाभङ्गध्वनिना राक्षस्यो ज्ञास्यन्तीति तत्
 आप्लुतिः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-स इति । स हनूमन् तस्याः प्रत्ययकारणात्
 प्रतीतिहेतोः पादपाद आहुत्य वर्धितुमारभे ॥ ३६ ॥

गो० टी०-एतदेवाह-स तस्मादिति । अयं श्लोको
 वर्धनार्थं वृक्षादवरोहणं दर्शयति स्म । अनेन सोऽवतीर्थं हुमा-

१ पौलोमीव सहेन्द्रेण धुशेणेव सुवर्चलेति रा. पाठः । २ चन्द्रेण सूर्येण च महाचिंधेति गो. पाठः । ३ रूहेति गो. पाठः । ४ आकाशमार्हर्णवा-
 गिति गो. पाठः । ५ असंशय इति गो. पाठः । ६ वोढुमिति गो. पाठः । ७ वैदेह्या इति रा. पाठः ।

मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः । अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वीनरर्षभः ॥ ३७ ॥
 हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः । वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 सपर्वतवनोदेशां साष्टपाकारतोरणाम् । लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥
 तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया । विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वाचैलसंकाशमुवाच जनकात्मजा । पद्मपत्रविशाखाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥
 तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे । वायोरिव गैतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥
 प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुर्महति । उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप ॥ ४३ ॥
 जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम । अवश्यं संप्रथार्याशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ॥ ४४ ॥
 अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया सह । वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४५ ॥
 अहमाकाशमांसक्ता उपर्युपरि सागरम् । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भूयो वेगेन गच्छतः ॥ ४६ ॥
 पतिता सागरे चाहं तिमिनःक्रझषाकुले । भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥

दिति पूर्व दुमायात्सीतासमीपस्थशाखायामवतरणमुक्तम् । अत्र भूमाविति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

३७-३८] ति० टी०-अग्रतो व्यवतस्थे योग्यपुरोदेशे स्थितः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-मेविति । वानरर्षभो हन्मान् मेरुमन्दरसंकाशः सन् बभौ सीताया अग्रतोऽप्ये व्यवतस्थे च ॥ ३७ ॥

रा० टी०-हरिरिति । वज्रवत् दंष्ट्रा नखानि यस्य स हन्मान् वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

गो० टी०-मेरुमन्दरेति । अग्रतो व्यवतस्थे । संभाषणाय दृक्षमूलगतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३९-३७ ॥

३९] ति० टी०-सनाथां सरावणाम् । नयितुं नेतुम् ३९

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सेत्यादिभिः । सनाथां रावणसहितामिमां लङ्कां नयितुं मे शक्तिरस्ति ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०-अवस्थाप्यतां समर्थोऽयमिति निश्चीयताम् । विकाङ्क्षया संदेहेनालम् । विशोकं कुरु मत्पृष्ठेन तत्र गत्वेति श्लेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०-तदिति । तत् मम सामर्थ्यसत्त्वात् हेतोः बुद्धिनिश्चयः अवस्थाप्यतां विकाङ्क्षया उपेक्षया अलं न कर्तव्यमित्यर्थः अत एव राघवं विशोकं कुरु ॥ ४० ॥

रा० टी०-तमिति । अचलसंकाशं तं हन्मन्तं दृष्ट्वा जनकात्मजोवाच ॥ ४१ ॥

गो० टी०-तदिति । अवस्थाप्यतां निश्चलीक्रियताम् । विकाङ्क्षया उपेक्षया ॥ ३८-४१ ॥

४२] ति० टी०-विजानामि एवंविधत्वद्रूपदर्शनात्प्रागप्यहमानादिति भावः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-तवेति । तव सत्त्वायहं विजानामि ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-तदेवाहमानं दर्शयति-प्राकृत इति ॥ ४३ ॥

रा० टी०-प्राकृत इति । उदधेः पारम इमां भूमिं लङ्कां च अन्यः त्वद्भिः क आगन्तुमर्हति ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०-तवेव ममाप्यात्मनः कार्यसिद्धिरवश्यं संप्रथार्या विचार्या, त्वया तु स्वबलवैभवेन विचारिता कार्यसिद्धिः ॥ ४४ ॥

रा० टी०-जानामीति । गमने सद्युद्गच्छने मम नयने च ते शक्तिं जानामि तथापि आत्मनः कार्यसिद्धिः अवश्यं संप्रथार्या विचारणीया ॥ ४४ ॥

गो० टी०-जानामीति । संप्रथार्या विचारणीया ॥ ४२ ॥

४५] ति० टी०-मन्वत्यास्तर्हि को विचारस्तत्राह-अयुक्तं त्विति ॥ ४५ ॥

रा० टी०-अयुक्तमिति । हे कपिश्रेष्ठ ! त्वया सह मया गन्तुमशुक्तम् । तत्र हेतुः वायुवेगवत् सवेगस्य वेगत्वसहितस्य तव वेगः मां मोहयेत् वैचित्यं प्रापयेत् ॥ ४५ ॥

गो० टी०-स्वप्रापणे प्रथानं दोषं हृदि कृत्वा आपाततो दोषमाह-अयुक्तमिति ॥ ४३ ॥

४६-४७] ति० टी०-उपर्युपरि सागरं सागरस्योपरीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०-अहमिति । सागरद्विपर्युपरि आकाशमासक्ताऽहं भूयो वेगेन गच्छतस्तत्र पृष्ठात् प्रपतेयम् ॥ ४६ ॥

रा० टी०-पतितेति । सागरे पतिताऽहं विवशा सर्ता यादसां जलजनूनामन्नमाद्य भवेयम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०-अहमिति । उपर्युपरि सागरमिति “उपर्यध्यधसः सामीप्ये” इति द्विवचनम् धिगुपर्यादिभित्ति द्वितीया ॥ ४४ ॥

१ वानरोत्तम इति गो. पाठः । २ भीमिति गो. पाठः । ३ गतिमिद्धि गो. पाठः । ४ अहंसीति गो. पाठः । ५ पुत्रवेति गो. पाठः । ६ हीति रा. पाठः । ७ आपन्ना हीति गो. पाठः । ८ भयादिति गो. पाठः ।

न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन । कलत्रवति संदेहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥
 द्वियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः । अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥
 तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः । भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ५० ॥
 सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः । कथं शक्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥
 युध्यमानस्य रक्षोभिस्तैस्तैः क्रूरकर्मभिः । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५२ ॥
 अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च । कथंचित्संपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३ ॥
 अथत्रा युध्यमानस्य पतेयं विमुखास्य ते । पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥
 मां वा हरेयुस्त्वद्दस्ताद्विशसेयुरथापि वा । अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥
 अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता । त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६ ॥
 कामं त्वमपि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् । राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥
 अथवाऽऽदाय रक्षांसिन्यसेयुः संवृते हि माम् । यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ॥ ५८ ॥

गो० टी०—पतितेति । यादसां जलजन्तुनाम् ॥ ४६ ॥
 ४८-४९] ति० टी०—इतोऽपि गमनमयुक्तं त्वया सह-
 त्याह—न चेत । कलत्रवति ज्ञिया सह गन्तरि संदेहः
 राक्षसानामिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रा० टी०—नेति । कलत्रवति स्त्रीसहिते त्वयि संदेहः
 गमनसंशयः स्यात् अतः त्वया सार्धं गन्तुमहं न शक्ये ॥ ४८ ॥

रा० टी०—संशये कारणमाह—द्वियमाणां इति । द्वि-
 यमाणां मां दृष्ट्वा रावणेन आदिष्टा राक्षसा अनुगच्छेयुः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—न चेत । कलत्रवति रक्षयवति त्वयि संदेहः
 स्यात् । मयि रक्षयायां त्वयि विपत्संदेहः स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—एतदेव प्रपद्यति—द्वियमाणामित्यादिना ४७
 ५०] ति० टी०—संशयं प्राणसंशयम्, तैस्त्वं परिवृतो
 भवेः । ततस्त्वं संशयं प्राप्तो भवेरिति त्वं शक्यसि निर्वोहः ॥ ५० ॥

रा० टी०—तैरिति । तैः राक्षसैः परिवृत्तः मया कलत्र-
 वीस्त्वं संशयं प्राप्तो भवेः ॥ ५० ॥

गो० टी०—तैरिति । त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान्
 रक्षवान् त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥ ४८ ॥

५१-५२] ति० टी०—तत्र हेतुनाह—सायुधा इति ।
 व्योम्नि निराखम्बप्रदेश इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

रा० टी०—सायुधा इति । राक्षसाः सायुधाः त्वं तु
 निरायुधः अतः संपातुं मां परिरक्षितुं च कथं शक्यसि ॥ ५१ ॥

रा० टी०—युध्यमानस्येति । रक्षोभिः युध्यमानस्य ते
 पृष्ठात् प्रपतेयम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—सायुधा इति । संयातुं सम्यग्योद्धुम् ॥ ५५ ॥

गो० टी०—पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति—युध्यमानस्ये-
 त्यादिना ॥ ५० ॥

५३] ति० टी०—कथंचिन्महता यत्नेन । संपराये युद्धे
 जयेयुः तस्याव्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—अथेति । संपराये युद्धे अथ यदि रक्षांसि कथं-
 चित् त्वां जयेयुः तदा पापराक्षसा मां नयेयुः अथवा यदि
 युध्यमानस्य अत एव विमुखास्य मदुपरि दुष्टिरहितस्य ते समी-
 पे पतेयं पतितां मां नयेयुश्च । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

गो० टी०—अथेति । साम्पराये युद्धे ॥ ५१ ॥

५४] ति० टी०—अथ त्वं जेष्यसि एवमपि पतने
 महानर्थ इत्याह—अथवेति । पतेयम् तव पृष्ठादिति
 शेषः । तत्र हेतुः—विमुखास्येति । युद्धपारवश्यमानमक्षण-
 विमुखास्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—अथवेति । विमुखास्य युद्धपरवशस्ये-
 त्यर्थः ॥ ५२—५६ ॥

५५-५६ ति० टी०—विशसेयुं रामविषयकद्वेषवशात् ।
 तत्संतोषनाशार्थमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—मामिति । जयपराजयौ अनवस्थौ अनि-
 श्चितौ दृश्येते अस्य जयः पराजयौ वा इत्यत्र निश्चयाभाव
 इत्यर्थः अतः वा तव जयाभावपक्षे संकुटाः राक्षसाः मां हरे-
 युर्विशसेयुर्हिंस्युर्वा ॥ ५५ ॥

रा० टी०—अहमिति । यद्यपि सर्वराक्षसान्निहन्तुं त्वं
 पर्याप्तोऽसि त्वया शस्तैर्हिंसितैः राक्षसैः राघवस्य यशोऽपि
 अहीयेत् न हीयेत् तथापि रक्षोभिरभितर्जिताऽहं वा यदि विप-
 द्येयं तदा त्वत्प्रयत्नः निष्फल एव भवेत् । श्लोकद्वयमेका-
 न्वयि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

५७ ति० टी०—यशो हीयेत्स्वयं प्रत्याहर्तुं यशक्त इत्यपय-
 शोदृढिः स्यादिति भावः । शस्तैर्हिंसितैः ॥ ५७ ॥

५८ ति० टी०—राक्षसैः स्वयमपक्षे दोषान्तरमाह—अथ-
 वेति । संवृते युगे ॥ ५८ ॥

रा० टी०—अथवेति । अथवा यदि यत्र हरयो राघवश्च
 मां न जानीयुः तत्र संवृते आच्छादिते स्थले मामादाय रक्षांसि

आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः । त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५९ ॥
 मयि जीवितमायत्तं राघवस्यैमितौजसः । भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥
 तौ निराशौ मदर्थं च शोकसंतापकशितौ । सह सर्वैर्हरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥
 भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर । नैहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥ ६२ ॥
 यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् । अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥
 यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा संराक्षसम् । मामितो गृह्य गच्छेत् तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥
 श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ।
 न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥
 समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ।
 सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥
 सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागर्जं मत्तमिव व्यवस्थितम् ।
 सहेत को वानरमुख्य संयुगे पुगान्तसूर्यप्रतिमं शराचिषम् ॥ ६७ ॥

न्यसेयुः तदा मदर्थोऽयं तवारम्भः प्रयत्नः निरर्थकः स्यादिति शेषः । अतः त्वया सह रामस्यागमने एव महान् गुणः ।

श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गो० टी०—अथवेति । संवृते गृहप्रदेशे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 ५९ ति० टी०—आरम्भः सञ्जदतरणादिरूपः एवं स्वग-
 मनपक्षे दोषसङ्कत्वा राघवानयनपक्ष एव गुणवानित्याह-
 त्वया हीति ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—रामेण मद्राप्तौ सर्वनाशप्रसङ्ग इत्याह-
 मयि जीवितमिति । भ्रातॄणां लक्ष्मणादीनाम् । राजकुलस्य
 सघीवकुलस्य ॥ ६० ॥

रा० टी०—स्वलाभाभावे दोषान्तरमाह—मयीति ।
 राघवादेः जीवितं मयि आयत्तं मल्लाभाधीनमित्यर्थः, अतः
 मदर्थं शोकसंतापकर्षितौ तौ रामलक्ष्मणौ सर्वैर्हरिभिः
 सह प्राणसंग्रहं प्राणानां रक्षणं त्यक्ष्यतः । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ६० ॥ ६१ ॥

गो० टी०—मयीति । तव राजकुलस्य सघीवराज-
 कुलस्य ॥ ६०—६० ॥

६१] ति० टी०—प्राणसंग्रहं प्राणसंबन्धम् ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—इत्यमता सह गमनाभावे कारणान्तर-
 माह—भर्तुरिति । रावणगात्रस्पर्शस्तु न स्वत इत्याह-
 यदहमिति ॥ ६२ ॥

रा० टी०—इत्यमता सह गमनाभावे मुख्यं हेतुमाह—
 भर्तुरिति । स्वतः स्वेच्छया रामाज्ञां विनेत्यर्थः, रामादन्यस्य
 गात्रं स्पृष्टुं नेच्छेयम् ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—अनीशा स्त्रीत्वात्स्वयमसमर्था, विवशा
 विवेष्टा, विनाथाऽसंनिहितरामलक्ष्मण । हा सीते ! लक्ष्मणेति

मारीचवाक्यं श्रुत्वा रामानर्थशङ्कया लक्ष्मणस्यापि प्रस्थापना-
 दिति भावः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—यदिति । रावणस्य गात्रसंस्पर्शं बलात् हठात्
 यदहं गता तव अनाथा नाथरहिता अत एव अनीशा साम-
 ध्यैरहितोऽहं किं करिष्यामि ॥ ६३ ॥

गो० टी०—यदहमिति । अनीशा स्वयं किञ्चित्कर्तुमस-
 मर्था विनाथा विगतस्वामिका विवशा विवेष्टा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६४] ति० टी०—तत्तस्य सदृशं स्वमाहिम्ना सगणं शब्दं
 हत्वा मन्त्रयन् सगणरावणवधार्थमेवावतारात् तस्य च
 मद्रमनेऽसंभवात्, एवं च स्वकार्यानिष्पत्त्या गतायामपि
 कुद्ध्यदिति गृह्यम् ॥ ६४ ॥

रा० टी०—यदीति । रामः यदि दशग्रीवं हत्वा मां गृह्य
 गृहीत्वा गच्छेत् तत् तस्य रामस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥

६५—६७] ति० टी०—तादृशबलं च तस्य मया सखिदि-
 तमित्याह—श्रुताश्चेति । विश्वामित्रयज्ञादौ कृता वालिवधाद-
 यश्च श्रुताः अन्ये दृष्टाः ॥ ६५—६७ ॥

रा० टी०—रामस्य ध्रुवं विजयो भविष्यतीति बोधयन्ती
 आह—श्रुता इति । यैः पराक्रमैः देवादयः रामेण समा न
 ते पराक्रमाः मया श्रुता दृष्टा निश्चिताश्च ॥ ६५ ॥

रा० टी०—समीक्ष्येति । अनिलेरितं दीप्तं हुताशनमिव
 राघवं समीक्ष्य को विषहेत् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—सेति । हे वानरमुख्य ! आजौ संग्रामे मर्द-
 यति रिपून् विनाशयति तं दिशागर्जमिव व्यवस्थितं पुगान्त-
 सूर्यप्रतिमं शराः अर्चयि यस्य तं रामं संयुगे संग्रामे कः
 सहेत ॥ ६७ ॥

गो० टी०—श्रुता इति । प्रथमदृश्येण गुणप्रसिद्धौ ।
 द्वितीयो निस्समत्वप्रसिद्धौ ॥ ६१—६५ ॥

स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ।

चिराय रामं प्रति शोककशितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

रामप्रत्याचनार्थं हनुमताऽभिज्ञानं याचिता जानकी काकासुरवृत्तं निवेद्यैतत्त्वमभिज्ञानत्वेन निवेदयेत्यादिशति तथा रामलक्ष्मणयो-
रभिवादनकुशलप्रश्नाश्रिवेष संकेतितकालस्य मासद्वयावशेषेऽयहमेकमासमेव प्राणान्धारयामीति प्रतिज्ञायाभिज्ञानान्तरत्वेन स्ववृद्धामर्णि
प्रयच्छति च ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः । सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने । सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥
स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्तितुम् । मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते । रामादन्यस्य नार्हामि संसर्गमिति जानकी ॥ ४ ॥
एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः । का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥

६८] ति० टी०—अथ निश्चितं कर्तव्यमाह—स मे
इति । सयूथपं सलक्ष्मणमुपपादयानय । चिरकालं शोकक-
शितां रामस्यावागमनेन हर्षितां कुरुष्व । समूलसकलनाशेनेति
भावः ॥ ६८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—स इति । हे कपिश्रेष्ठ ! सयूथपं यूपतिसुग्रीव-
सहितं मे प्रियं क्षिप्रमिह उपपादय प्रापय अत एव चिराय
बहुकालं रामं प्रति शोककशितां मां हर्षितां कुरुष्व ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—स इति । हर्षितां हर्षमासादिताम् । उत्तरो-
त्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया भक्तिक्रया उपायान्तरं स्वरूप-
विरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय इति दर्शितः ॥ ६६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

१] ति० टी०—तेन वाक्येन सीतयोक्तेन वाक्येन ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतावचनश्रवणान्तरकालिकां सीतां प्रति
हृष्टमदुक्किमाह—तत् इत्यादिभिः । तेन सीतोक्तेन वाक्येन
तोषितः कपिशार्दूलः तत् सीतोक्तं वाक्यं श्रुत्वा उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—ततः स इत्यादि । तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन
हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

२] ति० टी०—स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः साध्वीनां पति-
व्रतानां विनयस्य वृत्तस्य सदृशं युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् ॥ २ ॥

रा० टी०—युक्तिति । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः साध्वीनां
पतिव्रतानां च विनयस्य विनीतेश्च सदृशं योग्यं यच्चया भाषितं
तत् युक्तरूपं तवातीव योग्यम् ॥ २ ॥

गो० टी०—युक्तरूपमिति । युक्तरूपं युक्तरामित्यर्थः
प्रशंसायां रूपम् । प्राशस्त्यं चात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्टयम् । स्त्रीस्वभा-
वस्य भीरुत्वादेः साध्वीनां पतिव्रतानाम् विनयस्य
वृत्तस्य ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—वचनस्य युक्तरूपतां प्राशस्त्यं दर्श-
यति—स्त्रीत्वादिति । शतयोजनं सागरं व्यतिवर्तितुं तदुं
विस्तीर्णमतिबृहच्छरीरमपि मामधिष्ठायैत्यन्वयः । ' स्त्री त्वं
न तु समर्थं हि ' इति पाठे त्वं स्त्री न तु समर्थम् । न सम-
र्थेत्यर्थः । लिङ्गव्यत्यय आपं इति तीर्थः । स्त्रीणां भीरुस्वभा-
वत्त्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—ईदृशं वचनं त्वया सह न यास्यामीत्येतद-
नम् । त्वद्विनेदृश्यामापदीदृशं वचः का ब्रूयात् ॥ ५ ॥

रा० टी०—युक्त्वमेव स्फुटयन्माह—स्त्रीत्वादिति ।
स्त्रीत्वाद्देतोः मामधिष्ठाय ममोपरि स्थित्वापि सागरं व्यति-
वर्तितुं न समर्थासि ॥ ३ ॥

रा० टी०—द्वितीयमिति । रामात् अन्यस्य संसर्गं
नार्हामि एतत् द्वितीयं कारणं यद्ब्रवीषि तत् महात्मनः तस्य
रामस्य पत्न्याः ते सदृशं हि यतः इदृशं वचनं त्वामृते का
ब्रूयात् न कारणीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४-५ ॥

गो० टी०—स्त्रीत्वमिति । विस्तीर्णं मामधिष्ठाय शतयो-
जनमायतं सागरम् व्यतिवर्तितुं तदुं स्त्री त्वं न समर्थं हि । स्त्री
न समर्थेत्यर्थः यद्वा सागरस्य शतयोजनम् आयतं विस्तीर्णं

१ मुख्येति गो. पाठः । २ हर्षित इति गो. पाठः । ३ स्त्रीत्वं न तु समर्थं इति गो. पाठः । ४ विस्तीर्णं इति रा. पाठः । ५ संस्पृशमिति
गो. पाठः ।

श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः । चेष्टितं यन्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः ॥ ६ ॥
कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया । स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः । सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुर्नन्दिना । गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथा तद्दुदाहृतम् ॥ ९ ॥
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते । अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यैत् ॥ १० ॥
एवमुक्त्वा हनुमता सीता सुरसुतोपमा । उत्राच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् । शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे ॥ १२ ॥
तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन्सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः ॥ १३ ॥

च मामधिष्ठायापि स्त्रीत्वमव्यतिवर्तितुम् अपगन्तुं न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावन्तावदायतम् तथा विस्तीर्णं च माम-
धितिघ्नत्या अपि तव स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३-९ ॥

६] ति० टी०—चेष्टितं व्यापारो विलापारिरूपः ॥ ६ ॥

रा० टी०—श्रोष्यते इति । यन्वया चेष्टितं रोदनादि कृतं
भाषितं च तत्सर्वं काकुत्स्थो रामः निरवशेषतः श्रोष्यते ॥ ६ ॥

गो० टी०—श्रोष्यत इति । त्वया चेष्टितम् उद्बन्धनादि-
कम् । भाषितं रावणं वृणीकृत्य फणितम् । मम प्रत्युत्त-
रत्वेन कथितं च ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कारणैर्बहुभिरुपपन्नं यन्वया मदग्रतो भा-
षितं तदामाद्य उच्यमानगुणकेन मयैरितं काकुत्स्थो निरवशेषतः
श्रोष्यत इत्यन्वय इति कतकः ॥ ७ ॥

रा० टी०—नन्वस्यैवोचितत्वे त्वया कथं सह गमनं
प्रार्थितमित्यत आह—कारणैरिति । हे देवि ! रामप्रियचि-
कीर्षया शीघ्रं रामप्रीतिवाञ्छया बहुभिः कारणैः कारणान्तरैश्च
स्नेहेन प्रस्कन्नं द्रवीभूतं मनो यस्य तेन मया एतत्समु-
दीरितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—कारणैरिति । बहुभिः कारणैः बहुभिरुपायैः ।
स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथिलमनसा ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रामसमीपनयनोक्तौ हेतुमाह—लङ्काया
इति । रामेण पत्या लङ्काया दुष्प्रवेशत्वान्महोदधेर्दुस्तरत्वा-
च्चात्मनः सामर्थ्यसत्त्वाच्च ॥ ८ ॥

रा० टी०—कारणान्येव स्फुटयन्नाह—लङ्काया इति ।
लङ्कायाः दुष्प्रवेशत्वाद्धेतोः मया एतत्समुदीरितम् एतेन राम-
स्यागमने श्रमो भविष्यतीति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—लङ्काया इति । दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशो दुस्तरसा-
गरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—इच्छामीत्यादिसमुदीरितं मयेति शेषः ।
रघुर्नन्दिना रघुस्तद्वंश्यालन्दयति तेन रामेण समानेतुमित्यन्व-
यः । तदपि गुरो रामस्य स्नेहेन त्वयि भक्त्या चोक्तम्, न तु
निजबलकवांस्त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—इच्छामीति । रघुर्नन्दिना रामेण त्वां
समानेतुं संयोजयितुम् अथैव इच्छामि अत एव एतत् उदा-
हृतं कथितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—इच्छामीति । रघुर्नन्दिना रघुर्वंशयेन । सगो-
त्रवान्भवज्ञातिबन्धुस्त्वज्जनाःसमा इत्यमरः । रघुर्वंश्यानां
बन्धुना तत्क्रीतिसंपादाकनेत्यर्थः । समानेतुं संगमयितुम्
इच्छामि ऐच्छम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यदीति । उक्तीत्यायुक्तत्वपर्यालोचन-
येत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—यदीति । मया सार्धं यातुं यदि नोत्सहसे
तर्हि यत् यतः राघवो जानीयात् मत्कर्तृकत्वदर्शनं बुध्येत
तदभिज्ञानं चिह्नं त्वं प्रयच्छ ॥ १० ॥

गो० टी०—यदीति ॥ १० ॥

११] ति० टी०—एवमुक्त्वा प्रत्यभिज्ञां देहीत्युक्त्वा । मन्द-
मुपांशु । एकान्तवृत्तान्तस्मरणजो बाष्पः ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति हृदमता एवमुक्त्वा सीता बाष्पैः
प्रग्रथितानि अक्षराणि यस्मिन् तद्वचनं मन्दं शनैरुवाच ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमिति । बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विन्नि-
ताक्षरम् । एकान्तवृत्तान्तस्मरणत्वात् बाष्पः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—इदं रहस्यवृत्तान्तकथनरूपम् । रहस्य-
वृत्तान्तत्वादेवान्याज्ञातत्वेन श्रेष्ठम् । तदेवाह—शैलस्येति ।
पूर्वोत्तरे ईशानदिक्स्थे पादे प्रत्यन्तपर्वतरूपे पदे स्थाने ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—मन्दाकिन्यविदूरतो मन्दाकिनीसमीपे ।
सिद्धाश्रिते बहुमूलादिमति देशे तापसाश्रमवासिन्या मम यद्वृत्तं
तच्छ्रेष्ठमभिज्ञानं त्वं ब्रूया इति संबन्धः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—इदमित्यादिभिः । इदं
वक्ष्यमाणम् अभिज्ञानं मम प्रियं यथा भवति तथा त्वं ब्रूयाः ।
अहं पुथूक् अभिज्ञानमेवाह—शैलस्येत्यादिभिः । चित्रकू-
टस्य शैलस्य पूर्वोत्तरे ईशानकोणे विद्यमाने पादे विभूति-
प्रापके प्राज्यानि अधिकानि मूलफलोदकानि यस्मिन् सिद्धा-
श्रिते मन्दाकिन्या अदूरतः समीपे तस्मिन् प्रसिद्धे अदेशे
कृतदेशभिन्ने पदे स्थाने विद्यमानाया ममाङ्के नानाप्रपङ्ग-

१ नन्धुनेति गो. पाठः । २ एतदिति गो. पाठः । ३ तदिति गो. पाठः । ४ पुरेति गो. पाठः । ५ आश्रमे इति गो. पाठः । ६ मन्दाकिन्या
ह्यदूरत इति गो. पाठः ।

तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु । विहृत्य सलिले क्लिन्नो ममाङ्के समुपाविशः ॥ १४ ॥
 ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्यंतुण्डयत् । तमहं लोष्ट्रमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥
 दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥
 उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पैक्षिणे । संसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥
 त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा । भक्ष्यगृध्रेण काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥
 तैतः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशम् । क्रुध्यन्तीवै प्रहृष्टेन त्वयाऽहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥
 बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताऽहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥

निधु तस्य चित्रकूटस्य उपवनखण्डेषु विहृत्य सलिले क्लिन्न-
 स्त्वं समुपाविशः । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२-१४ ॥

गो० टी०-इदमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । चित्र-
 कूटस्य पादे चित्रकूटपर्यन्तपर्वते । मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैरा-
 श्रिते प्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः
 तापसाश्रमे वसन्त्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिशानं प्रियं
 प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-समुपाविष्टोऽधुः ॥ १४ ॥

गो० टी०-रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं ह्यहमन्तं प्रत्यु-
 च्यते-तस्येत्यादि ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-ततोऽनन्तरं स त्वदनुभवसिद्धः समायु-
 क्तो विकाराभियुक्तः सन्पर्यंतुण्डयत् । स्तनान्तर इति शेषः ।
 यद्वा मांससमायुक्तः मांसेच्छायुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं मांससमायुक्तः मांसेन
 विशिष्टो वायसः मां पर्यंतुण्डयत् गृहीतमांसेन मामताडय-
 दित्यर्थः तं वायसं लोष्ट्रमुद्यम्य वारयामि स्म ॥ १५ ॥

गो० टी०-तत इति । मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः ।
 आयुक्तकुशलाभ्यां चेत्यत्र आयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्या-
 ख्यानात् । लोष्ट्रं मृत्पिण्डम् । पर्यंतुण्डयत्पर्यंतुण्डयत् । स्तनान्तर
 इति शेषः । “ लुडि ” तोडने ” इत्ययं धातुश्रौरादिकः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तत्रैव परिलीयते वार्यमाणोऽपि न देश-
 न्तरं गच्छति स्म, न च मांसान्मांसविदारणाद्भक्षार्थं उपारमत् ।
 ययं वस्तुतो न मांसार्थं त्युच्यते तदेतत् योज्यम् । स वाय-
 सो मांसाद्भक्षार्थं इवाध्याहारः ल्यबलोपे पञ्चमी मांससु-
 पगृह्य भक्षार्थं । यद्वा मांसभोजने भक्षार्थं पुनःपुनर्विलेख-
 नात् विरराम ॥ १६ ॥

रा० टी०-दारयन्निति । बलिभोजनः स काकः भक्षार्थं
 मन्मांसभक्षणकाम इव च इवार्थं मां दारयन् दारयितुं तत्रैव परि-
 लीयते पर्यलीयत् मांसान्मांसप्रक्षेपात् नोपारमत् उपारमत् १६

गो० टी०-दारयन्निति । परिलीयते अन्तर्हितो भवति
 स्म । बलिभोजनः काकः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-अथ पक्षिणे क्रुद्धायां मयि रशनां
 वासोदाभ्यांयोत्कर्षन्त्यां तदानीं वसने संसमाने सति त्वयाहं

सस्तवसना दृष्टा, ततस्त्वया विहसिता, तदा तत्परिहासकाले
 क्रुद्धा सन्पृथज्जिता च । भक्ष्यगृध्रेण भक्ष्यलुब्धेनेव काकेन
 दारिता सती त्वामुपागता ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-उत्कर्षन्त्यामिति । पक्षिणे वायसाय क्रुद्धा-
 याम् अत एव रशनामुत्कर्षन्त्यां मयि वसने संसमाने सति
 त्वयाऽहं दृष्टा ॥ १७ ॥

गो० टी०-उत्कर्षन्त्यामिति । उत्कर्षन्त्यां च रशनां
 काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०-त्वयेति । भक्ष्यगृध्रेण भक्षणीयमांसाभिका-
 ङ्क्षिणा च काकेन दारिता विदारितेव त्वामुपागता प्राप्ताऽहं
 तदा वसनसंसनकाले त्वया विहसिता अत एव संलज्जिता
 अतः क्रुद्धा अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०-त्वयेति । भक्ष्यगृध्रेण भक्षलोडपेन दारिता
 विदारिता त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां का-
 कोत्सारणार्थमङ्गादुत्थानमनुष्ठापनं च कृतम् देव्येत्यवग-
 म्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-तदनन्तरं वायसापसारणेन श्रान्ताह-
 मासीनस्य ते उत्सङ्गमाविशम् । ततः परिहासमात्रं कृत्वा
 तूर्णीं तिष्ठति भवति क्रुद्धयन्त्यहं प्रहृष्टेन त्वया परिसान्त्विता ॥ १९

रा० टी०- तत इति । ततोऽनन्तरं त्वया परिसान्त्व-
 ता क्रुध्यन्तीवाहम् आसीनस्य तवोत्सङ्गमाविशम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अतएव बाष्पपरिपूर्णमुखी, चक्षुषी
 च मन्दं परिमार्जती हे नाथ, वायसेन प्रकोपितेति त्वया ल-
 क्षितास्मि ॥ २० ॥

रा० टी०-वाष्पेति । वायसेन प्रकोपिता अत एव
 बाष्पपूर्णमुखी अत एव चक्षुषी परिमार्जती अहं त्वया
 लक्षिता अभवमिति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०-वाष्पेति । रामाङ्के केवलं स्थितास्मि । तदा
 काको मां किंचिददारयत् । तं दृष्ट्वा तत्पण्डायनार्थं स्वयमायासं
 कुर्वन्ती तदशक्त्या रुदन्तीं मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वित-
 वानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रहृतश्रेदीश्वर उपेक्षते
 स्वयमप्रहृतौ स रक्षतीति योतितम् ॥ २०-२३ ॥

१ सलिलेति तत्रांके समुपाविशमिति गो. पाठः । २ पक्षिणीति गो. पाठः । ३ संसमाने गो. पाठः । ४ आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्ग-
 मिति गो. पाठः । ५ चेति गो. पाठः ।

परिश्रमाच्च सुप्तौ हे राघवाङ्कैऽस्म्यहं^३ चिरम् । पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः ॥ २१ ॥
 स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् । ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्कात्समुत्थिताम् ॥
 वायसः सहसाऽऽगम्य विरैराद स्तनान्तरे ॥ २२ ॥
 पुनः पुनरथोत्पत्य विरैराद स मां भृशम् । ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥
 [वाँयसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान्मुखसुप्तः परन्तपः ॥]
 स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा । आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥
 केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २५ ॥
 वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥
 पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २७ ॥

२१] ति० टी०-अथ हे राघव, अहं तवाङ्के परिश्रमा-
 त्प्रतास्मि भरताग्रज, त्वं च पर्यायेण ममाङ्के सुप्तः ॥ २१ ॥

रा० टी०-पर्यति । परिश्रमात् हेतोः पर्यायेण क्रमेण
 हे राघव तवाङ्केऽहं चिरं प्रसुप्तास्मि ममाङ्के भरताग्रजश्च
 प्रसुप्तः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-स तत्रेति । त्वयि स्वपति मयि जाग्र-
 त्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्के स्तना ततः प्रबुद्धाम्, अत-
 एव राघवाङ्कादुत्थितां वायसः पुनरागम्य स्तनान्तरे विरराद
 व्यलिखत् ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । स वायसः काकः पुनः संबुपागं-
 मत् अर्थं पृथक् । तत इति । सुप्तप्रबुद्धाम् अत एव राघ-
 वाङ्कात्समुत्थितां मां वायस आगम्य स्तनान्तरे विरराद
 भेदनाडकूलव्यापारं चकार सार्द्धं श्लोक एकांशव्या ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-एतदन्तमभिज्ञानवचनादुवादः । अथ
 ह्यमते शेषद्वयान्तकथनम्-तत इति । ततः पुनः पुनर्विले-
 खनादेतोर्ब्रह्मैः शोणितबिन्दुभी रामः समुत्थितोऽभूत् । छल-
 सुप्तोऽपीति शेषः ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-तदा स्तनयोर्वितुन्नां मां दृष्ट्वा
 क्रुद्धः । अनेन पूर्वपर्याये केवलं रामः काकचेष्टाद्वया परिहा-
 समेव कृतवानिति सूचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-पुनरिति । पुनरुत्पत्य मां पुनर्विददार अथ
 अनन्तरं ततः पुनः पुनर्विदारणात् हेतोः समुत्थितो रामः
 स्तनयोर्वितुन्नां रुधिरमयमांसयुक्ततुण्डेन ताडिताम् अत एव
 सुक्तैः मांसात् व्युत्तैः शोणितबिन्दुभिरुपलक्षितां मां दृष्ट्वा क्रुद्ध
 आशीविष इव श्वसन् सन् अभाषत । अर्थं चतुष्टयमे-
 कान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०-वायसेन ततस्तेन बलवत् क्लिश्यमानया । स
 मया बोधितः श्रीमान्छलसुप्तः परन्तपः । स निखिललोकावि-
 दितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः मया बोधितः । सर्वैवाहं हता
 स्वापकालिकश्रीविशेषाननुभवात् । लोके कश्चित्संचारदशायाम्

सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणपरिभिर्दोषा दृश्यन्ते न तथा-
 यम् । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । छलसुप्तः तत्वाङ्क-
 गुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्ष-
 ममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायाम्
 रूपवानिव लक्ष्यते कश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतया
 जुगुप्सितो भवति । अयं तु शयनावस्थायामेव नीराजना कर्तव्या
 दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवं स्थितः ॥ २४ ॥

गो० टी०-स मामिति । वितुन्नां दारिताम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-भाषणाकारमाह-केनेति । हे नागनासोरु
 शुण्डापण्डसदृशोरुविशिष्टे ते स्तनान्तरं केन विक्षतं ताडितम्
 अत एव पञ्चवक्त्रेण भोगिना सर्वेण कः क्रीडति ॥ २५ ॥

गो० टी०-केनेति । पञ्चवक्त्रेण व्यातसुखेन । “ पचि,
 विस्तारे ” इत्यस्मात्पचायच् । कार्यातिशययोननार्थं वा पञ्च-
 संख्युक्त्वत्कीर्तिः नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चव-
 क्रक्रीडांसमं तव स्तनविदारणमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२६] ति० टी०-वीक्षमाणः । इतस्ततः प्रान्तदेशमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०-वीक्षमाण इति । वीक्षमाणः इतस्ततो लोक-
 यन् रामः सरुधिरैर्दारितपश्वादिरुधिरविशिष्टैर्नखैरुपलक्षितं
 मामभि मत्समीपे सुखं संसुखमेव स्थितं वायसं समवैक्षता ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-दैवि । कोऽसर्ववंधियो वायस इति
 ह्यमृतः शङ्कायामाह-पुत्र इति । शक्रपुत्रो जयन्तः स तु
 वायसः वायसरूपधारीत्यर्थः । धरान्तरं गतौ भूमिबिलं
 प्राप्तः । शीघ्रगतौ पवनस्य समः । धरान्तराचारित्वं तु पवना-
 दस्य विशेषः । नहि वायुस्तत्संचारीति कतकः ॥ २७ ॥

रा० टी०-ननु सावधानजनशरीरस्य काककर्तृकाविदा-
 र्णां लोके न दृष्टमिति कोऽयमीदृशः काक इति ह्यमृतः शङ्कां
 दूरीकुर्वती आह-पुत्र इति । गतौ पवनस्य समः अत एव
 शीघ्रं धरान्तरं गतौ वायसः शक्रस्य पुत्रः एतेन रामपराक्रम-
 परीक्षार्थं शक्रप्रेरणयैवायमागत इति ध्वनितम् ॥ २७ ॥

१ श्रेत गो. रा. पाठः । २ चिति गो. पाठः । ३ ऽयमिति गो. पाठः । ४ रामस्यांकाशिति गो. पाठः । ५ विददारिति गो. पाठः ।
 ६ विददारिति गो. रा. पाठः । ७ लोकोऽयमधिकः गो. पाठः । ८ उदैक्षेनेति गो. पाठः ।

ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे कृतवान्कूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २८ ॥
 स दर्भसंस्तराद्ब्रह्म ऋह्यणोऽख्येण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमखो द्विजम् ॥ २२ ॥
 स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३० ॥
 अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् । त्रैणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३१ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः । त्रीँलोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—ननु वायसमात्रे किमर्थमखं छुक्तमित्याशङ्क्याह—
 पुत्रः किलेति । इदं रक्षणानन्तरं तैवैवोक्तमिति ज्ञेयम् ।
 किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरू-
 पेणागत इत्याहुः । वायसरूपोऽन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥
 २८] ति० टी०—क्रोपेन संवर्तिते विवर्तिते ईक्षणे येन
 सः ॥ २८ ॥

रा० टी०—तत इति । महाबाहुः रामस्तस्मिन् वायसे
 कूरां कूरात्वेन प्रतीयमानां मतिं कृतवान् ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०—दर्भसंस्तरात् । संस्तरणार्थगृही-
 तदर्भसंस्तरकमिति शेषः । योजयत् । ब्रह्माख्यदेवतामन्त्रेणायो-
 जयदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । स रामः दर्भसंस्तरात् दर्भमयास्तर-
 णतः क्रोपेन सीताङ्गस्पर्शोद्देतुकपरमकल्याणप्राकृत्यकारकस्वी-
 कृतक्रोधाभासेन संवर्तिते ईक्षणे यस्य स महाबाहुः रामः तस्मिन्
 वायसे वायसकल्याणार्थं कूरां भयकारिणीं कठिनामनिवा-
 यामित्यर्थो वा मतिं कृतवान् कूरो कठिनभीषणावित्य-
 नेकार्थः ॥ [स इति । स रामः दर्भसंस्तरात् दर्भमयास्तरणात्
 गृह्य गृहीत्वा एकं दर्भमिति शेषः ब्रह्मणोऽख्येण अन्नत्वसंपादकेन
 वृष्टिविशेषादिना अयोजयत् स योजितो दर्भः द्विजं वायसम-
 भिसृज्यः सन् काकाग्निरिव जज्वाल] ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । स रामः वायसं प्रति दर्भं चिक्षेप
 ततोऽनन्तरं स दर्भः वायससृष्टिश्य अम्बरेऽनुजगाम ॥ ३० ॥

गो० टी०—स दर्भमिति । संस्तरात् आस्तरणात्
 गृह्य गृहीत्वा अख्येण अन्नमन्त्रेण योजयत् अयोजयत् अभि-
 मन्त्रितवामित्यर्थः । द्विजं काकम् ॥ ३०-३१ ॥

३१] ति० टी०—विविधां गतिं जगामेत्येतद्विद्विष्टगोति—
 ज्ञाणेति । इमं लोकं भूलोकदित्यलोकान्तम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अनुसृष्ट इति । अनुसृष्टः वाणेनानुगतः
 अत एव त्राणकामः काकः विविधां गतिम् आश्रयं जगाम
 चिन्तयामास अत एव सर्वं लोकं विचचार ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अनुसृष्ट इति । अनुसृतः अनुसृतः । विविधां
 गतिं विविधं स्थानम् । लोककामः लोकयितुकामः । रक्षका-
 पेक्षीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—पित्रा परित्यक्तः । स्वर्गोऽपीति शेषः ।
 पित्रेऽनुपकथणं ब्रह्मान्तानाम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—स इति । सः स्वपित्रादिसमीपं गतः पित्रा
 महर्षिभिश्च परित्यक्तः रामबाणभिया अरक्षितः वायसः शरणं
 सर्वैरक्षकं रामं गतः प्राप्तः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—भगवद्भ्यतिरिक्ता बान्धवाभाला न रक्षका
 इत्याह—स पित्रेति । सः पुरुषकारभृतायामपि कृतापराधः
 सः आर्द्रापराधः पित्रा च परित्यक्तः अन्नक्षतिभीततया
 प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना च त्यक्तः
 इन्द्रो महेन्द्रः उरनायको वेति तस्यासमर्थत्वोक्तेः । परित्यक्तः
 त्यागोऽपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः त्यजेदकं कुलस्यार्थं ग्राम-
 स्याथं कुलं त्यजेदिति न्यायात् । यद्वा परित्यक्तः भार्योपुत्रादि-
 भिःसह त्यक्तः । चकारेण माता सञ्चयीते । न केवलं
 हितपरेण पित्रा प्रियपरया मात्रा च परित्यक्तः । सीता नारी
 जनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यतीति तवरक्षकभूतायामपि साप-
 राधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातृवांसल्यातिशयात्तामेव
 प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरम् । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा
 त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागोऽपि
 बान्धवा न त्यजन्ति किं पितरौ सर्वथा त्यक्ष्यत इति तैरपि
 त्यक्त इत्याह—‘इरैश्च कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य
 संयुगे’ इति रामनयने रक्ते तेऽपि विभ्यति हि । एवं पूर्वस-
 जातीयैस्त्यक्तत्वेऽपि परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्तः
 इत्यपेक्षायां तथेत्याह—चकारेण । पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते
 सर्वभृताहकम्पिनमिति पक्षिणामपि शरण्यत्वात् । स्वनायक-
 गरुडस्वामित्वाच्च पक्षिभिरपि परित्यक्तः । स महर्षिभिः ।
 पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेऽपि आनृशंस्यप्रयाना महर्षयो रक्षि-
 ष्यन्तीति गतः । तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः । आनृ-
 शंस्यविषयव्यवस्थास्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतद्दङ्गीकारे वय-
 मपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्माभिसत्यागोऽनन्यगतिकत्वा-
 द्राम एनं स्वीकारिष्यतीति तैस्त्यक्तः महर्षिभिः यो विश्वं सततं
 द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसमिति विश्वद्वेषेण चण्डालत्वात् ।
 चण्डालः पक्षिणां काक इत्युक्तेश्च चण्डालो नास्मद्वाटमाग-
 च्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्शनान्नष्टगजो घटमप्यन्वे-
 षत इति न्यायेन स्वैरविद्वत्तद्वारान्सर्वान् गृहान् गत इत्याह—
 शीन् लोकान् संपरिक्रम्य परिक्रम्य एतदेव नवकृत्यो गतः ।
 संपरिक्रम्य गृहस्यैरविज्ञाततया कवाटमूल्ये लीनश्चेत्यर्थः ।
 अपि कदाचिद् कृपैषासुत्पथ्येतेति मत्वा पुनः पुनर्गत इत्यर्थः ।

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधाहमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३३ ॥

[नै शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ।]

परिचूनं विवर्णं च पतमानं तमब्रवीत् । मोघमैहं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्तुं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥

[हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् ।]

ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३५ ॥

स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३६ ॥

मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् । कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३७ ॥

अष्टं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमित्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह—तमेव शरणं गतः । रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः अतस्तमेव शरणं गतः । यदि वा रावणः स्वयमित्येवं स्थितो हि रामः तमेव सर्वलोकशरण्यमेव तमेव दोषो यद्यपि न त्यजेयमिति स्थितम् । शरणं गतः निवासं गतः न तृपायतया गतः निवासवृक्षः साधूनामित्युक्तेः ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—पर्यपालयत् । प्राणरक्षणनेति शेषः ३३ ॥

रा० टी०—स इति । शरण्यः शरणहितः स रामः शरणागतम् अत एव भूमौ पतितं वधाहमपि तं वायसं कृपया पर्यपालयत् सीताङ्गस्पर्शमात्रेण तत्कल्याणप्रकटनमपहाय कोपप्रकटनद्वारा किमर्थं कृतमिति तु न भ्रमितव्यं प्रार्थनयैव परमकल्याणं क्रियत इति स्वाभाविकपरमात्मरीतेः । करुणावानपि व्यक्तं शक्तः स्वाभ्यपि देहिनाम् । अप्रार्थितो न गोपायेत् इति तत्प्रार्थनामतिरिति पुराणम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—स तमिति । स रक्षणैकस्वभावः । तं प्राति-कृत्यैकनिरतं भूमौ निपतितं देवजातितया भूमिमस्पृशन्नपि भूमौ पतितं भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति तथापतत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरण-वरणाहः शरणागतम् अनन्यगतिकृतया स्वसुपागतम् वधाहं-मपि रामसिद्धान्तेनापि वधाहं काकुत्स्थः कृपया पर्यपालय-त्कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाधारवर्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते तथा तेनारब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—परिचूनं क्षीणशक्तिम् । ब्राह्ममर्षं मोघं कर्तुं न शक्यमतस्तदुच्यताम् तत्संहायं वस्तु भार्गवदुच्य-तामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—परिचूनमिति । परिचूनं क्षीणसामर्थ्यम् अत एव विवर्णं विकृतवर्णविशिष्टं पतमानं तं वायसं ब्राह्ममर्षं मोघं सर्वथा मिथ्या कर्तुं न शक्यं तत्तस्माद्धेतोः उच्यतां तस्मिन्धात्वाभावोपायः कथ्यतामिति रामोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—न शर्मेत्यादि । परिचूनं परितप्तम् । तदु-

च्यतामित्यनन्तरम् हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीदित्यर्थमनुसंधेयम् ॥ ३५—३७ ॥

३५] ति० टी०—स दक्षिणाक्ष्यस्य संहार्यं भवत्वित्युक्तः परिरक्षितः परिरक्षितवान् । आत्मानमिति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं तस्य अपराधिनः काकस्य मम दक्षिणमक्षि स शरः अक्षं हिनस्तिस्म इति दक्षिणं नेत्रं दत्त्वा अन्नायेति शेषः प्राणेभ्यः परिरक्षितः एतेन ममाक्षि गृह्यतामिति तत्प्रार्थना सूचिता ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—स जयन्तः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—स इति । तेन रामेण विसृष्टः त्यक्तः स वायसः रामाय नमस्कृत्वा स्वः स्वर्गे दशरथाय दशरथमख-कूलयितुं नमस्कृत्वा स्वमालयं प्रतिपेदे दशरथाय नमस्कृत्वे-त्यनेन पलायनसमये दशरथोपदेशदेव रामशरणमागत इति ध्वनितं तेन तस्मिन्काले आलेटावबन्धनमार्थं तस्यापि साके-तात्रिलोकीमध्ये आगमनं जातमिति ध्वनितम् तेन शक्रादिभि-रयस्यपदेशो न कृतइति ध्वनितं तेन दशरथस्य सार्वकालिकया-थाध्यज्ञानवत्त्वेन व्यतिरेकाटकारो ध्वनितः तेन शरणागतरक्ष-कत्वस्य परंपरयास्मिन्नपि सिद्धत्वमिति सूचितं परंपरया रक्ष-कत्वं त्वस्मिन्मयादापालनयेति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—स रामायति । दशरथाय स्वलोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—एवं ह्यमते रामैकसंवेद्यमभिज्ञानशु-क्त्वा संदेशान्तरमाह—मत्कृते इति । कस्मात्क्षमसे इत्यवा-न्तरवाक्यान्ते इत्युक्तवतीति ब्रूहीति वाक्यशेषो द्रष्टव्य इति क-तकः । बुद्धिस्थं राममेव सोपालम्भं संबोध्य प्रार्थयते इति तीर्थः । त्वत्सस्त्वत्सकाशायो मा मामहरद्वृतवान् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—मादिति । मत्कृते मत्परितोषार्थं काकमात्रे निखिलकाके ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रनिष्पायत्वं दक्षिणाक्षिहीनत्व-मित्यर्थः येन त्वया ससुदीरितं प्रापितं स त्वं त्वत्तो यो नां हरत् अहरत् तं कस्मात् क्षमसे ॥ ३७ ॥

गो० टी०—मत्कृत इति । ससुदीरितं प्रसुक्तम् । हरत् अहरत् ॥ ३७ ॥

१ अर्धमेतदधिकं गो. पाठे । २ विपण्णं च स नमावान्तमिति गो. पाठः । ३ कर्तुमिति गो. पाठः । ४ अस्त्रमिति गो. पाठः । ५ इति गो. पाठः । ६ मां हरदिति गो. रा. पाठः ।

स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ अनाथा इव दृश्यते ॥ ३८ ॥
 आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम् । जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 अपारवारमशोभ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् । भर्तारं ससुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४० ॥
 एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो धैलवानसचवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव ॥ ४१ ॥
 न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुद्गणाः । रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसर्माहितुम् ॥ ४२ ॥
 तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यत्ति मयि संभ्रमः । किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४३ ॥
 भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः । कस्य हेतोर्न मां वीरः परिव्राति महाबलः ॥ ४४ ॥
 यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाट्विन्द्रसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४५ ॥
 ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः । समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ ॥ ४६ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्हरियूथपः ॥ ४७ ॥

३८] ति० टी०—मम महोत्साहरूपां मयि कृपां कुरु । त्वया नाथत्वयपि मल्लक्षणं नार्यनाथं वृश्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । सः सदा मत्परितोषकस्त्वं महोत्साही अत्युत्साहविशिष्टां मयि कृपां कुरुष्व तत्र हेतुः त्वयैव नाथवती अनाथा इव दृश्यते मम तद्विरिति शेषः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स इति । सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासद्दिष्टत्वं प्रकाशयितमर्हसि । नरोत्तम एवं न करोपिचेत्तव नरोत्तमत्वस्य हानिरेव स्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठानपर्यन्तं कृत्वा मां जीवयित्वा तव नरोत्तमत्वं परिपालयेति भावः । अनाथा इव अनाथैव आपौ गुणाभावः । आनृशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं वेतनाभ्यर्थनवत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्ठे परदुःखं चेत्तदसाहिष्यत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैव मत्स्वभाव इति त्वया रहस्योद्घेदनं कृतम् । त्वत्त एव न तु द्रुतमुखेन मया श्रुतः । इदं श्रवणमात्रपर्यवसायि जातं न त्वदनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं दिशतो रामस्य च कोऽभिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्ठवती । सोऽपि मद्द्विरहहेतुशेन ताम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोऽप्यरण्याकाण्डे अपह्यं जीवितं जह्यामिति श्लोकप्रवाहिकादौ दर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

३९] ति० टी०—आनृशंस्यं दया । न च शक्रयोऽयमर्थ इति चेत्तत्राह—जानामीति ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ननु तव रक्षणे मम न किञ्चित्प्रयोजनमित्यतः आह—आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यं निहेतुककृपापरो धर्मः इति त्वत्त एव मया श्रुतम् एतेन प्रयोजनाभावेऽपि स्वकृपया पालयेति सूचितम् । ननु बलवन्तो राक्षसाः मया कथं निरसनीयाः इत्यत आह—महावीर्यत्वादिविशिष्टम् अपारवारं पार-

वाररहितं स्वतेजसा सर्वत्र परिपूर्णमित्यर्थः गाम्भीर्यहेतोः सागरोपमं ससुद्रायाः धरण्याः निखिलत्राण्डभ्रुमेः भर्तारम् अत एव वासवः इन्द्र उपमा यस्य तं त्वामहं जानामि अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गो० टी०—जानामीति । अपारवारं दुरधिगमपारम् असीममित्यर्थः दुरधिगमगुणसीममित्यर्थो वा । पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य स तथोक्तः निरवधिकापदान इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४०-४१] ति० टी०—अपारवारं मर्यादा रहितम् । देशकालादिपरिच्छेदहीनमित्यर्थः । जानामीत्युक्तार्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—एवमिति । हे राघव रक्षस्व अस्त्रं किमर्थं न मोचयसि ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—अथ इन्द्रमन्त्रं सामान्यतो रामवैभवा-ह—न नागा इति । प्रतिसर्माहितुम् । प्रतिभटतया स्थित्वा निरोद्धमित्यर्थः । 'प्रतिसर्माहितुम्' इति पाठान्तरम् । तत्रार्थत्वं शरणम् । उक्त एवार्थः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—नेति । नागादयः समरे रामस्य वेगं प्रतिसर्माहितुं निरोद्धुं न शक्ताः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—न नागा इति । प्रतिसर्माहितुं प्रतिबद्धम् ॥ ४४ ॥

४३-४७] ति० टी०—'मम संभ्रमः' इति पाठे मम प्राप्तये संभ्रम इत्यर्थः ॥ ४३-४७ ॥

रा० टी०—तस्येति । वीर्यवतः तस्य रामस्य यदि मयि संभ्रमः आदरः तर्हि राक्षसान् क्षयं कृतो न नयति प्रापयति संभ्रमं त्रयमिच्छन्ति भयसुद्वेगमादरम्, इति कोशः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—भ्रातुरिति । भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मण एव कस्य हेतोर्न परिव्राति ॥ ४४ ॥

रा० टी०—यदीति । पुरुषव्याघ्रौ तौ रामलक्ष्मणौ यदि सुराणामपि दुर्धर्षौ तर्हि मां किमर्थमुपेक्षतः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—ममेति । समर्थौ अपि यद्यस्मात् मां नावेक्षेते अतः ममैव किञ्चिदुष्कृतमस्ति अत्र संशयो न ॥ ४६ ॥

१ महोत्साह इति गो. पाठः । २ जानामि गो. पाठः । ३ श्रुत इति गो. पाठः । ४ पारमिति गो. पाठः । ५ स्वत्वनाम्बलवानिति गो. पाठः । ६ नानामुस इति गो. पाठः । ७ समाधिर्निर्मात गो. पाठः । ८ मास्मान्म न इति गो. पाठः ।

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ४८ ॥
 कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने ॥ ४९ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लोकान्भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥
 हत्वा च समरक्रूरं रावणं सहबान्धवम् । राघवस्त्वां विशालाक्षि त्वां पुरीं प्रति नेष्यति ॥ ५१ ॥
 ब्रूहि यद्वाघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः । सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाब्रवीत् । [उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ।]
 कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ ५३ ॥

रा० टी०—वैदेह्या इति । वैदेह्या वचनं श्रुत्वा हनुमान्
 अब्रवीत् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तस्याते । संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४६ ॥ ४६ ॥

गो० टी०—यदि ताविति । उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ
 संगताविति शेषः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—ममैवेति । समर्थौ विरोधिवर्गश्चमूल्य मद्रक्ष-
 णाद्युपशक्तिमन्तौ परन्तपौ इतः पूर्वं प्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ
 एवंभूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्त्यर्हदंशं प्राप्तं मां
 नावेक्षेते इति यत् न कदाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा
 मयि वा किंचिद्भवितुमर्हति । तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्तिर्ना
 स्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापम् अस्य
 निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव द्विषतः पापकृत्यमित्युक्तरी-
 त्या अन्यतो नागतमित्यर्थः । किंचिद् न हि वयं सर्वज्ञा
 अस्माभिरज्ञातं किंचिद्भवितुमर्हति । महत्प्रायश्चित्तफलतयाऽनुभवं
 विना दुष्परिहारम् अस्ति न संशयः कार्ये सति कारणे
 किमस्ति संदेहः । यद्वा किंचिदनिर्वचनीयम् महद्दुष्कृतमस्ती-
 त्यनेन किं त्वामन्यत वैदेह इत्यादिनाको भगवदपचारः ।
 उक्तं हि कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतमिति देहा-
 न्तरे बालशरीरं ॥ ४८ ॥

गो० टी०—वैदेह्या इति । साश्च यथा तथा भाषितमुक्तम् ४९
 ४८] ति० टी०—कस्माद्रक्षसक्षयं न करोतीत्यस्योत्तरम-
 त्वच्छोकेति । त्वद्विभोगजशोकेन सर्वकार्यविमुख इत्यर्थः ४८

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—त्वदिति । हे देवि हे सत्ये !
 सत्यवादिनि रामः त्वच्छोकविमुखस्त्वच्छोकेन रामे दुःखा-
 भिपन्ने सति लक्ष्मणः परितप्यते ते तुभ्यं शपे अत्र विश्वा-
 सायं शपयं करोमि ॥ ४८ ॥

गो० टी०—त्वच्छोकेति । त्वच्छोकाविमुखः त्वच्छोकेन
 विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः । प्रत्युत त्वप्येव दत्तचित्त
 इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

४९—५१] ति० टी०—यतः कथंचिद्भवती दृष्टा, अत
 इमं मुहूर्तमारभ्य ते परिदेवितुं कालो न । कुतस्तत्राह—यतो
 दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि ॥ ४९—५१ ॥

रा० टी०—कथञ्चिदिति । यस्मात् कथञ्चिद् भवती दृष्टा
 मयेति शेषः अतः इमं मुहूर्तम् आरभ्येति शेषः दुःखानामन्तं
 द्रक्ष्यसि किंच दुःखानामन्तं विध्वंसकमिममामागामिनं मुहूर्तं
 द्रक्ष्यसि अतः परिशोचितुं कालः समयो न ॥ ४९ ॥

रा० टी०—ताविति । तौ रामलक्ष्मणौ लोकान् राक्षस-
 जनान् भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥

रा० टी०—हत्वेति । राघवः रावणं हत्वा त्वां त्वां पुरीं
 प्रति नेष्यति ॥ ५१ ॥

गो० टी०—इममित्यादि । इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते ।
 सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५२—५९ ॥

५२—५३] ति० टी०—नियोगस्यारं ब्रूहीत्याह—
 ब्रूहीति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०—ब्रूहीति । राघवप्रभृतिः यद्वाघ्यः तत् समाग-
 ताः रामसमीपं प्राप्ताः हरयश्च यद्वाघ्याः तच्च त्वं ब्रूहि ॥ ५२ ॥

रा० टी०—इतीति । तस्मिन् हनुमति इति उक्तवति सति
 सीताऽब्रवीत् अहं पृथक् । तद्वचनाकारमाह—कौशल्येत्या-
 दिभिः । कौसल्या यं सुषुवे तं ममार्थं लयुक्तमिति शेषः रामं
 सुखं पृच्छ अभिवादनं च ॥ ५३ ॥

गो० टी०—कौसल्येति । मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे ।
 लोके स्त्रियः इहलोकपरलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् स्वते
 नैवं मे श्वश्रूः मनस्विनी विपुलनमस्का सर्वलोकरक्षकः
 पुत्रो मे भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सतवती ।
 एवंभूतः कौसल्यासंकल्पः कथं मोघः स्यात् अहमत्र लोके
 न किमन्तर्भूता । तं ममार्थं सुखं पृच्छ । अस्मद्रक्षणं न
 मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव । अस्मत्परा तु विलम्बासहिष्णु-
 तया । तस्मात्तस्मत्ता च्चेन्मद्रक्षणस्य न कापि हानिः । अतस्त-
 त्सत्तैवास्माभिराशास्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया
 पृष्ठमिति वद । एवं च लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किञ्चिदपेक्षितं
 चेत् लोकैर्यत्कार्यं तत् कार्यं मयापि कार्यमित्याह—शिरसा
 चाभिवादनं । अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तमभिवादनं ।
 प्रणिपातं कुर्वित्यर्थः । कथं नायिका नायकं शिरसा प्रणमे-
 दिति चेत् आचारप्रधानजनककुलनन्दन्यैवमदृष्टिमिति कि-

तं ममार्थं सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय । स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः ॥ ५४ ॥
 ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् । पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ ५५ ॥
 अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः । आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥
 अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने । सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ ५७ ॥
 पितृवद्भर्तते रामे मातृवन्मां समाचरत् । ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ५८ ॥
 वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छक्तो न बहुभाषिता । राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ५९ ॥
 मैत्रः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः । नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्ब्रूहि वीर्यवान् ॥ ६० ॥
 यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्थमनुस्मैरत् । स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६१ ॥
 मृदुनित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः । यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ६२ ॥

मत्र प्रमाणं प्रष्टव्यं प्रणयरापेणैवमाहति चेत् । हृदमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात् । ननु ममार्थं मत्कार्यसिद्धयर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं न स्यादिति चेत्, ममार्थं इत्यस्याभयत्रान्वयात् । पूर्वमत्र मया पृष्टमिति पृच्छेत्यस्यावश्यकत्वादत्रापि मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् । संज्ञाचना किम् । तं ममार्थं सुखं पृच्छ । मम रक्षणं न प्रार्थनीयम् तस्य मनसि-तिष्ठत्वेव किंतु त्वया तस्य सुखजननेन भाव्यम् । तस्यावस्थाने अस्मद्रक्षणं भविष्यतीति तदेवाशास्यते । शिरसा चाभिवादय । अग्निसाक्षिकं गृहीतपाणिना च रक्षणं कार्यं तन्न क्रियते । इतरसाधारण्येन वा रक्षणं कियताम् । तैर्यत् क्रियते तन्मयाप्यभिवादनं कियते इत्यस्मदर्थमभिवादनं कुरु ॥ ५६ ॥

५४-५७] ति० टी०-ममार्थं मत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं मारीचवधाय गते रामे तत्पृष्ठगमनाय सत्पकृतपारुष्य इति ज्ञात्वा तस्य विमोचनप्रवृत्त्युपेक्षा मा भूदिति विशिष्य कुशलप्रभं ब्रूहीत्याह—स्रजश्चेति । दुर्लभमित्यत्र त्यक्त्वेत्यनुक्त्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥

रा० टी०-स्रज इति । स्रजः विचित्रमालाः प्रियाः अति-प्रीतिविषयभूताः याः वराङ्गनास्ताश्च विशालायां विस्तीर्णायां पृथिव्याम् अपिशब्देन स्वर्गेषुपि दुर्लभमैश्वर्यं च अनुत्तमं सुखं च त्यक्त्वा पितरं मातरं च संमान्य सत्कृत्य अभिप्रसाद्य च यो राममनुप्रव्रजितः मात्रा प्रस्थापितः येन सुमित्रा सुप्रजा शोभनपुत्रवती काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् सन् आनुकूल्येन योऽनुगच्छति ॥ ५४ ॥ ५७ ॥

गो० टी०-स्रजश्चेति । सन्तीति शेषः । स्रगादयः सन्ति पृथिव्यां दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति । तथा पितरं मातरं चैव संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनुप्रव्रजितः ५७-५८

गो० टी०-आनुकूल्येनेति । आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ५९

गो० टी०-सिंहस्कन्ध इति । समाचरन् परिचरन् ॥ ६०—६१ ॥

५८] ति० टी०-समाचरन्पर्यचरत् । दुर्वाक्यैरतिपीडितं

प्रापितो वीरो मां ह्रियमाणां केनचिद्धरिष्यमाणाम् । वर्तमानसामीप्ये लट् । न वेद, यदि वेद मयि तथा प्रलपन्त्यामपि निकट एव तिष्ठेत्, अतो महुरदृष्टवशात्तवेदीदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-यः मां मातृवत् समाचरन् सन् रामे पितृवद्भर्तते ॥ ५८ ॥

रा० टी०-यः ह्रियमाणां मां तदा हरणकाले न वेद शक्तः समर्थोऽपि यो बहुभाषिता नित्यं न ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०-शक्तः समर्थः न बहुभाषिता भित्तापीत्यर्थः । राजपुत्रस्य रामस्य प्रियेषु श्रेष्ठः अतिप्रिय इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

रा० टी०-मे श्वशुरस्य सदृशः यः रामस्य प्रियतरो भ्राता अत एव मत्तः ममापि प्रियः अतिप्रीतिविषयभूतः ॥ ६० ॥

गो० टी०-वृद्धोपसेवीत्यादि । यस्यां धुरि यस्मिन्कार्यनिर्वाह इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६०] ति० टी०-तदेवाह-मत्त इति । मतोऽपीत्यर्थः । यस्यां धुरि यत्र कार्यं ॥ ६० ॥

रा० टी०-यस्यां धुरि सेवारूपकार्ये नियुक्तः तां नित्यमुद्ब्रूहि यं दृष्ट्वा वृत्तं पितृनिर्याणादि नैव अनुस्मरत् अन्वस्मरत् ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०-वृत्तं प्रमीतम् । पितृवद्भक्तत्वात्तस्मरणाभावः । अनुस्मरदन्वस्मरत् । ममार्थाय मत्प्रयोजनोन्मुखाय । मम वचनाद्भक्त्यः सीता त्वां कुशलं पृच्छतीति वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-सलक्ष्मणः ममार्थाय यथा दुःखक्षयकरो भवेत् तथा कुशलं वक्तव्यः । सार्धाटकमेकान्वयि ॥ ६२ ॥

गो० टी०-यमिति । आर्यं श्वशुरं दशरथं नास्मरेत् । पितृवत्सम्प्रदायकत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

६२] ति० टी०-हि निश्चये । यथा दुःखक्षयकरो भवेदुःखक्षयहेतुप्रवृत्तिपरो भवेत्तथा वाच्य इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

गो० टी०-यथा हीति । रामः यथा दुःखक्षयकरो भवे-

त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे^१ प्रमाणं हरियूथप । राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६३ ॥
 इदं ब्रूयाश्च मे नार्थं शूरं रामं पुनः पुनः । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६४ ॥
 ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥
 त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६५ ॥
 ततो वल्लगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् । प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमुत्तमम् । अङ्गुल्या योजयामास नहास्य प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥

तथा वक्तव्यमित्यर्थः । कार्यनिर्वाहे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ६३ ॥

६३-६४] ति० टी०-किं बहुनास्य कार्यस्य निर्वाहे त्वं प्रमाणम् । यथा कार्यनिर्वाहो भवति तथा कुर्यित्यर्थः । यत एवमतः-राघव इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रा० टी०-त्वमिति । हे हरियूथप त्वत्समारम्भात् त्वदुत्साहनात् राघवः मयि यत्नपरो भवेत् अतः अस्मिन् कार्यनिर्वाहे कार्यसाधने त्वमेव प्रमाणम् ॥ ६३ ॥

रा० टी०-इदमिति । हे दशरथात्मज मासम् अवधि-भूतमासपर्यन्तं जीवितं धारयिष्यामि मासात् ऊर्ध्वं न जीवे-यम् इति सत्येन सत्यं ते अहं ब्रवीमि इदं मम वचः मे नार्थं रामं त्वं ब्रूयाः सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ६४ ॥

गो० टी०-राघव इति । त्वत्समारम्भात्त्वदुत्साहात् ६६ ॥

गो० टी०-इदमित्यादि । ऊर्ध्वं मासात् । रावणकृत-मासद्वयावधिं न सहिष्य इति भावः । निकृत्या वल्लनेन । पातालादिव कौशिकम् । अत्रेति करणं द्रष्टव्यम् । इदं च ब्रूया इति पूर्वोपान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते । पुरा वृत्रवधे ब्रह्म-हत्याभिभूतं निःश्रीकमिन्द्रं भगवान्पारायणो देवैः सह वैष्णवे-नाशमेधेन निष्कलमभं कृत्वा त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरंदरीं श्रियस्तुपाह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्वाक्षाक्षतीर्थवर्तिनीं तास्तुपश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान् दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेशुमशकृद्वन्तो देवाः पुनर-प्यशरीरं वाक्यं युष्मास्तु सर्वलक्षणसंपन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्यु-पश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं प्रार्थयामासुः । स तत्र प्रविश्य पाता-लात्तां सशुद्धय तैः सह शक्राय प्रादादिति । महाभारते तु उत्-थस्य भार्या यशुनायां स्नान्तीं वरुणो हत्वा पातालमनयत् । तास्तुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः पातालह्रद-शोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशिकीति केचित्कथ-यन्ति ॥ ६७-६९ ॥

६५] ति० टी०-ऊर्ध्वं मासादिति । रावणदत्तावध्यव-शिष्टं किञ्चिदधिकं मासद्वयमपि न सहिष्य इति भावः । तत्स-मासात् त्वदनागमनेऽनार्योऽनार्यमेवाचरेत्, अतोऽर्वागिव मरणं ज्ञाय इति शीघ्रमागमनायैवमुक्तिरिति बोध्यम् । निकृत्या रा-क्षसीकर्तृकनिग्रहेणोपरुद्धाम् । पातालादिव कौशिकीं पाताल-

मयां भुवं भगवानिव त्रातुमर्हसि । गायत्र्याः सांख्यायनगोत्र-त्ववद्भूः कौशिकीति कतकः । कौशिकी देवेन्द्रश्रीः । पुरा किल वृत्रवधाभिभूतस्येन्द्रस्य लक्ष्मीं पातालं प्रविष्टां देवप्रार्थितो ना-रायण उद्धृत्य पुनरिन्द्राय प्रायच्छदिति पुराणगाथेति तीर्थः ६५ ॥

रा० टी०-रावणेनेति । पापकर्मणा रावणेनोपरुद्धाम् अत एव निकृत्या राक्षसीकृतपोडयोपलक्षितां मां त्रातुमर्हसि तत्र दृष्टान्तः पातालात् उद्धृतां कौशिकीं कौशिकगोत्रपृथ्वीमिव यथा वराहः पृथिवीं ररक्ष तथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

६६] ति० टी०-चूडामणिं शिरोरत्नम् ॥ ६६ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं वल्लगतं दिव्यं चूडा-मणिं शिरोरत्नं मुक्त्वा उन्मुच्य राघवाय प्रदेय इत्युक्त्विति शेषः हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥

६७] ति० टी०-अङ्गुल्या योजयामास दधार । चूडाम-प्यधिष्ठानहेमपुष्पस्य केशप्रवेशार्थं यद्रन्ध्रं तत्राङ्गुलिं प्रवेशया-मासेत्यर्थः । ननु तदा सूक्ष्मरूपत्वात्तत्र भुजासंजनमेवोचित-मत आह-नहीति । अस्य भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवत् तद्र-न्ध्रे न प्राविशदित्यर्थः । निषेधस्य प्रसक्तमूलकत्वात्प्रसक्तेश्च सूक्ष्मरूप एव संभवात् पूर्वं देवैः प्रदर्शितं महदूर्पं विहाय सूक्ष्म-रूपेणैव स्थित इति गम्यत इति तीर्थः । कतकस्तु-अङ्गुल्या योजयामास । सूक्ष्मवासोबद्धमङ्गुल्यां दृढं बन्धेत्यर्थः । अस्य बन्धने भुजो न प्राभवत्, व्यक्ततया सर्वाहभवप्रसङ्गाद्गोपनी-यत्वाच्च भुजो नोचितोऽभूदित्यर्थ इत्याह ॥ ६७ ॥

रा० टी०-प्रतीति । वीरो हनुमान् मणिरत्नं प्रतिगृह्य अङ्गुल्या योजयामास तद्वत्तच्छिद्रे अङ्गुलिं प्रवेशयामासेत्यर्थः । ननु हनुमद्रूपस्य सूक्ष्मत्वात् भुजेनैव कृतो न घृतवानित्यत आह अस्य हनुमतो भुजो न प्राभवत् तच्छिद्रप्रवेशार्हो नाभ-वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

गो० टी०-प्रतिगृह्येति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अङ्गुल्या योजयामास । चूडामणेरधिष्ठानस्य पृष्ठे या केशसरणिः, तत्रा-ङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः । एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह-न हीति । अस्य हनुमतः भुजः न प्राभवत् स्थूलोऽभवत् । न तदानीं स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्तनीय-सीत्यर्थः । एतेन देवैः प्रदर्शितं महदूर्पं विहाय पुरप्रवेशका-लिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥ ७० ॥

यणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च । सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः । हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ॥ ६९ ॥
 मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ।
 गिरिवरपवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

चूडामणिं गृहीत्वा प्रयागोन्मुखं हनुमन्तं प्रति जानकी स्वकुशलं निवेद्य मन्त्रयनाय रामलक्ष्मणौ प्रोत्साहयेति संदिशति । दुस्तरसा-
 गरतरणे राघववीराणां शङ्कमानां सीतां वानरप्रभावं संवर्ष्य कैमुत्येन तेषां तरणं समर्थयन्हुमानो चेत्स्वगृष्टारोपणेन तांस्तारयामीति
 प्रतिज्ञाय तां समाश्वासयति ।

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥
 मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति । वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥

६८-६९] ति० टी०-पार्श्वतः स्थितः सीतासमीपे
 स्थितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

रा० टी०-मणीति । कपिवरो हनुमान् प्रणतः सन्
 पार्श्वतः पार्श्वे स्थितः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-हर्षेणेति । सीतादर्शनजेन हर्षेण युक्तो हनु-
 मान् हृदयेन मनसा रामं गतः प्राप्तः ॥ ६९ ॥

गो० टी०-मणिरत्नमिति । प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१-७२ ॥

७०] ति० टी०-महार्हं बहुमूल्यम् । प्रभावात्सामर्थ्य-
 विशेषात् । राक्षसीभिर्यथा न ज्ञायते तथा धृतम् । गिरिव-
 रपवनावधूतमुक्तः पर्वतश्रेष्ठोर्ध्वभागोपवनकम्पितः, पश्चात्तेन
 कम्पेन मुक्तः, स इव सुखितमनाः । अयमपि पूर्वं सीताया
 अदर्शनेन दुःखवशात्कम्पितः, तत्तत्दर्शनेन ततः कम्पान्मुक्तः,
 अतः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं लङ्कादुर्गप्राकारं प्राप्तुं प्रपेदे ।
 यत्नमारभतेत्यर्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीरामामिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-मणीति । जनकनृपात्मजया धृतं बन्धे बद्धं
 प्रभावात् अतिसामर्थ्यात् हेतोर्महार्हमतिपूज्यं मणिवरमुपगृह्य
 गिरिवरपवनेन शैलश्रेष्ठोर्ध्वभागसंविधवातेन अवधूतः कम्पितः
 मुक्तः पश्चादवधूतिरहित इव सुखितमनाः महावातस्थानीयसी-
 तादर्शनाभावनिवृत्त्या प्राप्तानन्दो हनुमान् प्रतिसंक्रमं निर्गमं
 प्रपेदे प्राप्ततः । मुक्तान्तशब्दः आचारकिञ्चन्तप्रकृतिकर्तृकि-
 बन्तो लक्षणिको वा ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ सुन्दरकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-मणिवरमिति । पवनावधूतमुक्तः महावात-

कम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयागं प्रपेदे
 प्राप्तुमुद्युक्तः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

१] ति० टी०-रामस्याभिज्ञातम् रामेणाभिज्ञातमित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-प्रस्थानकाले हनुमन्तं प्रति सीताकिमाह-म-
 णिमित्यादिभिः । सीता मणिं दत्त्वा हनुमन्तमब्रवीत् । तदा
 कारमाह-एतत् मया दत्तमभिज्ञानं चिह्नं रामस्य रामेण तत्त्व-
 तोऽभिज्ञातम् अत एव वीरो रामः मणिं दृष्ट्वा जनन्यादीनां
 त्रयाणां संस्मरिष्यति एव पाणिग्रहणसमये दशरथसन्निधौ मम
 जननी मणिं मद्यं ददाविति पौराणिकी कथा सूचिता श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-मणिमित्यादि । अभिज्ञातं सम्यक्ज्ञातम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-त्रयाणां संस्मरिष्यति । कर्मणि शेषे षष्ठी ।
 त्रीनाह-जनन्या इति । अयं मणिर्विवाहकाले मज्जनया हस्ता-
 न्मत्पित्रादाय दशरथहस्ते मम शिरोभूषणतया दत्त इति मम
 जनन्याश्च मत्पितुर्दशरथस्य चेति त्रयाणां स्मारक इति भावः ॥ २ ॥

गो० टी०-मणिं त्विति । त्रयाणामिति “अधीगर्थ-
 द्येषां कर्मणि” इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृत्वा-
 त्पित्रोः ग्रहीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे
 मम अश्रुभ्यां प्रथमं शिरोभूषणतया एव दत्तः । अतः
 त्रीनस्मान् युगपत् स्मरिष्यतीत्यर्थं इत्याह कश्चिद् । तदनुचि-
 तम् । मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेद्याः अश्रुण मे । वधूकाले तथा
 बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते । इत्युपरि बद्धयमाणत्वाद्विवाहकाले
 रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २-३ ॥

स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम । अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥
 त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम । तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥
 हनूमन्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव । स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ५ ॥
 शिरसाऽऽबन्धय वैदेहीं गमनायोपचक्रमे । ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं पर्वनात्मजम् ॥ ६ ॥
 बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् । हनुमन्कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्वृद्धांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसरोधाच्चं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् । तत्त्वया हनुमन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥
 नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः । वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मद्वाप्तये ॥ ११ ॥
 मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः । पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥
 सीतायास्संद्वेषः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्षुक्षप्रवैष्टितः । यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥

३] ति० टी०—स त्वमस्मिन्समुत्साहे भूयश्चोदितो भविष्यसि तदत्र कार्यसमुत्साहप्रचोदितः सन् यदुत्तरमुत्तरकर्तव्यं तच्चिन्तय ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । समुत्साहे मणिदर्शनजनितरामशुद्धोत्साहसमये भूयोऽधिकं त्वं चोदितो रामेण प्रेरितो भविष्यसीति शेषः अत एव अस्मिन् कार्यसमुत्साहे तज्जनितप्रेरणे यत् उत्तरं कर्तव्यं तत् प्रचिन्तय ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मम का चिन्तने शक्तिरिति चेतत्राह—त्वमिति । नियोगो निर्वाहः । यस्तस्य रामस्य यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत्तं चिन्तय ॥ ४ ॥

रा० टी०—त्वमिति । अस्मिन् ससुप्रस्थिते कार्यस्य नियोगे निर्वाहे त्वमेव प्रमाणं त्वदधीनोऽयमित्यर्थः अतः यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् तस्य चिन्तय कर्मत्वाविवक्षया पठो ॥ ४ ॥

गो० टी०—त्वमिति । कार्यनियोगे कार्यसंबन्धने । प्रमाणं व्यवस्थापकः । चिन्तयतस्तस्य । तवेति शेषः ॥ ४ ॥

५-८] ति० टी०—यत्नमास्थायेति यत्नं रामप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५-८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—हनूमश्चिति । अर्धं पृथक् स इति । तथेति प्रतिज्ञाय आवन्धय च मारुतिर्गमनायोपचक्रमे । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥

रा० टी०—ज्ञात्वेति । वानरं प्रस्थित्वं ज्ञात्वा मैथिली अब्रवीत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—हनूमश्चित्यादिभिः । रामादीन् कुशलं ब्रूयाः । सार्धश्लोकः संमिलितान्वयी ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—स तथेति । आवन्धयेति पदच्छेदः ॥ ६ ॥ ६ ॥

गो० टी०—कुशलमिति । ब्रूया इति । धर्मसंहितं धर्मसंहितम् । धर्मपुरस्सरम् कुशलं ब्रूया इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अम्बुनि संरुध्यन्ते यस्मिन्नित्यम्बुसरोधः सशुद्धः । दुःखरूपात्समुद्रादित्यर्थः । यथा तारयति तथा समाधातुं यत्नं कर्तुम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—यथेति । राघवः दुःखाम्बुसरोधात् दुःखसागरात् यथा मां तारयति तथा समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥

गो० टी०—यथेति । दुःखाम्बुसरोधात् । अम्बुनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसरोधः जलधिः । समाधातुं राममनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—वाचा वाक्यमुत्साहाप्येन ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—जीवन्तीमिति । रामः जीवन्तीं मां यथा संभावयति तत् तथा वाच्यः वाचा उक्त्यापि धर्मं सेवकरीतिमवाप्नुहि ॥ १० ॥

रा० टी०—नित्यमिति । मयेरिताः वाचः श्रुत्वा मद्वाप्तये नित्यमुत्साहयुक्तस्य दाशरथेः पौरुषं वर्धिष्यते प्रादुर्भविष्यति ॥ ११ ॥

गो० टी०—जीवन्तीमिति । जीवन्तीं संभावयति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अव्ययमेतत् । वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचेति । वाचायर्धं वाचिककर्मम् ॥ १० ॥

गो० टी०—तमेव धर्मसुपपादयति द्वाभ्यां—नित्यमित्यादि ॥ ११-१२ ॥

१२-१४] ति० टी०—उक्तमेवाद्राय पुनराह—मत्संदेशयुता इति ॥ १२-१४ ॥

रा० टी०—मदिति । राघवः मत्संदेशयुता वाचः त्वत्तः श्रुत्वैव पराक्रमे मतिं विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥

रा० टी०—सीताया इति । हनूमान् शिरसि अञ्जलिमाधाय उत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—क्षिप्रमित्यादिभिः । यः शोकं व्यपनयिष्यति व्यपनेष्यति स काकुत्स्थः क्षिप्रमेष्यति ॥ १४ ॥

नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा । यस्तस्य वैमतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् । स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥
 स हि सागरपर्यन्तां महीं साधितुमर्हति । त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् । जानकी बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥
 यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥
 मम चैवालपभाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥
 ततो हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु । प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् । दुःखादुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिप्रतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु ह्रीश्वरः ॥ २४ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५ ॥

१५] ति० टी०-वमतः । बाणान्विसृजत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-नहीति । बाणान् वमतः त्यजतः तस्य रामस्य अग्रतः यः स्थातुञ्चत्सद्वत् तं मर्त्योदिवु न पश्यामि ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-पर्जन्य इन्द्रः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-अपीति । तव हेतोः अर्कादिकमपि रणे सोढुं विशेषतः सर्वेभ्योऽधिकः स रामः शक्तः ॥ १७ ॥

गो० टी०-अप्यर्कमिति । पर्जन्यम् इन्द्रम् । पर्जन्यौ मस्रदब्देन्द्रावित्यमरः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-महीं साधितुमर्हति । जेतुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः । किमर्थं तत्राह-त्वन्निमित्त इति । त्वत्प्राप्तिप्रयोजन इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-स इति । स रामः महीं सकलभूमिं साधितुं नियोजयितुमर्हति अतः त्वन्निमित्तः रामस्य जयः भवितैवेति शेषः ॥ १७ ॥

२०] ति० टी०-तस्येति । तस्य सम्यक् सुभाषितं वचनं श्रुत्वा तद्वचनं जानकी सत्यं मेने भर्तृस्नेहान्वितं प्रस्थितं हनुमन्तं सौहार्दात् पुनः पुनर्वीक्षमाणा सती बहु अनुमानयत् अन्वमन्यत अतिसत्कृतिमकरोदित्यर्थः, इदं वाक्यमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०-स हीति । त्वन्निमित्त इति । जयः भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०-तस्येति । सम्यक्सोपपत्तिक्रम । सत्यं परमार्थम् । सुभाषितं श्रुतिमधुरम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-भर्तृस्नेहान्वितं रामस्नेहान्वितम् । वाक्यं इन्द्रमद्वाक्यं सौहार्दाद्रामप्रेम्णाऽनुमानयदपूजयत् ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-तद्वचनाकारमाह-यदीति । हे वीर यदि मन्यसे निःशिनोषि तर्हि संतटे आच्छादिते कस्मिंश्चित् देशे एकाहं वसः परदिने विश्रान्तः सन् गमिष्यसि गन्तासि ॥ २० ॥

गो० टी०-वचनं चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति-ततस्त-मिति । भर्तृस्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितम् । स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत् । अनुमानयदन्वमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं संमानवचनमब्रवीदित्यर्थः १९-२० ॥ २१] ति० टी०-मोक्षणं भवेत् । अब स्थित्वा श्वो गमने इति शेषः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-निवासे प्रयोजनान्तरमाह-ममेति । तव सान्निध्यादेतोः मुहूर्तं शोकस्य मोक्षणं विध्वंसो भवेत् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-ततो हीति । ततोऽपीत्यर्थः । एकाह-वासोत्तरं गमनेऽपि पुनरागमनाय तु संदेह एव, तत्संदेहे सति मम प्राणानामपि संदेह एव ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरमपि यदि पुनरागमनाय संशयः तर्हि मम प्राणानामपि संदेहो न स्यात् स्यादित्येति शेषः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-तदाह-तवेति । तथा च मञ्जीवनमसंभावितमेव पुनरनागमने इति भावः । दुःखादुःखपरामृष्टामतिदुःखप्राप्ताम् । दीपने कर्ता शोकः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-कञ्चित्कालं स्थितावपि दुःखनिवृत्तिर्न भविष्यतीति बोधयन्ती आह-तवेति । तवादर्शनजः दर्शनविध्वंसजनितः शोकः दुःखादुःखपरामृष्टाम् अतिदुःखितामित्यर्थः, मां दीपयन् दहन्निव परितापयेत् ॥ २३ ॥

गो० टी०-तवेति । दुःखादुःखपरामृष्टां पूर्वदुःखाधिकेन दुःखेन स्पृष्टाम् । दीपयन्निव वर्षयन्निवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-अयं संदेहो ममाग्रतः पुरस्तादिव तिष्ठति । कोऽयं तत्राह-त्वत्सहायेष्विति । साक्षात्साधकस्य तव सहायभूतेषु मिलितेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः सुग्रीवः कथञ्चदपि तरिष्यति सैन्यानि कथं तरिष्यन्ति तौ वा कथं तरिष्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तत्र वा मास्तस्य वा ॥ २६ ॥
 तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥
 कामस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥
 बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे । विजयी स्वपुरं यायात्तत्स्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥
 बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलादर्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्स्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमाञ्छेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः । क्षिप्रमेप्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥
 तस्य विक्रमसंयन्नाः सस्ववन्तो महाबलाः । मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—अयमिति । त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु समहान् हरीश्वरः सुग्रीवः हर्यृक्षसैन्यानि तौ रामलक्ष्मणौ च कथं तरिष्यन्ति अयं संदेहः ममागतः तिष्ठति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—अयमिति । अयं वक्ष्यमाणः तिष्ठतीव । मूर्तिभूत इत्यर्थः ॥ २४—२६ ॥

२६] ति० टी०—एवंसंदेहे बीजमाह—त्रयाणामेवेति ॥ २६

रा० टी०—संशये हेतुमाह—त्रयाणामिति । इह अस्मिन् लोके भूतानां वैनतेयादीनां त्रयाणामेव सागरस्य लङ्घने शक्तिः स्यात् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—किं समाधानं पश्यसि कं कार्यसिद्धयुपायं पश्यसि ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्तहेतोः दुरतिक्रमे कार्यनियोगे कार्यसाधके अस्मिन् सागरतरणसंशये किं समाधानं पश्यसे २७

गो० टी०—तदस्मिन्निति । समाधानं परिहारम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—ननु किं तैरागतैरहमेव पर्याप्तोऽस्य कार्यस्येत्यत्राह—काममिति । त्वया कार्यसाधने तव यशस्यो यशस्करः फलोदयो अयं रूपफलप्राप्तिर्भवति, न तु रामस्येत्यर्थः २८

रा० टी०—स्वनिश्चयमाह—काममिति । अस्य कार्यस्य साधने एकस्त्वमेव पर्याप्तः अतः यशस्यः यशस्करः फलोदयः विजयप्राप्तिः ते तवैव स्वदायकेत्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०—अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह—काममिति । हे परवीरघ्न त्वम् अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्यलोदयः शक्तिसमृद्धिः ते यशस्यः तव यशस्करः । न तु ममेति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—किं तद्वाचितं तत्राह—बलैरिति । समग्रैर्बलैः सहागत्य रावणं संयुगे जित्वा विजयी सन्मां गृहीत्वा यायात्तत्स्य रामस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

रा० टी०—बलैरिति । बलैरुपलक्षितः रामः संयुगे संग्रामे

रावणं जित्य जित्वा विजयी सन् स्वपुरं यायात् मया सह गच्छेत् तत्कर्म तस्य रामस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामाह—बलैरिति । जित्य जित्वा । मां गृहीत्विति शेषः । यायात् राम-इति च शेषः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—आदरात्पुनराह—बलैस्त्विति ॥ ३० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—बलैरिति । काकुत्स्थो रामः लङ्कां बलैः सैन्यैः संकुलां कृत्वा यदि मां नयेत् तर्हि तत्स्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥

गो० टी०—एतन्न केवलं मम रामस्यापीत्याह—शरैरिति ३०

३१] ति० टी०—विक्रान्तं पराक्रमः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्तहेतोः आहवशूरस्य तस्य रामस्य अडरूपं योग्यं विक्रान्तं विक्रमः यथा भवेत् तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तदिति । तस्य अडरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—तदुक्तं सीतावाक्यम् । प्रश्रयः स्नेहः । शेषं शिष्टं प्रकृतोत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तदिति । अर्थोपहितं अर्थसाधकं प्रश्रितं स्नेहं हेतुसंहितं हेतुभिर्गथितं शेषमवशिष्टं वाक्यं सीतावचनं निशम्य श्रुत्वा उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तदर्थोपहितमिति । अर्थोपहितम् अर्थयुक्तम् सहितम् परस्परसंगतम् हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् शेषं पूर्वमडुक्तम् उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२—३४ ॥

३३—३४] ति० टी०—तदेव वाक्यमाह—देवीति ॥ ३३ ॥ ३४

रा० टी०—तदाकारमाह—देवीति । हे देवि तवार्थे कृतनिश्चयः वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः सुग्रीवः क्षिप्रमेप्यति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—कथमेप्यतीत्यत आह—तस्य विक्रममिति । मनःसंकल्पवदतिद्वरपतनशीलाः ॥ ३५ ॥

येषां नोपरि नाधस्तात् तिर्यक्सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥
 असकृत्सैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥
 मद्भिश्चिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ ॥ ३८ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥
 तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महासङ्घौ वृत्सिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥
 तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥
 सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वपुरीं प्रति यास्यति ॥ ४३ ॥
 तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी । नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
 निहतं राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबन्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
 क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि । रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात् ॥ ४६ ॥
 एवमाश्वस्य वैदेहीं हनूमान्प्रास्तात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 तस्मिन् कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्कान्तरेमुपागतम् ॥ ४८ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्राभान्सिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—सागरतरणशङ्कां निवारयन्नाह—तस्येति । मनःसंकल्पवत् संपातो द्रुतगमनं येषां ते हरयः तस्य सुग्रीवस्य निदेशे स्थिताः सन्तीति शेषः एतेन वानरतरणविषये शङ्का न कार्येति ध्वनितम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तस्येति । मनःसंकल्पसंपाताः मनोव्यापार-तुल्यगमनाः । न सज्जते न विलम्बते ॥ ३६-३७ ॥

३६] ति० टी०—तदेव स्पष्टमाह—येषामिति । न सज्जते न प्रतिबद्धा भवति ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—सागरैर्धराधरैश्च सहिता ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तेषां पराक्रमं स्फुटयन्नाह—येषामिति । येषा-
 म्पुत्रादिव गतिर्न सज्जते ये च महत्सु कर्मसु न सीदन्ति तैर्वा-
 युमार्गानुसारिभिः सागरधराधरसहिता भूमिः प्रदक्षिणीकृता ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—प्रत्यवरो हीनबलपराक्रमः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—मदिति । मद्भिश्चिष्टा मत्तोऽधिकाः तुल्याश्च
 वनौकसः सुग्रीवसंनिधौ सन्ति मत्तः प्रत्यवरः हीनस्तत्र कश्चि-
 न्नास्ति ॥ ३८ ॥

गो० टी०—मद्भिश्चिष्टाश्चेति । प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं
 चतुर्णामेवान् गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तम् अत्र तु
 परमार्थः । यद्यपि बळे हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवस-
 ङ्गिहिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८-३९ ॥

३९] ति० टी०—एकोत्पातेनैकोत्प्लवनेन ॥ ४० ॥

रा० टी०—तेषामधिकत्वोक्तौ प्रयोजनमाह—अहमिति ।
 तावत् यदि अहमिह प्राप्तः तर्हि महाबलाः प्राप्स्यन्तीति किं

वक्तव्यम् । ननु तेषां बलवत्त्वे किं गमकामत्यत आह—हि यतः
 प्रकृष्टा नैव प्रेष्यन्ते इतरे नीचा एव प्रेष्यन्ते प्रेषणाभावस्तेषां
 बलवत्त्वे गमकामिति तात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

४०-४२] ति० टी०—ननु भवत्वेवं हरीणामागमनम्,
 राघवयोः कथं तत्राह—ममेति । महासङ्घौ महासमुदाय-
 युक्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तदिति । एकोत्पातेन एकयोत्प्लवत्या ते वानरा
 लङ्कामेष्यन्ति अतः ते परितापेनालं न कर्तव्य इत्यर्थः शोको
 व्यपैतु अपगच्छतु ॥ ४० ॥

रा० टी०—रामलक्ष्मणोत्प्लवनशङ्कां निवारयन्नाह—ममेति ।
 महासङ्घौ अतिसमृद्धविशिष्टो वृत्सिंहौ रामलक्ष्मणौ मत्पृष्ठगतौ
 स्थितौ सन्तौ त्वत्सकाशमागमिष्यतः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—ताविति । सायकैः शरैर्विधमिष्यतः विनाश-
 यिष्यतः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—तदलमिति । एकोत्पातेन एकयत्नेन ॥ ४०-४१ ॥

गो० टी०—तौ हीति । विधमिष्यतः दहिष्यतः ॥ ४२-४३ ॥

४३] ति० टी०—रघुणामानन्दजनकमपत्यम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—सेति । पुरीमयोध्याम् ॥ ४३ ॥

४४-४९] ति० टी०—कालकाक्षिणी दिवसगणनत-
 त्परा ॥ ४४-४९ ॥

रा० टी०—तदिति । नचिरात् शीघ्रं रामं द्रक्ष्यसे तत्
 तस्मात् काङ्क्षिणी भव समाश्वसिहि च ॥ ४४ ॥

रा० टी०—निहत इति । त्वं रामेण समेष्यसि संगमं
 प्राप्स्यसि ॥ ४५ ॥

शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये घृथान्यनेकशः ॥ ५० ॥
 स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा । न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ५१ ॥
 रुद मा देवि शोकेन मा भूते मनसो भयम् । शचीव भर्त्रा शक्रेण सङ्गमेष्यसि शोभने ॥ ५२ ॥
 रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः । अग्रिमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥ ५३ ॥
 नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरभ्युषितेऽतिरौद्रे ।
 न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्संगमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

जानकी मनःशिलया तिलकरचनं काकायेपिकामोचनं च प्रत्यभिज्ञानत्वेन हनुमते संदिश्यामिवाद्य प्रयाणोन्मुखं तं स्वीयदुरवस्था-
 निवेदनचोदनपूर्वकमाशिमा संयोज्य गन्तुमनुमनुते ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः । उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥
 त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर । अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा ॥ २ ॥

रा० टी०—क्षिप्रमिति ॥ ४६ ॥
 रा० टी०—एवमिति । हनुमान् पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—तमित्यादिभिः । लङ्काद्वा-
 र्खपागतं प्राप्तम् ॥ ४८ ॥
 रा० टी०—नखेलि । तान् वानरान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि ॥ ४९ ॥
 गो० टी०—तदिति । कालकाक्षिणी भव दिवसगणनायां
 तत्परा भवेत्यर्थः । नचिरात् अचिरात् ॥ ४४—४६ ॥
 गो० टी०—एवमिति । पुनरब्रवीदिति । दार्व्याय
 पुनरुक्तिः ॥ ४७—४९ ॥
 ५०] ति० टी०—श्रुथान्यनेकशः द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥
 रा० टी०—शैलेति । शैलाम्बुदनिकाशानां शैलाम्बुदसदृ-
 शानां श्रुथानि द्रक्ष्यसीत्यनुकृत्यते ॥ ५० ॥
 गो० टी०—शैलाम्बुदेति । द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५०-५१ ॥
 ५१-५२] ति० टी०—रामस्य सर्वथा त्वत्प्राप्तिचिन्तैवा-
 स्ते इत्याह—स त्विति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 रा० टी०—स इति । मन्मथेषुणा मदनवर्तकवाणसदृशेन
 शोकेनेत्यर्थः, ताडितो रामः सिंहादितो द्विपो हस्तीव शर्म न
 लभते ॥ ५१ ॥
 रा० टी०—रुदेति । शक्रेण शचीव भर्त्रा सह सङ्गमेष्यसि
 अतो मा रुद रुदिहि ॥ ५२ ॥
 गो० टी०—मा रुद इति । मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥ ५२-५३
 ५३] ति० टी०—सौमित्रिणा समः कश्चिद् । कोऽपि ना-
 स्तीति शेषः ॥ ५३ ॥
 रा० टी०—नन्विवाहितव्रजन्तो राज्ञसा इति कथं सङ्गम
 इत्यत आह—रामादिति । रामाद्विशिष्टः समश्च सौमित्रिणा

समो विशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः, तौ भ्रातरौ तव
 संश्रयौ स्त इति शेषः प्रत्यासत्या तयोरेव तृतीयान्तत्वेन पञ्च-
 म्यन्तत्वेन चान्वयः ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—मत्संगमकालमात्रं मया रामस्य यः
 संगमस्तत्कालमात्रं क्षमस्व प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—नेति । ते प्रियस्य चिरादागमनं न शीघ्रमेवा-
 गमनमित्यर्थः, अतः अस्मिन्देशे चिरं न वत्स्यसि अतः मत्सं-
 गमकालमात्रं क्षमस्व ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—नास्मिन्निति । मत्संगमकालमात्रं मम
 रामेण संगमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

१] ति० टी०—आत्महितमात्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥

रा० टी०—हृदमद्दहनश्रवणानन्तरं हृदमन्तं प्रति सीतो-
 किमाह—श्रुत्वेति । सीता वाक्यश्रवणं ॥ १ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अर्धसंजातान्यर्थं वयःप्राप्तानि, ततः परं
 जलाभावादासन्नशोषाणि सस्यानि यस्याः सा यथा देवात्संप-
 न्नदृष्ट्या संपन्नसस्या भवति तथाहमपि प्राप्तजीवितनाशमृ-
 तोपमात्त्वदर्शनाद्दृतजीवितेति भावः ॥ २ ॥

यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्षितैः । संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥
 अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगुणोत्तम । क्षिप्रामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥
 मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः । त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 स वीर्यवान्कथं सीतां हतां समनुमन्यसे । वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवर्णोपम ॥ ६ ॥
 एष चूडामणिर्दिव्यो मया स्रुपरिरक्षितः । एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥
 एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः । अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥
 असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः । रौक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥
 धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १० ॥
 घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि । त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—त्वामित्यादिभिः । दृष्टिं वर्षणं प्राप्य अर्षसंजातसस्या वसुधैरेव त्वां दृष्ट्वा प्रहृष्यामि ॥ २ ॥

गो० टी०—त्वामिति । अर्षसंजातसस्या अर्षोत्पन्नसस्या ॥ २-३ ॥

३] ति० टी०—सकामा तत्स्पृशेच्छावती ॥ ३ ॥

रा० टी०—यथेति । सकामा उत्कटेच्छावती अहं यथा संस्पृशेयं तथा मयि दयां कुरु ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अभिज्ञानं चूडामण्यात्मकं दद्या देहि । तथा कोपात्काकस्यैकाक्षिशातनीमिषीकां क्षिप्रया काको रक्षित इत्यपरमभिज्ञानं दद्याः । श्रावयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—अभिज्ञानमिति । अभिज्ञानं चूडामणिं रामस्य रामाय दद्याः अभिज्ञानान्तरमाह—काकस्य एकाक्षिनाशिनीमिषीकां चाभिज्ञानं दद्या कथयेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—अभिज्ञानं चेति । काकस्यैकाक्षिशातनीं क्षिप्राम् इषीकाम् इषीकतृणरूपमभिज्ञानं पूर्वाक्तं दद्याः । अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः । तदेवाह—मन इति । तिलके पूर्वतिलके प्रणष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले गण्डशैलपार्श्वे वा । मनःशिलायास्तिलकः मनःशिलाकृततिलकः । तत् मनःशिलातिलकनिर्माणं स्मर्तुमर्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४-६ ॥

५] ति० टी०—अथाभिज्ञानान्तरमाह संदेशरूपेण—मनःशिलाया इति । पूर्वतने तिलके नष्टे सति त्वया रामेण मम गण्डपार्श्वे मनःशिलातिलको निवेशितः, तं किल । स्वकृततिलकमित्यर्थः । स्मर्तुमर्हसि । इति मयोक्तमिति ब्रूहीति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—मनःशिलाया इति । मम तिलके प्रणष्टे सति मनःशिलायास्तिलकः गण्डपार्श्वे गण्डकदेशे निवेशितः तं तिलकं स्मर्तुमर्हसि इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अथ केवलसंदेशान्तरमाह—स वीर्यवानिति । अहमन्यसे । सहस इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—स इति । स रामस्त्वं हतां सीतां कथं समनुमन्यसे सहसे ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—दिव्य एष चूडामणिरैतावत्कालं स्रुपरिरक्षितः, एतं व्यसने त्वामिव दृष्ट्वा प्रहृष्यामि । एतत्संनिधाने रक्षोभिवासंभवादिति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—एष इति । एषः पित्रा दत्तः चूडामणिः मया संरक्षितः । तत्र हेतुः व्यसने राक्षसकर्मकपीडायां सत्यां त्वामिव एतं मणिं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि ॥ ७ ॥

गो० टी०—एषइति । प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो लालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—स एष निर्यातितो दत्तः । त्वत्प्रत्यभिज्ञानार्थमिति शेषः । अतः शीघ्रमागमने एव कुशलम्, अन्यथा परमं दुःखमिति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—एष इति । वारिसंभवः एषः मणिः मया निर्यातितः त्वत्प्रत्यभिज्ञानार्थं प्रेषितः अतः परम् अवधिकाालदुत्तरं शोकलालसा शोकाक्रान्तचित्ताहं जीवितुं न शक्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०—एष निर्यातित इति । वारिसंभवः । रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं मासात्परम् ॥ ८-१० ॥

९-१०] ति० टी०—त्वत्कृते त्वत्प्राप्तिप्रत्याशया । मर्षयामि सहामि ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—असह्यानीति । त्वत्कृते त्वत्प्राप्तिनिमित्तं दुःखादीनि मर्षयामि ॥ ९ ॥

रा० टी०—धारयिष्यामीति । मासादूर्ध्वम् अवधिभूतदिनात्परं न जीविष्ये जीवित्वात्मि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यतोऽयं घोरस्तस्य दृष्टिश्च, चाद्भुक्तिः, न सुखा अत्रधिकालादूर्ध्वकृतविनाशनिश्चया, अतस्तत्पूर्वमेव मरणौचित्यादवधिकाालस्याधिकत्वेऽपि मासादूर्ध्वमेव न जीविष्यामि । किं च त्वां विषज्जन्तं विलम्बं कुर्वन्तं यदि शृणुयां तदा तथा श्रुत्वा मासादूर्ध्वमेव क्षणमपि न जीवेयमित्युक्तमिति ब्रूहीति शेषः ॥ ११ ॥

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे शौकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥
 दृष्ट्वा कथंचिद्भवती न कालः परिदेवितुम् । इमं मुहुर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥
 हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सहवर्धनधैः । राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रति नेष्यतः ॥ १६ ॥
 यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसंजननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 साब्रवीद्दत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् । एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥
 श्रेष्ठेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति । स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्पुत्रगसत्तमः ॥ १९ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे । तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिर्यूथपम् ॥ २० ॥
 वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा । अश्रुपूर्णमुखी दीना वाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥
 हनूमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् ॥ २२ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाद्भुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥
 ईदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
 ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥

रा० टी०—घोर इति । अयं राक्षसराजः घोरः अतिकूरः
 अतः एव मयि सखासखहेतुभूता दृष्टिर्न हनुमेवेच्छतीत्यर्थः
 एतेन जीवनं दुर्लभमिति सूचितम् । हेत्वन्तरमाह—विषजन्तं
 त्वां श्रुत्वा क्षणमपि न जीवेयं जीवितुमिच्छेयम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—घोर इति । विषजन्तं विलम्बमानम् ११—१३
 १२] ति० टी०—वचनमुक्तसंदेशरूपम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—वैदेह्या इति । हन्मानब्रवीत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—त्वच्छोकविमुखस्त्वत्स्थित्यपरिज्ञानजशोके-
 न त्वदुदारप्रवृत्तिविद्युत्सखः, न तु ज्ञात्वेति सत्येन ते शपे ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्ब्रवणाकारमाह—त्वदित्यादिभिः । अयं पू-
 र्वमपि पठितो व्याख्यातश्च एवमुत्तरश्लोका अपि ॥ १३ ॥

१४—१६] ति० टी०—कथंचिद्भवती दृष्ट्वा, अतः परं शोचि-
 तुं न कालः । इमं छद्दतम् । अस्मिन्नचिरकाले इत्यर्थः ॥ १४—१६

रा० टी०—दृष्टेति ॥ १४ ॥

रा० टी०—ताविति ॥ १५ ॥

रा० टी०—हत्वेति ॥ १६ ॥

गो० टी०—कथंचिदिति । इमं छद्दतम् अस्मि-
 न्छद्दते ॥ १४—२३ ॥

१७—१८] ति० टी०—यत्त्वभिज्ञानं राम एव विशिष्य
 जानीयाद्यद्य तस्य प्रीतिसंजननं तद्भूयः पुनरधिकं च दातु-
 मर्हसि ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—यदिति । प्रीतिसंजननं प्रीत्युत्पादकं यद्यभि-
 ज्ञानं भूयो विजानीयात् तत् त्वं भूयो दातुमर्हसि ॥ १७ ॥

रा० टी०—सेति । उत्तममभिज्ञानं भूषणं मया दत्तमेव
 अतः एतदेव दृष्ट्वा रामस्य श्रेष्ठेयं तव वाक्यं भविष्यति इति
 सा सीता अब्रवीत् । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—श्रेष्ठेयं विश्वसनीयम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—स इति । स हन्मान् गमनायोपचक्रमे । अर्थ-
 द्वयमेकान्वयी ॥ १९ ॥

२०—२१] ति० टी०—उत्पाते उत्प्लवने कृतोत्साहम् २०—२१

रा० टी०—तमिति । उत्पाते सागरोत्प्लवने कृतः उत्साहो
 येन अत एव वर्धमानं हन्मन्तम् अश्रुपूर्णमुखी जनकात्मजा
 उवाच । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अनामयमारोग्यम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तद्ब्रवणाकारमाह—हनुमन्मिति । हे हन्मन्
 अनामयं कुशलं रामादीन् ब्रूयाः २२ ॥

२३—२४] ति० टी०—त्वं समाधातुमित्यस्य तथेत्यादिः ।

समाधानं संविधानम्, 'अथापि स महाबाहुः' इति पाठे य-
 धेत्यपि पूरणीयमेव । यद्यपि श्रुतदत्तान्तः स्वयमेव यतिष्यति
 तथापि त्वमपि यथा मां शीघ्रं तारयसि तथा संविधानं कुर्वि-
 त्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—यथेति । अयं पूर्वं व्याख्यातः ॥ २३ ॥

रा० टी०—इदमिति । रामस्य समीपं गतस्त्वं मम शो-
 कवेगं रक्षोभिः परिभर्त्सनं च ब्रूयाः ॥ २४ ॥

गो० टी०—इमं चेति । शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीरंति ।
 शिवः अव्याहृत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ।
तैदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम

॥ २५ ॥

इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

माकृतिर्जानक्या गृहीतसंदेशोऽपि राक्षसबलपरोश्चाह्वयं कार्यमवशिष्टं मन्यमानस्तदुपायत्वेन प्रमदावनभजनं निश्चित्य तदकरोत् ॥

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गामिष्यन्पूजितस्तया । तस्मादेशादपाक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥

अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्ट्वेयमसितेक्षणा । त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थं इह दृश्यते ॥ २ ॥

२५] ति० टी०—तत्कार्यं लङ्कागमनप्रयोजनमल्पशेषम् ।
देवीदर्शनरूपस्य महतः प्रधानकृत्यस्य निष्पन्नत्वात्परबलदर्शन-
रूपस्यानुषङ्गिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रा० टी०—स इति । राजपुत्र्याः प्रतिपादितः उक्तः अर्थो
यस्मै अत एव कृतार्थः अत एव परिहृष्टचेताः स इन्द्रमान्
कार्यम् अल्पशेषं किञ्चिदवशिष्टं प्रसमीक्ष्य विचार्य उदीचीं
दिशं मनसा जगाम ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

गो० टी०—स इति । अल्पावशेषम् अल्पावशिष्टम् ।
प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

१] ति० टी०—तस्मादेशादपाक्रम्य सीतासमीपात्किञ्चि-
दूर्णं गत्वा ॥ १ ॥

रा० टी०—प्रस्थानानन्तरकालिकां हनुमतश्चिन्तामाह—स
इत्यादिभिः । तथा सीतया प्रशस्ताभिर्वाग्भिः पूजितः स इन्द्र-
मान् गमिष्यन् सन् तस्मात् देशादपाक्रम्य निर्गत्य चिन्त-
यामास ॥ १ ॥

गो० टी०—स चेत्यादि । अल्पेति । अभिगम्य तु
वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं
जातम् । इदं कार्यं रावणनिलयपरिज्ञानरूपम् । अल्पशेषम्
अल्पावशिष्टम् । सान्तःपुरलङ्कायाः सम्यक् परिज्ञातत्वेऽपि
राक्षसबलाबलरावणहृदयायपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः ।
इह राक्षसबलाबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्यं । त्रीनुपायानति-
क्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य चतुर्थो लक्ष्यते साधनतया
दण्ड एव दृश्यते इत्यर्थः । उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न
सामेति । अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते उद्धथमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् । इति युद्धस्याव्यव-
स्थितफलकत्वेऽपि सर्वं बलवतः पथ्यमिति न्यायेन सर्वातिशा-
यिवलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्राये-
णाह—पराक्रम इति । मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव
रोचत इति संवग्धः । अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य
चेत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति—कार्यं
इति । कार्यं विहिते कर्तव्ये बहूनि कार्याणि । न हीति ।
अल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुः साधको न किञ्चित महतः कर्मण
इति भावः । बहुधा बहुभिर्हेतुभिः । पूर्वोक्तसमर्थनायाह—इहै-
वेति । अहमिहैव । परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्परात्मनोर्युद्ध-
तारतम्यतत्त्ववित् । कृतनिश्चयैः कृतबलाबलनिश्चयः सन् यदि
प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः । भर्तृशासनम् सीतादर्शनरावणनि-
लयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनम् । तावत्साकल्येन कृतं
स्यात् । अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टे निरु-
त्तरः स्यामिति भावः । कथं न्विति । युद्धं कथं सुखागतं
सुखेन प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । युद्धस्य फलमाह—त-
थैवेत्यादिना सार्द्धंश्लोकेन । तथैव खलु युद्धकरणे खलु स
दशाननः । रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च । सारवत् मान-
येत्परिच्छिन्त्यात् । बलप्रयायिना सेनान्या सह वर्तते इति
सबलप्रयायी तम् । तस्य हृदिस्थितं मत्तं सीताविषयाध्यवसायं
बलं च मत्वा । सुखेन इतः अस्मात् स्थानात् पुनः व्रजे व्रजि-
ष्यामि । इदमिति । नेत्रमनःकान्तं वर्तते इति शेषः । तत इति ।
समादेशयति नियोजयिष्यति । इदम् अव्यवहितोत्तरकालिकम् ।
कपीश्वरालयमित्यनन्तरामितिकरणं द्रष्टव्यम् । इति चिन्तया-
मासेत्यन्वयः ॥ १—१२ ॥

२] ति० टी०—चिन्तयामासेत्युक्तां चिन्तां दर्शयति—
अल्पशेषमिति । इयं सीता दृष्टेतीदं प्रधानकार्यं निष्पन्नमिति
आनुषङ्गिकं परबलदर्शनमवशिष्टमित्यल्पशेषत्वम् । इह कार्यं
परबलज्ञानलक्षणे त्रीनुपायान्सामादीनतिक्रम्य चतुर्थो दण्ड एव
साधनत्वेन दृश्यते ॥ २ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—अल्पेत्यादिभिः । इयं सीता

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
 न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेषै ममेह रोचते ॥ ३ ॥
 न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
 हतप्रवीराश्च रणे तु राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥
 कार्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् । पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥
 नहोक्तः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥
 इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्येहं व्रजेयमद्य ऋगेश्वरालयम् ।
 परात्मसंमर्दविशेषतस्त्वचित्तः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥

दृष्टा प्रधानकार्यं सिद्धमित्यर्थः इदं परबलदर्शनरूपं कार्यमल्प-
 शेषं स्वल्पं सत् शिष्यते इह परबलदर्शनरूपकार्यं तु यतः क्रीन्
 सामादीन् उपायान् अतिक्रम्य त्यक्त्वा चतुर्थो दण्ड एव उपायः
 दृश्यते ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तत्र युक्तिमाह—नेति । ऋजुषु साम फ-
 लाय न शरेषु तदाह—रक्षःस्त्विति । बलदर्पिता भेदसाध्या न ।
 भेद उपायः । बलवन्तो हि कुतोऽप्यनिघ्नं न गणयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदेवोपपादयन्नाह—नेत्यादिभिः । रक्षस्तु साम
 गुणाय न कल्पते तेषामतिक्रूरत्वात्सामानर्हत्वमित्यर्थः । अर्थो-
 पचितेषु अतिधनवत्सु दानं गुणाय न कल्पते तेषामल्पधनाका-
 ङ्क्षाभावादिति भावः । बलदर्पिता जना भेदसाध्या भेदेनालुकूल्यं
 प्रापयितुं न शक्या अत एव राक्षसगर्वनिवारकः पराक्रम एव
 मम रोचते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अस्य कार्यस्य परबलाशयपरिज्ञानरूपस्य
 सर्वातिशायिपराक्रमवतो मम पराजय एव नास्तीत्याशयेनाह—
 पराक्रमादृते इति । विनिश्चयो निश्चितोपायः । स्वबलप्रकाशने
 प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह—हेतेति । अथ हताः प्रवीराः
 श्रेष्ठा येषां ते राक्षसा यद्यस्मादिह भाविनि रणे मार्दवमेकेनै-
 वैवं पराक्रमः कृतस्तादृशैरनेकैः कथमस्माकं जयाशेति रणप्र-
 वृत्तिराहित्यं प्राप्नुयुः, अतः पराक्रमात्परबलस्य मनोभङ्गरूपं
 कार्यं सिद्धयतीत्याशयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—नेति । पराक्रमात् ऋते विना अस्य सीताप्राप्ति-
 रूपस्य कार्यस्य विनिश्चयः विनिश्चयकः कश्चित्सामादिर्नोपपद्यते
 अतः इहास्मिन् समये राक्षसाः कथञ्चिद् केनाप्युपायेन यदि
 हतप्रवीराः तर्हि मार्दवं किञ्चिन्नम्रतामीयुः । एतेन नम्रीभूय
 यदि सीतां रामाय समर्पयेत्तर्हि राक्षसकुलविध्वंसो न भवेदिति
 सूचितं तेन हनुमतो दयालुत्वं व्यक्तम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—नह्य स्वामिसिद्धिकार्यातिरिक्तकार्यकरणे
 दोषः, स्वामिना हि 'अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च-
 इत्येतावदेव सिद्धिमित्याशङ्क्य सिद्धिकार्याविरोधेन स्वामिहितं
 कार्यान्तरसाधनं दूतस्यालंकार इत्याह—कार्ये इति । कार्ये

प्रधानकार्ये निर्वृते । स कार्यं कर्तुमर्हति, न तु सिद्धिमात्रस्य
 कथंचित्साधक इत्याशयः ॥ ५ ॥

रा० टी०—नन्वभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्या-
 दिना दर्शनमात्रनिष्पेक्षेण त्वया नाज्ञापितराक्षसवधः किमर्थम-
 भिकाङ्क्षयते इत्यत आह—कार्यं इति । कार्ये स्वान्यासन्नक-
 र्तव्ये कर्मणि निर्वृते सिद्धे सति यो बहूनि कृतकार्योपकृतया
 विपुलकार्याणि साधयेत् साधितुमिच्छेत् सः पूर्वकार्याविरोधेन
 साधितकार्यप्राप्तिकूल्यराहित्येन कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—उक्तमेव विवृणोति—नहीति । यस्तु
 स्वल्पस्यापि कर्मणोऽतिशयितयत्नेन सिद्धिहेतुर्भवत्यसावेको
 मुख्यः साधको हेतुर्न भवति, अपि तु यो ह्यर्थं प्रयोजनमल्पेन
 यत्नेन बहुधा कर्तुं वेद स एवार्थसाधने समर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु कार्ये निष्पन्ने क्रियान्तरकरणं निरर्थकमि-
 त्यत आह—नहीति । स्वल्पस्यापि कर्मणः रामकार्यस्य स्ति-
 ताप्राप्तैरित्यर्थः, साधको हेतुरेक एव न बहवः सन्तीत्यर्थः ।
 सीतादर्शनमात्रेण रामकार्यसिद्धिर्न भवतीति तात्पर्यम् अतः
 अर्थं रामकार्यसाधकहेतुं बहुधा बहुप्रकारेण यो वेद स एव
 अर्थसाधने समर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तस्मादन्यदपि स्वाम्यभीष्टं कृत्वैव गन्त-
 व्यमित्याह—इहैवेति । यद्यप्यहमिहैव सीतान्वेषण एव ताव-
 त्प्रथमं कृतनिश्चयः, तथापि यदि परात्मसंमर्दविशेषतस्त्वचित्प-
 रस्यात्मनः स्वस्य च संमर्दं युद्धे यो विशेषस्तत्सन्नविद्वृत्त्वा
 यदि ऋगेश्वरालयं सृष्टीवाल्यं व्रजेयं ततस्तदा भर्तृशासनं स-
 म्यकृतं स्यात् । अन्यथा राक्षसबलं कीदृशमिति पृष्ठे निरुत्तरः
 स्यामिति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इहेति । इह अस्मिन्नागमने एव परमात्मसंमर्द-
 विशेषतस्त्वचित् परस्य शत्रोः आत्मनो मनसः यः संमर्दविशेषः
 आत्यन्तिको ध्वंसः तस्य तस्वचित् याथाव्यवैदिता अत एव
 कृतः निश्चयः जानकीप्राप्तिविषयकनिश्चयविशेषोऽथेन सोऽहं यदि
 व्रजेयं ततस्तदा भर्तृशासनं कृतं स्यात् अन्यथा भर्तृशासन-
 करणे न्यूनता स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
 तथैवं खलवात्मबलं च सारवर्त्समानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८ ॥
 ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सैबलं सयायिनम् ।
 हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥
 इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥
 इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः । अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति सै रावणः ॥ ११ ॥
 ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः ।
 त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥
 अहं चै तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिर्भङ्गविक्रमः ।
 निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि ह्रीश्वरालयम् ॥ १३ ॥
 ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन महता दुमान्क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥
 ततस्तैर्दनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥

८] ति० टी०—एवं निश्चितायो युद्धप्रवृत्तिप्रकारं चिन्तयति—कथं निवति । अथ खलु ममेहागतमगमनं सुखागतं सुखफलक्रमागमनं कथं भवेत्, तथा राक्षसैः सह प्रसह्य स्वयमेव बलात्कृत्य युद्धं च कथं मम भवेत्, तथा तथैव करणे सति सारवर्द्धितं स्वबलं मां च स दशाननः कथं मानयेच्छ्लाघयेत् । यद्वा तथैव युद्धकरणे खलु दशानन आत्मबलं मां च सारवर्त्समानयेत्सम्यक्परिच्छिन्नादित्यथैव युद्धफलवृत्तम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—उपायमेव चिन्तयति—कथमिति । राक्षसैः सह मम युद्धं कथं भवेत् तथा सारवर्द्धलवत् आत्मबलं स्वसेनां मां च रणे दशाननः स रावणः कथं मानयेत् प्रशंसेत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—ततो मद्बलवशादेव मां रणे समासाद्य वर्त्तमानं स्वबलं सयायिनं ससारयिम् । अन्तर्भावितप्यर्थार्थाते-र्णिनौ यापयिता यायी सारयिस्तेन सहितं रावणं ज्ञात्वा हृदि स्थितं तस्य मतमभीष्टं बलं च सुखेनाह्वेगतो मत्वा ज्ञात्वा पुनरितो व्रजे ब्रजिष्ये । 'स्वबलं सयायिनम्' इति पाठः । 'स्वबलं प्रयायिनम्' इत्याधुनिककल्पितः पाठः ॥ ९ ॥

रा० टी०—युद्धेच्छायां प्रयोजनमाह—तत इति । ततः तस्मिन् रणे सयायिनं ससारयिं दशाननं समासाद्य प्राप्य तस्य रावणस्य हृदि स्थितं मतमभिप्रायं बलं च मत्वा ज्ञात्वा इतः लङ्कयाः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—अथ प्रसह्य रणप्रवर्तनोपायं चिन्तयति—इदमिति । अस्वेदं वनं नेत्रमनःकान्तं भवति, अत इदं विध्वंसयामि ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—विचारेण निश्चतमाह—इदमिति । नानाद्रुमल-

तायुतम् इदं वनम् अत्य रावणस्य मनःकान्तं मनसः प्रियमस्तीति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—इदमिति । इदं वनं शुष्कं वनमनल इव विध्वंसयिष्यामि अस्मिन् भग्ने सति रावणः कोपं करिष्यति यदि त्वेतच्छ्लोकघटकस्येदमित्यस्य कामदमित्यर्थस्तदा पूर्वस्यापीहैवान्वयः एवं च पूर्ववास्तेरध्याहारस्य न प्रयोजनम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—समानेष्यति मां प्रति युद्धाय प्रापयिष्यति । महद्युद्धं मन्मनस्तोषकृतं ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः वनविध्वंसानन्तरं साश्वमहारथद्विपम् अश्वमहारथद्विपसहितं त्रिशलादीनि आघुधानि यस्मिन् तन्महद्बलं राक्षसाधिपः समानेष्यति अत एव ततस्तस्मिन् समये महद्युद्धं भविष्यति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ततो ह्रीश्वरालयं गमिष्यामीति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०—अहमिति । चण्डविक्रमैः रक्षोभिः संयति संग्रामे समेत्य संयुध्य रावणचोदितं तद्बलं निहत्य ह्रीश्वरालयं सुखं गमिष्यामि ॥ १३ ॥

१४—१५] ति० टी०—तत एवंनिश्चयानन्तरम् ॥ १४—१५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं क्रुद्धः आश्रितकोपः भीमविक्रमो मारुतिः महता ऊरुवेगेन मारुतवत् दुमान्क्षेप्तुमारभत् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं प्रमदावनं प्रमदाकुलवनिकां बभञ्ज ॥ १५ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥

१ संमानयेदिति गो. पाठः । २ स्वबलप्रयायिनमिति गो. पाठः । ३ दशानन इति गो. पाठः । ४ समादेक्ष्यतीति गो. पाठः । ५ क्विति गो. पाठः । ६ असद्वेदि गो. पाठः । ७ कर्षति गो. पाठः ।

तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बहुधा प्रियदर्शनैः ॥ १६ ॥
 नानाशकुन्तविरुतैः प्रैभिन्नसलिलाशयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतैः ॥ १७ ॥
 न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा । व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥
 लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तरवैश्च पक्षिभिः ।
 शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥
 सा विह्वलाशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ।
 जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥
 तैतः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्महद्वचलीकं मनसो महात्मनः ।
 युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । प्रमदावनम् अन्तःपुरवनम् । प्रमदावनमन्तःपुरोचितमित्यमरः ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०—पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः । उपलक्षितमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—तदिति । मथितैः सलिलाशयैर्भिन्नैर्भञ्जितैर्लेखैश्च चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च तद्वनमप्रियदर्शनं बभूव ॥ १६ ॥

रा० टी०—नानेति । नानाशकुन्तविरुतैः पक्षिणासृक्त-शब्दैः प्रभिन्नसलिलाशयैश्च क्लान्तैर्म्लानैः किसलयैश्च क्लान्तद्रुम-लतानामप्यतैश्च उपलक्षितं दावानलहतमिव तद्वनं तत्र तस्मिन् समये न बभौ । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १७ ॥

गो० टी०—तद्वनमिति । पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः १६ ॥ १७ १८] ति० टी०—व्याकुलं सस्तमावरणं यासां ताः, अत एव विह्वलाः श्रिय इव ता लता रेजुः ॥ १८ ॥

रा० टी०—व्याकुलेति । व्याकुलानि संचलितानि आवरणानि यासां ताः लताः विह्वला नार्थं इव रेजुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—व्याकुलावरणा इति । व्याकुलावरणाः आवरणाद्पत्राद्वाकुलाः विह्वलाः श्रिय इव ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—सादितैर्विशिष्टैः । व्यालैः शार्दूलैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—लतेति । सादितैर्विध्वंसितैः लतागृहादिभिः आर्तैः रजो येषां तैः व्यालैः शार्दूलैः पक्षिभिश्च उन्मथितैः प्रचलितैः शिलागृहैः गृहैस्तदितरनिर्मितभवनैश्च प्रनष्टरूपं तन्महद्वनमभूत् ॥ १९ ॥

गो० टी०—लतागृहैरित्यादि । व्यालमृगैः आपदादिर्हिंस्रमृगैः निधुतैः पीडितैः गृहैः केवलगृहैः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—प्रमदावनस्यान्तःपुरविहारोचितवनस्य । 'सादेतदेव प्रमदावनमन्तःपुरोचितम्' इत्यमरः । दशास्यस्य प्रमदानां शीघ्रां कामसंवर्धनद्वारावनस्य रक्षकस्यास्य वनस्य सा विह्वलाशोकलताप्रताना चञ्चलाशोकलतासमूहवती, वन-

स्थली तृणगुल्मलताजलाशयविद्युक्ता भूमिः । कपेर्बलाच्छो-च्यत इति शोका शोच्यलताप्रताना जाता द्रष्टृचितशोकज-निका जातित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—सेति । विह्वलाः अशोकलताप्रतानाः विस्तृता-शोकलताः यस्यां सा वनस्थली प्रमदस्य उत्कृष्टमदस्य अवनं रक्षणं यस्मिन् तस्य नित्यं मद्विशिष्टस्येत्यर्थः, दशास्यप्रमदा-वनस्य रावणस्त्रीसमूहस्य कपेर्बलात् शोकरूपलताप्रतानः ल-ताविस्तारो यस्यां सा जाता ॥ २० ॥

गो० टी०—सेति । शोच्यत इति शोकः । प्रतानं विततिः । अशोकम् अशोच्यम् लताप्रतानं यस्यां सा अशो-कलताप्रताना । दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनिता-रक्षकस्य प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य सा वनस्थली वृण-गुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः कपेर्बलाद्धि विह्वला ललिता शोक-लताप्रताना च जाता । यद्वा शोकलताः शोकरताः रजयोर-भेदः अप्रतानाः अप्ठ प्रतानाः कमलकल्हारादयोऽस्यां सा शोकलताप्रताना म्लानजलजेति यावत् । दशास्यप्रमदावनस्य रावणप्रमदावनस्य । "ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलवचनाद्भ्रुवाभावः । दशास्यप्रमदावनस्य वनस्थलीत्यत्र शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहुपचारात् षष्ठी । प्रमदावनस्य रीतारूपप्रमदापालकस्य वनस्थली कपेर्बलाद्धि विह्वला शोक-लताप्रताना च जाता । अशोकलतेरुपलक्षणम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—जगतीपते राज्ञो रावणस्य । व्यलीक-मप्रियम् ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तत इति । बहुभिर्महाबलैर्युत्सुहः अत एव श्रिया युद्धोत्साहत्पस्या ज्वलन् एकः महान् कपिः स इत्यमान्

१ नभूवःप्रियदर्शनमिति गो. पाठः । २ प्रभितैरिति गो. पाठः । ३ युतमिति गो. पाठः । ४ नशितैर्महोरगैर्बालमृगैश्च निधुतैरिति गो. पाठः ।
 १ स तस्य कृत्वार्थपतेर्महान्कपिमिति गो. पाठः ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

हनुमच्छतप्रमदवनभङ्गं दृष्ट्वा राक्षस्यः सीतां कोऽयमित्यपृच्छन् । तथा च नाहं जानामि प्रायो राक्षस एव भवेदित्युक्त्वा
काश्चन द्रुतं गत्वा सीतावासातिरिक्तसर्ववननाशं रावणाय न्यवेदयन् । तेन च प्रेषितान् किंकरसंज्ञकान् बहून् राक्षसान् मारुतिर्ज-
घान । तच्छ्रुत्वा रावणः प्रहस्तपुत्रं प्रेषयति ॥

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च । बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥
विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः । रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः । तद्रनं ददृशुर्भ्रंशं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥
स तौ दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः । चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥
ततस्तु गिरिसंकाशमतिकार्यं महाबलम् । राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
कोऽयं कस्य कुतो वार्यं किंनिमित्तमिहागतः । कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥
आचक्ष्व नो विशालाक्षि माभूचे सुभगे भयम् । संवादमसितापाङ्गि त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
अयाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना । रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ॥ ८ ॥

जगतीपनेः रावणस्य मनसः महम्वलीकम् अप्रियं दुःखकारण-
मित्यर्थः, कृत्वा संपाय तोरणं बहिर्द्वारमाभितः स्थितः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—स इति । अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य । मनसः
म्वलीकम् अप्रियम् पीडनं वा । अलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्या-
नृतपीडन इति निघण्टुः । उपुत्सः योदुमित्युः । तोरणम्
उद्यानबहिर्द्वारम् तोरणोऽर्वा बहिर्द्वारमित्यमरः ॥ २ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

१] ति० टी०—तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०—हनुमत्कर्तृकवनिकाविध्वंसानन्तरकालिकं वृत्ता-
न्तमाह—तत इत्यादिभिः । पक्षिनिनादादिना सर्वे लङ्कानि-
वासिनः श्लाघेन भयेन संभ्रान्ताः उद्विग्नचित्ताः बभूवुः ॥ १ ॥

गो० टी०—ततः पक्षीत्यादि ॥ १-४ ॥

२] ति० टी०—प्रतिपेदिरे प्राप्तानि ॥ २ ॥

रा० टी०—विद्रुता इति । भयत्रस्ताः अत एव विद्रुताः
मृगपक्षिणः विनेदुः रक्षसां समीपे क्रूराणि भयंकराणि निमि-
त्तानि शकुनाः प्रतिपेदिरे प्रापुः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—गतायां निद्रायाम् । वनभङ्गध्वनि-
नेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । निद्रायां गतायां सत्यां भ्रमं वनं
महाकपिं च दृश्यः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । स इत्यमान् ताः राक्षसीः दृष्ट्वा
राक्षसीनां भयावहं रूपं चकार ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—जनकात्मजां पप्रच्छुः । तस्या निर्निद्रत-
यावस्थानं मत्वेति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽन्तरं गिरिसंकाशं वानरं
दृष्ट्वा राक्षस्यो जनकात्मजां पप्रच्छुः ॥ ५ ॥

गो० टी०—ततस्तमित्यादि । उतशब्दो वार्थे । उता-
प्यर्थविकल्पयोरित्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छु-
रिति पूर्वेण सम्बन्धः । कः किनामकः कस्य कस्य सम्बन्धी
पुरुषः कृतः कस्मादेशादागतः किंनिमित्तं किं प्रयोजनञ्च-
दिस्य संवादं किं कृतवान् किञ्चिदिस्य कृतवान् । सर्वस्यापि
पप्रच्छुरिति पूर्वेषामन्वयः ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—त्वयानेन कथं संवादः कृत इति च
पप्रच्छुः । यद्यपि ता निद्रिता वनभङ्गध्वनिना जागरिता इति
संवादज्ञानस्यैवाभावात्तत्कथं प्रभो निरवसरः, तथापि निद्रामध्ये
किञ्चिजागरेणैवसंवादश्रवणेऽपि देवमायया पुनर्निद्रेति तत्प्र-
भोपपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तदर्शनेऽपि निर्भयप्रसन्नञ्जलतया-
वस्थानदर्शनादयं कश्चिदेतत्परिचित एतद्वृत्तान्तज्ञानार्थमेव प्राये-
णागत इति संभाव्यामया संवादकरणं च संभाव्य तत्प्रभ-
निर्वाह इति कतकः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अथ विशिष्य संवादं पृच्छति—संवा-
दमिति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्प्रभाकारमाह—क इति । अर्थः कः किना-
मेत्यर्थः, त्वया सह संवादः कथं कृतः इत्याचक्ष्व कथय नच
संवादसमये तासां निद्रितात्वेन संवादशानाभावाद् कथं तद्वि-
षयकः प्रभ इति वार्थं संवादसमये किञ्चिन्निद्रापगमेन सी-
ताञ्जलप्रसादवैतुकतत्सम्बन्धयत्मानेन वा तज्ज्ञानसंभवाद् ।
श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—का गतिरुपायः ॥ ८ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ राक्षसीप्रभश्रवणानन्तरं सीता
अब्रवीत् । तद्वचनाकारमाह—कामरूपाणां रक्षसां विज्ञाने विशे-

यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
 अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को ह्यहम् । वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् । स्थिताः काचिद्रताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥
 रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः । विरूपं वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः ॥ १२ ॥
 अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः । सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥
 न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना । अस्माभिर्वहुधा पृष्ट्वा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥
 वासवस्य भवेदूतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥
 तेनैवानुत्तरूपेण यच्चतव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥
 न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः । यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥
 जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते । अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥
 शारुपल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता । प्रवृद्धः शिखापाटुक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥

पतो ज्ञापने मम का गतिः राक्षसानाम् अविश्वस्तत्वेनान्यक-
 तृकबोधोभाश्रयत्वस्यासंभवात् । राक्षसा एव सर्वं जानन्तु इत्यर्थः ।
 गो० टी०—अथाश्रवीदित्यादि । अयं यः पाटुक्षः ।
 यद्वा कार्यं करिष्यति तयूयमेवाभिजानीतेति संबन्धः । नैवं
 जानामीति । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणाल्यये सर्ववनाप-
 हारे । मित्रस्य चार्येण्यवृत्तं वरेण्युः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ।
 इति स्मरणादसंज्ञाः ॥ ८-१० ॥

९-१०] ति० टी०—युष्माकमेवैतस्वरूपज्ञानञ्चित-
 मित्यत्र न्यायमाह—अहिरेवेति ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—यूयमिति । अस्य जात्यादि योऽयं वा यत्क-
 रिष्यति वा तत् यूयमेव जानीत । तत्र दृष्टान्तः अहेः सर्पस्य
 पादान् अहिरेव विजानाति ॥ ९ ॥

रा० टी०—अहमिति । अहमप्यतिभीता हनुमदर्थं भयं
 प्राप्ताऽस्मीति तात्पर्यम् । अतः कोऽयम् इति नैव जानामि बोध-
 यामि परन्तु आगतमेनं राक्षसं राक्षससदृशं कामरूपिणं वेद्मि
 बोधयामि ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—वैदेह्या वचनमज्ञानप्रतिपादकम् ।
 अनेनात्मप्राणादौ मृषावादो न दोषायेति ध्वनितम् । काश्चिद्रि-
 द्रुताः, काश्चिद्रुदं स्थिता एव, काश्चिद्रावणाय निवेदितुं
 गताः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—वैदेह्या इति । वैदेह्या वचनं श्रुत्वा काश्चिद्रा-
 क्षस्यः स्थिताः तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः काश्चित्तु रावणाय निवेदितुं
 द्रुतं गताः ॥ ११ ॥

रा० टी०—रावणस्येति । राक्षस्यः रावणस्य समीपे ग-
 स्वेति शेषः, रावणाय रावणं बोधयितुं वानरं न्यवेदिषुः ॥ १२ ॥

गो० टी०—वैदेह्या इति । दिशः दिक्षु वनस्य पार्श्वेभ्य-
 र्थः विद्रुताः विकीर्णाः । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ११-१२ ॥

१३] ति० टी०—सीतया कृतसंवादस्वज्ञानं यथा
 तथोक्तम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—निवेदनप्रकारमाह—अशोकेति । सीतया कृतः
 संवादो वेन सोऽमितविक्रमः कपिः तिष्ठति ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—न निवेदयितुमिच्छति । प्रायेणैवं तं
 जानातीति तासामाक्षयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—नेति । तं हरिं वानरम् अस्माभिः पृष्ट्वापि जा-
 नकी निवेदयितुं बोधयितुं मेच्छति ॥ १४ ॥

रा० टी०—स्वोत्प्रेक्षितमाह—वासवस्येति । वासवादन्य-
 तरस्य दूतो भवेत् रामेण प्रेषितो वा दूतो भवेत् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—प्रमृष्टं नाशितम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु किं तदागमनेनेत्यत आह—तेनेति । यत्नव
 प्रमदावनं तत् तेन वानरेण प्रमृष्टं विध्वंसितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तेन त्विति । प्रमृष्टं भ्रममित्यर्थः ॥ १६-१९ ॥

१७] ति० टी०—उद्देशः प्रदक्षः ॥ १७ ॥

रा० टी०—नेति । तेन वानरेण यः कश्चिदुद्देशः स्थले न
 विनाशितः स तत्र वनिकायां नास्ति यत्र देवे सा जानकी स
 देशस्तु तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कः श्रम इति । महावनं भ्रमवत्तत्त्वस्य
 श्रमाऽसंभावित इत्यर्थः । अतः सा जानक्येव तेनाभिरक्षिता
 तदाभयद्वंशभङ्गेनेति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तन्मात्रविनाश्याभावे को हेतुरित्यत आह—जा-
 नकीति । नोपलक्ष्यते निश्चीयते पूर्वपक्ष एव सिद्धान्त इति
 निश्चित्याह—अथवेति । तस्य अतिभयदुरस्य कः श्रमः श्रमो
 न संभवतीत्यर्थः अतः तेन सा सीतैवाभिरक्षिता ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तस्यैवार्थस्य स्थिरीकरणाय पुनः प्रति-
 पादनम्—चार्धिति । तेनाभिरक्षितः । सीतारक्षणार्थमिति
 शेषः ॥ १९ ॥

तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम् ॥ २० ॥
 मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर । कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । चित्तौघिरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥
 आत्मनः सदृशान्वीरान्किंकरान्नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् । निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥
 महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः । युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥
 ते कर्पिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्महाभौगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥
 ते गदाभिर्वैचित्राभिः परिवैः काञ्चनाङ्गदैः । आर्जगुर्वानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसंनिभैः ॥ २८ ॥
 मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्राप्तोमरपाणयः । परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥
 हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसंनिभः । क्षितावाविद्धय लाङ्गूलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥
 स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः । पुच्छमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-चार्चिति । यं सीता आस्थिता स शिंशुपादृशः । तेन वानरेणाभिरक्षितः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-आज्ञातुमाज्ञापयितुम् । सीता संभाषितेत्यनेन सापराधग्रहणं बोधितम् ॥ २० ॥

रा० टी०-तस्येति । येन सीता संभाषिता वनंच-विनाशितं तस्योग्रं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥

गो० टी०-तस्येति । हे उग्र ! त्वम् आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २०-२१ ॥

२१] ति० टी०-तद्वापणस्यापराधत्वव्युत्पत्त्यादयति-मन इति । त्यक्तजीवितस्यक्तजीवितान्तः । राजपरिग्रहभाषणं पुंसोऽपराध इति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०-मन इति । तव मनःपरिगृहीतां मनसा निरुद्धां तां सीतां यस्त्यक्तजीवितो न स्यात् स कोऽभिभाषेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२-२४] ति० टी०-संवर्तिते विवर्तिते ईक्षणे नेत्रे येन सः ॥ २२-२४ ॥

रा० टी०-राक्षसीनामिति । कोपेन संवर्तिते आयुर्गिते ईक्षणे यस्य स रावणः चित्तौघिरिव जज्वाल ॥ २२ ॥

रा० टी०-तस्येति । अश्रुबिन्दवः सार्चिषो ज्वालासहिताः स्नेहबिन्दवः इव प्रापतन् ॥ २३ ॥

रा० टी०-आत्मन इति । हनूमतो निग्रहार्थं किंकरान् नाम किङ्करनामकान् राक्षसान् व्यादिदेश ॥ २४ ॥

गो० टी०-राक्षसीनामिति । संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२-२३ ॥

गो० टी०-आत्मन इति । नाम प्रसिद्धौ । किंकरानिति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-अशीतेः साहस्रम् स्वार्थेऽण् । कूटोऽयस्कारः कूटसदृशेष आयुधविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-तेषामिति । किङ्कराणां मध्ये अशीतिसाहस्रं किङ्करास्तस्मात् भवनात् निर्ययुः ॥ २५ ॥

रा० टी०-महोदरा इति । निर्गताः सर्वे किङ्कराः युद्धाभिमनसो बभूवुरिति शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०-किंकराणां संख्यां निर्दिशति-तेषामिति ॥ २५ गो० टी०-निर्ययुरिति । सर्वे इति विशेषणम् । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । छद्गरः दुवणः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-अवस्थितं युद्धाय संनद्धम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-ते इति । ते किङ्करा अवस्थितं सावधानं तोरणस्थं कर्पिं समासाद्य समीपमागत्य पावकं पतङ्गा इव अभिपेतुः ॥ २७ ॥

गो० टी०-त इति । अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः २७ २८-२९] ति० टी०-काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टवन्धैः २८-२९

रा० टी०-ते इति । ते किङ्कराः गदाभिः काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टवन्धैः परिवैश्च शरैश्च आजघ्नुः ॥ २८ ॥

रा० टी०-मुद्गरैरिति । छद्गरादिरुपलक्षिताः प्राप्तोमरपाणयः किङ्कराः हनूमन्तं परिवार्य अग्रतस्तस्थुः ॥ २९ ॥

गो० टी०-ते गदाभिरिति । परिवैः परिवपातनैः काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टैः ॥ २८ ॥

गो० टी०-मुद्गरैरिति । पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः छद्गरोपम आयुधविशेषः अत्रेत्यंभृतलक्षणे तृतीया । प्राप्तः क्रुन्तः तोमरः आयुधविशेषः ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-क्षितावाविद्धय । लाङ्गूलमिति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ उग्र स्वमिति गो. पाठः । २ तदनं चैति गो. पाठः । ३ हुताशिरिति गो. पाठः । ४ अनेति गो. पाठः । ५ नूमानिति गो. पाठः । ६ कपीन्द्रमिति गो. पाठः । ७ वेम इति गो. पाठः । ८ जन्तुरिति गो. रा. पाठः । ९ शक्तिभिरिति गो. पाठः । १० स्वमिति गो. पाठः । ११ स्विति गो. पाठः । १२ शृष्टमिति गो. पाठः ।

तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चैदमयोपयत् ॥ ३२ ॥
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिश्चै प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
तस्य संनादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः । ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥
स्वामिसंदेशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कापिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् । सपन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ ४० ॥

रा० टी०—हनुमानिति । लङ्गुलं क्षितावाविध्य उच्चैः
पातयित्वा महास्वन्नं यथा भवति तथा ननाद ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । शब्देन लङ्कां पुरयन् सन् पुच्छमा-
स्फोटयामास प्राशुनोत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—हनुमानिति । श्रीमानिति तात्कालिकहर्ष-
कृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥

गो० टी०—स इति । घृष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—अनुनादिना प्रतिध्वनिमता ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तस्येति । अनुनादिना प्रतिध्वनिकारकेण
आस्फोटितशब्देन आस्फोटनजनितरवेण विहङ्गाः पेतुः इदं
वक्ष्यमाणमुच्चैरघोषयत् स्वाभाविकोच्चारणेनापूरयत् हनुमा-
निति शेषः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि । सानुनादिना सप्रतिध्वनिना
यद्वा अनुनादिनः पर्वतशुद्धादय तत्सहितेन यद्वा साशु प्रती-
ध्वनिं कुर्वता उच्चैश्चैदमघोषयदिति । स हनुमान् इदं वक्ष्य-
माणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०—जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३३-३४ ॥

रा० टी०—घोषणाकारमाह—जयतीत्यादिचतुर्भिः । रा-
मादिर्जयति ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ननु कोऽसीत्यत आह—दास इति । रामस्य
दासः शत्रुसैन्यानां निहन्ता हनुमानहमास्मि ॥ ३४ ॥

गो० टी०—घोषणवचनमाह—जयतीत्यादि । अभि-
पालितः वालिवधेन । अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न कर्म-
कृतं किन्तु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते । प्रतिबलं समानबलम् ।
प्रहरतः राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेण वा हनुमद्विशेषणम् ।
अर्दयित्वेति । मिषतां पश्यताम् अनादरे षष्ठी ॥ ३३-३६ ॥

३५] ति० टी०—प्रतिबलं प्रतिस्पर्थाहंबलवत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—ननु रावणस्यातिबलवत्त्वादिह तव का शक्ति-
रित्यत आह—नेति । सहस्रशः शिलादिभिः प्रहरतो मे युद्धे
रावणसहस्रं प्रतिबलं प्रतियोद्धा न भवेत् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—मिषतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अर्दयित्वेति । लङ्कामर्दयित्वा मैथिलीमभि-
वाद्य प्रणम्य समृद्धार्थः सिद्धप्रयोजनोऽहं सर्वरक्षसां मिषताम-
वलोकयतां सतां गमिष्यामि रामसमीपमिति शेषः, अनादर-
योक्तिका षष्ठी ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—संनादशब्देनास्फोटशब्दजप्रतिध्वनिना
सिंहनादेन च ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य हन्मतः सन्नादशब्देन पूरि-
तस्वनेन ते राक्षसाः भयशङ्किता अभवन् उन्नतं संध्यामेघ-
मिव हन्मन्तं ददृशुश्च ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तस्येति । संध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ३७

३८] ति० टी०—स्वामिनो रामस्य संदेशेन नामग्रहणेन
कस्यायं भद्र इति संदेशरहिताः । किं च स्वामिसंदेशेन राव-
णाज्ञयातिघोरेणाप्यनेन योद्धव्यमेवेति निश्चयात्पक्षान्तरशङ्का-
रहिताः प्रहरणैराशुचैरभिपेतुः प्रहरन्तित्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स्वामीति । स्वामिसंदेशेन जयतीत्यादिना
रामनामोच्चारणेन निर्गता शङ्का कोऽयमिति संशयो येषां किञ्च
रावणाज्ञया युद्धविषयकशङ्कारहिताः चित्रैरनेकविधैः प्रहरणै-
रुपलक्षिता राक्षसाः अभिपेतुः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स्वामिसंदेशेति । ततस्तत इति । अनेनास्य
समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३९] ति० टी०—तोरणाश्रितं तोरणसमीपे स्थापितम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—स इति । तैः राक्षसैः सर्वतः परिवृतः स ह-
नुमान् तोरणाश्रितं बहिर्द्वारे संस्थापितमायसं परिव्रजामाससाद
जघाह ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—स प्रसिद्धो विनतासुतः पन्नगमादायेव
स हनुमास्तं परिव्रजमादायेति योजना ॥ ४० ॥

रा० टी०—स इति । स प्रसिद्धो हनुमान् विनतासुतो
गरुडः पन्नगमिव परिव्रजमादाय रजनीचरान् जघान ॥ ४० ॥

गो० टी०—स पन्नगमिति । सपरिव्रजत्वमात्रे दृष्टान्तः ।

विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः । स्रुदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥
स हत्वा राक्षसान्वीरः किंकरान्मारुतात्मजः । युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥
ततस्तस्मान्द्रयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥

स राक्षसानां निहतं महाबलं निश्चम्य राजा परिवृत्तलोचनः ।

समादिदेशप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥

इत्याखे श्रीमद्वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

रावणप्रेषिताम्किंकरान्हत्वा चैत्यप्रासादमदृष्टं मन्थमानस्तद्वृत्तार्थं कृतोयोगस्तमारुह्य तत्पात्रान्त्वहननेद्युतान्दृत्वा रामनामग-
र्जनपूर्वकं स्वपराक्रमं प्रकटयन्चैत्यस्तम्भमुत्पाठ्य भ्रामयन्तज्जनिताभिना प्रासादं दृग्भ्रान्तरिक्षगतोऽचिरैरेयं पुरी यूयं च नमविध्यथेय
प्रवीर्य ॥

ततः स किंकरान्हत्वा हनूमान्ध्यानमास्थितः । वनं भयं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥
तस्मात्प्रासादमद्यैवमिदं विध्वंसयाम्यहम् । इति संचिन्त्य हनुमान्नमसा दर्शयन्बलम् ॥ २ ॥
चैत्यप्रासादमुत्सृत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥
आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः । बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥

परिगृह्य परिधमिति शेषः । स्फुरन्तं पद्मगमादाय विनतास्रत
इव स वीरो मारुतिः परिधं परिगृह्याम्बरे विचचारिति
संबन्धः ॥ ४०—४१ ॥

४१-४२] ति० टी०—परिगृह्य परिधमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—विचचारिति । वज्रेण दैत्यान् सहस्रदृग्निद्र
इव स्रुदयामास जघान राक्षसानिति शेषः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—स इति । स हनूमान् राक्षसान् हत्वा युद्धा-
काङ्क्षी सन् तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—कतिचिद्वतावशेषा द्वित्राः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तत इति । भयात् मरणात् युद्धाः कथञ्चिद-
वशिष्टाः कतिचित् राक्षसाः निहतान् किङ्करान् रावणाय
न्यवेदयत् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तत इति । तस्मात् भयान्मुक्ताः दूरस्था
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे षट्कारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

४४] ति० टी०—प्रहस्तपुत्रो ऋणुमाजी ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामायणभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणः निहतं राक्षसानां बलं
निश्चम्य परिवृत्तलोचनः सन् प्रहस्तपुत्रं समादिदेश ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयराभायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

१] ति० टी०—अथ रावणसंदिष्टेनान्तरागमनात्पूर्वं
दृग्भ्रान्तिरिति न किञ्चित्प्रयोजनमिति विचार्य प्रासादमङ्गारि
चिकीर्षति—तत इति । ध्यानं विचारः । चैत्यप्रासादो रक्ष-
कुलदेवताप्रासादः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—एवं प्रमद्वनवत् ॥ २ ॥

रा० टी०—किंकराभियराक्षसविध्वंसानन्तरकालिकं इह-
मदृत्तान्तमाह—तत इत्यादिभिः । किंकरान् हत्वा ध्यानं वि-
चारमास्थितः विचाराकारमाह—मया नूनं भयं चैत्यप्रासादः
राक्षसकुलदेवताधिगानीभूतप्रासादविशेषः न विनाशितः तस्मात्
बलं स्वपराक्रमं दर्शयन् सन् इमं प्रासादमपि विध्वंसयामि
इति अनेन प्रकारेण मनसा संचिन्त्य अवर्ततेति शेषः । श्लो-
कद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—ततः स किंकरानित्यादि ॥ १ ॥

गो० टी०—धनमित्यादि । ध्वंसनफलमाह—दर्शयन् बल-
मिति । बलदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—प्रासाददृष्ट्वात्पराकरोह ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—चैत्येति । हनुमान्दृष्ट्वात्पराकरोह
चैत्यप्रासादमारुरोह ॥ ३ ॥

रा० टी०—आरुह्येति । प्रासादमारुह्य उदितः प्रतिसूर्य
इव हरियूथपो बभौ ॥ ४ ॥

गो० टी०—ध्वंसनप्रकारमाह—चैत्येति । चैत्यं देवा-
यतनम् तद्वत् प्रासादः चैत्यप्रासादः तत्र । आच्छ्रित्य तोरणा-
च्छ्रित्वा । हरिश्रेष्ठो इत्युक्तं मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोके-
नान्वयः । हरियूथपत्वेप्यहरिश्रेष्ठत्वमिति तत्रादृश्यर्थं हरि-

संप्रवृष्य तु दुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमैभतम् । हनूमान्प्रज्वल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥
 स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥
 अस्त्रविजयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभियालितः ॥ ८ ॥
 दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमाऽशत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥
 धर्षयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः । ननाद भीमनिर्हादो रक्षसां जनयन्भयम् ॥ १२ ॥
 तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः । गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्त्वद्धान्परश्वधान् ॥ १३ ॥
 विस्मृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् । ते गदाभिर्विचित्राभिः परिवैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ १४ ॥
 आज्ञंमुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसंनिभैः । आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ १५ ॥
 परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः । ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६ ॥
 प्रासादस्य र्महांस्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥
 ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः । तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदहत् ॥ १८ ॥

श्रेष्ठ इत्युक्तम् । प्रतिस्वयं द्वितीयस्वयं इत्यर्थः । अनेन स्वयोर्यः
 सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-संप्रवृष्य भङ्गत्वा । पारियात्रः पर्व-
 तविशेषः । औन्नत्यं साधारणो धर्मः ॥ ६ ॥

रा० टी०-समिति । चैत्यप्रासादं संप्रवृष्य पराभवं प्रा-
 प्य लक्ष्म्या स्वविजयसंपत्त्या प्रज्वलन् हनूमान् पारियात्रोपम
 कुलाचलसदृशः अभवत् ॥ ६ ॥

गो० टी०-संप्रवृष्येति । संप्रवृष्य आक्रम्य । पारि-
 यात्रो नाम कुलपर्वतः ॥ ६-७ ॥

६] ति० टी०-वृष्टं निर्णयम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । प्रभावात् स्वमहिमातिशयात् महा-
 कायो भूत्वा शब्देन लङ्कां पूरयन् सन् वृष्टं यथा भवति तथा
 आस्फोटयामास चैत्यं प्रासादं विदारयामास ॥ ६ ॥

७-१२] ति० टी०-विहङ्गाश्चैत्यपालाश्च मोहिताः
 पेतुः ॥ ७-१२ ॥

रा० टी०-तस्येति । श्रोत्रघातिना तस्य प्रासादस्य स्फो-
 टितशब्देन विमोहिता विहङ्गमाश्चैत्यपालाश्च पेतुः पृथिव्यामि-
 ति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०-अस्त्रविदिति । अस्त्रवित् रामादिर्जयताम्
 इत्यायेवङ्गत्वा चैत्यस्थः इत्यन्तं रक्षसां भयं जनयन् सन्
 ननाद । श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ ८-१२ ॥

गो० टी०-अस्त्रविजयतामित्यादि । चैत्यस्थान् चैत्य-
 पालान् ॥ ८-१६ ॥

१३-१५] ति० टी०-शतं ययुः । अनेके इत्यर्थः १३-१५
 रा० टी०-तेनेति । तेन शब्देन हेतुना विविधान् अस्त्रा-
 दीन् गृहीत्वा विस्मृजन्तः सन्तः महाकायाः शतं चैत्यपाला
 ययुः मारुतिं पर्यवारयन् । सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ १३ ॥

रा० टी०-ते इति । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टादृत्तैः परिवैः
 वानरश्रेष्ठम् आज्ञपट्टः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥

रा० टी०-आवर्त इति । गङ्गायाः तोयस्य महान्
 आवर्त इव विपुलो रक्षसां गणः हरिश्रेष्ठं परिक्षिप्य गदादिभिः
 संताप्य बभौ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-परिक्षिप्येत्यर्थे तोयस्यावर्त इवेति
 दृष्टान्तः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । तातोऽन्तरं वातात्मजः क्रुद्धोऽम-
 वदिति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-महान्मारुतात्मज इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०-प्रासादस्येति । महान् हनूमान् शतधारं तं
 प्रसिद्धं प्रासादस्य स्तम्भं वेगेन उत्पाटयित्वा उत्पाद्य भ्राम-
 यामास तत्र तस्मिन् स्तम्भे अग्निः समभवत् अत एव
 प्रासादोऽदहत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७-१८ ॥

गो० टी०-प्रासादस्येति । पवनात्मजः भ्रामयामासे-
 त्यन्वयः । शतधारं धारा-कोटिः । वज्रवत् स्थितमित्यर्थः ।
 यद्वा शतधा अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-उत्पाटयित्वा तं शतधारं स्तम्भं भ्राम-

दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः । स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ १९ ॥
 अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् । मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ २० ॥
 बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् । अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥
 दशनागबलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥
 सन्ति चौघबलाः केचित्सन्ति वायुबलोपमाः । अप्रमेयबलाः केचित्तत्रासन्दरियूथपाः ॥ २३ ॥
 ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः । शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥
 आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः । नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ॥
 यस्य त्विक्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन हनूमन्निग्रहार्थं प्रेषितस्य जम्बुमालिनो हनूमता युद्धे वधः ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महार्दष्टो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः । महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥

यामास । तत्र च भ्राम्यमाणे स्तम्भान्तरेण घट्टनवशादग्निः
 समभवत्तेन प्रासादश्चाप्यदृश्यत ॥ १८ ॥

गो० टी०—तत्रेति । अग्निः समभवत् । भ्रामितस्तम्भैः
 स्तम्भान्तरसंघट्टनादिति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९-२०] ति० टी०—ततः स राक्षसशतं हत्वा दह्यमानं
 प्रासादं दृष्ट्वा चान्तरिक्षे स्थित इदं वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—दह्यमान इति । स हनूमान् प्रासादं दह्यमानं
 दृष्ट्वा वज्रेण असुरान् इन्द्र इव राक्षसशतं हत्वा अन्तरिक्ष-
 स्थितः सन् इदमब्रवीत् । सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—मादृशानामित्यादिभिः ।
 मादृशानां वानरेन्द्राणां सहस्राणि विसृष्टानि सुग्रीवेण प्रेषि-
 तानि सन्तीति शेषः अत एव अन्ये अस्मद्भिन्नाः वसुधाम-
 टन्ति वयं च अटामः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितुमाह—मादृशा
 नामित्यादि ॥ २०-२२ ॥

२१-२२] ति० टी०—एतदुक्तिप्रयोजनं च राक्षससह-
 दयपीडा ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—दशोति । केचित्दशनागबलाः सन्तीति शेषः
 केचित् नागसहस्रस्य तुल्यबलविक्रमाः बभूवुः ॥ २२ ॥

२३-२५] ति० टी०—ओघबला ओघसंख्यातग-
 जबलाः ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—सन्तीति । केचिदौघबलाः ओघसंख्याकगज-
 बलसदृशबलवन्तः सन्ति ॥ २३ ॥

रा० टी०—ईदृगिति । इदृग्विधैः शतादिसंख्याकैः हरिभिः
 सह वो युष्माकं निषूदनः सुग्रीवः आगमिष्यति । सार्द्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २४ ॥

रा० टी०—नेति । इक्ष्वाकुवीरेण महात्मना यस्येदं वैरं
 बद्धं प्रष्टुं तस्य इयं पुरी लङ्का नास्ति नङ्क्ष्यतीत्यर्थः यूयं न
 रावणश्च न । अर्धद्वयमेकान्वयी ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—ओघबलाः ओघाख्यसंख्याकबलाः ॥ २३-२५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

१-२] ति० टी०—अथ जम्बुमाल्यागमनं तद्वधश्च—
 संदिष्ट इति ॥ १ ॥ २ ॥

धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्बुचिरसायकम् । विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥
 तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥
 रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः । हनूमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥
 तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् । जम्बुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
 अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना । बाहोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कर्पाश्वरम् ॥ ७ ॥
 तस्य तच्छुशुभे तास्रं शरेणाभिहतं मुखम् । शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥
 तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् । यथाकाशे महापद्मं सित्तं कौञ्चनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥
 चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः । ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलां ॥ १० ॥
 तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप ज्ववद्बली । तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥

३] ति० टी०—धनुर्विस्फारयाणो विस्फारयमाणः विस्फारो ज्याघोषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—खरणंप्रपितप्रहस्तपुत्रवृत्तान्तमाह—संदिष्ट इत्यादिभिः । राक्षसेन्द्रेण संदिष्टः रक्तमाल्याम्बरधरः रुचिराः सायका यस्मिन् तत् शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयाणः प्रहस्तस्य स्रतो धनुर्धरोऽनेकधनुर्धरविशिष्टो जम्बुमाली निर्जंगाम । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १-३ ॥

गो० टी०—संदिष्ट इत्यादि । विट्कृतनयनः मण्डली-कृतनयनः । रुचिरसायकं रुचिरसायकार्हम् । विस्फारयाणः विस्फारयमाणः ज्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनिसमस्व-नमिति विस्फारणक्रियाविशेषणम् ॥ १-३ ॥

४] ति० टी०—समपूर्यत दिगादित्युदायापेक्षमेकवचनम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य जम्बुमालिनो धनुषो महता विस्तारघोषेण दिक्प्रभृतिः समपूर्यत अन्यत्र वचनविपरिणा-मेनान्वयः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तस्येति । नभः समपूर्यत दिशः प्रादेशश्च समपूर्यन्तेति विभक्तिविपरिणाभेनानुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—जहर्ष स्वबलाडुरूपशत्रुप्राप्त्या ॥ ५ ॥

रा० टी०—रथेनेति । खरयुक्तेन रथेनागतं तं जम्बुमालि-नस्यदीक्ष्य स हनुमान् जहर्ष ननाद च ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—तोरणविटङ्कस्तोरणस्तम्भयोरुपरित्य-क्तप्रतिष्ठापितकपोतपालिकादारु ॥ ६ ॥

रा० टी०—तमिति । तोरणविटङ्कस्थं तोरणविटङ्कः तोर-णस्तम्भयोरुपरि तिर्यक्प्रतिष्ठापितकपोतपालिकाकाष्ठं तस्थं हनूमन्तं निशितैः शरैः जम्बुमाली विव्याध ॥ ६ ॥

गो० टी०—तमिति । तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपोतपा-लिका । कपोतपालिकायां ह विटङ्कं पुत्रपुंसकमित्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यक्निहितदार्ढ्यित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कर्प्यङ्कुशाकाराग्रशरविशेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अर्धेति । अर्धचन्द्रेण अर्धचन्द्रा-

कारशरविशेषेण वदने एकेन कर्णिना अङ्कुशाकाराग्रभागक-शरविशेषेण शिरसि दशभिर्नाराचैः शरविशेषैर्बाह्वोः कर्पाश्वरं विव्याध ॥ ७ ॥

गो० टी०—अर्धचन्द्रेणेति । एकेनेत्येतद्वर्धचन्द्रस्यापि विक्षेपणम् । अर्धचन्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः कर्णिना कर्ण-वच्छरेण ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अम्बुजं रक्तम्बुजम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—तस्येति । शरेण अभिहतं तस्य ह्रमत्तस्तास्रं सुखं भास्कररश्मिना स्याकिरणेन विद्धं विकीर्णं फुल्लमम्बु-जमिव शुशुभे ॥ ८ ॥

गो० टी०—तस्येति । अम्बुजं रक्तपद्मम् । भास्करर-श्मिना विद्धम् अत एव फुल्लमित्यर्थः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—तत्तस्य रक्तम् । स्वत इति शेषः । रक्तेन क्षतजेन रञ्जितं सुखमाकाशे काञ्चनबिन्दुभी रक्ताशोक-पुष्परसबिन्दुभिः सित्तं महापद्मं महत्तरं रक्तपद्ममित्यभूतो-पमेयम् । अशोकः काञ्चनारुः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तदिति । रक्तेन रुचि-रेण रञ्जितम् अत एव रक्तमत्यरुणं तस्य सुखं काञ्चनबि-न्दुभिः सित्तम् आकाशे महापद्ममिव शुशुभे ॥ ९ ॥

रा० टी०—चुकोपेति । राक्षसस्य बाणाभिहतो महाकपिः चुकोप पार्श्वे स्थितां अतिविपुलां विशालां महतीं सुवीं शिलां ददर्श च ॥ १० ॥

गो० टी०—तत्तस्येति । रक्तं स्वत एव रक्तम् । रक्तेन शोणितेन । महापद्मं रक्तोत्पलम् । चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दन-बिन्दुभिः ॥ ९ ॥

गो० टी०—चुकोपेत्यर्थम् । राक्षसस्य राक्षस-विषये ॥ १०-११ ॥

११] ति० टी०—ताडयामास विभेद ॥ ११ ॥

रा० टी०—तरसेति । जववान् अतिवेगवान् स एव-

विपक्षं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः । सालं विपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥
 भ्रामयन्तं कर्षिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् । चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जम्बुमाळी महाबलः ॥ १३ ॥
 सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजैः । उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥
 स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता द्रुतः । तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगितः ॥ १५ ॥
 अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः । परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥
 तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुनी न च । न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥
 स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग ईव द्रुमः ॥ १८ ॥
 जम्बुमालिं मुनिहतं किंकरांश्च महाबलान् । चुक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥
 स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ।
 अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

मासतिः पूर्वं किङ्कराहाराक्षसानिव मन्त्रिजानपि सप्त यमालयं नीत्वा पुनस्तदेव तोरणमारुह्य तत्रैव तिष्ठति ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः । निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥
 महद्बलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः । कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥

बलीति कर्मधारवः तां शिखां सञ्जत्याम् चिक्षेप कुदो राक्षसः
 तां हृदमप्रभेपितशिकां दशभिः शरैस्ताडयामास ॥ ११ ॥

१२-१६] ति० टी०-विपक्षं व्यर्थीकृतम् ॥ १२-१६ ॥

रा० टी०-विपक्षमिति । चण्डविक्रमो हनुमान् विपक्षं
 विनष्टं कर्म स्वव्यापारं दृष्ट्वा विपुलं बृहद् सालञ्जत्याम्भ्राम-
 यामास ॥ १२ ॥

रा० टी०-भ्रामयन्तमिति । सालवृक्षं भ्रामयन्तं कर्षिं
 दृष्ट्वा सुबहून् बाणान् चिक्षेप ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-शालमिति । चतुर्भिः शाकं
 चिच्छेद दशभिस्तु वानरं स्तनान्तरे चिच्छेद ॥ १४ ॥

रा० टी०-स इति । शरैः पूरिततनुः स इत्यन्तं तं पूर्व-
 दृष्टीतं परिघं गृह्य दृष्ट्वा भ्रामयामास ॥ १५ ॥

रा० टी०-अतीति । महोत्कटो हनुमान् परिघं भ्रामयित्वा
 जम्बुमालेर्महोरसि पातयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-सालमिति । पञ्चभिर्भुजैः इत्यादौ विव्याधेत्व-
 ज्याहारः ॥ १४-१६ ॥

१७-२०] ति० टी०-नाथा रथेन सरयुकेनेत्युक्तेर-
 षण्डेनाथ सरा उच्यन्ते ॥ १७-२० ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामोक्ते रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य हृदमता इतस्य जम्बुमालेः
 शिरः प्रभृतयो नादृश्यन्त विनष्टा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । तेन हतो जम्बुमाली चूर्णिताङ्गो
 द्रुम इव भूमौ पपात ॥ १८ ॥

रा० टी०-जम्बुमालिमिति । रावणः जम्बुमालिप्रभृतिं
 मुनिहतं श्रुत्वा चुक्रोध ॥ १९ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः प्रहस्तपुत्रे निहते सति
 अमात्यपुत्रान् समादिदेश ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

गो० टी०-तस्य चैवेति । नाथा इति षण्डेनाथ
 सरा उच्यन्ते । रथेन सरयुकेनेति पूर्वञ्जक्तत्वात् ॥ १७-२० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

१] ति० टी०-सप्तार्चिवर्चसोऽग्निमुत्सृजेतसः । आर्षो
 रेफलोपः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-महद्द्रुमं महती सेना परीवारो येषाम् ।
 कृतास्त्रास्त्राः संधिः । कृतास्त्राः शिखितास्त्रा अस्त्रविदां श्रेष्ठाः ।
 परस्परजयैषिणोऽहमहत्रिकया स्वस्वोत्कषांपेषिणः ॥ २ ॥

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवाद्भिः पताकिभिः । तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः । विस्फारयन्तः संहृष्टास्तद्विद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥
 जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान् । बभूवुः शोकसंभ्रान्ताः सवान्धवसुहृजनाः ॥ ५ ॥
 ते परस्परसंघर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥
 सृजन्तो वाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः । प्रौढकाल इवाम्बोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥
 अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमाञ्चरवृष्टिभिः । अभवत्संघटाकारः शैलराट्टिव दृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 स शरान्वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः । रथवेगांश्च वीराणां विचरन्विलेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 स तैः क्रीडन्धनुष्माद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते । धनुष्माद्भिर्यथा भेद्यैर्मासुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥
 स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् । चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 तलेनोभिहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परंतपः । मुंष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नसैः कांश्चिद्द्वयदारयत् ॥ १२ ॥
 प्रममाथोरसा कांश्चिद्गृह्णामपराणापि । केचित्तैस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥

३-४] ति० टी०-ध्वजवाद्भिर्विशिष्टध्वजदण्डयुक्तैः, पता-
 किभिः प्रसस्तपताकावद्भिर्महारथैर्निर्घोररिति संबन्धः ॥३॥४॥

रा० टी०-रावणाज्ञापितामारयपुराणां वृत्तान्तमाह-तत
 इत्यादिभिः । अर्चिवर्चसः वहितुल्यतेजसः महान्तः बलपरी-
 वाराः येषां ते कृताक्षाः शिब्रिताक्षशक्षाः ते एव अजविदः तेषां
 मध्ये श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः अहमहमिक्रया स्वस्वविजयाका-
 ङ्क्षिणः आपानि विस्फारयन्तः अत एव तद्विद्वन्तोऽम्बुदा इव
 मन्त्रिणः सप्तस्रताः हेमजालपरिक्षिप्तैः ध्वजवाद्भिः विशेषध्वज-
 विशिष्टैः पताकिभिः पताकाविशिष्टैः तोयदस्वननिर्घोषैः तोयद-
 स्वनसदृशस्वनविशिष्टैः वाजियुक्तैः रथैः भवमाश्रियेषु । चतुर्णां-
 मेकशान्दवयः ॥ १-४ ॥

गो० टी०-ततस्त इत्यादि । भवनात् तस्मात् रावण-
 भवनात् । सप्तार्चिवर्चस इत्यत्र सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्थम् ।
 कृताक्षाः शिब्रिताक्षाः । आर्षः सन्धिः । कृताक्षणामकविदां
 च श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानक्षिप्ते उभे अप्येषां स्त इति भावः ।
 परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हतुमजयैषिण इत्यर्थः । हेमजालप-
 रिक्षिप्तैः सुवर्णजाळविनिर्मितैः । स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजम् ।
 केवलचित्रवक्त्रालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वन-
 तुल्यनिर्घोषवाद्भिः ॥ १-८ ॥

५] ति० टी०-शोकसंभ्रान्ताः । निश्चितमरणबुद्धयेति
 शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-सिंहावलोकनन्यायेन निहतकिंकरगृहदत्तान्त-
 माह-जनन्य इति । तेषां पूर्वं निहतकिंकराभिचरक्षसां सवा-
 न्धवसुहृजनाः जनन्यः किंकरान् हतान् विदित्वा शोकसं-
 भ्रान्ताः बभूवुः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-परस्परसंघर्षाः अहमेवाद्ये इति परस्पर-
 मभिमानात् । तोरणस्थमवस्थितम् । तत्र स्थितं विश्रमिरत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०-प्रकृतमाह-ते इति । परस्परसंघर्षाः अधि-
 मस्वस्वसुदविषयकेच्छावन्तः ते मन्त्रिभ्यः इत्यन्तमभि-
 पेतुः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-सृजन्तो विसृजन्तः ॥ ७ ॥

रा० टी०-सृजन्त इति । प्रौढकाले अम्बोदाः जल-
 बिन्दुमोचकाः मेघा इव बाणवृष्टिं सृजन्तः रथगर्जितनिःस्वनाः
 नैर्ऋताम्बुदाः अम्बुदसदृशनैर्ऋताः विचेरुः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-संघटाकारः । अदृश्य इति यावत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-अवकीर्ण इति । ताभिः नैर्ऋतपातित्ताभिः
 शरवृष्टिभिः अवकीर्णः आच्छन्नः हनुमान् दृष्टिभिः संघटाकारः
 शैलराट्टिव अभवत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-वञ्चयामास स्वस्पर्शरहितान्शकार । तयो-
 पायः-आशुचर इति । स्थिरलक्ष्यं हि सुवेधं भवति । रथवे-
 गांश्च वञ्चयामास ॥ ९ ॥

रा० टी०-स इति । आशुचरः स हनुमान् तेषां रक्षसां
 शरान् रथवेगांश्च अम्बरे विचरन् सन् वञ्चयामास स्वकर्मक-
 स्पर्शरहितान् चकार ॥ ९ ॥

गो० टी०-स शरान् मोचयामास । यथा शराः स्वस्मिन्
 पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः । रथवेगं च मोचयामासेत्यन्वयः ।
 यथा रथवेगाः स्वप्रहाराय न भवन्ति तथा सप्तचर-
 दित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०-१३] ति० टी०-‘चतुर्माद्भिः’ इति पाठे आर्षं क-
 त्वम् । धनुष्माद्भिर्ऋतयुक्तैः ॥ १०-१३ ॥

रा० टी०-स इति । चतुर्माद्भिस्तैः राक्षसैः व्योम्नि
 क्रीडन् स हनुमान् चतुर्माद्भिः हनुष्मापविशिष्टैर्मघैरम्बरे प्रसृमां-
 रुत इव प्रकाशते ॥ १० ॥

१ स्थिति गो. पाठः । २ घर्षादिति गो. पाठः । ३ दृष्टिमन्त इति गो. पाठः । ४ वेगं चेति गो. पाठः । ५ अभ्यहनदिति गो. पाठः ।
 ६ मुष्टिनाभ्यहनदिति गो. पाठः । ७ तस्य निनादेनेति गो. पाठः ।

ततस्तेष्ववर्षेषु भूमौ निपतितेषु च । तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयादितम् ॥ १४ ॥
विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः । भग्नीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्भयैः ॥ १५ ॥
स्रवता रुधिरैणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि । विविधैश्च स्रनैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥

स तान्पट्टद्वान्विनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।

युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

ततः पञ्च सेनापतीन् रावणप्रेषितान्दृत्वा हनूमान् पुनश्च तदेव तोरणमधिशिष्ये ॥

हतान्मन्त्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धर्ष चैव राक्षसम् । प्रैघसं भासकर्णं च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥

संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् । हनूमद्रहणे व्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । स प्रसिद्धो हनूमान् महाचम्रं वासयन् सन् तेषु रक्षःसु वेगं चकार ॥ ११ ॥

रा० टी०—तलेनेति । परंतपो हनूमान् कांश्चित् राक्षसान् तलेन अभिहनत् अभ्यहनत् कांश्चिच्च सुष्टिभिः अहनत् अहनत् कांश्चित् नल्लैर्व्यदारयत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—प्रममाथेति । कांश्चित् ऊरुभ्यां प्रममाथ केचिन्नादेन भुवि पतिताः ॥ १३ ॥

गो० टी०—स कृत्वेति । वेगं संहारोयोगम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तलेनेति । पदैः कांश्चित् चिद्बुवचनं वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च ग्रहणात् ॥ १२—१४ ॥

१४] ति० टी०—भयादितं सदृश दिशो दुद्रावेति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत इति । तेषु अमात्यपुत्रेषु अवपन्नेषु विहिंसितेषु अत एव भूमौ निपतितेषु सत्सु तत्सैन्यं दशदिशोऽजमत् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—नीडं रथस्थं रथ्यविद्यानस्थानम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—विनेदुरिति । नागाः गजाः विस्वरं यथा भवति तथा विनेदुः वाजिनो भुवि निपेतुः भग्नानि नीडध्वजच्छत्राणि येषां तैः रथैः कीर्णा व्याप्ता भूरभवत् तत्र नीडं रविस्थितिस्थानम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—विनेदुरिति । नीडं ध्वजावयवविशेषणम् १५ १६—१७] ति० टी०—स्रवन्त्यो नयः । ननाद प्रतिध्वनिना रक्षोराक्षसीध्वनिना च ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—स्रवतेति । स्रवता प्रच्युतेन रुधिरैण स्रवन्त्यः

नयः पथि दर्शिताः दृष्टाः रामो राज्यमचीकरदित्यादाविविगिच्छ । विविधैः स्रनैः राक्षसनादैः लङ्का विकृतं ननाद ॥ १६ ॥

रा० टी०—स इति । महाबलः कपिः तान् राक्षसान् विनिहत्य अन्यैः पुनर्युत्सुः सन् तत् पूर्वमधिष्ठितं तोरणम् अभिजगाम ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्रास्मीकिरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—स्रवतेति । स्रवन्त्यः नयः । विकृतं यथा तथा ननाद प्रतिध्वानवती बभूव ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

१-२] ति० टी०—संवृताकारो निगृहीतान्तर्गतभयः । उत्तमां मतिं चैर्यविषयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—हनूमद्रहणे संदिदेश । व्यग्रान्सर्वत्र कार्ये त्वरावतः ॥ ३ ॥

रा० टी०—मन्त्रिसुतवधानन्तरकालिकं रावणावृत्तान्तमाह—हतानित्यादिभिः । मन्त्रिसुतान्वानरेण हतान् बुद्ध्वा संवृतः आच्छादितः आकारः पूर्वाकृतियेन सः भ्रांतियुक्ताकृतिविशिष्ट इत्यर्थः किञ्च संवृतः स्वीकृतः आकारः प्राप्त-किञ्चिद्भ्रांतित्वैतुकाकृतियेन स रावणः उत्तमां मतिं पुनर्युद्धनिश्रयमित्यर्थः चकार ॥ १ ॥

रा० टी०—स इति । सः कृतपुनर्युद्धनिश्रयो रावणः अव्यग्रान् वीरान् विरूपाक्षदीन् पञ्च सेनाग्रनायकान् हनुमद्रहणे हनुमत्तो ग्रहणार्थं संदिदेश श्लोकद्वयभेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

यात् सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥
 यैश्चैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ॥ ५ ॥
 नह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् । सर्वथा तन्महद्गतं महाबलपरिग्रहम् ॥ ६ ॥
 दानरोऽयमिति ज्ञात्वा नहि शुद्धयति मे मनः । नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा ॥ ७ ॥
 भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् । सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः ॥ ८ ॥
 युष्माभिः प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः । तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ॥ ९ ॥
 तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् । यात् सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ १० ॥
 सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति । नावमन्यो भवद्भिश्च कपिधीरपराक्रमः ॥ ११ ॥
 दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः । वाली च सह सुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः । नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ १३ ॥

गो० टी०—हतानित्यादि । संघताकारः अन्तर्मेनाः
 मतिं चिन्ताम् ॥ १ ॥

गो० टी०—स इति ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यात् गच्छत ॥ ४ ॥

रा० टी०—आज्ञापनप्रकारमाह—यातेत्यादिभिः इति ।
 हे सेनाग्रगाः महाबलपरिग्रहाः नृहरसैन्यग्रहीतारः वाज्यादि-
 सहिताः सन्तो ययं यात् तत्प्रयोजनमाह कपिः शास्यतां निगृ-
 ह्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—यातेत्यादि । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमे-
 वाह—यत्तैरित्यादिना । यतैः यतमानैः अप्रमत्तैरिति यावत्
 यतैः कर्तारैः क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालविरोधिनं
 देशकालविरोधीत्यर्थः । महद्गतं मन्य इत्युत्पद्यते । इन्द्रेण वा
 अन्यैर्वैति शेषः । वाशब्दस्य विकल्पर्थास्य प्रयोगात् ॥ ४—६ ॥

५] ति० टी०—यतैः सावसानैः । किं चात्र देशकालवि-
 रोधि कर्म न कार्यमित्याह—देशकालविरोधितं तदविरुद्धम् ।
 तदुचितमिति यावत् । समाधेयं कार्यम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—यत्तैरिति । वनालयं वानरमासाद्य यत्तैरिति-
 प्रयत्नविशिष्टैर्भवद्भिर्भाव्यं स्यात् देशकालविरोधितं देशाद्यन्त-
 रोधीत्यर्थः कर्म समाधेयं च ॥ ५ ॥

६—७] ति० टी०—यत्तैर्भाव्यमित्यत्र हेतुमाह—नहीति ।
 तस्य कर्मणा तं प्रति तर्कयस्तं कपिं न मन्ये । किं तर्हि म-
 न्यसे तत्राह—सर्वथेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—अतिप्रयत्नेन स्थितौ हेतुमाह—नहीति । महा-
 बलपरिग्रहं दृष्टं हतसेनायाः परिग्रहकं विध्वंसकमित्यर्थः तं
 कर्मणा तत्क्रियया प्रतितर्कयन्नहं कपिं न मन्ये किंतु भूतमत्र
 प्राप्तं तत् सर्वथा महदतिश्रेष्ठं मन्ये ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—महतो भूतस्येह कः प्रसङ्गस्तत्राह—भ-
 वेदिति । सनागेति नागादिसहिता देवादय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—प्रहितैः सर्वैर्युष्माभिः सह मया विनिर्जि-
 ताः, अतस्तैरवश्यं नोऽस्माकं किञ्चिद्व्यलीकमप्रियं विधातव्यं
 विधातुं प्राप्तकालम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि कोऽयमित्यत आह—भवेदिति ।
 अस्मदर्थम् अस्मद्विनाशार्थं तपोबलादिन्द्रेण सृष्टं भवेत् । अयं
 पृथक् । तत्र हेतुं वदन्नाह—सेति । ये नागादिसहिता महर्षयः
 मया प्रहितैः प्रेषितैर्युष्माभिः सह एककालावच्छेदेन विनिर्जिताः
 तैर्नोऽस्माकं किञ्चित् व्यलीकमप्रियमवश्यं विधातव्यम् ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—सनागेति । व्यलीकम् अप्रियम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

१०] ति० टी०—तस्मात्तदेव तत्सृष्टभूतमेव परिगृह्यतां
 बद्धनीयताम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सवाजिरथेत्यादिपुनर्वचनं स्वैर्यार्थम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदिति । तदिन्द्रसृष्टमेव अत्र संदेहो न अतो
 महाबलपरिग्रहाः अत एव सवाजिरथमातङ्गाः ययं यात् प्रसह्य
 दृष्टात् परिगृह्यताम् नन्वेकाकिनस्तस्यार्थं किमर्थमेवं प्रेषणमि-
 त्यत आह—धीरपराक्रमः कपिर्भवद्भिर्भावमान्यः तुच्छद्वया
 नानादत्तव्यः एतेन तस्य महाबलत्वं सूचितम् श्लोकद्वयं संमि-
 लितान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—नावमान्यो भवद्भिश्च हरिधीरपराक्रमः इति ।
 अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोकाः, ताः । अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः ।
 धीति गायत्र्या चतुर्दशाक्षरम् ॥ ९—१० ॥

१२] ति० टी०—सर्वथा महद्भूतमित्यत्र हेतुं निश्चायक-
 माह—दृष्टा इति ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु वानररूपे कथमेवं पराक्रम इत्यत आह
 दृष्टा इति । विपुलविक्रमाः वाल्यादयो हरयः मया पूर्वं दृष्टाः ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ११ ॥

१३] ति० टी०—ननु त्वद्गुण्यतम एवायम्, नेत्याह—

न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् । महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥
 प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः । कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥
 भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे । तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ १६ ॥
 आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला । ते स्वामिवचनं सर्वं प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥
 समुत्पेतुर्मेहावेगा हुताशसमेतेजसः । रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ॥ १८ ॥
 शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलैः । ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ १९ ॥
 रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् । तोरणस्थं मेहावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ २० ॥
 महामतिं मेहात्साहं महाकायं महाभुजम् । तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ २१ ॥
 तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः । तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः ॥
 शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २२ ॥
 स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः । उत्पपात नदन्व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २३ ॥
 ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्जकार्मुकः । किरञ्शरशैतेनैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २४ ॥

मैवेति । यथास्य भीमा गतिः सद्यद्गहनरूपा तथा तेषां नैव । यथा चास्य तेजआदि तथा तेषां न ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—रूपपरिकल्पनं यथेष्टितरूपपरिग्रहः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु तेषामेवायमन्यतमोऽस्तु नाहं कपिं मन्ये इति कथञ्च्यते इत्यत आह—नेति । एवं एतादृग् गतिप्रभृति-रेतेषां न अत इदं महत् सत्त्वं विज्ञेयम् अतो महत्प्रयत्नमा-स्थाय अस्य निग्रहः क्रियताम् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—नैवं तेषामिति । गतिः वेगः रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपग्रहणम् । महदिति । इत्थं महत्सत्त्वं किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ११—१६ ॥

१५] ति० टी०—प्रयत्नमित्यार्षं क्लीबत्वम् । कामम् । यथपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—काममिति । यथापि भवतामग्रतोऽग्रे रणा-जिरे स्थातुमिन्द्रादयो न पर्याप्तास्तथापि नयज्ञेन जनेन आत्मा प्रयत्नेन रक्ष्यः हि यतो युद्धसिद्धिः चञ्चला अव्यवस्थिता । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६-१९] ति० टी०—नयज्ञेन नीतिज्ञेन । आत्मा स्व-देहः । युद्धसिद्धिर्युद्धे जयः ॥ १६-१९ ॥

रा० टी०—ते इति । स्वामिवचनं परिगृह्य रथादिभि-रुपहिता युक्तास्ते सेनाग्रगाः समुत्पेतुः । श्लोकद्वयमेका-न्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—तत इति । उद्यन्तं रश्मिमन्तं सूर्यमिव स्वते-जोरश्मिमालिनम् अत एव दीप्यमानं महाकपिं वीरा ददृशुः १८

गो० टी०—ततस्तमित्यादि । स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वते-जसा सूर्यम् रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा । अत्र रूपकमिति भिदा । तोरणस्थमिति । उत्साहः कोकोत्तरकार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायम् । द्रव्यास्यवसायेषु सत्त्वमञ्जी

तु जन्तुष्वित्यमरः । द्वितीयवल्कलः शक्तिवचनः । बलं रूपे-स्थिनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चक्षुषु चेति वैजयन्ती ॥ १७-१९ ॥

२०] ति० टी०—सत्त्वं चित्तम् ॥ २० ॥

रा० टी०—तोरणस्थमिति । तोरणस्यं तं इत्यन्तं-समीक्ष्यैव सर्वांश्च दिक्षु अवस्थिताः ते राक्षसास्तैस्तैः प्रहरणै राग्रथैः ततस्ततः स्वस्वापिधितदिशातः अभिपेतुः इलोकद्वय-मेकान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः । द्राक्कतसमी-पमागन्तुं चकिता इति भावः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—तीक्ष्णा मर्मच्छिदः, पीतमुखः फलभागे स्वर्णरूपिताः । उत्पलपत्राभा एव, न तु तत्पीडाहा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य इत्यतः शिरसि पीतमुखः स्वर्णपुङ्खा इत्यर्थः आयसाः पञ्चशराः दुर्धरेण राक्षसेन नि-पातिताः ॥ २१ ॥

गो० टी०—तस्येति । तीक्ष्णाः कूराः शिताः निशिताः पीतमुखः समीचीनायसनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पल-पत्राभाः उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २०-२२ ॥

२३] ति० टी०—स्वयं नदन् । तेन नादेन दिशो नादय-ञ्चित्यर्थः । उत्पपात तोरणादिति शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०—स इति । पञ्चभिः शरैः शिरसि आविद्धः स हवमान् नदन् अत एव दशदिशो विनादयन् सन् व्योम्नि आकाशे उत्पपात ॥ २३ ॥

गो० टी०—स कपिरिति । वारयामास स्ववेगेन प्राप-यामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अभिपेदे प्राप्तः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः इत्यनुद्वन्द्वानन्तरं दुर्धरैः

स कपिवारियामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २५ ॥
 अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार निनदं भूथो व्यवर्धत च वीर्यवान् ॥ २६ ॥
 स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २७ ॥
 ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्यक्तजीवितः ॥ २८ ॥
 तं विरूपाक्षयुपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । तौ जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २९ ॥
 स ताभ्यां सहसोत्प्लुत्य विष्टितो विमलेऽम्बरे । मुद्रराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ ३० ॥
 तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण ईव वेगितः ॥ ३१ ॥
 स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाटय च वानरः । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३२ ॥
 ततस्तांस्त्रीन्हतान्नात्वा वानरेण तरस्विना । अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली ॥ ३३ ॥
 भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशादूलं यशस्विनर्मवस्थितौ ॥ ३४ ॥
 पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोषयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम् ॥ ३५ ॥
 स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥
 समुत्पाटय गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥
 गिरिशृङ्गसुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः ॥ ३७ ॥
 ततस्तेष्ववसत्रेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं तु नाशयामास वानरः ॥ ३८ ॥
 अश्वैरश्वान्गजैर्गान्धोर्धैर्योधान् रथै रथान् । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३९ ॥
 ह्यैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नासैश्च महारथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमौ रुद्रमार्गा समन्ततः ॥ ४० ॥

तस्मिन् राक्षसः शरशतैः किरन् सन् अभिपेदे तत्समीपं प्राप ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-कपिव्योम्नि स्थित्वा तं स्वनादेन हुंकारादिरूपेण वारयामासापयोदान्ते जकदातृवर्षाकालान्ते २५।२६

२७-२९] ति० टी०-स इति । स इत्यमान् व्योम्नि शरवर्षिणं तं दुर्धरं पयोदान्ते वर्षान्तकाले मारुतो वृष्टिमन्तं पयोदमिव वारयामास ॥ २५ ॥

२७-२९] ति० टी०-अर्द्यमान इति । दुर्धरेण अर्द्यमानः अनिलात्मजः निनदं चकार व्यवर्धत च ॥ २६ ॥

गो० टी०-अर्द्यमानमिति । कदनं युद्धम् ॥ २४ ॥

२७-२९] ति० टी०-रथे निपपातेत्यन्वयः ॥ २७-२९ ॥

२७-२९] ति० टी०-स इति । स इत्यमान् दूरं विद्यमाने दुर्धरस्य रथे गिरौ विद्युद्राशिर्विव निपपात ॥ २७ ॥

२७-२९] ति० टी०-तत इति । ततो हनुमन्निपातानन्तरं मथिताः हिंसिताः अष्टौ अश्वः बल्यं तं भग्नाक्षकूबरं रथं विहाय दुर्धरः स्पृक्तजीवितोऽभवदिति शेषः ॥ २८ ॥

२७-२९] ति० टी०-तमिति । तौ सहैवागतौ विरूपाक्षयुपाक्षौ तं दुर्धरं भुवि निपतितं दृष्ट्वा जातरोषौ सन्तौ उत्पेततुः ॥ २९ ॥

गो० टी०-स दूरमिति । विद्युद्राशिः अश्वनिः ॥ २६ ॥

गो० टी०-तत इति । कुञ्जरः युगन्धरः ॥ २६ ॥ २८ ॥

३०] ति० टी०-ताभ्यां कर्तृभ्यां मुद्रराभ्यां करणाभ्यामभिहतः ॥ ३० ॥

२७-२९] ति० टी०-स इति । अम्बरे आकाशे विहितः स इत्यमान् ताभ्यां विरूपाक्षयुपाक्षौ मुद्रराभ्यां करणाभ्यां वक्षसि अभिहतोऽभवदिति शेषः ॥ ३० ॥

३१-३३] ति० टी०-निहत्य वज्रवक्षस्त्वाभ्यार्थाकृत्या ३१ ॥

३१-३३] ति० टी०-तयोरिति । वेगवतोः तयोः राक्षसयोर्वेगं निहत्य निष्कलीकृत्येत्यर्थः महाबलो इत्यमान् वेगितः सुपर्णो गरुड इव भूमौ नपुर्निपपात ॥ ३१ ॥

३१-३३] ति० टी०-स इति । स भूमिं प्राप्तो इत्यमान् शाकवृक्षमासाद्य समुत्पाटय च जघान ॥ ३२ ॥

३१-३३] ति० टी०-तत इति । वानरेण हतान् ग्रीन् दुर्धरादीन् ज्ञात्वा एकतः एकदिशातः महावेगः प्रवसः एकतः भासकर्णश्च कपिशादूलं हनुमन्तमभिगम्य प्राप्य भवस्थितौ । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तयोरिति । वेगं विनिहत्य परिहृत्या २९-३८ ३४-३५] ति० टी०-एकतोऽवस्थितावित्यन्वयः । परस्परसाहाय्यबुद्ध्यैकदेशे स्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३४-३५] ति० टी०-पट्टिशेनेति । शिताग्रेण पट्टिशेन प्रघसः शूलेन भासकर्णश्च कपिकुञ्जरं प्रत्यपोषयत् ॥ ३५ ॥

३६-४०] ति० टी०-विक्षतैर्गात्रैरपठक्षितः ॥ ३६-४० ॥

ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहानान् ।

तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये

॥ ४१ ॥

इत्याख्ये श्रीमद्दामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

हनुमता योद्धुमागतस्याक्षाभिधरावणपुत्रस्य वधः ॥

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनुमता सानुचरान्सवाहनान् ।

निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताक्षम् ॥ १ ॥

स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकार्मुकः ।

समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥

ततो मैहान्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ।

रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥

रा० टी०-स इति । ताभ्यां प्रघसभासकर्गाभ्यां विक्षतैः
गान्धैरुपलक्षितः अत एव असृजा रुधिरं दिग्धाः व्याप्ताः
तत्रुहा यस्य अत एव बालसूर्यसमप्रभः वानरः कुब्जो-
ऽभवत् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-समिति । कपिकुञ्जरो हनुमान् समुद्रव्याल-
पादपं समुद्रव्यालपादपसहितं गिरिः शृङ्गं समुद्रपात्रं राक्षसौ
जघान ॥ ३७ ॥

रा० टी०-गिरिति । तौ राक्षसौ तिलशः गिरिभृङ्ग-
निष्पिष्टौ बभूवुः अर्षं पृथक् । तत इति । तेषु पञ्चसु सेनाप-
तिषु अवसन्नेषु विनष्टेषु सत्सु अवशेषमपि बलं वानरो नाश-
यामास ॥ ३८ ॥

रा० टी०-विनाशनप्रकारमाह-अश्वैरिति । असुरान्
सहस्राक्ष इव अश्वैरिभिरश्वदीन् कपिनाशयामास ॥ ३९ ॥

रा० टी०-हृत्तरिति । हृत्तैर्गादिभिर्भद्राक्षैर्महारथैश्च रुद्र-
मार्गा भूमिरभवदिति शेषः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०-ध्वजिनीपतीन्सेनापतीन् । परिगृह्या-
श्रित्य स्थित इति शेषः । कृतक्षणो लब्धावसरः ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-तत इति । कपिर्हनुमान् रणे ध्वजिनीपतीन्
निहत्य कृतक्षणः लब्धावसरः सन् तोरणं परिगृह्य प्रजाक्षये
काल इव अतिष्ठदिति शेषः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तत इति । ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् ।
कृतक्षणः दत्तावसरः । अभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

१] ति० टी०-प्रमापितान्मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं
समरोद्धतथासौ समरायोन्मुखश्च तमक्षं समक्षमस्थितमक्षाख्यं
कुमारं निशम्य दृष्ट्वा प्रसमैक्षत । दृष्ट्या युद्धार्थमाज्ञापयामा-
सेत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-सेनापतिविनाशनन्तरकालिकं रावणदत्तान्त-
माह-सेनेति । राजा स रावणः पञ्चसेनापतीन् प्रमापितान्
विध्वंसितान् निशम्य श्रुत्वा समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धताय म-
हासंप्रामाय उन्मुखम् उच्युक्तम् अक्षतं क्षतिरहितम् अक्षम्
अक्षाभिर्षं कुमारं प्रसमैक्षत समवालोक्त ॥ १ ॥

गो० टी०-सेनापतीन्त्यादि । समीक्ष्य विज्ञाय ॥ १ ॥

२] ति० टी०-तदेवाह-स इति । सदासि यज्ञशालायां
द्विजातिमुख्यैर्हविषोदीरितः प्रेरितः पावक इव समुत्पपात् ॥ २ ॥

रा० टी०-स इति । तस्य रावणस्य दृष्ट्यर्पणेन दृष्टिप्र-
चालनेनैव संप्रचोदितः प्रेरितः प्रतापवान् अक्षकुमारः सदासि
यागशालायां द्विजातिमुख्यैर्हविषोदीरितः पावक इव समुत्प-
पात् ॥ २ ॥

गो० टी०-स इति । द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः
अभिवर्धितः पावक इत्येवमवयः ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०-महान्स इत्यवयवः । जाम्बूनदजालेन
तत्समूहेन संततं व्याप्तम् ॥ ३ ॥

ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालीचैत्रितम् ।
 पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवःप्राश्वरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥
 सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं तंडितप्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
 सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥
 विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदान्ना शशिसूर्यवर्चसा ।
 दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥
 स पूरयन्खं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
 ब्रह्मैः समेतैः सहतोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥
 स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्रिमिव प्रजाक्षये ।
 अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥

रा० टी०—तत इति । प्रतप्तजाम्बूनदस्य जालेन संततं व्याप्तं रथं समास्थाय महान् नैर्ऋतर्षभः महाहरिं हनुमन्तं प्रति ययौ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—उक्तमेवार्थं विशिष्याह—तत इति । तपःसंग्रहस्य तपोउद्यानस्य संचयेन समृद्धयार्जितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । तपःसंग्रहस्य तपश्चर्यायाः संचयेन अर्जितं प्राप्तं रत्नविभूषितो ध्वजो यस्मिन् मनोजवैरष्टभिरश्वरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपःसंग्रहेत्यादिना । तपःसंग्रहसंचयार्जितं तपोउद्यानसमृद्धसंपादितम् समाहितं सजीकृतम् अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरम् छन्दरम् 'बन्धुरं छन्दरे नम्रे' इति विश्वः यद्वा अष्टासिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा बन्धुरं फलकासंघाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीम् अष्टासिश्चात्तौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तिरथा स्थापितशक्तितोमरम् । प्रतिपूर्णवस्तुना समग्रोपकरणेन शरघटःकवचादीन्युपकरणानि प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे अस्तित्वा धनेनेत्यर्थः । हेमदान्ना हेममयाधादिवन्धनरज्जुना । शशिसूर्यवर्चसा दामसु किञ्चित्सितवर्णं किञ्चित्सूर्यवर्णवर्णमित्यर्थः । प्रतिपूर्णवस्तुना शशिसूर्यवर्चसा हेमदान्ना च विराजमानमित्यन्वयः । यद्वा क्वचिच्छिववर्चसा क्वचित्सूर्यवर्चसा च विराजमानमित्यन्वयः । वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयरथाङ्गेषु सूर्यवर्चसा । दिवाकराभमित्याकाशचारित्वे दृष्टान्तः अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः । तच्छब्दद्वयं च पूर्वोक्तसंभ्रमार्थम् ॥ ४-६ ॥

५] ति० टी०—अत एव व्योमचरमसंगचारिणम् पर्वतादिष्वपीति भावः । समाहितं सज्जम् । तूण इषुधिः । अष्टसु दिक्ष्वसिभिः सह निबद्धा बन्धुरा रथफलका यस्मिस्तम् । यथाक्रमं यथास्थानमावेशितं शक्तितोमरं यस्मिस्तम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—असंगचारिणं निरालम्बगमनशीलम् अत एव व्योमचरम् समाहितं सन्यक् संस्थापितं सतूणमिषुधिसहितम् अष्टभिरसिभिर्निबद्धा बन्धुरा यस्य यथाक्रममावेशितानि शक्तितोमराणि यस्मिन् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—प्रतिपूर्णवस्तुना युद्धपरिहरवस्तुना । शशिसूर्यवर्चसा तद्रदिमवर्चसा । हेमदामसहितेन वस्तुना विराजमानम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—सहेमदान्ना हेमदामसहितेन शशिसूर्यवर्चसा प्रतिपूर्णवस्तुना युद्धनिखिलसामग्र्या विराजमानं दिवाकराभं रथमास्थितः अमरतुल्यविक्रमः सोऽक्षयकुमारः निर्जगाम । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तोरणस्थितं तौरगाश्रयम् आसीनमुपविष्टम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । स कुमारः तुरङ्गादिस्वनैः खार्दीन् पूरयन् सन् तोरणस्थितं तौरगावलम्बमासीनं कपिमुपागमत् ॥ ७ ॥

गो० टी०—स पूरयन्निति । सः अक्षः । हिः प्रसिद्धौ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—हरीक्षणः सिंहवत्कूरुदृष्टिः । युगान्तकालाग्रिवप्रजाक्षयेऽवस्थितं हारं समासाद्य तमेवैक्षत विस्मितं च तं जातसंभ्रमं च बालोऽयं मां योद्धुमिच्छतीति विस्मयः रावणपुत्रत्वाच्च तत्र जातादरस्तम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । हरीक्षणः सिंहवत्कूरुदृष्टिः सोऽक्षकुमारः प्रजाक्षये कालाग्रिवावस्थितं विस्मितेन कुमाराऽयं मया कथं योद्धुमिच्छतीति विस्मयेन जातः संभ्रम उद्भूतो यस्मिन् तं हनुमन्तमक्षः बहुमानचक्षुष-अतिगर्वदृष्ट्या ऐक्षता ॥ ८ ॥

गो० टी०—स तमिति । हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः । प्रजाक्षये अवस्थितं प्राणिनाञ्च प्रहृतम् विस्मितश्चासौ जातसंभ्रमश्च विस्मितजातसंभ्रमः ॥ ८ ॥

स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रौवणात्मजः । विचारयन्त्रं च बलं महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत	॥ ९ ॥
स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् । समाहितात्मा हनुमन्तमाह्वे प्रचोदयामास शितैः शरैस्त्रिभिः	॥ १० ॥
ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् । अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसं सबाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः	॥ ११ ॥
स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम् । तयोर्वभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः	॥ १२ ॥
ररास भूमिर्न तताप भानुमान्वचौ न वायुः प्रचचाल चाचलः । कपेः कुमारस्य च वीर्यसंयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे	॥ १३ ॥
स तस्य वीरः सुमुखान्पतत्रिणः सुवर्णपङ्कान्सविषानिवोरगान् । समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कपिभूध्न्यताडयत्	॥ १४ ॥
स तैः शरैर्भूमिं समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रैः । नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्स्वराजतादित्य इवांशमालिकः	॥ १५ ॥

९] ति० टी०-अभिवर्धत तेजसाऽभ्यवर्धतेत्यर्थः ॥९॥

रा० टी०-स इति । रावणात्मजः सोऽक्षः कपेर्वेगम् अरिषु पराक्रमं च स्वं बलं पराक्रमं च विचारयन् न्यूनाधिकभावं चिन्तयन् सन् युगक्षये सूर्य इव अभिवर्धत अभ्यवर्धत ॥ ९ ॥

गो० टी०-स तस्येति । विचारयन् निर्धारयन् । विचारयन्निति च पाठः ॥ ९-१२ ॥

१०-११] ति० टी०-स्थिरः स्थितः सः प्रसमीक्ष्य विक्रमं संदर्शनीयपराक्रमम् । संयति रणे दुःखं निवारणं यस्य तं त्रिभिः शरैः प्रचोदयामास युद्धाय प्रेरयामास ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-स इति । विक्रमं हनुमत्कर्तृकराक्षसविध्वंसादि प्रसमीक्ष्य संचिन्त्य जातमन्युः अत एव संयति संग्रामे स्थितः समाहितात्मा एकाग्रचित्तः सोऽक्षः संयति दुर्निवारणं स्थिरं हनुमन्तं त्रिभिः शरैः प्रचोदयामास युद्धाय प्रेरयामास ॥ १० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः बाणप्रक्षेपानन्तरं जितः श्रमः बाणवेगजनितखेदो येन अत एव समुदीर्णं युद्धाय प्रवृद्धं मानसं यस्य अत एव गर्वितं गर्वितत्वेन प्रतीयमानम् अत एव शत्रुपराजयोचितं शत्रुपराजययोग्यं तं हनुमन्तम् अक्षः गर्वितं प्रसमीक्ष्य विज्ञाय अवैक्षत ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-निष्कमुरोभूषणम् । आशुपराक्रमः । तीक्ष्णपौरुष इति यावत् । समागमो युद्धम् । संभ्रमप्रदो भयप्रदः ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । हेमनिष्काङ्गाभ्यां सहितं चारु कुण्डलं यस्य सः आशुपराक्रमः स कुमारः कपिं समाससाद

निष्कमुरोभूषणं तयोः अक्षहनुमनोः अप्रतिमः उपमारहितः समागमो बभूव ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-भूमिर्भूमिस्थप्राणिजातं ररास । वीर्य-प्रवृत्तं संयुगम् । वीक्ष्येति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०-ररासेति । कपेः, कुमारस्य च वीर्यसंयुगम् । अतिवीर्यहेतुकसंग्रामम् अवलोक्येति शेषः, भूप्रभृतिः रासप्रभृतिं न चकार ॥ १३ ॥

गो० टी०-ररासेति । न तताप भाठमान् । स्रयोदयः पूर्वं सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-समाधिलक्ष्यदर्शनम्, संयोगः शरसंधानम्, विमोक्षः संहितस्य त्यागः, तेषां तत्त्ववित् । अताडय-दपातयत् ॥ १४ ॥

रा० टी०-स इति । तस्य बाणस्य समाधिसंयोगविमोक्षः तत्त्ववित् समाधिलक्ष्यदर्शनं संयोगः शरसंधानं विमोक्षः तस्य त्यागः तेषां तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य वेदिता वीरः सोऽक्षकुमार-सुवर्णयुद्धान् स्वर्णमयपुङ्खविशिष्टान् अत एव सुसुखान् उर-गानिव त्रीन् पतत्रिणो बाणान् कपिभूमिं अताडयत् ॥ १४ ॥

गो० टी०-तत इति । समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसंधानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-असृग्दिग्धश्चासौ विवृत्तनेत्रश्च । 'विवृ-त्तलोचनः' इति पाठे अवसरोचितचञ्चुरित्यर्थः नवोदितादित्य-संनिभः । रक्तवर्ण इत्यर्थः । शरांशुमान्स्वमस्तकस्थशररूपांशु-मान् । अंशुमालावृत्सूर्य इव व्यराजत ॥ १५ ॥

ततः पुत्रङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ।
उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥
स मन्दराग्रस्त इवांशुमाली विष्टकूपो बलवीर्यसंवृतः ।
कुमारमर्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥
ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ।
शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥
कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ।
कुमारमर्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्भनतुल्यनिःस्वनः ॥ १९ ॥
स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।
समाससादाप्रतिमं रणे कपि गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥
स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिःस्वनः ।
समुत्सहेनाशु नभः समोरुजन्मुजोरुविक्षेपणयोरदर्शनः ॥ २१ ॥
तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
रथी रथिश्रेष्ठतरैः किरञ्छरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । सममेककालावच्छेदेन मूर्ध्नि निपा-
तितैः शरैः असूक् राधिरं क्षरन् प्रस्त्रावयन् अत एव दिग्धे
असृग्वाप्ते विष्टतलोचने स्वाभाविकविशालनेत्रे यस्य शरांशु-
मान् शररूपकिरणविशिष्टः अत एव नवोदितादित्यनिभः सः
ह्युमान् अंशुमालिकः चन्द्र इव व्यराजत ॥ १६ ॥

गो० टी०-स तैरिति । रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तो नवोदि-
तेति । शराचितत्वे दृष्टान्त आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । पुत्रगाधिप एव मन्त्रिसत्तमो ह्य-
मान् उदयाणि अत्युत्तमानि चित्रायुधानि यस्य चित्राणि कार्मु-
कानि धनुषि यस्य स एव स इति कर्मधारयः तं राजवरात्मज-
मर्षं समीक्ष्य जहर्ष अपूर्यत अवर्धत च ॥ १६ ॥

गो० टी०-तत इति । आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-मन्दराग्रस्थत्वेन मध्यंदिनस्थत्वं
लक्षयते ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । विष्टकूपोः मन्दराग्रस्थोऽंशुमाली
सूर्य इव ह्यमान् अर्षं कुमारं नेत्राग्निमरीचिभिः ददाह इव ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम भूमध्य-
पर्वतः । तदप्ये मध्याह्ने वर्तत इत्यौद्योतिकः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-बाणासनमेव शक्रकार्मुकं यस्य सः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । बाणासनं धनुरेव शक्रकार्मुकं
यस्य शर एव प्रवर्षः अतिवृष्टिर्यस्य स राक्षसाम्बुदः अर्षः

हरीश्वराचले शरान् मुमोच । तत्र दृष्टान्तः अचलोत्तमे वृष्टि
बलाहक इव ॥ १८ ॥

गो० टी०-ततः स बाणासनेति । बाणासनचित्रका-
र्मुकः बाणाः अस्यन्ते शिप्यन्तेऽनेनेति बाणासनः बाणविमो-
क्षकचित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ १८-२२ ॥

१९] ति० टी०-तेजआदि सायकान्ताः प्रवृद्धा यस्याः ॥ १९ ॥

रा० टी०-कपिरिति । रणचण्डविक्रमम् अर्षं कुमारं
संयुगे प्रसमीक्ष्य कपिर्हर्षाच्चिनाद ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-तृणैरावृतं महाकूपं गजपातनार्थक-
तगतम् ॥ २० ॥

रा० टी०-स इति । बालभावात् बालत्वाद्धेतोः वीर्य-
दर्पितः प्रवृद्धः मन्युर्यस्य क्षतजोपमे ईक्षणं यस्य सः अर्षः
रणे अप्रतिमं कपिं तृणैरावृतं कूपमिव समाससादा प्राप ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-घननादनिःस्वनो मेघशब्दसदृशशब्दः ।
समुत्सहेन समुत्साहेन ह्रस्व आर्षः । मुजयोरुर्वीक्षेपणेन
घोरं दर्शनं यस्य सः ॥ २१ ॥

रा० टी०-स इति । तेन कुमारेण प्रसभं निपातितैर्बा-
णैर्घननादनिःस्वनः मुजोरुविक्षेपणेन घोरं दर्शनं यस्य स
मारुतिः समुत्सहेन नभः समुत्सहेन नभस्थानापि समारुजन् ।
सन् नादं चकार । ह्रस्व आर्ष इति भट्टाः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-समभिद्रवद्भ्यद्रवत् ॥ २२ ॥

रा० टी०-तमिति । रथी रथसाहितः रथिश्रेष्ठतरः राक्ष-

स ताञ्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
 शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति भीमविक्रमः ॥ २३ ॥
 तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।
 अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
 ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवैयेण महात्मना नदन् ।
 महाभुजः कर्मविशेषतस्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥
 अवालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महान्महाबलः ।
 न चास्य सर्वाह्वकर्मशांलिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥
 अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।
 असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥
 पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः ।
 पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥

सानां प्रवरः सोऽश्लकुमारः अश्मवृद्धिभिः शैलं पयोधर इव
 उत्पतन्तं तं हृद्यमन्तं शरैः किरन् सन् समभिद्रवत् ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-शरान्विमोक्षयन्व्यर्थोऽकुर्वन् । तदु-
 पायः-शरान्तर इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-स इति । शरान्तरे शराणामन्तरं मध्यं यस्मिन्
 तस्मिन् संयति संग्रामे शरान्तरे शरमध्ये विनिष्पतन्नपि हरिः
 स हृद्यमान् तस्य कुमारस्य तान् शरान् विमोक्षयन् स्वकर्मक-
 र्पशांभावं प्रापयन् सन् वायुसेविते पथि चचार ॥ २३ ॥

रा० टी०-तमिति । आत्तं बाणासनं धृष्ट्येन तं विविधैः
 शरोत्तमैः समास्तृणन्तम् अक्षं स हृद्यमान् बहुमानचक्षुषा
 सत्कारसूचकावलोकनेन अवैक्षत चिन्तां जगाम ॥ २४ ॥

गो० टी०-स तानिति । विमोक्षयन् शरैरे असंयोज-
 यन् । लाघवातिशयेनेति भावः ॥ २३ ॥

गो० टी०-तमिति । आस्तृणन्तम् आच्छादयन्तम् ।
 विविधैः विविधाशैलैः । चिन्तां जगाम कथमेतादृशमेनं व-
 षिष्यामीत्येवम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-एवं शरान्व्यर्थोऽकुर्वतोऽपि भुजान्तरभेद-
 रूपकर्मविशेषतस्त्वज्ञः पराक्रमविशेषेण चिन्तयामास ॥ २५ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-तत इति । शरै-
 र्भिन्नं भुजान्तरं यस्य स कपिः रणे पराक्रमम् अश्लकुमार-
 बलवत्त्वं विचिन्तयामास ॥ २५ ॥

गो० टी०-इदमेवोपपादयति-ततः शरैरित्यादिना २५-२६

२६] ति० टी०-चिन्ताप्रकारः-अवालवदिति । स-
 र्वाह्वकर्मशांलिनः सर्वप्रकाराह्वकर्मशांलिनः । अत्रास्मिन्का-

लेऽस्य प्रमापणे मे मतिर्न जायते । ' प्रमापणे मारुतिरत्र जा-
 यते ' इति पाठे ' अयं जनः ' इतिवत्स्वस्यैव हृद्यमता मारु-
 तिरिति निर्देशः ॥ २६ ॥

रा० टी०-चिन्ताकारमाह-अवालवदिति । बालदि-
 वाकरप्रभः अयं कुमारः अवालवत्कर्म करोति अतः सर्वाह्व-
 कर्मशांलिनः आह्वनिखिलक्रियाविज्ञातुः अस्य प्रमापणे विध्वं-
 सने अत्र अस्मिन्समये मे मतिर्न जायते ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-समाहितोऽवहितः । अतिसहोऽतिर-
 णक्लेशसहः । कर्मगुणोदयादयं गुणोदयोत्कर्षस्य दर्शना-
 द्वेताः पूजित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०-अयमिति । महान् आत्मा प्रयत्नो यस्य सः
 वीर्यतो वीर्येण महान् समाहितः सावधानः संयुगे अतिसहः
 प्रहाराद्यतिसहनशीलः अयमश्वः कर्मगुणोदयात् प्रहारादिक्रि-
 याप्रकाशात् सनागयक्षैर्नागयक्षसहितैर्मुनिभिः पूजितो भवे-
 दिति शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०-अयमिति । अतिसहः अतिसोदा । कर्मगुणो-
 दयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७-२९ ॥

२८] ति० टी०-पराक्रमविषयोत्साहेन विवृद्धं मानसं
 यस्य तादृशः सन्मां समीक्षते, न तु कातयैवेत्यर्थः । प्रमुखो
 वीरमुख्यः ॥ २८ ॥

रा० टी०-पराक्रम इति । पराक्रमोत्साहाभ्यां विवृद्धं
 मानसं यस्य सः अत एव प्रमुख्यः योद्धृणां मुख्यः अग्रतः
 स्थितः कुमारः मां समीक्षते अतः शीघ्रकारिणोऽस्य पराक्रमः
 सुरासुराणामपि मनांसि कम्पयेत् ॥ २८ ॥

न खल्वर्थं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते । प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ।	॥ २९ ॥
चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे तैदानीम् स तस्य तानष्ट वैरान्महाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ।	॥ ३० ॥
जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।	॥ ३१ ॥
सं भयनीडः परिवृत्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ।	॥ ३२ ॥
ततोऽभियोगाद्दक्षिणवीर्यान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् कपिस्ततस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ।	॥ ३३ ॥
समेत्य तं मारुतवेगैर्विक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ।	॥ ३४ ॥
मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः स भयवाहुरूकटीपयोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः ।	॥ ३५ ॥
संभिन्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः	॥ ३६ ॥

२९-३०] ति० टी०-उपेक्षितोऽयं न नाभिभवेत् । अभिभवेदेवेत्यर्थः । स्वकर्मयोगं स्वस्य कर्मणि योगं ज्ञानबल-विशेषावस्थानलक्षणमुपायम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-नेति । यतोऽस्य रणे पराक्रमो विवर्धते अत उपेक्षितोऽयं मां नाभिभवेत् अभिभवेदेवेत्यर्थः अतः अस्य प्रमापणं नाशनं मम रोचते हि यतः वर्धमानोऽग्निः उपेक्षितुं न क्षमः ॥ २९ ॥

रा० टी०-इतीति । इति अनेन प्रकारेण परस्य शत्रोः प्रवेगं परस्य वधाय विध्वंसाय स्वकर्मयोगं च तर्कयन् सन् अस्य वधे मतिं चक्रे अत एव वेगं चकार ॥ ३० ॥

गो० टी०-इति प्रवेगमिति । परस्य शत्रोः प्रवेगम् तर्कयन् आलोचयन् स्वकर्मयोगं विधाय युद्धकर्म च सङ्कल्प्य पूर्वमन्वान् हत्वा ततो रथं भङ्गयामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-विवर्तने नानाविधमण्डलगमने । समाहिताग्निश्रितान्वायुसेविते पथि स्थितः स्थितांश्च ॥ ३१ ॥

रा० टी०-स इति । विवर्तने अनेकविधमण्डलगमने समाहितान् प्राप्तशिक्षानित्यर्थः भारसहान् वरान् तस्य कुमारस्य अष्ट महाहयान् तलप्रहारैः वायुसेविते पथि विद्यमानः कपिः जघान ॥ ३१ ॥

गो० टी०-स तस्येति । विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेऽपि । भारसहान् रथभारसहान् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-नीडं रथविघ्नानस्थानम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तत इति । तस्य हतमतस्तलेनाभिहतः स भयनीडः भयनीडेन सहितः नीडं रथिस्थानं परिवृत्तः कूबरो यस्य हतवाजिः विध्वंसिताश्वः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रिणा उग्रवीमात्सेन निर्जितः पराभूतो महारथः सोऽश्वः भूमौ पपात ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तत इति । तलेनाभिहतः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः हतमता निर्जित इत्यर्थः । प्रभयनीडः प्रभय-रथाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इकारान्तस्वमार्थम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-मरुतामालयं स्वर्गच्छत्पतन्नृषिरिव ॥ ३३ ॥

रा० टी०-स इति । तं भयं रथं परित्यज्य खड्गुत्पतन् सन् सोऽक्षकुमारः तपोऽतिबलात् देहं विहाय मरुतां देवानामालयच्छत्पतन् ऋषिरिव बभूवेति शेषः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-स तमिति । मरुतामालयच्छत्पतन् ऋषिरिव अभवदिति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०-पतत्रीति । गरुडवायुसिद्धसेविते तं समेत्य तं पादयोर्जग्राहेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-कपिरिति । पतत्रिराजानिलसिद्धानां सेवितेऽम्बरे विचरन्तं तमक्षकुमारं क्रमेण समेत्य कपिर्हन्मान् पादयोर्दृढं जग्राह ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-समाविध्य भ्रामयित्वा । गृह्य इव । असंधिल्यपावापार्थं । गृहीत्वैवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

महाकपिभूमितले निपीडय तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ।

महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नैः ॥

सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः

॥ ३७ ॥

निहत्य तं वज्रिसुतोर्षमं रणे कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।

तदैव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये

॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

रावणेन हितमुपदिश्य प्रेषित इन्द्रजिद्वनुमन्तमभिययौ । हनुमता लाघवातिशयाद्वाणानां मोधीकरणे तं ब्रह्मास्त्रेण बद्धा मोचने शक्तमपि रावणदिदृक्षथा तदनुवर्तमानमेनं रावणान्तिकं निनाय ।

ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।

मनः समाधाय सं देवकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषः

॥ १ ॥

त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ।

सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंजितास्त्रः

॥ २ ॥

स्वदस्त्रबलमासाद्य संसुराः समरुद्रणाः । न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । वानरोत्तमः कपिः स हन्मान्तमक्षं गृह्य गृहीत्वा सहस्रशोऽनेकवारं समाविध्य भ्रामयित्वा वेगा-
न्महीतले मुमोच । तत्र दृष्टान्तः महोरगमण्डजेश्वरो गरुड
इव ॥ ३९ ॥

रा० टी०—स इति । वायुसूतेन इतः अत एव भग्ना
बाह्यादयो यस्य निर्मथितानि अस्थिलोचनानि यस्य भिन्नाः
सन्धयो यस्य प्रविकीर्णानि बन्धनानि यस्य राक्षसः क्षितौ
अपतदिति शेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—स तमिति । गृह्य इत्यत्र गुणाभाव आर्षः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—स भग्नेति । प्रविकीर्णबन्धनः प्रविकीर्णकक्षपा-
दिबन्धनः । प्रभिन्नसंधिरिति संधिवन्धनमङ्गुलौकतत्वात् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—चक्रचरैर्ज्योतिश्चक्रचरैर्ग्रहादिभिः समेत्य
समागतैर्जातविस्मयैर्निरीक्षित इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—वज्रिसुतोर्षमं जयन्ततुल्यम् । कृतक्षणः
पुनर्युद्धे कृतोत्साहः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—महाकपिरिति । तमक्षं भूमितले निपीड्य
रक्षोधिपतेः महद्भयं चकार । अर्थं पृथक्—महर्षिभिरिति ।
कुमारे इतः सति जातविस्मयैः महर्षिप्रभृतिभिः कपिः स हन्-
मान् निरीक्षितो बभूवेति शेषः । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—महर्षिभिरिति । चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः
नभश्चक्रचरैर्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

१] ति० टी०—मनः समाधाय पुत्रनाशस्त्रिमपि चेतो
धीरतयाऽप्रकाशितभयं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥

रा० टी०—अक्षकुमारविवातानन्तरकालिकं दृष्टान्तमाह-
तत इत्यादिभिः । हनूमता अक्षे कुमारे निहते सति
रक्षोधिपतिः स रावणः मनः समाधाय स्थिरीकृत्य शोकं विञ्च-
क्येत्यर्थः देवकल्पमिन्द्रजितं समादिदेश आज्ञापयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—ततस्त्वित्यादि । मनः समाधाय चैर्यं कृत्वे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पितामहाराधनेन संजितास्त्रः प्राप्तव-
न्नास्त्रोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्ज्ञापनप्रकारमाह—त्वमित्यादिभिः । पि-
तामहाराधनेन संचितानि अस्त्राणि येन अत एव अस्त्रवित्
निखिलास्त्रविज्ञाता अत एव शस्त्रभृतां मध्ये वरिष्ठः श्रेष्ठः अत
एव सुरासुराणां विरुद्धसुरादीनां शोकदाता अत एव सेन्द्रेषु
इन्द्रसहितेषु सुरेषु दृष्टं प्रसिद्धं कर्म यस्य स त्वमसीति शेषः २ ॥

गो० टी०—त्वमिति । अस्त्रवित् ब्रह्मास्त्रवित् । संजितास्त्रः
संचितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सुरेश्वरसमाश्रिता अपि रणे स्थातुं न
शेकुः ॥ ३ ॥

१ महाव्रतैरिति गो. पाठः । २ उमप्रभमिति गो. पाठः । ३ तमेवेति गो. पाठः । ४ स इति गो. पाठः । ५ तद्रेन्द्रेति गो. पाठः । ६ सरोप-
मिति गो. पाठः । ७ विदामिति गो. पाठः । ८ त्वेति गो. पाठः । ९ नासुरा नेति गो. पाठः ।

न कश्चिन्निष्ठु लोकेषु संयुगेन गतश्रमः । भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥
 देशकालप्रधानश्च त्वमेव मत्तिसत्तमः ॥ ४ ॥
 न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ।
 न सोऽस्ति कश्चिन्निष्ठु संग्रहेषु न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ॥ ५ ॥
 ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।
 न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥
 निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः । अपात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रगामिनः ॥ ७ ॥
 बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च । महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥
 न तु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ८ ॥
 इदं च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ।
 त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—त्वदिति । त्वदञ्जबलमासाद्य प्राप्य छरेश्वर-
 समाश्रिता अपि सुरादयः समरे स्थातुं न शक्नुः ॥ ३ ॥

गो० टी०—तवेति । तव अञ्जबलमासाद्य अचराः न
 नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कश्चिन्निष्ठु न गतश्रमो न । सर्वे प्राप्त-
 श्रमा इत्यर्थः । भुजवीर्याभिगुप्तस्तपसाऽभिरक्षितो देशकालप्रधा-
 नश्च मत्या सत्तमः प्रशस्ततरश्च त्वमेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—नेति । त्रिषु लोकेषु संयुगेन तव संग्रामेण
 गतश्रमः गतखेदः कश्चिन्न त्वत्संग्रामं संप्राप्य सर्वः पराजितो
 भवतीत्यर्थः; अतः भुजवीर्याभिगुप्तः स्वभुजबलेन रक्षितः तपसा
 स्वतपोबलेन अभिरक्षितश्च देशकालप्रधानः देशकालयोरभिन्नः
 मत्तिसत्तमः त्वमेवासीति शेषः । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ४ ॥

गो० टी०—न कश्चिदिति । त्रिषु लोकेषु तव संयुगे-
 न गतश्रमः अप्राप्तश्रमः कश्चिन्न । सुप्सुपेति समासः । सर्वे
 प्राप्तश्रमा इत्यर्थः । हरिहयादयोऽपि श्रमं प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । भु-
 जवीर्येति । मत्तिसत्तमः मतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—समरेषु कर्तव्यानां कर्मणां मध्येऽशक्यं
 नास्ति । 'कर्मणा' इत्येव पाठः सांप्रदायिक इति कतकः ।
 मतिपूर्वमन्त्रणे शास्त्रानुरूपबुद्धिपूर्वकर्तव्यराजकार्यविचारे ते-
 ऽकार्यं नास्ति कार्यासाधकविचारे नास्तीत्यर्थः । त्रिषु संग्र-
 हेषु त्रिष्वपि लोकेषु । भोक्तृभिः कर्मणा संगृह्यन्त इति संग्रहा
 लोकास्तेषु । तेऽञ्जबलं सहजं च बलं यो न वेद स कश्चिदपि
 नास्ति । सर्वप्रसिद्धबलद्वयबलवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—नेति । कर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्म ते अशक्यं
 न मतिरूपमन्त्रणे मतिस्वरूपबोधने ते अकार्यम् अकर्तव्यं
 न यथोचितं सर्वं बोधयसीत्यर्थः; अत एव त्रिषु संग्रहेषु लोकेषु
 यस्ते अञ्जबलं पौरुषं च न वेद स नास्ति ॥ ५ ॥

गो० टी०—नेति । समरेषु कर्मणा पुरुषकारेण ते अश-
 क्यं नास्तीत्यर्थः तथा मतिपूर्वमन्त्रणे विवेकपूर्वविचारे अ-
 कार्यम् अज्ञातकार्यम् ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । सं-
 ग्रहेषु संगृह्यन्ते भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः
 लोकाः तेषु त्रिष्वपि यस्तवाञ्जबलं शारीरं बलं च न वेद स
 नास्ति सर्वलोकप्रख्यातशस्त्राञ्जबलसंपन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ममाडरूपं मत्सदृशम् । रणावमर्दे युद्ध-
 संघर्षे । त्वां समासाद्य प्राप्य मे मनो जयविषये निश्चितार्थं
 सच्छ्रमं विषादं न गच्छति । त्वद्बलं स्मृत्वा अस्मितीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ममेति । ते तपोबलादि ममाडरूपं मनुष्यम-
 स्तीति शेषः; अतः रणावमर्दे महासंग्रामे त्वां समासाद्य प्राप्य
 विश्रमानस्य मम मनः निश्चितार्थं निश्चितविजयं सत् श्रमं खंडं
 न गच्छति ॥ ६ ॥

गो० टी०—ममानुरूपमिति । रणावमर्दे रणसंकटे ।
 निश्चितार्थं निश्चितजयरूपार्थं त्वाम् आसाद्य विचिन्त्य मे मनः
 श्रमं न गच्छति विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६-८ ॥

७] ति० टी०—प्रकृतमाह—निहता इति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्कर्तव्यं बोधयितुमाह—निहता इति । किं-
 करादयो निहताः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—हे अरिनिषूदन ! त्वयि मे यः सार उ-
 त्कर्षबुद्धिः स तेषु न त्वेवेत्यन्वयः । यद्वा मे सारः सर्वजगज्जय-
 सामर्थ्यं स त्वय्येव त्वत्साहाय्यनिमित्त एव, न तु तेषु । न
 तु तत्साहाय्यनिमित्तक इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—बलानीति । ते दयितः प्रियः सहोदरोऽश्च सु-
 दितो निहतः । नष्टं तर्हि ममापि वधः स्यादित्यत आह—नेति । मे
 मम संबन्धी यः सारो बलं त्वय्यस्ति सः तेषु निहतेषु नैवाअर्थं
 पृथक् । एतेनातिप्रबलत्वात्तव वधो न भविष्यतीति ध्वनितम् ८ ॥

१ विभागश्च इति गो. पाठः । २ वै न वेद यस्तेऽञ्जबलं बलं च ते इति गो. पाठः । ३ यामिन इति गो. पाठः । ४ ते दयित इति गो. पाठः ।
 ५ इति गो. पाठः । ६ निषूदन इति रा. पाठः । ७ मतिमदिति गो. पाठः । ८ समीक्ष्येति गो. पाठः ।

बलावमर्दैस्त्वयि संनिकृष्टे यथागते शाम्यति शान्तशैलुः ।

तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ

॥ १० ॥

न वीर सेना गणशो च्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ।

न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं न चाग्निक्लपः करणेन हन्तुम्

॥ ११ ॥

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ।

स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व

॥ १२ ॥

रा० टी०—इदमिति । निहतमिदं महद्बलं दृष्ट्वा कपेः प्रभावम् आत्मनः सारं बलं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा स्वबलानुरूपं वेगं कुरुष्व ॥१॥

गो० टी०—न हीति । त्वयि मे यः सारः उत्कर्षप्रत्ययः सः तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥

गो० टी०—इदं हीति । इदं किङ्कराध्यक्षकुमारान्तमारकम् मतिमत् प्रशस्तमतिमुक्तम् । बलं शारीरम् । प्रभावम् अन्तःशक्तिम् । पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—गते युद्धाय निर्गते त्वयि संनिकृष्टे सति बलावमर्दैरेकबलप्रमथनैर्हेतुभिः शान्तशत्रुरूपशान्तबलः शत्रु-र्यथा शाम्यति क्षीणो भवति तथाऽऽत्मबलं परबलं च समीक्ष्या-रभस्व । ' बलावमर्दैः ' इति ' शान्तशत्रुः ' इति च पाठे इति कतकः । ' बलावमर्दैः ' इति ' शान्तशत्रो ' इति च पठित्वा हेडब्रभृतां वरिष्ठ । त्वयि युद्धाय गते संनिकृष्टे हन्तुमत्समीपं प्राप्ते, बलावमर्दैः सेनानाशो यथा शाम्यति न भवति तथाऽऽरभ-स्वेत्यर्थं इति तीर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—बलेति । शान्तशत्रौ त्वयि सन्निकृष्टे युद्ध-समीपे गते प्राप्ते सति बलावमर्दैः मस्तेनाध्वंसतः शाम्यति अतः यथा शाम्यति तथा समारभस्व ॥ १० ॥

गो० टी०—बलेति । शान्तशत्रौ शमितशत्रौ शत्रुशमनस्वभाव इति यावत् । " वा दान्तशान्त— " इत्यादिना निपातनाण्णिलोप इडभावश्च । त्वयि संनिकृष्टे कपेरासत्रे सति यथा बलावमर्दैः सेनाक्षयः शाम्यति तथा आत्मबलम् परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व । बलनाशात्पूर्वमेव शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—अथ तत्र सेनादिपरिग्रहो व्यर्थ इत्याह— न वीरेति । हे वीर ! सेना न प्राद्याः यतस्ता गणशः सङ्घशः रुच्यवन्ति पलायन्ते नश्यन्ति च । तथा विशालसारमतितै-प्यकाटिन्यवत्, अत एव वज्रं तत्तुल्यमायुधजालमादायापि न प्रयोजनं गणशः प्रयुक्तस्य तस्यापि प्रच्यवादेव । गणशो च्यव-न्तीत्यत्रोत्त्वमार्थम् । कुतस्तत्राह—नेति । मरुतोपत्यस्य मारु-तस्य गतेः सामर्थ्यस्य प्रमाणं परिच्छेद एतावद्बलं निग्रहीतुं शक इति परिच्छेदो नास्ति, अतो लोके निखिलमपि बलं त-स्याकिंचित्करमित्यर्थः । किं चाग्निक्लपःऽग्निदुष्योऽसौ करणेन शस्त्रादिरूपेण हन्तुं न शक्यः । ' जयत्यतिबलो रामः ' इत्येत-

दोषणसमये । ' हन्माञ्छुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ' इत्युक्तेरिह रावणस्य मारुतस्येत्युक्तिर्नासमञ्जसा । पराक्रमाति-शयदर्शनादुत्प्रेक्षामात्रेण तु किंचिद्भूतमिति प्रायुक्तम् । केचित्तु गणशोच्यतीति गणशोग्न्यनूमांस्तस्मिन्सेना नावन्ति, ततो न रक्षन्तीत्यर्थं इति वदन्ति, तत्रावतेजायितसमानार्थत्वात्प-ञ्चमीप्राप्तौ सप्तम्यार्थं । तत्रोत्त्ववत् । एवं विशालसारमित्यत्र विश अलसारमिति च्छेदं कुर्वन्ति, अलसारं कुण्ठसारं वज्रं तत्तुल्यमप्यायुधमादाय न विशरणं न प्रविशेति च व्याचक्षते अलतेषांतोः पर्याप्त्यर्थेत्वेन पर्याप्तसारमिति व्याख्यातुं योग्यम् । कुण्ठेत्यर्थस्य ततोऽलाभात् ॥ ११ ॥

गो० टी०—न वीरेति । हे वीर ! गणशोचि गणानां शोच-यितरि शोचतेर्प्यन्तात्किप् एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः एवंभूते हनुमति निमित्ते सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति युगपदनेकविनाशके सेना अप्रयोजिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मागच्छेत्यर्थः । उपायान्तरं प्रतिषेधति—न वज्रमिति । अलसारं हनुम-द्विषये जीर्णसारं वज्रं वज्राह्वयमायुधार्थशेषम् आदाय न विश । तत्समीपमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—न मारुत-स्येति । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य नास्ति । मारुतादप्यति-शयितगतिप्रमाण इत्यर्थः । अतस्तरसा यया कयापि दिशा समागम्य प्रहर्तरि न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः । यदि स-मीपमागमिष्यति तदा सुष्ठ्यादिभिरेव निहन्यत इत्याशङ्क्याह— न चेति । अग्निक्लपो हनुमान् करणेन सुष्ठ्यादिना हन्तुं न शक्यः । अग्निदुष्ये सुष्ठ्यादिप्रहाराप्रवृत्तेरिति भावः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—किं बलावच्छम्भेन गन्तव्यमिति शङ्कायां तत्सविशेषप्रतिशक्ति—तमिति । तं मनुक्तमर्थमेवमेव प्रस-मीक्ष्यैवमेव तत्त्वमिति निश्चित्य, स्वकर्मसाम्यात्स्वेनैव कर्मणः प्रकृतकार्यस्य साम्यारिद्धेः संपादनार्थत्वाच्च समाहितात्मा समाहितचित्तो भूत्वाऽस्य विषये दिव्यं धनुषो वीर्यं दिव्यान्मो-क्षसामर्थ्यं स्मरंश्चिन्वन्व्रज, गत्वा चाक्षतं परकीयप्रहारहीनं यथा भवति तथा शत्रुपराभवकर्मारभस्व ॥ १२ ॥

रा० टी०—तमिति । स्वकर्मसाम्यात् स्वक्रियासादृश्यं संस्मृत्य समाहितात्मा एकाग्रचित्तत्वेन तं स्वविजयरूपम् अर्थं प्रसमीक्ष्य निश्चित्य अस्य स्वकीयस्य धनुषो वीर्यं स्मरन् सन् व्रज अक्षतं परैरविनाशयं कर्म समारभस्व च ॥ ११ ॥

१ मर्दै इति गो. पाठः । २ क्षाम्यतीति गो. पाठः । ३ क्षमाविति गो. रा. पाठः । ४ वरिष्ठ इति रा. पाठः । ५ शोकोऽयं रा. नास्ति । ६ गते-रिति गो. पाठः ।

न खल्वियं मतिश्रेष्ठ यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् । इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १३ ॥
 नानाशास्त्रेषु संग्रामे वैशारद्यमारिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १४ ॥
 ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ।
 चकार भर्तारमैतित्वरेण रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १५ ॥
 ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतकृतोत्साहः सङ्ग्रामं संप्रपद्यत ॥ १६ ॥
 श्रीमान्पद्मविंशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः । निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणिं ॥ १७ ॥
 स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ।
 रथं समायुक्तमसह्यवेगः समारोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १८ ॥
 स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोस्त्रविदां वरः । रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत् ॥ १९ ॥
 स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च । निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २० ॥

गो० टी०—तर्हि कथं कर्तव्यं तत्राह—तमिति । तं पूर्वोक्तमर्थम् एवं सम्पृक्तं प्रसमीक्ष्य विचार्य स्वकर्मसाम्यात्स्वकार्यासिद्धयर्थम् फलस्यापि हेतुत्वात्पञ्चमी साम्यं समत्वम् अन्यनातिरिक्तत्वम् समाहितात्मा एकाग्रचित्तः दिव्यं धनुःसम्बन्धि अस्त्रवीर्यमस्त्रबलम् स्मरन् व्रज । अस्त्रबलं विना स निगृहीतुमशक्यः तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेति भावः ॥१३॥

१३] ति० टी०—हे मतिश्रेष्ठ प्रशस्तबुद्धे ! अहं त्वामतिप्रियं पुत्रमीदृशे संकटे प्रेषयामि इयं प्रेषणा नोचिता खलु, अथापीत्यं मती राजधर्माणामस्माकं तथा क्षत्रस्य क्षत्रियस्य च मतैव शास्त्रतः संमतैव ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । यत्र यया मत्या त्वाम अहं संप्रेषयामि सा इयं मतिः यद्यपि श्रेष्ठा न तथापि राजधर्माणां क्षत्रस्य क्षत्रियस्य इयं मतिर्मता श्रेष्ठेत्यर्थः मतिश्रेष्ठेति भाद्रपाठे तु संबोधनं तत्रोचितेत्यध्याहर्तव्यम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—न खल्विति । अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम् क्षत्रस्य तदनुष्ठानः क्षत्रियस्य च मता उचिता यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्त्रीषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—अथ राज्ञः क्षत्रियस्य च कृत्यमाह—नानेति । नानाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यम् । संप्राप्यमिति शेषः । यस्य रणे विजयः काम्यो भवति तेनोक्तं नानाशास्त्रमवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यद्वा परस्य नानाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तयोद्भावश्चमेव बोद्धव्यम्, बुद्ध्यापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एवाहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्या युद्धमारभ्यमेव, न तु तादृशशत्रोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्तु—‘नानाशास्त्रैः’ इति ‘बोद्धव्यम्’ इति च पठित्वा नानाशास्त्रकरणकस-

ङ्ग्रामे वैशारथ्यं सामर्थ्यं तत्रास्ति, अतस्त्वयाऽवश्यं योद्धव्यमेव, रणे जयश्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते ॥ १४ ॥

रा० टी०—नानेति । रणे विजयः काम्यः त्वया वाञ्छनीयः अतः नानाशास्त्रेषु उक्ते संग्रामे संग्रामप्रकारे वैशारथ्यं नैपुण्यमवश्यमेव बोद्धव्यं त्वया संस्मरणीयम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—नानेति । नानाशास्त्रैः वैशारथ्यं प्रहरणसामर्थ्यम् अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—दक्षसुता देवाः । प्रदक्षिणं चकार । भर्तारं राजानं रावणम् । रणायान्तित्वरेणातित्वरया गन्तुं कृतबुद्धिः १५

रा० टी०—तत इति । पितुः रावणस्य वचनं निशम्य दक्षसुतानां देवानां प्रभाव इव प्रभावो यस्य स मेघनादः रणाय रणं गन्तुं भर्तारं रावणमतिस्त्वरेण प्रदक्षिणं चकार ॥ १४ ॥

गो० टी०—तत इति । दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तम् विष्णुपुराणे—‘मनसा त्वेव भूतानि पूर्व दक्षोऽसृजसन्धा । देवानृषीन्सगन्धर्वाञ्छरगान् पक्षिणस्तथा’ इति ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—स्वगणैरन्वैः सभास्थै राक्षसैः । युद्धे उद्धतश्चासौ कृतोत्साहश्च संप्रपद्यत संप्रापद्यत ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत इति । स्वगणैः प्रतिपूजितः युद्धोद्धताय उद्धतबुद्ध्याय कृतः उत्साहो येन स मेघनादः संग्रामं संप्रपद्यत संप्रापद्यत गन्तुमारभत ॥ १५ ॥

गो० टी०—ततस्तैरिति । ‘युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—पर्वणीति । वर्धमान इति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—श्रीमानिति । राक्षसाधिपतेः सुतः पर्वणिं समुद्र इव निर्जगाम ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८—२०] ति० टी०—पक्षिराजोपमैरन्यान्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः सर्पैः ॥ १८—२० ॥

१ मतिः श्रेष्ठेति गो. रा. पाठः । २ शास्त्रैश्चेति गो. पाठः । ३ अदीनसत्त्व इति गो. पाठः । ४ युद्धोद्धतः इति गो. पाठः । ५ प्रत्यपद्यतेति गो. पाठः । ६ पलाशेति गो. पाठः । ७ पर्वस्विति गो. पाठः ।

इन्द्रजिज्ञासुमादाय शितशल्यांश्च सायकान् । हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २१ ॥
 तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।
 दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २२ ॥
 समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।
 नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २३ ॥
 आयान्तं सरथं दृष्ट्वा पूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः । ननाद च महानादं व्यवर्षत च वेगवान् ॥ २४ ॥
 इन्द्रजित्स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २५ ॥
 ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
 कपिश्च रक्षोऽधिपतेस्तनूजः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २६ ॥
 स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ।
 शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुर्प्रमेयः ॥ २७ ॥

रा० टी०—सेति । पक्षिराजोपमया सहिताः दुत्यः परस्परं समो वेगो वेषां ते एव ते इति कर्मधारयः तैश्चतुर्भिव्यालैः समायुक्तं रथम् इन्द्रकल्पः इन्द्रसदृशः इन्द्रजित् समासरोहः ॥ १८ ॥

रा० टी०—स इति । स इन्द्रजित् यत्र स हन्मान् अभवत् आतिष्ठत तत्र रथेनाभिययौ ॥ १९ ॥

रा० टी०—स इति । स हन्मान् तस्य इन्द्रजितः रथ-निर्घोषं काष्ठकस्य ज्यास्वनं निशम्य श्रुत्वा संप्रहृष्टतरो-भवत् ॥ २० ॥

गो० टी०—स इति । पक्षिराजोपमत्ववेगैः पक्षिराजो-पमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च व्यालैः हिंस्रपशुभिः सिंहैरिति यावत् सिंहाश्च रक्षतां वाहनानि भवन्ति ' सर्पहिंस्रपशु-व्या-लौ ' इत्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०—स तस्येति । ज्यास्वनमित्यत्र ज्या इति छत्रषष्ठीविभक्तिकं पृथक्पदम् काष्ठकस्येत्यत्र स्वनमिति वा अध्याहारः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०—शितशल्यांस्तीक्ष्णाग्रान् ॥ २१ ॥

रा० टी०—इन्द्रजिदिति । चापं शितशल्यान् तीक्ष्णाग्र-भागान् सायकान् आदाय हन्मन्तमभिप्रेक्ष्य जगाम ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—संयति तद्विषये जातहर्षे । दिशश्चेत्यु-त्पातवर्णनम् रौद्रा मृगाः क्रोष्टृप्रभृतयः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तस्मिन्नििति । तस्मिन् इन्द्रजित् संयति संग्रामापं जातहर्षे अत एव रणाय निर्गच्छति सति सर्वा दिशः कलुषा बभूवुः रौद्राः क्रोष्टृदयो मृगाः विनेदुश्च ॥ २२ ॥

गो० टी०—तस्मिंस्तत इति । संयति युद्धे । जात-हर्षे जातोत्साहे ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—चक्रचरा यथाः परमप्रहृष्टा विनेदुरिति छत्रनिमित्तम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—समागता इति । तत्र तस्मिन् समये समा-गताः नागादयः नभः समावृत्य उच्चैर्विनेदुः ॥ २३ ॥

गो० टी०—समागता इति । चक्रचराः संवचा-रिणः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०—इन्द्रध्वजमिन्द्राकारचिह्नवद्धजम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—आयान्तमिति । स हन्मान् इन्द्रध्वजम् इन्द्राकारचिह्नवद्धजविशिष्टं रथं दृष्ट्वा महानादं यथा भवति तथा ननाद व्यवर्षत च ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०—तडिदूर्जितनिःस्वनं तडिन्निभम्-जितस्वनं च ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—इन्द्रजिदिति । दिव्यं रथमाश्रित इन्द्रजित् तडिदूर्जितनिःस्वनं तडिन्निःस्वनसदृशप्रहृष्टनिःस्वनविशिष्टं यथा भवति तथा धनुर्विस्फारयामास ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । समेतौ रणाङ्गणे प्राप्तौ रणनि-र्विशङ्कौ तौ कपिः रक्षोऽधिपतेः तनुजश्च सुरासुरेन्द्राविव बद्ध-वैरौ अभवताम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिरिविति । तडिदूर्जितनिःस्वनम् । अत्र तडिच्छब्देन तत्सङ्घातोऽशनिरुच्यते विद्युत्सङ्घातनिःस्वनमिति पूर्वसुक्तत्वात् अशनिवृद्धनिःस्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—तत इति । सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्य-न्वयः ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—व्यहनत्प्रवृद्धितवान् ॥ २७ ॥

रा० टी०—स इति । प्रहृष्टोऽप्रमेयो हन्मान् संयति संम-तस्य धनुष्मतोऽस्य इन्द्रजितः शरप्रवेगं व्यहनत् व्यहन् अव-ञ्चयदित्यर्थः पितुर्वायोमार्गे चचार च ॥ २७ ॥

गो० टी०—स तस्येति । शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८-३० ॥

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्गवान् ।

मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसर्तैतान्वज्रसमानवेगान्

॥ २८ ॥

ततः स तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ।

विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य द्यौषं पुनरुत्पपात

॥ २९ ॥

शराणामन्तरेष्वाशु वैयावर्तत महाकपिः । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयंलक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३० ॥

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३१ ॥

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतयुद्धमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।

परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ

॥ ३३ ॥

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वामोषेषु च संपतत्सु ।

जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा

॥ ३४ ॥

२८-२९] ति० टी०-सुपत्रिणः कङ्कादिपक्षयुक्तान् सुसर्तैतानविरतान् ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०-तत इति । आयता एव तीक्ष्णशल्याः तीक्ष्ण-पुङ्गवाः तान् सुपत्रिणः शोभनकङ्कपत्रविशिष्टान् सुसन्ततान् अतिदृढानित्यर्थः शरान् वीर इन्द्रजित् सुमोच ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत इति । स हनूमान् तत्स्यन्दनस्य इन्द्र-जिद्रथस्य निःस्वनं मृदङ्गादिः स्वनं च विकृष्यमाणस्य कार्मुकस्य घनुषो घोरं स्वनं च निशम्य श्रुत्वा पुनरुत्पपात ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अभिलक्ष्यस्याभिमतलक्ष्यस्य लक्ष्यसंग्रहम् लक्ष्यत्वेन संग्रहणम् मोक्षयन्मोषीकुर्वन् व्यर्थीकुर्व-विति यावत् शराणामन्तरेषु व्यावर्तत परिवर्तते स्मे-त्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०-शराणामिति । अभिलक्ष्यस्य विचित्रकर्मकर्तृत्वेन सर्वतोः दर्शनीयस्य तस्येन्द्रजितः शराणां लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्राह-कत्वमीक्षणम् त्याजयन् अन्तरेषु वायुपथि मध्येषु व्यवर्तत विविधं पर्यटत् ॥ ३० ॥

गो० टी०-शराणामिति । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्र-सिद्धस्य लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम् लक्ष्यविषयदृष्टिमिति या-वत् मोषयन् वितथयन् ॥ ३१ ॥

३१-३२] ति० टी०-अभिवर्तताभ्यवर्तत ततः शरमो-क्षसमये पुनरुत्पपात ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-शराणामिति । पुनरनन्तरं तस्य शराणाम् अग्रतः अग्रे समभिवर्तत सपभ्यवर्तत कदाचित् तच्छरं वज्र-यित्वा तच्छरेण सह धावन् धावन् ततोऽग्रे निर्गच्छतीत्यर्थः पुनः हस्तौ प्रसार्य उत्पपात ऊर्ध्वमगच्छत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०-शराणामग्रत इति । समभिवर्तत समभ्य-वर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-ताविति । तौ हनुमदिन्द्रजितौ स्वभूतमनो-ग्राहि निखिलप्राणिहृदयापकर्षकं युद्धं चक्रतुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तावुभाविति । मनोग्राहि मनभाकर्षकम् ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०-निर्विषहौ दुःसहवेगौ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-हृदयापकर्षकत्वमेव रङ्गटयत्वाह-हनुमत इति । राक्षसः हनुमतोऽन्तरमवकाशं न वेद हनुमत्कर्तृकशरवज्रनस-मयं नाजानादित्यर्थः तस्येन्द्रजितः अन्तरं शरप्रवाहोपरमा-भावेन शरसंधानसमयं मारुतिर्न वेद अतः देवसमानविक्रमौ तौ परस्परं समेत्य निर्विषहौ असत्तौ बभूवतुः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-हनूमत इति । अन्तरं छिद्रम् ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०-अमोषेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने शरेभ्यः स्वयमेव मुच्यमाने शरैरभियमाने सतीत्यर्थः हन्तेर्गत्यर्थार्कर्मकर्तरि शानच् समाधिसंयोगेन ध्यानकारणेन तत्स्वरूपज्ञानाय समाहितात्मै-काग्रचित्तः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः तेषु अमोषेषु शरेषु संप-तत्सु सत्सु अत एव लक्ष्ये हनुमति विहन्यमाने ताड्यमाने सत्येव नतु प्राणैर्विषुक्ते सतीत्यर्थः महात्मा अति प्रयत्नवान् समाधेः संयोगेन अतिविचारकालप्राप्त्या समाहितः एका-ग्रिकृतः आत्मा मनो येन सः इन्द्रजित् महतीं चिन्तां जगाम हन्तेस्ताडनार्थं कर्तव्यं तु माळाहत इव द्विप इत्यादौ प्रसिद्धं तुशब्द एवायं ॥ ३४ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । अमोषेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति हन्तेर्गत्यर्थार्कर्मकर्तरि लट्प्रशानजादेशः समाधिसं-योगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसंधाने समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः स महात्मा इन्द्रजित् महतीं चिन्तां जगाम ॥ ३५ ॥

ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम्	॥ ३५ ॥
ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः । संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति	॥ ३६ ॥
अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमख्णेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित्	॥ ३७ ॥
तेन बद्धस्ततोऽख्णेण राक्षसेन स वानरः । अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले	॥ ३८ ॥
ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्दिगताल्पवेगः ।	
पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः	॥ ३९ ॥
ततः स्वायंभुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रं चाभिमन्त्रितम् । हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात्	॥ ४० ॥
न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ।	
इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबन्धो मयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः	॥ ४१ ॥
स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।	
विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म	॥ ४२ ॥

३५-३६] ति० टी०-ततो ध्यानानन्तरमवध्योऽयमिति ध्यानेन ज्ञात्वा निग्रहार्थं बन्धनार्थं बन्धनमुद्दिश्य कथं निगच्छेत्कथं निश्चेद्यो भवेदिति मतिं विचारं चकार ॥ ३५॥३६ ॥

रा० टी०-तत इति । राक्षसराजसूनुः कपेरवध्यतां समीक्ष्य निग्रहार्थं तत्कृतोपद्वानिदृश्यार्थं कथं कथञ्चित् निगच्छेत् बन्धनं प्राप्नुयादिति तस्मिन् हरिवीरमुख्ये मतिं निश्चयं चकार ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तत इति । सुमहातेजा इन्द्रजित् हरिप्रवरं प्रति पैतामहमखं संदधे ब्रह्मास्त्रसंयानमकरोत् ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तत इति । अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६॥३७॥

३७-३८] ति० टी०-ब्रह्मास्त्रेणाप्यवध्यतां ज्ञात्वा तदख्णेण तं निजग्राह बन्धनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-अवध्य इति । अयं मारुतिरवध्य इति ज्ञात्वा निश्चित्य इन्द्रजित् मारुतात्मजं निजग्राह ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तेनेति । राक्षसेन अख्णेण करणेन बद्धो वानरः निर्विचेष्टोऽभवत् अत एव महीतले पपात च ॥ ३८ ॥

गो० टी०-अवध्योऽयमिति । निजग्राह बन्धनम् ॥ ३८-४० ३९] ति० टी०-स इत्युपान्वयस्य तदख्णबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धं कृतं बुद्ध्वापि प्रभोर्ब्रह्मणः प्रभावाद्दरानाद्दिगताल्पवेगो विगतोऽप्राप्तोऽप्योऽपि वेगः पीडा येन तादृशः अर्थात्चित्त इति यावत् आत्मनः पितामहाऽनुग्रहं सुहृत्मात्रेण मदख्णनिरोधमुक्तिरित्येवंरूपम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रभो रामस्य प्रभावात् विगतो निवृत्तोऽल्पवेगो यस्मात् महावेग इत्यर्थः तदख्णबन्धं ब्रह्मास्त्रेण बन्धनं बुद्ध्वा आत्मन उपरि पितामहाऽनुग्रहं सुहृत्मात्रेण मदख्णात्ते विनिर्मुक्तिरित्याकारकाऽनुग्रहविशेषं विचिन्तयामास ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रभो रामस्य प्रभावात् विगतो निवृत्तोऽल्पवेगो यस्मात् महावेग इत्यर्थः तदख्णबन्धं ब्रह्मास्त्रेण बन्धनं बुद्ध्वा आत्मन उपरि पितामहाऽनुग्रहं सुहृत्मात्रेण मदख्णात्ते विनिर्मुक्तिरित्याकारकाऽनुग्रहविशेषं विचिन्तयामास ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रभो रामस्य प्रभावात् विगतो निवृत्तोऽल्पवेगो यस्मात् महावेग इत्यर्थः तदख्णबन्धं ब्रह्मास्त्रेण बन्धनं बुद्ध्वा आत्मन उपरि पितामहाऽनुग्रहं सुहृत्मात्रेण मदख्णात्ते विनिर्मुक्तिरित्याकारकाऽनुग्रहविशेषं विचिन्तयामास ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रभो रामस्य प्रभावात् विगतो निवृत्तोऽल्पवेगो यस्मात् महावेग इत्यर्थः तदख्णबन्धं ब्रह्मास्त्रेण बन्धनं बुद्ध्वा आत्मन उपरि पितामहाऽनुग्रहं सुहृत्मात्रेण मदख्णात्ते विनिर्मुक्तिरित्याकारकाऽनुग्रहविशेषं विचिन्तयामास ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-उक्तमेवार्थं स्पष्टयति-तत इति । स्वायंभुवैः स्वयंभूदैवतैरनेकविधैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितं तत्सिद्धं भवति तादृशं ब्रह्मास्त्रं तत्कृतनिरोधं बुद्ध्वा पितामहाऽख्णं वररूपं दानं प्रायुक्तरूपं चिन्तयामास ॥ ४० ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-तत इति । स्वायंभुवैः स्वयंभूदैवतकैः मन्त्रैरभिमन्त्रितं ब्रह्मास्त्रं पितामहात् वरदानं च चिन्तयामास ॥ ४० ॥

गो० टी०-तत इति । ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥

४१] ति० टी०-लोकगुरोः प्रभावान्मे हनूमतोऽप्यास्त्रबन्धस्य विमोक्षणे शक्तिर्नास्तीत्येवं ध्यानेन ज्ञात्वा, एवमनुभूयमानप्रकारेण ममानेन विहित आत्मयोनेरख्णबन्धो मयाऽनुवर्तितव्य एव सुहृत्मात्रं सोढव्य एव ॥ ४१ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-नेति । लोकगुरोर्ब्रह्मणः प्रभावाद् हेतोः अस्य बन्धस्य विमोक्षणे मे शक्तिर्नास्ति इति हेतोः एव विहितोऽख्णबन्धो मयाऽनुवर्तितव्यः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-न म इति । लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरख्णबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०-विमोक्षशक्तिं सुहृत्तानन्तरभाविनीं तां चिन्तयित्वा सुहृत्मात्रं पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४२ ॥

रा० टी०-स इति । स हनूमान् वीर्यादिविमोक्षशक्तिं सुहृत्तानन्तरमख्णविमुक्तिसामर्थ्यं च परिचिन्तयित्वा परिचिन्त्य पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४२ ॥

गो० टी०-स इति । पितामहाऽनुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम् ॥ ४३ ॥

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते । पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४३ ॥
 ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् । राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्ब्रह्मन्तु मां परे ॥ ४४ ॥
 स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।
 परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४५ ॥
 ततस्ते^२ राक्षसा दृष्ट्वा^३ विनिश्चेष्टमारिन्दमम् । बबन्धुः शणवलकैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४६ ॥
 स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिर्गैर्हणं च ।
 कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४७ ॥
 स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४८ ॥
 अथेन्द्रजित्तं द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ।
 विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तामन्येन बद्धोऽप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ४९ ॥

४३] ति० टी०—भयं न जायते । तत्र हेतुः—पिताम-
 हेत्यादि । आदित्यप्रासप्रवृत्तिसमय एव त्रयाद्यग्रहः प्रागुक्तः ॥ ४३ ॥
 १० टी०—अस्त्रेणेति । पितामहादिना रक्षितस्य मम
 अस्त्रेण बद्धस्य बन्धनस्य बन्धनात् भयं न जायते ॥ ४३ ॥
 गो० टी०—अस्त्रेणेति । स्वस्यादित्यप्रासानन्तरं पिता-
 महमहेन्द्राभ्यामानिलेन च रक्षितत्वान्न मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
 ४४] ति० टी०—मे महद्रुणदर्शनमस्तीति शेषः । राक्ष-
 सेन्द्रेण संवाद इति ॥ ४४ ॥
 १० टी०—इदं बन्धनं गुण एवेति बोधयन्नाह—ग्रहण इति ।
 ग्रहणे सति राक्षसेन्द्रेण संवादो भवितेति शेषः अतो ग्रहणे
 महत् गुणदर्शनमस्ति तस्मात् परे राक्षसा मां गृह्णन्तु ॥ ४४ ॥
 गो० टी०—ग्रहण इति । गुणदर्शनः गुणपर्यवसायी ।
 संवादः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४५] ति० टी०—निश्चितार्थः उक्तरित्येति भावः । स-
 मीक्ष्यकारी विचारपूर्वकं कार्यकर्ता । अभिगतैरभिसृत्य गतैः
 परैः प्रसह्य बलाद्गृहीत्वा परिभर्त्स्यमानः सननाद । पीडित
 इवेति भावः ॥ ४५ ॥

१० टी०—स इति । निश्चितोऽर्थो येन सः समीक्ष्यकारी
 विचारपूर्वककरणशीलः विनिवृत्ता अस्त्रमहिम्नोपरता चेष्टा-
 कामव्यापारो यस्य स हन्तमान् अभिगतैः परितो वियमानैः
 परैः राक्षसैः निगृह्य परिभर्त्स्यमानः सन् ननाद स्वजातीय-
 शब्दं चकार ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—शणवलकैस्तज्जन्यरज्जुभिः सहितै रज्जु-
 रूपेण कृतैर्द्रुमचीरैर्द्रुमवलकैः ॥ ४६ ॥

१० टी०—तत इति । राक्षसाः अरिन्दमं हन्तन्तं विनि-
 श्रेष्ठं दृष्ट्वा संहतैः रज्जुत्वेन निर्मितैः शणवलकैः द्रुमचीरैः द्रुमा-
 न्तरवलकैश्च बबन्धुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—ततस्तमिति । शणवलकैः शणत्वग्भिः ।
 संहतैः सज्जितैः द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—कौतूहलान्मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चि-
 तार्थो निश्चितकार्यतत्त्वः सन्स्वस्य तत्संभाषणापेक्षित्वाद्ब्रह्मन्धा-
 दिकं रोचयामास ॥ ४७ ॥

१० टी०—स इति । राक्षसेन्द्रः कौतुकात् हेतोः मां
 द्रष्टुं यदि कदाचिद् व्यवस्येद् निश्चिद्यथा इति हेतोः निश्चितः
 अर्थः रावणसमीपगमनं येन स हन्तमान् प्रसह्य परैः कृतं
 बन्धनम् अभिगर्हणं दुरुक्तिं च रोचयामास ॥ ४७ ॥

गो० टी०—स इति । राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं
 व्यवस्येदिति निश्चितार्थः सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति
 संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

४८] ति० टी०—अस्त्रबन्धमोक्षोऽपि तदैवाजायत इत्या-
 ह—स इति । वल्केन वल्कलेन तज्जन्यरज्जुवैव बद्धः । अ-
 स्त्रेण तु विमुक्तः । कुतस्तत्राह—अस्त्रबन्धो मन्त्रबन्धोऽन्यं बन्धं
 नाशुवर्तते इतरबन्धेन सह न तिष्ठति तस्मिन्सति मन्त्रबन्धो
 नश्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

१० टी०—स इति । स हन्तमान् तेन राक्षसकृतेन
 वल्केन तदुपादानकरज्ज्वा बद्धोऽपि अस्त्रेण विमुक्तः अभव-
 दिति शेषः । तत्र हेतुमाह—अस्त्रबन्धः ब्रह्मास्त्रेण बन्धनम् अन्यं
 बन्धं बन्धनं न अशुवर्तते बन्धनान्तरमवलोक्त्य निवर्तत
 इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—इममर्थमिन्द्रजिदपि ज्ञातवानित्याह—
 अथेति । अस्त्रेण विमुक्तं विचार्य ज्ञात्वान्येन बद्धोऽपि हन्तमा-
 नस्त्रमशुवर्ततेऽस्त्रेण बद्ध इव वर्तत इत्यपि विचार्य चिन्तां जगा-
 भेति संबन्धः । ' नान्येन बन्धे अशुवर्ततेऽस्त्रम् ' इति पाठे
 चिन्तास्वरूपमिदम् । राक्षसैः स्वकृतबन्धनवशात्खेदं जगामे-
 त्यर्थः ॥ ४९ ॥

१० टी०—अथेति । अथ रज्जुबन्धनानन्तरम् इन्द्रजित्
 द्रुमचीरबद्धम् अत एव अस्त्रेण विमुक्तं कपिसत्तमं तं कपिः
 सन् चासौ तमन् रावणसभादर्शनमाकाङ्क्षन् च तं तं हन्त-

१ महान्मे गुणदर्शनः इति गो. पाठः । २ तमिति गो. पाठः । ३ निर्विचेष्टमिति गो. पाठः । ४ निग्रहमिति गो. पाठः । ५ त्विति गो. पाठः ।
 ६ नान्येनेति गो. पाठः ।

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।

पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ५० ॥

अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते । कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ५१ ॥

हन्यमानस्ततः क्रूरैः राक्षसैः कौलमुष्टिभिः । समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५२ ॥

अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ।

व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५३ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५४ ॥

कोऽयं कस्य कुतो वापि किंकार्यं कोऽभ्युपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा संजज्ञिरे कथाः ॥ ५५ ॥

हन्यतां दहतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५६ ॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ।

ददर्श राज्ञः परिचारदृष्टान्गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५७ ॥

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥

राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥

मन्तं विचार्य विनिश्चित्य अन्येन बहोऽयम् अन्नमनुवर्तते
अथ इति हेतोः चिन्तां जगाम अत एव न पौनरुक्त्यम्
यदि तु पूर्वं पठितस्य तमित्यस्य अमृतमित्यर्थः तदा कपि-
सत्तममित्येव छेदः 'तश्चौरामृतमुच्छेषु' इति कोशः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—अथेन्द्रजित्त्विति । अन्येन क्षणवल्कलादिना
बद्धः अन्नं नानुवर्तते । नास्त्रेण बद्ध इव वर्तते इत्यर्थः । अहो
इति । मन्त्रगतिः ब्रह्माक्षमन्त्रपद्धतिः न विमृष्टा न पर्यालो-
चित्येत्यर्थः बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्माक्षस्वभावम-
नालोच्य क्षणबन्धादिकं राक्षसैः कृतमिति भावः । अस्त्रे विहिते
ब्रह्माक्षे प्रतिहते अन्यदन्नं न प्रवर्तते न प्रभवतीत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्माक्षं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह—पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते ।
प्रयुक्तं ब्रह्माक्षं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्वे इत्यनन्तरमितिकरणं
बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेषु संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

५०] ति० टी०—चिन्तामाह—अहो इति । पाठान्तरे
चिन्तान्तरामिदम् । मया कृतं महत्कर्म निरर्थं कृतं राक्षसैः,
यत्सत्सैर्मन्त्रगतिर्न विमृष्टा न विचारिता । अन्यदन्वे मन्त्रब-
न्धो नश्यतीति न ज्ञातमित्यर्थः । पुनरन्नं तदेव प्रयोज्यं तत्रा-
ह—अस्त्रे ब्रह्माक्षे विहिते पुनरन्यदन्नं तदन्नप्रयोगान्तरं न प्रवर्तते,
अतः सर्वे वयं संशयिताः संशयितजया एव । सुक्तोऽयं सर्वा-
नपि हन्यादिति भावः ॥ ५० ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—अहो इति । यतः राक्षसैः
मन्त्रगतिः मन्त्ररातिः न विमृष्टा विज्ञाता अतः महत् कृतम् अ-
तियत्नेन मया संपादितं कर्म निरर्थं व्यर्थं कृतम् । ननु पुनर्मन्त्र-
प्रयोगं कुर्वित्यत आह—अस्त्रे विहिते दुरहधानेन निहते सति अन्यत्
अन्नं न प्रवर्तते इति हेतोर्वयं सर्वे संशयिताः संशयं प्राप्ताः स्म ॥ ५० ॥

५१-५४] ति० टी०—अन्नविमोक्षं राष्ट्रमोक्षवदपरोक्षतया
ज्ञातवानपि हनुमान् तथा ज्ञापयतीत्याह—अस्त्रेणेति । अवबु-
ध्यते अन्तर्भावितव्यर्थतया नावबोधयति स्म अन्नमोक्षं
न प्रकाशयति स्मेत्यर्थः । तैर्वन्धैर्लौकिकबन्धैः, अत एव कृष्य-
माणत्वादिगुणको राक्षसेन्द्रसमीपं प्राकृष्यत ॥ ५१-५४ ॥

रा० टी०—अस्त्रेणेति । अस्त्रेण सुक्तोऽपि हनुमान्
आत्मानं न अवबुध्यते सुक्तत्वेन न जानाति अत एव रक्षोभिः
कृष्यमाणः सन् बन्धैर्निपीडितोऽस्तीति शेषः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—हन्यमान इति । कालमुष्टिभिः क्रूरैः राक्षसैः
हन्यमानः स हनुमान् राक्षसेन्द्रस्य समीपं प्राकृष्यत ॥ ५२ ॥

रा० टी०—अथेति । अधानन्तरम् हरिप्रवीरं हनुमन्तं
राज्ञे रावणाय व्यदर्शयन् ॥ ५३ ॥

रा० टी०—तमिति । राक्षसाः बद्धं कपिवरं रावणाय
न्यवेदयन् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—अस्त्रेणेति । नावबुध्यत नावबुधतवान् ॥ ५२-५३ ॥
५५] ति० टी०—कस्य सुत इति शेषः । कोऽभ्युपा-
श्रयः कस्याश्रयेणैवं निर्भय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—क इति । अभ्युपाश्रयः अस्य सेव्यः कः इति
राक्षसवीराणां कथाः परस्परसुकृत्यः संजज्ञिरे बभूवुः ॥ ५६ ॥

५६] ति० टी०—यत्र रावणः स्थितस्तत्रत्या राक्षसा एव-
मब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—हन्यतामिति । अपरे राक्षसाः हन्यतामि-
त्यायब्रुवन् ॥ ५६ ॥

५७-५९] ति० टी०—परिचारदृष्टान् दृष्टान्परिचार-
कानित्यर्थः ॥ ५७-५९ ॥

स रोषसंवर्तितताम्रदृष्टिदशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ।

अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत् प्रतिमुख्यमन्त्रीन्

॥ ६० ॥

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्ठः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।

निवेद्यामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि

॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

रावणस्य लक्षणसंपदमैश्वर्यं च विलोक्याश्वर्यवैक्यं प्राप्तो हनुमान्स्यादयं सुरलोकस्यापि श्लाघ्यो यदि बलवताऽश्वरेण न भ्रष्टयेतेत्युत्प्रेक्षते ।

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः । हनूमान्क्रोधताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥

भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता । मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाशुतिम् ॥ २ ॥

वज्रसंयोगसंयुक्तैर्माहार्हमणिविग्रहैः । हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेन प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥

रा० टी०-अतीत्येति । महात्मा स हनुमान् मार्ग-
मतीत्य अतिक्रम्य रक्षोधिपपादश्ले परिचारवृद्धान् वृद्धपरि-
चारकान् महारत्नविभूषितं राज्ञो रावणस्य गृहं च ददर्श ॥ ५७ ॥

रा० टी०-स इति । स प्रसिद्धो रावणः रक्षोभिः इत-
स्ततः कृष्यमाणं कपिसत्तमो ददर्श ॥ ५८ ॥

रा० टी०-राक्षसेति । तपन्तं भास्करमिव राक्षसाधि-
पतिं कपिसत्तमो ददर्श ॥ ५९ ॥

गो० टी०-अतीत्येति । परिचारवृद्धान् अमात्य-
वृद्धान् ॥ ५८-६१ ॥

६०] ति० टी०-वक्ष्यमाणसंक्षेपः-अथेति । मन्त्रीन्
मन्त्रिण इत्यर्थः ॥ ६० ॥

रा० टी०-स इति । रोषेण संवर्तितं ताम्रदृष्टी अरुणनयने
यस्य स दशाननः कपिं हनुमन्तमन्ववेक्ष्य उपविष्टान् संस्थि-
तान् कुलशीलवृद्धान् मुख्यमन्त्रीन् मुख्यमन्त्रिणः तं हनुमन्तं
प्रति समादिशत् प्रष्टुमाज्ञापयत् ॥ ६० ॥

६१] ति० टी०-कार्यं कर्तव्यमर्थस्तत्प्रयोजनं च । समा-
हारद्वन्द्वः अर्थस्य मूलशुक्तप्रयोजनप्रवर्तकम् । उत्तराशयस्तु
दूत्यं कृत्यम्, प्रेरकः सप्रोव इति ॥ ६१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-यथेति । तै रावणाज्ञैर्ष्लेषमन्त्रिभिः कार्यार्थं
कार्यं कर्तव्यम् अर्थः कर्तव्यस्य प्रयोजनं च समाहारद्वन्द्वः
अर्थस्य कार्यप्रवृत्तेर्भूलं कारणं च पृष्ठः स हनुमान् हरीश्वरस्य
सप्रोवस्य सकाशात् समीपात् आगतः दूतोऽहमस्मीति निवेद-
यामास ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

गो० टी०-यथाक्रममिति । कार्यार्थं कर्तव्यार्थम् अर्थस्य
कर्तव्यार्थस्य मूलं निमित्तं प्रेषयितारमित्यर्थः । अनयोर्विपृष्ट
इत्यनेन संबन्धः श्लोकान्त इतिकरणं बोध्यम् । वक्ष्यमाणसंय-
होऽयम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शुद्धारतिलकाख्याने
सुन्दरकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

१-२] ति० टी०-तस्येन्द्रजितः । यत्तु रावणस्येति तन्न,
तेन हनुमति कस्यापि कर्मणोऽकृतत्वादिति कतकः । पुत्रद्वारा
स्वव्रत्यनकर्मणेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-वज्रसंयोगेन तदयदनेन संयुक्तैर्दत्तैर्माह-
र्हमणिविग्रहैर्वहुमूल्यमणिप्रधानस्वरूपैः ॥ ३ ॥

रा० टी०-हनुमतो वृत्तमाह-तत इत्यादिभिः । ततः
तस्मिन् समये तस्य इन्द्रजितः कर्मणा विस्मितः तस्य रावण-
स्य कर्मणा सीतापहरणक्रियया क्रोधताम्राक्षः स हनुमान् रक्षो-
धिपं रावणमवैक्षत कर्मणति तस्येति चाट्टत्योभयान्वयि ॥१॥

रा० टी०-भ्राजमानमिति । महार्हेण बहुमूल्येन काञ्च-
नेन सुवर्णमयेन मुक्ताजालवृत्तेन यथायोग्यं मुक्तासमूहविन्यस्तं-
न विराजता प्रकाशमानेन मुकुटेन वज्रस्य संयोगेन यथोचितं
विन्यासेन संयुक्तैः महार्हमणीनां विग्रहैर्यथोचितं विषटनवि-
शिष्टैर्मनसेव प्रकल्पितैः हैमैः हंमयैः आभरणैर्भ्राजमानश्च
अत एव महाशुतिम् ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-ततः स इत्यादि । कर्मणा तस्य विस्मित-
युद्धार्थं रावणेनागन्तव्यमिति मया यत्नः कृतः । स तु नीतिज्ञ
आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निवर्ष्यामीतिव्रानित्यानयन-
कर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०-भ्राजमानमित्यादि । वज्रसंयोगसंयुक्तैः
वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र भ्राजमानमित्युपपद्यते ॥ २ ॥

महाह्रक्षौमसंवीतरक्तचन्दनरूपितम् । स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥
 विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः । दीप्तवीक्षणमहार्दंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः ॥ ५ ॥
 शिरोभिर्दशभिर्वीरो आजमानं महौजसम् । नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥
 नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्रेण सर्वोत्कार्कमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥
 बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूपितैः । आजमानाङ्गदैर्भीमैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥
 महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते । उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥
 अलङ्कृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः । बालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥
 दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥
 उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदपितम् । कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥
 मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभर्दशिभिः । आश्वास्यमानं संचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥
 अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् । वेष्टितं भेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥
 स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥
 आजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान्राक्षसेश्वरम् । मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥
 अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो वृत्तिः । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥

४] ति० टी०-भक्तिभिः शैवत्रिपुण्ड्रवद्रचनाविशेषैः ॥ ४ ॥

रा० टी०-महाह्रक्षौमिन पट्टवल्गुविशेषण संवीतमाच्छादितं रक्तचन्दनेन रूपितं विविधाभिर्भक्तिभिः सेवनीयकल्प्यादिभिः स्ववृत्तितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०-महाहंति । भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणं नृनाया यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथावृत्तितम् इत्यर्थः । पूर्णचन्द्राभवक्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन वक्रं नायकरत्नम् अभिनोलप्रसुक्तामणिमण्डलम् केयूरं शुभोपरि धार्यमाणामाभरणम् अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणम् । मन्त्रिभिः प्रशस्तमन्त्रैः अतः मन्त्रिवैरित्युपनहक्तिः ॥ ३-१६ ॥

५] ति० टी०-विचित्रमाश्रयभूतैर्दशनच्छदैः प्रलम्बं लम्बदशनच्छदवन्तम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-शिरोभिर्दशभिरिति हनुमतो दर्शनकाले रणे इव भीषणरूपकरणैरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-भीमदर्शनैः रक्ताक्षैरुपनयनैर्विचित्रमाश्रयभूतं दीप्ता प्रकाशिता तीक्ष्णा महार्दंष्ट्रा यस्य दशनच्छदैः ओष्ठैः प्रलम्बं प्रलम्बोद्यन्तमित्यर्थः । समस्तपाठे तु आजमानमित्युत्तराणान्वयः नानाव्यालसमाकीर्णैः अनेककर्मपट्यामैः शिखरैर्मन्दरमिव प्रलम्बदर्शनैर्दशभिः शिरोभिश्च आजमानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-हारेणोपापङ्गितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-नीलाञ्जनचययत् प्रख्या प्रतीतिर्यस्य उगमि राजता हारेण गोभिनमिति शेषः पूर्णचन्द्राभवक्रेण पूर्णचन्द्रमदृशमृग्यं च सत्रालाकं त्रालाकमदिनमम्बुदमिव प्रतीयमानम् ॥ ७ ॥

८-११] ति० टी०-केयुराङ्गदयोगवान्तरविशेष उक्तः ॥ ८-११ ॥

१२] ति० टी०-चतुर्भिः सागरैः पण्डितं तं कृत्स्नं लोकं भूमण्डलमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-मन्त्री बुद्धिसहायः । सचिवः कार्यसहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-वृद्धानि केयुराणि येषु तैः आजमानाः अङ्गदाः येषु तैः चन्दनोत्तमरूपितैः पञ्चशीर्षैरिव प्रतीयमानमिति शेषः, केयुरोऽङ्गदावान्तरभेदः ॥ ८ ॥

रा० टी०-रत्नसंयोगेन चित्रिते स्फाटिके स्फटिकनिर्मिते उत्तमास्तरणैरास्तीर्णे चित्रे आश्रयभूते वरासने सूपविष्टम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-आरात् समीपे समन्ततो विद्यमानाभिः प्रमदाभिः ससुपसेवितम् ॥ १० ॥

रा० टी०-महापार्श्वेन स्थूलपार्श्वता प्रहस्तेन रक्षसा मन्त्रतत्त्वज्ञैः मन्त्रिभिश्च मन्त्रिणा निकुम्भेन चोपोपविष्टं चतुर्भिः रक्षोभिः कृत्स्नं लोकं भुवनं परिवृतं तैर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्मन्त्रिभिः दुर्धरादिभिश्चतुर्भिरुपापविष्टम् सचिवैः मन्त्रिभिः अन्यैर्मन्त्रिभिश्च सुरैः सुरेश्वरमिव आशान्यमानं भेरुशिखरे सतोयं तोयदमिव विष्टितं राक्षसपतिं हनुमान अपश्यत् त्रयोदशानामेकत्रयः ॥ १३-१४ ॥

१५-१७] ति० टी०-रक्षोधिपमवैक्षत, न तु रक्षः कृतपीडामित्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

रा० टी०-स इति । तैः रक्षोभिः संपीड्यमानोऽपि स हनुमान विस्मयं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥

१ संवीतमिति गो. पाठः । २ विद्वैरिति गो. पाठः । ३ दर्शितिति गो. पाठः । ४ वीरमिति गो. पाठः । ५ बालकमिति गो. पाठः । ६ पीनैरिति गो. पाठः । ७ कृत्स्नः परिवृतो लोक इति गो. पाठः । ८ बुद्धिभिरिति गो. पाठः । ९ अन्वस्येति गो. पाठः । १० रक्षोभिर्गिति गो. पाठः । ११ विष्टितमिति गो. पाठः ।

यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः । स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥
 अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककुत्सितैः । सर्वे विभ्यति खल्वस्माच्छोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥
 अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् । इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्कैपिः ॥
 दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

रावणादिष्टः प्रहस्तो हनुमन्तं तत्स्वरूपं पृच्छन्वनभञ्जनराक्षसहननप्रयोजनं पप्रच्छ । स त्वक्षमगणयन्रावणमुद्दिश्यैव वनभञ्जनराक्षसक्षपणयोः त्वदर्शनात्परक्षयोर्हेतुत्वं निदर्शयन्नात्मनो रामदूतत्वं कथयन्स्वस्य ब्रह्मवरात्तद्व्यावृत्त्येवपि भवदर्शानार्थमञ्जानुसरणं कृतमिति कथयति ।

तमुद्दीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् । रौषेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥
 शङ्काहतात्मा दध्यौ स कर्पीन्द्रं तेजसा वृतम् । किमेष भगवान् नदी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २ ॥
 येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा । सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्राणोऽपि वासुरः ॥ ३ ॥

रा० टी०—भ्राजमामिति । भ्राजमानं राक्षसेश्वरं दृष्ट्वा तस्य राक्षसेश्वरस्य तेजसा मोहितः कर्तव्यविषयकविवेकरहितो हन्मान् चिन्तयामास ॥ १६ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—अहो इति । राक्षसराजस्य रूपादिसर्वलक्षणयुक्तता च अहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—अहो इत्यादि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—सर्वसंपत्तिमतोऽप्यधर्मवतो महान्दोष इत्याह—यदीति । बलवानेवंविधसमृद्धोऽप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मो यद्यस्मिन् स्यात्तदाऽयं राक्षसेश्वरः शक्रस्य सुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षिता स्यात् । यद्वा धर्म इत्यर्शआयजन्तम् अयं बलवान् राक्षसेश्वरो यद्यधर्मवान् स्यात्तदा शक्रस्येत्यादि प्राग्वत् । अधर्महतत्वात्तु स्वप्रजानामपि नाशक एवेति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०—यदीति । अयं राक्षसेश्वरः यदि अधर्मः धर्मविरोधी न स्यात् तर्हि सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥

गो० टी०—यदीति । अयं रावणकृतः अधर्मः बलवान् स्यादिति तदायं राक्षसेश्वरः सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—'के न विभ्यति' इति पाठे के नेति पदच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—अस्येति । लोककुत्सितैः सर्वजननिन्दितैः नृशंसैः घातुकैः अत एव क्रूरैः अस्य कर्मभिः सामरदानवाः सर्वे लोकाः अस्मात् रावणाद्विभ्यति ॥ १९ ॥

रा० टी०—अयमिति । क्रुद्धः अयं जगदेकार्णवं कर्तुम्

उत्सहते समर्थो भवति इति बहुविधां चिन्तां राक्षसराजस्य प्रभावं दृष्ट्वाऽपि अकरोत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ

सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—अस्येति । तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधमैण हेतुना ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

१] ति० टी०—आविष्टः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—हनुमदर्शनानन्तरकालिकं रावणदृष्टान्तमाह—तमित्यादिभिः । पिङ्गे अश्रिणी यस्य तं पुरतः स्थितं हन्मन्तम् उद्दीक्ष्य शङ्काहतात्मा शङ्कान्व्याप्तचित्तः स प्रसिद्धो रावणः दध्यौ चिन्तयामास । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १ ॥

गो० टी०—तमुद्दीक्ष्येत्यादि । बाणः महाबलिष्ठतः । अनेन तेनापि किञ्चित् शप्तमिति गम्यते । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १-४ ॥

२] ति० टी०—तेजसा वृतम् । वृष्टेति शेषः । शङ्काहतात्मेत्युक्तां शङ्कामेवाह—नन्दी वानरमुख एष प्रमथगणाधिपः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—शप्तः मन्मुखसदृशशङ्खलैस्त्व नाशो भविष्यतीति शपः । बलिष्ठतो बाणो वा महेश्वरभक्तत्वान्निन्दना प्रेषित इति शङ्का ॥ ३ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—किमित्यादिभिः । पुरा कैलासगमनसमये मया प्रहसिते वानरमुखसदृशशङ्खल्वत्त्वेन प्रहासं प्रापिते सति येनाहं शप्तः सन् शङ्खसदृशशङ्खलैः त्वद्विनाशो भ-

स राजा रोषताभ्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥
 दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् । वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ॥ ५ ॥
 मत्पुरीमप्रधृष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥
 यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
 यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च । चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥
 विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा । नहि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥
 तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ११ ॥
 अथ वा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये । एवमुक्तो हरिवरैस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥
 अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च । धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥

वितेत्युक्तोऽस्मि स भगवान् एष नन्दी वानरमूर्तिः सन् किमि-
 हागतः स प्रसिद्धो बाणोऽसुरो वानरमूर्तिः सन् इहागतो वा ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कालयुक्तं कालोचितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । राजा स रावणः मन्त्रिसत्तमं प्रहस्तं
 विपुलं गम्भीरम् अर्थवत् प्रयोजनविशिष्टम् इदमुवाच ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कुतः आगत इति शेषः । किं वा
 कारणम् को वास्य प्रेषक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—दुरात्मेत्यादिभिः । कुतः
 कस्मादागत इति शेषः । अस्यागमनस्य कारणं प्रयोजनं किं,
 वनभङ्गे राक्षसानां तर्जने च अस्य कोऽर्थः प्रयोजनम् इत्येष
 दुरात्मा पृच्छ्यताम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—दुरात्मा पृच्छ्यतामिति । अस्य विवरणं
 कृत इत्यादि । कुतः कस्मादेशादागतः, किं वास्य कारणम्,
 अस्य कः प्रेरकः । मत्पुरीं प्रतीति शेषः । आयोधने युद्धे ।
 किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥ ५-७ ॥

६-७] ति० टी०—मत्पुरीम् उद्दिश्येति शेषः । आयो-
 धने किंकरादिभिर्युद्धे । यद्वा मत्पुरीगमने मत्पुरीप्राप्ता-
 वित्यर्थः । आर्षः षष्ठ्यभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—मदिति । मत्पुरीं प्रतीति शेषः । गमने आग-
 मने किं प्रायोजनम् आयोधने युद्धे वा ते किं कार्यम् इत्येष
 दुर्मतिः पृच्छ्यताम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—रावणस्येति । रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रह-
 स्तोऽब्रवीत् । तदाकारमाह—हे कपे ! ते भद्रं कल्याणम् अतो
 भीभीतिर्न कार्या अतः समाश्वसिहि ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—मोक्ष्यसे बन्धनादिति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—समाश्वसनप्रयोजनमाह—यदीत्यादिभिः ।
 यदि तु स्वमिन्द्रेण प्रेषितः तर्हि तत्त्वं यथार्थमाख्याहि । तत्त्व-
 कथने फलमाह—त्वं मोक्ष्यसे अस्माभिर्बन्धनादिति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदि तावत्त्वमिन्द्रेणेत्यादि । यदि वैश्रवण-
 स्येत्यादिः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमाख्याहीति पूर्वप
 संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—चारुरूपं चाराणां प्रच्छन्नवेषत्वाच्छ-
 कृतवानररूपम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—यदीति । यदि वैश्रवणाद्यन्यतमस्य दूतः अत
 एव प्रेषितस्त्वं नोऽस्माकं पुरीं प्रविष्टः अथ वा अथापि यन्नि-
 मित्तः यदर्थं ते प्रवेशः तच्च तर्हि तत्त्वतः कथयस्व अनृतं वद-
 तस्तव जीवितं जीवनं दुर्लभम् । ननु सामान्यवानर एवाहमित्यत
 आह—वानरं सामान्यवानरसंबन्धि ते तेजो न अद्भुतं तेजो-
 ऽस्तीत्यर्थः, ते रूपमात्रं तु वानरम् । सार्धश्लोकत्रयमे-
 कान्वयि ॥ ९-११ ॥

१०-११] ति० टी०—कुत एवं चिन्ता तत्राह—नहीति ।
 वानरमितीदमर्थार्णन्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—न हीत्यादि । अथवेति । यन्निमित्तं कृत्वा
 ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वैण संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अथ वेति । अथ चेत्यर्थः । यन्नि-
 मित्तो यत्प्रयोजनस्तत्कथयस्वेति संबन्धः । एवमुक्तः प्रहस्तेनेति
 शेषः । रक्षोगणेश्वरं प्रहस्तमलक्ष्मीकृत्य रावणमेव तथाकृत्वाऽब्र-
 वीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तः हरिवरो हनुमान् अब्र-
 वीत् । तद्वचनाकारमाह—शक्रादन्यतमस्य दूतोऽहं नास्मि ।
 अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥

गो० टी०—एवमुक्त इत्यादि । रक्षोगणेश्वरमित्यनेन
 प्रधरं प्रहस्तं पृष्ठतः कृतवानिति गम्यते । एषा वानरता
 राक्षसेन्द्रस्य तवेति शेषः । प्रतिशुद्धाः प्रतिप्रहताः । ममापीति
 तवेत्यर्थः ॥ १२-१६ ॥

१३] ति० टी०—वरुणस्य वा दूत इति शेषः । धनदेन
 विष्णुना च न मे सख्यम्, अतस्ताभ्यां चोदितो नास्मि ॥ १३ ॥

जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः । दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया ॥ १४ ॥
 वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् । ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥
 रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे । अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥
 पितामहादेवै वरो ममापि हि समागतः । राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥
 विमुक्तोऽप्यैहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः । केनचिद्दामकार्येण आगतोऽस्मि तवान्तिकम् ॥ १८ ॥
 दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः । श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रा० टी०—धनदेनेति । धनदेन कुबेरेण विष्णुना च मे सख्यं नास्ति अत एव धनदेन विष्णुना च न प्रचोदितोऽस्मि तयोरपि दूतो नास्मीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—एषा वानराकृतिर्मम जातिरेव जन्मकृतैव, अतो वानर एवाहमिहागतः । वानरस्यात्रागमने किं प्रयोजनं तत्राह—दर्शन इति । राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शने दर्शननिमित्तमिहागत इत्यर्थः । तदिदं तव दर्शनं दुर्लभं प्रकारान्तरेणाशक्यलाभमिति ज्ञात्वा तव दर्शनार्थं वनं विनाशितम् । अयं दर्शनोपायो भवत्येवेत्याह—ततः वनभङ्गाद्धेतोरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—जातिरिति । एषा वानरत्वरूपैव मम जातिः अत एव वानर एवाहं यस्येदं दर्शनं मया दुर्लभं तस्य राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शनार्थमिहागतः अत एव राक्षसराजस्य दर्शनार्थं वनं विनाशितम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः वनविध्वंसानन्तरं युद्धकाङ्क्षिणः प्राप्ताः राक्षसा मया देहस्य स्वशरीरस्य रक्षणार्थं रणे प्रतियुद्धाः प्रतिभटतया स्थिता युद्धाय प्रवर्तिताः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—इदानीं युद्धप्रयोजनमाह—रक्षणार्थमिति । प्रतियुद्धा मया प्रतिभटतया स्थित्वा कृतयुद्धाः, नन्वेवं भावि बन्धावपर्यालोच्य कथं युद्धं कृतं तत्राह—अस्त्रेति । अस्त्रैर्ब्रह्मास्त्रान्तैः, पाशैर्मपाशान्तैः । एवं चेतरेषाशक्यापि दूरापास्तैत्युक्तम् । देवासुरैर्मिलितैरपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—अस्त्रेति । अस्त्रैः पाशैश्च बद्धुं सुदुर्तादनन्तरं बन्धनं प्रापयितुं देवासुरैरप्यहं न शक्यः एष वरः पितामहात् मम मया समागतः प्राप्तः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—कृतस्तवैवं बलं तत्राह—पितामहादिति । तदनुग्रहादित्यर्थः । ममापि न तु केवलं तवैवेत्यर्थः । एष वर इति । बलविशेषरूप इत्यर्थः । तर्हि कथं बन्धनसुपगतं तत्राह—राजानमिति । अस्त्रं ब्रह्मास्त्रमनुवर्तितं निवृत्तमप्यनुवर्तितमिव ॥ १७ ॥

रा० टी०—ननु बन्धनशक्यभावे कथं बन्धनं प्राप्तोऽस्मीत्यत आह—राजानमिति । राजानं रावणं द्रष्टुकामेन मया अस्त्रमनुवर्तितं बन्धनं प्राप्तमित्यर्थः, अत एव अस्त्रेण विमुक्तोऽप्यहं राक्षसैः अभिवेदितः त्वत्समीपे प्रापितः ॥ १७ ॥

गो० टी०—तर्हि कथं बद्धोऽस्मीत्याशङ्क्याह—राजानमिति । पीडितः बद्धः सन् । अस्त्रेण विमुक्तः । हिंस्रदोऽवधारणे । ब्रह्मास्त्रस्य साधनान्तरासहत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तदेवाह—विमुक्त इति । विमुक्तोऽपि सास्त्र इवाभिवेदित आनीय तव ज्ञापितः एवं पीडामनुभूय मम दर्शने किं प्रयोजनं तत्राह—केनचिदिति । 'रामकार्येण' इति पाठः पाङ्कः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—रामस्य तव च कः संबन्धस्तत्राह—दूत इति । ननु रामदूतेनापि सीतान्वेषणमेव कार्यम् एवं प्रयासेन मदर्शने किं फलं तत्राह—श्रूयतामिति । वचनं संदेशवचनम् । तत्कथनार्थमयं प्रयास इति भावः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाक्षिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रा० टी०—ननु मदर्शने तव किं प्रयोजनमित्यत आह—केनचिदिति । राघवस्याहं दूतः इति विशय संस्पृश्य केनचित् रामकार्येण हेतुना तवान्तिकमागतोऽस्मि अतो मम वचनं श्रूयताम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥

गो० टी०—अस्तु सर्वमेतन्मदर्शनार्थं मदर्शनं वा किमर्थं तत्राह—केनचिदिति ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

प्रति रामवनागमनमारभ्य स्वीयसीतादर्शनान्तं सकलवृत्तं निवेद्य राममहिमानमनुवर्णयंस्तस्मै सीतायाः प्रत्यर्पणानर्प-
भनाशकारणत्वेनोत्कीर्तयति ।

महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः । वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥
संदेशादिहै प्राप्तस्तवान्तिके । राक्षसेशै हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः । धर्मार्थसंहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥
थो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पितेव बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥
महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः । पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥
ह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया । रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥
जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता । वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः । ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण चै संगतः ॥ ८ ॥

०-अथ सुग्रीवसंदेशकथनव्याजेन सामदण्डा-
श्रयाय न्यायादसारी न वेति जिज्ञासति—
॥

वर्णं प्रति ह्युमदुक्तिप्रक्रमते-तमिति ।
णं समीक्ष्य अर्थवत् सप्रयोजनं वाक्यं हरि-
त्वा ॥ १ ॥

तं समीक्ष्येत्यादि । समीक्षणोक्तिक्रियाभेदा-
१ ॥

०-भ्राता हरीश इति स्नेहप्रकाशिका लो-
ब्रवीत् अप्राक्षीदित्यर्थः ॥ २ ॥

तद्वचनकारमाह-अहमित्यादिभिः । उ-
तवन्तिके अहं प्राप्तः । संदेशमेवाह-हे रा-
हितोपदेशकर्तृत्वेन भ्रातृसदृशः हरीशः सुग्रीवः
२ ॥ २ ॥

अहमिति । अहं रामदत्त एव संदेशस्तु
वः । सुग्रीवसंदेशात्सुग्रीवसंदेशाद्धेतोः संदेश-
'संदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । इह
ता भ्रातृवद्वितकरः अब्रवीत् अप्राक्षीत् ।
न संदिग्धं तथापि दूतोक्तं सर्वं स्वाम्युक्तमेवे-
२ ॥

टी०-क्षमं सुलतपादकम् ॥ ३ ॥

भ्रातुरिति । भ्रातृस्त्व हितस्य सुग्रीवस्य
देश उपदेशो यस्मिन् तत् धर्मार्थसहितम् अत
सुत्र परलोके च क्षमं योग्यं च वाक्यं शृणु ३ ॥

भ्रातुरिति । समादेशं संदेशरूपमिति वाक्य-
अस्मिन्लोके । असुत्र परलोके । क्षमम् अभ्यु-
॥ ४ ॥

४-६] ति० टी-अथ संदेशं वक्तुमुपोद्धातः-राजेति ।
पितेव बन्धुः रक्षक इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

रा० टी०-तद्वाक्यमेवाह-राजेत्यादिभिः । सुरेश्वरसम-
द्युतिः दशरथो नाम राजा अभवदिति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०-ज्येष्ठ इति । धर्म्यं पन्थानमाश्रितः तस्य
दशरथस्य ज्येष्ठः पुत्रः दण्डकावनं प्रविष्टः । श्लोकद्वयमे-
कान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०-धर्म्यं धर्मादनपेतम् " धर्मपथ्यर्थन्यायादन-
पेते " इति यत्प्रत्ययः ॥ ५-७ ॥

७] ति० टी०-अष्टा मृताऽपहता वेति विशिष्य न ज्ञात-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०-तस्येति । विश्रुता सर्वत्र प्रख्याता वैदेहस्य
सुता तस्य रामस्य भार्या जनस्थाने नष्टा हता ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-तां मार्गमाणः स रामो ऋष्यमूकं प्राप्तः
सुग्रीवेण संगतश्च । अनेनैव ज्ञायते नेदं सुग्रीवसंदेशवाक्यम् ।
तदा हि 'मया चैव सहसंगतः' इत्येव वदेत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-मार्गमाण इति । देवीं सीतां मार्गमाणः
रामः ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण संगतः सख्यं प्राप्तश्च ॥ ८ ॥

गो० टी०-स मार्गमाण इति । सुग्रीवेण मयेति शेषः ।
यद्वा लोके वक्तारः स्वात्मानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्याति-
शयात् । यद्वा अत्रात्रवादात्पूर्वं सुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं
तथैव ह्युमान् पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथो-
च्यत इति केचित् प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजन-
परत्वात्संदेशोपयोगितया रामसुग्रीवयोः सख्यादिकं दर्शयति-
राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८-११ ॥

पाठः । २ आलयमिति गो. पाठः । ३ इन्द्रेति गो. पाठः । ४ उपहितमिति गो. पाठः । ५ वने नष्टा सीता पतिमनुव्रतेति गो.
४ः । ६ स मार्गमाण इति गो. पाठः । ७ समागत इति गो. पाठः । ८ अत्रात्मनेपदं युक्तमिति भाति ।

तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ १ ॥
 ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्षक्षणां गणेश्वरः ॥ १० ॥
 त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः । स तेन निहतः संख्ये शरणैकेन वानरः ॥ ११ ॥
 स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसंगरः । हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥
 तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥
 वैनतेयसमाः केचित्केचित्त्रानिलोपमाः । असङ्गतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥
 अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्थौरसः सुतः । सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वैव त्वां दिदृक्षुरिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥
 तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोढुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 नहि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जने बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥

९-१०] ति० टी०-निवेदितुं प्रतिज्ञातमित्युत्कर्षः ॥ १॥ १० ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य रामस्य समीपे सीतायाः परिमार्गणे तेन सुग्रीवेण प्रतिज्ञातं रामेणापि सुग्रीवस्य हरिराज्यं निवेदितुं प्रतिज्ञातम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः प्रतिज्ञाकरणानन्तरं तेन रामेण वालिनं हत्वा हर्षक्षणां गणेश्वरः तयोग्यः सन्निवः राज्ये स्थापितः ॥ १० ॥

११-१५] ति० टी०-त्वया विज्ञातपूर्वो वालीति रावणं प्रति मर्मोक्तिस्तेन रामबलातिशयबोधनम् ॥ ११-१५ ॥

१६] ति० टी०-‘त्वां दिदृक्षुरिहागतः’ इति पाठः । त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणम् । तस्मिन्दृष्टे सर्वलोकदृष्टान्तज्ञः स सीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः । देवात्पङ्कपरि गङ्गापातवत्त्व गृहे भ्रमता मया जानकी दृष्टा ॥ १६ ॥

रा० टी०-त्वयेति । त्वया विज्ञातपूर्वः पौर्वकालिकत्वनिष्ठविज्ञानविषयीभूतः यो वाली सः एकेन शरेण निहतः ॥ ११ ॥

रा० टी०-स इति । सः कृतोपकारः सुग्रीवः सीतामार्गणे व्यग्रः सन् हरीन् संप्रेषयामास ॥ १२ ॥

रा० टी०-तामिति । हरीणां सहस्रादीनि मार्गन्ते ॥ १३ ॥

रा० टी०-वैनतेय इति । तत्र तेषु वानरेषु केचित् वैनतेयसमाः केचित् असङ्गतयः आलम्ब्यरहितगतिविशिष्टाः आकाशगामिन इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०-अहमिति । मारुतस्य औरसः सुख्यः सुतः इहमानामाहं तु सीतायाः कृते सीतार्थं शतयोजनमायतं समुद्रं लङ्घयित्वा तां सीतां दिदृक्षुः सन् इह लङ्कायामागतः अत एव भ्रमता मया ते गृहे जनकात्मजा दृष्टा । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । सत्यसङ्करः सत्यप्रतिज्ञः ‘कुरुते च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्करः’ इत्यमरः ॥ १२ ॥

गो० टी०-तामिति । अधश्चोपरि चाम्बरे पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०-वैनतेयेति । असङ्गतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥

गो० टी०-अहं त्विति । औरसः सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-अतः परं यद्वक्तव्यं मित्रपञ्चस्य तद्बदामीत्याह—तद्भवानिति । दृष्टधर्मार्थो धर्मार्थतत्त्वसाक्षात्कारवान् । तपःकृतपरिग्रहस्तपोबलजातधनधान्यादिपरिग्रहः । यत एतादृशस्त्वम्, अतः परदारोपरोढुं नार्हसि । दृष्टधर्मार्थतत्त्वत्वादेव महाप्राज्ञत्वम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदिति । दृष्टौ साक्षात्कृतौ धर्मार्थो येन सः तपसा कृतः परिग्रहः धनगदिसंग्रहो येन सः अत एव भवान् पूज्यस्त्वं परदारान् उपरोढुं नार्हसि ॥ १७ ॥

गो० टी०-एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसंदेहं वदति—तद्भवानित्यादिना । दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भं विशेषणे ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-नन्वनेन मम का हानिस्तत्राह—नहीति । धर्मविरुद्धत्वादेव बह्वपायेषु बह्वनर्थकारणेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमनया विधीयिकयेत्यत आह—मूलघातिषु । समूलं नष्टस्य कथं प्रतीकारसामर्थ्यमिति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०-नहीति । धर्मात् वेदबोधितकर्मणः विरुद्धेषु अत एव बह्वपायेषु विपुलापायसंपादकेषु अत एव मूलघातिषु कर्मसु भवद्विधाः बुद्धिमन्तो न सज्जन्ते ॥ १८ ॥

गो० टी०-न हीति । धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्म-

कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपावृत्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥
 न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
 तन्निकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च । मन्यस्व नैरशार्दूले जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् । उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥
 लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा । गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥
 नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरपरैरपि । विषसंस्पृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
 तपःसंतापलब्धस्ते सौख्यं धर्मपरिग्रहः । न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥

विरुद्धत्वेऽपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह—बहुपायेष्विति । बहुहानिकरंश्चित्परिहियन्त इत्या-
 शङ्क्याह—मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरंश्चित्परिहियन्त इत्या-
 परदारपहारेषु न सज्जन्ते नोयुक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—मूलघातित्वमेव प्रपञ्चयति—कश्चेति १९

रा० टी०—ननुक्तविरुद्धकर्मजनितपापं प्रायश्चित्तेनापनेता-
 ऽस्तीति—तद्विरुद्धकर्माचरणे का नः क्षतिरित्यत आह—क इति ।
 रामकोपावृत्तिनां रामकोपाधीनानां लक्ष्मणमुक्तानां शराणाम-
 ग्रतः स्थातुं देवासुरेष्वपि कः शक्तः न कोऽपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कश्चेति । रामकोपावृत्तिनां रामकोपावृत्ति-
 रेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—वियेत वियते । व्यलीकमपराधम् ॥ २० ॥

रा० टी०—नेति । राघवस्य व्यलीकमपराधं कृत्वा यः
 सुखमवाप्नुयात् सः त्रिषु लोकेषु कश्चन न वियेत वियते ।
 एतेन प्रायश्चित्तेन देहान्तरभोग्यपापनिवृत्तावपि रामप्रसादनम-
 न्तरा तव कल्याणं नैव भविष्यतीति सूचितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—न चापीति । व्यलीकम् अप्रियम् ' व्यलीकं
 त्वत्प्रियेऽनृते ' इत्यमरः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—तत्तस्मात्त्रिकालहितम्, सीतादानेन पूर्वा-
 पराधनाशान्नाहर्तमानैर्धर्याविरोधाद्वाविशुभहेतुत्वाच्च त्रिकालहित-
 त्वम् । अर्थाव्यायिनीति शास्त्रानुगतम् वाक्यं मयोच्यमा-
 नम् । 'नरशार्दूल' इति पाङ्कः पाठ इति कतकः । पुरुषश्रेष्ठ
 इत्यर्थः । तदेव वाक्यमाह—जानकी प्रतिदीयतामिति ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदिति । नरशार्दूल हे पुरुषश्रेष्ठ ! तत् उक्त-
 हेतोः त्रिकालहितं सर्वकाले हितकारकं धर्म्यं धर्मादनपेतम्
 अर्थाव्यायि अर्थप्रापकं वाक्यं मन्यस्व अत एव जानकी
 प्रदीयताम् । 'नरदेवाय' इति तीर्थपाठः ॥ २१ ॥

गो० टी०—तदिति । तत्तस्मात् अथमावहत्वात् रामाप-
 राधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्तमान-
 कालहितम् । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशकत्वेन तत्परि-
 हारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा प्रतिदीयतामिति
 योग्यम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अत्र सीता नास्तीत्यपहवस्त्वशक्य
 इत्याह—दृष्ट्वा हीति । यतस्त्वदृष्टे मया दृष्टा, अतोऽपलापो-
 ऽशक्य इति भावः । किं च यद्दानरकोटिभिरपि दुर्लभं सीता-
 दर्शनं तन्मया लब्धम्, अतः शेषं शिष्टं यदुत्तरं कर्म सीतानय-
 नरूपं तत्र तत्साधने राघवः स एव निमित्तं कारणम् । मत्कृत्यं
 त्वन्विष्य निवेदनमात्रमिति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०—दृष्टेति । देवी इयं सीता मया दृष्टा अत एव
 दुर्लभं दूतैः दुखेन लभ्यं तत् यशः इह अस्मिन् काले मया लब्धं
 शेषमवशिष्टं यदुत्तरसुत्तरकालकं सीतानयनं तत्र राघव एव
 निमित्तं राघव एव नेष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—जानकीहरणे किं मानं तत्राह—दृष्ट्वा हीति ।
 यत्सीतादर्शनं दुर्लभम् इतरवानरालभ्यं तल्लब्धम् । तर्हि सा
 नीयतामित्यत्राह—उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं
 कर्म सीतानयनं तत्र राघवो निमित्तम् आशङ्कस्यैव मया
 कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—पुना रावणहितमाह—लक्षितेति ।
 पन्नगीमिव स्वनाशिकां यां न जानासि सा मया शोकपरायणा
 लक्षिता । तदीयशोकाग्निनैव पन्नगीविषाग्निनैव त्वन्नगरं दग्धं
 भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—लक्षितेति । गृहे स्थितां
 पन्नगीमिव यां त्वं नाभिजानासि यत्प्रभावं न वेत्सि सा सीता
 मया लक्षिता ॥ २३ ॥

गो० टी०—दृष्ट्वाऽपि मद्दशंवदया सीतया रामः किं करि-
 प्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेयमिति । तथेति वाचामगो-
 चरत्वोक्तिः । नेयं तव वश्या प्रत्युत पन्नगीवं तव प्राणहारि-
 णीति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—ओजसाऽऽहारशक्तिवलेन ॥ २४ ॥

रा० टी०—नेति । अत्यर्थमत्यन्तं विषसंस्पृष्टम् ओजसा
 भुक्तमन्नमिव अमरैरपि इयं सीता जरयितुं शोपयितुमित्यर्थः,
 न शक्या ॥ २४ ॥

गो० टी०—नेयमिति । ओजसा अमरपक्षे प्रतापने
 अन्नपक्षे जाठराग्निना ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—तपःसंतापेन तपःकरणेन यो लब्धो

अवध्यतां तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति । आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्यरं महान् ॥ २६ ॥
 सुग्रीवो न च देवोऽयं नै यक्षो न च राक्षसः । मौनुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥
 तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७ ॥
 न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥

धर्मपरिग्रहो धर्मसाध्यः परिग्रह ऐश्वर्यम्, आत्मप्राणपरिग्रहश्चात्मप्राणानां चिरकालं परिग्रह आयुर्दृष्टिश्च स परदारपरिग्रहरूपपरमाधर्मोपनाशयितुं न न्याय्यः ॥ २६ ॥

१० टी०—तप इति । तपःसंतापेन तपसः करणेन लब्धः यः कर्मपरिग्रहः धर्मसाधकः महैश्वर्यमित्यर्थः, सः यश्च आत्मप्राणपरिग्रहः स्वप्राणस्य परिग्रहः चिरजीवित्वमित्यर्थः स च नाशयितुं विध्वंसयितुं न न्याय्यः । एतेन लीतासमर्पणमन्तरा ते सर्वं विनश्यतीति ध्वनितम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—तपःकृच्छ्रलब्धमिष्टं महजीवनं दृष्या मा नाशयेत्याह—तप इति । तपस्संतापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलम् । तादृशो योऽयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तम् । अव्ययमेतत् । तपःकृच्छ्रलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यजीवनमायुः तत्र विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्यमेव योजना ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—अपि च यां देवाद्यवध्यतां मन्यसे तत्रापि तपोजग्यसङ्कृतमेव कारणम्, अतो धर्महानिर्न कार्येति वदति—अवध्यतामिति । तत्राप्ययं महानयमेव तपोमयधर्मस्कन्ध एव हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

१० टी०—ननु मम वरहेतुकावध्यत्वात्कथं विघात इत्यत आह—अवध्यतामिति । तपोभिः तपोहेतुकवरप्राप्त्या सारादिभिः आत्मनो वध्यतां यां भवान् समनुपश्यति तत्र अयं महान् हेतुः कारणम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—सर्वावध्यस्येह मे कोऽयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति । तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवैर्याम् आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि अयं वक्ष्यमाणः हेतुः भवद्भवहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—किं च देवाद्यवध्यस्यापि प्राणत्राणं दुष्करमित्याह—सुग्रीव इति । यस्माद्भ्रमणवेलायां त्वच्छङ्कितहन्तृभ्योऽन्य एवायं रामश्च अतस्तस्मात्सुग्रीवात्ते प्राणत्राणे सामर्थ्यं नास्तीति भावः ॥ २७ ॥

१० टी०—हेतुमाह—सुग्रीव इति । अयं सुग्रीवः राघवश्च देवादिर्न किं तु सुग्रीवो हरीश्वरः राघवश्च मानुषः नित्यमनुष्यः एतेन आभ्यां तवाभयदानं नास्तीति सूचितं तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं करिष्यसि ॥ २७ ॥

गो० टी०—तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति । न च राक्षस इति पाठः सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । कृष्णभृता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादय इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिध्यत इति भावः । तस्मात्सुग्रीवात् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—ननु तपोबलान्मे सर्वतो जयो भविष्यतीत्यत आह—न त्विति । यः पुमानधर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसंबद्धस्तं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंग्रहवन्तमपि न त्वन्वेति, धर्मफलमिति शेषः । किं तु तदेव फलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति । ननु धर्मबलादधर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह—धर्मश्चेति । उक्तदोऽधर्मोत्तरभावी धर्मोऽधर्मस्य नाशनः । चादुक्तदोऽधर्मो धर्मनाशकः । एवं चास्याधर्मस्य त्वत्कृतसकलधर्मापिन्नयोत्कटत्वादुत्तरकालत्वाच्चायमेव त्वया प्राक्संचितस्य सकलधर्मस्य नाशक इति भावः । केचित्तु ' धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ' इति पाठः । धर्मोपसंहारं धर्मसुपसंहियतेऽनेनेति धर्मफलं सुखं तदधर्मफलसंहितं न संभवत्यधर्मफलेन दुःखेन सहाजुर्भव न भवति, तत्तस्मादेव फलमन्वेति धर्मो धर्मफलं सुखमेवान्वेति, एवमधर्मो दुःखं दुःखरूपं फलमेवान्वेति । अग्रे ' धर्मो नाधर्मनाशनः ' इति पाठः । पूर्वकृतो धर्मोऽधर्मस्येदानीं कृतस्य न नाशनः । चादधर्मोऽपि धर्मनाशनो नेत्यर्थ इति वदन्ति । तत्रार्थसामञ्जस्यं व्युत्पन्नैर्विभाव्यम् ॥ २८ ॥

१० टी०—ननु तपोबलात् मम विध्वंसो नैव भविष्यतीत्यत आह—न त्विति । यः अधर्मफलसंहितः अधर्मसिद्धिप्राप्तः अधर्मकारीत्यर्थः, तं धर्मोपसंहारं धर्मवन्तमपि नान्वेति प्राप्नोति धर्मफलमिति शेषः, किंतु तदधर्मफलमेव अन्वेति । ननु सर्वेषां किञ्चिदधर्मवत्त्वसत्त्वात् धर्मफलप्राप्तिः केषांचिदपि न स्यादित्यत आह—धर्मो विपुलसत्कर्मामुद्धानम् अधर्मनाशनः अल्पाधर्मविध्वंसकः एतेन तवाधर्मस्यैवाधिक्यात् धर्मफलं नैव भविष्यतीति सूचितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—न त्विति । तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंहियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । फलेन धर्मस्योपसंहियमाणत्वात् । क्विवत्वमार्षम् । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कृत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवात्रवर्तते । नन्वधर्मं च विद्यमाने कथं

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवतां नात्र संशयः । फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥
 जनस्थानवधं बुद्ध्वा व्रालिनश्च वधं तथा । रामसुग्रीवसख्यं च बुद्धयस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥
 कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥
 रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसंनिधौ । उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥
 अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥
 यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते ग्रहे । कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥
 तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा । स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥

तत्फलाननुष्ठित्तिस्त्राह—धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तलङ्का-
 निष्ट्यर्थः । विरोधिनि धर्मं जायति कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः
 “धर्मेण पापमपनुदति” इति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न
 स्यात्त्राह—धर्मश्चेति चोऽवधारणे धर्म एवाधर्मनाशनः
 तथा श्रुतेः न त्वधर्मः प्रमाणाभावादिति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—ननु किं मे धर्मो व्यर्थ एव नेत्याह—
 प्राप्तमिति । तावत्प्रथमम् । इतः पूर्वमिति यावत् । अस्य
 परदारहरणरूपस्य । क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ‘अत्युत्कटैः पुण्य-
 पापैः’ इति न्यायादिति भावः ॥ २९ ॥

रा० टी०—ननु मत्तप्तसो वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह—प्राप्त-
 मिति । तावत् इतः पूर्वमेव धर्मफलं प्राप्तम् अतः अस्यापह-
 रणरूपस्य अधर्मस्य फलं क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥

गो० टी०—ननु यदि धर्मः अधर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक
 एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह—प्राप्तमि-
 ति । तावच्छब्दः कात्स्न्यवाची । कृत्वा धर्मफलम् । फलम-
 स्येति । तथा च क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सयस्ते विनाशो
 भविष्यतीति भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मः सी-
 ताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतितरेव । शरस्याशौर्यप्रवृत्त्या
 धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमतावगतमिति मन्तव्यम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अतः स्वहितं चिन्तयेत्याह—जन-
 स्थानंति । सख्यं च बुद्ध्वाऽऽत्मनो हितं बुद्धयस्वेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

रा० टी०—जनस्थानेति । जनस्थानवधादि बुद्ध्वा संसृत्य
 रामसुग्रीवसख्यमेव हितं बुध्यस्व ॥ ३० ॥

गो० टी०—मा भृद्धमापेशा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्या-
 ह—जनस्थानेति । रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य
 गतिः पूर्वशुक्ता ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—नन्वेवं कदुवादिनस्तव को रक्षकः इति
 चेत्त्राह—काममिति । यथेष्टमित्यर्थः । तर्हि कुतस्तन्नाशं
 न करोषीत्यत्राह—तस्य यस्याहं दूतस्तस्य रामस्यैव मत्कर्तृक-
 लङ्कानाशविषयो निश्चयो न । स्वाम्याज्ञां विना तदनुष्ठानमश-
 क्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—काममिति । लङ्कां नाशयितुमहमेव शक्तः ।
 ननु कुतो न नाशयसीत्यत आह—तस्य रामस्य एषः मत्कर्तृ-
 कतादुशलङ्काविध्वंसविषयकः निश्चयो न ॥ ३१ ॥

गो० टी०—काममिति । कामम् अत्यन्तम् अहं ह्यप्री-
 वः । तन्नाशनम् तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३१ ॥
 ३२] ति० टी०—तदीयनिश्चयाभावं स्पष्टयति—रामे-
 णेति । स्वामिना स्वकर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य सेवकेनानु-
 ष्ठानमयुक्तं कर्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—रामेणेति । यैः सीता प्रधर्षिता तेषाममित्राणा-
 नुत्सादनं रामेण प्रतिज्ञातम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—कथमित्यत्राह—रामेणेति । हर्यृक्षगणसन्निधौ
 वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ३३] ति० टी०—उक्तमेवाथ दाढ्याय पुनरप्याह—अप-
 कुर्वन्निति ॥ ३३ ॥

रा० टी०—अपेति । रामस्य अपकुर्वन् पुरन्दरोऽपि सुखं
 न प्राप्नुयात् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—कालरात्री महाप्रलयकर्त्री भगवतः
 शक्तिः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यामिति । यां सीतेत्येव अभिजानासि सा
 कालरात्री राक्षसविध्वंससमयनियामिका इति हेतोः तां सर्व-
 लङ्काविनाशिनीं विद्धि जानीहि ॥ ३४ ॥

गो० टी०—यामिति । कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति
 वदन्ति । ‘समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका’ इत्यमर-
 शेषः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—विग्रहः शरीरम् । स्कन्धावसक्तेन स्क-
 न्धसंबद्धकरणेन । आत्मन्यात्मत्राणे ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तदिति । स्वयं स्कन्धावसक्तेन स्कन्धयोर्ध-
 तेन सीताविग्रहरूपिणा कालपाशेन अलं न धियतामित्यर्थः ।
 तत्र हेतुः—आत्मनि आत्मार्थं क्षेमं चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तदलमिति । कालपाशेन यमपाशेन । अ-
 तः सीतां रामाय देहीति हृदयम् ॥ ३५ ॥

सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् । दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥
 स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् । भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥
 सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम । रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥
 सर्वालोकान्सुसंहृत्य सभूतान्सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥
 देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षक्षोरैंगेषु च । विद्याधरेषु नाँगेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च ॥ ४० ॥
 सिद्धेषु किंनरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः । सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ ४१ ॥
 यो रामं प्रति युध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् । सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीर्दृशम् ॥
 रामस्य राजर्षिहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४२ ॥
 देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ।
 रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा
 इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा स्थैतुं न शक्ता युधि रीघवस्य ॥ ४४ ॥
 स सौष्ट्रवोपेतमदीनवादिनः कपेर्नैशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ।
 दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

३६-३७] ति० टी०-दह्यमानां वर्तमानसमीपे लट् । प्रतोलिका वीथिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०-सीताया इति । दग्धां दग्धप्रायां रामकोपेन प्रदीपिताम् अत एव दह्यमानां पुरीं लङ्कां पश्य ॥ ३६ ॥

गो० टी०-सीताया इति । अट्टः अट्टालः प्रतोलिका वीथिका ॥ ३६ ॥

रा० टी०-स्वानीति । मित्रादीनि विनाशं मा उपानय प्रापय ॥ ३७ ॥

गो० टी०-स्वानीति । मन्त्रीन् मन्त्रिणः इकारान्तत्व-मार्गम् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-विशेषतः निष्कृष्योच्यमानं वचनमित्यर्थः । रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेण राममहिमेतत्त्वं स्वस्य परोक्त-वाक्याद्युवादपूर्वं हितोपदेशाधिकारं नररक्षोतिरिक्तजात्यन्तर-त्वेनापक्षपाततो न्याय्यवक्तृत्वं च सूचितम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०-सत्यमिति । रामदासस्य मम वचनं विशेषतः शृणुष्व ॥ ३८ ॥

गो० टी०-सत्यमिति । रामदासस्येत्यनेन रामसामर्थ्य-परिज्ञानमुक्तम् दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः वानरस्ये-ति माध्यस्थ्यम् ॥ ३८ ॥

३९-४०] ति० टी०-सभूतान्सर्वजार्तीयप्राणिसहि-तान् अनेन जगत्स्थितयुत्पत्तिसंहारकर्तृत्वं बोधितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-सर्वानिति । सुसंहृत्य रुद्रा-दिद्वारा विनाशय स्रष्टुं कर्तुं शक्तः समर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-देवेति । विष्णुः तुल्यपराक्रमो यत्नं तं रामं यः प्रतियुध्येत स नास्ति । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४० ॥ ४१ ॥

गो० टी०-सर्वानिति । लोकान् भूरादीन् सभूतान् पृथिव्यमेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयुक्तान् सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमानजङ्गमयुक्तान् । संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य पुनः कल्पार्थं तथैव “ धाता यथा-पूर्वमकल्पयत् ” इति श्रुत्युक्तरीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाण-माह—महायशा इति । “ न तस्येवं कश्चन तस्य नाम महयशः ” इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथा प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३९-४४ ॥

४१-४२ ति० टी०-सर्वत्र देशे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०-सर्वेति । रामस्य विप्रियं कृत्वा तव जीवितं दुर्लभम् ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-उक्तमेवार्थं दाढ्याय पुनराह—दे-वाश्चेति ॥ ४३ ॥

रा० टी०-देवा इति । देवादयः रामस्य समरे स्थातुं न शक्ताः ॥ ४३ ॥

४४-४५] ति० टी०-रामदृष्टो देवताभिरपि न प्राणमि-त्याह—ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मा स्वयंभूरित्यनेन हिगण्यगर्भः सर्वा-दिरुक्तः, चतुराननस्ततः प्राप्तस्रष्टृत्वाधिकारः त्रिनेत्रस्त्रिपुरा-

१ प्रपीडितामिति गो. पाठः । २ गणेध्विति गो. पाठः । ३ सर्वेषु इति गो. पाठः । ४ उरगोध्विति गो. पाठः । ५ धवमिति गो. पाठः । ६ उत्तम-मिति गो. पाठः । ७ ब्राह्मिमिति गो. पाठः । ८ रामवध्यमिति गो. पाठः ।

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

हनुमतः परुषोक्त्या क्रुद्धो रावणस्तद्वधमाज्ञायति । दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वं दर्शयन्निभीषणस्तं प्रतिषेधति ।

सै तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः । आज्ञापयद्धं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना । निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥

न्तको रूद्रो वेत्यनेन संहाराधिकारं छरनायको महेन्द्रो महेश्वरवानिन्द्रः । उपेन्द्रो विष्णुः पालनाधिकारी एवं त्रिमूर्तिभिरपि रक्षा न सिद्धयति रामस्यैव त्रिमूर्तित्वात् ॥४४॥४५॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—ब्रह्मेति । ब्रह्मादयः स्थातुं न शक्ताः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । अप्रतिमः सादृश्यरहितः स रावणः कर्पवचः निशम्य कोपविष्टतलोचनः सन् महाकपर्पेवं समदिशत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे एकाधिकपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—मा भूवन् शक्ताः सामान्यदेवाः ईश्वराः शक्ताः स्वरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । अत्र विशेषणान्तरापादानं तेषां सामर्थ्यविशेषोत्तनार्थम् । एतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयम् । इन्द्रः परमैश्वर्यान् “ इदि, परमैश्वर्यं ” इत्यस्माद्भातोः “ ऋज्वेन्द्राप्र५ ” इत्यादिना निपातनात्साधुत्वम् । त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः तस्य त्रैलोक्याधिपतित्वेऽपि परनिरसनसामर्थ्याभावादशक्ततेत्यत्राह—महेन्द्र इति वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्याऽपि न शक्तः । यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमिति श्रौत्रनिर्वचनम् । स्वयं चतुरोऽपि सहायसंपत्त्यभावात् शक्त इत्यत्राह—छरनायक इति । स्वतुल्यत्रयलिंशत्कोटिखरगणसहायोऽपि न शक्त इत्यर्थः । मा भूत्स्व इन्द्रः शक्तः सर्वसंहारको रूद्रस्तु शक्तः स्यात्तत्राह—रूद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति रूद्रः “ रोदेणिल्लू च ” इति रप्रत्ययः । कालविशेषे संहारकोऽपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्तः इत्यत्राह—त्रिनेत्र इति । निदिलनयनदहनज्वालाविलोपितमदनोऽपीत्यर्थः । काकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह—त्रिपुरान्तक इति । प्रबलतरमहाहरसंहारकोऽपीत्यर्थः । मा भूत्स्य शक्तिः “ ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय ” इत्युक्तीत्या रूद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तः स्यात् तत्राह—ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा “ बृहेर म नलोपश्च ” इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रूद्रपिता स्वयं कर्मवश्यः कथं शक्नुयात्तत्राह—स्वयंभुरिति । कर्मवश्यत्वेऽपीतरसाधारण्येनादुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वेऽपि सहायसंपत्त्यभावात्कथं त्रायेतेत्यत्राह—चतुरानन इति । युगपदेव सर्वदोषारणसंपादिता-

तिशयोऽपि न शक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेऽपि किं संभूयागताः शक्नुवन्ति तत्राह—न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते । वधमर्हतीति वध्यः दण्डादित्वायः । रामस्य वध्यो रामवध्यः तं त्रातुं न शक्ताः । स्थानविशिग्रहस्य चेत्युचितवधारस्य त्राता कः । युधि युद्धे न शक्ताः किंतु शरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र “ हिरण्यगर्भः समवर्तताये । न सत्र चासीच्छिव एव केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति परदेवतात्वेन प्रसक्तान्त्रिकादधिकत्वमुक्तम् । राम इत्यनेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां हिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशेषपरत्वं व्यञ्जितम् । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराकरणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात्पारिशेष्याद्राम एव विष्णुरिति प्रतिपादितम् । अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठवेति श्लोकः । तस्य तद्वचनमिति श्लोकेस्तु उत्तरसर्गादिः । अत्र सत्पामादाल्लिखितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

१] ति० टी०—स इति ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणं प्रति विभीषणो किं वर्णयितुं प्रसङ्गुत्थापयन्नाह—स इति । तस्य हनुमतः वचनं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छितो रावणः तस्य हनुमतो वधमाज्ञापयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकः सर्गस्य प्रथमः ॥

२] ति० टी०—दौत्यं स्वीयं दूतकर्म यथावन्निवेदितवतो हनुमतोऽवध्यत्वं मत्वा रावणाज्ञप्तं वधं नानुमेने ॥ २ ॥

रा० टी०—वध इति । रावणेन वधे समाज्ञप्ते सति दौत्यं स्वनिष्ठदूतधर्मं निवेदितवतो हनुमतः वधे विभीषणो नानुमेनेऽदुर्मतिं चकार । वध इत्युभान्वयि ॥ २ ॥

गो० टी०—वध इति । दौत्यं दूतकर्म ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् प्यन् तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने वधमित्यनुवर्तनीयम् । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरम् । मन्यत इति मतिः कार्यम् । निवेदितमतौ निवेदिनकार्यांशे यथाग्वादित्वेनावधे हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धिनया रावणादिष्टं वधम् । “ दूतवणिग्भ्यां चैति वक्तव्यम् ” इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः अर्थात्तुगुण्यात्संबन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् । विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥
 निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
 क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ।
 वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥
 रौजन्धर्मविरुद्धं च लोकदृत्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः । परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥
 गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः । ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥
 तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । कौपेन महताऽऽविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥
 न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन । तस्मादिदं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥ ११ ॥

३] ति० टी०-तच्च कार्यं दूतवधरूपम् । कार्यविधावु-
 चितकृत्यसंपादने स्थितः । निश्चितदृढिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तमिति । तं रावणं क्रुद्धमत एव उपस्थितं
 संप्राप्तं कार्यं दूतवधक्रियां च विदित्वा कार्यविधौ यथोचित-
 कृत्यसंपादने स्थितः रावणेन संस्थापितः विभीषणः कार्यं स्व-
 कर्तव्यं चिन्तयामास ॥ ३ ॥

गो० टी०-तमिति । तच्च कार्यं दूतवधरूपकार्यम् । कार्यम्
 अनन्तराद्युद्येयम् । कार्यविधौ कार्यकरणे । स्थितः निश्चिता-
 र्थः । साध्वसाधुविवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-शत्रुजितं च तमग्रजं च ॥ ४ ॥

रा० टी०-निश्चितेति । निश्चितः अर्थो येन सः शत्रु-
 जिद्विभीषणः पूज्यमग्रजम् अत्यर्थमत्यन्तं हितं वाक्यं साम्ना
 सामरूपोपायेन उवाच ॥ ४ ॥

गो० टी०-निश्चितार्थं इति । अपूज्येति छेदः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-प्रतिज्ञां त्यज्य रोषं क्षमस्वत्यन्वयः ।
 परावरज्ञाः सर्वकार्यविषयकोत्कर्षापकर्षज्ञाः सन्तो दूतस्य वधं
 न कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-क्षमस्वेत्यादिभिः । हे रा-
 क्षसेन्द्र ! वसुधाधिपेन्द्राः दूतस्य वधं न कुर्वन्ति इदं मे वाक्यं
 शृणुष्व अत एव रोषं त्यज अत एव क्षमस्व दूतवाक्यं सहस्व ॥ ५ ॥

गो० टी०-क्षमस्वेति । परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेक-
 युक्ताः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-लोकदृत्तेल्लोकव्यवहारस्य प्रमापणं वधः ॥ ६ ॥

रा० टी०-राजक्षिति । हे राजन् ! कपेः प्रमापणं वि-
 घातनं धर्मविरुद्धं वेदोक्ताद्विपरीतम् अत एव लोकदृत्तेः लोका-
 चारात् गर्हितं निन्दितम् अत एव तव असदृशमयोग्यम-
 स्तीति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-राजेति । प्रमापणं मारणम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-कृतज्ञत्वेनापकारिण्येव वधो न्याय्यो न
 तादृशेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

रा० टी०-असदृशत्वस्युपपादयन्नाह-धर्मज्ञ इति । धर्म-
 ज्ञत्वादिविशिष्टस्त्वमेवासीति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०-धर्मज्ञश्चेति । भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी ।
 भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-त्वादृश इति क्षिप्रन्तबहुवचनम् । शास्त्र-
 विपश्चित्त्वं शास्त्रपाण्डित्यसंपादनम् श्रमः केवलं श्रम एव
 व्यर्थप्रयास एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-गृह्यन्ते इति । त्वादृशो विचक्षणा अपि यदि दो-
 षेण कर्त्ता गृह्यन्ते तदा शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रज्ञानं श्रम एव ॥ ८ ॥

गो० टी०-गृह्यन्त इति । शास्त्रविपश्चित्त्वं विविधं पश्य-
 तीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्त्वं शास्त्रविषये विविध-
 ज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०-दूतदण्डो दूते विहितो दण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मात् मदुक्तहेतोः प्रसीद
 चित्तप्रसादं कुरु अत एव युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डः दूते-
 चितक्रिया विधीयताम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-विभीषणेति । रावणः उत्तरं वाक्य-
 मब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०-तस्मादिति । दूतदण्डः दूतयोग्यदण्डः ॥ ९-१० ॥

११] ति० टी०-पापकारिणं राजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नेति । शत्रुसूदन हे विभी-
 षण ! पापानां पापकर्माचरणशीलानां वधे पापं न विद्यते
 तस्मादितोः पापकारिणमिमं वधिष्यामि ॥ ११ ॥

१ ऽऽपूज्येति गो. पाठः । २ मद्वाक्यमिति गो. पाठः । ३ राजधर्मेति गो. पाठः । ४ विपश्चित इति गो. पाठः । ५ रोषेणति गो. पाठः । ६ घन-
 मिति गो. पाठः । ७ चारिणमिति गो. पाठः ।

अधर्ममूलं बहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ।	
उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः	॥ १२ ॥
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व ।	
दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः	॥ १३ ॥
असंशयं क्षत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।	
न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः	॥ १४ ॥
वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः ।	
एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति	॥ १५ ॥
कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।	
भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं नै गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः	॥ १६ ॥
न धर्मवादे न च लोकदृष्टे न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वाऽपि ।	
विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्यत्तमः सर्वसुरासुराणाम्	॥ १७ ॥

१२] ति० टी०—अधर्मस्य मूलमधर्ममूलम् । दोषोऽप-
कीतिरूपः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अधर्मोति । बहुदोषयुक्तम् अत एव अधर्ममू-
लम् अत एव अनार्यजुष्टं क्षुद्रैः सेवितं वचनं रावणोक्तिं नि-
शम्य श्रुत्वा परमार्थतत्त्वं परमार्थस्य निश्चायकं वाक्यं विभी-
षण उवाच ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—समयेषु स्वस्वामिनियोगादुद्यत-
कालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—प्रसीदति । हे लङ्केश्वर !
समयेषु स्वस्वामिनियोगकालेषु दूताः सर्वत्र सर्वदेशेषु न वध्याः
इति सन्तो वदन्ति तन् धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व ॥ १३ ॥

गो० टी०—प्रसीदति । सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वजा-
तिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—नन्वेनेन शत्रुत्वमाचरितमिति नास्मिन् दूत-
त्वमात्रमिति नास्य वधे दोष इत्यत आह—असंशयमिति ।
हि यतः अप्रमेयं बहु अप्रियम् अनेन कृतम् अतोऽयं प्रवृद्धो
महान् शत्रुः तथापि सन्तः दूतवध्यां दूतानां वधं न प्रवदन्ति
अत एव दूतस्य दुष्टत्वे इति शेषः, बहवः दण्डाः दृष्टा शाले-
ष्ववलोकिताः ॥ १४ ॥

गो० टी०—न केवलं दूतोऽयम् अक्षादिवधेन शत्रुश्च तथाच
हन्तव्य इत्याशङ्क्याह—असंशयमिति । दूतवध्यां दूतव-
धम् । श्रियां भावे क्यप् हन्तेर्वधादेश आर्षः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—मौण्ड्यं मुण्डनम् । लक्षणसंनिपातो
दूतयोग्याङ्कनसंभूत इति तीर्थः । वैरूप्यादीनामेकैकं वा ।
तथा लक्षणानां संनिपातः सर्वाद्युद्यतं वेत्यर्थ इत्यन्ये । नोऽस्माकं
श्रुतोऽपि नास्ति दर्शनं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तदण्डाकारमाह—वैरूप्यमिति । अङ्गेषु वैरूप्यं
नासिकाछेदादिना विरूपकरणं कशाभिघातः कशाया तोत्रेण
अभिघातः ताडनं मौण्ड्यं भुक्त्यादिसुण्डनं लक्षणसंनिपातः
ताम्रखण्डदाहादिना ललाटादौ चिह्नकरणम् एतान् दण्डान् दूते
प्रवदन्ति दूतस्य वधस्तु नोऽस्माकं न श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥

गो० टी०—वैरूप्यमिति । लक्षणसंनिपातः दूतयोग्याङ्क-
नसंबन्धः । नः अस्माभिः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—परावरप्रत्ययनिश्चितार्थ उत्कर्षांपकर्ष-
ज्ञानेन निश्चितकार्यः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु क्रोधवशं प्राप्तस्य विवेको न भवतीत्यत आह—
कथमिति । परावरप्रत्ययेन उत्कृष्टापकृष्टज्ञानेन निश्चितः अ-
र्थो येन अत एव धर्मार्थयोर्विनीता निविष्टा बुद्धिर्यस्य सः भव-
द्विधः जनः कोपवशे कथं तिष्ठेत् हि यतः सत्त्ववन्तो जनाः कोपं
न गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०—कथं चेति । धर्मार्थविनीतबुद्धिः धर्मार्थयोः
शिक्षितबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञा-
ननिश्चितार्थः अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम् इदमवमिति
विवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः । नियच्छन्ति निगृह्णन्ति । सत्त्व-
वन्तः व्यवसायवन्तः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—किं च त्वं नोपदेशोऽस्माकमित्याह—
नेति । शास्त्राणां बुद्ध्या निश्चयात्मिकया ग्रहणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—स्वविज्ञापितस्वीकरणायैतत्प्रशंसामाह—नेति ।
धर्मवादादौ तव तुल्यः कश्चिन्न विद्येत विद्यते अतः सर्वसुरासु-
राणां त्वमेवोत्तमोऽसि ॥ १७ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—पराक्रमेति । पराक्रमोत्साहम-
नस्त्रिणां पराक्रमोत्साहविशिष्टमनोविशिष्टानां सुरासुराणामपि

[पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।

त्वयाऽप्रमेयेण सुरेन्द्रसंघा जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नरेन्द्राः ॥

इत्थंविधस्यामारदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ।

कुर्वन्ति वीरा मनसाऽप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता न तु भोः पुरा ते ॥]

न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् । तेष्वयं पात्यतां दण्डो वैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥

साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेष समर्पितः । ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ १९ ॥

अपि चास्मिन्हते नान्यं राजनपश्यामि खेचरम् । [ईह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ।]

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरंजय । भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २० ॥

अस्मिन्विनष्टे नहि भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।

युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतायुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ

॥ २१ ॥

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।

त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम्

॥ २२ ॥

दुर्जयेन अत एव अप्रमेयेण बलवत्त्वादिना इयत्तारहितेन त्वया
सुरेन्द्रसंघाः नरेन्द्राश्च युद्धेषु असकृजिताः ॥ १८ ॥

रा० टी०—इत्थमिति । इत्थंविधस्य तव अलीकमपराधं
पुरा प्राणैर्विमुक्ताः अपहतसर्वस्वा इत्यर्थः वीराः मनसाऽपि न
कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

गो० टी०—न धर्मवादे इति । धर्मवादे धर्मशास्त्रे । लो-
कट्ठे लौकिकाचारे । शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थ
उच्यते । शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—एतदुत्तरम् ‘पराक्रमोत्साहमनस्विनां
च सुरासुराणामपि दुर्जयेन । त्वयाऽप्रमेयेण सुरेन्द्रसंघा जिताश्च
युद्धेष्वसकृन्नरेन्द्राः ॥ इत्थंविधस्यामारदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य
तवाजितस्य कुर्वन्ति वीरा मनसाऽप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता न तु
भोः पुरा ते’ ॥ इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः । न
चाप्यस्य कपेरिति ॥ १८ ॥

रा० टी०—नेति । अस्य कपेर्घाते कंचित् गुणं न पश्यामि
अतः परैरयं कपिः प्रेषितः तेषु अयं प्राणान्तः दण्डः पा-
त्यताम् ॥ २० ॥

गो० टी०—न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न
किंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकत्वेन वधरूपो दण्डः पात्यता-
मित्याह—न चेत्यादि । साधुर्वैति समर्पितः प्रेषितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥

रा० टी०—साधुरिति । परैः रिपुभिः समर्पितः प्रेषितः
अत एव परार्थं ब्रुवन् साधुर्वासाधुर्वा एष दूतः वधं नार्हति २१

२०] ति० टी०—नान्यं पश्यामि । योऽत्रागच्छे-
दित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—अर्पति । अस्मिन् दूते हते सति अन्यं दूतं

खेचरम् आकाशगमनशीलं न पश्यामि तस्मात् अस्य वधे
यत्नो न कार्यः किंतु सेन्द्रेषु देवेषु तद्विध्वंसार्थं यत्नमास्थातुं
भवान् अर्हति । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ २२ ॥

गो० टी०—अस्मिन्हते सति दृत्तान्तं निवेदकाभावाद्गम-
लक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुशयं न त्व्यात् विमुक्तैऽस्मिन्
एतस्मिन्निवेदितदृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो
भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना । इह परं पारम् इह
विद्यमानं महोदधेः परं पारम् इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—नन्वस्मिन्हतेऽन्यस्यानागमने च काम-
मक्षतिविपरीतमिष्टमेवेदं तत्राह—अस्मिन्विनष्टे इति । तौ
राजपुत्रौ । यो योद्धोयोजयेत् न पश्यामि, ननु तदुद्योगा-
भावोऽपि ममेष्ट एव नेत्याह—युद्धप्रियेति संबोधनेन रणपरा-
क्रमविजयकीर्ती त्वष्टे क्रि, ते उभे अप्येतद्विनाशो नश्यत इत्या-
शयः । रावणस्य रजःप्रकृतित्वात्तत्प्रकृत्यस्यसारेण युद्धादित्या-
पारेण प्रलोभनम् तत्प्रीत्यर्थमेव दुर्विनीतावित्यायुक्तिः ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु खेचरदूतरक्षणेन किं साध्यमित्यत आह—
अस्मिन्निति । अस्मिन्दूते विनष्टे सति युद्धप्रियावेव दुर्विनी-
तौ दुष्करशिक्षौ नरराजपुत्रौ युद्धाय य उद्योजयेत् तं दूतमहं
न पश्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—अस्मिन्विनष्ट इति । दीर्घपथावरुद्धौ दूर-
मार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः । एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्सा-
हमनस्विनां चेति श्लोकः । ततो हिताश्चेति श्लोकः । अथ तदे-
कदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः ।
अयमेव पाठक्रमः समीचीनः । अन्येऽप्यत्र सर्गं श्लोकाः कल्पि-
ता दृश्यन्ते ॥ २२—२४ ॥

२२] ति० टी०—इ नैर्ऋतानां मनोनन्दन ! सुरासुराणा-

१ श्लोकद्वयमेतदधिकं रा. पाठे । २ अर्थमेतदधिकं गो. पाठे । ३ दूतामिति गो. पाठः । ४ शंखपथावरुद्धाविति गो. पाठः । ५ युद्धायतिरिति
गो. पाठः । ६ युक्तेति गो. पाठः ।

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।
 मनस्विनः शस्त्रधृतां वरिष्ठाः कौपपशस्ताः सुभृताश्च योधाः ॥ २३ ॥
 तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽर्थं यान्तु ।
 तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २४ ॥
 निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमर्वाक्यनिष्ठम् ।
 जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

रावणाज्ञप्ता निशाचराः पटखण्डैः संवेष्ट्य तैलासेचनपूर्वं प्रज्वलितवालं हनुमन्तमातोयघोषानुनादितलङ्घायां संचारयामासुः । राक्षसीमुखाच्छ्रुतैतद्वृत्तान्ता जानव्यग्निं प्रति सशपथं हनुमददाहं प्रार्थयते । गोपुरमाहूतो हनुमान्त्वररीरकृशीकरणेन वालामिसु-
 न्मुच्य स्वीकृतपृथुशरीरस्तत्रत्यपरिघं प्रगृह्य तद्रक्षिरक्षांसि जघान ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः । देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
 सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्यं तु वधायान्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥

मपि दुर्जयेन त्वया पराक्रमे य उत्साहस्तत्र प्रशस्तमनोवतां
 नैर्ऋतानां मनो युद्धाय प्रवृत्तं निर्नाशयितुं न युक्तम् । नैर्ऋता-
 नामित्यत्र मन इत्यत्र च तन्त्रम् । यद्वा तादृशानां नैर्ऋतानां
 मनोनन्दन ! तादृशेन त्वया युद्धापतिर्युद्धागमो नाशयितुं न
 युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—ननु किं तद्युद्धप्रवृत्त्येतत् आह—पराक्रमेति ।
 हे नन्दन राक्षसाभिरामदातः ! युद्धाय सख्यस्तुक्तमिति शेषः
 नैर्ऋतानां मनः निर्नाशयितुं त्वया न युक्तम् ॥ २४ ॥

२३] ति० टी०—ननु युद्धं कदाचिद्विपरीतमपि संभाव्येत
 तत्राह—हिताश्चेति । समाहिता दानादिभिर्वशीकृताः ।
 सुभृताः सम्यक्पालिताः तादृशभृत्यवतो जय एव भावीति
 भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—हिता इति । महागुणेषु बहुगुणविशिष्टेषु कु-
 लेषु जाताः शूराः नामाश्च सुभृताः अत्यन्तं पोषिताः ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०—तत्तस्मादुपगृह्य आयात्स्विति शेषः । परेषु
 तं प्रभावं भावयितुं प्रकाशयितुम् युक्तमिति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—ननु किं तेनेत्यत आह—तदिति । तत् शरा-
 धिक्याहेतोः केचित्तवादेशकृतः बलस्य सैन्यस्य एकदेशेन सह
 किंचिद्बलं गृहीत्वैत्यर्थः, अथ यान्तु रामसमीपमिति शेषः ।
 गमनप्रयोजनमाह—परेषु शत्रुषु ते प्रभावं भावयितुं बोधयितुं
 मूढौ प्रियाविद्योगदुःखे अस्वस्म्यचिन्तौ तौ रामलक्ष्मणौ उपगृह्य
 आयात्स्विति शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०—तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । एकदेशेनेति
 सह योगे तृतीया । बलस्य सैन्यस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

२५] ति० टी०—उत्तमवाक्यनिष्ठं तत्प्रतिपाद्यमर्थतत्त्वं
 जग्राह ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—निशाचराणामिति । राक्षसराजेषु मुख्यः
 निशाचराणामधिपो रावणः विभीषणस्येष्टसुत्तमवाक्यं बुद्ध्या
 अन्तःकरणदृष्ट्या जग्राह ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५२ ॥

१] ति० टी०—तस्य विभीषणस्य ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणवचनस्वीकारानन्तरकालिकं रावण-
 वृत्तान्तमाह—तस्येत्यादिभिः । महात्मनो विभीषणस्य वचनं
 श्रुत्वा देशकालहितसुत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि । देशकालहितं देशकालोचित-
 मिति विभीषणवचनविशेषणम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—दूतवध्या दूतवधः । आर्षमिदं साधु ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनकारमाह—सम्यगित्यादिभिः । दूत-
 वध्या विगर्हितेति भवता सम्यगुक्तमतः वधादन्यः अस्य निग्रहः
 दण्डः क्रियताम् ॥ २ ॥

कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥
 ततः पश्यन्त्वैमुं दीनमङ्गवैरूप्यकश्चितम् । सुमित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः समुहज्जनाः ॥ ४ ॥
 आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥
 तस्य तद्रचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकैकशाः । वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६ ॥
 संवेष्टयमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः । शुष्कामिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुंताशनम् ॥ ७ ॥
 तैलेन परिषिच्यथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयत् ॥ ८ ॥
 रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः । [लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः ।]
 स भूयः संगतैः क्रूरैः राक्षसैर्हरिपुंगवैः ॥ ९ ॥

गो० टी०—सम्यगुक्तमिति । दूतवध्या दूतवधः ॥२॥३॥
 ३] ति० टी०—दग्धेन दाहकृतेनोपलक्षितो गच्छतु । स्व-
 स्वामिसमीपमिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु को दण्डः इत्यत आह—कपीनामिति ।
 लाङ्गूलं कपीनां भूषणम् अत एव इष्टं भवति अतः अस्य तत्र
 लाङ्गूलं दीप्यतां दग्धेन लाङ्गूलेन विष्टः सन् गच्छतु ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ततः स्वीयसमीपगमनानन्तरम् । मि-
 मित्राणि समसुखदुःखा, ज्ञातयो भ्रात्रादयः, बान्धवाः संबन्धिनः,
 सहज्जनाः स्निग्धजनाः, तत्सहिता बान्धवा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः पुच्छदाहानन्तरम् अङ्गवैरू-
 प्येण कश्चितं दुःखितमसुं वानरं सहज्जनाः समिवादायः पश्यन्तु
 तत्र मित्राणि तुल्यसुखदुःखवन्तः, ज्ञातयो भ्रात्रादयः, बान्धवाः
 संबन्धिनः, सहज्जनाः स्नेहवन्तः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । समित्रेति । मित्राणि आत्माः
 समसुखदुःखा वा सहाया वा ज्ञातयः भ्रात्रादयः बान्ध-
 वाः संबन्धिनः सहज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अथ रावणः स्वपुरदुर्गमहाबलमहैश्वर्याणि
 परेभ्यः प्रकाशयितुं सर्वपुरपरारवर्तनं दीप्तपुच्छल्याज्ञापयदि-
 त्याह—आज्ञापयदिति । परिणीयतामित्याज्ञापयदिति
 योजना ॥ ५ ॥

रा० टी०—आज्ञापयदादिति । प्रदीप्तेन लाङ्गूलेनोपलक्षितो-
 ऽयं सचत्वरं सर्वं पुरं रक्षोभिः परिणीयतामिति राक्षसेन्द्र आ-
 ज्ञापयत् एतेनैताद्दृशदशनेन हतबान्धवानां राक्षसीनां दुःखशा-
 न्तिर्भविष्यतीति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—आज्ञापयदिति । प्रदीप्तेन लाङ्गूलेन उक्तो
 हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयताम् इत्या-
 ज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—वेष्टन्ते अवेष्टयन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रावणस्य वचनं श्रुत्वा को-

पककशाः अतिकोपवन्तो राक्षसाः तस्य हनूमतां लाङ्गूलं कार्पा-
 सिकैः कार्पासोपादानकैः पटैः वेष्टन्ते अवेष्टन्त ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—शुष्कमिति । आरण्यका यथा शु-
 ष्कमिन्धनमासाद्य हुताशनमुत्पादयन्ति तथा जीर्णपटवेष्टित-
 लाङ्गूलं तैलेन परिषिच्य तत्र तेऽग्निमुत्पादयन्तुत्पादयन्तित्यर्थं
 इति कतकः । ' हुताशनः ' इति पाठे ढडौ दृष्टान्तोऽयम् ।
 उपपादयन्तित्यस्य समयोजयन्तित्यर्थः इत्यन्ये । तान्बद्धा
 नेतृन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—संवेष्टयमान इति । शुष्कमिन्धनमासाद्य
 वनेषु हुताशन इव व्यवर्धत ॥ ७ ॥

रा० टी०—तैलेनेति । ते रावणाज्ञप्ताः राक्षसाः तैलेन
 परिषिच्य तत्र लाङ्गूले अग्निमुत्पादयन् प्रापयन् प्राञ्जालय-
 न्तित्यर्थः । अर्थं पृथक् ॥ ८ ॥

रा० टी०—लाङ्गूलेनेति । भूयः सङ्गतैः राक्षसैः प्रदीपि-
 तेन लाङ्गूलेन रोषामर्षपरीतात्मा हनमान् राक्षसान् अताडयत् ।
 सार्थश्लोके एकान्वयी ॥ ९ ॥

गो० टी०—लाङ्गूलेनेति । अपातयत् लाङ्गूलभ्रामणेन
 अद्रावयदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—संगतैर्मिलितैः राक्षसैः । स भूयो निबद्ध
 इति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—स भूय इत्यादि । न मे शक्ताः न मे पर्या-
 ता इत्यर्थः । मम नियमे न समर्था इति यावत् । यदीति ।
 भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय चरन्तं प्रवर्तमानम् मामिति
 शेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् यदि वदन्ति तावता
 मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति
 भावः । सर्वमामिति । रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । राव-
 णादिवधस्य स्वेनैव कर्तव्यत्वेन रामाभिमतत्वाद्राक्षसानामहमी-
 दुषां बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्य इति भावः । रामस्य
 प्रीत्यर्थमित्यत्र छन्दोभङ्ग आर्षः । लङ्केति । लङ्का रात्रौ

१ इममिति गो. पाठः । २ कश्चिन्ता इति गो. पाठः । ३ वेष्टयन्ति स्मेति गो. पाठः । ४ कार्पासिकैरिति गो. पाठः । ५ हुताशन इति गो. रा.
 पाठः । ६ तन्नाभ्युत्पादयन्ति गो. पाठः । ७ अपातयदिति गो. पाठः । ८ अर्थमेतदधिकं गो. पाठः । ९ एतदाद्यर्थद्वयं व्यत्यस्तं गो. पाठः । १० सत्तम
 इति गो. पाठः ।

सहस्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः । निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥
 कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः । छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥
 यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् । निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥
 सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि । किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहियेऽहमीदृशम् ॥ १३ ॥
 लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति । रात्रौ नहि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥
 अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये । कामं बध्नन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥ १५ ॥
 पीडां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः । ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ॥ १६ ॥

दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् विचरित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः न तूषःकालः प्रातःकालेऽपि तथा व्यवहारोपपत्तेः । काममिति । मनसः श्रम इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ १०-१६ ॥

१०] ति० टी०-अथ बन्धसंहारशक्तावपि स नोचित इत्यचिन्तयदित्यह—कृतवानिति ॥ १० ॥

१० टी०-सहेति । निशाचराः प्रीतिं जग्मुः निबद्धो वीरस्तु तत्कालसदृशीं पुच्छदहनसमयोचितां मतिं कृतवान् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तां मतिमभिनयति—काममिति । निबद्धस्यापि निबद्धवदवस्थितस्यापि मे न शक्ताः । सर्वथा बन्धनादाविति शेषः । तदेव समर्थयति—छित्त्वेति ॥ ११ ॥

१० टी०-तन्मत्याकारमाह—काममिति । निबद्धस्यापि मे समीपे राक्षसाः समर्था न अतः पाशान् राक्षसकृतबन्धनानि छित्त्वा इमान् राक्षसान् पुनर्हन्याम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-तर्हि कृतो न ह्यन्यन्ते तत्राह—यदीति । भर्तुं रामस्य हितार्थाय हितनिमित्तं चरन्तं मां भर्तुं रावणस्य शासनाद्यदि ते मां निबध्नन्ते निबध्नन्तु केवलम्, न तु मे निष्कृतिः कृता, मया कृतस्य प्रतिक्रिया तु न कृता ॥ १२ ॥

१० टी०-यदीति । भर्तृहितार्थाय चरन्तं मां भर्तृशासनात् रावणाज्ञातः यदीमे मां निबध्नन्ते तदाऽपि मे निष्कृतिः मत्कृतकर्मप्रतिक्रिया न कृता ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-यदि तां वधरूपां चिकीर्षेयुस्तदा सर्वान्हिष्याम्येवेत्याह—सर्वेषामिति । यदि पश्यामस्तर्हि क्रियतां शत्रुवधस्तत्राह—रामस्येति । प्रीत्यर्थं सर्वराक्षसवधजप्रीत्यत्रिप्रार्थमीदृशबन्धनादिकम् ॥ १३ ॥

१० टी०-सर्वेषामिति । यद्यपि राक्षसानां युधि अहं पर्याप्तः परिपूर्णः निहन्तुं समर्थ इत्यर्थः, तथाऽपि रामस्य प्रीत्यर्थं किंतु किञ्चिद् ईदृशं कर्म विषहिये ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-फलान्तरार्थमपि सोढव्यमेवेत्याह—लङ्केति । एतौ रावणाज्ञया पुनरेव सकला लङ्का चारयितव्या

चारणेन दर्शयितव्या, अतो विषहिये । ननु दृष्टायाः किं पुनर्दर्शनेन तत्राह—रात्राविति । दुर्गकर्मविधानतो दुर्गस्य दुर्गमत्वस्वरूपकर्मविधानाद्धेतोः दुराग्रे इति शेषः ॥ १४ ॥

१० टी०-ननु सहनेन कथं रामप्रीतिरित्यत आह—लङ्केति । मम लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् इति यतः रात्रौ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गमक्रियया विधानात् हेतोर्न सुदृष्टा ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-निशाक्षये इत्यनेन सीतासंभाषणार्थं कतिपयदिनवासो गम्यते । तथा हि—फाल्गुने रावणेन सीतापहारः आश्विनशुक्लसमाप्तौ हनूमत्प्रेरणया पक्षावधिदानेन वानरान्प्रति दूतप्रेषणम् ततः कार्तिकशुक्लप्रतिपद्यन्वेषणार्थं वानरप्रस्थानम् मार्गशुक्लदशम्यां संपातिदर्शनम् तदा सुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्वस्य वानरैरुक्तिः अग्र एकादश्यां हनूमतो लङ्कागमनम् तदत्रात्रिशेषे सीतादर्शनम् ततो द्वादश्यां दिने स्थित्वा रात्रौ सीतायाः सम्यग्दर्शनम् तदत्रात्रिशेषे तत्र रावणागमनम् तत्र रावणेन 'मासान्द्वादश भासिनि' इति स्वदत्तावधौ मासद्वयवशेषवचनं कतिपयदिनाधिक्यं तु मासत्वानवच्छिन्नत्वेनाल्पान्तरत्वात् विवक्षितम् । ततश्चयोद्दर्श्यां प्रातः सीतया सह कथालापः तद्धिन एवाशोकवनिकाभङ्गादि चतुर्दश्यामक्षान्तवयो लङ्कादाहश्च, पूर्णिमायां वा । पूर्वं वासन्तिकशुक्लाणां पुष्पितत्वोक्तिस्तु तद्वर्षे क्षयमासेनोपपादिता उत्पातेन च लक्ष्मणस्य सुग्रीवनिक्तेः प्रेषणसमये रामेण मासचतुष्टयरूपकृतावधेरपगमोक्तिस्तु प्रागुपपादितरहस्येति दिक् । पुच्छस्योद्दीपनेन चेत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १५ ॥

१० टी०-अवश्यमिति । निशाक्षये लङ्काऽवश्यं मया द्रष्टव्या अतः कामं मां बध्नन्तु पुच्छस्योद्दीपनेन पीडां कुर्वन्तु च । तत्र हेतुः-मे मनसः श्रमः खेदो नास्ति । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-मनसः श्रमो मनःखेदो न मेऽस्तीति चिन्तयामासेत्यन्वयः । तत एवम् । तस्य चिन्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१० टी०-तत इति । संवृतः आच्छादितः आकारो येन तं महाकर्षिं राक्षसाः परिगृह्य ययुः ॥ १६ ॥

गो० टी०-ततस्त इति । संवृताकारं गृहस्वभावम्

परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् । शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥
 राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् । अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ १८ ॥
 हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् । यथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥
 संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तान्श्च चत्वरान् । रंध्याश्च गृहसंवाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ २० ॥
 तथा रथयोपरथ्याश्च तथैव चै गृहान्तरान् । चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गं तथैव च ॥ २१ ॥
 घोषयन्ति कपिं सर्वे चार इत्येव राक्षसाः । [स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् ।
 तं प्रदीपितलाङ्गुलं हनुमन्तं दिदृक्षवः ॥] दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गुलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥
 राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः संसृद्वेव्यास्तदप्रियम् । यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥
 लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते । श्रुत्वा तद्रचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥
 वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् । मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ २५ ॥

महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वम् कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्लेष्यम् ॥ १७ ॥

१७-१८] ति० टी०-स्वकर्मभी राजद्रोहिणो दुष्टस्यैवं दण्ड इत्येवमादिभिर्घोषयन्तः पूर्ववृत्तान्तस्य सर्वाङ्गप्रति प्रकटं प्रतिपादनं घोषणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-शङ्खेति । शङ्खभेरीनिनादैर्घोषयन्तो राक्षसाः कपिकुञ्जरं तां पुरीं चारयन्ति स्म ॥ १७ ॥

गो० टी०-शङ्खेति । स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया चारयन्ति स्म तमिति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०-अन्वीयमान इति । रक्षोभिरन्वीयमानो हनुमान् सुखं ययौ महापुरीं लङ्कां चारयामास चचार च ॥ १८ ॥

गो० टी०-अन्वीयमान इति । चारयामास शोषयामास ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-चारयामास स्वार्थे णिच् । चरणेन ददशैत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०-अथेति । महाश्रासावकपिः कप्यन्तररहितः कपिर्हनुमान् विचित्राणि विमानादीनि अपश्यच्च । तत्र चत्वरः द्वारसमीपबहिर्बन्धाः संवाधाः निविडा शृङ्गाटकानि चतुष्पथाः, उपरथ्याः स्वल्पवीथ्यः, गृहान्तराः गृहद्वयमध्यदेशाः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-अथेति । चत्वरान् गृहबहिर्द्वाराणि ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-चत्वरान्द्वारसमीपे बहिर्बन्धान् । गृहैः संवाधा निविडाः । शृङ्गाटकानि चतुष्पथान् ॥ २० ॥

गो० टी०-वीथीश्चेति । शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि रथ्याः महावीथीः उपरथ्याः अवान्तरवीथीः गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरम्' इति वैजयन्ती । अस्त्रीत्वमार्थम् ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०-उपरथ्याः स्वल्पवीथ्यः गृहान्तरान्तु-द्वयमध्यभागान् । चतुष्केषु चतुष्पथेषु ॥ २१ ॥

रा० टी०-चत्वरेष्विति । चत्वरेषु अङ्गणेषु चतुष्केषु चतुष्पथेषु चचार । रामदूतोऽयमिति कपिं राक्षसाः घोषयन्ति अघोषयन्त ॥ २१ ॥

गो० टी०-चत्वरेष्विति । चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु चार एव चारीकः स्वार्थे कप्रत्ययः आर्षो दीर्घः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२२] ति० टी०-'चारीकः' इति पाठेऽपि चार इत्येवार्थः आर्षं साधुत्वम् चारशब्दात्स्वार्थे आर्ष ईकः ॥ २२ ॥

रा० टी०-दीप्यमान इति । लाङ्गुले दीप्यमाने सति अप्रियं तदीपनं देव्याः सीतायाः समीपे शंसुः शशंसुः ॥ २२ ॥

गो० टी०-दीप्यमान इति । शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वचनाभावः ॥ २४ ॥

२३] ति० टी०-तस्य हनुमतो लाङ्गुलाग्रे दीप्यमाने तदप्रियं देव्याः शंसुः शशंसुः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तच्छासनाकारमाह-य इति । यः त्वया कृतः संवादो येन सः कपिः प्रदीप्तेन प्रज्वलितेन लाङ्गुलेनोपलक्षितः सन् परिणीयते ॥ २३ ॥

गो० टी०-यस्त्वयेति । परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०-परिणीयते परितोऽपनीयते । आत्मापहरणोपमं, ताम्रदुःखजनकम् ॥ २४ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । आत्मापहरणोपमं दुःखप्रापकत्वेन स्वापहरणसदृशं तद्रचनं श्रुत्वा शोकसंतप्ता वैदेही हुताशनं वल्लिमुपागमत् मनसा प्राप्नोत् ॥ २४ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेति । उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०-उपागमद्दयानेनोपासितवती । यद्वा तत्र समीपे ज्वलमानमग्निमुपासितवती ॥ २५ ॥

उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् । यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥
यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ।

[यदि किञ्चिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः । यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥

यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् । स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥

यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसंगरः । अस्माहुः स्वाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥]

ततस्तीक्ष्णाचिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः

॥ २७ ॥

जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शुभं कपेः । हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलद्युतोऽनिलः ॥

ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः

॥ २८ ॥

दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः । प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ २९ ॥

दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् । शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥

रा० टी०-मङ्गलेति । सा सीता महाकपेर्हनुमतः मङ्गला-
भिमुखी मङ्गलप्रापिका आसीत् अत एव प्रयता प्रयतचित्ता
सती हव्यवाहनं वह्निमुपतस्थे ॥ २६ ॥

गो० टी०-मङ्गलाभिमुखीति । तस्य हनुमतः मङ्गला-
भिमुखी अदाहपरा प्रयता शुद्धिमती 'पवित्रः प्रयतः पूतः'
इत्यमरः ॥ २७ ॥

२६] ति० टी०-प्रयता शुद्धिमती ॥ २६ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-यदीति । यदि पतिशुश्रूषायस्ति
मयीति शेषः, तदा हनुमतः शरीर इति शेषः, शीतो भव ॥ २६ ॥

गो० टी०-यद्यस्तीति । पतिशुश्रूषादिपदं तत्फलपरम् ।
शीतो भव तेनेति शेषः, एकपत्नीत्वं पातित्रत्यम् ॥ २८ ॥

२७] ति० टी०-एकपत्नीत्वं पातित्रत्यम् । शीतो भव
हुताशनन्ति शेषः । अस्याः सीतालायात्वेऽपि स्वस्मिस्तदभेदबुद्धि-
सत्त्ववैतदुक्त्यसंगतिः । ततः सीतोपासनानन्तरम्, तीक्ष्णाचि-
रप्यनलः प्रदक्षिणशिखो जज्वाल ॥ २७ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः सीताप्रार्थनानन्तरं तीक्ष्णम-
चिर्यस्य सोऽनलः कपेः शुभं शंसन्निव मृगशावाक्ष्याः सीताया
अग्रे जज्वाल ॥ २७ ॥

गो० टी०-यदि किञ्चिदिति । किञ्चिदनुक्रोश इति स-
मस्तं पदम् । तस्य रामस्य भाग्यशेषः । इदानीं निरन्तरदुः-
खादुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेव नास्तीति मन्यमानाया इदं
वचनम् ॥ २९ ॥

गो० टी०-मम पातित्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा
शीतो भवेत्याह-यदि मामिति ॥ ३० ॥

गो० टी०-यदि मां तारयेदिति । मत्तारणे इदमेव
ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः सीतोपगमात् । कपेरनलः
कपिवालाग्निः मृगशावाक्ष्याः सीतायाः शुभं शंसन्निव प्रद-
क्षिणशिखो जज्वालैत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

२८] ति० टी०-तथा सीतायाः कपेः शिवं स्वकृतं शंस-
न्निवाभूत् । किं च हनुमज्जनकोऽनिलो वायुः पुच्छानलद्युतोऽपि
देव्याः संमुखे स्वास्थ्यकरः कपेः स्वास्थ्यसूचकः सन्प्रालेया-
निलशीतलो ववौ ॥ २८ ॥

रा० टी०-हनूमदिति । हनुमज्जनकः हनुमत उत्पादकः
पुच्छानलद्युतः प्रालेयानिलः हिमसंबन्धिवायुसदृशशीतलः अनि-
लः देव्याः सीतायाः स्वास्थ्यकरः सन् ववौ ॥ २८ ॥

गो० टी०-हनूमदिति । अनिलश्च पुच्छानलद्युतोऽपि
प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलः सन् देव्याः सीतायाः
स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववौ । अस्मात्परं दह्यमाने च लाङ्गूल
इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन श्लोकाः कतिपय-
कोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शनादर्थाधिक्याभावाच्च ते अना-
दरणीयाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

२९] ति० टी०-सर्वतः प्रदीप्तोऽग्निरित्यन्वयः ॥ २९ ॥

रा० टी०-दह्यमान इति । लाङ्गूले दह्यमाने दहिनी
वह्नेः अमानः दाहगर्वाभावः यस्मिन् अदह्यमाने सतीत्यर्थः,
किञ्च लाङ्गूले लाङ्गूलसंबन्धिपटे दह्यमाने सति वानरश्चिन्तया-
मास । अर्थं पृथक् ॥ २९ ॥

रा० टी०-चिन्ताकारमाह-प्रदीप्त इति । सर्वतः प्रदी-
प्तोऽग्निरिति मां कस्मान्न दहति । अर्थं पृथक् । दृश्यते इति ।
लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः महाज्वालोऽग्निर्यो दृश्यते स शिशिरस्य
हिमस्य संपातः पिण्ड इव मे रुजं पीडां कस्मान्न करोति
चकारः कस्मादित्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०-प्रदीप्त इति । रुजं पीडाम् । शिशिरस्येव सं-
पातः शिशिरस्य चन्दनोशीरादेः संपातः संघट्ट इव स्थितः ।
अत्यन्तशीतल इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्यु-
क्तम् ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०-लाङ्गूलाग्रे शिशिरस्य हिमस्य संपातः
पिण्ड इव प्रतिष्ठित इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

अथ वा तदिदं व्यक्तं यदृष्टं प्लवता मया । रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३१ ॥
यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः । रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निं करिष्यति ॥ ३२ ॥
सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च । पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३ ॥
भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कापिकुञ्जरः । कैथमस्मद्विधस्यहे बन्धनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥
प्रतिक्रियाऽस्य युक्ता स्यात्सति मर्हं पराक्रमे । ततश्छित्त्वा च तान्पाशान्वेगवान्मै महाकपिः ॥ ३५ ॥
उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः । पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥
विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानिळात्मजः । स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥
ह्रस्वतां परमां प्राप्तौ बन्धनान्यवशातयत् । विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसंनिभः ॥ ३८ ॥
वीक्षमाणश्च ददृशे परिधं तोरणाश्रितम् । स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ॥
रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्सूटयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥

३१] ति० टी०—तत्रोपपत्तिं चिन्तयति—अथवेति । यथस्मात्प्लवता मया सरितां पतौ रामप्रभावात्समुद्रे पर्वतरूप-
माश्चर्यं दृष्टम् । ततो रामप्रभावादेवेदमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत्संभावनामाह—अथवेति । यत् यस्मात्
रामप्रभावात् सरितां पतौ सरितां पतौ समुद्रे पर्वतः पर्वतरूप-
माश्चर्यं प्लवता मया दृष्टं तत्तस्मादेव इदं वह्निशैत्यं व्यक्तं प्रकटी-
भूतम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—हेतुविशेषात्रिभिनोति—अथवेत्यादिना । प्लवता मया सरितां पतौ । आर्षं विसंज्ञाकार्यम् । समुद्रमध्ये पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यम् अद्भुतरूपम् वस्तु दृष्टं तद्वदिदमग्नेः शैत्यं रामप्रभावात् संजातं व्यक्तम् ॥ ३६ ॥

३२] ति० टी०—नष्ट समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं प्रयुज्यते, अग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह—यदीति । तावदिति वाक्यालंकारे । रामार्थं रामोपकारार्थं तादृक्संभ्रमो यथादरपूर्वकं त्वरा यदि, तदा रामेण नित्यसुखासितोऽग्नी रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं किं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तदेव द्रव्यत्राह—यदीति । रामार्थं समुद्र-
स्य मैनाकस्य च यदि संभ्रमः मत्कर्मकादरः तर्हि अग्निः किं न करिष्यति संभ्रममिति शेषः करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—एतदेवोपपादयति—यदीति । संभ्रमः त्वरा । किमग्निं करिष्यति संभ्रममिति शेषः । रामार्थं मैनाकस्य सं-
भ्रमो यदि स्यादेवस्तादृशः संभ्रमः कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३३] ति० टी०—आनृशंस्यमाश्रितजनदया ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सीताया इति । सीतायाः आनृशंस्येन स्वा-
भाविकातिशयकृपयां पावको मां न दहति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सीताया इति । आनृशंस्येन दयाया ॥ ३८ ॥

३४] ति० टी०—चिन्तयामास अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ३४

रा० टी०—भूय इति । मुहूर्तं भूयः संचिन्तयामास ।
अर्थं पृथक् । चिन्ताकारमाह—कथमिति । अस्मद्विधस्य

रामकृपापात्रस्येत्यर्थः, राक्षसाधमैर्वन्धनं कथं न संभवतीत्यर्थः,
अतः मर्हं मम पराक्रमे सति अस्य बन्धनस्य प्रतिक्रिया मत्स-
दृशाचरणं युक्ता स्यात् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—भूय इति । स चिन्तयामास अनन्तरकर्त-
व्यमिति शेषः ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०—प्रतिक्रिया लङ्कादहनरूपा । मर्हं
मम ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततश्चिन्तानन्तरं महाकपिः पाशान्
बन्धनानि छित्त्वा अथ समङ्गलमुत्पपात ननाद च । क्रियाभे-
दान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०—उत्पपात पुच्छाग्निना बन्धनेन च
सहैवेति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—पुरेति । ततोऽनन्तरं विभक्ता निवृत्ता रक्षः-
संबाधा राक्षससंमदौ यस्मिन् तत् पुरद्वारम् आससाद ॥ ३६ ॥

गो० टी०—चिन्तितमेवाह—उत्पपातेति । पुरद्वारमि-
ति विभक्तरक्षसंबाधं निवृत्तरक्षसंचारम् ॥ ४० ॥

३७] ति० टी०—विभक्तरक्षःसंबाधं रक्षःसंमदं रहितम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—सिंहावलोकनन्यायेन बन्धनच्छेदप्रकारं वर्ण-
यन्नाह—स इति । शैलसंकाशो भूत्वा विद्यमानो यो हृत्मान्
सः ह्रस्वतां प्राप्तः सन् बन्धनानि अवशातयत् न्यव-
र्तयत् ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०—शैलसंकाशो महान्भूत्वा ह्रस्वतां
प्राप्त इत्यनेन देहसौक्ष्म्यात्स्वयमेव बन्धनगलनमुक्तम् । एवंरीत्या
बन्धनान्यवशातयद्दूरीकृतवान् विमुक्त्यनन्तरं पुनः पर्वताका-
रोऽभवत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०—विमुक्त इति । इति विमुक्तः बन्धनान्निर्गतो
हृत्मान् पुनः पर्वतसंनिभोऽभवत् वीक्षमाणः सन् परिधं
ददृशे च ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । स हृत्मान् कालायसपरिष्कृतं

स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृताचिमाली प्रकाशितादित्य इवाचिमाली

॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ।

लङ्कादहनस्य कार्यशेषत्वं निर्धारयन्हनुमानिर्गत्य विभीषणभवनवर्ज्यमखिललङ्कां ददाह । लङ्कादहनदर्शनेन विरमिता देवगन्धर्वा-
दयः परं हर्षमाजग्मुः ।

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः । वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् । यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥
वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः । बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥
दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् । अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥
यो ह्ययं मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहनः । अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥

कालायसोपादानकं तं परिचं गृह्य गृहीत्वा रक्षिणो द्वारपाल-
कान् सदयामास जघान ॥ ३९ ॥

गो० टी०—स इति । अवशातयत् अवाशातयत् । अच्या-
वयदित्यर्थः ॥ ४१-४३ ॥

४०] ति० टी०—अचिमालीत्यत्र नीरेफतार्षी ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—सं इति । स ह्यमान् तान् राक्षसान् निह-
त्वा निहत्य प्रदीप्तलाङ्गूलेन कृता या अचिमाला अचिर्षां स-
मूहः तद्वान् स ह्यमान् अचिमाली आदित्य इव प्रकाशत प्रा-
काशत अत एव निर्देशादर्चिश्चन्द्रोऽपि कल्प्यते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—स तानिति । निहत्वा निहत्य ल्यब्रभाव
आर्षः । लाङ्गूलकृताचिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अ-
चिमाली तेजःपुञ्जवानादित्य इव प्रकाशत प्राकाशत । अनि-
स्यत्वाद्भवः अर्चीतीकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

१] ति० टी०—वीक्षमाण इति ॥ १ ॥

रा० टी०—हनुमत्कर्तृकलङ्काभस्मीकरणं वर्णयितुमाह—
वीक्षमाण इत्यादिभिः । वर्धमानः समुत्साहो यस्य स हनु-
मात् कार्यशेषम् अवशिष्टकृत्यम् अचिन्तयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—वीक्षमाण इत्यादि । कृतमनोरथः पर्याप्त-
मनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—यदेषां भूयः संतापजननं भवेत्तादृशमव-
शिष्टं सांप्रतं कर्तव्यं किमिति कार्यशेषमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—किमित्यादिभिः । यत्कर्म
रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् तदवशिष्टं किमपि कर्म
कर्तव्यम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेव निश्चिनोति—शेषं दुर्गविनाशन-
मिति ॥ ३ ॥

रा० टी०—अवशिष्टमेव प्रकटयन्नाह—वनमिति । प्रकृष्टाः
बलवन्तः राक्षसाः हताः बलैकदेशः सेनायाः कश्चिदंशः क्षयितो
विनाशितश्च अतः दुर्गविनाशनमेव शेषं पश्यामीति शेषः ॥३॥

गो० टी०—वनमिति । बलैकदेशः सेनाकदेशः क्षपितः
नाशितः दुर्गविनाशनं पुरविनाशनम् शेषम् अवशिष्टम् ॥३॥

४] ति० टी०—कर्म समुद्रलङ्घनादि । सुखपरिश्रमं सफ-
लप्रयासम् तपश्चर्यादिवदित्यर्थः । उक्तमेव विदुषोति—अ-
ल्पेति । अस्मिन्सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपे कार्ये यो मया कृतः
श्रमः स त्वल्पेन यत्नेन स्वल्पयत्नेन साध्येन करिष्यमाणल-
ङ्कादाहेन सफलो भविष्यति ॥ ४ ॥

रा० टी०—विनाशनफलमाह—दुर्ग इति । दुर्गे विनाशिते
सति कर्म मम किया सुखं सुखरूपः परिश्रमो यस्मिन् तत्
भवेत् अतः अल्पयत्नेन साध्ये अस्मिन् दुर्गविनाशनरूपे कार्ये
निष्पन्ने सतीति शेषः, मम श्रमः सफलः स्यात् ॥ ४ ॥

गो० टी०—दुर्ग इति । कर्म पूर्वोक्तं वनभङ्गादिकम्
समुद्रलङ्घनं दृश्यं वा सुखपरिश्रमं सफलयासम् शक्यमेत-
दित्याह—अल्पयत्नेनेति । अस्मिन्कार्ये कृते सतीति शेषः ॥४॥

५] ति० टी०—तदेवाह—यो हीति । न्याय्यम् स्वस्य
पीडाया अकरणादिति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—सफलत्वे हेतुमाह—य इति । मम लाङ्गूले दी-
प्यते प्रकाशते यो हव्यवाहनो वह्निः अस्य संतर्पणमेभिर्गृहो-
त्तमैः कर्तुं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः । भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥
 गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसन्नस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥
 अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥
 ततोऽन्यत्पुसुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् । मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ १० ॥
 तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः । जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥
 रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥
 युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः । विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुत्सस्य च ॥ १३ ॥
 करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥
 नैरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः । यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥
 वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति । क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुंगवः ॥ १६ ॥
 तेषु तेषु महाहर्षेषु भवनेषु महायज्ञाः । गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कैपिकुञ्जरः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् । आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य विवेशनम् ॥ १८ ॥
 ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते । मेरुमन्दरसंकाशे नानामङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥
 प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् । ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥

गो० टी०—केनोपायेनेदं स्रकरमित्याशङ्क्य तमाह—यो हीति । यः अग्निः अतिशीतलतया मम महोपकारं कृतवान् अस्य संतर्पणं न्याप्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—तोयदः संध्यातोयदः हृद्यमतो रक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत इति । सविद्युत्तोयदो मेघ इव लङ्काया भवनाग्रेषु विचचार ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । अत्र बन्धविसंसनाय पूर्वं तदुसंकोचे कृतेऽपि कार्यार्थमग्निवर्तिः स्थापितेति बोध्यम् । सविद्युदिव तोयद इति सर्वत आढृत्य सञ्चारे दृष्टान्तः ॥ ६—९ ॥

७] ति० टी०—उद्यानानि गृहारामाः ॥ ७ ॥

रा० टी०—गृहादिति । राक्षसानां गृहात् उन्नतभवनात् गृहम् उद्यानानि गृहारामांश्च वीक्षमाणो हनुमान् प्रासादान् चचार ॥ ७ ॥

८—१३] ति० टी०—प्रहस्तस्य प्रधानमन्त्रित्वादादौ तद्वृहदग्निप्रक्षेपः प्रथमं तत्संभावनस्यौचित्यात् ॥ ८—१३ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—अवप्लुत्येत्यादिभिः । महावेगो हनुमान् प्रहस्तस्य मुख्यमन्त्रिणः निवेशने भवने अवप्लुत्य महापार्श्वस्य वेश्म पुप्लुवे तत्राग्निं मुमोच च । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—वज्रोति ॥ १० ॥

गो० टी०—वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥

रा० टी०—तथेति ॥ ११ ॥

गो० टी०—जम्बुमालेरित्यर्थम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—रश्मिति ॥ १२ ॥

रा० टी०—युद्धोन्मत्तस्येति ॥ १३ ॥

गो० टी०—रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी ॥ १२—१५ ॥

१४—१५] ति० टी०—भवनं ददाहेत्युत्कर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—करालस्येति ॥ १४ ॥

रा० टी०—नरान्तकस्येति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—विभीषणेन स्वस्य वधतो रक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं क्रममाण इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—वर्जयित्वेति । हरिपुङ्गवो हनुमान् विभीषणगृहं प्रति वर्जयित्वा क्रमेण सुख्यायात्पुष्यां क्रममाणः सन् ददाह ॥ १६ ॥

गो० टी०—वर्जयित्वेति । प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः ॥ १६ ॥

१७—२०] ति० टी०—पूर्वं रावणाद्गतोऽन्यग्निः सीतातेजःसंबन्धेन निःशङ्कं ददाहेत्युक्तं प्राक् ॥ १७—२० ॥

रा० टी०—तेष्विति । तेषु तेषु भवनेषु ऋद्धिमतां राक्षसानाम् ऋद्धिं ददाह ॥ १७ ॥

गो० टी०—तेषु तेष्विति । भवनेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परम् । ऋद्धिं मणिशुक्राप्रवालादिकाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—सर्वेषामिति । सर्वेषां भवनानि समतिक्रम्य रावणस्य निवेशनमाससाद ॥ १८ ॥

रा० टी०—तत इति । तस्मिन् रावणगण्ये मुख्ये गृहे

श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः । कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥
 प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेदमसु चारयन् । [अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ।]
 तानि काञ्चनजालानि मुक्तापणिमयानि च ॥ २२ ॥
 भवनानि वैशरीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च । तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ २३ ॥
 भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये । संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥
 स्वे स्वे गृहपरित्राणे भयोत्साहोज्झितश्रियाम् । नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥
 क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः । काश्चिदग्निर्परीताङ्गयो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥
 पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् । वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्त्वा रजतसर्हतान् ॥ २७ ॥
 विचित्रान् भवनाद्गतान् स्यन्दमानान्ददर्श सः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां च यथा तथा ॥ २८ ॥

लाङ्गलये प्रतिष्ठितं प्रदीप्तमग्निस्तृज्य युगान्तजलद इव ननाद ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । सर्वमङ्गलशोभिते सर्वमङ्गल-
 श्रययुक्ते ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-श्वसनेन संयोगात्सीताश्वासमिश्रितवायु-
 संयोगात् । अत एव वायोरपि निर्भवता ॥ २१ ॥

रा० टी०-श्वसनेनेति । श्वसनेन महावायुना संयोगा-
 देतोः महाबलो हुताशनः कालाग्निरिव जज्वाल पवनस्तु प्रदी-
 ममग्निं वेदमसु चारयन् संक्षिपन् सन् प्रावर्धत । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २१ ॥

गो० टी०-श्वसनेनेति । पूर्वं रावणादिभीतावन्यनिलौ
 इदानीं राक्षसक्षयं देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्का-
 वभूतामिति भावः ॥ २१-२४ ॥

२२] ति० टी०-चारयविति हेतौ शता । यतश्चारयति
 स ततश्चारणादेतोस्तानि व्यशीर्यन्तेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

रा० टी०-तानीति । काञ्चनजालानि महान्ति भवनानि
 च व्यशीर्यन्त । काञ्चनजालानीति बहुव्रीहिणा भवनविशेषणं
 वा । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-भग्नविमानानि भग्नप्र-
 सादानि ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-भयोत्साहाश्च ते उज्झितश्रियश्चत्यर्थः ।
 हा इति तुमुलः शब्दः संजज्ञे इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

रा० टी०-तानीति । भग्नानि विमानानि येषां तानि भव-
 नानि पुण्यसंक्षये सिद्धानां भवनानीव वसुधातले निपेतुः ॥ २३ ॥

रा० टी०-संजज्ञे इति । भग्नः उत्सवो येषाम् उज्झिता
 श्रीयेषां ते एव ते इति कर्मधारयः स्वे स्वे गृहपरित्राणे प्रया-
 नतां राक्षसानां कपिरूपेण एषोऽग्निरायातः हा अति-
 कष्टम् इति तुमुलः शब्दः संजज्ञे प्रादुर्भव । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०-संजज्ञे इत्यादि । श्वगृहस्य परित्राणे भयो-

त्साहगतश्रियाम्' इति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे भयोत्साहो-
 ऽजितश्रियामिति पाठे उत्साहश्च उज्जितश्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ
 भ्रे उत्साहोर्जितश्रियौ येषामिति विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे
 भयोत्साहानां श्रीमतां राक्षसानामिति वार्थः । हा इति "निपात
 एकजनाद्" इति प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-पेतुः अग्राविति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०-क्रन्दन्त्य इति । अग्निपरीताङ्गयः स्तनन्धय-
 धराः गृहीतशिशवः काश्चित् स्त्रियः क्रन्दन्त्यः सत्यः हर्म्येभ्यः
 पेतुः अभ्रेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्य इव अम्बरात् आकाशवर्ति-
 प्रासादात् पतन्त्यो रेजिरे । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०-क्रन्दन्त्य इति । काश्चित् स्त्रियः हर्म्येभ्यः
 पेतुरिति संबन्धः । सुकेशवंश्यानां जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्य-
 त्ववरप्रदानेऽपि तदितरेषु तदभावात् स्तनन्धयधरत्वम् । अन्य-
 जातीयाश्च राक्षसास्त्व सन्त्येव ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः ॥ २७ ॥

रा० टी०-वज्रेति । वज्रादिसंहतान् वज्रादिसहितान्
 भवनात् स्यन्दमानान् विचित्रान् धातुन् स्वर्णादीन् स हन्-
 मान् ददर्श ॥ २७ ॥

गो० टी०-पतन्त्य इति । अम्बरात् पतन्त्यः अभ्रेभ्यो
 मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तद्विद इव रेजिरे ॥ २७ ॥

गो० टी०-वज्रेति । भवनानिति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । धा-
 तुन् स्वर्णादीन् । "धातुस्तु गैरिकं स्वर्णं" इति दर्पः । स्यन्दमा-
 नान् स्यन्दतः । अग्रितस्त्वेन द्रवीभूतस्वर्णादीनित्यर्थः ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०-अग्निसंबद्धाद्भवनाद्वेदमरजतादिधातुस्य-
 न्दमानान्ददर्श । यथा काष्ठतृणादिदाहादग्निं तृप्यति तथा
 राक्षसवधे क्रियमाणे हन्मान्किंचिदीपदपि न तृप्यति ॥ २८ ॥

रा० टी०-नेति । यथा काष्ठादीनां दाह इति शेषः अग्निः
 किंचित् तृप्यति तथा राक्षसेन्द्राणां वधे हन्मान् न तृप्यति
 सकलगक्षसवधमिच्छतीत्यर्थः तेन सीतादुःखदर्शनासहिष्णुत्वं
 व्यञ्जितम् हन्मान् विशन्तानां हिंसितानां राक्षसानां धारणे

१ अचारयविति गो. पाठः । २ श्लोकार्धमेतदधिकं गो. पाठे । ३ अवेति यो. पाठः । ४ स्वगृहस्येति गो. पाठः । ५ उज्जितेति गो. पाठः ।
 ६ परतेभ्य इति गो. पाठः । ७ सौदामिन्य इति गो. पाठः । ८ संहितानिति गो. पाठः । ९ भवनानिति गो. पाठः ।

हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वधुंधरा ॥ २९ ॥
हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तदुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३० ॥

ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ।

प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवतोपैसृष्टः ॥ ३१ ॥

युगान्तकालानलतुल्यरूपैः समारुतोऽग्निर्वृष्टे ऽदिवस्पृक् ।

विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समस्तां परिवार्य तिष्ठन् ।

शब्दैरनेकैरग्निप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥

तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किञ्चुकपुष्पचूडः ।

निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥ ३४ ॥

इति शेषः वसुन्धरा च न तृप्यति निहतसर्वराक्षसवधरण-
माकाङ्क्षतीत्यर्थः, तेन पतिवियोगजनितसुखतादुःखहेतुकदुःखा-
क्रान्तत्वं तस्याः सूचितम् । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥२८॥२९॥

गो० टी०—नाग्निरिति । काष्ठानां तृणानां चेति संब-
न्धसामान्ये षष्ठी काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः “पूरणगुण—” इत्या-
दिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैस्तृणैश्च न तृप्यति हरियूथपः
अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्य-
तीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः
न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णां भूरभूदि-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

२९-३०] ति० टी०—वधुंधरा नेति सृतराक्षसानां
शयनाय लङ्काभूमिर्न पर्याप्ताऽभूदिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—हनूमतेति । रुद्रेण त्रिपुरमिव हनूमता लङ्का-
पुरं प्रदग्धम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—कचिदिति । शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥

गो० टी०—हनूमतेति । ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतयाऽपि
तस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह—रुद्रेण त्रिपुरं य-
थेति । ‘विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तन्मह-
तुज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरे ॥’ इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्या-
यिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथाऽनेनेति भावः ॥३१॥

३१] ति० टी०—लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारभूतत्रि-
कूटाचलशिखरे । चूडावलयं शिखासमूहम् । प्राप्तोऽभूदिति
शेषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत इति । लङ्कापुरपर्वताग्रे त्रिकूटाचलश्चूडे
इत्यर्थः, हनूमतोपसृष्टः अत एव ससृष्टितोऽग्निः चूडावलयं शि-
खासमूहं प्रसार्य प्रदीप्तो बभूवेति शेषः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधा-
रत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थ-

लङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजालनिमित्तार्थः ।
तत् प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—विधूमरश्मिर्विधूमज्वालाः । रक्षःशरीर-
रूपाज्येन समर्पिता संपादितार्चिर्ज्वालाविशेषो यस्य सः ॥३२॥

रा० टी०—युगान्तेति । भवनेषु राक्षसगृहेषु सक्तः रक्षः-
शरीराज्येन समर्पितं प्राप्तमर्चियेन विधूमरश्मिः समारुतः मा-
रुतसहितः युगान्तकालानलतुल्यरूपोऽग्निः दिविस्पृक् सन्
वटये ॥ ३२ ॥

गो० टी०—युगान्तेति । दिविस्पृक् अभ्रंलिहः “ह्यु-
भ्यां डेरलुग्वक्तव्यः” इति सप्तम्या अलुक् । रक्षःशरीराज्य-
समर्पितार्चिः रक्षशरीराण्येवाज्यानि तैः समर्पितार्चिः उत्था-
पितज्वालाः ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—तिष्ठन् अभूदिति शेषः । अग्निप्ररूढै-
रश्मिबलप्रगल्भैः । महाग्निः प्रलयाग्निः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—आदित्येति । अग्निप्ररूढैः अग्निशब्दव-
त्प्रकटितैरनेकैः शब्दैः अण्डं ब्रह्माण्डं भिन्दन् महाग्निः प्रलयव-
ह्निरिव आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा वह्निः लङ्कां परिवार्य ति-
ष्ठन् प्रबभौ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—आदित्यकोटीति । समाप्तां निःशेषाम् ।
अग्निप्ररूढैः अग्निबलविधुरैः । अण्डं ब्रह्माण्डम् ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—आम्बरादम्बरपर्यन्तम् । रूक्षप्रभः
कूरकान्तिः । किञ्चुकपुष्पवच्चूडा शिखा यस्य सः । निर्वाणा-
नामथो विच्छिन्नानां खे एव वर्तमानानां धूमानामाकुला राजयो
नीलोत्पलाभा अत्राकाराः सत्यः प्रचकाशिरैः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये अम्बरात् अम्बरं
प्राप्य रूक्षा राक्षसविघातकर्तृत्वेन कूरा प्रभा यस्य सः किञ्चुक-
पुष्पस्येव चूडा यस्य सोऽग्निः अतिप्रवृद्धो बभूवेति शेषः, नी-

१ कर्पिकिञ्चुकसंकाशाः कचिच्छालमलिसन्निभाः । कचिच्छुक्लुमसंकाशाः शिखा बहेश्चकाशिरैः ॥ इति गो. पाठः । २ विस्पृष्ट इति गो. पाठः ।
३ वेग इति गो. पाठः । ४ दिविस्पृगिति गो. पाठः ।

वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ।	
रौद्रोऽग्निरको धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः	॥ ३५ ॥
किं ब्राह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य ।	
इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः	॥ ३६ ॥
किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ।	
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा	॥ ३७ ॥
इत्येवमूर्चुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ।	
सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य	॥ ३८ ॥
ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ।	
सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम्	॥ ३९ ॥
हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम् ।	
रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीतः	॥ ४० ॥
हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ।	
हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का	॥ ४१ ॥

लोत्पलाभाः निर्वाणानां सर्वत्र प्रसृतानां धूमानाम् आकुलराजयः निविडपङ्कयः अथा इव प्रचकाशिरं ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तत्रेति । अम्बरात् अम्बरपर्यन्तम् । किंशुक-पुष्पचूडः तत्तुल्यशिखः । निर्वाणधूमआकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्ध-भवनानिर्वाणसमयोल्लिख्यैः व्याप्तपङ्कयः । अत एव नी-लोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादिति भावः । अथाः मेघाः । पुँल्लिङ्गत्वमार्थम् ॥ ३५ ॥

३५-३७] ति० टी०-वज्रित्वत्रिदशेश्वरत्वं विशिष्टो महेन्द्र इत्यर्थः । रौद्रोऽग्नी रुद्रवृतीयनयनसंबन्धयिः ॥ ३५-३७ ॥

रा० टी०-वज्रीति । अयं वानरः स्वयं काल एव वज्रया-न्यतमो न ॥ ३५ ॥

गो० टी०-अथ रक्षोवचनम्-वज्रीत्यादि । महेन्द्रः वज्रीत्यादि विशेषणं सामर्थ्यविशेषयोनार्थम् । उत्तरत्राप्येव-मेव गतिः । यमकालयोर्भूतिभेदात् पुनरुक्तिः । रक्षोपसंहारकर इत्यत्र आर्षः सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०-संभावनान्तरमाह-किमिति । सर्वपितामह-त्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणः रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः वानररूप-धारी सन् इहागतः किम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-किमिति । स्वमायया रक्षोविनाशाय कपि-रूपम् एत्य अचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यम् अत एव अव्यक्तम् अनन्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् अत एव एकं प्रयानं वैष्णवं महाविष्णुसंबन्धिं सुतेजो वा किम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-किं वैष्णवमिति । अत्रायो वाशब्दोऽञ्चधारणे । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्षे च सञ्चयै' इति विश्वः । द्वितीयो

वित्तकं । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् अव्यक्तं चक्षुराद्य-गोचरम् । अचिन्त्यं केवलमनसोऽप्यविषयम् एकम् अद्वि-तीयं यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव स्वमायया स्वासाधा-रणयाऽऽश्चर्यशक्त्या कपिरूपमेत्य सांप्रतमागतं वा इति योज-ना । वैष्णवमिति स्वार्थे अण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीति वार्थः । विशिष्टाः ज्ञानाधिकाः ॥ ३८-४० ॥

३८-३९] ति० टी०-विशिष्टा महाबलाः प्रहस्तादय इत्यर्थः । समीक्ष्य इत्येवमूर्चुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०-इतीति । पुरीं लङ्कां दग्धां समीक्ष्य विशिष्टाः प्रधानाः बहवो रक्षोगणाः तत्र राजणसमीपे समेत्य इत्येवं-पूर्वसंभावनामूर्चुः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तस्मिन् समये प्रदग्धा लङ्का तदभिमानिदेवता सशब्दमधिकशब्दवत् यथा भवति तथा रुरोद ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-सुपुण्यमतिशयितमर्जितं पुण्यम् ॥ ४० ॥

रा० टी०-हेति । हा तातेत्यादि बहुधा ब्रुवद्भिः रक्षोभिः घोरतरः शब्दः कृतः ॥ ४० ॥

गो० टी०-हा तातेति । युगपदेव शोके दूराह्वाने च हा-शब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्धयलोप आर्षः । हतमिति शेष इत्यन्ये । "अभितःस्परितःसमयानिकवाहाप्रतियोगे वा " इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशोच्यत्वाद्विशिनष्टि-भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखादयं सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अत एव सुभीतः भयङ्करः ॥ ४१ ॥

४१] ति० टी०-परिवृत्तयोधा पर्यस्तयोधा ॥ ४१ ॥

ससंभ्रमं त्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनान्ङ्किताम् ।
ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥
भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ।
दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४३ ॥
[त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृताचिर्माली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥]
स राक्षसांस्तान्शुबहुंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ।
विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४४ ॥
ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ।
महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुद्वैवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥
देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरपैत्रगाश्च ।
भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥
भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे । दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥
गृहाग्रयशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृताचिर्माली व्यराजतादित्य इवाचिर्माली ॥ ४८ ॥

रा० टी०—हुनाशनेति । हन्मतः क्रोधबलेन अभिभूता
तिरस्कृता अत एव हुताशनज्वालसमाहृता अत एव हतप्र-
वीरा अत एव परिहृताः उद्धिग्रचित्ताः योधाः भटाः यस्यां
सा लङ्का शापोपहतेव बभूव ॥ ४१ ॥

गो० टी०—हुताशनेति । परिहृतयोधा परिहृतभटा ॥ ४२ ॥
४२-४७] त० टी०—स्वयंभुरोषोपहताम् । स्वदिनान्त
इति शेषः ॥ ४२-४७ ॥

रा० टी०—सेति । ससंभ्रमाः उद्वेगसहिताः अत एव
त्रस्ताः भीताः अत एव विषण्णाः त्रयाणां कर्मधारयः राक्षसाः
यस्यां तां समुज्ज्वलन्त्यः अतिप्रकाशयुक्ताः ज्वालाः यस्य स
एव हुताशनः तेनाङ्किताम् अत एव स्वयंभुकोपोपहतां दिना-
न्ते स्वयंभुवः कोपेन विनष्टाम् अवनिमिव लङ्कां हन्मान् ददर्श
अत्र स्वयंभुशब्दः शंभुपरः इति न संहारप्रकरणविरोधः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—ससंभ्रमेति । 'हनूमान्महामनाः' इति पाठः ।
हनूमान् महात्मेति पाठे विषमदृष्टं वा । स्वयंभुकोपोपहतां
प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—भङ्क्त्वेति । वनादि भङ्क्त्वा रक्षांसि
हत्वा लङ्कां दग्ध्वा हन्मान् तस्थौ ॥ ४३ ॥

गो० टी०—भङ्क्त्वेति । रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची । तस्थौ संक-
ल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादुपरतोयोगोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—स इति । स हन्मान् रक्षोभवनेषु अग्निं
विसृज्य मनसा रामं जगाम ॥ ४४ ॥

गो० टी०—स इति । जगाम रामं मनसेति कृतकृत्य-
त्वाद्गामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं वानरवीरमुख्यं
हन्मन्तं सर्वे देवगणाः प्रतुष्टुः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—ततस्तु तामेति । वरिष्ठमिति बलवतामिति
शेषः ॥ ४७-५० ॥

रा० टी०—देवा इति । देवादयः परां प्रीतिं जग्मुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—देवाश्चेति । परामित्यस्य विवरणम्—अतुल्य-
रूपामिति । अस्मिन् सर्गे एकपद्मत्राचङ्कोकाः । ततो महात्मेति
श्लोकः स राक्षसानिति श्लोकोकार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनात्
प्रक्षिप्तः बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्य-
यश्च दृश्यते ॥ ५१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रा० टी०—भङ्क्त्वेति । रराज श्युभे ॥ ४७ ॥
४८] ति० टी०—गृहाग्र्याणां गृहश्रेष्ठानां शृङ्गाग्रतले
प्रासादाग्रभूमौ प्रदीप्तलाङ्गुलेन कृताचिर्माली यस्यास्ति सः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—गृहेति । विचित्रे गृहाग्र्याणां गृहश्रेष्ठानां शृङ्गा-
ग्रतले परप्रासादभूमौ प्रतिष्ठितः अचिर्माली आदित्य इव
प्रदीप्तलाङ्गूलकृताचिर्माली वानरराजसिंहः व्यराजत । अस्मिन् एव
निर्देशादचिर्वाच्योऽप्यस्तीति प्रतीयते ॥ ४८ ॥

१ ससंभ्रमत्रस्तेति गो. पाठः । २ कोपेति गो. पाठः । ३ श्लोकोऽयमधिकः गो. पाठे । ४ श्लोकोऽयं सर्गान्ते गो. पाठे । ५ नागवक्षा इति
गो. पाठः । ६ लङ्कां पुरीमिति रा. पाठः । ७ रम्यामिति गो. पाठः । ८ श्लोकोऽयं गो. नास्ति ।

लङ्कान् समस्तां संपीड्य लाङ्गुलाग्निं महाकपिः । निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुंगवः ॥ ४९ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दृष्ट्वा लङ्कान् प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥
[तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् । कालाग्निरिति संचिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

लङ्कां निःशेषतो भस्मीभूतां विलोक्य जानक्या अपि दाहं संभाव्यात्मानं धिक्कृत्य हनुमान् यावच्छोकाविष्टो भवति ताव-
त्सिद्धचारणादिमुखात्सया दाहाभावं श्रुत्वा हर्षं प्राप ।

संदीप्यमानां वित्रस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् । अवेक्ष्य हनुमालङ्कान् चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥
तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत । लङ्कान् प्रदहता कामं किंस्विच्छ्रुतमिदं मया ॥ २ ॥
धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाग्भसा ॥ ३ ॥
क्रुद्धः पापं न कुर्यात्क्रुः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ४ ॥
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कीर्त्तितम् । नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति । यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥
धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् । अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ७ ॥

४९-५०] ति० टी०-समुद्रे निर्वापयामास लाङ्गूलप्र-
क्षेपणेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रा० टी०-लङ्कामिति । समस्तां लङ्कान् संपीड्य लाङ्गुला-
ग्निं समुद्रे निर्वापयामास ॥ ४९ ॥

रा० टी०-तत इति । लङ्कान् प्रदग्धां दृष्ट्वा देवादयः परमं
विस्मयं गताः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-लङ्कामित्यादि । लाङ्गुलाग्निं समुद्रे निर्वाप-
यामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

१] ति० टी०-संदीप्यमानामिति ॥ १ ॥

रा० टी०-लाङ्गुलनिर्वापणानन्तरकालिकं हनुमतो वृत्ता-
न्तमाह-संदीप्यमानामित्यादिभिः । संदीप्यमानाम् अत
एव विध्वस्ताम् अत एव त्रस्ता रक्षोगणाः यस्यां तां लङ्कामवे-
क्ष्य तस्य हनुमतः त्रास उद्भूतोऽभूत् अत एव आत्मनि स्वात्म-
विषये कुत्सा निन्दा अजायत अत एव चिन्तयामास च ।
साधुभ्योऽक एकान्वयी ॥ १ ॥

२] ति० टी०-कुत्सा चात्मन्यजायतेत्युक्तां कुत्सामाह-
लङ्कामिति । किंस्विकर्म कृतम् कृतिसतमेव कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-तच्चिन्ताकारमाह-लङ्कामित्यादि । लङ्कान् प्र-
दहता मया इदं सीतादहनं किं मया कृतम् । अर्थं पृथक् ॥ २ ॥

गो० टी०-तस्येति । कुत्सा निन्दा ॥ ३-८ ॥

३] ति० टी०-उक्तकुत्सितकार्यमूलं कोप इति निश्चित्य
तद्रहितान्तोक्ति-धन्या इति । दुःखातिशयादेव महात्मपद-
पौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ३ ॥

रा० टी०-धन्या इति । ये महात्मानः अतिप्रयत्नशीलाः
उत्थितं कोपमग्भसाऽग्निमिव बुद्ध्या निरुन्धन्ति ते महात्मानः
पुरुषश्रेष्ठाः अत एव धन्याः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-'क्रुद्धः पापं न कुर्यात्' इति पाठे क्रुद्धो
यः कश्चित्पापं कुर्यात् नपि काकुः अपि तु कुर्यादेव अक-
रणमशक्यमेवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति-क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ४ ॥

रा० टी०-क्रोधे दोषानाह-क्रुद्ध इत्यादिभिः । क्रुद्धः
गुरूनपि हन्यात् अतः कः क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०-न जानातीत्येतदेव स्पष्टयति-ना-
कार्यमिति । क्रुद्धस्याकार्यमयुक्तबुद्ध्याऽकरणीयं न किंचिद-
प्यस्ति अतो गुरूहननायपि करोत्येवेत्यर्थः ॥ ५-७ ॥

रा० टी०-वाच्येति । प्रकुपितो जनः वाच्यावाच्यं न
विजानाति ॥ ५ ॥

रा० टी०-य इति । उरगो जीर्णां त्वचमिव समुत्पतितं
कोपं यो निरस्यति स एव पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥

यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमप्यापि जानकी । दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ८ ॥
 यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् । मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ ९ ॥
 ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥
 विनष्टा जानकी वैपक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥
 यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १२ ॥
 किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विवद्ब्रह्ममुखे । शरीरमिहै सत्त्वानां दधि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥
 कथं नु जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥
 मया खलु तदेवेदं रोपदोषात्प्रदर्शितम् । प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥
 धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्भागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १६ ॥

रा० टी०—धिगिति । सीतामचिन्तयित्वा विस्मृत्य अ-
 न्यत्रानीत्वेत्यर्थः, अग्रिम अग्रये ददाति अग्निं ददाति वस्तु-
 मात्रे क्षिपति वा स तम अत एव स्वामिघातकम अत एव
 पापकृतमं पापिश्रेष्ठं मां धिगस्तु ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—धिगस्तु मामित्यनेनोक्तं स्वधिकारमाह—
 यदीति । इयं लङ्का सर्वापि नूनं दग्धैव यदि जानक्यप्य-
 त्तया दग्धा स्यात्तदा तेनाजानता मया भर्तुः कार्यं हतं
 भवेत् ॥ ८ ॥

रा० टी०—यदीति । यदीयं लङ्का सर्वा दग्धा तर्हि जान-
 क्यपि दग्धा तेन दाहेन मया भर्तुः कार्यं हतम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदिति । जानक्यपि यदि दग्धेत्य-
 न्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

९] ति० टी०—एतदेव विदुषोति—यदर्थमिति ॥ ९ ॥

रा० टी०—यदर्थमिति । यदि मया सीता न रक्षिता
 तर्हि यदर्थमयमन्वेषणादेरारम्भः तत्कार्यमवसादितं विना-
 शितम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—एतत्कार्यं लङ्कादाहरूपमीषत्कार्यमिवा-
 प्रयाससाध्यकार्यमिव कृतमवष्टितमासीदत्र न संशयः । भर्तुः
 कार्यं तु मया सर्वथा नाशितमेवेत्याह—तस्येति । क्रोधाभि-
 भूतेन मया सीतामपरिरक्षता कृतस्य सीतादर्शनरूपस्य कार्य-
 स्य मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥

रा० टी०—ईषदिति । इदं लङ्कादाहादिकार्यमीषत्कार्य-
 मिव मया कृतमासीत् तस्य रामकार्यस्य तु मूलक्षयः मूलवि-
 वातः मया कृतः ॥ १० ॥

गो० टी०—ईषत्कार्यमिति । इदं कार्यम् अन्वेषणपूर्वक-
 रावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यम् ईष-
 त्कार्यम् ईषद्विशिष्टकार्यम् अमभयप्रायमेव कृतमासीत् राम-
 निवेदनमात्रवशेन कृतमासीदित्यर्थः । किं त्विदानीं क्रोधाभि-
 भूतेन क्रोधान्धेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः
 विकलीकृतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

११-१२] ति० टी०—ननु सीताविनाशनिश्चयन्ते कथं
 तत्राह—विनष्टेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—विनष्टेति । हि यतः अदग्धः लङ्कायाः कश्चि-
 दुद्देशः न प्रदृश्यते अतः सर्वां पुरी भस्मीकृता अतः जानकी
 विनष्टा ॥ ११ ॥

गो० टी०—सीतानाशे तन्नर्थेव न एव तु कुत इत्यत्राह—
 विनष्टेति ॥ १२ ॥

रा० टी०—यदीति । प्रज्ञाविपर्ययात् बुद्धिर्वैपर्यत्यात् तन्
 रामसंवल्लि कार्यं मया यदि विहितं तदा ममापि प्राणसंन्यासः
 प्राणत्यागः इहैव रोचते ॥ १२ ॥

गो० टी०—यदीति । विहितं यदि सीतानाशाह्नितं यदि ।
 प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः ॥ १३-१४ ॥

१३-१४] ति० टी०—वडवासुवेऽप्राप्तिव्यन्वयः । दधि
 ददामि ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—किमिति । अग्नौ आहोस्वित् वा वडवासुवे
 वाडवाग्नौ किं निपतामि आहो वा सागरवासिनां सत्त्वानां
 सत्त्वभ्यः शरीरं शकलीकृतदेहं दधि ददामि वा ॥ १३ ॥

रा० टी०—कथमिति । कार्यमन्वेषणातिना मया द्रष्टुं
 कथं शक्यः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तदेवेदं कपित्वमनवस्थितमव्यवस्थित-
 कार्यकार्णीति त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं दर्शितम् । रोपदोषाद्द्रोवि-
 पयक्रोधदोषात् ॥ १५ ॥

रा० टी०—मयेति । त्रिषु लोकेषु प्रथितं प्रख्यातम् अ-
 नवस्थितम् अव्यवस्थितं यत्कपित्वं तदेवेदं रोपदोषात् मया
 प्रदर्शितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—मयेति । कपित्वं कापयम अनवस्थितं चा
 पलात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—राजसं राजगुणमूलस भावं चेष्टावि-
 शेषम् अर्वाणं कार्याममर्थम् अत एवानवस्थितमव्यवस्थि-

विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः । तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः । धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम् ॥ १८ ॥
 इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशर्मसंशयः । भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ १९ ॥
 तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः । रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे । पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २१ ॥
 अथ वा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्यामपिततेजसः । स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्पष्टमर्हति पावकः ॥ २३ ॥
 नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च । यन्मां दहनकर्मायं नादहद्व्यवाहनः ॥ २४ ॥
 त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या । रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २५ ॥
 यद्वा दहनकर्माऽयं सर्वत्र प्रभुरव्ययः । न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥

तफलजनकं धिक् । यद्यस्माद्गीर्धरेणापि समर्थेनापि मया रागा-
 द्रजोगुणमूलक्रीधवशास्तीता न रक्षिता, अतो धिक् ॥ १६ ॥

रा० टी०—धियागति । यद्वागात् यद्वागात् मया सीता न
 रक्षिता तम् अनवस्थितमव्यवस्थितम् अत एव अनीशं कार्य-
 जननासमर्थं राजसं रजोगुणसंबन्धिनं भावम् अनवधानतया
 स्थितिविशेषं धिगस्तु ॥ १६ ॥

गा० टी०—धियास्त्विति । राजसं भावं रजोगुणनिबन्ध-
 नचेष्टाविशेषम् अनीशं नियामकरहितम् स्वतन्त्रमिति यावत्
 अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावम् ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि
 रागात् मात्स्ययत् 'रागोऽदुरागे मात्स्ये रक्तवर्णे कुडम्भके'
 इति यादवः । यद्वा रागात् रजोगुणात् आग्रहादिति
 यावत् ॥ १७—२१ ॥

१७-२०] ति० टी०—उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७-२० ॥

रा० टी०—अरक्षणे दोषमाह—विनष्टायामित्यादिभिः १७

रा० टी०—एतदिति ॥ १८ ॥

रा० टी०—इक्ष्वाकुवंश इति ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् सीतायाः अरक्षणाद्धेतोः छतो
 विनशितः धर्मार्थयोः संग्रहो येन अत एव भाग्यरहितः रोष-
 दोषपरीतात्माऽहं लोकविनाशनः सकलजनधिनाशनजनितपा-
 पवान् भविष्यामीति शेषः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—साक्षादुपलब्धान्यपरोक्षमनुभूतशुभफला-
 न्युपपेदिरे । जातानि दृष्ट्वा पुनरचिन्तयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—इतीति । इति चिन्तयतः तस्य ह्यमृतः पूर्व-
 मप्युपलब्धानि अनुभूतानि निमित्तानि शुभमृचकदक्षिणने-
 त्रस्फुरणादीनि उपपेदिरे प्रायुः अतः पुनरचिन्तयत् ॥ २१ ॥

गो० टी०—इतीति । निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनि-
 मित्तानि प्रादुर्बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२-२३] ति० टी०—चिन्तामेव दर्शयति—अथवेति ।
 नाग्निरग्नौ प्रवर्तते इति अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—चिन्ताकारमाह—अथवेत्यादिभिः । स्वेन ते-
 जसा तेजोरूपवह्निविशेषेण रक्षिता कल्याणी सीता न नशि-
 प्यति नक्ष्यति तत्र हेतुः अग्नौ अग्निं प्रवर्तते ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—नहीति । स्वचरित्राभिगु-
 प्तां स्वनिष्ठपरमपातिव्रतधर्मेण रक्षितां तस्य रामस्य भार्या पा-
 वकः स्पष्टं नर्हति ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवं लोकदृष्ट्याऽनर्थमाशङ्क्य तत्त्वदृष्ट्या समा-
 धत्ते—अथवेत्यादिना । नाग्निरग्नौ प्रवर्तते अग्निरग्निं न
 दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०—दहनकर्मा भस्मीकरणसहजस्वभावो यथ-
 तस्तत्प्रभावान्मां तत्स्वेवकं नादहत् तत एव तां स्पष्टमपि
 नार्हतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—नूनमिति । रामप्रभावेण अव्याहृतप्रतापेन
 वैदेह्याः सुकृतेन च अयं हव्यवाहनोऽग्निः यत् प्रयत्नवन्तं मां न
 अदहत् यन्मामित्यत्र कर्मधारयः यदिति सामान्ये न-
 पुंसकं वा ॥ २४ ॥

गो० टी०—नूनमिति । दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः
 यत्प्रभावादयं मां नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः ॥ २५—३० ॥

२५] ति० टी०—त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां देवतात्वा-
 त्तस्यामग्रप्रवृत्ते रामभयाच्चेति भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०—त्रयाणामिति । या भरतादीनां देवता पूज्या
 रामस्य च मनःकान्ता अत्यन्तमीप्सिता सा कथं विन-
 शिष्यति ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—सर्वत्र प्रभुरपि यत्स्वेवकत्वान्मे लाङ्गूलं
 न दहति ततस्तां कथं धक्ष्यति ॥ २६ ॥

पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विस्मितस्तदा । हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥
 तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तारि । असौ विनिर्देहेदग्निं न तामग्निः प्रपश्यति ॥ २८ ॥
 स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् । शुश्राव हनुमांस्तत्रै चारणानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनुमता । अग्निं विस्जता तीक्ष्णं भीमं राक्षससंघानि ॥ ३० ॥
 प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला । जनकोलाहलाधमाता क्रन्दतीवाद्रिकन्दरैः ॥ ३१ ॥
 दग्धेयं नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणा । जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥
 इति शुश्राव हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् । बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः ॥ ३३ ॥
 स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥
 ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ।
 प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—यदिति । यत् यः अयं वह्निः मे लाङ्गलं न दहति सः आर्यां सीतां कथं प्रपश्यति ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—देवीप्रभावात्सिन्धौ मद्रिश्रान्तिनिमित्तं गिरिदर्शनेहेतुनातिप्रभाववतीं तां न दहतीत्याह—पुनश्चेति ॥ २७ ॥

रा० टी०—पुनरिति । तत्र तस्मिन् समये विस्मितो हनुमान् जलमध्ये सागरान्तदेशे हिरण्यनाभस्य गिरेः प्रदर्शनं पुनरचिन्तयत् । एतेन पर्वतादीनामपि सर्वेषां रामाज्ञावशवर्तित्वं सूचितं तेन सीतायाः नाग्नेर्भीतिरिति सूचितम् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—विनिर्देहेत् दाहविषयवाक्यप्रयोगे-
 णेति शेषः । तथा चिन्तयंश्चारणानां वाक्यं शुश्रावेति यो-
 जना ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तपसेति । तपआदिना असौ सीता अग्निं विनिर्देहेत् अतः तां सीताम् अग्निं प्रपश्यति ॥ २८ ॥

रा० टी०—स इति । तत्र तस्मिन् समये देव्याः सीतायाः धर्मपरिग्रहं धर्मं स्थितिं चिन्तयन् हनुमान् चारणानां शुश्राव वचनमिति शेषः ॥ २९ ॥

३०—३१] ति० टी०—दुर्विगाहम् केनाप्यसह्यमि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अहो इत्यादिभिः । राक्ष-
 ससंघानि अग्निं विस्जता त्यजता हनुमता दुर्विगाहम् अन्यैः
 कर्तुमशक्यम् अहो आश्चर्यं कर्म कृतम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—अहो इत्यादि । विस्मयोद्भूत एव न इति ।
 अयं विस्मयः अद्भुत एव अद्भुतमाश्चर्यं कल्याणं चेत्युणादि-
 वृत्तिः । यद्वा विस्मयः आश्चर्यम् अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः ।
 अद्भुतः अद्भुतरसः तस्य स्थायी भावो विस्मयः । तथा च
 अद्भुत एव अद्भुतरसतां प्राप्त एव । महानयं विस्मयः । न
 विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३१—३३ ॥

रा० टी०—तत्कामाह—प्रपलायितेति । प्रपलायितैः अ-
 तिपलायनं प्राप्तैः रक्षःप्रभृतिभिः समाकुला व्याप्ता जनकोलाहलैः
 धमाता शब्दिता अत एव क्रन्दती रुदतीव अद्रिकन्दरैः सह इयं
 लङ्का दग्धा जानकी तु न दग्धा इति नोऽस्माकमद्भुतोऽभूतपूर्वं
 एव विस्मयः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—विस्मय आश्चर्यम् । अद्भुतोऽभूतपूर्वः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तत्कालसंभवस्तत्कालजातचारणवा-
 क्यजः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—इतीति । इति वाचं हनुमान् शुश्राव अत एव
 तत्कालसंभवः तस्मिन् काले योग्यः अन्य हनुमतः मनसो हर्षो
 बभूव ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—दृष्टार्थैर्दृष्टप्रत्यर्थैर्निमित्तैर्दक्षिणाश्लिष्पन्दा-
 दिभिः कारणैः सीतारामप्रभावपातित्रय्यादिरूपैर्ऋषिवाक्यैश्चा-
 रणवाक्यैः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स इति । दृष्टः बहुवारमनुभूतः अर्थः फलं
 येषां तैः निमित्तैः दक्षिणनेत्रस्फुग्णादिभिः महागुणैः अद्भुतगु-
 णप्रतिपादकैः कारणैः सीतास्थितिवोधकहेतुभिः ऋषिवाक्यैश्च
 हनुमान् प्रीतमानसोऽभवत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—स इति । निमित्तैः दक्षिणाश्लिष्पन्दादिभिः
 दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः कारणैः सीतापातित्रय्यगमप्रभावा-
 दिभिः ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—विदित्वा चारणादिवाक्यैः पुनरेव पुनरपि
 प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा, प्रतिप्रयाणाय क्रिष्किन्धां प्रति गन्तुं
 मतिं चकार ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—तत इति । अज्ञताम् अदग्धां तां सीतां वि-
 दित्वा ज्ञात्वा प्रत्यक्षतः तां दृष्ट्वा च प्राप्तमनोरथार्थः प्राप्तौ

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

हनुमार्क्षिशुपातोऽवतीर्याभिवादनसमाश्रासनसंप्रश्रपूर्वकं सागरोत्तरतीरगमनायारिः समारूढ स्वचरणनिपीडनाद्विरिवरस्य रसातलप्रवेशेन ततः समुत्पपात ।

ततस्तु शिशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्याब्रवीद्विष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तुः स्नेहोन्विता वाक्यं हनूमन्तमभाषत ॥ २ ॥
 यैदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ । क्वचित्सुसंवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥
 मम चैवालपभाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर । शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥
 गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि । प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुंगव ॥ ५ ॥
 अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारायिष्यति । दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककशिताम् ॥ ६ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहत्सु सहायेषु हर्ष्यसेषु महाबलः ॥ ७ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं सतैरिष्यन्ति सागरम् । तानि हर्ष्यसेन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥
 त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यापि लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥
 तदत्र कार्यनिर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे । किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः ॥ १० ॥
 काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥
 वैलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकूत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १२ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 देवि हर्ष्यसेन्यानामीश्वरः पुत्रतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंभृतः । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ॥ १६ ॥
 तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥
 सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रति यास्यति ॥ १८ ॥
 समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यवान्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २० ॥
 क्षिप्रमेष्यति काकूत्स्थो हर्ष्यक्षप्रवरैर्युतः । यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥
 एवमाश्वस्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ २२ ॥
 राक्षसान्प्रवरान्हत्वा नाम विश्रान्त्य चात्मनः । समाश्वस्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् ॥ २३ ॥
 नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम् । दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ २४ ॥
 प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् । ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शानोत्सुकः ॥ २५ ॥

मनोरथार्थो येन मनोवेगवत्त्वसमानाधिकरणेष्वितार्थवानित्यर्थः ।
 हनुमान् प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मीकीरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-तत इति । पूर्वं चारणवाक्यैर्विदित्वा पुनः

प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार प्रतियास्य
 मीति संकल्पितवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

१-२५] ति० टी०-इत आरभ्य पुनर्मध्येन सागरम्

१ अन्वितमिति रा. पाठः । २ एतदादिश्लोककं गो. नास्ति । ३ तरिष्यतीति रा. पाठः । ४ शरैः स्विती गो. पाठः । ५ तस्या इति गो. पाठः । ६ एतदादिश्लोककं गो. नास्ति । ७ वृत् इति गो. पाठः । ८ विजित्यारिजिति गो. पाठः । ९ एतदादि सार्धं श्लोकद्वयं गो. नास्ति ।

आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिर्मदनः । तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ २६ ॥
सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः । बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ २७ ॥
उन्मिषन्तमिवोद्भूतैर्लोचनैरिव धातुभिः । तोयौघनिःस्वनैर्मन्दैः प्राधीतमिव सर्वतः ॥ २८ ॥

इत्यन्ताः सार्धचतुर्विंशतिश्लोकाः प्राग्व्याख्यातप्राया एव १-२६

रा० टी०—हृदमत्कर्वृकसीतादर्शनानन्तरकालिकां सीतां प्रति हृदमदुकिमाह—तत इति । दिष्ट्या भाग्यवशेन अक्षतां विनाशरहितां त्वां पश्यामि इति वाक्यं जानकीमविवाय अभ्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि ॥ १ ॥

रा० टी०—तत इति । तत आरभ्य पुनर्मध्येन सागर-मित्यन्ताः सार्धत्रयोविंशतिश्लोकाः पूर्वमपि पठिताः इति तस्याख्यायनेनैव व्याख्यातप्रायाः ॥ २—२४ ॥

गो० टी०—ततस्तमिति । प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तम् ॥ २ ॥

गो० टी०—वनभङ्गाश्रवणादिना हृदमतः शक्तिं विज्ञाय असौ रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलराक्षससंहारपूर्वकं मम नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति । अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य बलोदयः सख्यप्रकर्षः, सैन्योत्थापनं वा ते यशस्यः यशस्करः न तु रामस्येति भावः ॥ ३ ॥

गो० टी०—तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्त्रयनम् । तस्य काकुत्स्थस्य सदृशम् एतदेव ममाभिलषितम् । अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह—तद्यथेति । विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५—८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः गमनेच्छानन्तरं स्वामिसंदर्शनोत्सुकः स ह्यन्मान् अरिष्टं तदभिधं गिरिश्रेष्ठमारुरोह । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥

गो० टी०—ततः स इति । अरिष्टम् अरिष्टालयम् ॥ ९ ॥

२६] ति० टी०—अरिष्टं तदाख्यम् । नीलाभिर्वनराजिभिः सपरिधानमिवेति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०—गिरिमेव वर्णयन्नाह—तुङ्गन्यादिभिः । तुङ्गाः उन्नताः ये पद्मकाः तैर्जुष्टाभिः वनराजिभिः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ २६ ॥

गो० टी०—अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गन्यादिना । पद्मकाः पद्मवर्णदृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यम् । सपरिधानमिव स्थितमिति शेषः । उन्नराधे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्षणात् । बोध्यमानमिति । शुभैः तरुणैः करैः अंशुभिः हस्तैश्च बोध्यमानमिव स्थितम् । तत्र ज्ञापकमाह—उद्भूतैरिति । उद्भूतैः उद्भूतैः लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः

उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितम् । तोयौघनिःस्वनैः गिरिनिदी-शोषैः मन्दैः गम्भीरैः प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रष्टतमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं प्रष्टतमिव गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । देवदाहमिरिति । ऊर्ध्वबाहुमिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इत्यमरः तेषां जलानि तेभ्यः पतन्तो निर्भरा इत्यर्थः तेषां निर्घोषैः प्राकृष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः । शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्वनाः । शरत्कालपुष्पिणः सप्तच्छदादयः तैः शुभीभूतैः जरया कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । 'शरद्वनैः' इतिपाठे बहुवार्धिकृष्टश्रैरित्यर्थः शरवणैरिति वार्थः । तत्कारान्तोप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचार्यस्य शरद्वत् इति नामदर्शनात् । कीचकैः कीचकाख्यैर्वैशुभिः । तदाहामरः—'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ध्वं स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इति । आशी-विषोक्तमैः निःश्वसन्तमिव सर्पश्रेष्ठनिःश्वालैर्निःश्वसन्तमिव । अमघात् हृदमति क्रोधादित्यर्थः । नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूणैः गम्भीरैश्च गह्वरैः गुहाभिः ध्याननिरुद्धेन्द्रियस्थानीयैः ध्यायन्तमिव स्थितम् । निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः । मेघपादनैः मेघावरोहनिभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः प्रक्रान्तमिव गन्तुमुद्युक्तमिव । पूर्ववत् क्तः । जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्रमालिभिः मेघमालावद्भिः । बहुधा कीर्णैः हृदमत्पादस्पर्शेन त्रिधितैरित्यर्थः । धातुनिष्पन्दः धातु-स्त्रावः । लतापादपानां संघातो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । रामदर्शनशीघ्रेण रामदर्शनत्वरवात्ता ॥ १०—२१ ॥

२७] ति० टी०—सोत्तरीयमिव कण्ठासकोत्तरीयधारिणमिव । बोध्यमानमिव रविकिरणन्यशेन सर्वेषां तत्रत्यवस्तूनां विकासादिति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—शृङ्गमध्ये स्थितैरम्भोदैर्मघैः सोत्तरीयम् उत्तरीयधारिणमिव दिवाकरैर्बोध्यमानमिव ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—उद्भूतैर्लोचनसदृशैर्धातुभिरुन्मिषन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्राधीतमिवोचैः प्रारब्धाध्ययनमित्रं तत्त्वमानीं महत्त्वात् ॥ २८ ॥

रा० टी०—उद्भूतैरुद्भूतैः पद्मरहितैरित्यर्थः लोचनैरिव धातुभिः उन्मिषन्तं विलोकयन्तमिव मन्दैः तोयौघनिःस्वनैः प्राधीतं प्रकृष्टाध्ययनविशिष्टमिव ॥ २८ ॥

प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रसवणस्वनैः । देवदारुभिरुद्धूतैरुर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ २९ ॥
 प्रपातजलनिर्घोषैः प्राकृष्टमिव सर्वतः । वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः ॥ ३० ॥
 वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः । निःश्वसन्तमिवामर्षाद्धेरैराशीविषोक्तमैः ॥ ३१ ॥
 नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गहरैः । मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ ३२ ॥
 जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः । कूटैश्च बहुधा कीर्णं शोभितं बहुकन्दरैः ॥ ३३ ॥
 सालतौलैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्द्वृतम् । लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥
 नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पन्दभूषितम् । बहुप्रसवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ ३५ ॥
 महर्षियक्षगन्धर्वकिंनरोरगसेवितम् । लतापादपसंवाधं सिंहाधिष्ठितकन्दरम् ॥ ३६ ॥
 वैयाघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् । आरुरोहानिलसुतः पर्वतं पुर्वगोत्तमः ॥ ३७ ॥
 रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः । तेन पादतलक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥
 सघोषाः समशीर्यन्त शिलाशूर्णीकृतास्ततः । स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ ३९ ॥

२९] ति० टी०-प्रगीतमिव प्रारब्धगानमिव तत्त्व-
 नानां मन्दत्वात् ॥ २९ ॥

३० टी०-नानाप्रसवणस्वनैः निर्झरशब्दैः विस्पष्टं प्रगीत-
 मिव उद्धूतैः उद्धूतैः देवदारुभिः स्थितमूर्द्धूतबाहुमिव ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यो
 भृशुदेशेभ्यः पतजलशब्दैः प्राकृष्टमिवारब्धाक्रोशमिव । सर्वत्रा-
 दिकर्मणि कर्तार क इत्याहुः । शरद्वनैः सप्तपर्णादिशरदृ-
 क्षसङ्घैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ टी०-प्रयातानामुत्पन्नदेशेभ्यः प्रपतितानां जलानां
 निर्घोषैः प्राकृष्टमाहृतमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः शरत्प्रभ-
 तघनसदृशसप्तपर्णादितरुभिवेपमानमिव ॥ ३० ॥

३३ टी०-मारुतोद्धूतैः वायुकम्पितैः अत एव कीचकैः स-
 शब्दैर्वेणुभिः कूजन्तमिव आशीविषोक्तमैः निःश्वसन्तमिव ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-नीहारकृतगम्भीरैः । नीहारवशेन तत्-
 दर्शनात्कृतगम्भीरत्वं गह्वरारणाम् । ध्यायन्तमिव उद्वितेन्द्रि-
 यद्वारम् ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः । मेघपादा मेघप्ररो-
 हास्तनिभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः प्रक्रान्तमिवारब्धगमनमिव ॥ ३२ ॥

३३ टी०-नीहारेण कृतो गम्भीरः गाम्भीर्यं येषां तैः
 निश्चलैरित्यर्थः, गह्वरैः ध्यायन्तमिव मेघपादाः मेघप्ररोहाः त-
 निभैः तत्सदृशैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः सर्वतः प्रक्रान्तमिव ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-अभ्रमालाभिः शिखरैर्जृम्भमाणमिव
 गात्रमोहनं कुर्वाणमिव । कूटैः शृङ्गैः ॥ ३३ ॥

३४ टी०-अभ्रमालिभिः अभ्रसमूहविशिष्टैः शिखरैः जृम्भ-
 माणं गात्रविनामं कुर्वन्तमिव कूटैः शृङ्गैः कीर्णं व्याप्तम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-लतारूपैर्विलसूतैर्वितानैः ॥ ३४ ॥

३० टी०-बहुभिः सालादिभिर्द्वृतं विततैर्विस्तृतैः लतावि-
 तानैरलंकृतम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-धातुनिष्पन्दैर्धातुनिर्गमैर्भूषितम् । शि-
 लासंचयेन शिलासमूहेन संकटं नीरन्ध्रम् ॥ ३५ ॥

३० टी०-धातुनिष्पन्दैर्धातुस्थिरताभिर्भूषितं शिलासंच-
 येन शिलानां समूहेन संकटं निबिडम् ॥ ३५ ॥

३६-३७] ति० टी०-लताभिः पादपैश्च संवाधं व्या-
 त्तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३० टी०-महर्ष्यादिभिः सेवितं सिंहैरधिष्ठिता कन्दरा
 यस्य तम् ॥ ३६ ॥

३० टी०-स्वादुमूलफलाः दुमाः यस्मिन् तं पर्वतं रामद-
 र्शनाय शीघ्रं शीघ्रत्वं यस्मिन् तेन प्रहर्षेण अभिचोदितः पुर्वगो-
 त्तमो हन्मान् आरुरोह । त्रयोदशानामेकत्रान्वयः ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०-रामदर्शने शीघ्रेणातिवेगवता उत्क-
 टेनेति यावत् । तेन हनुमता ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३० टी०-तेनेति । तेन हनुमता पादतलाभ्यामाक्रान्ताः
 अत एव चूर्णीकृताः अत एव सघोषाः शिलाः समशीर्यन्त वि-
 रूपा अभवन् ॥ ३८ ॥

गो० टी०-तेनेति । चूर्णीकृताः समशीर्यन्त यथा चूर्णी-
 कृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥

३० टी०-स इति । स हनुमान् लवणाम्भसः दक्षि-
 णात् उत्तरं पारं प्रार्थयन् प्राप्यत्वेनेच्छन् सन् शैलेन्द्रमारुह्य
 व्यवर्धत ॥ ३९ ॥

गो० टी०-स तमिति । दक्षिणात् दक्षिणपारत् । प्रार्थ-
 यन् गन्तुमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ विस्पष्टैरिति गो. पाठः । २ अत्युच्चैरिति गो. पाठः । ३ पवमानमिति गो. पाठः । ४ कौर्णैरिति गो. पाठः । ५ तालाश्वकर्णैरिति गो. पाठः ।
 ६ गणाकीर्णमिति गो. पाठः । ७ निष्पन्दैति रा. पाठः । ८ संघातमिति गो. पाठः । ९ सिंहाधुषितेति गो. पाठः । १० व्याघ्रसंचयमेति गो. पाठः ।
 ११ तमारुरोह हनुमानिति गो. पाठः । १२ पुर्वगाम्भस इति गो. पाठः ।

दक्षिणादुत्तरं पार प्रार्थयँल्लवणाभ्रसः । अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ४० ॥
 ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम् । स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ ४१ ॥
 प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् । स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ४२ ॥
 ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्दसुधातलम् । कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ ४३ ॥
 तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः । निपेतुर्भूतले भ्रमाः शक्रायुधहता इव ॥ ४४ ॥
 कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् । सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् हिंशुश्रुवे ॥ ४५ ॥
 त्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः । विद्यार्थ्यः समुत्पेतुः सहस्र धरणीधरात् ॥ ४६ ॥
 अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः । निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ४७ ॥
 किंनरोरगगन्धर्वयज्ञविद्याधरास्तथा । पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥
 स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः । सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४९ ॥
 दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः । धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ५० ॥

४०] ति० टी०—प्रार्थयन्गगनप्राप्यत्वेनेच्छन् । अधिरुह्य ततोऽप्यूर्ध्वं गत्वा ॥ ४० ॥

रा० टी०—अधीति । वीरो ह्यन्मान् पर्वतमधिरुह्य सागरं ददर्श ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०—स हनुमान्मारुत आकाशमिवोत्तरां दिशं प्रपेदे मनसा प्राप ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—कम्पविक्षिप्तशिखरपतद्द्रुमोपलक्षितो व-
 द्धुषां प्राविशदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् मारुत आकाशमिव दक्षिणात् उत्तरां दिशं प्रपेदे ॥ ४१ ॥

गो० टी०—स मारुत इति । स हरिशार्दूल इति संबन्धः । पितृदुल्यवेगवत्त्वं सञ्चयति—मारुतस्येति ॥ २५ ॥

रा० टी०—स इति । कपिना पीडितः कम्पमानैर्भूतै-
 र्दृगादिभिः शिखरैश्च पतद्भिर्द्रुमैश्च उपलक्षितः पर्वतोत्तमः ररास
 वसुधातलं प्राविशत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

गो० टी०—स तदेति । तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ २६ ॥

४४-४५] ति० टी०—शक्रायुधं वज्रम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य हनुमतः ऊरुवेगेन उन्मथिता-
 प्रकम्पिताः अत एव भ्रमाः पादपाः शक्रायुधहता इव भूतले
 निपेतुः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तस्येति । रुग्णाः शीर्णा इति यावत् । शक्रा-
 युधहताः वज्रहताः ॥ २७ ॥

रा० टी०—कन्दरेति । कन्दरोदरसंस्थानां सिंहानां निनदः
 नभो भिन्दन्निव श्रुश्रुवे । हिंस्र इवायं ॥ ४५ ॥

गो० टी०—कन्दरान्तरेति । नभो भिन्दन् भिन्दन्निव ।
 महत्तायां तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

४६] ति० टी०—त्रस्ताः, अत एव व्याविद्धानि व्यत्य-
 लानि वसनानि यासां ताः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—त्रस्तेति । त्रस्ताः अत एव व्याविद्धानि विप-
 रीतानि वसनानि यासां ता द्वयोः किंच त्रस्तेन त्रासेन व्या-
 विद्धानि वसनानि यासां ताः इति कर्मधारयः व्याकुलीकृतानि
 संचलितानीत्यर्थः, भूषणानि यासां ताः विद्यार्थ्यः धरणीधरात्
 समुत्पेतुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—त्रस्तेति । त्रस्तानि व्याविद्धानि च वस-
 नानि यासां ताः त्रस्तव्याविद्धवसनाः ॥ २९ ॥

४७-४८] ति० टी०—व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतशरीरा अ-
 जायन्त । 'व्यवेष्टन्त' इति पाठे पीडया लुठित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रा० टी०—अतिप्रमाणा इति । निपीडितं शिलासंघर्षा-
 दिना प्राप्तं बहुपीडं शिरोग्रीवं येषां ते अतिप्रमाणाः महाहयः
 महोरगाः व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतदेहा अभवन् 'व्यवेष्टन्त' इति
 पाठे पीडया लुठित्यर्थ इति भट्टाः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—किन्नरेति । किन्नरादयः पीडितं नगवरं
 त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—अतिप्रमाणा इति । निपीडितशिरोग्रीवाः
 शिथिलपतितशिलातलैरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४९] ति० टी०—सवृक्षशिखरैरुदग्र उन्नतो रसातलं प्र-
 विवेश अंशेन भूसमशिखराग्रदृशो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—स इति । सवृक्षाः ये शिखराः तैः उदग्र उन्नतः
 तेन हनुमता निपीडितः स भूमिधरः रसातलं प्रविवेश ॥ ४९ ॥

गो० टी०—स चेति । सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः
 उदग्रः श्रेष्ठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

५०] ति० टी०—तदेव दर्शयति—इत्येति ॥ ५० ॥

१ मीनोरेति गो. पाठः । २ सह तैरिति गो. पाठः । ३ प्रविशति गो. पाठः । ४ रुग्णा इति गो. पाठः । ५ कन्दरान्तरेति गो. पाठः ।
 ६ स इति गो. पाठः । ७ त्रस्तेति गो. पाठः । ८ फणिन इति रा. पाठः । ९ तदेति गो. पाठः ।

स लिलङ्घयिषुभीमं सलीलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेदान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५१ ॥
इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

लङ्घातटादुत्प्लुतो हनुमान्मार्गमध्ये संप्राप्तं मैनाकं संस्पृश्यामे गच्छन्महेन्द्रं विलोक्य बन्धुजनहर्षणायोच्चैर्जगर्ज । तच्छ्रवणेन सरभ-
समुत्थितान्कपिगणाञ्जाम्बवान्हर्षोद्घोषणतो हनुमतः कृतकार्यत्वं कथयति । महेन्द्रशिखरमवतीर्णो हनुमाञ्जाम्बवदादीनभिवाच्य सर्वान्मति
संग्रहेण सीतादर्शनादिकं निवेदयति । अह्नदो हनुमन्तं प्रशस्य सविस्तरं सीतादर्शनवृत्तान्तश्रवणोक्तः सर्वैः समं महेन्द्रविशालशि-
लातलमाश्रयते ।

आप्लुत्यच महावेगः पक्षवानिव पर्वतः । भुजङ्गयक्षगन्धर्वमद्भुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥
सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ २ ॥
पुनर्वसुमहाभीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमद्वादीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥
वातसंघातजालौर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । हनूमानपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदेव स्पष्टयति—इति । दशयोजनानि विस्तारो
यस्य स धराधरः धरण्याः समतां यातः प्राप्तो बभूव ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—कल्लोलैरास्फालयते स्पृश्यते तादृशो वे-
दान्तस्तीरप्रान्तो यस्य तं सागरं लिलङ्घयिषुर्नभ उत्पपातेति
संबन्धः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—स इति । कल्लोलास्फालवेदान्तं तरङ्गैः स्फा-
लिततीरोपान्तं भीमं लवणार्णवं सलीलं वीलापूर्वकं लिलङ्घयिषुः
हरिः स हनुमान् नभः उत्पपात ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—स इति । कल्लोलास्फालवेदान्तं तरङ्गैरास्फा-
ल्यमानतीरोपान्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

१] ति० टी०—आप्लुत्योत्प्लुत्य । आधारं गगनमर्णव-
त्वेन वर्णयति—भुजङ्गैत्यादि । भुजङ्गादय एव विकसितानि
कमलादीनि यस्मिन् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—चन्द्ररूपेण कुमुदेन श्वेतोत्पलेन सहि-
तम् अर्करूपकारण्डवारूपजलपक्षिसहितम्, अत्राणि मेघा
एव शैवलानि शाद्वलानि च यत्र तम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—लोहिताङ्गो भौमः, महाग्रहो महाग्राहः,
स्वातीरूपो हंसो विलासितः कृतविलासो यत्र तत् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—वातसंघातो वात्या तज्जालं तत्समूह ए-

वोर्मयो यत्र तम् । चन्द्रकिरणरूपशीतलजलपुष्पम् । मत्तुवाषः ।
अत्र सावयवरूपकम् । गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां कुमुदादि-
त्वेन च रूपणात् ॥ ४ ॥

रा० टी०—प्लवनकालकं हनुमद्दत्तान्तमाह—आप्लुत्येत्या-
दिभिः । पक्षवान् पर्वत इव महावेगो हनुमान् भुजङ्गादय एव
प्रभुदानि विकसितानि कमलोत्पलानि यस्मिन्, चन्द्ररूपकुमुदेन
सहितम् अर्कं एव कारण्डवः जलकुक्कुटः तेन सहितं तिष्यश्र-
वणावेव कादम्बाः कलहंसा यस्मिन्, अत्रा एव शैवलाः शा-
द्वलाश्च यस्मिन्, पुनर्वसु एव महाभीनौ यस्मिन्, लोहिताङ्गो
भौम एव महाग्राहो बृहद्ग्राहो यस्मिन्, ऐरावत एव महाद्वीपो
यस्मिन्, स्वात्येव हंसस्तेन विलासितं शोभितं वातसंघातानां
वात्यानां जालं समूह एव ऊर्मयो यस्मिन्, चन्द्रांशव एव शिशि-
राम्बुनि शीतजलानि तद्बृहन्नार्णवं पक्षवान् पर्वत इव महावेगः
अपरिश्रान्तो हनुमान् आप्लुत्य उत्प्लुत्य पुप्लुवे । श्लोकचतु-
ष्टयमेकान्वयि ॥ १-४ ॥

गो० टी०—उत्पपात नभो हरिरित्युक्तम् तल्लङ्घनं रूप-
केण चतुर्भिर्वर्णयति—सचन्द्रेत्यादिना । कारण्डवः
जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्'
इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थशा-
द्वलत्वेन च रूपणम् । लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः
महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमत्तङ्गत्वेनाभ्रगमित्वात्तत्र
संभवः । विलोलितम् अवगाढम् । वातसङ्घातजातोर्मय एव
चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवद्भुजङ्गादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं
तत्तद्दर्शनेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकु-
मुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिवेत्युपमया
तिलतन्दुलवत्संस्मृतिः ॥ १-४ ॥

१ अर्धमेतत् गो. नास्ति । २ अर्धमेतत् शिशिराम्बुमदित्वात्साम्ये गो. पाठे । ३ जातोर्मिति गो. पाठः । ४ हनुमान्मास्तगतिर्महानौरिव
सागरम् । अपारमपरिश्रान्तः इति गो. पाठः ।

प्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥
 अपारमपरिश्रान्तश्चास्त्रुधिं समगाहत् । हनूमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरं ॥ ७ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनः पुनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥
 विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः । दृश्यादृश्यतनुवीरस्तथा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 ताक्षर्यायमाणो गगने सै बभौ वायुनन्दनः । दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥
 नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । प्रवरान्नाक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥
 आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् । अर्दयित्वा मँहावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥
 आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् । पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् । स किञ्चिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १४ ॥
 महेन्द्रमेघसंकौशो ननाद सै महाकपिः । स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ १५ ॥
 नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः । स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥

५-६] ति० टी०-ताराधिपमिवोल्लिखन् नलैरिति शेषः । हरन्निव गृह्णन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-प्रसमान इति । आकाशमन्तरिक्षं प्रसमान इव ताराधिपं चन्द्रमसम् उल्लिखन्निव सनक्षत्रं सार्कमण्डलं गगनं हरन्निव मेघजालानि विकर्षन्निव हनूमान् गच्छति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०-अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति-प्रसमान इवेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०-महाभ्राणीत्यस्य कपिनाऽऽकृष्यमाणानीति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-पाण्डुरेति । पाण्डुराद्विष्वक्निष्ठानि महाभ्राणि चकाशिरं ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रविशन्निति । अभ्रजालानि प्रविशन् निष्क्रामंश्च हनूमान् प्रकाशोऽप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥

गो० टी०-पाण्डुरेति । व्यक्ताव्यक्तवाचित्वेन अरुणशब्दयोः कथंचिदपौनरुक्त्यसुश्रेयम् । यद्वा 'अरुणः कृष्णलोहिते' इत्यमरशेषः । महाभ्राणि चकाशिरं । हवमत्संपकादित्यर्थः । अन्यथा वाजपेयशरद्वर्णनवदभ्रवर्णनस्यासंगतत्वापातः । हवमतस्तेजस्वीत्येनेन मेघानां नानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दुसंपर्कवत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०-प्रविशन्नित्युक्तमेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह-विविधेति । विविधेष्वभ्रघनेष्वापन्नो गोचरो मार्गो येन सः । प्रवेशनिष्क्रामाभ्यां दृश्यादृश्यतदुः । अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति भाति ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-विविधेति । विविधेषु अभ्रघनेषु निबिडाभ्ये आपन्नः प्राप्तः गोचरः मार्गो यस्य धवलमम्बरं यस्य स हनूमान् अम्बरं आकाशे चन्द्रायते ॥ ९ ॥

गो० टी०-विविधेति । विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसंघातेषु आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लघ्वमार्ग इति यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः दृश्यादृश्यतदुः मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रामणाभ्यामिति भावः । चन्द्रायते चन्द्र इवाचरति ॥ ९ ॥

रा० टी०-ताक्षर्येति । मेघवृन्दानि पुनः पुनर्दारयन् निष्पतन् निर्गच्छन् अत एव ताक्षर्यायमाणो वायुनन्दनः बभौ ॥ १० ॥

गो० टी०-ताक्षर्यायमाण इति । ताक्षर्य इवाचरन् ताक्षर्यायमाणः । उभयत्र "उपमानादाचारे" "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् ॥ १०-१३ ॥

११-१२] ति० टी०-मेघस्वनमहास्वनो यस्य सः ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-नदन्निति । मेघस्वनमहास्वनः हनूमान् राक्षसान् हत्वा आत्मनो नाम विश्राव्य प्रख्याय नगरीं लङ्कामाकुलां कृत्वा महता नादेन नदन् सन् मध्येन तदवच्छेदेन सागरमाजगाम । सार्कश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१६] ति० टी०-सुनाभं मैनाकम् ॥ १३-१६ ॥

रा० टी०-पर्वतेन्द्रमिति । सुनाभं पर्वतेन्द्रं सख्यपत्तुश्य ज्यामुक्तो नाराच इव अभ्युपागमत् ॥ १३ ॥

गो० टी०-पर्वतेन्द्रमिति । सुनाभं मैनाकम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-स इति । किञ्चित् आरात् समीपं संप्राप्तः स हनूमान् महेन्द्रं महागिरिं समालोक्य ननाद ॥ १४ ॥

१ मारुतस्यारमजः श्रीमान्कपिव्योमचरो महानिति गो. पाठः । २ पाण्डुरेति गो. पाठः । ३ निष्पतयेति गो. निष्क्रामन्निति रा. पाठः । ४ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्चेति गो. पाठः । ५ तदिति गो. पाठः । ६ बभासे इति गो. पाठः । ७ बलं धोरमिति गो. पाठः । ८ ऽभ्युपागत इति गो. पाठः । ९ अनुसंप्राप्त इति गो. पाठः । १० संकाशमिति गो. पाठः । ११ हरिपुङ्गव इति गो. पाठः ।

ननाद् सुमहानादं लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् । तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि ॥ १७ ॥
 फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् । ये तु तत्रोचरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ॥ १८ ॥
 पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः । महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ॥
 शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः । वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदापमम् ॥ २० ॥
 निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः । बभ्रुवुस्तसुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः । उपामन्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः । नह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः । निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्द्यतस्ततः ॥ २४ ॥
 ते नगाग्रान्नागाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ २५ ॥

गो० टी०-स इति । किंचिदनुसंप्राप्तः भैनाकात्परं कचित् प्रदेशं प्राप्तः ॥ १९ ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । स हनूमान् नदन् सन् दशदिशः पूरयामास ॥ १९ ॥

रा० टी०-स इति । सुहृदामङ्गदादीनां दर्शने लालसा यस्य सः तं सुहृत्समीपवर्तिनं देशमनुप्राप्तः स हनूमान् ननाद लाङ्गूलमकम्पयच्च ॥ १६ ॥

गो० टी०-स तमिति । लालसः साभिलापः । तं देशम् सुहृदावाससमीपप्रदेशम् ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-लाङ्गूलं चाप्यकम्पयदिति स्वभावोक्तिः १७ ॥

रा० टी०-तस्येति । सुपर्णाचरिते पथि नानद्यमानस्य तस्य हनूमतः आस्यघोषेण सुखनिर्गतशब्देन गगनं फलति नियते इव ॥ १७ ॥

गो० टी०-तस्येति । नानद्यमानस्य पुनः पुनश्च नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-फलतीव विशीर्यतीव ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-ये पूर्वसंविष्टितास्ते तोयदनिःस्वनमिवो-रुवेगं तज्जन्यं घोषं शुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०-ये इति । तत्र प्रसिद्धे समुद्रस्योत्तरे कूले पूर्वं संविष्टिताः वायुपुत्रं दिदृक्षवः ये वानराः ते वायुनुन्नस्य वायुना प्रेरितस्य तोयदस्य मेघस्य निःस्वनमिव ऊरुवेगं हनूमतो घोषं शुश्रुवुः । अर्चचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०-ये चित्यादि । वातनुन्नस्य वातसंघट्टितस्य । घोषम् ऊरुवेगमिति ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-वानरेन्द्रस्य निर्घोषं तदीयसिंहनादम् ॥ २० ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-ते इति । ते वानराः निर्घोषं शुश्रुवुः ॥ २० ॥

गो० टी०-ते दीनमनस इति । अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः ॥ २१-२४ ॥

२१-२३] ति० टी०-सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणस्तेन शब्देन हनू-मानेवैतीति निश्चित्य तद्दर्शनलालसाः ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०-निशम्येति । नदतो हनूमतो नादं निशम्य श्रुत्वा सर्वे वानराः उत्सुका बभ्रुवुः ॥ २१ ॥

रा० टी०-जाम्बवानिति । हरीन् वानरान् उपामन्य संबोध्य इदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

रा० टी०-तद्वचनकारमाह-सर्वथेति । हि यतः अकृ-तकार्यस्य अस्य हनूमत एवंविधः नादो न भवेत् अतः असौ हनूमान् सर्वथा सर्वप्रकारेण कृतकार्यः अत्र संशयो न ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-बाहूरुवेगं तज्जन्यशब्दम् निनादं च कण्ठशब्दं च ॥ २४ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य हनूमतः बाहूरुवेगं निनादं च निशम्य श्रुत्वा हरयो यतस्ततः समुत्पेतुः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तस्येति । निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा चेत्यध्याहार्यम् । अन्यथा बाहूरुवेगपदानन्वयात् ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-नगाग्रात् स्वाश्रयाद्ध्वंशस्थानि न-गाग्राणीत्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०-ते इति । ते हरयः नगाग्रात् तरुणाध्वंशे-शात् नगाग्राणि तरुध्वंशेशान् शिखरात् शिखाराणि च आप्लुत्येति शेषः, हनूमन्तं समपद्यन्त ॥ २५ ॥

ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शैश्वामवस्थिताः । वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः ॥ २६ ॥
 गिरिगह्वरसंलीनी यथा गर्जति मारुतः । एवं जगर्ज बलवान्दन्माम्मारुतात्मजः ॥ २७ ॥
 तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जल्यस्तदा ॥ २८ ॥
 ततस्तु वेगवान्नीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः । निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥
 हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधर ॥ ३० ॥
 ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुंगवाः । हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥
 परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः । प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन् ॥ ३२ ॥
 उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च । प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥
 विनेदुर्मुदिताः केचित्केचित्किलकिलां तथा । हृष्टाः पादपशास्त्राश्च आनिन्दुर्वानरर्षभाः ॥ ३४ ॥
 हनूमांस्तु गुरुन्वृद्धाऽजाम्बवत्प्रभुस्त्वांस्तदा । कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—सद्यत्पेतुरित्युक्तं विट्णोति—ते नगाप्रा-
 दिति । नगाप्राद् वृक्षाप्राद् । समपद्यन्त संवीभृताः ॥ २६ ॥

२६-२७] ति० टी०—ते शाखां गृह्य 'गृहीत्वोर्ध्वदृष्ट्वा
 हनूमन्निरीक्षणे पतनभिया शाखां गृहीत्वा धृत्वा पादपात्रेषु
 तदग्रशाखासु स्थिताः । वासांसि समाविध्यन्त प्राकम्पयन्त ।
 नृत्यान्तर इवेति भावः । प्रकाशानि निर्मलतया प्रकाशेण शोभ-
 न्ते तादृशानि वासांसि ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—ते इति । शाखां गृह्य गृहीत्वा पादपात्रेषु
 अवस्थिताः ते वानराः प्रकाशानि प्रकाशं प्राप्तानि वासांसि
 समाविध्यन्त प्राकम्पयन्त अतिहर्षहेतुकगात्रप्रकम्पनद्वारा व-
 खाण्यपि प्रकम्पितानि बभूवुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०—गिरीति । गिरिगह्वरसंलीनः मारुतो यथा
 गर्जति प्रभूतशब्दं करोति एवं मारुतात्मजो जगर्ज ॥ २७ ॥

गो० टी०—त इति । प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणम् ।
 यथा मनुष्याः दूरस्थत्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा
 वानराश्चान्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः
 प्राग्रशाखाः समाविध्यन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—अभं मेघस्तदुपरि यो मेघस्तत्संका-
 शम् अत्युन्नतमेघसमूहसदृशमित्यर्थमन्ये । स्वजीवनदातृत्वेन
 स्वपुत्र्यत्वात्प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २८ ॥

रा० टी०—तमिति । आपतन्तं हनूमन्तं दृष्ट्वा सर्वे वानराः
 प्राञ्जलयः प्रणतिसूचकबद्धशुगुलकराः सन्तस्तस्थुः ॥ २८ ॥

गो० टी०—तमिति । अभ्रघनसंकाशम् अभ्रसमूह-
 तुल्यम् ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—ततो गिरेररिष्टाख्यद्वारेः प्लुतः कपि-
 स्तस्य महेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निपपात । अनेनाविश्रममाग-
 मनं ध्वनितम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः प्राञ्जलिसर्ववानरकर्मकदर्श-

नानन्तरं गिरिनिभो हनुमान् गिरेः अरिष्टाभिधपर्वताद् गिरेः
 तस्य महेन्द्रस्य शिखरे निपपात ॥ २९ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । निपपात निर्भरमाक्रा-
 न्तवान् ॥ ३० ॥

३०-३३] ति० टी०—छिन्नपक्षो धरणीधर इवाकाशा-
 त्पपात हर्षेणापूर्यमाणः पूर्यमाणहृदयः । पर्वतनिर्झरं निर्झर-
 प्रवर्तके शिखर इत्यर्थमेके । श्रमनिवृत्तये जल एव पतित
 इत्यन्ये ॥ ३०—३३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—हर्षेणेति । हर्षेणापूर्य-
 माणो हनुमान् पर्वतनिर्झरं बहुनिर्झरवत्पर्वते पर्वतस्य निर्झर
 वा आकाशात् छिन्नपक्षो धरणीधर इव पपात ॥ ३० ॥

गो० टी०—हर्षेणेति । पपातेति । अच्छिन्नपक्षस्य पा-
 तासंभवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तत इति । सर्वे वानरपुङ्गवाः हनूमन्तं परि-
 वार्य उपतस्थिरे ॥ ३१ ॥

रा० टी०—परीति । आगतं तं हनूमन्तं परिवार्य परां
 प्रीतिमुपागताः वानराः उपागमन् तत्समीपं प्रापुः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—उपायनानीति । फलादीन्युपायनान्यादाय
 हरयः हरिश्रेष्ठं हनुमन्तं प्रत्यर्चयन् प्रत्यार्चयन् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—प्रहृष्टवदना इति । प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः
 आसन्निति शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः । उपायनानि
 उपहारान् ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०—शाखानयनं हनुमत आसना-
 र्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—विनेदुरिति । केचिद्वानरर्षभाः किलकिलां
 स्वजातीयशब्दं विनेदुःचक्रुः, केचित्पादपशाखा आनिन्दुः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—हनूमानिति । हनुमान् जाम्बवत्प्रभुस्त्वान्
 अवन्दत ॥ ३५ ॥

सताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः । दृष्ट्वा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
निषसाद् च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३७ ॥
हनूमानब्रवीत्पृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् । अशोकवनिकासंस्था दृष्ट्वा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता । एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा । ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥
निशाम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् । क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥
चक्रुः "किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे । केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ ४२ ॥
आयताञ्चितदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः । अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥
आप्लुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः । उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तु तदाऽब्रवीत् ॥ ४४ ॥
सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् । सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ ४५ ॥
यद्वपुस्त्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः । जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ ४६ ॥

गो० टी०-हनुमांस्त्वित्यादि । कुमारमङ्गदं चेति ।
स्वामित्वादिति भावः ॥ ३४-३९ ॥

३६-४२] ति० टी०-ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्यां प्रसा-
दितः प्रसन्नदृष्ट्याकारितात्मनिरीक्षणः ॥ ३६-४२ ॥

रा० टी०-स इति । ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्यां कपि-
भिश्च पूजितः अत एव प्रसादितः विक्रान्तः विक्रमवान् पूज्यो
हनूमान् देवी सीता दृष्टेति न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-निषसादेति । वालिनः सुतमङ्गदं हस्तेन गृ-
हीत्वा महेन्द्रस्य गिरिः वनोद्देशे वनप्रदेशे निषसाद् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-हनूमानिति । पृष्ठो हनूमान् सुघोराभिः राक्ष-
सीभिः रक्ष्यमाणा अनिन्दिता निन्दासंसर्गरहिता रामदर्शन-
लालसा कृशा अशोकवनिकासंस्था जनकात्मजा मया दृष्टेति
ज्ञानरर्षभान् अब्रवीत् । सार्थलोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । दृष्टेति मारुतेर्वचनं निशाम्य वानराः
मुदिता अभवन् । संधिरार्थः, नमुनेत्यत्र नेति योगविभागेन त्रि-
पाया क्वचिदसिद्धत्वाभावज्ञापनाद्वा ॥ ४० ॥

गो० टी०-तत इति । भवन् अभवन् अनित्यत्वा-
दङ्गभावः ॥ ४० ॥

रा० टी०-प्रमोदचिह्नान्याह-क्ष्वेडन्तीति । क्ष्वेडनादीनि
कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥

गो० टी०-क्ष्वेडन्तीति । क्ष्वेडन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति
नदन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति दृषभनादं कुर्वन्ति ।
किलिकिलां स्वजात्युचितकिलिकिलाशब्दम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०-केचिदिति । केचित् आयताञ्चितानि वि-
स्तारं प्राप्तान्येव लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-केचिदिति । अञ्जितायतदीर्घाणि अत्र
दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरम् । प्रविव्यधुः लाङ्गूलाङ्-
कृत्य भूमावताडयन्त्यर्थः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-आयताञ्चितदीर्घाणि । आयामो वि-
स्तारः, स्थौल्यमित्यन्ये ॥ ४३ ॥

रा० टी०-अपरे इति । अपरे तु आप्लुत्य हनूमन्तं सं-
स्पृशन्ति ॥ ४३ ॥

गो० टी०-अपरे चेति । संस्पृशन्ति आलिङ्गन्ती-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४४-४६] ति० टी०-गिरिशृङ्गेष्वाप्लुत्य । तेभ्य आप्लु-
त्येत्यर्थः ॥ ४४-४६ ॥

रा० टी०-उक्तेति । हरिवीराणां मध्ये अङ्गदो हनूमन्त-
मब्रवीत् ॥ ४४ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सत्त्वं इति । हे वानर !
यद्यस्मात्सागरमवप्लुत्य त्वमागतः अतः सत्त्वे वीर्ये च ते समः
कश्चिन्न विद्यते ॥ ४५ ॥

रा० टी०-जीवितस्येति । नो जीवितस्य जीवनस्य
प्रदाता एकस्त्वमेव अत एव त्वत्प्रसादात् सिद्धार्था वयं राक्ष-
वेण सह समेष्यामः तिष्ठामः ॥ ४६ ॥

गो० टी०-सत्त्वं इति । अवप्लुत्य विस्तीर्णमित्यङ्गदेत-
रव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्यङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५-५० ॥

त्वत्प्रसादात्समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह । अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो शौर्यवहो धृतिः ॥ ४७ ॥
 दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी । दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीताविभोगजम् ४८
 ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः । परिवार्य प्रमुदिता भोजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥
 उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते । श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ५० ॥
 दर्शनं चापि लङ्घनायाः सीताया रावणस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्रदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥
 तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान्वानरैर्वहुभिर्वृतः । उपास्यमानो विविधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५२ ॥
 हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदनद्वबाहुना ।
 मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

कपिसेनया समुपविष्टेन जाम्बवता पृष्ठे हनुमान्मेनाकावलोकनलङ्कागमनजानकीदर्शनपुनरागमनादि सकलवृत्तं व्याख्येन निवेदयति ।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गं महेन्द्रस्य म्हाबलः । हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥
 प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु । तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् ॥ २ ॥

४७-५१] ति० टी०-समेष्यामः संगता भविष्यामः । अहो इति । तव स्वामिभक्त्यादिकमाश्रयमित्यर्थः ॥ ४७-५१ ॥
 रा० टी०-अहो इति । ते भक्त्यादिरहो आश्रयम् । दिष्ट्या भाग्योदयेन रामपत्नी त्वया दृष्टा ॥ ४७ ॥
 रा० टी०-दिष्टयेति । दिष्ट्या अस्मद्भाग्योदयेन काकुत्स्थो रामः शोकं त्यक्ष्यति ॥ ४८ ॥

रा० टी०-तत इति । अङ्गदप्रभृतीन् परिवार्य प्रमुदिताः वानराः विपुलाः विस्तीर्णाः शिलाः भोजिरे स्थित्यर्थं प्रापयामासुः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-उपविष्टा इति । गिरेः शिलासु उपविष्टाः समुद्रलङ्घनादीनि श्रोतुकामाः अत एव हनुमद्रदनोन्मुखाः सर्वे अङ्गदप्रभृतयः तस्थुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५० ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०-विविधैर्देवैरुपास्यमान इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

रा० टी०-स्थितिप्रकारं बोधयन्नाह-तस्थाविति । विविधैर्देवैरुपास्यमानो देवपतिरिवाङ्गदस्तस्थौ ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०-कीर्तिमता हनूमता यशस्विनाङ्गदेनेत्यर्थः । ज्वलितं युक्तम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रा० टी०-हनूमतेति । कीर्तिमता हनूमता यशस्विना

अङ्गदनद्वबाहुना अङ्गदेन च अध्यासितम् अधिष्ठितमुन्नतं महीधराग्रं श्रिया शोभया ज्वलितं प्रकाशितमभवत् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयारामायणव्याख्याने रामायणाशरोमणौ सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५७ ॥

गो० टी०-हनूमतेति । कीर्तिमतेति हनूमद्विशेषणम् । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणम् । भृत्यकीर्त्यां स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा इद्विमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

१-२] ति० टी०-हनूमत्प्रमुखाः परस्परं मिलिता इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-वानराणां वृत्तान्तमाह-तत इत्यादिभिः । महेन्द्रस्य गिरेः शृङ्गे स्थिताः हनूमत्प्रमुखाः उत्तमां प्रीतिं जग्मुः ॥ १ ॥

गो० टी०-ततस्तस्येत्यादि ॥ १ ॥

रा० टी०-प्रीतीति । वानरेषु सूपविष्टेषु सत्सु प्रीतिसंहृष्टो जाम्बवान् कार्यदृष्टान्तं रामकार्यविषयकवृत्तम् अनितात्मजमपृच्छत् । सार्वभौक एकान्वयी ॥ २ ॥

जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपुच्छद्विनात्मजम् । कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ ३ ॥
 तस्यां चापि कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः । तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकृपे ॥ ४ ॥
 संमार्गिता कथं देवी किं च सा प्रत्यभाषत । श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
 यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्दशान्याकरोतु नः ॥ ६ ॥
 स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः । नमस्यञ्छिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥
 प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्त्वमाप्नुतः । उद्भेदेक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ८ ॥
 गच्छतश्च हि मे घोरं विग्ररूपमिवाभवत् । काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥
 स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् । उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥
 कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च । प्रहृतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरिः ॥ ११ ॥
 शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा । व्यवसायं च तं बुद्ध्वा सहोवाच महागिरिः ॥ १२ ॥
 पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव । पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिन्धनः ॥ १३ ॥
 मैनाकामिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ । पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥

गो० टी०-तमिति । कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तम् सीतादर्शनविषयवृत्तान्तम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-कार्यविषयं वृत्तान्तम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत्प्रभाकारमाह-कथमिन्द्रियादिभिः । देवी सीता तत्र लङ्कायां त्वया कथं दृष्ट्वा दशाननो रावणः तस्यां सीतायां कथं वृत्तः प्रवृत्तः सेवते इत्यर्थः, एतत्सर्वं नस्त्वं तत्त्वतः प्रब्रूहि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०-कथमिति । कथं केन प्रकारेण । कथंवृत्तः कीदृश्यापारः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०-कथंवृत्तः कीदृश्यापारः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-संमार्गितेति । देवी कथं संमार्गिता अन्वे-
 षिता श्रुतार्थाः वयं कार्यविनिश्चयं कथं चिन्तयिष्यामः ॥ ५ ॥

गो० टी०-तत्त्वत इति । तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—
 श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥

६-८] ति० टी०-चिन्तनीयनिश्चयमेवाह—यश्चेति ।
 रक्षितव्यं रामसंनिधौ गोपनीयम् अवक्तव्यमिति यावत् ।
 अवक्तव्यं च यत्तच्चिन्तयिष्यामः, अतस्तत्पृष्टं सर्वमात्मवान्भ-
 वान्याकरोतु ॥ ६-८ ॥

रा० टी०-य इति । तत्र रामसमीपे गतैः प्राप्तैरस्मा-
 भिः योऽर्थो वक्तव्यः यच्च रक्षितव्यं न वक्तव्यमित्यर्थः तद्ब्र-
 वान् व्याकरोतु कथयतु ॥ ६ ॥

गो० टी०-यश्चेति । तत्र रामसंनिधौ योऽर्थो वक्तव्यः
 वक्तुमर्हः यच्च रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् आत्मवान् बुद्धिमान्
 भवान्याकरोतु ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । तेन जाम्बवता नियुक्तः प्रेरितः स
 भवमान् सीतायै नमस्यन् प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥

रा० टी०-तत्प्रतिभाषणाकारमाह-प्रत्यक्षमित्यादिभिः ।

उदधेः सागरस्य परं पारं काङ्क्षमाणः प्राप्यत्वेनेच्छन्नहं भवतां
 प्रत्यक्षमेव खमाप्नुतः प्राप्तः ॥ ८ ॥

गो० टी०-प्रत्यक्षमेवेति । इदं न वक्तव्यमेवेति भावः ।
 आप्नुतः आप्नुतोऽस्मि पारं गन्तुमिति शेषः । समाहितः
 एकाग्रः इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति संबन्धः ॥ ७ ॥

९] ति० टी०-विग्ररूपमिवेत्युक्तं तदेवाह-काञ्चनमिति ।
 पश्यामि दृष्टमित्यर्थः । तदाश्चर्यत्वाद्यापि पश्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-गच्छत इति । गच्छतो मे घोरं विग्ररूपमि-
 वाभवत् । अर्थं पृथक् । ननु किं तदित्यत आह-काञ्चन-
 मिति । पन्थानमावृत्य स्थितं दिव्यं शिखरं प्रशस्तशिखर-
 वन्तं काञ्चनं नगं पश्यामि अपश्यं तं नगमहं विघ्नं मेने । अर्थ-
 द्रयमेकान्वयि ॥ ९ ॥

गो० टी०-गच्छत इत्यादि । विग्ररूपमिव वस्तुतो
 न तथेति भावः । पश्यामीत्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं
 विग्ररूपमिवाभवत् तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥

१०-११] ति० टी०-मेने लिङ्गुत्तमपुरुषैकवचनम् । उपसं-
 गम्य प्राप्य ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-उपेति । काञ्चनं नगमुत्तमं उपसंगम्य अयं
 नगो मया भेत्तव्यः इति बुद्धिनिश्चयः मे मनसा कृता ॥ १० ॥

रा० टी०-प्रहृतस्येति । मया लाङ्गूलेन प्रहृतस्य महा-
 गिरिः शिखरं सहस्रधा व्यशीर्यत ॥ ११ ॥

गो० टी०-स्थितमिति । मेने इति लिङ्गुत्तमपुरुषैक-
 वचनं परोक्षत्वाभावेऽपि छान्दसम् । अमनीषीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०-उपसंगम्येति । गमनदशायाद्यरसा पातया-
 मासेति सूचितं विटणोति-भेत्तव्योऽयमित्यादिना ॥ १०-१२ ॥

१२-१४] ति० टी०-व्यवसायं स्वभेदनरूपम् ॥ १२-१४ ॥

छन्दतः पृथिवीं चैरुर्बाधमानाः समन्ततः । श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ॥ १५ ॥
 वैज्रेण भगवान्पक्षौ चिच्छेदेवां सहस्रशः । अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ १६ ॥
 माहृतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तो वैरुणालये । राघवस्य यया साह्ये वर्तितव्यमरिद्रम ॥ १७ ॥
 रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः । एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 कार्यमावेद्य च गिरेरुद्धतं वै मनो मम । तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ १९ ॥
 स चाप्यन्तर्हितः शैलो मातृषेण वपुष्मता । शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ २० ॥
 उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः । ततोऽहं सुचिरं कालं जैवेनाभ्यगमं पथि ॥ २१ ॥
 ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् । समुद्रमध्ये सा देवी वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम । तैस्तस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २४ ॥
 रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भीतया च परंतप ॥ २५ ॥

रा० टी०—व्यवसायमिति । व्यवसायं मत्कर्तृकस्त्वमेद-
 नयनं बुद्ध्या मनः प्रह्लादयन्नेव हे पुत्र ! मातरिभनो वायोः
 सखायम् अत एव पितृव्यं महोदधौ निवसन्तं मैनाकमिति
 विख्यातं मां विद्धि जानीहि इति मधुरां वाणीं स गिरिरवाच ।
 अर्थंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत्र निवासे कारणमाह—पक्षवन्त इति ।
 पर्वतोत्तमाः पूर्वं पक्षवन्तो बभूवुः अत एव बाधमानाः सन्तः
 छन्दतः स्वाधीनतया पृथिवीं समन्ततश्चेरुः ॥ १४ ॥

रा० टी०—पितृव्यं चेति । पितृव्यत्वे हेतुमाह—सखा-
 यमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—पक्षवन्त इति । छन्दतः यथेच्छम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५-१६] ति० टी०—छन्दतः स्वेच्छयेत्यर्थः । चरितं
 प्रजाबाधनरूपम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । महेन्द्रो नगानां चरितं श्रुत्वा वज्रेण
 पक्षौ चिच्छेद ॥ १५ ॥

रा० टी०—अहमिति । तदा तस्मिन् समये तव पित्रा
 अहं वरुणालये प्रक्षिप्तः अत एव तस्मात्पक्षेदात् मोक्षितः १६

गो० टी०—अहं त्विति । मोक्षणप्रकारमाह—प्रक्षिप्तोऽस्मि
 महार्णव इति ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—मोक्षनप्रकारमाह—साहाय्येनेति ।
 साह्ये साहाय्ये ॥ १७ ॥

रा० टी०—राघवस्येति । धर्मभृतां श्रेष्ठः यो रामः तस्य
 राघवस्य साह्ये साहाय्ये मया वर्तितव्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—रामस्य चेति । साह्ये साहाय्ये । साहाय्य-
 करणे हेतुमाह—रामो धर्मभृतां श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तत्र हेतुः—धर्मभृतां श्रेष्ठत्वादि ॥ १८ ॥

रा० टी०—एतदिति । मैनाकस्यैतद्वचः श्रुत्वा मया

कार्यं कर्मव्यमावेद्य बोधयित्वा विद्यमानस्य मम मनः उद्धतं
 प्रवृद्धमभवदिति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—एतच्छ्रुत्वेति । व्यतम् उद्युक्तम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—उद्धतमयं चलितम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तेनेति । तेन मैनाकेन अहमनुज्ञातः सागरप्लव-
 नाय आज्ञापितोऽभवमिति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ १९ ॥

गो० टी०—तेन चेति । अनुज्ञातः अस्मीति शेषः । वपु-
 ष्मता पुष्कलवपुषा मातृषेण शरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरी-

रेण महोदधौ सागरोपरि स्थित इति शेषः । स वै दत्तवरः
 शैलो बभूववस्थितस्तथेति प्रथमसर्गोक्तः । प्रतिप्रयाणे च—

पर्वतेन्द्रं उनाभं च सङ्घस्युद्यय शीर्यावानित्युक्तम् । हिरण्यनाभं
 शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलीति रामेण चोक्तम् ॥ १९-२० ॥

२०-२२] ति० टी०—सशैलो मातृषेण वपुष्मता प्रश-
 स्तेन शरीरेण महाशैलोऽन्तर्हितः । शैलेन शिलारूपेण च महो-

दध्यावन्तर्हित इत्यन्वयः ॥ २०-२२ ॥

रा० टी०—स इति । वपुष्मता शोभनावयवविशिष्टेन
 शैलेन शिलामयेन मातृषेण मनुष्याकृतिना शरीरेणोपलक्षिताः

महान्तः शैलाः गिरयो यस्य गिरीणां राजेत्यर्थः, शैलः स
 मैनाकः महोदधौ अन्तर्हितः ॥ २० ॥

रा० टी०—उत्तममिति । उत्तमं जवं वेगमास्थाय शेषमव-
 शिष्टमध्वानमास्थितोऽभवमिति शेषः, पथि तस्मिन् मार्गे

सुचिरं कालमभ्यगमं च ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं नागमातरं सुरसां
 सङ्घमध्ये अहं पश्यामि अपश्यं सा सुरसा चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

२३-२५] ति० टी०—प्रदिष्टः विहित इत्यर्थः । विहितः
 प्रापित इत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—ममेति । अमरैः मम भक्ष्यः

१ चिच्छेद भगवान्पक्षान्त्रेणेति गो. पाठः । २ ऽस्मि महार्णवे इति गो. पाठः । ३ रामस्य चेति गो. पाठः । ४ महात्मनेति रा. पाठः ।
 ५ तु गिरेरुद्धतं चेति गो. पाठः । ६ वेगेतेति गो. पाठः । ७ मामभावेति गो. पाठः । ८ भक्ष इति गो. पाठः । ९ अत इति गो. पाठः । १० चिरस्य
 मे इति गो. पाठः । ११ उदीरयमिति गो. पाठः ।

तस्य सीता हता भार्या रावणेन दुरात्मना । तस्याः सकाशं द्रुतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २६ ॥
 कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति । अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥
 आगमिष्यामि ते वक्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते । एवमुक्त्वा मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ २८ ॥
 अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम । एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥
 ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु । मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु मुखं तथा ॥ ३० ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वार्स्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः । तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसंमितः ॥ ३१ ॥
 अभिपत्याशु तद्वक्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥
 अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं रावणेन महात्मना ॥ ३३ ॥
 सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर । ततोऽहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥
 ततोऽन्तरिक्षं विपुळं प्लुतोऽहं गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ॥ ३५ ॥

त्वं प्रदिष्टः ततः तस्माद्धेतोः त्वं सुवैर्विहितः प्रापितोऽतस्त्वां
 भक्षयिष्यामि ॥ २३ ॥

रा० टी०—एवमिति । सुरसया एवमुक्तोऽहम् इदमुदी-
 रयसुदैरयम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—राम इत्यादिभिः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—सकाशं समीपम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तस्येति । रामशासनात् गमिष्ये ॥ २६ ॥

२७—२८] ति० टी०—विषये सति तदीयदेशे सति
 वियमाने । मैथिलीदर्शननिवेदनार्थं रामं च दृष्ट्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—कर्तुमिति । विषये रामदेशे सति हे वियमा-
 ने साहाय्यं कर्तुमर्हसि । अर्थं पृथक् । ननु रामादहं न विभेमी-
 ति त्वां भक्षयिष्याम्येवेत्यत आह—अथवेति । प्रतिशृणोमि
 प्रतिज्ञां करोमि । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एष वरः देवानामिति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०—कर्तुमिति । विषये सती स्वराज्ये व-
 मन्ती ॥ २६—२८ ॥

२९] ति० टी०—नातिवर्तेत नातिक्रमेन । मां प्राप्तः ।
 मदाहारात् प्राप्तो न गच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अर्धगुणविस्तारोऽर्धस्य दशयोजनार्धस्य
 पञ्चयोजनस्य गुण आठत्तिस्तद्विस्तारः । दशयोजनविस्तार
 इति यावत् । पूर्वं दशयोजनविस्तारोक्त्याऽऽशुगुण्येनैवं व्याख्या-
 तम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—एवमिति । दशयोजनमायतः स्वाभाविकदश-
 योजनविस्तृतोऽहं यस्मिन् काले सुरसया एवमुक्तस्मिन्
 काले अर्धगुणविस्तारः पञ्चयोजनविस्तृतो बभूव तथा सुरसया
 तु क्षणेनैव मत्प्रमाणाधिकं मत्प्रमाणादधिकं मुखं व्यादितं तदा-
 स्यं व्यादितं दृष्ट्वा अहं ह्रस्वं ह्रस्वरूपमकरवम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०—एवमुक्त इति । तत इति । अर्धगुणवि-
 स्तारः अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किंचिदधिकविस्तारोऽभव-
 मित्यर्थः । एवमेवार्थः प्रथमसर्गोक्तशतयोजनविस्तारस्तु विरु-
 द्धः तद्ग्रन्थः कल्पितश्चेत्युक्तम् । मत्प्रमाणेति । व्यादितं
 व्याक्तम् ॥ २९ ॥

३१—३२] ति० टी०—ह्रस्वम् स्वशरीरमिति शेषः ।
 तदेवाह—अङ्गुष्ठसंमित इति । देह इति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । अङ्गुष्ठसंमितः योऽहं बभूव
 सः तद्वक्रमभिपत्य प्रविश्य क्षणान्निर्गतोऽस्मि । अर्थद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । स्वेन रूपेणोपलक्षिता देवी
 सुरसा मामब्रवीत् । अर्थं पृथक् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तद्दृष्ट्वाति । ह्रस्वत्वं विशेषयति—अङ्गुष्ठमा-
 त्रक इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३३] ति० टी०—समानय मेलय ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अर्थेति । हे हरिश्रेष्ठ ! त्वं
 गच्छ वैदेहीं समानय संयोजय । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अर्थसिद्ध्या इति । समानय संयोजय ॥ ३२ ॥

३४—३५] ति० टी०—माधुसाध्वीति । अत्र दीर्घ
 आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं साधु साध्वीति
 प्रशंसितोऽहं विपुलमन्तरिक्षं गरुड इव प्लुतः । साध्वीति दीर्घ
 आर्ष इति भट्टाः, विस्मयार्थेऽकारप्रश्लेषे तु नार्षकल्पना ॥ ३४ ॥

रा० टी०—छायेति । मे छाया निगृहीता कयाचिदिति
 शेषः, अतोऽहं किंचित् पश्यामि । अर्थं पृथक् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—ततोऽहमिति । माधु साध्वीति दीर्घश्छा-
 न्द्रमः ॥ ३३—३५ ॥

सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयम् । न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥
 अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गमने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ॥ ३७ ॥
 अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा । तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेश्याम् ॥ ३८ ॥
 प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तथा । अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥
 कासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः । भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥
 बाढमित्पेव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः । आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूर्यम् ॥ ४१ ॥
 तस्याश्वास्यं महद्भ्रमं वर्धते मम भक्षणे । न तु मां सा नु बुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥
 ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४३ ॥
 सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि । मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥
 शृणोमि खगतानां च वाचःसौम्या महात्मनाम् । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४५ ॥

३६-३८] ति० टी०-येन गतिर्विहता तर्किचित्र प-
 श्यामि नापश्यमित्यन्वयः ॥ ३६-३८ ॥

रा० टी०-स इति । येन मे गतिर्विहता तत् किञ्चिन्न
 पश्यामि ॥ ३६ ॥

रा० टी०-अथेति । अधानन्तरं मे बुद्धिः चिन्तोत्पन्ना
 तदाकारमाह-अत्र यस्य रूपं न दृश्यते ईदृशः उत्पन्नः गमने
 विघ्नः किं नाम किं नामा ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अथ इति । शोचतो मम दृष्टिः अधोभागे
 पतिता तत्राधोभागे सलिलेश्यां राक्षसीमद्राक्षम् ॥ ३८ ॥

गो० टी०-अधोभागेनेति । सलिलेश्यां सलिले स्थिताम् ३७
 ३९] ति० टी०-अवस्थितं निश्चेष्टम् । तथाप्यसंभ्रान्तं

भयहीनं मां लक्ष्मीकृत्येदं वाक्यमहस्तुतः इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-प्रहस्येति । अवस्थितं निश्चेष्टतया विद्यमान-
 मप्यसंभ्रान्तं मामालक्ष्येति शेषः, महालादं यथा भवति तथा
 प्रहस्य इदं तयाऽहस्तुतः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-प्रहस्येति । अवस्थितं दृढभूतम् । असंभ्रान्त-
 न्तम् अव्यग्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-ममेप्सितो भक्षस्त्वम्, अतो मे देहं
 प्रीणयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-केति । क्षुधितायाः ममे-
 प्सितो भक्षस्त्वं क्व गन्तासि न गच्छेत्यर्थः । ननु किं करो-
 मीत्यत आह-मे देहं प्रीणय तर्पय ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०-प्रत्यगृह्णामङ्गीकृतवान् । तस्या आस्य-
 प्रमाणादधिकं भवति यथा तथात्मनः कायमपूरयमवर्धयम् ४१

रा० टी०-बाढमिति । बाढमित्युक्त्वा तां वाणीं प्रत्य-
 गृह्णाम् अतिघमिष्येति । तस्याः आस्यप्रमाणात् अधिकं यथा
 भवति तथा कार्यं स्वशरीरम् अपूरयमवर्धयं च ॥ ४१ ॥

गो० टी०-बाढमिति । तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं

यथा तथा कायम् आत्मदेहम् अपूरयम् अवर्धयम् । नयि
 ददे साप्यवधिष्टेत्यर्थः ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०-मां सा न बुधे- अयं कामरूपी सर्ववि-
 घ्ननिर्दलन इति मां न ज्ञातवतीत्यर्थः । मम कृतं विकृतं मया कृतं
 विकृतं विकारस्वरूपं वक्ष्यमाणसूक्ष्मरूपत्वं च न बुबुधे ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तस्या इति । तस्याः आस्यं बुद्धं मम भक्षणे
 वर्धते सा तु मां मत्सामर्थ्यमित्यर्थः, न बुबुधे आविष्कृतं प्रक-
 रितं मम कृतं रूपं च न बुबुधे ॥ ४२ ॥

गो० टी०-न चेति । अयं कामरूपीति माम् साधु
 सम्यक् न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतं
 निकृतिं वा न बुबुधे ॥ ४१ ॥

४३] ति० टी०-तदेवाह-तत इति । आदाय कर्ति-
 त्वा । प्रपतामि प्रापतम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०-यत्र बुबुधे तद्रूपमाह-तत इति । ततोऽनन्तरं
 विपुलं बृहद्रूपं स्वशरीरं संक्षिप्य सूक्ष्मीकृत्य तस्याः हृदयमा-
 दाय संशोष्य ताडनेन हिंसाया अयोग्यं कृत्येति नभस्तलं
 प्रयतामि प्रापतम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-निकृतिमेव दर्शयति-ततोऽहमिति ॥ ४२ ॥

४४] ति० टी०-विसृष्टभुजा विप्रकीर्णभुजा ॥ ४४ ॥

रा० टी०-सेति । मयाऽतिकृतहृदया ताडितान्तरा अत
 एव विसृष्टौ विकीर्णौ भुजौ यस्याः सा असती लवणाम्भसि
 निपपात ॥ ४४ ॥

गो० टी०-सेति । विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिकभुजा ॥ ४३ ॥

४५] ति० टी०-सिंहिका हनुमता हतेति युगतानां वाचः
 शृणोमि श्रुताः ॥ ४५ ॥

रा० टी०-शृणोमीति । सिंहिका राक्षसी हनुमता हता
 ताडितेति खगतानां महात्मनां वाचः शृणोमि अष्टणवम् ॥ ४५ ॥

१ ऽपहृतेति गो. पाठः । २ तत इति गो. पाठः । ३ गमने इति गो. पाठः । ४ रूपं यंत्रति गो. पाठः । ५ चेति गो. पाठः । ६ शोचता
 पातितामथेति गो. पाठः । ७ ततोऽद्राक्षमिति गो. पाठः । ८ च मा साश्चिती गो. पाठः । ९ निकृतमिति गो. विसृष्टमिति रा. पाठः । १० नभस्तल-
 मिति रा. पाठः । ११ सिद्धानां चारणेः संवेति गो. पाठः ।

तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । गत्वा च महदध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४६ ॥
 दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र गैता पुरी । अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरीम् ॥ ४७ ॥
 प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसंप्रभा ॥ ४८ ॥
 अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः । जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ ४९ ॥
 सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् । प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाऽहं तयोदितः ॥ ५० ॥
 अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते । यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वैरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥
 तत्राहं सर्वैरात्रं तु विचरञ्जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥
 ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने । शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्ष्ये ॥ ५३ ॥
 शोचता च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंष्टम् । काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
 सप्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् । अशोकवनिकामध्ये शिशुपापादपो महान् ॥ ५५ ॥

गो० टी०-शृणोमीति । हतेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ४४ ॥

४६-४८] ति० टी०-आत्ययिकं जातकालविलम्बम् । कृत्यं सीतादर्शनं स्मरन्नेव महदध्वानं गत्वोदधेर्दक्षिणं तीरं पश्यामि दृष्टवान् ॥ ४६-४८ ॥

रा० टी०-तामिति । तां हत्वा आत्ययिकं प्राप्तविलम्बमित्यर्थः, कृत्यं कार्यं स्मरन् सन् महदध्वानं गत्वा नगैः पर्वतैः मण्डितं यत्र लङ्कापुरी तत्र उदधेर्दक्षिणं तीरं पश्यामि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४६ ॥

रा० टी०-अस्तमिति । रक्षोभिः अविज्ञातोऽहं पुरीं लङ्कां प्रविष्टः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र लङ्कायां प्रविशतो मम पुरः अग्रे कल्पान्तघनसंप्रभा एका नारी उत्थिता ॥ ४८ ॥

गो० टी०-तामिति । कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ४९-४८ ॥

४९] ति० टी०-मां जिघांसन्तीम् । ज्वलदग्निस्तुल्यकेशपाशम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०-जिघांसन्तीमिति । जिघांसन्तीं तां सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य तया उदितः कथितदृष्टान्तोऽहं प्रविशं प्राविशम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५०-५१] ति० टी०-इभैरवामतिशयेन भयंकररूपाम् । प्रविशं प्राविशम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-अहमिति । यस्मात् ते त्वया अहं निर्जिता तस्मात् सर्वैरक्षांसि त्वं विजेताऽसि ॥ ५१ ॥

गो० टी०-भीतयेत्यादि भीतया तया नार्या । अज्ञेयत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५२] ति० टी०-सर्वैरात्रं सर्वां रात्रीम् । अल्पशेषाय रात्रावशोकवनिकायां दर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५२ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र लङ्कायां सर्वैरात्रं विचरन् सन् रावणान्तःपुरगतोऽहं जनकात्मजां नापश्यम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०-तत्रेति । सर्वैरात्रं सर्वां रात्रिम् । “अह सर्व-” इत्यादिना समासान्तोऽच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तत्र लङ्कायाम् । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गत सन् सुमध्यमां नापश्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०-उपलक्ष्य उपालक्ष्यम् ॥ ५३ ॥

रा० टी०-तत इति । रावणस्य निवेशने सीतामपश्य नहं शोकसागरमासाद्य पारं तं नोपलक्ष्ये ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०-विकृष्टेन विप्रकृष्टोर्ध्वभागेन अत्युच्चैः नेति यावत् । तादृशेन प्रासादेनादृतं किञ्चित्स्थानं मय दृष्टम् ॥ ५४ ॥

रा० टी०-शोचतेति । विकृष्टेन प्रकृष्टोर्ध्वभागेन प्राकारेण अभिसंष्टम् उत्तमं गृहोपवनं मया दृष्टम् ॥ ५४ ॥

गो० टी०-शोचता चेति । विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अति दीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥

५५] ति० टी०-ततः प्राकारमवप्लुत्य बहुपादपं गृहोपवनसुस्थानं पश्याम्यपश्यम् । महान्पादपो दृष्ट इति शेषः ॥ ५५ ॥

रा० टी०-स इति । स दृष्टोपवनोऽहं बहवः पादपायुत्समीपे तं प्राकारमवप्लुत्य अशोकवनिकामध्ये यो महान् शिशुपापादपः तमारुह्य काञ्चनं काञ्चनवर्णविशिष्टकदलीवपं पश्यामि अपश्यम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५५ ॥

गो० टी०-स प्राकारमिति । बहुपादपम् अनेकपादनप्रमाणमिति प्राकारविशेषणम् ॥ ५४ ॥

तमारुह च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् । अद्वुराच्छिशापाटुक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ ५६ ॥
 श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् । तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥
 शोकसंतापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् । राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥
 मांसशोणितभक्ष्याभिव्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा । सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥
 एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा । भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पञ्चिनीव हिमागमे ॥ ६० ॥
 रावणाद्विनिवृत्तार्था मूर्तव्ये कृतनिश्चया । कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६१ ॥
 तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव शिंशपाटुक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥
 ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६३ ॥
 ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रेत्यसंहरम् । अहं चै शिंशपाटुक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६४ ॥
 ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः । तं देशमनुसंभ्रामो यत्र सीताभवत्स्थिता ॥ ६५ ॥

गो० टी०—अशोकेति । शिंशुपापादपः अस्तीति शेषः ॥ ५९ ॥

५६] ति० टी०—पश्यामीति प्राग्वत् । काञ्चनं तद्वर्णम् । अद्वुराच्छिशापाटुक्षात्शिशापाटुक्षस्य समीपे ॥ ५६ ॥

५७-५८] ति० टी०—तदेकवासःसंवीतां तेन हरणकाले किष्किन्धायां पूर्वं दृष्टेनैकवाससा संवीताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

रा० टी०—अद्वुरादिति । शिंशुपाटुक्षान् अद्वुरात् समीपे वरवर्णिनीं गौराङ्गीं श्यामां नित्यं षोडशवार्षिकीत्वेन प्रतीयमानां तत्पूर्वकालिकं यदेकं वासः तेन संवीतां रजसा ध्वस्ताः व्याप्ताः शिरोरुहाः यस्याः तां भर्तृहिते स्थितां व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव राक्षसीभिः अभिसंवृतां सीतामहं पश्यामि अपश्यम् । अर्धषट्कमेकान्वयि ॥ ५६-५८ ॥

गो० टी०—अद्वुरे शिंशुपाटुक्षादित्यादि । शिंशुपाटुक्षात् शिंशुपाटुक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थाम् तदेकवासःसंवीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीताम् यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीताम् वषान्तरनिस्स्पृहामित्यर्थः । मानसिकत्वकायिकत्वभेदेन शोकसंतापयोभेदः ॥ ५६-५८ ॥

५९-६०] ति० टी०—व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमिति संबन्धः । राक्षसीमध्ये ताभिरेव तर्ज्यमाना सा सदुःखा मया कथंचिदासादितेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

रा० टी०—सति राक्षसीमध्ये सुदुर्लभस्तर्ज्यमाना हिमागमे पञ्चिनीव विवर्णाङ्गी रावणात् विनिवृत्तः अर्थः रामसेवा यस्याः अत एव मूर्तव्ये मरणे कृतो निश्चयो यथा सा सीता

कथंचित्पूर्णां मया आसादिता प्राप्ता । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५९—६१ ॥

गो० टी०—सामयेति । आमयः खेदः तेन सह वर्तते इति सामयाश्च मूर्तव्ये मरणे “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति साधुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

६१-६२] ति० टी०—रावणाद्विनिवृत्तो विनिवृत्तितोऽर्थः सुखभोगरूपो यथा । मूर्तव्ये मरणे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

रा० टी०—तामिति । तां रामपत्नीं तादृशीम् उक्ततर्जनादिविशिष्टां दृष्ट्वा पश्यन् वृत्तान्तं निरीक्षमाणोऽहं तत्र तस्मिन् शिंशुपाटुक्षे अवस्थितः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—तां दृष्ट्वेति । पश्यन् परामृशन् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—शृणोमि श्रुतवान् । रावणस्य निवेशने तत्समीपे । यद्वा निवेशने सीतासमीपं प्रवेशनकाले ॥ ६३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं रावणस्य निवेशने अधिकगम्भीरं हलहलाशब्दं शृणोमि अश्र्यणवम् ॥ ६३ ॥

६४-६५] ति० टी०—प्रत्यसंहरं सूक्ष्ममकरवम् । गहने पर्णसमूहप्रदेशे स्थितः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रा० टी०—तत इति । परमोद्विग्नोऽहं स्वरूपं स्वसरीरं प्रत्यसंहरं सूक्ष्ममकरवं शिंशुपाटुक्षे गहने निविडस्थले स्थितश्चाभवमिति शेषः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं यत्र सीता स्थिताऽभवत् तत्र देशे रावणोऽनुसंभ्रामः रावणदाराश्च अनुसंभ्रामावचनविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः ॥ ६५ ॥

गो० टी०—ततोऽहमिति । गहने पर्णसमूहप्रदेशे । पर्णघने निलीन इत्यवस्तादप्युक्तैः ॥ ६३—६५ ॥

तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम् । संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६६ ॥
 वित्रस्तां परमोद्विष्टां वीक्षमाणामितैस्ततः । त्राणं कंचिदपश्यतां वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६७ ॥
 तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् । अवाक्शिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ६८ ॥
 यदि चेत्वं तु मां दर्पान्नाभिनन्दसि गर्विते । द्विमासानन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥
 राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥ ७१ ॥
 अवाच्यं वदतौ जिह्वा कथं न पतिता तव । किंस्विद्वीर्यं तवानार्यं यो मां भर्तुरसंनिधौ ॥ ७२ ॥
 अपहृत्यागतः पाप तेनाहृष्टो महात्मना । न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ॥ ७३ ॥
 अजेयः सत्यवाक्युरो रणश्लाघी च राघवः । जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ ७४ ॥
 जज्वाल सहसा कोपाक्षितास्थ इव पावकः । विवृत्य नयने क्रूरं मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ७५ ॥
 मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा । स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ ७६ ॥

६६-७१] ति० टी०-परिरभ्य चेति । वित्रस्तेव बभू-
 वेति शेषः ॥ ६६-७१ ॥

रा० टी०-तमिति । सीता रक्षोगणेश्वरं दृष्ट्वा ऊरू सं-
 कुच्य संकोच्य बाहुभ्यां स्तनौ परिरभ्य आच्छाद्येत्यर्थः,
 अवर्ततेति शेषः ॥ ६६ ॥

रा० टी०-वित्रस्तामिति । कञ्चित्राणं त्राणकारक-
 मपश्यन्तीम् अत एव वित्रस्ताम् अत एव परमोद्विष्टाम्
 अत एव इतस्ततो वीक्षमाणां तां सीताम् अवाक्शिराः सन्
 प्रयतितो दशग्रीवः मां बहु अधिकसेवाकर्तृत्वेनाधिकं मन्यस्व
 दर्पात् मर्षमवलोक्य यदि त्वं मां नाभिनन्दसि तर्हि द्विमा-
 सानन्तरं तव रुधिरं पास्यामि इत्युवाच । श्लोकत्रयमे-
 कान्वयि ॥ ६७-६९ ॥

रा० टी०-एतदिति । रावणस्य एतन् रामवियोगस्थि-
 तिसूचकं वचः श्रुत्वोवाच ॥ ७० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह—राक्षसेति । हे राक्षसा-
 धम ! रामस्य भार्यां माम् अवाच्यं वदतन्तव जिह्वा कथं
 न पतिता । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ७१ ॥

गो० टी०-वित्रस्तामिति । परमोद्विष्टाम् अतीवोद्भ्रान्त-
 हृदयाम् । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणाम् । त्राण-
 मित्यनुपपद्यते । अवाक्शिराः अवनतमूर्धां प्रपतितः भ्रमा-
 विति शेषः । द्वौ मासौ अन्तरमवधिः । ततः पास्यामीति
 योज्यम् ॥ ६६-७० ॥

७२] ति० टी०-किंस्विन् कुत्सितमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

रा० टी०-तव बलवत्त्वादिगर्वोऽपि त्वदज्ञानकृत एवेति
 नोधयन्ती आह-किमिति । भर्तुरसंनिधौ विद्यमानां मां तेन
 भर्ता अदृष्टस्त्वमपहृत्यागतः अतः अजेयत्वादिविशिष्टो यो
 राघवः तस्य रामस्य सदृशो न । ननु नाहं स्वस्मिन् रामसादृश्यं

वदामि किं तु तव दास्यं प्रार्थयामीत्यत आह-अस्य रामपरि-
 ग्रहस्य मम दास्येऽपि त्वं न युज्यसे । अर्षच्चतुष्टयमे-
 कान्वयि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

गो० टी०-किंचिद्वीर्यमिति । किंचिद्वीर्यं कृत इत्य-
 त्वाह—यो मामिति । भर्तुरसंनिधौ तेन भर्ता अदृष्टः सन् यो
 मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

७३-७४] ति० टी०-तदसंनिधावपहत्य तेनादृष्ट इति
 लङ्कामागतः, अन्यथा तदैव ते हननं स्यादित्यर्थः । सादृश्य-
 संभावनाऽपि दूरापास्तेत्याह—दास्येऽपीति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

रा० टी०-जानक्येति । जानक्या एवं परुषं वाक्यमुक्तो
 दशाननः चितास्थः पावक इव जज्वाल ॥ ७४ ॥

गो० टी०-जानक्येति । घोरस्वसिद्धये चितास्थ इत्यु-
 क्तम् ॥ ७३ ॥

७५] ति० टी०-चितास्थपावकत्वेनास्पृश्यता सूचिता ७५

रा० टी०-विवृत्येति । नयने विवृत्य दक्षिणं मुष्टिमुद्यम्य
 मैथिलीं हन्तुमारब्धः रावण इति शेषः, तदा स्त्रीभिर्हाहा
 कृतम् ॥ ७५ ॥

गो० टी०-विवृत्येति । आरब्धः रावण इति शेषः ।
 हाहाकृतं हा हेत्यतकृतम् ॥ ७४ ॥

७६] ति० टी०-हाहाकृतं हाहेति कृतम् ॥ ७६ ॥

रा० टी०-स्त्रीणामिति । तस्य रावणस्य मन्दोदरी नाम
 प्रा वरा भार्या तथा स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य स रावणः
 मधुरां वाणीमुक्तः अत एव प्रतिवेधितः । सार्थश्लोक
 एकान्वयी ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

गो० टी०-स्त्रीणामिति । समुत्पत्य रावणसमीपं गतेति
 शेषः । मण्डोदरी मण्डनभृतोदरी । “मण्डि, भूपायाम्”
 इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । दृढयोर्भेदः दम्भो

१ तदिति गो. पाठः । २ महाबलमिति गो. पाठः । ३ ततस्तत इति गो. पाठः । ४ द्वौ मासावन्तरमिति गो. पाठः । ५ कुलेति गो. पाठः ।
 ६ किंचिदिति गो. पाठः । ७ यज्ञोयः सत्यवादी चेति गो. पाठः ।

वरा मन्दोदरी नाम तथा स प्रतिषेधितः । उक्तश्च मयुरां वाणीं तथा स मदनादितः ॥ ७७ ॥
 सीतया तव किं कार्यं मण्डोदरसमविक्रम । मैया सह रमस्वाद्य मद्रिशिष्टा न जानकी ॥ ७८ ॥
 देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यति ॥ ७९ ॥
 ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । उँस्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥
 याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः । सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ८१ ॥
 तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥
 वृथा गर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ८३ ॥
 ततस्ताः सहिताः सर्वा विहेताशा निरुद्यमाः । परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥
 तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८५ ॥
 तासां मध्यात्समुत्थाप्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम् ॥ ८६ ॥

दाहिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दस्वं चालपत्वम् 'मृदालपापदु-
 निर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः सुभोदरी इत्यर्थः । मन्दा स्थूलपि-
 पीलिकेत्याचक्षते तस्या इव कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु
 पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम् संप्रति मण्डोदर्ये-
 त्युच्यते विप्रतिषिद्धमिदम् कैवम् उभाभ्यामपि प्रति-
 षिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादिनामपरिज्ञानं च
 हठमतस्तदीयव्यवहारत् ॥ ७५—७७ ॥

७७-८१] ति० टी०-मन्दोदरी नामेति । पूर्वं
 धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धमित्युक्तम्, इदानीं मन्दोदर्येत्य-
 भिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम् । यद्वा मन्दोदर्या एव
 नामान्तरं धान्यमालिनीत्युक्तम् ॥ ७७-८१ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सीतयेति । सीतया तत्स्था-
 पनप्रयत्नेन तव किं कार्यं न किमपीत्यर्थः, अतः सीतया तत्प्रा-
 र्थनया किं रिष्यसि न किमपीत्यर्थः, एतेन तत्स्थापनप्रयत्नं
 त्यजेति सूचितम् मया सह देवकन्यादिभिश्च सार्धं रमस्व सी-
 तासंभाषणादिना कालविलम्बं न कुर्वित्यर्थः । ननु तस्याः
 पूजनार्थं मया सा प्रार्थयते इत्यत आह-मद्रिशिष्टा अस्मत्पू-
 ज्येत्यर्थः जानकी न स्थाप्यतीति शेषः । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं निशाचरः नारीभिरु-
 त्थाप्य स्वं भवनं नीतः ॥ ८० ॥

गो० टी०-तत इति । ताभिः देवकन्याभिः । अनेन
 मण्डोदर्यादिवदन्त्यासामपि निवारयितुंत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥

रा० टी०-यात इति । राक्षस्यः सीतां भर्त्सयामाहः ८१

गो० टी०-यात इति । क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थ-
 तोऽपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥

८२] ति० टी०-निरर्थकम् आसीदिति शेषः ॥ ८२ ॥

रा० टी०-तृणवदिति । तासां राक्षसीतां भाषितं जा-
 नकी तृणवदृणयामास अत एव तासां गर्जितं सीतां प्राप्य
 निरर्थकमभवदिति शेषः ॥ ८२ ॥

गो० टी०-तृणवदिति । तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ८०
 ८३] ति० टी०-सीताव्यवसितं महत् । मर्तव्यं न तु
 त्वमङ्गीकर्तव्य इत्येतद्रूपम् ॥ ८३ ॥

रा० टी०-वृथेति । वृथागर्जितेन गर्जितवैयर्थ्येन निश्चेष्टा
 राक्षस्यः सीतायाः महत् व्यवसितं रावणाय शशंसुः ॥ ८३ ॥

गो० टी०-वृथेति । वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन
 निर्व्यापाराः ॥ ८१ ॥

८४] ति० टी०-विहताशाः रावणासुकूल्यमस्माभिरवश्यं
 संप्राप्यमिति तासामाशा, अत एव तद्विषये निरुद्यमाः । परि-
 क्लिश्य । पूर्वव्यापारकृतः क्रेशः ॥ ८४ ॥

रा० टी०-तत इति । सर्वाः राक्षस्यः निरुद्यमाः सत्यः
 निद्रावशमुपागताः प्राप्ताः ॥ ८४ ॥

गो० टी०-ततस्ता इति । तूर्णान् रक्षतेति रावणोक्ता
 इति शेषः । परिशिष्य परिवार्य ॥ ८२ ॥

८५-८६] ति० टी०-विलप्य प्रशुशोच विलापपूर्वकं
 शोकं चकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

रा० टी०-तास्विति । प्रसुप्तासु तासु सीता करुणं
 विलप्य प्रशुशोच ॥ ८५ ॥

रा० टी०-तासामिति । त्रिजटा अब्रवीत् । तद्वचनाका-
 रमाह-आत्मानं खादत जनकस्यात्मजां न खादत एतेन सी-
 ताया विनाशाभावः राक्षसीनामामन्नविनाशश्च सूचितः । सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ ८६ ॥

गो० टी०-तास्विति । सुदुःखिता प्रशुशोच उत्तरो-
 त्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३-८६ ॥

जनकस्यात्मजां साध्वीं स्तुषां दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥
 रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च । अलमस्मान्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥
 अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । यदि होव्यविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रहृष्यते ॥ ८९ ॥
 सा दुःखैर्विधिर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् । प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥
 अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् । ततः सा हीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥
 अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः । तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ ९२ ॥
 चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्दहतं मनः । संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ ९३ ॥
 ईश्वराकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः । श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ९४ ॥
 प्रत्यभाषत मां देवी वाण्यैः पिहितलोचना । कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ ९५ ॥
 का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥
 देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः । सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९७ ॥
 तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनूमन्तपिहागतम् । भर्त्रा संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९८ ॥
 इदं तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९९ ॥

८७] ति० टी०-रखोविनाशकत्वादोमहर्षणः ॥ ८७ ॥

रा० टी०-तत्र कारणमाह-स्वप्न इति । अस्याः सीतायाः भर्तुर्जयाय च स्वप्नो मया दृष्टः । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ८७ ॥

८८] ति० टी०-राक्षसीगणमस्मान्प्राक्षसीरूपानस्मान्परित्रातुमलमेषा सीतेति शेषः ॥ ८८ ॥

रा० टी०-अलमिति । अस्मान् परित्रातुम् अलं समथां सीतेति शेषः, अतो वैदेहीमभियाचाम ॥ ८८ ॥

गो० टी०-अलमस्मात्परित्रातुमिति । अलं शक्ता 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । परित्रातुम् एषेति शेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

८९-९०] ति० टी०-अभियाचाम स्वरक्षणमिति शेषः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

रा० टी०-ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वार्त्किं तद्दर्शनेन सीताभर्तुर्विजयादीत्यत आह-यदीति । दुःखितायाः एवंविधः स्वप्नो यदि दृश्यते तर्हि सा दुःखिता दुःखैर्विमुक्ता सती सुखमाप्नोति एतेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनजनितफलस्य सत्यत्वं ध्वनितं मतान्तरे स्वप्नस्यापि सत्यत्वमित्यन्यदेतत् ॥ ८९ ॥

रा० टी०-प्रणिपातेति । राक्षस्यो राक्षसीः परित्रातु-मलम् । यदि तु राक्षस्य इति संबोधनं तदाऽस्मानिति प्रत्यासत्या वक्तव्यम् ॥ ९० ॥

गो० टी०-अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह-प्रणिपा-तेति ॥ ८९ ॥

९१] ति० टी०-तत्रत्रिजटावाक्यानन्तरम् । कैतावद्वा-ग्यमिति लज्जिता । तत्कथितस्वप्नप्रसूचितरामविजयहर्षिता ॥ ९१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं तत् स्वप्नदर्शनं यदि

तथ्यं सत्यं तर्हि शरणं रक्षिका भवेयम् इति भर्तुर्विजयहर्षिता सीता अवोचत् ॥ ९१ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नप्रसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नवाक्यम् । शरणं हि व इत्यत्रैतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥

९२] ति० टी०-तत्रिजटावाक्यं यदि तथ्यं तदावश्यं शरणं भवेयमित्यवोचदिति संबन्धः ॥ ९२ ॥

रा० टी०-तामिति । तां सीतां तादृशीं सीताया दशां च दृष्ट्वा विश्रान्तोऽहं चिन्तयामास अत एव मे मनो न निर्दहतम् ॥ ९२ ॥

गो० टी०-तां चाहामिति । न च मे निर्दहतं किंतु दुःखितमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

९३] ति० टी०-चिन्तयामासेति लिङ्गुत्तमः । ईदृश्या अपीदृशं दुःखमिति चिन्तां कृतवानित्यर्थः । मे मनो न च निर्दहतं न चिन्तारहितं जातम् । विधिः प्रकारः ॥ ९३ ॥

रा० टी०-संभाषणार्थं इति । जानक्याः संभाषणार्थं विधिरुपायो मया चिन्तितः अत एव पुरस्कृतः सर्वत्रै उक्तः ईश्वराकुकुलवंशः मम मया स्तुतः ॥ ९३ ॥

गो० टी०-संभाषणार्थमिति । विधिः उपायः ९२-१०१ ॥ ९४-९७] ति० टी०-मम स्तुतो मया स्तुतः ॥ ९४-९७ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । गदितां वाचं श्रुत्वा देवी सीता कस्त्वमित्यादि मां प्रत्यभाषत । तस्याः वचनं श्रुत्वा अहमप्य-ब्रुवम् । सार्थलोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९४-९६ ॥

रा० टी०-स्ववचनाकारमाह-देवीति ॥ ९७ ॥

९८-९९] ति० टी०-तुभ्यं भर्त्रा तव भर्त्रा ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥
 एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी । आह रावणमुत्पाद्य राघवो मां नयत्विति ॥ १०१ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०२ ॥
 अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥ १०३ ॥
 इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् । प्रायच्छत्परमोद्विग्नो ऋचा मां संदिदेश ह ॥ १०४ ॥
 ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः । प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०५ ॥
 उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा । हनूमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०६ ॥
 यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०७ ॥
 यदन्यथा भवेदेतद्वौ मासौ जीवितं मम । न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो त्रिये साहमनाथवत् ॥ १०८ ॥
 तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत । उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०९ ॥
 ततोऽवर्षत मे कायस्तदा पर्वतसंनिभः । युद्धाकाङ्क्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ ११० ॥
 तद्भ्रमं वनखण्डं तु भ्रान्तस्तत्र मृगद्विजम् । प्रतिबुद्धय निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १११ ॥

रा० टी०-तस्येति । संप्रहितः प्रेषितः ॥ ९८ ॥

रा० टी०-इदमिति ॥ ९९ ॥

१००] ति० टी०-त्वयाऽऽज्ञप्तं त्वत्कर्तृकमाज्ञापनम् । उत्तरं सख्यदोत्तरकूलस्थम् । यद्वा किञ्चत्तरं प्रत्युत्तरं किं ब्रूहीति शेषः ॥ १०० ॥

रा० टी०-तदिति । त्वयाऽऽज्ञप्तं तदुत्तरं किं किञ्चित् करवाणीत्याहमिच्छामि ॥ १०० ॥

१०१-१०३] ति० टी०-उत्पाद्य समूलं नाशयित्वा ॥ १०१-१०३ ॥

रा० टी०-एतदिति । राघव एव मां नयत्विति सीता आह ॥ १०१ ॥

रा० टी०-प्रणम्येति । देवीं सीतां प्रणम्याहमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०२ ॥

रा० टी०-अथेति । येन रामस्त्वां बहु मन्यते स एष मणिः गृह्यतामिति सीता मामब्रवीत् ॥ १०३ ॥

१०४] ति० टी०-संदिदेश काकटचत्तान्तं तिलककरणं च राममात्रैकवेधं कथयामासेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्युक्त्वा मणिप्रवरं प्रायच्छत् संदिदेश च ॥ १०४ ॥

गो० टी०-इत्युक्त्वेति । वाचा मां संदिदेशेति । स्वरात्रैकवेधं प्रायुक्तं काकाछरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणदिकं च संदिश्वतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

१०५-१०७] ति० टी०-इहाभ्युद्गतमानस इहागन्तुं निश्चितमानसः । मम वृत्तान्तं त्वयाऽऽभूतं मद्दिषयं रावणराक्षसीवृत्तान्तम् ॥ १०५-१०७ ॥

रा० टी०-तत इति । इह भवतां समीपे अभ्युद्गतं मा-

नसं यस्य सोऽहं राजपुत्र्यै प्रणम्य प्रदक्षिणं परिक्रामं पर्यक्रामम् ॥ १०५ ॥

गो० टी०-तत इति । परिक्रामं पर्यक्रामम् । इहाभ्युद्गतमानसः इहाभ्युद्गते इहाभ्यागमने मानसं यस्य स तथा १०३

रा० टी०-उत्तरमिति । तदा उत्तरं निश्चित्य हे हनूमन् ! राघवे वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि पुनराह ॥ १०६ ॥

रा० टी०-वृत्तान्तमेवाह-यथेति । श्रुत्वैव रामलक्ष्मणौ यथा सख्युपेयातां तथा कुरु ॥ १०७ ॥

गो० टी०-उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तमेत्यादि । एतत् उपयानं यथन्यथा भवेत् यदि नोपेयातामित्यर्थः तदा द्वौ मासौ मम जीवितम् ततः परं न जीवामीत्यर्थः । न मां द्रक्ष्यति मासद्वयानन्तरं मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा त्रिय इति योज्यम् । मास शब्दोऽत्र पक्षपरः । “पक्षा वै मासा” इति श्रुतेः ॥ १०४-१०६ ॥

१०८] ति० टी०-यद्यस्मादन्यथानागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत् अनाथवन्त्रिये । राक्षसीकृतवधेनेति जावः ॥ १०८ ॥

रा० टी०-यदिति । यत् यदि अन्यथा विलम्बो भवेत् तर्हि मां काकुत्स्थो न द्रक्ष्यति । तत्र हेतुः-द्वौ मासावेव मम जीवितं जीवनम् अनन्तरमनाथवन्त्रिये ॥ १०८ ॥

१०९-१११] ति० टी०-उत्तरं कार्यशेषं लङ्कानाशनरूपम् ॥ १०९-१११ ॥

रा० टी०-तदिति । तत् करुणं वाक्यं श्रुत्वा मां क्रोधो रावणं प्रति कोपोऽभ्यवर्तत । अनन्तरम् उत्तरं कार्यशेषम् अवशिष्टकार्यं मया दृष्टं विचारितम् ॥ १०९ ॥

१ इत्याधेति गो. पाठः । २ अद्भुतमिति गो. पाठः । ३ पुनरेवेदमिति गो. पाठः । ४ तथेति गो. पाठः । ५ युद्धकाङ्क्षीति गो. रा. पाठः । ६ तच्चेति गो. पाठः । ७ षण्डमिति गो. पाठः । ८ बुध्वेति गो. पाठः ।

मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः । ताः समभ्यागता क्षिप्रं रावणायाचक्षिरे ॥ ११२ ॥
 राजन्वनमिदं दुर्गं तव भयं दुरात्मना । वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ ११३ ॥
 तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः । वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्ब्रजेत् ॥ ११४ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विस्मृष्टा बहुदुर्जयाः । राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोऽनुगाः ॥ ११५ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन्वनोद्देशे परिघेण निघृदितम् ॥ ११६ ॥
 तेषां तु हतशिष्टां ये ते गता लघुविक्रमाः । निहतं च मर्यां सैन्यं रावणायाचक्षिरे ॥ ११७ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् । तत्रस्थानराक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥ ११८ ॥
 ललामभूतो लङ्काया रम्या विध्वंसितो रूषा । ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ ११९ ॥
 राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः । तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ १२० ॥
 परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् । तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ १२१ ॥
 पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः । परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२२ ॥
 मन्त्रिपुत्रान्हतान् श्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाप्रगाब्धूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥
 तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२४ ॥
 बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास संयुगे । तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२५ ॥
 सहसा खं समुर्ध्वन्तं पादयोश्च गृहीतवान् । तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ १२६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः मे कायोऽवर्धत ततः युद्ध-
 काङ्क्षयहं वनं विनाशयितुमारेभे ॥ ११० ॥

रा० टी०—तदिति । भयं तद्वनखण्डं राक्षस्यः प्रतिबु-
 ध्य निरीक्षन्ते ॥ १११ ॥

गो० टी०—तच्छ्रुत्वेति । उत्तरम् अनन्तरम् । अन-
 न्तरम् अनन्तरकर्तव्यम् उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७-११९ ॥

११२-११३] ति० टी०—समागम्य मिलित्वा ११२ ॥ ११३

रा० टी०—मामिति । ताः राक्षस्यः समागम्य मां
 दृष्ट्वा क्षिप्रं समभ्यागताः एकीभूताः सत्यः रावणाय
 आचक्षिरे ॥ ११२ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—राजसिति । दुर्गं दुर्गम-
 मपि वनं तव वीर्यमविज्ञाय वानरेण भयम् ॥ ११३ ॥

११४-११७] ति० टी०—तस्य दुर्बुद्धितेति बहुवीहेस्तल् ।
 न पुनर्ब्रजेत् स्वदेशमिति शेषः ११४-११७ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य वानरस्य दुर्बुद्धिता दुष्टबुद्धि-
 रस्तीति शेषः, अतः यथा येन प्रकारेण असौ वानरः पुनर्न
 ब्रजेत् जीवन्नाच्छेत् यथा तेन प्रकारेण तव विप्रियकारिणः
 तस्य वानरस्य वयं क्षिप्रमाज्ञापय ॥ ११४ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् राक्षसीवचनं श्रुत्वा किंकरा
 नाम राक्षसाः राक्षसेन्द्रेण विस्मृष्टाः प्रेषिताः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषां किंकराभिधराक्षसानाम्
 अशीतिसाहस्रं परिघेण मया निघृदितम् ॥ ११६ ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषां राक्षसानां मध्ये ये हत-
 शिष्टाः हननात् अवशिष्टाः ते मया निहतं सैन्यं रावणाय आ-
 चक्षिरे ॥ ११७ ॥

११८] ति० टी०—चैत्यप्रासादम् विनाशयितुमिति
 शेषः ॥ ११८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं चैत्यप्रासादं विध्वंसि-
 तुमिति शेषः, मे बुद्धिः उत्पन्ना अत एव तत्रस्थान् शतं राक्ष-
 सान् हत्वा लङ्कायाः ललामभूतः अलंकारतां प्राप्तः चैत्यप्रा-
 साद इति शेषः, मया विध्वंसितः । सार्धंश्लोक एकान्वयी ११८

गो० टी०—तत इति । ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाण-
 कार्यविषयत्यर्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह—चैत्येत्यादिना ।
 चैत्यप्रासादं नगरमध्यस्थप्रासादम् । ललामभूतः अलंका-
 रभूतः ॥ ११६-११८ ॥

११९-१२६] ति० टी०—ललामभूतः चैत्यप्रासाद इति
 शेषः ॥ ११९-१२६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं बहुभिः राक्षसैः सह
 जम्बुमालिनमादिशत् ॥ ११९ ॥

रा० टी०—तमिति । जम्बुमालिनमहं सूदयामि अ-
 सूदयम् ॥ १२० ॥

रा० टी०—तदिति । तत् हननं श्रुत्वा पदातिबलसंपन्नान्
 पदातिबलैः संयुक्तान् मन्त्रिपुत्रान् राक्षसेन्द्रः प्रेषयामास तानहं
 यमसादनं नयामि अनयम् । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

तमक्षमागतं भयं निशम्य स दशाननः । तैतश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ १२७ ॥
 व्यादिदेश सुसंकुद्धो बलिनं युद्धदुर्षदम् । तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुंगवम् ॥ १२८ ॥
 नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः । महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ १२९ ॥
 प्रैहितो रावणेनेर्षं सह वीरैर्मदोद्धतैः । सोऽविषयं हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यम् चावमर्दितम् ॥ १३० ॥
 ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रबद्ध्वा चातिवेगिनः । रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ १३१ ॥
 रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् । दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ १३२ ॥
 पृष्ट्वा लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् । तत्सर्वं च रणे तत्र सीतार्थमुपैजल्पितम् ॥ १३३ ॥
 तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवन् विभो । मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३४ ॥
 रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् । सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३५ ॥
 भूषु चापि समादेशं यदहं प्रव्रवीमि ते । राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३६ ॥
 सुग्रीवश्च महाभोगं स त्वां कौशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहितं हितं पथयमुवाच ह ॥ १३७ ॥
 वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३८ ॥

रा० टी०-मन्त्रीति । लघुविक्रमान् श्रीप्रविक्रमकारिणः ।
 मन्त्रिपुत्रान् हतान् श्रुत्वा सेनाग्रगान् पञ्च प्रेषयामास ॥ १२३ ॥

रा० टी०-तानिति । तान् सेनाग्रगान् अहमभ्यसदयं
 ततोऽनन्तरम् अक्षं पुत्रं प्रेषयामास । सार्धश्लोक एका-
 न्वयी ॥ १२४ ॥

रा० टी०-तमिति । खं ससुयन्तं मन्दोदरीपुत्रभयं
 पादयोर्गृहीतवानहं आमयित्वा व्यपेषयम् । सार्धश्लोक एका-
 न्वयी ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

गो० टी०-तच्छ्रुत्वेति । पदातिबलसंपन्नान् पदातिप्रभृ-
 तिसैन्यसंपन्नान् ॥ १२९-१३१ ॥

१२७-१२८] ति० टी०-द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया
 द्वितीयम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

रा० टी०-तमिति । आगतं तमर्षं भयं हतं निशम्य इन्द्र-
 जितनाम द्वितीयं छतं छसंकुद्धो रावणः व्यादिदेश । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ १२७ ॥

रा० टी०-तदिति । तत् इन्द्रजित्संबन्ध्यपि बलं तमि-
 न्द्रजितं च नष्टौजसं कृत्वा परं हर्षमहमुपागतः ॥ १२८ ॥

१२९-१३०] ति० टी०-महता प्रत्ययेन विश्वा-
 सेन ॥ १२९ ॥ १३० ॥

रा० टी०-महतेति । महता प्रत्ययेन विश्वासेन वीरैः
 सह रावणेन प्रहितः प्रेषितः स एष इन्द्रजित् स्वसैन्यमवमर्दितं
 बुद्ध्वा अत एव मामविषयं बुद्ध्वा विचिन्तुमैच्छदिति शेषः ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १२९ ॥ १३० ॥

१३१-१३२] ति० टी०-प्रबद्धा प्रबद्धय । राक्षसेभ्य
 आपर्षयदिति शेषः । बध्नन्त्यबध्नन् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

रा० टी०-ब्रह्मण इति । अतिवेगितः स इन्द्रजित् ब-
 ह्मणोऽस्त्रेण मां प्रबद्धा प्रबध्य राक्षसेभ्यः समर्षयदिति शेषः,
 तत्र तस्मिन्समये राक्षसाः रज्जुभिश्चापि मां बध्नन्ति
 अबध्नन् ॥ १३१ ॥

रा० टी०-रावणस्येति । मां गृहीत्वा रावणस्य समी-
 पमुपागमन् राक्षसा इति शेषः । रावणेन दुरात्मना दृष्ट्वाहं
 संभाषितः ॥ १३२ ॥

१३३] ति० टी०-सीतार्थमिति कथितमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

रा० टी०-पृष्ट इति । लङ्कागमनं राक्षसानां वधं च
 तत्प्रयोजनमित्यर्थः पृष्टोऽभवमिति शेषः, तत् गमनादि सर्वं
 सीतार्थम् इति मयोपजल्पितं कथितम् ॥ १३३ ॥

१३४-१३८] ति० टी०-तस्याः सीतायाः १३४-१३८

रा० टी०-तस्या इति । मारुतस्य औरसः पुत्रो हनु-
 मानहं तस्याः सीतायाः दर्शनाकाङ्क्षी सन् त्वद्भवनं प्राप्तः ॥ १३४ ॥

गो० टी०-अस्याहमित्यादि । अस्याः सीतायाः ।
 विसंघिरार्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

रा० टी०-रामेति । मां रामदूतं विद्धि अत एव दौत्येन
 कर्मणोपलक्षितः सन् त्वत्सकाशमागतः ॥ १३५ ॥

रा० टी०-शृण्विति । हे राक्षसेश ! यत् समाहितं
 वाक्यं हरीशस्त्वामाह तदहं ते तुभ्यं प्रव्रवीमि अतः समादेशं
 त्वं शृणु ॥ १३६ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-सुग्रीव इति । सुग्रीव-
 स्त्वां कौशलमब्रवीत् हितं वाक्यमुवाच ॥ १३७ ॥

रा० टी०-तद्भचनाकारमाह-वसत इति । ऋष्यमूके
 वसतो मे मित्रत्वं राघवः ससुपागतः ॥ १३८ ॥

१ तत इन्द्र इति गो. पाठः । २ उपागममिति गो. पाठः । ३ प्रेषित इति गो. पाठः । ४ एवेति गो. पाठः । ५ उत्कटैरिति गो. पाठः । ६ बलमिति गो. पाठः । ७ ब्राह्मणोऽस्त्रेणिति गो. पाठः । ८ प्राबध्नादिति गो. पाठः । ९ वेगित इति गो. रा. पाठः । १० नयन्निति गो. पाठः । ११ मयेति गो. पाठः । १२ इतीति गो. पाठः । १३ अस्याहमिति गो. पाठः । १४ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । १५ तेजा इति गो. पाठः । १६ कुशलमिति गो. पाठः । * बद्धमिति युक्तम् ।

तेन मे कथितं राज्ञभार्या मे रक्षसा हता । [तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ।
मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति ॥] तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३९ ॥
वालिनो हतराज्येन सुग्रीवेण सहै प्रभुः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १४० ॥
तेन वालिनमाहृत्य शरणैकेन संयुगे । वानराणां महाराजः कृतः संभ्रवतां प्रभुः ॥ १४१ ॥
तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४२ ॥
क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च । यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४३ ॥
वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा । देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४४ ॥
इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया । मामैक्षत ततो ह्यैष्टुश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४५ ॥
तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा । मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४६ ॥
ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः । तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥ १४७ ॥
नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः । राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया ॥ १४८ ॥

गो० टी०-सुग्रीवश्चेति । धर्मार्थकामसहितमिति । तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र उपकारकम् अर्थसाहित्यात्प-
ध्यम् इहोपकारकं चेत्यर्थः ॥ १३४-१३७ ॥

१३९-१४०] ति० टी०-समयं प्रतिज्ञाम् १३९-१४०

रा० टी०-तेनेति । मे भार्या रक्षसा हता अतः तत्र
कार्ये मे साहाय्यहेतोः समयं कालनियमं कर्तुमर्हसि इति तेन
रामेण मे कथितम् ॥ १३९ ॥

रा० टी०-वालिनोति । वालिनो हतं राज्यमप्यस्य तेन
सुग्रीवेण मया सह अग्निसाक्षिकं सख्यं राघवश्चक्रे ॥ १४० ॥

१४१] ति० टी०-संभ्रवतां सम्यक्भ्रवतां प्रभुः अहमिति
शेषः ॥ १४१ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन रामेण वालिनमाहृत्य वानराणां
महाराजः कृतोऽहमस्मीति शेषः ॥ १४१ ॥

१४२] ति० टी०-तस्य रामस्य । तेन रामसाहाय्यस्य
कर्तव्यत्वेन तुभ्यं समीपं तव समीपं प्रस्थापितः । दत् इति शेषः ।
दत् प्रेषणं विना प्रथममेव युद्धस्याधर्मत्वादिति भावः ॥ १४२ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य रामसाहाय्यमस्माभिः कार्यम्
अतः तेन मया तुभ्यं तव समीपम् इतः प्रस्थापितः दत्
इति शेषः ॥ १४२ ॥

१४३] ति० टी०-सीतादानाभावं बाधकमाह—
यावदिति ॥ १४३ ॥

रा० टी०-प्रस्थापनप्रयोजनमाह-क्षिप्रमिति । हरयो
वानराः यावत्ते बलं न विधमन्ति तावदेव राघवस्य सीता
आनीयतां दीयतां च ॥ १४३ ॥

१४४-१४५] ति० टी०-वानराणामिति । एवं च
लङ्कानाशने वानरा असमर्था न इति मन्तव्यमिति भावः ।

‘राघवाणाम्’ इति पाठे मनुष्योऽसमर्थ इति न मन्तव्यमिति
भावः ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

रा० टी०-नन्वतिबलवतो मे वानराः किं करिष्यन्ती-
त्यत आह-वानराणामिति । निमन्त्रिताः प्रबलस्वरिपुष्पा-
ताय देवैराहताः ये वानराः देवतानां सकाशं समीपं गच्छ-
न्ति तेषां वानराणामयं प्रभावः केन साधारणेन जनेन न
विदितः किं च के स्वर्गोऽपि न विदितो न विदित एव ॥ १४४ ॥

गो० टी०-सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं कियदन्वयं संप्रति
शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह-वालिनोति ॥ १३८-१४२ ॥

रा० टी०-इतीति । वानरराजः इति त्वामाह अत एव
मया त्वमभिहितः त्वमित्यध्याहृतम् ततः मदुक्तश्रवणानन्तरं
रुष्टो रावणः चक्षुषा प्रदहन्निव मामैक्षत ॥ १४५ ॥

गो० टी०-इदं वचः सुग्रीवोक्तमेव मयोक्तमित्याह—
इतीति ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

१४६-१४७] ति० टी०-मत्प्रभावं वरदानं लब्ध्वा
वध्यत्वरूपम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन रावणेनाहं वध्य आज्ञप्तः १४६
रा० टी०-तत इति । तस्य रावणस्य विभीषणो नाम
यो भ्राता तेन मम कारणात् राक्षसराजो याचितः ॥ १४७ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । नैवमिति । कर्तव्यमिति
शेषः । राजशास्त्रं राजधर्मशास्त्रम् । वेदितव्यं वक्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ १४७-१५० ॥

१४८] ति० टी०-नैवम् अयमवध्य इत्यर्थः । एष निश्चय
एतद्व्यनिश्चयः संलक्ष्यते विचार्यते ॥ १४८ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-नेति । एवं भवदुक्तं न अयं न
वध्य इत्यर्थः, अतः एषः वयविषयको निश्चयः त्यज्यताम् । तत्र

दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस । दूतेन वेदितव्यं च यथाभिहितवादिना ॥ १४९ ॥
 सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम । विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शास्त्रतः ॥ १५० ॥
 विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् । राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गलं दृढतामिति ॥ १५१ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः । वेष्टितं शणवल्कैश्च पैटैः कार्पासकैस्तथा ॥ १५२ ॥
 राक्षसाः सिद्धसंनाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः । तदा दीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५३ ॥
 बद्धस्य बहुभिः पार्श्वैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः । न मे पीडा भवेत्काचिदिहक्षोर्नगरीं दिवा ॥ १५४ ॥
 ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामधिसंवृतम् । अघोषयन् राजमार्गं नगरद्वारमागताः ॥ १५५ ॥
 ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः । विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १५६ ॥
 आयसं परिधं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् । ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम् ॥ १५७ ॥
 पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५८ ॥
 विनष्टा जानकी व्यक्तं न हृदग्धः प्रदृश्यते । लंकायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५९ ॥
 दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य च महत्कार्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥
 इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः । ततोऽहं वाचमश्रीषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ १६१ ॥
 जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणीम् । ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ १६२ ॥

हेतुमाह-राजशास्त्रेण व्यपेतः विरुद्धः मार्गः त्वया संलक्ष्यते ज्ञायते एतेनायं वधः शास्त्रविरुद्ध इति सूचितम् ॥ १४८ ॥

१४९-१५२] ति० टी०-वेदितव्यं निवेदनीयम् । एवं चैवमुक्तिर्देवस्य नापराध इत्यर्थः ॥ १४९-१५२ ॥

रा० टी०-तत्रापि हेतुमाह-दूतेति । राजशास्त्रे दूतवध्या दूतानां वधो न दृष्टा किंतु दूतेनोक्तमिति शेषः, वेदितव्यमेव ॥ १४९ ॥

रा० टी०-सुमहतीति । दूतस्यापराधे सुमहत्यपि विरूपकरणं दृष्टं वधो न दृष्टः ॥ १५० ॥

रा० टी०-विभीषणेनेति । विभीषणेनोक्तो रावणः एतत् लाङ्गलमेव दृढतामिति राक्षसान् संदिदेश ॥ १५१ ॥

रा० टी०-तत इति । तस्य रावणस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं शणवल्कादिभिर्वेष्टितम् ॥ १५२ ॥

१५३-१६१] ति० टी०-हनन्तः मामिति शेषः । आर्षमेतत् ॥ १५३-१६१ ॥

रा० टी०-राक्षसा इति । सिद्धः सन्नाहो बन्धनं यैः ते राक्षसाः काष्ठमुष्टिभिर्हनन्तो प्रन्तः सन्तो मे पुच्छमदीप्यन्त अदीपयन्त ॥ १५३ ॥

गो० टी०-राक्षसा इत्यादि । यन्त्रितस्य आवृतस्य १५१

रा० टी०-बद्धस्येति । बद्धस्यापि मम काचित्पीडा नाभवत् ॥ १५४ ॥

रा० टी०-तत इति । ते राक्षसाः नगरद्वारमागताः सन्तः अग्निसंवृतं मां राजमार्गं अघोषयन् ॥ १५५ ॥

गो० टी०-तत इति । नगरद्वारमागताः सन्तः राजमार्गं अघोषयन्ति योजना ॥ १५२-१५४ ॥

रा० टी०-तत इति । अहम् आत्मनो बन्धं विमोचयित्वा विमोच्य प्रकृतिस्थः सन् स्थितोऽस्मीति शेषः ॥ १५६ ॥

रा० टी०-आयसमिति । परिधं गृह्य गृहीत्वा रक्षांसि असदयं ततोऽनन्तरं नगरद्वारमाप्लुतवान् ॥ १५७ ॥

रा० टी०-पुच्छेनेति । पुच्छेन पुरीं लङ्कां दहामि अदहम् ॥ १५८ ॥

गो० टी०-पुच्छेन चेति । अष्टं बलभिः ॥ १५९-१६०

रा० टी०-विनष्टेति । यतः पुरी लङ्का मया भस्मीकृता अत एव लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः अदग्धो न दृश्यते अत एव जानकी विनष्टा ॥ १५९ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-दूतेति । मया सीता दग्धा अत एव रामस्य कार्यं मया विफलीकृतम् इति शोकसमाविष्टोऽहं चिन्तामुपागतः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १६० ॥

रा० टी०-तत इति । विस्मयपूर्वकमुदन्तं दृष्टान्तं भाषन्ते तच्छीलानां चारणानां जानकी न दग्धेति वाचमश्रीषम् ॥ १६१ ॥

गो० टी०-अथाहमिति । विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्ताम् उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहतामिति वा ॥ १५९ ॥

१६२] ति० टी०-विस्मयकारी य उदन्तो दृष्टान्तस्तद्भाषिणां तं वदताम् ॥ १६२ ॥

१ यथार्थं हितेति गो. पाठः । २ अस्येति गो. पाठः । ३ जीर्णैः कार्पासजैरेति गो. पाठः । ४ दहन्तेति गो. पाठः । ५ निम्नन्त इति गो. पाठः । ६ अर्धमेतद् गो. नास्ति । ७ भवति रा. पाठः । ८ आप्लुतवानहमिति गो. रा. पाठः । ९ लङ्कायामिति गो. पाठः । १० हिते गो. पाठः । ११ वितथीकृतमिति गो. पाठः । १२ अथेति गो. पाठः । १३ भाषितामिति गो. पाठः ।

अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षितम् । दीप्यमाने तु लाङ्गुले न मां दहति पावकः ॥ १६३ ॥
 हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः । तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ १६४ ॥
 ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं हृष्टमानसः । पुनर्दृष्टौ च वैदेही विसृष्टश्च तथा पुनः ॥ १६५ ॥
 ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः । प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६६ ॥
 ततः श्वसनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् । पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥
 राघवस्य प्रसादेन भवतां चैव तेजसा । सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६८ ॥
 एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् । तत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-तत इति । तां गिरं श्रुत्वा जानकी अद-
 ग्धेति मे बुद्धिर्निश्चयः उत्पन्ना निमित्तैः शुभसूचकशकुनैश्चोपल-
 क्षितं तदेव निश्चितम् ॥ १६२ ॥

गो० टी०-तत इति । निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनादि-
 भिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६० ॥

१६३] ति० टी०-उपलक्षितम् तददहनमिति शेषः ।
 निमित्तैः शुभसूचकैः । निमित्तान्याह—दीप्यमानेत्यादि १६३

रा० टी०-निमित्तान्येव बोधयन्नाह—दीप्यमान इति । न
 दहति अदहत् हृदयं च प्रहृष्टं सुरभिगन्धिनो वाता ववुरिति
 शेषः ॥ १६३ ॥

गो० टी०-दीप्यमान इति । हृदयं प्रहृष्टम् आसी-
 दिति शेषः । सुरभिगन्धिनः आसन्निति शेषः ॥ १६१ ॥

१६४-१६५] ति० टी०-दृष्टार्थैर्दृष्टसंवादैः, महागुणैः
 कारणैर्मत्प्रतिकारणैः सीतारामरूपैः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

रा० टी०-तैरिति । दृष्टार्थैः पूर्वमनुभूतफलकैर्निमित्तै-
 रुक्तैर्निमित्तैर्महागुणैः अस्मद्धितसंपादकैः सिद्धार्थैः ऋषिवाक्यै-
 श्च हृष्टमानसोऽहमभवम् ॥ १६४ ॥

गो० टी०-तैरिति । दृष्टार्थैः दृष्टफलैः निमित्तैः शकुनैः
 कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः
 अर्थाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानम् ॥ १६२ ॥

रा० टी०-पुनरिति । पुनरनन्तरं वैदेही दृष्टा तथा वैदे-
 ह्या विसृष्टः अत्रागमनाय आज्ञापितोऽभवमिति शेषः ॥ १६५ ॥

गो० टी०-पुनरित्यर्थमेकं कव्यम् । विसृष्टः प्रे-
 तोऽस्मि ॥ १६३ ॥

१६६-१६९] ति० टी०-आरेभे । लिङ्गुत्तमः १६६-१६९
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरम् अरिष्टं पर्वतमासा-
 द्य प्रतिप्लवनमारेभे ॥ १६६ ॥

गो० टी०-तत इति । तत्र लाङ्कासमीपे सामीप्ये
 सप्तमी । तत्र वर्तमानम् अरिष्टं पर्वतम् ॥ १६४ ॥

रा० टी०-तत इति । श्वसनादिसेवितं पन्थानमाक्रम्य
 भवतो दृष्टवानहमस्मीति शेषः ॥ १६७ ॥

गो० टी०-तत इति । भवतो दृष्टवानिह भवतः युष्मान्
 इह सख्यदतीरे ॥ १६५ ॥

रा० टी०-राघवस्येति । राघवस्य प्रसादेन तेजसा च
 भवतां सुग्रीवस्य च कार्यार्थं कर्मव्यसिद्धयर्थं मया सर्वमनुष्ठितं
 संपादितम् ॥ १६८ ॥

रा० टी०-एतदिति । तत्र सागरादौ जातम् एतत्सर्वं
 कर्म मया उपपादितं यत् मया न कृतमत एव शेषमवशिष्टं
 तत्सर्वं क्रियतां भवद्गिरिति शेषः ॥ १६९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डेऽष्टपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५८ ॥

गो० टी०-राघवस्येति । भवतां चैव तेजसा भवदनु-
 ग्रहेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थम् स्वामिकार्यस्यावश्यक-
 तव्यत्वादिति भावः । कार्यार्थं कार्यवस्तु क्लीबत्वमार्थम् ।
 अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं वानराणां श्रवणकुलुहला-
 तिशयप्रकाशनम् ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

अस्मिन् सर्गे सार्षपदृष्टद्युत्तरशतश्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

वानरान्प्रत्याज्जनेयः सीतादुरवस्थां निवेदयन्वैदेहीं प्रत्यानीचैव रामदर्शनमुचितमिति मन्वानो जम्बवदादीनां पूर्ववीर्याणि वर्ण-
यन्तान्मुद्राय प्रोत्साहयति ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मास्तात्मजः । भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥
सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः । शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥
आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः । तपसा धारयेल्लोकान्क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥
सर्वथातिप्रकृष्टौऽसौ रावणो राक्षसेश्वरः । यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४ ॥
न तदग्निशिखा कुर्यात्संपृष्टा पाणिना सती । जनकस्य सुता कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥

१] ति० टी०-एतदिति । उत्तरं पराक्रमयुक्तत्वात्सर्व-
तोऽधिकम् ॥ १ ॥

रा० टी०-हनुमत्कर्तृकलङ्कादृत्तान्तवर्णनमुक्त्वा तत्कर्तृ-
कदृत्तान्तरं वर्णयित्वापुनरुक्तं-एतदिति । हनुमान् तत्त्वाच-
रितमेतत्सर्वमाख्याय उत्तरं श्रेष्ठं वचनमुक्त्यन्तरं वक्तुं भूयः
समुपचक्राम आरेभे ॥ १ ॥

गो० टी०-एतदिति । तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तु-
मुपचक्रामेत्यन्वयः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-संभ्रम आदरः उत्साह इत्यर्थः । सी-
तायाः शीलं सदृशं पातिव्रत्यमासाद्य वृष्टा राघवोद्योगादेः
साफल्यज्ञानेन मम मनः प्रीणितं तुष्टम् । 'मम च प्रवर्णं मनः'
इति पाठोऽपि प्रवर्णं संतोषप्रवर्णमित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सफल इत्यादिभिः । सीता-
याः शीलं रामैकनिष्ठस्वभावम् आसाद्य विज्ञाय मम मनः प्रीणि-
तं तुष्टम् अत एव राघवोद्योगः सुग्रीवस्य संभ्रमः राघवादरश्च
सफलः ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवा-
स्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधायाह-सफल इति । संभ्रमः
त्वर उत्साह इति यावत् । कुतः साफल्यमित्याशङ्क्य सीता-
पातिव्रत्योपलम्भादित्याह-शीलमिति । शीलं दृढम् पाति-
व्रत्यमिति यावत् । अहं तु प्रागेव तदेकशरण इत्याह-मम
चेति । प्रवर्णं प्रह्वं तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न
किञ्चिदसाध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-सदृशम् पतिव्रतानामरुन्धत्यादीनां सदृ-
शमित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०-आर्याया इति । आर्यायाः सीतायाः सदृशं
शीलं यस्या अस्ति सेति शेषः, तपसा स्वधर्मबलेन लोकान्
धारयेत् वा यदि क्रुद्धा तर्हि निर्दहेदपि ॥ ३ ॥

गो० टी०-तर्हि तं दुरात्मानं रावणं स्पृशन्तमेव किमिति

नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपःसंपत्तिसद्भावादित्याह-तपसे-
त्यादिना । यद्वा रावणतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्र-
त्यातिशयमाह-तपसेत्यादिना । तपसा अतिप्रकृष्ट इत्यन्वयः
कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहाद्युपहसमर्थोऽसौ रावणः सर्वथा
महातपःसंपन्नः अत एव सीतास्पृशोऽप्यविनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तर्हि रावणं किमिति नादहदित्यत आह-
सर्वथेति । अतिप्रकृष्टः महातपःसंपन्न इत्यर्थः । तां सीतां
स्पृशतोऽपि यस्य गात्रं तपसा न नाशितमिति संबन्धः ॥ ४ ॥

रा० टी०-सर्वथेति । तां सीतां स्पृशतः अपहरणाय
स्पर्शं कुर्वतः सस्य रावणस्य गात्रं पाणिः तपसा सीतातपोब-
लेन न विनाशितं सोऽसौ रावणः सर्वथा सर्वप्रकारेण अ-
तिप्रकारेण अतिप्रकृष्टः प्रतिभातीति शेषः, एतेनेदं महदाश्चर्य-
मिति सूचितम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-नैतावता सीताशीलं दुर्बलमित्याशङ्क्य-
मित्याह-नेति । यत्क्रुद्धा सीता कुर्यात्संपृष्टाऽग्निशिखापि न
कुर्यात् । इयं तु भर्तुः पराक्रमकीर्तये नाद्यापि कुध्यतीति
भावः । अक्रुद्धाया अपि स्पर्शमात्रेण प्राप्तो नाशस्तु रावणत-
पसा निवारित इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदेव पोषयन्नाह-नेति । क्रोधकलुषीकृता
जनकस्य सुता यदहनं न कुर्यात्तदहनं पाणिसंस्पृष्टा अग्निशि-
खा न कुर्यात् एतेन सीतायाः सामर्थ्यातिशयः सूचितः तेन
सीतायाः अधिकः कोपो न जात इति ध्वनितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरि-
ष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह-न तदिति । सीताशीलमेव बलीय-
त्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोधकलुषीकृतेति वचनाद्भ्रुवुर्बलेन
वैरनिर्यातनं वीरपरत्वीधर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्य-
द्यापि पारतन्त्र्यपालनाय तादृक्क्रोधकारणाद्वावणो जीवतीति
गम्यते । एतदेवोक्तं प्राक्-असंदेशात् रामस्य तपसश्चात्पाल-
पालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहंतेजसेति ॥ ५ ॥

जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाकपीन् । अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥
 न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥
 अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् । तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च सैराक्षसम् ॥ ७ ॥
 किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः । कृतास्त्रैः प्लवगैः शैक्तैर्भवद्भिर्विजयैर्षिभिः ॥ ८ ॥
 अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् । सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥
 ब्राह्ममहं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ ९ ॥
 यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे । तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान् ॥
 भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् । मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलदृष्टिर्निरन्तरा ॥ ११ ॥
 देवानपि रणे हन्यात्किंपुनस्तान्निशाचरान् । भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम् ॥ १२ ॥
 सागरोऽप्यतियाद्रेलां मन्दरः प्रचलेदपि । न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३ ॥

६] ति० टी०—इदानीं भृत्यजयस्यापि स्वामिसंबन्धित्वसत्त्वेन वयमेव सीतापातित्रयं सहायमासाद्य रावणं जित्वा देव्या सह राघवौ द्रक्ष्यामह इत्याह—जाम्बवदिति । जाम्बवदादीननुज्ञाप्यालुप्तं कुर्वन्त्विति संप्रार्थ्य । अस्मिन्कार्ये सीतान्वेषणरूपे । एवंगते उक्तप्रकारं प्राप्ते । तत्प्रकारविशिष्टे च भवतां निवेदिते सति तौ पार्थिवात्मजौ वैदेह्या संद्रष्टुं न्याय्यमित्यब्रवीदिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—जाम्बवदिति । एवमनेन प्रकारेण गते सिद्धिं प्राप्ते अस्मिन् कार्ये भवतां समीपे निवेदिते सति जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन् अनुज्ञाप्य तदाज्ञां गृहीत्वेत्यर्थः । वैदेह्या सह पार्थिवात्मजौ द्रष्टुं न्याय्यमस्माकमिति शेषः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥

गो० टी०—एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्यविजयोऽपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावलम्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणैव राघवौ द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तया संदर्शने उपपत्तिमाह—अहमिति । एवं च राक्षसान्देह्या देव्यानयनं कृत्वा देव्यः सहैव तौ द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—कृतास्त्रैर्दोषांशत्वादन्नप्रयोगसमर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु रामदृष्टीवयोर्लङ्कागमनमन्तरा कथमेव भविष्यतीत्यत आह—अहमिति । लङ्कां रावणं च हन्तुम् अहमेकः पर्याप्तो यदि तर्हि भवद्भिः सहितः पर्याप्तश्चेत् किं वक्तव्यम् । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—न चात्राक्षिण्डुला कार्येति बहुया प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना ॥ ७-९ ॥

९] ति० टी०—उक्तमेवार्थं संभ्रमेण पुनराह—अहं त्विति । अहमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यद्यपि दुर्निरीक्ष्याणि तथापि तान्यहं

निहनिष्यामि ब्रह्मणो वरदानाश्रिवारयामि । परादृष्टैस्त्वेव राक्षसान्विधमिष्यामि निहनिष्यामि ॥ १० ॥

रा० टी०—तान्प्रोत्साहयितुं पुनः स्वपराक्रममाह—अहमिति । सैन्यादिविशेषणविशिष्टं रावणं युधि वधिष्यामि ॥ ९ ॥

रा० टी०—ब्राह्ममिति । ब्राह्मादीनि शक्रजितो यदि यान्यन्त्राणि तानि च भवतामभ्यनुज्ञातोऽहं निहनिष्यामि अत एव राक्षसान् विधमिष्यामि । ननु कथमेवं भवतो निश्चय इत्यत आह—मे विक्रमः तं रावणं रुणद्धि पीडयतीत्यर्थः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—ब्राह्ममित्यादि । अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् पञ्चम्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणम् रुणद्धि हन्तीत्यर्थः ॥ १०-१२ ॥

११] ति० टी०—रुणद्धि रोज्यति ॥ ११ ॥

रा० टी०—मयेति । मया विसृष्टा प्रवर्तिता शैलदृष्टिः देवानपि हन्यात् राक्षसान् हन्यादिति किम् ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—भवतामननुज्ञातः अनुज्ञां विना मे विक्रमो राक्षसवचप्रदत्तिर्मां रुणद्धीत्यर्थः । अतः पूर्वमेव मया न पराक्रान्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—नन्वेवं सति तत्रैव रावणः कुतो न हतः इत्यत आह—भवतामिति । भवताम् अननुज्ञात आज्ञात आज्ञाया अभावाद्देतोर्मे विक्रमो मां रुणद्धि हन्तुं न्यवारयदित्यर्थः । अवं पृथक् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—इदानीं सर्वेऽपि भवन्तस्तद्बध्ने समर्था इत्याह—सागरोऽपीति ॥ १३ ॥

रा० टी०—अन्येषामपि सामर्थ्यं वर्णयन्नाह—सागर इत्यादिभिः । सागरो वेलां स्वावधिमतिष्यात् अतियायात् अतिक्रमेत् मन्दरश्च प्रचलेत् जाम्बवन्तं तु अरिवाहिनी रिपुसेना न कम्पयेत् ॥ १४ ॥

सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः । अलभेकोऽपि^१ नाशाय वीरो बालिमुतः कपिः ॥ १४ ॥
 ह्रवगस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः । मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५ ॥
 सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु । मैन्द्रस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६ ॥
 अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवगसत्तमौ । एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १७ ॥
 [^२पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ । अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥
 अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः । सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवानपुरा ॥
 वरोत्सेकेन मुक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् । सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥
 एतावेव हि संकुडौ सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः]
 मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुँरी । राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १८ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ १९ ॥
 अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः । हनूमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २० ॥
 अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः । अधस्ताच्छिञ्चशपामूले साध्वी करुणमास्थिता ॥ २१ ॥
 राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकशिता । मेघरेखापरिचिता चन्द्ररेखेव निष्प्रभा ॥ २२ ॥
 अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् । पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २३ ॥

गो० टी०—सागरोऽपीत्यादि । अतियात् आर्षं हस्व-
 त्वम् ॥ १३ ॥

१४-१७] ति० टी०—ये च पूर्वजा राक्षसास्तेषां नाशा-
 यैकोऽपीत्यन्वयः ॥ १४-१७ ॥

रा० टी०—सर्वेति । सर्वराक्षससंघानां मध्ये ये पूर्वजाः
 अतिबला इत्यर्थः, तेषामपि नाशाय एकोऽप्यङ्गदोऽलम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—प्लवगस्येति । नीलस्योरुवेगेन मन्दरोऽपि
 अवशीर्येत ॥ १६ ॥

रा० टी०—सेति । देवादिसहितेषु गन्धर्वादिषु मध्ये
 मैन्द्रस्य द्विविदस्य वा प्रतियोद्धारं युयं शंसत कथयत न को-
 ऽपि प्रतियोद्दाऽस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अश्वीति । अश्विपुत्रौ यौ प्लवगसत्तमौ तयोः
 प्रतियोद्धारं न पश्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—सर्वेति । पूर्वकाः तेषामिति शेषः ॥ १४-२१ ॥

१८] ति० टी०—मयैव निहता निहतप्राया । एवं च स-
 र्वैर्मिलित्वा नाशनीयेति किं वाच्यमिति भावः । नामेति
 सुग्रीवादेरिति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—इदानीं राक्षसविघाते न बहुभ्रम इति बोधय-
 त्वाह—मयेति । मयैव लङ्का दग्धा अत एव भस्मीकृता राज-
 मार्गेषु नाम च मया विश्रावितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—मयैवेति । दग्धत्वेऽप्यङ्गारावस्था भवति
 सापि नास्तीत्याह—भस्मीकृतेति ॥ २२ ॥

१९-२०] ति० टी०—तदवाह—जयतीति ॥ १७ ॥ २० ॥

रा० टी०—विश्रावणप्रकारमाह—जयतीति द्वाभ्या-
 म् ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—नामविश्रावणमेवाह—जयतीति । जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा—'जयिर्जयाभिभवयोरायथे-
 ऽसावकर्मकः । उत्कर्षप्रतिरायार्थो द्वितीयेषु सकर्मकः ॥'
 इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

२१-२२] ति० टी०—सीतादुःखविमर्शोऽपि संप्रत्येव स-
 मानेनुञ्चितेत्याशयेन तदृशां दर्शयति—अशोकेत्यादि २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—द्रुतं प्रपतितं सीतादृत्तमाह—अशोकेति ।
 राक्षसीभिः परिवृता अत एव मेघरेखया परिचिता आच्छादिता
 चन्द्ररेखेव निष्प्रभा रावणमचिन्तयन्ती अगणयन्ती सर्वात्म-
 ना राममदुरक्ता अत एव पुरन्दरे पौलोमीव रामेण रामानि-
 स्मरणेन युक्तेति शेषः, अत एव अनन्यचिन्ता राक्षसीमध्ये
 सुहृर्मुहुः तज्यमाना प्रमदानाम् अवनमतिरक्षा यस्मिन्
 पुरुषागम्ये इत्यर्थः, रावणस्याशोकवनिकामध्ये शिक्षपामूले
 अवस्तान् निन्नदंशे राक्षसीभिः अवष्टब्धा निरुद्धा जानकी
 मया दृष्टा । सार्धं लोकरूपकमेकान्वयि ॥ २२-२६ ॥

गो० टी०—अथ सीतादुर्दशाविमर्शोऽपि संप्रत्यस्तौ समाने-
 तव्येत्याशयेन तदृशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना २१-२६ ॥

२३] ति० टी०—अचिन्तयन्ती योग्यत्वेनागणयन्ती ।
 अगणने हेतुः—पतिव्रतेति । अगणनाच्चावष्टब्धा निरुद्धा
 अस्तीति शेषः ॥ २३ ॥

१ रीति गो. पाठः । २ पनसस्येति गो. पाठः । ३ शोकचतुष्टयमेतदधिकं गो. पाठः । ४ पुनरिति गो. पाठः । ५ सर्वत्रेति गो. पाठः । ६ वृक्षे
 इति गो. पाठः ।

अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा । अनन्यैचिन्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २४ ॥
 तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च । [शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ।]
 सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २५ ॥
 राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने । एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ २६ ॥
 अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्यकृतनिश्चया ॥ २७ ॥
 कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता । ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २८ ॥
 रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता । नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ २९ ॥
 यत्र हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दैशाननः । निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३० ॥
 सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्षिता । प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३१ ॥
 एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा । यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपकल्पयताम् ॥ ३२ ॥

इत्याषे श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

२४] ति० टी०—रामेण रामप्रीत्यानन्यचिन्ता पौलोमीव नहुषरुढा पौलोमीव ॥ २४ ॥

गो० टी०—पतिव्रता चेत्यादि । पौलोमीव पुरन्दर इति नहुषनिर्वन्ध इति भावः ॥ २७—२९ ॥

२५—२७] ति० टी०—तदेकवास इति व्याख्यातम् । राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना वृष्टेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २५—२७ ॥

रा० टी०—एकेति । हिमोदये पद्मिनी कमलिनीव विवर्णाङ्गी रावणाद्वेतोर्विनिवृत्तः अर्थो रामसेवा यस्याः सा सीता कथंचित् विश्वासमुपपादिता प्रापिता । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—सा मयेत्यादि । प्रमदावने अशोकवनि-कायाम् । विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोजना रावणप्रलोभनवाक्यै-रवशीकृतेत्यर्थः । सर्वमर्थं रामोयोगादिकं दर्शिता बोधिता ॥ ३०—३३ ॥

२८] ति० टी०—कथंचिदादौ तूर्णान् रामकथाप्रस्तावेन सर्वमर्थं रामसुग्रीववृत्तान्तम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—तत इति । संभाषिता अत एव सर्वमर्थं प्रकाशिता प्रबुद्धा सीता रामसुग्रीवसख्यं श्रुत्वा प्रीतिमुपा-गता प्राप्ता ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—तदेवाह—रामसुग्रीवसख्यं चेति । नियतः समुदाचारो वृद्धपातिव्रत्यं भर्तृचिन्ता भक्तिश्चास्ति ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—इत्यापि सामग्र्या यदज्ञानं शापा-दिना न हन्ति तस् दशाननो महात्मा तपोबलेन शापायोग्य इति भावः । अथापि सीतावरोधजन्यपापेन मृतप्राय एव स इत्याह—निमित्तमात्रमिति । अतोऽस्माभिरपि सुशक्यवध एव स इति भावः ॥ ३० ॥

रा० टी०—नियत इति । नियतः समुदाचारः सीतास-दाचरणं भर्तरि रामे उत्तमा भक्तिश्च यस्माद्दशग्रीवं न हन्ति तस्माद्दशाननो महात्मा प्रतीयते इति शेषः, एतेन रावणो मृतप्राय एवेति सूचितम् अत एव रामः तस्य रावणस्य वधे निमित्तमात्रं भविष्यति । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३०॥३१॥

गो० टी०—नियत इति । समुदाचारः चारित्र्यमिति यावत् । नन्वेवंमहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति न हन्तीत्याशङ्क्याह—यत्र हन्तीति । दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महाउभावः । शापनिबन्धन-दुर्मरणाभावादिति भावः अतस्तस्य वधे रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति तथा तस्योत्कर्षात् सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । अत्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तृमहद्दण्डवधमिति मनीषया न स्वयं हन्ति न त्वसा-मर्थ्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३१—३२] ति० टी०—तत्पापकारणमाह—सेति ॥ ३१ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—सीतास्वरूपं निर्वक्ति—सेति । प्रकृत्यैव त-न्वङ्गी सीता तद्वियोगात् रामवियोगजदुःखात् कर्षिता अ-तिक्रशत्वं प्राप्ता अत एव प्रतिपत्पाठशीलस्य जनस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवमिति । सीता एवमास्ते अतः अत्र स-मये यत्प्रतिकर्तव्यं तत् उपकल्पयताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ।

स्वस्वीयपराक्रमप्रशंसाकृतोत्साहेऽङ्गदे रावणादिरक्षःक्षणपूर्वकं सीतासमानयनं समुपकामति विद्वद्विमर्शो जान्बवान्समुत्पन्नान्यासं तं प्रतिषेधति ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुर्भाषत । [अयुक्तं तु विना देवीं दृष्ट्वद्भिश्च वानर ॥
समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ।] अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ १ ॥
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ । अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥
सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवानपुरा । वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ ३ ॥
सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ । एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ४ ॥
लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः । अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ ५ ॥
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् । किं पुनः सहितो वीरैर्वैल्वद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥
कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः । वायुसूनोर्वलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥
दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम् । न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥
नाहि वः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चिन्पराक्रमे । तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ९ ॥
जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे । सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः ॥ १० ॥
तेष्वेवं हर्तशेषेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—फलितद्वपसंहरति—एवमिति । उपपय-
ताम् अउघीयताम् ॥ ३६ ॥

अस्मिन् सर्गे सार्धषट्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डख्याने एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

१—७] ति० टी०—तस्येति ॥ १—७ ॥

रा० टी०—हनूमद्वचनश्रवणानन्तरकालिकामङ्गदोर्किं वर्णय-
न्नाह—तस्येति । तस्य हनूमतो वचनं श्रुत्वा वालिसूनुर्द्व-
दोऽभाषत । अर्थं पृथक् । तद्भाषणाकारमाह—अश्वीत्या-
दिभिः । महावेगौ अश्विपुत्रौ प्लवङ्गमौ पितामहवरोत्सेकाङ्ग-
तोः परमं दर्पमास्थितौ स्त इति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—सकारणं वरस्वरूपमाह—अश्विनोरिति ।
माननार्थं सर्वलोकपितामहः अनयोरश्विपुत्रयोः सर्वावध्यत्वं
सर्वकर्तृत्ववध्यत्वाभावं दत्तवान् ॥ २ ॥

रा० टी०—वरोत्सेकेनेति । वरोत्सेकेन मत्तौ तावधि-
पुत्रौ सुराणां चमूं प्रमथ्य अमृतं पीतवन्तौ अतः संक्रुद्धौ
एतावशिपुत्रावेव लङ्कां नाशयितुं शक्तौ अतः सर्वे वानराः ति-
ष्ठन्तु । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—अहमिति । अहमप्येकः लङ्कां रावणं च हन्तुं
पर्याप्तो यदि तर्हि विजयैषिभिर्भवद्भिः सहितः पर्याप्तैर्भक्ति-
वक्तव्यम् । अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—वायुसूनोरिति । वायुसूनोर्वलेनैव लङ्का-
दग्धा । अर्थं पृथक् ॥ ७ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि ॥ १ ॥

गो० टी०—अयुक्तं त्विति । वानरा इति संबो-
धनम् ॥ २—६ ॥

<] ति० टी०—दृष्ट्वा देवी नानीता इति तत्र रामसमीपे
निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामि ॥ ८ ॥

रा० टी०—दृष्टेति । देवी सीता दृष्टा आनीता तु न इति
तत्र रामस्य समीपे भवद्भिर्निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामि ॥ ८ ॥

९—१०] ति० टी०—तुल्यः अस्तीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—नेति । हे हरिसत्तमाः ! वो शुष्माकं प्लवनादौ
तुल्यः सामरदैत्येषु कश्चिन् ॥ ९ ॥

रा० टी०—जित्वेति । सरक्षौघां राक्षससमूहवर्ती लङ्कां
जित्वा सीतामादाय वयं गच्छामः अत एव निर्देशात्संहिता-
दन्तता वा कल्प्या ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अन्यत्कर्तव्यं किमस्ति काङ्करत्र अपि
तु जानकीग्रहणपूर्वकगमनादन्यत्र किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तेष्विति । हनूमता हतशेषेषु राक्षसेषु सत्त्वं
जानकीं गृहीत्वा याम रामसमीपं यामः अन्यत् इतो भिन्नम्
अत्र अस्मिन् समये किं कर्तव्यम् इदमेव कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

१ श्लोकोऽयं गो. अधिकः । २ एतदादि सार्धं श्लोकषट्कं गो. नास्ति । ३ निवेदनमिति गो. पाठः । ४ अयुक्तमिति गो. पाठः । ५ श्लोकोऽयं
गो. नास्ति । ६ वीरोऽपिति गो. पाठः ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम् । किं व्यलीकैस्तु तान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् ॥ १२ ॥
 वयमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुंगवान् । राघवं द्रष्टुमहामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥
 तगेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः । उवाच परमपीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ १४ ॥
 नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्ब्रवीषि महाकपे । विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम् ॥ १५ ॥
 नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता । कथंचिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् ॥ १६ ॥
 राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् । प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति । विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ १८ ॥
 वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्दानरपुङ्गवाः । तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥
 सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १९ ॥

न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ।

यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ २० ॥

इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

१२-१४] ति० टी०-न्यस्याम स्थापयाम् । तान्सर्वान्किष्किन्धापामागतान्वानरान्व्यलीकैरप्रियैर्दुःखैः योजयित्वेति शेषः । तथा कृत्वा किं फलमिति शेषः । 'किं परिक्लेश्य तान्' इति पाठान्तरम् ॥ १२-१४ ॥

रा० टी०-रामेति । जनकात्मजां रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम संस्थापयाम् वानरर्षभान् सर्वान् वानरान् प्रति व्यलीकैः अप्रियैः रामादिकर्तृकौदासीन्यवचनैः किं न किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह—वयमिति । वयमेव राक्षसपुङ्गवान् हत्वा राघवं द्रष्टुमहामः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तमिति । एवमुक्तप्रकारेण कृतसंकल्पमङ्गदं जाम्बवान् अर्थवद्वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-नैषा बुद्धिः युक्तेति शेषः । तत्र हेतुमाह—विचेतुमिति ॥ १५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह—नेत्यादिभिः । यतः दक्षिणां दिशं विचेतुमेव वयमाज्ञप्ताः नानेतुं सीतामिति शेषः, अतः यद्ब्रवीषि तद्विषयिणी एषा बुद्धिर्निश्चयो न कर्तव्येति शेषः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-प्रथमं जय एव दुर्लभः, कथंचिज्जयेऽपि यदि न रोचयेत्तदा कार्यनाश इति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०-ननु सीतानयनाज्ञाया अभावेऽपि तदनुकूलाचरणान् तत्प्रतीतिवै भविष्यतीत्यत आह—कथंचित् अस्माभिर्निर्जितां रावणनिर्जयनानीतां सीतां स्वकं कुलं स्ववीर्यशुभस्वरूपकुलधर्मं व्यपदिशन् कथयन् सन् राघवः कथंचिन्नाभिरोचयत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-अरुचौ हेतुः—कुलं व्यपदिशन्मिति, प्रतिज्ञायेति च । अग्रतः कपिमुख्यानामित्यन्वयः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-अरुचौ फलवैपरीत्यं दर्शयति—विफलमिति ॥ १८ ॥

रा० टी०-प्रतिज्ञायेति । कपिमुख्यानामग्रतः स्वकं स्वसंपाथं सीताविजयं सीताहेतुकस्वकर्तृकरावणपराभवपूर्वकस्वोत्कर्षप्राप्तिं प्रतिज्ञाय मिथ्या कथं करिष्यति न करिष्यतीत्यर्थः, अतः तस्य रामस्य तुष्टिर्न भवेत् अस्मत्कर्तृकसीतानयनेनेति शेषः, अतः कृतमपि कर्म विफलं भवेत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-अस्य कार्यस्य निवेदने मतिं कृत्वेति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-वृथेति । हे वानरपुङ्गवाः ! दर्शितं रावणविषये प्रकटितमपि वीर्यं वृथा आशामन्तरा निरर्थकं भवेत् तस्मात् अस्य कृतस्य कार्यस्य सीतादर्शनस्य निवेदने बोधनार्थं यत्र रामः तत्र वयं सर्वे गच्छाम । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अथ जाम्बवानङ्गदक्रोवपरिहाराय तन्मतं बहुमान्यं सुहृद्भावेन निवर्तयति—न तावदिति । हे राजपुत्र ! यथा भवान्पश्यति विचारयति एषा मतिर्नोऽस्माकमक्षमा न, किंतु युक्तैव । यथा रामस्य मतिर्निविष्टाऽवस्थिता तथा कार्यसिद्धिं भवान्पश्यत्वित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रा० टी०-स्वोक्ते अङ्गदसंमतिर्नोऽस्माकमक्षमा न, किंतु युक्तैव । यथा रामस्य मतिर्निविष्टाऽवस्थिता तथा कार्यसिद्धिं भवान्पश्यत्वित्यर्थः ॥ २० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

महेन्द्रतः किष्किन्धाभिमुखं समुत्पतिताः कपयो मार्गप्राप्ते दधिमुखरक्षिते सुग्रीवप्रियतमे मधुवनेऽवततः प्राप्ताद्गदातुङ्गैः कीशैर्मधुवनफलोपभोगे प्रारब्धे संक्रुष्यागतं प्रतिषेद्धारं दधिमुखं ते नखदशनप्रहारैः प्रजहुः ।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः । अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥
 प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः । महेन्द्राप्रात्समुत्पत्य पुण्ड्रवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥
 मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः । छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥
 सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् । हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥
 राघवेचार्यनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः । समाधाय समुद्धार्याः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥
 प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥
 प्लवमानाः स्वमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः । नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमशैतायुतम् ॥ ७ ॥
 यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् । अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥
 यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः । वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्तं महावनम् ॥ १० ॥

एषा मतिर्भन्निश्चयो नोऽस्माकमक्षमा अयुक्ता न तथापि यथा येन प्रकारेण रामस्य मतिर्निश्चयः निविष्टा प्राप्ता तथा तेनैव प्रकारेण कार्यसिद्धिं भवान् पश्यतु विचारयतु ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

गो० टी०—अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहु मन्यमानः सह-
 द्रावनेन प्रतिषेधति—न तावदिति । अक्षमा अयुक्ता न किन्तु
 युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपि सम्ययुक्तं समर्थैश्चापि रामाज्ञाउसारेण
 कर्तव्यम् न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्मिन्सर्गे सार्षष्टश्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

१] ति० टी०—अगृह्णन्त युक्तियुक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥

रा० टी०—जाम्बवद्वचनश्रवणानन्तरकालिकं वानराणां
 वृत्तान्तमाह—तत इत्यादिभिः । अङ्गदप्रमुखा हनूमांश्च
 वनौकसः जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त ॥ १ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पुण्ड्रवुः प्लवन्तो जम्बुः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—आकाशं छादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—सभाज्यमानं पूज्यमानम् । भूतैः सिद्धा-
 दिभिः । दृष्टिभिर्वहन्त इव प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टीनां
 वाहकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—राघवे कार्यनिर्वृत्तिं कार्यसिद्धिं समाधाय
 निश्चित्य तस्यात्मनश्च परमं यशः कर्तुं च निश्चित्य पुण्ड्रवुरिति

संबन्धः । कर्मसिद्धिभिः सीतादर्शनलङ्कादहनकर्मभिरुन्नता
 उन्नतचित्ताः ॥ ५ ॥

रा० टी०—प्रीतिमन्त इति । आकाशं छादयन्त इव
 मत्ता महागजा इव महाकायाः भूतैः सिद्धादिभिः सभाज्यमानं
 पूज्यमानं हनूमन्तं दृष्टिभिः अनिमिषावलोकनैः वहन्त इव
 समुद्रः संपन्नः अर्थः प्रयोजनं येषां ते कर्मसिद्धिभिः सीता-
 दर्शनलङ्कादहनादिभिः उन्नता उन्नतचित्ताः वायुपुत्रपुरःसराः
 प्रीतिमन्तः सर्वे वानराः राघवे राघवस्य अर्थनिर्वृत्तिं कार्य-
 सिद्धिं कर्तुं संपादयितुं परमं यशः समाधाय प्राप्य महेन्द्रा-
 त्समुत्पत्य पुण्ड्रवुः जम्बुः । चतुर्णामेकत्रान्वयः ॥ २-५ ॥

गो० टी०—प्रीतिमन्त इत्यादि । सभाज्यमानं संपूज्य-
 मानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृ-
 ष्टिप्यारोप्य नयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अर्थनिर्वृत्तिम् अर्थसिद्धिम्
 समाधाय निश्चित्य संकल्प्य वा समुद्धार्याः सिद्धकार्या कर्म-
 सिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः उन्नताः इतरेभ्य उन्कृष्टाः । रामप्र-
 तीकारे रामप्रत्युपकारे । पुण्ड्रवुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २-७ ॥

६] ति० टी०—रामप्रतीकारे रामकर्तव्ये रावणप्रतीकारे
 निश्चितार्थाः अभूवन्निति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—प्रियेति । सर्वे प्रियाख्याने उन्मुखाः सख-
 त्स्वकाः बभूवुः । सर्वे रामप्रतीकारे रामार्थं रावणनिग्रहे निश्चि-
 तार्था अत एव सर्वे युद्धाभिनन्दिनश्च बभूवुरिति शेषः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—वनं छग्रीवस्य मधुवनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—दधिमुखस्तवामा ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—परमोत्कटास्तत्रत्यमधुपानादावत्युत्क-
 टोत्कण्ठावन्तः । महावनाख्यं वनमित्यर्थः ॥ १० ॥

ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् । कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥
 ततः कुमारस्तान्बृहदाङ्गाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥
 ते^१ निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना । हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥
 भक्षयन्तः सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च । जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥
 ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः । मुदिताश्च ततस्ते च प्रवृत्यन्ति ततस्ततः ॥ १५ ॥
 गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचिन्वृत्यन्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।
 पैठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १६ ॥
 परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति परस्परं केचिर्देतिब्रुवन्ति ।
 द्रुमाद्भुमं केचिदभिद्रवन्ति क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ॥ १७ ॥
 महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ।
 गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति ह्येदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्लवमाना इति । काननौकसः वानराः नन्द-
 नोपमं नन्दनसदृशं वनमासेदुः प्रापुः ॥ ७ ॥

रा० टी०—यदिति । अभिरक्षितं सर्वतो रक्षायुक्तम्
 अत एव सर्वभूतानामभ्युप्यं यत् दधिमुखो नाम छप्रीवस्य
 मातुलः रक्षति रक्षयति यच्च छप्रीवस्य मनःकान्तं महावनम्
 अनेकवनिकाविशिष्टं मधुवनं नाम वनं तत् उपागम्य प्राप्य
 ते वानराः परमोत्कटा तत्रत्यमधुपानेनातिमत्ताः बभूवुः ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ८-१० ॥

गो० टी०—यत्तन्मधुवनमित्यादि । परमोत्कटाः पर-
 मोत्कटाः ॥ ८-१० ॥

११] ति० टी०—मधुपिङ्गला मधुपिङ्गलवर्णाः ॥ ११ ॥

रा० टी०—मधुपानप्रकारमाह—तत इति । मधुपिङ्गलाः
 मधुवत् पिङ्गलवर्णाः ते वानराः मधुवनं दृष्ट्वा कुमारं तद्रक्षकं
 मधून्ययाचन्त ॥ ११ ॥

गो० टी०—तत इति । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः
 वानराः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अनुमाय कृतानुमतिकान्कृत्वा । निस-
 र्गमाज्ञाम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत इति । कुमारः जाम्बवत्प्रमुखान् अनु-
 मान्य सत्कृत्य निसर्गं स्वभावसिद्धं मधु पुष्पविशेषरसं तेषां
 भक्षणे भक्षणार्थं ददौ ॥ १२ ॥

गो० टी०—ततः कुमार इति । अनुमान्य अनुमतिं
 कारयित्वा । निसर्गं विसर्जनम् अनुमतिमिति यावत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—निसृष्टाः कृताज्ञाः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ते इति । कुमारेण वालिसूनुनाऽङ्गदेन च
 निसृष्टाः प्रेरिताः ते हरयः मधुकरैः आकुलान् व्याप्तान् द्रुमान्
 समपद्यन्त प्राप्नुवन् ॥ १३ ॥

गो० टी०—ततश्चेति । पूर्वमेव सीतादर्शनात्प्रहृष्टाः ततः
 मधुवनभङ्गे अङ्गदेनाद्यमताः सन्तस्ततो छदिताः तत्प्रेरिताः
 प्रवृत्यन्तोऽभवन् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—भक्षयन्तः अभक्षयन्तित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—भक्षयन्त इति । मूलानि फलानि च भक्षय-
 न्तो वानराः प्रहर्षं जग्मुः मदोत्कटाः बभूवुश्च ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अनुमता मधुपानादौ, कृतानुमतिकाः ।
 हर्षद्यदोर्बाध्याभ्यन्तरत्वकृतो भेदः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत इति । अनुमताः अङ्गदसंमतिविषयी-
 भूताः ह्यसंहृष्टाः प्राप्तसंतोषाः अत एव छदिताः सर्वे वानराः
 ततस्ततः तत्तत्तत्संनिधौ नृत्यन्ति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—तत्र बाह्यमानन्दसूचकमाह—गाय-
 न्तीति ॥ १६ ॥

रा० टी०—सर्वेषां तत्कालिकक्रियामाह—गायन्ती-
 त्यादिभिः ॥ १६ ॥

गो० टी०—मधुवनभङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं वानरहर्षविकारमेव
 वर्णयति सर्गशेषेण—‘गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्वृ-
 त्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्धिचरन्ति
 केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित्’ इति पाठः । प्रण-
 मन्ति अवाक्शिरसः पतन्ति । पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन
 पतन्ति ॥ १४—१७ ॥

१७] ति० टी०—अतिब्रुवन्ति विवादं कुर्वन्ति । नगाग्रा-
 दृक्षाप्रात् ॥ १७ ॥

रा० टी०—परस्परमिति । अतिब्रुवन्ति विवादं कुर्वन्ति १७ ॥

१८] ति० टी०—गानरोदनहासा मधुपानमत्तधर्माः ॥ १८ ॥

रा० टी०—महीतलादिति । उदीर्णवेगाः अतिवेगवन्तः
 केचित् महीतलाद् महाद्रुमाग्राणि अभिसंपतन्ति ॥ १८ ॥

१ एतदादि श्लोकद्वयं गो. नास्ति । २ संप्रहृष्टा इति गो. पाठः । ३ पतन्ति केचिद्धिचरन्तीति गो. पतन्तीति रा. पाठः । ४ उपाक्रमन्त इति गो. पाठः । ५ हसन्तमिति गो. पाठः ।

तुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति [तुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति ।]

समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत् । [मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ।]

न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः ॥ १९ ॥

ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ।

समीक्ष्य कोपादधिवक्रनामा निवारयामास कपिः कर्पीस्तान् ॥ २० ॥

स तैः प्रवृद्धैः परिभत्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ।

चकार भूयो मतिसुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २१ ॥

उवाच कांश्चित्परुषार्ण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तल्लैर्जवान् ।

समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २२ ॥

स तैर्मदादप्रतिवार्यवेगैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।

प्रैधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २३ ॥

नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।

मदात्कर्पिं ते कपयः समन्तान्महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

१९-२०] ति० टी०-तुदन्तं व्यथयन्तम् । समाकुलमु-
त्कटमत्तचेष्टम् । दृप्तोऽतिमत्तः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-तुदन्तमिति । तुदन्तं व्यथयन्तमन्यः प्रण-
दन् अतिमादं कुर्वन्नुपैति प्राप्नोति अतः तत् कपिसैन्यं स-
माकुलं तुमुलमासीत् । तत्र हेतुः-यो मत्तो न बभूव सोऽत्र क-
श्चिन्न अत एव यो दृप्तो न बभूव सोऽप्यत्र न बभूव ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । परिभक्ष्यमाणं वनं विध्वंसितपत्र-
पुष्पान् द्रुमांश्च समीक्ष्य दधिवक्रनामा कपिः तान् विध्वंसना-
दिकर्तृन् निवारयामास ॥ २० ॥

गो० टी०-समाकुलमिति । मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्ट
मत्तचित्तचेष्टम् ॥ १८-२२ ॥

२१-२२] ति० टी०-प्रवृद्धैः प्रवृद्धमदैः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । प्रवृद्धैः तैर्वानरैः परिभत्स्यमानो
वनस्य गोप्ता स दधिवक्रनामा वानरेभ्यो वनस्य रक्षां प्रति
भूयो मतिं चकार ॥ २१ ॥

रा० टी०-उवाचेति । अभीतं यथा भवति तथा कांश्चि-
त् परुषाणि उवाच अन्यान् असक्तम् अत्यासंजनरहितं य-
था भवति तथा तल्लैर्जवान् कैश्चित् कलहं चकार कांश्चित्
साम्ना सामरूपोपायेन जगाम ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-मदादप्रतिवार्यो निवारयितुमशक्यो वेगो

येषां तैः । तेन दधिसुखेन बलात्प्रतिवार्यमाणैः । प्रधर्षणे दोषं
राजदण्डमनवेक्ष्य, अत एव त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते स्म २३

रा० टी०-स इति । अप्रतिवार्याः वेगाः येषां तैः अत
एव तेन रक्षकेण अप्रतिवार्यमाणैः त्यक्तभयैः तैर्वानरैः उद-
र्षणे रक्षकपरामर्शे दोषं राजदण्डमनवेक्ष्य अपरिगण्य समेत्य
एकीभूय स रक्षकः बलात् प्रकृष्यते पुच्छादिग्रहणेन इतस्ततो
नीयते ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-समापयन्तो मृतकल्पं कुर्वन्तः । महावनं
निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोज्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-नखैरिति । कर्पिं नखैस्तुदन्तो व्यथयन्तः
समापयन्तः मृतप्रायं कुर्वन्तः ते कपयः समन्तान्महावनं
निर्विषयं फलादिभ्यो रहितं चक्रुः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-नखैरिति । निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभो-
ज्यवस्तुकं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

हनुमता कृतानुमतिकः कपयः सक्षोभं मधुवनं प्रविश्य कृतमधुपानाः संगीतकनृत्तादिक्षीबवृत्तं नेष्टयन्तः निषेधप्रवृत्तान्वनरक्षकां-
स्ताडयामासुः । ततो निर्गतेषु रक्षकेषु दधिमुखे तन्निवेद्य पुनस्तेन साकंनिषेद्धुं प्रवृत्तेष्वङ्गदो दधिमुखं संताड्य भूमौ निष्पिषेव । ततो
निर्गता दधिमुखादयो वनरक्षकाः सुग्रीवाय तन्निवेदयितुं किष्किन्धाभेत्य रामसमीपस्थंसुग्रीवचरणौ प्रणमुः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान्वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥ १ ॥
अहमार्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः । श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २ ॥
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु । अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ ३ ॥
अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् । अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ ४ ॥
साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् । पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ ५ ॥
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् । ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥
अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् । पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥
उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् । ते ताडयन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा ॥ ८ ॥
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते । पिबन्ति कपयः केचित्सङ्घशस्तत्र हृष्टवत् ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—पुनरुक्तमेव विस्तरेणाह—तानिति ॥१॥
रा० टी०—वानरकर्तृकरक्षकपराभवानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—तामित्यादिभिः हे वानराः ! युष्माकं परिपन्थिनः रिपून् अहम् आर्जयिष्यामि अतो यूयं मधु सेवत पिबत इति वचो हनुमान् तान् वानरान् उवाच । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १ ॥
गो० टी०—तानित्यादि । तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु ताडवाचेत्यादिना पूर्वसर्गाक्तं संक्षेपेणान्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गसुखे केचिच्छ्लोकाः पतिता इत्याहुः ॥ १ ॥

२-३ ति० टी०—आवर्जयिष्यामि निवारयिष्यामि ॥२॥३॥
रा० टी०—श्रुत्वैति । हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा अङ्गदः प्रत्युवाच । तदाकारमाह—कृतकार्यस्य हनुमतः अकार्यमपि वाक्यम् अस्माभिरवश्यं कर्तव्यम् ईदृशं कार्यं कर्तव्यमिति किम् अतः मधु पिबत । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥
गो० टी०—श्रुत्वेत्यादि । अङ्गदो संबोधने निपातः २॥३॥
४-५] ति० टी०—ईदृशमेतन्मात्रार्थकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
रा० टी०—अङ्गदस्येति । वानराः वचनं प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥

गो० टी०—अङ्गदस्येति । अङ्गदस्य स्वामिनः सुखाद्वाचनं हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥
रा० टी०—पूजयित्वेति । अङ्गदं पूजयित्वा यत्र मधुवनं तत्र वानरर्षभाः सर्वे वानराः नदीवेग इव जग्मुः ॥ ५ ॥
गो० टी०—पूजयित्वेति । जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभेद-

विवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरङ्गदापनेन पुनर्जङ्घरित्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—यत्र मधुवनं यत्र मार्गं गमनेन मधुवनं प्राप्यते तेन मार्गेण जग्मुः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—ते पटवो हनुमांश्च मैथिलीं दृष्ट्वाऽन्ये तन्मुखात्तां लङ्कास्यां श्रुत्वा मंहत्कार्यकरणेन भयराहित्यादतिसर्गादङ्गदावृत्तानामधुवनं प्रविष्टाः पालान्बलादाक्रम्य बद्धा मधुपपू रसवत्फलं चाददुः, भक्षणार्थमिति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—ते इति । मैथिलीं दृष्ट्वा श्रुत्वा च आगताः सर्वे वानराः अतिसर्गात् अङ्गदाज्ञतः शक्तितः सामर्थ्यात् पालान् मधुवनरक्षकान् आक्रम्य मधु पपुः फलमाददुश्च । अत्र दर्शनं हनुमत्कर्तृकं श्रवणं त्वितरकर्तृकमिति विवेकः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—त इति । वीर्यतः बलात् । अतिसर्गादङ्गदाभ्यङ्गज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च हेतुना वनपालानाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—मधुवने सक्ता भक्षणार्थं लग्नः ॥८॥९॥

रा० टी०—उत्पत्येति । समागतान् शतशो वनपालान् ताडयन्तः सर्वे वानराः ततस्तस्मिन् मधुवने सक्ता बभूवुरिति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—उत्पत्येति । सक्ताम् वनपालेन रतान् ॥ ८ ॥
रा० टी०—मधूनीति । संघशो वियमानाः केचित्कपये द्रोणमात्राणि अथादकप्रमाणानि मधूनि बाहुभिः परिगृह्य हृष्टवत् संतोषकारकं यथा भवति तथा पिबन्ति ॥ ९ ॥

१ वारयिष्यामीति गो. पाठः । २ वीर्यत इति गो. पाठः । ३ ताडयन्ति स्मेति गो. पाठः । ४ सक्तानिति गो. पाठः । ५ अर्धमेतत् गो. नास्ति । ६ सङ्घकार्येति युक्तं भाति ।

घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे । केचित्पीत्वापविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ १० ॥
 मधूच्छिष्टेन केचिच्च जम्बून्योन्यमुत्कटाः । अपरे वृक्षमूलेषु शाखा गृह्य व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥
 अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीये शेरते । उन्मत्तवेगाः पुत्रगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ॥ १२ ॥
 क्षिपन्त्यपि तथान्योन्यं स्वलन्ति च तथापरे । केचित्क्षेडान्प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् ॥ १३ ॥
 हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले । धृष्टाः केचिदसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतर्त् ॥ १४ ॥
 कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुध्यन्ति चेतर्त् । येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्यं तु ॥ १५ ॥
 तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः । जानुभिश्च प्रघृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६ ॥
 अब्रुवन्परमोद्दिग्ना गत्वा दधिमुखं वचः । हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥
 वयं च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १७ ॥

गो० टी०—मधूनीति । मधूनि मधुपटलानि द्रोणमा-
 त्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि घ्नन्ति स्म
 पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्ति स्म ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—अपविध्यन्ति प्रक्षिपन्ति मधूनि
 ते । मधुपटलानि ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—घ्नन्तीति । मधुपिङ्गलाः सहिताः सर्वे वानरा
 मधूनि मधुपटलानि घ्नन्ति ताडयन्ति अपरे भक्षयन्ति पिबन्ति
 केचित्पीत्वा अपविध्यन्ति प्रक्षिपन्ति ॥ १० ॥

रा० टी०—मध्विति । उत्कटाः मधुमत्ताः केचित् मधूच्छि-
 ष्टेन उच्छिष्टमधुना अन्योन्यं जम्बुः अपरे शाखाः गृह्य गृही-
 त्वा वृक्षमूले व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥

गो० टी०—केचिदिति । अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति ।
 मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन 'मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्' इत्यमरः ।
 उत्कटाः मत्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२—१३] ति० टी०—उन्मत्तवेगा उन्मत्तानां वेगो येषां
 ते । यद्वाऽतिव्यथितवेगा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—अत्यर्थमिति । मधुमत्ताः अत एव मदग्लान-
 नाः मदहेतुकग्लानिविशिष्टाः अत एव उन्मत्तभूताः उन्मत्तत्वं
 प्राप्ताः पुत्रगाः पर्णानि आस्तीये शेरते ॥ १२ ॥

गो० टी०—उन्मत्तभूता इति । हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति
 क्रियाविशेषणम् । हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उच्छिष्टं
 पातयन्ति स्वलन्ति पादेन हृदन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—क्षिपन्तीति । केचित् अन्योन्यं क्षिपन्ति
 क्षेपयन्ति अपरे स्वलन्ति केचित् क्षेडान् विलासान्
 प्रकुर्वन्ति केचित् हृष्टवत् हर्षकारकं यथा भवति तथा
 कूजन्ति ॥ १३ ॥

गो० टी०—केचिदिति । क्ष्वेलां सिंहनादम् क्ष्वेला तु
 सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १३ ॥

१४] क्षि० टी०—इतरद्रोदनम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—हरय इति । मधुना मत्ताः केचित् हरयः
 हसन्ति अन्ये इतरत् रोदनादि कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—केचिदन्यत्कृतान्यद्वदन्ति । केचिदुक्त-
 वचनार्थं वियमानं परित्यज्यान्यमेव बुध्यन्ते ॥ १५ ॥

रा० टी०—कृत्वेति । केचित् कृत्वा किञ्चित्कर्म संपाद्य
 वदन्ति अन्ये केचित् इतरत् कृतकार्यान् भिन्नं कार्यं बुध्यन्ति ।
 अर्थं ग्रथय् । ये इति । अत्र मधुवने दधिमुखस्य प्रेष्याः भृत्याः
 ये मधुपालाः स्युः अतिष्ठन् तेऽपि भीमैर्वानरैः प्रतिषिद्धाः सन्तः
 दिशो गताः पलायिताः । अर्धद्रव्यमेकान्वयि ॥ १५ ॥

गो० टी०—कृत्वेति । अन्ये अवाच्यं किञ्चिद्ग्राम्यं कर्म
 कृत्वा हसन्ति । इतरत्तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति ।
 केचिदन्यत् ग्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति
 उचारयन्ति । केचिदितरद् बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति संक-
 ल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६—१७] ति० टी०—प्रतिषिद्धास्ताडनादेना निरस्ताः ।
 जाडभिः प्रघृष्टा जाडवु गृहीत्वा आकृष्टाः । देवमार्गमपानद्वा-
 रमिति तीर्थः । देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वं प्रक्षिप्ता
 इत्यर्थः । कर्णावङ्गुलीभिर्धृत्वोर्ध्वीकृता इति वार्थ इत्यन्ये १६-१७

रा० टी०—जानुभिरिति । जाडभिः जाडग्रहणैः प्रघृष्टाः
 आकृष्टा अनन्तरं देवमार्गम् आकाशं दर्शिताः प्रक्षेपेण प्रापिता
 इत्यर्थः अत एव परमोद्दिग्नाः केचित् रक्षकाः दधिमुखं गत्वा
 प्राप्य हनूमता दत्तः वरः यथेच्छं मूलफलादिस्वीकारो येभ्यः तैः
 मधुवनं हतं विनाशितं वयं च जाडभिर्घृष्टाः सन्तः देवमार्गं प्रद-
 शिताः इति वचः अब्रुवत् । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०—जानुभिरिति । जाडभिः प्रकृष्टाः जानुभ्य-
 वलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानद्वारम् । देवशब्दो
 वायुवाची उपनिषदि वायुलोको देवलोकाश्च प्रयोगात् । दर्शिताः
 दर्शनं कारिताः द्यौरुपसंख्यानादपि कर्तुः कर्मत्वम् "प्यन्ता-
 त्कथुश्च कर्मणः" इति तत्सैवाभिधेयत्वं च ॥ १६-१७ ॥

१ पिवन्तीति गो. पाठः । २ आस्त्रमिति गो. पाठः । ३ भूला इति गो. पाठः । ४ च तदेति गो. पाठः । ५ क्ष्वेलामिति गो. पाठः । ६ कृत्वेति
 गो. पाठः । ७ तु प्रकृष्टा इति गो. पाठः । ८ प्रति गो. पाठः । ९ कृष्टा इति गो. पाठः ।

तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं दृष्ट्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १८ ॥
 एतागच्छत गच्छामो वानरान्तेतिदर्पितान् । बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान्मधूत्तमम् ॥ १९ ॥
 श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव संहिता ययुः ॥ २० ॥
 मध्ये चैषां दधिमुखः स्रुप्रगृह्य महातरुम् । समभ्यर्धावन्वेगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः ॥ २१ ॥
 ते शिलाः पादपांश्रैर्व पाषाणानपि वानराः । गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २२ ॥
 [१० तेस्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् । त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥
 वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान्वलदर्पितान् । अभ्यक्रामैस्ततो वीरा पालास्तत्र सहस्रशः ॥]
 बलान्निवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् । संदष्टौष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २३ ॥
 अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखांस्तदा ॥ २४ ॥
 सैवृक्षं तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । वेगवन्तं विजग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २५ ॥
 मदान्धो नै कृपांचक्रे आर्यकोऽयं ममेति सः । अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २६ ॥
 स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः । प्रैर्मुमोह महावीरो मुहुर्ते कपिकुञ्जरः ॥ २७ ॥
 [सैसमाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः । वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥]
 स कथंचिद्विमुक्तस्तेर्वानरैर्वानरर्षभः । उवाचैकान्तर्भागत्य स्वान्भृत्यान्समुपागतान् ॥ २८ ॥

१८] ति० टी०—तान्स्वसंवन्धिनः पालान् ॥ १८ ॥

रा० टी०—तदेति । तदा रक्षकगमनानन्तरकाले मधुवनं हतं श्रुत्वा क्रुद्धो वनपो दधिमुखः तानागतान् हरीन् सान्त्वयामास ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—एतागच्छत अये इति शेषः । गच्छामः वयमप्यागच्छाम इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—सान्त्वयप्रकारमाह—एतेति । ययम् एत वानरान् गच्छत वयं गच्छामः मधूत्तमं प्रभुञ्जानान् वानरान् वयमावारयिष्यामः ॥ १९ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । दधिमुखस्य वचनं श्रुत्वा तेन दधिमुखेन सह वानरर्षभाः मधुवनं पुनर्ययुः ॥ २० ॥

गो० टी०—इहंति । गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनम् आत्मनि बहुवचनं वा ॥ १९-३३ ॥

२१-२२] ति० टी०—सर्वे ते च । समभ्यधावन्निति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—मध्ये इति । तेषां प्रेष्याणां मध्ये स्थितः दधिमुखः महातरुं स्रुप्रगृह्य वेगेन समभ्यधावत् प्लवङ्गमाश्च समभ्यधावत् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—ते इति । पाणिभिः शिला-

पादपांश्र गृहीत्वा यत्र कपिकुञ्जराः तत्र क्रुद्धाः सन्तोऽभ्यगमन् ॥ २३ ॥

२३-२५] ति० टी०—हरयः पालाः । हरीन्हनुमदादीन् ॥ २३-२५ ॥

रा० टी०—बलादिति । क्रुद्धाः अत एव संदष्टौष्ठपुटाः अत एव मुहुर्मुहुर्भर्त्सयन्तः वारयन्तो हरयः हरीन् आसेदुः प्रायुः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अथेति । दधिमुखं दृष्ट्वा हनुमत्प्रमुखाः अभ्यधावन्त ॥ २५ ॥

रा० टी०—सेति । सवृक्षं वृक्षसहितमापतन्तं तं दधिमुखम् अङ्गदो विजग्राह ॥ २६ ॥

२६-२८] ति० टी०—आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात्पूज्यः ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—मदान्धा इति । मदान्धो दधिमुखः ममायमार्यकः स्वामीति बुद्ध्या कृपां न चक्रे अथातः सोऽङ्गदः एनं दधिमुखं वेगेन वसुधातले निष्पिपेष ॥ २७ ॥

रा० टी०—स इति । भग्नबाहूरुमुखः अत एव शोणितोक्षितो दधिमुखः प्रभुमोह ॥ २८ ॥

रा० टी०—स इति । तैः अङ्गदप्रमुखैः कथंचिद्विमुक्तः स दधिमुखः एकान्तमागत्य स्वान् भृत्यानुवाच ॥ २९ ॥

१ तत इति गो. पाठः । २ श्रुत्वेति गो. पाठः । ३ इहेति गो. पाठः । ४ बलेति गो. पाठः । ५ बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयमिति गो. पाठः । ६ सहसेति गो. पाठः । ७ प्रगृह्य तरसेति गो. पाठः । ८ धावदिति गो. रा. पाठः । ९ चापि पर्वतांश्चापीति गो. पाठः । १० श्लोकद्वयमेतदधिकं गो. पाठः । ११ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । १२ प्रमुखा इति गो. पाठः । १३ तं सवृक्षमिति गो. पाठः । १४ आर्यकं प्राहरत्तनेति गो. पाठः । १५ च नवेदैनमिति गो. पाठः । १६ मुमोह सहसेति गो. पाठः । १७ श्लोकोऽयमधिकः गो. पाठः । १८ आश्रित्येति गो. पाठः ।

एतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ २९ ॥
 सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे । अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३० ॥
 इष्टं मधुवनं हेतत्सुग्रीवस्य महात्मनः । पित्रुपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३१ ॥
 स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः समुहज्जनान् ॥ ३२ ॥
 वैद्धा ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपन्थिनः । अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः । जगाम सहस्रोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३४ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः । सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३५ ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३६ ॥
 स निपत्य महावीरः सर्वैस्तैः परिवारितः । हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३७ ॥
 स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । सुग्रीवस्याशुं तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

दधिमुखे सुग्रीवं प्रति मधुवनविध्वंसं प्रस्तावयति लक्ष्मणः सुग्रीवं दधिमुखवृत्तं पृच्छति । तथा श्रुतदधिमुखवृत्तो लक्ष्मणः
 कपीनां हर्षोदयाज्जानक्याः शुद्धिं निर्धारयति । दधिमुखं समाश्रास्य तेऽङ्गदादीञ्छीघ्रं प्रेषयितुं तं संदिदिशुः ।

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः । दृष्ट्वौद्विप्रहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम । अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥

२९-३२] ति० टी०-भर्ता राजा ॥ २९-३२ ॥

३० टी०-तदाकारमाह-एत इति । यत्र सुग्रीवः तत्र गच्छामः ॥ ३० ॥

३० टी०-सर्व इति । वयं सर्वे अङ्गदे दोषं पार्थिवे सुग्रीवसमीपे श्रावयिष्याम श्रावयिष्यामः अतः अमर्षी सुग्रीवः वानरान् अङ्गदादीन् घातयिष्यति ॥ ३१ ॥

३० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-इष्टमिति । हि यत्सद्विनाशितं मधुवनं सुग्रीवस्य इष्टम् अतः इमान् वानरान् सुग्रीवो घातयिष्यति । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गो० टी०-स इति । गतायुष इत्यधिकेपवचनम् ॥ ३४ ॥

३३-३५] ति० टी०-नृपाज्ञापरिपन्थिनस्तदाज्ञाविरुद्धकर्तारः । अमर्षप्रभवोऽश्रमाजन्त्यः ॥ ३३-३५ ॥

३० टी०-वध्या इति । नृपाज्ञया परिपन्थिनः विरोधिः एते वध्या अत एव मे रोषः सफलो भविष्यति ॥ ३४ ॥

३० टी०-एवमिति । दधिमुखः एवमुक्त्वा जगाम ॥ ३५ ॥

३० टी०-निमेषेति । स दधिमुखः यत्र सुग्रीवः तत्र निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-वध्या ह्येत इति । अमर्षप्रभवः अश्रमाजन्त्यः । रोषस्य तज्जन्त्यत्वं च यो यस्मै न सहते तस्मै क्रुद्धयतीति प्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०-निमेषान्तरेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥

३६-३७] ति० टी०-समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिम् । दृष्ट्वौद्विप्रहृदयो ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३० टी०-राममिति । रामप्रभृतिं दृष्ट्वा समप्रतिष्ठां समतलां जगतीं भूमिं निपपात प्राप्नोत् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-रामं चेति । समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिम् ॥ ३८-४० ॥

अस्मिन्सर्गे चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

३८] ति० टी०-तौ सर्ववानरपूज्यौ चरणवित्पन्वयः ३८ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

३० टी०-समिति । तैः भृत्यैः परिवारितः दधिमुखः संनिपत्य दीनवदनो भूत्वा शिरसि अञ्जलिं कृत्वा मूर्ध्ना सुग्रीवस्य चरणौ प्रत्यपीडयत् । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहात्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

१-२] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

किं संभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि । कश्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥
 स सैमाश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिसुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 नवर्षजैरता राजन्न त्वया न च वालिना । वनं निःसृष्टपूर्वं ते नाशितं तत्तु वानरैः ॥ ५ ॥
 न्यवारयमहं सर्वान्सहैर्भिर्वनचारिभिः । अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ६ ॥
 एभिः प्रथर्षणायां च वारितं वनपालकैः । मामप्यचिन्तयन्देव भक्षयन्ति वनौकसः ॥ ७ ॥
 शिष्टमत्रापविद्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भृकुटिं दर्शयन्ति हि ॥ ८ ॥
 इमे हि संरब्धतरास्तर्दा तैः संप्रथर्षितः । निर्वार्यन्ते वनात्तस्मात्कुडैर्वानरपुंगवैः ॥ ९ ॥
 ततस्तेर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः । संरक्तनयनैः क्रोधादरयः संप्रथर्षिताः ॥ १० ॥
 पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः । प्रकृष्टाश्च तर्दा कामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ११ ॥
 एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तारि । कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्षयते ॥ १२ ॥

रा० टी०—दधिसुखप्रणामानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—
 तत इत्यादिभिः । वानरर्षभः सुग्रीवः निपतितं दृष्ट्वैव उद्दि-
 ग्रहदयः सन् उवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—उत्तिष्ठेति । अभयं रिपुहेतु-
 क्रभयनिवृत्तिं ते प्रदास्यामि ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । उद्दिग्रहदयः भीतहृदयः ।
 मातुलस्यापि पादपतनं स्वामित्वात्सारेण ॥ १-३ ॥

३-४] ति० टी०—किं संभ्रमात्कस्य भयात् इहागतो-
 ऽसीति शेषः । यत्कृत्स्नं हितं तद्ब्रूहि, यतस्त्वं सर्वञ्चिन्तय-
 चितं च वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—किमिति । यत् किं किञ्चित् हितं स्वस्य मम
 वा पथ्यं तद्वक्तुमर्हसि ब्रूहीत्यर्थः, मधुवने स्वस्ति च ब्रूहि ।
 तत्र हेतुः संभ्रमादादरात् श्रोतुमिच्छामि ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । सुग्रीवेण समाश्वासितः समाहा-
 प्राज्ञः महाप्रज्ञासहितः स दधिसुखः उत्थायान्वीत् प्राज्ञानन्द
 स्वार्थिकाणन्तः ऋषिभावस्त्वजादित्वात् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—नैव निःसृष्टपूर्वं वानरेभ्यो यथेच्छभो-
 गाय कदापि नाज्ञातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेति । यद्वनम् ऋक्षरजःप्रभृ-
 तिभिर्निःसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय पूर्वं इत् न तद्वनं ते वानरै-
 नाशितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—न्यवारयमिति । अहं न्यवारयं तथापि मा-
 मचिन्तयित्वा अपरिगणय्य भक्षयन्ति पिबन्ति ॥ ६ ॥

गो० टी०—नैवेति । न निःसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय न दत्त-
 पूर्वम् । वानरैः अङ्गदप्रखलैः । अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदाउ-
 वाहविरोधात् । भक्षितमिति वनैकदेशमधुपटलविषयम् ॥ ४ ॥

७] ति० टी०—एभिर्बहुमदायैः प्रथर्षणायामारब्धायां वन-
 पालकैर्वारितम्, ममापि । अपिनेतरान्पालकावचिन्तयन्-
 चिन्तयन्तः ॥ ७ ॥

रा० टी०—एभिरिति । एभिर्वनरक्षिभिः प्रभृष्यमाणाः
 भर्त्स्यमाना वारिताश्च ते वानराः भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ७ ॥

गो० टी०—एभिरिति । अचिन्तयित्वा अगणयित्वा ।
 मधुनीति फलानामधुपलक्षणम् भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः ।
 यद्वा मधुन्येव भक्षयन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—भुकुटिं वक्रे भुवौ ॥ ८ ॥

रा० टी०—शिष्टमिति । अपरे भक्षयन्ति शिष्टमवशि-
 ष्टम् अपविद्यन्ति प्रक्षिपन्ति च निवार्यमाणाः सन्तः भृकुटिं
 दर्शयन्ति ॥ ८ ॥

गो० टी०—शिष्टमिति । शिष्टम् अवशिष्टम् मधुपटलम् ।
 अत्र मधुवने । अपविद्यन्ति ध्वंसयन्ति भक्षयन्ति मधुपटल-
 मित्यर्थः ॥ ६ ॥

९-१२] ति० टी०—इमे मदीयाः संरब्धतरा निवारणा-
 यातियस्त्वन्तः ॥ ९-१२ ॥

रा० टी०—इमे इति । संरब्धतराः निवारणफलकयज-
 वन्तः इमे वानराः कुडैर्वानरपुङ्गवैः संप्रथर्षिताः सन्तः तस्मा-
 द्दनात् निर्वाप्यन्ते ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तत इति । हरयः म-
 दयाशिवानराः बहुमित्तैर्वानरैः संप्रथर्षिताः ॥ १० ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—पाणिभिरिति । प्रकृष्टाः
 प्रगृह्य आकृष्टाः सन्तः देवमार्गमाकाशं दर्शिताः प्रक्षेपेण
 प्रापिताः ॥ ११ ॥

१ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । २ तु विधासित इति गो. पाठः । ३ रजसेति गो. रा. पाठः । ४ ऽपीति गो. पाठः । ५ भक्षितं तथेति गो. पाठः ।
 ६ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । ७ प्रथर्षिताश्च वानरा वनरक्षिभिरिति गो. प्रभृष्यमाणाश्च वारिता इति रा. पाठः । ८ मधुनि चिन्तयित्स्वामिति गो. पाठः ।
 ९ चिन्तयित्वा ते इति रा. पाठः । १० पिबन्ति चेति गो. रा. पाठः । ११ भुवौ वे इति गो. पाठः । १२ तथेति गो. पाठः । १३ अर्षिता इति गो. रा.
 पाठः । १४ चिन्तयन्तरेणाह रा. सारवन्त इति गो. पाठः । १५ वाक्पथेति गो. पाठः । १६ तथेति गो. पाठः । १७ प्रेति-गो. पाठः ।

एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् । अपृच्छत् महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥
 किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः । किं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥
 आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १६ ॥
 नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्याद्वर्धतिक्रमः । वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तद्भुवम् ॥ १७ ॥
 वारियन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः । तथा न गणितश्चर्यं कपिर्दधिमुखो बली ॥ १८ ॥
 पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् । दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ १९ ॥
 नह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः । कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे ॥ २० ॥
 व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् । जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ २१ ॥
 हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ २२ ॥
 विचिंत्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः । आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः ॥ २३ ॥

रा० टी०—एव मिति । एवमुक्तप्रकारेण एते शराः हताः तैर्वानरैः कृत्स्नं वनं भक्ष्यते अभक्ष्यत ॥ १२ ॥

गो० टी०—इमे हीति । हिशब्दः पादपुरणे संप्रध-
 र्पणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसिद्धिपरो वा ॥७—१३॥

१३—१६] ति० टी०—विज्ञाप्यमानम् दधिमुखेनेति
 शेषः ॥ १३—१६ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं विज्ञाप्यमानं सुग्रीवं लक्ष्म-
 णोऽपृच्छत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत्प्रभाकारमाह—किमिति । हे राजन् ! अयं
 वनपः किं किमर्थं प्रत्युपस्थितः किमर्थमभिनिर्दिश्य बोध-
 यित्वा दुःखितः सन् अब्रवीत् ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तः सुग्रीव उवाच ॥ १५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—आर्येति । अङ्गदप्रमुखैः मधु
 मधुवनसंबन्धिमूलफलादि भक्षितम् इति दधिमुखः कपिः
 संप्राह ॥ १६ ॥

गो० टी०—आर्येत्यादि । अङ्गदप्रमुखैरिति । अत्र
 विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि विशेष-
 परत्वं बोध्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

१७] ति० टी०—यद्यथा वनमभिपन्ना नाशयितुं प्रवृत्ताः १७

रा० टी०—नेति । अकृतकार्याणाम् अनिष्पादितमत्प्र-
 योजनानां वानराणाम् ईदृशो व्यतिक्रमो न स्यात् । यद्यस्मा-
 द्हेतोस्ते वानराः वनमभिपन्नाः विध्वंसितुं प्रवृत्ताः तस्माद्दे-
 तोः कर्म मत्प्रयोजनं भुवं साधितं वानरैरिति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०—नैषामिति । वनं प्रमथितं भयम् । धर्षितम्
 आक्रान्तम् । मधु च भक्षितम् । यथा यैः प्रकारेण ।

एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति मन्य इति
 योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—वारयन्तः हेतौ शता वारण्यहेतो-
 जाडिभिराहताः पालाः प्राप्ताः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—देवी दृष्टेत्यत्र न संदेहः । तत्राप्यन्येन
 न, किं तु हनूमतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—वारयन्त इति । वारयन्तः प्राप्ताः पालाः वन-
 रक्षकाः जाडिभिर्भृशमाहता बभूवुरिति शेषः तथा वनस्य पतिः
 अस्माभिः स्थापितः अयं दधिमुखो न गणितः अतः देवी सीता
 दृष्टा तत्रापि हनूमतैव दृष्टा नान्येन संदेहः अत्र संशयो न ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—कृतकृत्यत्वं विशेषयति—वनमित्यादिना
 ॥ १८—२३ ॥

२०—२३] ति० टी०—अन्यः हनूमतोऽप्य इत्यर्थः । हरि-
 पुंगवे हनूमति कार्यसिद्धिर्मतिश्च ॥ २०—२३ ॥

रा० टी०—हनूमत एव दर्शने हेतुं वदन्नाह—नेति । यस्मिन्
 व्यवसायादि प्रतिष्ठितं तस्मिन् हनुमत्येव कार्यसिद्धिः अतः
 अस्य दधिमुखवर्णितस्य कर्मणः वाटिकाविध्वंसस्य साधने
 हेतुर्मुख्यकारणं हनूमतोऽप्यो न इति मतिर्मम निश्चयः सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥

रा० टी०—कार्यसिद्धिमन्तरा वानरकर्तृकमधुवनविध्वं-
 सस्यासंभवं द्योतयन्नाह—जाम्बवानिति । यत्र सैन्ये जाम्ब-
 वाजेता मुख्यः अङ्गदो हरीशरः सर्ववानरनियन्ता हनूमान्
 अविष्ठाता संमतिद्वीता तत्र सैन्ये अन्याथागतिः अन्याप्येन
 गमनं न संभवतीति शेषः ॥ २१ ॥

१ कभिति गो. पाठः । २ कृत्यानामिति गो. पाठः । ३ उपक्रम इति-गो. पाठः । ४ यदेति गो. पाठः । ५ वानरैरिति गो. पाठः । ६ एतद्वदिः
 सार्धश्लोको गो. नास्ति । ७ मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे इति गो. पाठः । ८ तस्मैति गो. पाठः । ९ सार्धोऽयं श्लोकः बोधशोचरं गो. पाठे रा. नास्ति ।
 १० निश्चित्येति गो. पाठः ।

धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः । पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥
 एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह । नाभ्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः । अभिगम्य यैथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २६ ॥
 न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ । वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः । श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्युताम् ॥ २८ ॥
 प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महार्यशाः । श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ २९ ॥
 वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत । प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ ३० ॥
 धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् । गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ॥
 शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तान्हनूमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३१ ॥

इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छाखासृगांस्तान्मृगराजदर्पान् ।

प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ ३२ ॥

प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ।

अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाहोरासन्नार्मतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—अङ्गदेति । अङ्गदप्रमुखैर्वानरैः उपयुक्तं भोगो-
 पयोगि कृत्तं मधुवनं हतं वनं वनपजातं धर्षितं च ॥ २४ ॥

२४-२५] ति० टी०—उपयुक्तं भुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—पातिता इति । जानुभिराहताः ते वनपालाः
 पातिताः एतदर्थं वक्तुं मधुरवाक् नाम्ना दधिमुखनामा इह
 प्राप्तः सार्धः श्लोक एकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—यथा मधु पिबन्ति तथा सीता दृष्टे-
 त्यन्वयः ॥ २६ ॥

रा० टी०—दृष्टेति । यतो वानराः अभिगम्य मधु यथा
 यथावत्पिबन्ति अतः सीता दृष्टा इति पश्य जानीहि ॥ २५ ॥

२७-२८] ति० टी०—दत्तवरं वरत्वेन देवैरस्माकं
 दत्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—नेति । वैदेहीमदृष्ट्वा विश्रुता प्रख्याता वनौ-
 कसः दत्तवरम् अस्माभिः प्राप्ताभयं वनं न धर्षयेयुः ॥ २६ ॥

गो० टी०—न चेति । वनमिति मधुवनधर्षणमेव
 सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्तवरं दिव्यमित्यनेन ऋक्षर-
 जसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवगम्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । सुग्रीववदनात् च्युतां वाणीं
 श्रुत्वा राघवः प्रहृष्टोऽभवदिति शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । द्वितीयसुग्रीववदस्य शोभनग्रीव
 इत्यवयवार्थो विवक्षितः क्रियाभेदेनापुनरुक्तिर्वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

२९] ति० टी०—एकः सुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः ॥ २९ ॥

रा० टी०—प्राहृष्यतेति । एवं सुग्रीववचनसदृशं दधि-
 मुखस्य वाक्यं श्रुत्वा रामः प्राहृष्यत सुग्रीवादीन् प्रहर्षयामास
 अन्तर्भावितगिजर्थः सुग्रीवः शोभनग्रीवाविशिष्टः सुग्रीवस्तु
 वनपालं पुनः प्रत्यभाषत । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २८ ॥

३०-३१] ति० टी०—कृतकर्मभिः साधितकृत्यैः ॥ ३०-३१

रा० टी०—प्रतिभाषणाकारमाह—प्रीत इति । कृतक-
 र्मभिः साधितास्मत्प्रयोजनैस्तैर्वानरैर्यद्द्वनं भुक्तं तेनाहं प्रीतो-
 ऽस्मि अतः कृतकर्मणां वानराणां धर्षितं प्रागल्भ्यं चेष्टितं
 ध्वंसात्कूलव्यापारश्च मर्षणीयं क्षन्तव्यम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—गच्छेति । मधुवनं गच्छ त्वमेव संरक्षस्व
 हनुमत्प्रखलान् शीघ्रं प्रेषय ॥ ३० ॥

३२] ति० टी०—तान्द्रष्टुमिच्छामि सीताधिगमे तत्प्राप्तौ
 कृतं प्रयत्नं च श्रोतुमिच्छामि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—प्रेषणे हेतुमाह—इच्छामीति । मृगराजदर्पान्
 सिंहवर्षविशिष्टान् कृतार्थान् शाखासृगान् द्रष्टुं शीघ्रमि-
 च्छामि । तत्र हेतुः सीताधिगमे सीतादर्शनप्राप्त्यर्थं प्रयत्नं
 यत्नविशेषं श्रोतुं शीघ्रमिच्छामि ॥ ३१ ॥

गो० टी०—इच्छामीति । हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रख-
 लान् कृतार्थान् कृतकृत्यान् प्रयत्नं प्रयासम् । तेभ्यः
 श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

३३] ति० टी०—अथ सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनाद्भृशं
 ननन्देत्याह—प्रीतीति । प्रीत्या संतोषेण स्फीताक्षौ विक-

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुग्रीवेणाज्ञापितो दधिमुखो मधुवनमेत्याङ्गद क्षमयन्सुग्रीवस्त्वां शीघ्रनाह्वयतीति न्यवेदीत् । हतुमदादिभिः सनं प्रस्थितोऽङ्गदः
सुग्रीवमभिगम्य श्रीरामं सप्रणामं जानकीदर्शनादि निवेदयति ।

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥
स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ । वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥
स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः । निपत्य गगनाद्भूमौ तद्रुतं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥
स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् । विमदानुद्धैतान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥
स तानुपागमद्दीरो बद्धा करपुटाञ्जलिम् । उवाच वचनं श्रुक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिः परिवारणम् । अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥
श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु । युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ ७ ॥

सितनेत्रौ । संप्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ सिद्धार्थाविव दृष्ट्वा संप्रहृष्टैः
पुलकितैरङ्गैरुपलक्षितः कार्यसिद्धिं बाह्योरासन्नां हस्तप्राप्तामिव
विदित्वा ननन्द ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे-त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

रा० टी०-प्रतीति । सिद्धार्थौ निष्पन्नप्रयोजनौ अत
एव संप्रहृष्टौ अत एव प्रीत्या हतुमदादिविषयकातिस्नेहेन
स्फूर्ति अक्षिणी ययोः तौ कुमारौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा प्रहृष्टैः
अङ्गैः दक्षिणेनादिभिः करणैर्बाह्योरासन्नां प्राप्तामिव कार्य-
सिद्धिं विदित्वा वानराणां राजा छग्रीवः अतिमात्रम् अत्यतं
ननन्द ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

गो० टी०-अथ प्रत्युपकारार्थं छग्रीवः स्वोयोगसाफल्यः
दर्शनात् भृशं ननन्देत्याह-प्रतीतिस्फूर्तिताक्षौ । संप्रहृष्टौ
कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा । अङ्गैः संहृष्टै-
कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्योरासन्नां सोऽतिमात्रं ननन्द । प्रीत्या
संतोषेण । संप्रहृष्टौ रोमस्त्विति शेषः । हृषितरोमाणावि-
त्यर्थः । “ हर्षलोमसु ” इति विकल्पादिहभावः । एवम् अङ्गैः
संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । कर्मसिद्धिं बाह्योरासन्नां हस्तप्राप्तां
विदित्वा निश्चित्येत्यर्थः । जागतं वैश्वदेवीदत्तम् । पञ्चा-
भैश्चिन्ना वैश्वदेवी ममौ याविति लक्षणात् । अस्मिन्सर्गे एको-
नविंशच्छ्लोकाः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

१-३] ति० टी०-सुग्रीवेणेति ॥ १ ॥ ३ ॥

रा० टी०-सुग्रीवाज्ञाश्रवणानन्तरकालिकदधिमुखदृष्टान्त-

माह-सुग्रीवेणेत्यादिभिः । सुग्रीवेणैवमुक्तो दधिमुखः
राघवादीन् अभ्यवादयत् ॥ १ ॥

रा० टी०-स इति । वानरैः सहितः स दधिमुखः दिव-
माकाशमार्गमुत्पपात ॥ २ ॥

रा० टी०-स इति । यथा त्वरितं पूर्वमागतः तथैव
गतः गमनवान् स दधिमुखः गगनाद्भूमौ निपत्य वनं मधुवनं
प्रविवेश ॥ ३ ॥

गो० टी०-सुग्रीवेणेत्यादि । सहितैः स्नेहातिरेकेण-
न्योन्यं युक्तैः । वानरैः सहितैरिति पाठः ॥ १-३ ॥

४-५] ति० टी०-विमदत्वसूचकम्-मेहमानान्मधूद-
कमिति । मेहमानान्मधूयतः । मधुपरिणामभूतसुदकं मधुदकम्
एवं सूत्रणान्मधूनां जीर्णता बोधिता, अत एव विमदान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-स इति । मधुवनं प्रविष्टः स दधिमुखः मधु-
रूपसुदकं मेहमानान् मधूयतः विमदान् हरियूथपान् ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०-स प्रविष्ट इति । विमदानित्यत्र हेतुमाह
मेहमानानिति । मेहमानान् मेहयतः मधूयत इत्यर्थः ।
एतेन सूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति गम्यते । अत एव विमद-
त्वम् । मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
उदकानि चात्र अनुपानत्वेन पीतानि तादृह वाग्भटः-अनुपानं
हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् । दग्नि मये त्रिसे क्षौद्रे कोष्णं
पिष्टमयेषु चेति ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । स दधिमुखः करपुटाञ्जलिं बद्ध्वा
हृष्टवत् हर्षकारकं वचनमद्भूदुवाच ॥ ५ ॥

गो० टी०-स तानिति । करपुटाञ्जलिं करतलयोर-
ञ्जलिम् । सम्यक् संयुक्तकरतलाञ्जलिमित्यर्थः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-एभी रक्षिभिरज्ञानात्क्रोधाच्च भवन्तः
प्रतिषेधिता इति यदेतत्परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मौख्यात्पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति । यथैवं हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः ॥ ८ ॥
 तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम । आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ ९ ॥
 इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् । भवदागमनं श्रुत्वा सहैर्भिवनचारिभिः ॥ १० ॥
 प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रथर्षितम् । प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ११ ॥
 शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिवः । श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं श्लक्ष्णमद्भुदः ॥ १२ ॥
 अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः । शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ॥ १३ ॥
 अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना । तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परंतपाः ॥ १४ ॥
 पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः । किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सौम्येति । हे सौम्य अज्ञानात् भवत्संपादितकार्यविषयकज्ञानाभावात् रक्षिभिः भवन्तः प्रतिषेधिताः अतः यदेभिः परिवारणम् एतत्करणकनिवारणं तत्संस्मृत्येति शेषः रोषो न कर्तव्यः किंच एभिर्वाचनैः सह भवन्तः प्रतिषेधिताः अतो यत्परिवारणमस्मत्कर्तृकनिवारणं तत्संस्मृत्य रोषो न कर्तव्यः ॥ ६ ॥

गो० टी०—सौम्येति । एभिः वानरैः अभिवारितः अभिवारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः । भवन्त इति पूजायां बहुवचनम् । न च हनुमदादिकमादाय बहुवचनम् उत्तरश्लोकेऽपि युवराजस्त्वमित्युक्तेः अज्ञानात्क्रोधात् । अज्ञानप्रयुक्तक्रोधोऽदित्यर्थः अभिवारितमिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परिवारितं परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥

रा० टी०—श्रान्त इति । द्वादशप्रातः अत एव श्रान्तस्त्वं स्वकं मधु भक्षयस्व पित्र स्वकीयत्वे हेतुः यत्स्त्वं युवराजः अत एव अस्य वनस्य ईशः स्वामी असीति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—क्रोधाद्वारणे कृते कृतो रोषो न कर्तव्यः स्यादित्याशङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह—युवराज इति । दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रोषः कृतः । मदीयैरिति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—मौख्यादिति । यथा पूर्वं ते पिता हरिगणेश्वरः तथा त्वं सुग्रीवोऽपि अन्यो न अतः मौख्यात् अज्ञानात् पूर्वं कृतो यो रोषस्तत् क्षन्तुं भवानर्हति सार्धश्लोक एकांश्वयी ॥ ८ ॥

२-१२] ति० टी०—तथा सुग्रीवस्त्वमपि त्वं च हरीश्वरः ॥ ९ ॥ १२ ॥

रा० टी०—आख्यातमिति । सर्वेषाम् एतेषां भवतामिहोपयानमागमनं तव पितृव्यस्य समीपे गत्वा मयाऽऽख्यातं कथितम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—भवदिति । असौ सुग्रीवः वनं प्रथर्षितं श्रुत्वापि भवदागमनं श्रुत्वा प्रहृष्ट एव न तु रुष्टः ॥ १० ॥

रा० टी०—प्रहृष्ट इति । प्रहृष्टस्ते पितृव्यः तान् वानरान् शीघ्रं प्रेषय इत्युवाच ॥ ११ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । अद्भुदः एतत् श्रुत्वा अब्रवीत् ॥ १२ ॥

गो० टी०—आख्यातं हीति । उपयातम् आगमनम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

१३] ति० टी०—शङ्के दधिमुखस्य पराट्यागमनात् १३

१४] ति० टी०—किं चायं हर्षादाख्याति । सुग्रीवसंदेशमिति शेषः । तेन च हेतुना जानामि रामेण श्रुतोऽयं वृत्तान्त इति । तत्तस्मादकार्यं वनविध्वंसनरूपे कृते सतीह स्थातुं नोऽस्माकं न क्षमं न युक्तम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—शङ्के इति । हे हरियूथपाः अयं दधिमुखः हर्षादाख्याति किंचित्कथयति तेन हेतुना अयम् अस्मदीयो वृत्तान्तः रामेण श्रुत इत्यहं शङ्के अहमिदमि जानामि मिथिनोमि च हे परन्तपाः तत्तस्माद्धेतोः कार्यं कृते सति इह स्थातुं नोऽस्माकं न क्षमम् सार्धश्लोक एकांश्वयी ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—शङ्के इति । अयं वृत्तान्तः अस्मदागमनवृत्तान्तः ॥ १२ ॥

१५] ति० टी०—किं शेषम् । न किमपि शिष्टमित्यर्थः । गमनम् । उचितमिति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—पीत्विति । यथाकामं मधु पीत्वा विद्यमानाः ये वनचारिणः तेषां कृत्यं शेषमवशिष्टं किं न किंचिदित्यर्थः अतः यत्र सुग्रीवः तत्र गमनं कुरुतेति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०—पीत्विति । किं शेषं न किंचिदपि शिष्टमित्यर्थः । किंतु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र वर्तते तत्र गमनमेव शेषमित्यर्थः । किंशेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे गुरुरिति पाठे

सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः । तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥
 नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि । अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं वैलात् ॥ १७ ॥
 ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १८ ॥
 एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १९ ॥
 तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् । सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥
 सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः । स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २१ ॥
 त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २२ ॥
 एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत । साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्माबलाः ॥ २३ ॥
 उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः । कृत्वाऽकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्त्वा इवोपैलाः ॥ २४ ॥

अस्माकं गमनं किञ्चोप किञ्चिच्छेषम् । तच्च गमनशेषं च
 छुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति संबन्धः ॥ १३ ॥

१६] ति० टी०—कर्तव्ये कर्तव्येऽयं । भवद्भिः परवानहम्
 भवदधीन इत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—सर्वे इति । सर्वे हरिपुङ्गवाः समेत्य यथा
 मां वक्ष्यन्ति तथाऽहं कर्ताऽस्मि । तत्र हेतुः कर्तव्ये भवद्भिर्हं
 परवान् भवदधीन इत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थयते—सर्वे इति
 तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामीत्यर्थः कर्तव्ये कार्यं
 भवद्भिः अहं परवान् भवद्भिर्वया नियुक्तं तथा करिष्यामि
 गन्तव्यमित्युक्ते गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्याम
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१७—१८] ति० टी०—यद्यप्यहं युवराजोऽस्मि युष्माना-
 ज्ञापयितुं नेश्च । तत्र हेतुः—कृतकर्माणो यूयम् कृतकर्माणो
 युष्मानित्यर्थं आर्षमिदम् । तथाप्यतः परं बलाद्धर्षयितुं न
 युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—नेति । यतः कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुमयुक्तम्
 अतः यद्यप्यहं युवराजः तथाप्याज्ञापयितुं नेशोऽस्मि कृतक-
 र्माणो यूयमिति सद्बुदायस्य कर्मत्वविवक्षया तस्य प्रातिपदि-
 कत्वाभावात् द्वितीया ॥ १७ ॥

रा० टी०—ब्रुवत इति । एवं ब्रुवतोऽङ्गदस्य समीपे वनौ-
 कस इदमुचुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—युवराजत्वात् भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्ते-
 त्यत आह—नाज्ञापयितुमिति । ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः
 कृतोपकाराः यूयं मया धर्षयितुम् अनादतुं परतन्त्रीकर्तुमिति
 यावत् । अयुक्तम् अयुक्ता इत्यर्थः आर्षमव्ययमेतत् शक्य-
 मिति वत्सामान्योपक्रमान्नपुंसकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः १५॥१६

१९] ति० टी०—अहम् । प्रभुरिति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—एवमिति । हे राजन् यतः

सर्वो जनः ऐश्वर्यमदमतः सन् अहमेव प्रभुरिति मन्यते अतः
 एवं भवद्भ्यश्चनसदृशं कः प्रभुर्वक्ष्यति प्रभुरिति उभयान्वयि ॥ १९ ॥
 गो० टी०—एवमिति । अहमिति मन्यते गर्विष्ठो भवतीति
 यावत् ॥ १७ ॥

२०] ति० टी०—सन्नतिर्विनयः भविष्यच्छुभयोग्यतां
 भाविनां भाग्योन्नतिम् आख्यायति सूचयति ॥ २० ॥

रा० टी०—तवेति । इदं वाक्यं तवैव सुसदृशं योग्यं हि
 युक्तमिदं यतः इयं सन्नतिः तव भविष्यच्छुभयोग्यतामाख्याति
 कथयति ॥ २० ॥

गो० टी०—तव चेति । सन्नतिः विनयः ॥ १८ ॥

२१—२२] ति० टी०—अत्र देशे प्राप्ता वयं यत्र सुग्रीव-
 स्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः कृतोत्साहाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—सर्वे इति । हरिवीराणामव्ययः पतिः सुग्रीवो
 यत्र तत्र गन्तुं कृतक्षणाः जातोत्साहाः सन्तः वयं सर्वे प्राप्ताः २१

रा० टी०—त्वयेति । त्वया अद्वैतैः अनाज्ञापितैः हरिभिः
 पदात्स्यानात् पदं पादमात्रमपि गन्तुं न शक्यम् इदं सत्यं
 ब्रूमः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सर्वे वयमिति । कृतक्षणाः कृतावसराः ।
 अवसरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥

२३] ति० टी०—महाबलान्ते गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पे-
 तुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं वदतां तेषां मध्ये अङ्गदः
 प्रत्यभाषत गमनाय आज्ञापयत् अत एव महाबलाः अङ्गदप्र-
 भृतयः खमुत्पेतुः ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवं त्विति । बाढमित्यङ्गीकारः । इतिशब्दः
 काकाशिन्यायेन पूर्वापरयोरन्वेति । एवं तेषां वदतां तेषु
 वदत्त अङ्गदः बाढमिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि
 उत्पपात ॥ २१ ॥

२४] ति० टी०—तत्र क्रममाह—उत्पतन्तमिति ।

अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् । तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः ॥ २५ ॥
 विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा । अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २६ ॥
 उवाच शौकसंतप्तं रामं कमललोचनम् । समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ २७ ॥
 नागन्तुमिह शक्यं तैरैतीतसमयैरिह । अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन ॥ २८ ॥
 न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते । युवराजो महाबाहुः प्लवतामङ्गदो वरः ॥ २९ ॥
 यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ ३० ॥
 पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवनं हन्यादर्दृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ ३२ ॥

निराकाशं निरवकाशम् । यन्त्रेत्यादिना दूरोत्पातेन शीघ्रगमनं सूचितम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—उत्पतन्तमिति । उत्पतन्तमङ्गदप्रभृतिमत्रु तं अवशिष्टाः सर्वं हरियुधपाः आकाशं निराकाशमवकाशरहितं कृत्वा यन्त्रोत्क्षिप्ताः उपला इव उत्पेतुः ॥ २४ ॥

गो० टी०—उत्पतन्तमिति । निराकाशं निरवकाशम् २२ २५] ति० टी०—सहसोत्पत्य वातेरिता घना इव विनदन्तः जम्बुरिति शेषः । शीघ्रगत्या सादृश्यम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—गमनप्रकारं बोधयन्नाह—अङ्गदमिति । तं जम्बूवत्प्रभृतयः प्लवङ्गमाः अङ्गदं हृत्तमन्तं च पुरतोऽग्रे कृत्वा सहसोत्पत्य वातेरिता घना इव महानादं यथा भवति तथा विनदन्तः सन्तः जम्बुरिति शेषः सार्द्धश्लोक एकाव्ययी ॥ २५ ॥

गो० टी०—तेऽम्बरमिति । अत्र जम्बुरित्यध्याहां-यम् ॥ २३ ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०—समनुप्राप्ते निकटमागते सुग्रीवो रामसुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—दृष्टत्वे हेतुः—नेति । अङ्गदप्रहर्षश्च हेत्वन्तरम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—अङ्गदे इति । अङ्गदे समनुप्राप्ते दृश्यमाने सतीत्यर्थः सुग्रीवः रामसुवाच ॥ २६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सुप्रमिति । यतः अतीतसमयैः इहागन्तुं न शक्यम् अतः तदात्मनादित्यर्थः, अङ्गदस्य प्रहृ-षाच्च देवी सीता दृष्टेत्यहं जानामि निश्चिनोमि अतः समाश्वसिहि सार्द्धश्लोक एकाव्ययी ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—विनिपातितेऽसाधिते ॥ २९ ॥

रा० टी०—नेति । कृत्ये सीतादर्शने विनिपातिते अनिष्पादिते सति अङ्गदः मत्सकाशं नागच्छेत् यदि अङ्गदो नागच्छेत्तर्हि अन्ये नागच्छेयुरिति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो ध्वनितः ॥ २९ ॥

गो० टी०—नेति । विनिपातिते विप्रिते ॥ २६ ॥

३०] ति० टी०—यद्यपीति । अकृतकृत्यानामन्यथा वानराणां कपिस्वभावचाञ्चल्यादीदृशमधुवनभङ्गादिरूप उपक्रमो व्यापारो यद्यपि स्यात्तथाप्यङ्गदो दीनवदनत्वादिगुणको भवेत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—नन्वसाधितकार्याणामप्यागमनं लोके दृष्टमित्यत आह—यद्यपीति । यद्यपि अकृतकृत्यानामपि ईदृशः उपक्रमः समीपागमनं स्यात् संभवेत् तथापि भ्रान्तिविप्लुतमानसः सन् सोऽङ्गदः दीनवदनो भवेत् एतेन दीनवदनाभावस्य सीतादर्शने लिङ्गत्वं बोधितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—यद्यपीति । अकृतकृत्यानाम् अकृतकार्याणाम् ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः उपक्रमः उद्योगः यदि स्यात्तदाङ्गदो दीनवदनत्वादिविशिष्टो भवेत् ॥ २७ ॥

३१] ति० टी०—कुतस्तत्राह—पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—पितृ इति । जनकात्मजाम् अदृष्ट्वा मे मधुवनं न हन्यात् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—पितृपैतामहमिति । पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा कश्चरजसे दत्तं पितृपैतामहम् । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २८ ॥

३२] ति० टी०—कौसल्या सुप्रजाः । सीतास्थितिपरिज्ञानेन भवतो जीवनलाभादिदानीं कौसल्या सुपुत्रवत्यभूदिति भावः । तत्रापि हृत्तमैव न तु ततोऽन्येनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—कौसल्येति । देवी दृष्टा तत्रापि दृढमनैव अत एव कौसल्या सुप्रजा शोभनपुत्रवती अस्तीति शेषः अतः समाश्वसिहि ॥ ३२ ॥

गो० टी०—कौसल्येति । हे राम ! कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । “नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः” इत्यसिच्चप्रत्ययः एवं देव्याः स्थानज्ञानेन भवतः सत्तालाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजावती अभूदिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ अर्थमेतत् गो. नास्ति । २ वानराधिप इति गो. पाठः । ३ शोकोपहतमिति गो. पाठः । ४ अतीतं समये हि न इति गो. पाठः । ५ अर्थमेतत् गो. नास्ति । ६ प्लवतां प्रवरोऽङ्गद इति गो. पाठः । ७ स इति गो. पाठः । ८ अदृष्टः प्लवगेश्वर इति गो. पाठः ।

नर्हस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् । हनूमतीह सिद्धिश्च प्रतिश्च मतिस्तत्तम ॥ ३३ ॥
व्यवसायश्च शौर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् । जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च हरीश्वरः ॥ ३४ ॥
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा । मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३५ ॥
यदा हि दर्पितोद्ग्राः संगताः काननौकसः । नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ ३६ ॥
वनभङ्गेन जानामि, मधूनां भक्षणेन च । ततः किलकिलाञ्चदं शुश्रावासन्नमन्वरे ॥ ३७ ॥
हनूमत्कर्मदम्नानां नर्दतां काननौकसाम् । किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥
ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः । आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवदृष्टमानसः ॥ ३९ ॥
आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः । अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ४० ॥
तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च भेदान्विताः । निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ४१ ॥
हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः । नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥
दृष्ट्वा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् । आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥
निश्चितार्थं ततस्तस्मिन्सुग्रीवं पवनात्मजे । लक्ष्मणः प्रीतिमन्प्रीतो बहुमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥
प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा । बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ॥ ४५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

३३-३४] ति० टी०-अस्य कर्मणः साधने तद्विधो हेतुरपरो न भवेन्नास्ति । इह ह्यमत्येतत्कार्यसाधिका सिद्धि-
र्ब्रह्मवरजन्या मतिश्चास्ति । हि यतः । व्यवसाय उद्यमः नेता प्रधानः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-ह्यमत एव दर्शने हेतुमाह-नेति । तद्विधः परमोत्तमबुद्धिधारको ह्यमान् अस्य वाटिकाविध्वंसरूपस्य कर्मणः साधने हेतुर्न भवेत् अतः ह्यमत्येव सिद्धिः इतीह अस्मिन् समये मतिर्मम निश्चयः ॥ ३३ ॥

रा टी०-ह्यमतः साधने योग्यतामाह-व्यवसाय इति । व्यवसायप्रभृति प्रतिष्ठितं ह्यमतीत्यङ्गुष्यते । अर्थं पृथक् ! जाम्बवानिति । यत्र सैन्ये जाम्बवत्प्रभृतिः नेत्रादिः तत्र अन्यथा गतिः उत्पथगमनं न स्यात् एतेन सीतादर्शनज-
नितानन्द एवोत्पथगमने हेतुरिति सूचितम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०-जाम्बवानिति । यत्र कार्ये नेता मन्त्री बलेश्वरः सेनापतिः अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य गतिः सिद्धिः अन्यथा विपरीता न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३५] ति० टी०-अधिष्ठाता कार्यकरणयोगवान् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-मेति । यदा यदि काननौकसः दर्पितोद्ग्राः प्रहृ-
द्दर्पाः सन्तः सङ्गताः तर्हि चिन्तासमायुक्तस्त्वं मा भूः ॥ ३५ ॥

३६-३८] ति० टी०-यदाहि । यत इत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-नेति । अकृतकार्याणामेषा-

मीदृश आनन्दहेतुकोपद्रवकारक उपक्रमो न स्यात् अत एव वनभङ्गादिना जानामि सीतादर्शननिष्पत्तिं निश्चिनोमि ॥ ३६ ॥
रा० टी०-तत इति । ततः सुग्रीवकर्तृकोक्त्यनन्तरं सिद्धिं कथयतामिव किष्किन्धामुपयातानां काननौकसाम् आसन्नं समीपवर्तिनं किलकिलाञ्चदं शुश्राव । सार्वभौक एकान्वयी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । सिद्धिं कथयतामिव । उत्सा-
हेनेति शेषः ॥ ३३ ॥

३९-४१] ति० टी०-आयताञ्चितलाङ्गूल इति स्वभा-
वोक्त्यलंकारः ॥ ३९ ॥ ४१ ॥

रा० टी०-तत इति । कपीनां नादं श्रुत्वा दृष्टमानसः अत एव आयताञ्चितं लाङ्गूलं यस्य स ह्यवीवोऽभवत् ॥ ३९ ॥

रा० टी०-आजग्मुरिति । रामदर्शनकाङ्क्षिणस्ते हरय-
आजग्मुः समीपं प्रापुः ॥ ४० ॥

रा० टी०-ते इति । प्रहृष्टाः प्राप्तसंतोषाः अत एव बुदान्विताः अङ्गदप्रमुखाः समीपे निपेतुः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-तत इति । आयताञ्चितलाङ्गूलः आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः माल्यवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३६ ॥
४२-४५] ति० टी०-नियतां पातित्रत्यसंपन्नाम्
अक्षतां शरीरेण कुशलिनीम् ॥ ४२ ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

१ अन्य इति गो. पाठः । २ ऽस्य हनूमत् इति गो. पाठः । ३ मति हीति गो. पाठः । ४ वीर्यं च सूर्यं तेज इव ध्रुवमिति गो. पाठः ।
५ ऋषेर इति गो. पाठः । ६ तस्येति गो. रा. पाठः । ७ एतदादिः सार्षः षोः नास्ति । ८ नर्दतामिति गो. पाठः । ९ मुदान्विता इति
गो. पाठः । १० ऋकोऽयं गो. नास्ति । ११ ह्यवीव इति गो. पाठः । १२ प्रीतिमिति गो. पाठः । १३ रममाणोऽपेति गो. पाठः ।

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

सीताप्रवृत्तिं प्रति रामेण पृष्टो हनुमाञ्छिशपामूले राक्षसीमध्ये तस्याः स्थितिं निवेदयंस्तदुक्ताभिज्ञाननिवेदनपूर्वकं संदेशं कथयति ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥
 युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २ ॥
 रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥
 एतदौख्याय ते सर्वे हरयो रामसंनिधौ । वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥
 रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसंनिधौ । चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान्माखतात्मजः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥

रा० टी०-हनूमानिति । हनूमान् प्रणम्य नियतां यत्तच्चिन्ताम् अक्षतां विनाशरहितां देवीं सीतां राघवाय न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥

रा० टी०-दृष्टेति । हनूमद्द्वान्निस्सृतम् अमृतोपमं दृष्ट्वा देवीति वचनमाकर्ष्य रामो हर्षमाप ॥ ४३ ॥

रा० टी०-निश्चितार्थमिति । पवनात्मजे निश्चितः अर्थः सीतादर्शनं येन तं ह्यप्रीवं हनूमन्तं च प्रीतिमान् लक्ष्मणो-ऽज्ञैश्चत प्रीत्याऽतिप्रेम्णोपलक्षितः परमया लक्ष्म्या अपि परया सीतयेत्यर्थः, उपेतो मनसा संयुक्तो राघवश्च महता प्रशंसनी-येन बहुमानेनावैक्षत श्लोकद्वयं संमिलितान्वयि ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयारामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

गो० टी०-हनूमाञ्छेति । नियतामिति । अक्षतत्वेऽप्य-नियतत्वे वैयर्थ्यम् नियतत्वेऽपि क्षतत्वे च तथा । ततः आव-श्यकमुभयं संश्लेषेण दर्शयति ॥ अस्मिन्संगे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

१-२] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-वानरप्राप्त्यनन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह-तत इत्यादिभिः । ते हनुमत्प्रभृतयः सीतायाः प्रवृत्तिं वृत्तान्तं प्रवक्तुमुपचक्रमुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-नियमो रावणकृतावधिरूपः । 'दशमो वर्तते मासो द्वौ तु शेषौ प्लवंगम्' इति सीत्तिकेः । तं चेति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदुक्तिप्रकारं बोधयन्नाह-रावणेति । राव-

णान्तःपुरे रोधं निरोधं राक्षसीभिस्तर्जनं च सीतायाः इति शेषः यथा येन प्रकारेण नियमः दशमो वर्तते मासो द्वौ च शेषौ प्लवङ्गमेत्यादिनोक्तोऽवधिः कृतः सीतयेति शेषः एतत्सर्वं रामसंनिधौ ते हरय आख्याय अतिष्ठन्तेति शेषः सार्धैकोक एकान्वयि ॥ ३ ॥

गो० टी०-रावणेति । रोधं निरोधम् । यश्चायं समयः कृतः । मासद्वयाद्धवं हनिष्यामीति यः संकेतो रावणेन कृत इत्यर्थः । मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तमिति शेषः ॥ ३-६ ॥

४-५] ति० टी०-रामसंनिधौ । स्थिता इति शेषः ॥ ४-५ ॥

रा० टी०-वैदेहीमिति । अक्षताम् अहिंसितां वैदेहीं श्रुत्वा उत्तरं श्रेष्ठं वचनं रामोऽब्रवीत् । अर्थं पृथक् । तद्वचन-कारमाह-केति । सीता क्व वर्तते मयि कथं केन भावेन वर्तते वैदेहीं प्रति वैदेहीसंबन्धि एतत्सर्वं ग्रयमाख्यात केन भावेन इत्युक्त्या द्रुतस्वकर्तृकरावणवधाभावजनितसीतामर्ष-विषयकसंभावना सूचिता । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-चोदयन्ति प्रेरयन्ति स्म ॥ ६ ॥

रा० टी०-रामस्येति । रामस्य वचनं श्रुत्वा हरयो वानराः सीतावृत्तान्तकोविदं हनूमन्तं चोदयन्ति वृत्तान्तक-थनाय प्रेरयन्त ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-सीतायै प्रणम्य तां दिशं प्रति च प्रणम्येत्यार्कषः ॥ ७ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । हनूमान् तेषां वचनं श्रुत्वा सीतायै तां दक्षिणां दिशं प्रति च प्रणम्य यथा येन प्रकारेण सीताया दर्शनमभवदिति शेषः तथा वाक्यश्रवाच्च । सार्धैकोक एकान्वयि ॥ ७ ॥

गो० टी०-श्रुत्वा त्वित्यादि । प्रणामश्च सीतायाः

उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा । तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥
 दत्त्वा रामाय हनुमास्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् । समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥
 अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया । तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे । तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ॥ ११ ॥
 त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम् । दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना सुहृर्मुहुः ॥ १२ ॥
 राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने । दुःखमौपद्यते देवी त्वया वीर सुखोचिता ॥ १३ ॥
 रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता । एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १४ ॥
 अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्यव्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥
 देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया । इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयतानघ ॥ १६ ॥
 सा मया नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा । ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ १७ ॥
 रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा हर्षमुपागता । नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥ १८ ॥

स्मरणकृत इति बोध्यम् । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-यथा येन प्रकारेण सीतायां दर्शनं जातं तत्परं वाक्यञ्चोवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-तमिति । तं सीताया इतं मणिं रामाय दत्त्वा हनुमानब्रवीत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-समुद्रमिति । शतयोजन-मायतं समुद्रं लङ्घयित्वा सीतां मार्गमाणोऽहम् अगच्छं सागर-दक्षिणतीरमिति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०-समुद्रमिति । दिदृक्षया न तु श्रोतुमिच्छया । मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१०] ति० टी०-देव्या दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छम् १० ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र प्रसिद्धे दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे रावणस्य लङ्केति नगरी वसति अस्ति ॥ १० ॥

गो० टी०-तत्रेति । तत्र लङ्केने कृते सति ॥ ९ ॥

११] ति० टी०-तीरे दक्षिणसमुद्रसंबन्धिद्वीपसंनद्धतीरे ११ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र लङ्कायां रावणान्तःपुरे सती सीता मया दृष्टा अर्थं पृथक् ॥ ११ ॥

गो० टी०-तत्र दृष्टेति । हे राम ! रामा सीता त्वयि मनोरथं स्वाभिलाषम् संन्यस्य जीवन्ती त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-हे राम, रामा सा सीता त्वयि मनोरथं सम्यङ् न्यस्य त्वदतिरिक्तविषयमनोरथाभाववती भूत्वा जीवन्ती धृतप्राणा मया दृष्टा ॥ १२ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-त्वयीति । राक्षसीमध्ये सुहृर्मुहुस्तर्ज्यमाना मनोरथं त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा सीता मया दृष्टा ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-सुखोचिता देवी त्वया विना दुःखमापद्यते इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०-अधःशय्या भूशयना ॥ १५-१६ ॥

रा० टी०-राक्षसीभिरिति । त्वया सुखोचिता अक्षता अर्हिसिता सीता प्रमदावने राक्षसीभिः करणैर्दुःखमापद्यते प्राप्नोति ॥ १३ ॥

गो० टी०-दुःखमित्यर्थम् । असाद्यते आसीदिति । आर्षो यत् ॥ १२ ॥

रा० टी०-रावणेति । राक्षसीभिः सुरक्षिता अधः भूमौ शय्या शयनं यस्याः हिमागमे पद्मिनीव विवर्णाङ्गी तत्त्वेन प्रतीयमाना रावणादेतोः विनिवृत्तः अर्थः त्वत्सेवारूपपरम-प्रयोजनं यस्या अत एव मर्त्ये मरणे कृतः निश्चयो यया सा देवी सीता इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं कीर्तयता मया कथञ्चित् मार्गिता श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १४-१६ ॥

गो० टी०-रावणान्तःपुर इत्यादि । एकवेणीधरा त्रिधा विभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते । अधःशय्याः स्थण्डिलशायिनी मर्त्ये मरणे कृतनिश्चया ॥ १३-१६ ॥

१७] ति० टी०-सर्वमर्थं रामसुग्रीवसख्यादि दर्शिता ज्ञापिता ॥ १७ ॥

रा० टी०-स्तेति । सा मार्गिता सीता शनैर्विश्वासिता रामदूतोऽयमिति विश्वासं प्रापिता ततोऽनन्तरं संभाषिता कृत-प्रभा अत एव सर्वमर्थं वृत्तान्तं दर्शिता बोधिता ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्य-प्रभृतिस्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०-नियत इति । समुदाचारो गोत्रास्वल्-नादिव्यवहारो भक्तिश्च त्वयि त्वप्येव सदा नियतः । नान्य-त्रेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं मया मेहाभाग दृष्टा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १९ ॥
 अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ २० ॥
 विज्ञाप्यः पुंनरप्येष रामो वायुसुत त्वया । अखिलेन यैथादृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥
 अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः । ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥
 एष चूडामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः । मनःशिलायास्तिलकं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥
 [त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥]

एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः । एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वाभिवानघ ॥ २४ ॥
 जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज । ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २५ ॥
 इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २६ ॥

रा० टी०-रामेति । रामसुग्रीवसख्यं श्रुत्वा हर्षं प्रमोदसुपागता प्राप्ता । अर्थं वृथक्-नियत इति । अस्या मद्बुद्धिस्थायाः सीतायास्त्वयि भक्तिः परप्रीतिः तथा सख्यदाचारः तदुक्तुलालुचरणं नियतः नियमेन वर्तमानोऽस्तीति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०-नियत इति । सख्यदाचारः परपुरुषाचिन्तक-त्वादिः त्वयि भक्तिश्च । वर्तत इति शेषः । तपसा अनशनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-उग्रेण तपसा त्वद्भक्त्या च युक्ता ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-एवमिति । उग्रेण तपसा त्वद्भक्त्या च युक्ता जनकनन्दिनी एवमुक्तप्रकारेण मया दृष्टा ॥ १९ ॥

रा० टी०-अभिज्ञानमिति । चित्रकूटे वायसं जयन्तं प्रति तवान्तिके यद्वृत्तं वृत्तान्तं तदभिज्ञानं मत्संवाद्द्विहं मे मर्षं दत्तं कथितमित्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-अभिज्ञानमिति । अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यम् तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति-चित्रकूट इति । सदस्यवक्तव्यत्वाद् सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥

२१] ति० टी०-यथा दृष्टं राक्षसीतर्जनादि तद्विज्ञाप्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥

रा० टी०-सीतायाः वचनान्तरमाह-विज्ञाप्य इति । वायुसुत यथा येन प्रकारेण त्वया दृष्टं तथा अखिलेन नि-शेषम् एषः मद्बुद्धये स्थितो रामः त्वया विज्ञाप्यः वक्तव्य इति मां जानकी आह ॥ २१ ॥

गो० टी०-विज्ञाप्यश्चेति । अखिलेनेति । रावणगाम-नादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

२२] ति० टी०-उपशृण्वतः सुग्रीवस्य समक्षं दातव्य इत्यब्रवीदिति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०-अयमिति । एवं वचनानि उपशृण्वतः सुग्री-वस्य समीपे ब्रुवता त्वया यत्नात् त्वत्प्रयत्नं विज्ञाप्य सुपरि-रक्षितः स्वदेह इति शेषः अयं वृत्तान्तसमुद्भूतः त्वया प्रदातव्यः वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०-अयं चास्मा इत्यादि । सुग्रीवस्योपशृ-ण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति एवं एष चूडामणिरित्या रभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि ब्रुवता त्वया अयं मणिरित्यर्थः प्रदातव्यः ॥ २१-२४ ॥

२३] ति० टी०-एष इति । दत्तस्तं पश्य । यन्मनः-शिलायास्तिलकं त्वया कृतं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥

रा० टी०-एष इति । यत्नरक्षितः एष मया दत्तो यो मणिः तं तत् पूर्वं त्वया कृतं मनःशिलायाः तिलकं च स्मरस्व इत्यब्रवीत् सीतेति शेषः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-एष वारिसंभवो मणिर्निर्यातितः प्रेषितः एनमेतच्चत्प्रेषितमङ्गुलीयकम् ॥ २४ ॥

रा० टी०-एष इति । यया मया वारिसंभवः एष मणिः निर्यातितः प्रेषितः सा व्यसने दुःखे स्थिताऽहम् एतत् त्वत्प्रे-षिताङ्गुलीयकं त्वामिव पश्यामि ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-मासात् । विद्यमानादशमादूर्ध्व-मित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-जीवितमिति । मासादूर्ध्वं न जीवेयम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-इतीति । सीता मामित्यब्रवीत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-इति मामिति । मृगीवोत्फुल्ललोचना । प्रासा-तिशयादिति भावः ॥ २६ ॥

एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा । सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २७ ॥

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।

देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ।

सीताप्रेषितचूडामणिं वक्षसि निक्षिप्य सकरुणं बहुधा विलपन्नामः पुनर्हनुमन्तं सीतावचनं निवेदयितुमनुयुङ्गे ।

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः । तं मणिं हृदये कृत्वा रुरोदै सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥

तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककशितः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्दत्तस्य वत्सला । तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥

मणिरत्नमिदं दत्तं वेदैश्वाः श्वशुरेण मे । वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥

अयं हि जलसंभूता मणिः प्रैवरपूजितः । यज्ञे परमनुष्ठेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥

२७-२८] ति० टी०-संतारः संतारोपायः । प्रविधीयतां प्रविचार्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

रा० टी०-एतदिति । यथा यथावत् तदेतत् सर्व-
माख्यातम् अतः सागरजले संतारः संतरणोपायः प्रविधीयतां
क्रियताम् ॥ २७ ॥

गो० टी०-एतदेवेति । सन्तीर्यतेऽनेनेति संतारः सेतुः २६ ॥

रा० टी०-ताविति । जाताश्वासौ प्राप्ताश्वासनौ राजपुत्रौ
विदित्वा सर्वम् अभिज्ञानं प्रदाय देव्या सीतया आख्यातं
संपूर्णं वायुपुत्रो वाचा शशंस ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

गो० टी०-ताविति । पूर्ववद्वैभवेदीदृशम् । समुद्रतरणं
सुरसानिरसनादिकम् अक्षवधलङ्कारदहनादिकं सजातीयेभ्यः
पूर्वश्रुक्तमपि प्रशुसंनिधावात्मश्लाघायार्थं पर्यवस्येदिति नोक्तमि-
ति ध्येयम् । स्वदृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन व-
क्तुं युक्तत्वेऽप्यङ्गदसन्निधौ प्रपन्नं गोप्यविशेषगोपनार्थम् ।
अत्र त्वप्रपन्नम् अकथनीयाकथनार्थं चेति श्रेयम् ॥ २७ ॥

अस्मिन्सर्गं सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

१-२] ति० टी०-एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-अभिज्ञानप्राप्त्यनन्तरकालिकं रामदृत्तान्तमाह
एवमित्यादिभिः । रुरोद आनन्दाश्रुणि डुमोच ॥ १ ॥

रा० टी०-तमिति । शोककशितो राघवः तं हृदय-
मपितं मणिश्रेष्ठं दृष्ट्वा अश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितः सन्
सुग्रीवमब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०-एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादिति संबध्यते ।
तथा स्नेहात्स्रवतीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-यथेति । वत्सस्य दर्शनात्
स्नेहान् वत्सला धेनुः यथा स्रवति तथा मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात्
मम हृदयमपि स्रवति ॥ ३ ॥

गो० टी०-यथैवेति । यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः
वत्सस्य स्नेहाद्दत्तविषयकस्नेहान् स्ववत्येव द्रवत्येव तथा
मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनान्मम हृदयं द्रवति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-मे श्वशुरेण जनकेन वधूकाले वधूत्वसं-
पादके काले विवाहकाले वेदैश्वाः शिरोभूषणाय सीतामामृह-
स्तादृहीत्वा इशरथहस्तं दत्तम् । तच्च तस्मिन्काले यथाधिकं
शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०-मणीति । वधूकाले सीतावधूत्वप्राक्तत्समयं
मे श्वशुरेण वेदैश्वा वेदैश्चै इत्तम् इदं मणिरत्नं मूर्ध्नि यथा
यथावद्बद्धं सन् अधिकं शोभते अशोभति ॥ ४ ॥

गो० टी०-मणेरगतिमाह-मणिरत्नमिति । मे श्वशु-
रेण जनकेन वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले विवाहकाले इत्य-
र्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-जनकस्याप्येतदागमः कुतन्तव्राह—अर्थं
हीति । प्रवैः श्रेष्ठैर्देवैः पूजितः ॥ ५ ॥

रा० टी०-अयमिति । प्रवैर्देवैः पूजितः जलसंभूतोऽयं
मणिः यज्ञे परमनुष्ठेन शक्रेण दत्तः जनकायेति शेषः ॥ ५ ॥

इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् । अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥
 अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः । अद्यास्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥
 किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः । परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥
 इतस्तु किं दुःखतरं यैमिमं वारिसंभवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९ ॥
 चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति । क्षणं वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥
 नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया । न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥
 कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा । भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥
 शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः । आवृतो वदनं तस्या न विराजति सांप्रतम् ॥ १३ ॥
 किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥

गो० टी०—जनकेनापि कुतस्तल्लब्धं तत्राह—अयं हीति ॥ ६ ॥

६-७] ति० टी०—तथा यथा सीतादर्शनमवगतः प्राप्तस्तथा तातस्य दशरथस्य प्राप्तः तद्वस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणम् तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—इममिति । मणिश्रेष्ठं दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य तथा वैदेहस्य च दर्शनमवगतः प्राप्तोऽस्मि ॥ ६ ॥

रा० टी०—अयमिति । अयं मणिः तस्याः सीताया-मूर्ध्नि शोभते अतः अस्य मणेरदर्शनेन तां सीतां प्राप्तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥

गो० टी०—मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यतीति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति—इममिति । इमं दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य वैदेहस्य जनकस्य दर्शनमवगतः प्राप्तोऽस्मि । तदा ताम्यां तस्या मूर्ध्नि बद्धत्वादिति भावः । इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या अच्युपलक्षणम् । सीतावाक्ये वीरो जनन्या मम चेत्युक्तेः । तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्रहणं बहुमात्रोपलक्षणम् । इह वैदेहस्यापि स्मरणोक्तेः ॥ ६-८ ॥

८] ति० टी०—पराच्छं मूर्च्छितं मां जीवनाय वाक्यवारिणा सिञ्चन्ती किमाह तद्ब्रूहि ॥ ८ ॥

रा० टी०—किमिति । हे सौम्य पराच्छं मूर्च्छितं तोयेनैव वाक्यवारिणा सिञ्चन्ती सीता किमाह पुनः पुनर्ब्रूहि तद्ब्रूचनमिति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामि, इतः किं दुःखतरम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—इत इति । वैदेहीं विना आगतम् इमं मणिं यत् पश्यामि तस्मादितः किं दुःखतरं न किमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—इतस्त्विति । आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९-११

१०] ति० टी०—यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरं जीवति जीविष्यतीत्यर्थः । तां विना यथाहं न जीवेयं तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—चिरमिति । यदि मासं धरिष्यति प्राणानिति शेषः तदा वैदेही चिरं जीवति अहं तु तां सीतां विना क्षणमपि न जीवेयं जीवितुमिच्छामि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि न तिष्ठेयम् । स्थातुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—नयेति । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् उपलभ्य ज्ञात्वा क्षणमपि न तिष्ठेयम् अतः यत्र मम प्रिया दृष्टा तं देशं मामपि नय ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—भीरुभीरुः अत्यन्तं भीरुः ॥ १२ ॥

रा० टी०—कथमिति । भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुरित्यर्थः, मम प्रिया रक्षसां मध्ये कथं तिष्ठति ॥ १२ ॥

गो० टी०—कथमिति । भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥ १३

१३] ति० टी०—अम्बुदैरावृतस्तिमिरोन्मुक्तः शारदश्चन्द्र इव तस्या वदनं न राजति ॥ १३ ॥

रा० टी०—शारद् इति । तिमिरोन्मुक्तः अशरदितः अम्बुदैरावृतः शारदश्चन्द्र इव तस्याः सीतायाः वदनं सांप्रतं न राजति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण ॥ १४ ॥

रा० टी०—किमिति । सीता किमाह त्वं कथय तत्प्रयोजनमाह—भेषजेनौषधेनातुर इवाहं जीविष्ये ॥ १४ ॥

गो० टी०—किमाह इति । तत्त्वतः संकोचेन न किञ्चित् गोपनीयमिति भावः ॥ १४ ॥

मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्दिहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

हनुमता रामाय नीतोक्तस्य चित्रकूटवृत्तवायसवृत्तान्ताभिज्ञानस्य विस्तरेण कथनम् । सीतायाः कणविलपनस्य स्वकृततःसत्य-
नस्य चाभिधानम् ॥

एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना । सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥
सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता । वायसः सहसोत्पत्य विददार स्तनान्तरम् ॥ ३ ॥
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रजः । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥
ततः पुनरुपागम्य विददार भृशं किल । ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥
वायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया । बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परंतप ॥ ६ ॥
तां च दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे । आशीविष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ॥ ७ ॥

१५] ति० टी०—मधुरा मधुराकारा ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

१० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—मधुरेति । मम भामिनी
प्रिया किमाह कथं च जीवति तत् कथयस्व ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

गो० टी०—मधुरेति । मधुरा सुन्दरी । मधुरालापा । येन
तद्गुणानुवादेऽपि भवद्गुणं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

१] ति० टी०—एवमिति ॥ १ ॥

१० टी०—रामं प्रति हनुमदुक्तिमाह—एवमित्यादिभिः।
राघवेण एवमुक्तो हनुमान् सीतायाः सर्वं भाषितं राघवे तत्स-
र्षोप न्यवेदयत ॥ १ ॥

गो० टी०—एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

२-७] ति० टी०—यथातथं यथापूर्वं वृत्तं तथोक्तवती २-७

१० टी०—निवेदनप्रकारमाह—इदमित्यादिभिः । राघवे
अभिज्ञानं मत्प्राप्तिसिद्धं यथातथं यथाजातं तथेत्यर्थः चित्रकूटे
इदं पूर्ववृत्तं पूर्वकालकृतान्तं जानकी उक्तवती ॥ २ ॥

१० टी०—इदमर्थमाह—सुखेत्यादिभिः । त्वया साहं
सुखसुप्ता जानकी पूर्वं त्वदुत्थानात्पूर्वकाले उत्थिताभवदिति

शेषः, वायसो जयन्तस्तु स्तनान्तरे विददार विदारणादुद्ध-
व्यापारं चकार ॥ ३ ॥

१० टी०—विदारणप्रकारं बोधयन्नाह—पर्यायेणेति । हे
भरताग्रज देव्यङ्के पर्यायेण त्वं छप्तः तदा पक्षी वायसः देव्याः
व्यथा स्पर्शादिना अस्वास्थ्यं पुनः पुनर्जनयति । पुनः पुनर्जन-
यतीत्यनेनार्यं रावणवययोयोऽग्नि नवेति परीक्षार्थमागत इति
व्यक्तम् ॥ ४ ॥

१० टी०—तत इति । ततः बहुविधोपद्रवकरणानन्तरं
पुनरुपागम्य प्राप्य भृशमत्यन्तं विददार विदारणादुद्धव्यापारं
चकार ततोऽनन्तरं शोणितेन रुधिरविन्दुना समुक्षित इव त्वं
तस्याः तया बोधितः शोणितोक्षितसादृश्यं च अत्यरुणविन्दु-
विशिष्टस्तीतापटविशेषाच्छादितत्वेन । समुक्षितशब्दः आचा-
रकिञ्चनप्रकृतिककर्तृकिञ्चनः प्रातिभासिकं व्याख्यानं तु हेय-
मेव अप्राकृताङ्गस्य रुधिरम्बावहेतुभूतविदारित्वस्यासंभवात् ।
अत एव 'यो वेति भौतिकं देहं रामस्य परमात्मनः । स
सर्वस्माद्बहिः कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः ।' इत्यादि संग-
च्छते ॥ ५ ॥

१० टी०—वायसेनेति । वायसेन बाध्यमानया देव्या
सुखसुप्ता बोधितस्त्वं तां देवीं स्तनान्तरे दारितामिव दृष्ट्वा
आशीविष इव क्रुद्धः कोपाभासत्वांस्त्वं हे मारुते स्तनान्तरे
नखाग्रैः केन दारितमिव सर्गोषेण भोगिना कः क्रीडतीति
वाक्यमूचिवान् चवैशब्दाविवार्या । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६-८ ॥

नखाग्रैः केन ते भीरु रौदितं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
 निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥
 सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतां समः ॥ १० ॥
 ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे त्वं व्यथाः कूरां मतिं मतिमतां वरं ॥ ११ ॥
 स दर्भसंस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः । स दीप्त इव कालाग्निर्ज्ज्वालार्भिर्मुखं खगम् ॥ १२ ॥
 सै त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥
 भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः । त्रीँलोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
 पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमरिन्दम । त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥
 वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः । मोघमत्नं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ १६ ॥
 तैस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । वीर्यसस्त्वां नमस्कृत्य रौद्रो दशरथस्य च ॥ १७ ॥
 विस्मृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् । एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीकृवानपि ॥ १८ ॥
 किमर्थमत्नं रक्षःसु न योजयसि राघव । न दौनवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ १९ ॥

गो० टी०-पूर्वं संकुचितं विस्मृणोत-सुखेत्यादिना ।
 उभावपि पर्यायेण सप्तवित्त्व्यादि त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३-६ ॥

गो० टी०-तां त्वित्यादि । दारितां विदारिताम् ॥७-१९
 ८-९] ति० टी०-गदितम् । दारितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-निरीक्ष्यमाण इति । रुधिरैः रुधिरसदृशा-
 न्यरूपपटविन्दुभिः शोभमानः निर्गक्ष्यमाण इतस्ततोवलीक-
 मानः स प्रवृद्धस्त्वं तां मीताम् अभिमुखं स्थितं वायसं सञ्च-
 देशथाः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-धरान्तरगतः पातालस्थः ॥ १० ॥

रा० टी०-सुत इति । गतां पवनस्य समः वायसः शीघ्रं
 धरान्तरगतः देशान्तरं प्राप्तः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-व्यथा अकृथाः ॥ ११ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं कोपेन सीताङ्गस्त्व-
 श्चेत्तु कपरमकल्याणप्राकव्यकारकस्वीकृतक्रोधाभासेन संव-
 र्तिते इक्षणे यस्य स त्वं वायसे वायसकल्याणार्थं कूरां भय-
 कारिणीं कठिनामनिवर्त्यामित्यर्थो वा मति व्यथाः अगृह्णाः
 'कृतौ कठिनभीषणौ' इति कोशः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-दर्भसंस्तरादेकं कुण्डं गृह्य गृही-
 त्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । स त्वं दर्भसंस्तरात् दर्भमयास्तर-
 रणात् गृह्य दर्भं गृहीत्वा ब्रह्मास्त्रेण ब्रह्मास्त्रत्वसंपादकदृष्टिविशे-
 षेण न्ययोजयः स दर्भः दीप्तः कालाग्निरिव खगं यथा भवति
 तथाभिमुखं ज्ज्वाल ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०-चिक्षेप चिक्षेपिथ । आपः
 प्रयोगः ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०-स इति । यं दर्भं वायसं प्रति त्वं चिक्षेप
 स दर्भः वायसमुजगाम ॥ १३ ॥

रा० टी०-भीतैरिति । भीतैः सुरैः संपरित्यक्तो वायसः
 त्रातारं नाधिगच्छति प्राप्तो ॥ १४ ॥

रा० टी०-पुनरिति । तत्र तस्यां धरण्यां न्यत्सकाशं
 पुनरप्यागतो यस्तं वधार्हमपि शरणागतं शरणाय स्वरक्षणा-
 यागतम् अत एव भूमौ निपतितं वायसं कृपया त्वं परिपालयः
 पर्यपालयः सीताङ्गस्त्वर्मात्रेण तत्कल्याणप्रकटनमपहाय कोप-
 प्रकटनद्वारा किमर्थं कृतमिति तु न अमितव्यं, प्रार्थनयैव
 परमकल्याणं क्रियत इति स्वाभाविकपरमात्मरतिः । तथाहि
 करुणावानपि व्यक्तं शक्तस्त्वामपि दृष्टिनाम् । अप्रार्थितो
 न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिरिति पुराणम् । मायंश्लोक-
 एकान्वयी ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-पर्यपालयः पर्यपालयः । शरीरावधेनेति
 भावः । इत्येवेति हेतोः ॥ १६ ॥

रा० टी०-मोघमिति । अस्त्रं मोघं सर्वथा विफलं कर्तुं
 न शक्यमिति हेतोरेव काकस्य दक्षिणमक्षि भवान् हिनस्ति ॥१६

१७-१९] ति० टी०-ततस्तदागमनोत्तरम् । हिनस्ति
 स्माहिनः ॥ १७-१९ ॥

रा० टी०-वायस इति । विस्मृष्टः बयान्मुक्तः काको
 घृष्टो वायसः त्वां नमस्कृत्य स्वर्गं दशरथस्य दशरथं च नमस्कृत्य

१ दारित खिति गो.रा.पाठः । २ चर इति गो. पाठः । ३ कृथा इति गो.पाठः । ४ वरः इति रा.पाठः । ५ दर्भमिति गो. पाठः । ६ सुख इति गो.
 पाठः । ७ क्षिप्तोस्त्वं प्रदीप्तं हीति गो. पाठः । ८ स पित्रा चेति गो. पाठः । ९ च स महर्षिभिरिति गो. पाठः । १० ध्वेति गो. पाठः । ११ स इति
 गो. पाठः । १२ शरण्य इति गो. पाठः । १३ भवानिति गो. पाठः । १४ राम त्वां स इति गो. पाठः । १५ राक्षे दशरथाय चेति गो.पाठः । १६ योजयति
 यत्वाः इति गो. पाठः । १७ नागा नापीति गो. पाठः ।

तत्र राम रणे शक्तास्तथा प्रतिममासितुम् । तत्रै वीर्यवतः कश्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः ॥ २० ॥
 क्षिप्रं सुनिर्वृतैर्वाणैर्हन्यतां युधि रावणः । भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परंतपः ॥ २१ ॥
 स किमर्थं नरवरौ न मां रक्षति राघवः । शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निस्सपतेजसौ ॥ २२ ॥
 सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः । ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥
 समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षेते परंतपौ । वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं माधुभाषितम् ॥ २४ ॥
 पुनरप्यहमार्यां ताभिदं वचनमब्रवम् । त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते श्लेषे ॥ २५ ॥
 रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते । कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ २६ ॥
 इदं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भाभिनि । तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परंतपौ ॥ २७ ॥
 त्वदर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः । हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहवान्ध्रवम् ॥ २८ ॥
 राघवस्त्वां वरारोहे श्वपुरीं नयिता ध्रुवम् । यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ २९ ॥
 प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तैस्त्वमर्हसि । साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्याद्भ्रथनमुत्तमम् ॥ ३० ॥
 मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मङ्गं मणिमेतं महाबल । प्रतिगृह्य मणिं देीभ्यां तत्र हेतो रैधुप्रिय ॥ ३१ ॥

स्वमालयं प्रतिपदे दशरथं नमस्कृत्येत्यनेन पलायनसमये दश-
 रथोपदेशेनैव रामशरणमागत इति ध्वनितम् । एतेन तस्मि-
 न्काले आखंडाद्यन्यतमनिमिनेन तस्य विलोकामध्ये आगमो
 जात इति ध्वनितम् ॥ १० ॥

रा० टी०—एवमिति । रक्षस्तु अन्वं किमर्थं न योज-
 यसि ॥ १८ ॥

रा० टी०—नेति । दानवादयः तत्र त्वां गणे प्रतिसमा-
 सितुं निवर्तयितुं न शक्ताः ॥ १९ ॥

गो० टी०—न नागा इति । प्रतिसमासितुं प्रतिखलं
 म्थातुम् ॥ २०—२५ ॥

२०—२४] ति० टी०—हे राम ! रणे तत्र त्वां प्रति
 समासितुं न शक्तास्तथा तद्वत् काकवदित्यर्थः । संभ्रम
 आदरः ॥ २०—२४ ॥

रा० टी०—तवेति । संभ्रम आदरो यद्यस्ति तर्हि रावणो
 हन्यताम् ॥ २० ॥

रा० टी०—भ्रातुरिति । लक्ष्मणो नरवरः सरामो वा मां
 किमर्थं न रक्षति ॥ २१ ॥

रा० टी०—शक्ताविति ॥ २२ ॥

रा० टी०—ममेति ॥ २३ ॥

रा० टी०—वैदेह्या इति । वैदेह्या वचनं श्रुत्वा इदमहम-
 ब्रवम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—त्वच्छोकविमुखस्त्वच्छोकेन कार्यान्तर-
 विमुखः ॥ २५ ॥

रा० टी०—इदमर्थमाह—त्वदित्यादिभिः । त्वच्छोकेन

विमुखः विकृतमुखत्वेन प्रतीयमानः सत् रामः परितप्यते रामे
 दुःखाभिभूते तत्त्वेन प्रतीयमाने सति लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६

गो० टी०—त्वच्छोकेति । त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन
 कार्यान्तरविमुखः ॥ २६—२८ ॥

२६] ति० टी०—भवती मया दृष्टा । अतः परं परिशो-
 चितुं न कालस्तव योग्य इति ज्ञेयः । चिरं लङ्कायामासितुं
 न कालो योग्य इति पाठान्तरैः ॥ २६ ॥

रा० टी०—कथञ्चिदिति । सीता भवती कथंचिद् दृष्टा
 अतः परिशोचितुं कालो न । तत्र हेतुः—इदं मुहूर्तमारभ्येति
 शेषः दुःखानामन्तं विध्वंसं द्रक्ष्यसि ॥ २६ ॥

२७—२९] ति० टी०—इदं मुहूर्तम् । अस्मिन्नेव मुहूर्ते
 इत्यर्थः ॥ २७—२९ ॥

रा० टी०—ताविति ॥ २७ ॥

रा० टी०—हृद्वेति । नयिता नेता ॥ २८ ॥

रा० टी०—यदिति । यद्य येन रामो विजानीयात् मत्क-
 र्तृकत्वज्ञानं निश्चिन्त्यात् तद् तस्य रामस्य प्रीतिसंजननमभि-
 ज्ञानं प्रदातुं त्वमर्हसि ॥ २९ ॥

गो० टी०—हृद्वेति । नयते नेष्यते । वर्तमानमामीप्ये
 वर्तमानवत् प्रयोगः ॥ २९ ॥ ३० ॥

३०—३१] ति० टी०—वेण्याद्भ्रथनं वेण्याद्भ्रथन-
 योग्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सेति । सा सीता वेण्याद्भ्रथनं वेण्याद्भ्रथनार्ह-
 मेतं मणिं वज्रान्मुखत्वा निष्कृष्य मङ्गं ददौ ॥ ३० ॥

१ न च सर्वे इति गो. पाठः । २ राममिति गो. पाठः । ३ तस्येति गो. पाठः । ४ निश्चितैरिति गो. पाठः । ५ अवेक्षते इति गो. पाठः ।
 ६ साञ्चिति गो. पाठः । ७ अस्मिन्मुहूर्ते इति गो. पाठः । ८ अनिन्दितविति गो. पाठः । ९ स्वामिति गो. पाठः । १० नयते इति गो. पाठः ।
 ११ त्वमिहार्हसीति गो. पाठः । १२ दिव्यमिति गो. पाठः । १३ रघुदहेति गो. पाठः ।

शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे । गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरत्रिणिनी ॥ ३२ ॥
 विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा । अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ ३३ ॥
 ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता । मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महाकपे ॥ ३४ ॥
 यद्वक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम् । लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम् ॥ ३५ ॥
 सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवं मैथिलीं तथा । पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनन्दिनि ॥ ३६ ॥
 यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् । राघवं च महाभागे भर्तारमसितेक्षणे ॥ ३७ ॥
 सात्रव्रीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महाकपे । यत्ते पृष्ठं सिषेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव ॥ ३८ ॥
 पुरा च यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा । तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता ॥ ३९ ॥
 गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ । इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता ॥ ४० ॥
 हनूमन्सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् ॥ ४१ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघवः । अस्माहुःस्वाम्बुसंरोधात्तच्चमाल्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥
 ईदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरभिः परिभर्त्सनं च ।
 ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ४३ ॥
 एतत्तवार्या नृप संयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।
 एतच्च बुद्ध्वा गदितो यथा त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—प्रतीति । मणिं प्रतिगृह्य आगमने आगम-
 नार्थमहं त्वरे ॥ ३१ ॥

गो० टी०—साभिवीक्ष्य दिश इति । दिग्वलोकनं
 राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय वक्ष्यन्तीति भयेन वेण्यासुदृश्यत
 इति वेणुदृश्यनम् । वेणीधार्यमित्यर्थः । मुक्त्वा वलादिति
 वलाद्भलेन ग्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्सर्गे सार्यसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥

इति श्रीमद्रामायणविरचिते श्रीरामायणभूषणे शुद्धारतिल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याये सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

३२] ति० टी०—त्वरे त्वरावाङ्मात इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—गमन इति । अश्रुपूर्णमुखी सीता उवाच ।
 सार्यश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३३-३८] ति० टी०—विवर्धमानम् । ससुदतरणायेति
 शेषः ॥ ३३-३८ ॥

रा० टी०—वचनाकारं बोधयन्नाह—ममेति । ममोत्पत-
 नेन संभ्रान्ता सीता रामं लक्ष्मणं च यत्वं दक्ष्यसि तस्मात्त्वं
 सभाग्योऽसि इति सीता माब्रुवात् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—सीतयेति । यावत् राघवादीन् ते दर्शयामि
 तावत् मे पृष्ठमारोह इति सीतयोक्तोऽहमब्रुवम् । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०—सेति । स्ववशा रामाज्ञारहितेत्यर्थः, अहं यत्ते
 पृष्ठं सिषेवे स एष धर्मो न इति सा सीता मामत्रवीन् ॥ ३८ ॥
 ३९-४४] ति० टी०—कालेनोपनिपीडिता । परायत्तेति
 शेषः ॥ ३९-४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—मच्छङ्कासंभवनया वचनान्तरमप्याह—पुरे-
 ति । कालेन परमात्मेच्छारूपसमयविशेषेण उपनिपीडिता
 प्राप्तपीडाहं यद स्पृष्टा तत्र किं करोमि तस्मिन् काले न
 किञ्चित् कर्तुं योग्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—गच्छेति । संदेष्टुं वक्तुं भूय आस्थिता ॥ ४० ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—हनूमन्सित्यादिभिः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—यथेति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—इदमिति । अध्वा मार्गः शिवः कल्याणप्र-
 दोऽस्तु ॥ ४३ ॥

रा० टी०—एतदिति । आर्या तव सीता एतदुक्तं वचः
 प्राह प्रियायाः एतद्वचो गदितत्त्वं बुद्ध्वा निश्चित्य समग्रां पति-
 त्रताग्रगण्यां सीतां कुशलां श्रद्धत्स्व ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

१ संदिभेति गो. पाठः । २ सार्यश्लोका गो. न सन्ति । ३ त्वं समाधातुमर्हसीति गो. पाठः । ४ इममिति गो. पाठः । ५ नृप राजसिंहेति
 गो. पाठः । ६ गदितं मयेति गो. पाठः ।

अष्टवष्टिनमः सर्गः ।

हृषीकेशः ॥ रामार्थं सीताकृतवानरकर्तृकसमुद्रतरणचिन्तोद्भावनस्य स्वकृतनगरिहारस्य च कथनम् ।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् । तत्र स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दाद्दुमान्य च ॥ १ ॥
 एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया । यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रात्रणमाहवे ॥ २ ॥
 यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम् । कस्मिंश्चित्संघृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥
 मम चाप्यल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तत्र धानर । अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥
 गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै । प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥
 तवादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत् । दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेन हृद्यक्षेषु असंशयः ॥ ७ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हृद्यक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥
 त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य धायोर्वा तव चानघ ॥ ९ ॥
 तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वैक्यविदां वर ॥ १० ॥
 काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

१] ति० टी०-तत्र स्नेहान्मयि सौहार्दात्सुहृद्भावान्माम्-
 दुमान्य संमान्य ससंभ्रमो गन्तुं सत्वरोद्गुह्युत्तरं कार्यं प्रति
 पुनः पुनरुक्तः ॥ १ ॥

रा० टी०-हृषीकेशं प्रति सीतावचनान्तराणि वर्णयितु-
 माह-अथेति । हे नरव्याघ्र तत्र स्नेहात् सौहार्दात् सर्वकालं
 कापव्यसंसर्गरहितान्तःकरणाच्च हेतोः अनुमान्य मां संकृत्य
 उत्तरं श्रेष्ठं वचः देव्या सीतया पुनरहञ्जकः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथेत्यादि । हे नरव्याघ्र तत्र स्नेहात्
 मयीति शेषः । सौहार्दात् सुहृद्भावात् आसत्त्वादिति यावत् ।
 अनुमान्य संमान्य । उत्तरं ततःपरम् उत्तरं कार्यं वा । पुन-
 र्देव्याहञ्जक इत्यन्वयः । ससंभ्रमः गमनत्वराञ्चित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

२-३] ति० टी०-यथा मां प्राप्नुयात्तथा यतस्वेति
 शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-एवमित्यादिभिः ॥ २ ॥

रा० टी०-यदीति ॥ ३ ॥

गो० टी०-यदि वेत्यादि । शोकविपाकस्य शोकदुः-
 रित्यर्थः ॥ ३-९ ॥

४] ति० टी०-एकदिनवासफलमाह-मम चेति । तत्र
 सांनिध्यादल्पभाग्याया ममास्य महतः शोकविपाकस्य शोक-
 रूपस्य पापफलस्य सुहृत्तं मोक्षणं स्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०-वासे हेतुमाह-ममेति । तत्र सांनिध्यात्
 अस्यानुभूयमानस्य मम शोकविपाकस्य अत्यन्तशोकस्य
 सुहृत्तं विमोक्षणं विध्वंसः स्यात् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-पुनरागमनाय प्रतीक्षमाणया न
 प्राणानामपि संदेहः स्यादिति योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-गते इति । पुनरागमनायापि त्वयि गते सति
 मम प्राणानां संदेहः स्यात् ॥ ५ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-तथेति । तवादर्शनजं दर्शनाभाव-
 जनितं भयं दुःखाद्दुःखेन दुःखपरंपरया पराभूताम् अत एव
 दुःखभागिनीं मां परितापयेत् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-उत्तरकार्यविषयास्तुक्तिमाह-अयं चेति ।
 असंशयो बाधकसंशयरहितः ॥ ७ ॥

रा० टी०-अयमिति । हे वीर त्वत्सहायेषु हृद्यक्षेषु
 असंशयः निश्चितमित्यर्थः अयं संदेहस्तिष्ठति ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०-संदेहमेवाह-कथं न्विति ॥ ८-१० ॥

रा० टी०-इदमर्थमाह-कथमित्यादिभिः ॥ ८ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-त्रयाणामिति ॥ ९ ॥

रा० टी०-तदिति । दुरतिक्रमे अस्मिन् कार्यनियोगे
 कार्यसाधने किं साधनमुपायं पश्यसि जानासि तद्ब्रूहि ॥ १० ॥

गो० टी०-तदस्मिन्निति । कार्यनियोगे कार्यगतौ ।
 दुरतिक्रमे दुर्निर्वहे ॥ १०-२२ ॥

११] ति० टी०-यद्यपि त्वमेव पर्याप्तः । सकलराक्षम-
 वधपूर्वं मन्मोचन इति शेषः । तथापीदृशो बलोदयस्तवैव य-
 शस्यो यशोवर्धकः स्यात् ॥ ११ ॥

रा० टी०-काममिति ॥ ११ ॥

बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे । विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तस्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥
 यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता । रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥
 बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यादि काकुत्स्थस्तत्तस्य सहशं भवेत् ॥ १४ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवम् ॥ १६ ॥
 देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लुवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्त्वर्द्धे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥
 तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥
 असकृत्तैर्महाभागैर्वीरैर्वैलंसंयुतैः । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥
 मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ ॥ २१ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥
 तदलं परितापेन देवि मन्युरपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागभिष्यतः ॥ २४ ॥
 अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम् ॥ २५ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ २६ ॥
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानां नचिराच्छोष्यसे स्वनम् ॥ २७ ॥
 निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥

१२] ति० टी०—यदि तु रामो रावणं हत्वा मां नयेत्, तदा तत्रयनं तस्य यशस्करं म्यात् अतन्तैवागत्य मोचनं युक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—बलैरिति ॥ १३ ॥

१३-१४] ति० टी०—उपधिना ललेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—येति । उपधिना कापट्येन रक्षमाऽपहृताऽहं यथा तद्भयात् विनश्येयमिति शेषः तथा राघवोऽर्हति ॥ १३ ॥

रा० टी०—उक्तमेव भङ्गयन्तरेणाह—बलैरिति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—यथा तस्यानुरूपं विक्रान्तं भवति तथा त्वमेवोपपादय ॥ १५ ॥

रा० टी०—भवन्तं प्रत्युक्त्वा मां प्रत्याह—तदिति ॥ १५ ॥

१६-२२] ति० टी०—शेषं शिष्टम् ॥ १६-२२ ॥

रा० टी०—तदिति । अहम् । अर्थोपहितं तद्वाक्यं निशम्य श्रुत्वा शेषं स्थिरम् उत्तरं वाक्यमब्रुवम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—देवीति ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्येति । निदेशे आज्ञायाम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—येषामिति ॥ १९ ॥

रा० टी०—असकृदिति ॥ २० ॥

रा० टी०—मदिति । प्रत्यवरो न्यूनबलः कश्चिन्नास्ति ॥ २१ ॥

रा० टी०—अहमिति । तत्रस्थानां महत्त्वे हेतुमाह—प्रकृष्टा महान्तो न प्रेष्यन्ते किंतु इतरे अवस्थादिना लघव एव प्रेष्यन्ते ॥ २२ ॥

२३-२८] ति० टी०—मन्युर्दैन्यम् ॥ २३-२८ ॥

रा० टी०—तदिति । यतः एकोत्पातेन केवलोरुह्वनेन हरियूथपाः लङ्कामेष्यन्ति तत्रस्मात् हेतोस्ते परितापेनालं, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—रामकर्तृकोत्प्लवनस्यादृष्टत्वात् तदागमनं कथमिति तदाशङ्कां निवारयन्नाह—ममेति ॥ २४ ॥

रा० टी०—अरिघ्नमिति ॥ २५ ॥

रा० टी०—नखेति ॥ २६ ॥

रा० टी०—शैलेति ॥ २७ ॥

रा० टी०—निवृत्तेति । त्वया सार्धमभिषिक्तं राघवमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि ॥ २८ ॥

गो० टी०—तदलमिति । मन्युः दैन्यम् । मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुपीत्यमरः ॥ २३-२८ ॥

१ स्वामिति गो. पाठः । २ तत्रार्थे इति गो. पाठः । ३ संपाता इति गो. पाठः । ४ दर्शितैरिति गो. पाठः । ५ वै इति गो. पाठः । ६ वानरे-द्राभानिति रा. पाठः ।

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।

उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवातिशोकेन तथानिपीडिता

॥ २९ ॥

इत्याप्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपद्यित्तमः सर्गः ॥ ६८ ॥

२९] ति० टी०-पूर्वसुक्या मदुकन्या भुतेन त्वन्लोकै-
नानिपीडिताप्यदीनभाषिणी सा मया शिवाभिर्वाग्भिरभिप्र-
सादिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिमुवाह । प्रापेत्पर्यः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिराने श्रीरामीय रामायणतिलके, वाल्मीकीय

आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपद्यित्तमः सर्गः ॥ ६८ ॥

सुन्दरे सुन्दरी सीतामक्षतां मार्गतेसुवात् ।

भुत्वा हृष्टस्तथैवास्तु स रामः सततं हृदि ॥

मनोभिरामं नयनाभिरामं श्रोत्राभिरामं वचसांभिरामम् ।

एवं सदा सर्वगतोऽभिरामं वंदे सदा दाशरथिं च रामम् ॥

श्रीराम राम रामेति रामे रामे मनोरमे ।

महसनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥

राम राम तव नाम निर्मलं चिन्तयामि भवबन्धसुक्तये ।

वन्दितं हरनरेन्द्रमौलिभिर्ध्यायितं मनसि योगिभिः सदा ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तस्मिन् समये तवातिशोकेन
अनिपीडिता मैथिलात्मजा इष्टाभिः इष्टिताभिः वाग्भिः अभि-
प्रसादिता मनी ममाग्रे शान्तिमुवाह प्राप ॥ २९ ॥

विष्णवादयो यस्य भिया त्रिलोकै

संपालयन्ते नितरां सुरेशाः ।

नद्रामपादाञ्जकृपाभिरय

समाप्तिनी सुन्दरकाण्डटीका ॥ १ ॥

वाल्मीकीयकृतिप्राप्तसुन्दरकाण्डप्रकाशकः ।

रामप्रीतिं सजनेयन् रामायणशिरोमणिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्रामादीश्वररामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ

सुन्दरकाण्डे अष्टपद्यित्तमः सर्गः ॥ ६८ ॥

गो० टी०-ततो मयेति । तव शोकेनापि नेव दशानि-

त्यादिमदुकन्या भुतेन तदा मम पुरस्तादभिपीडिता अदी-

नभाषिणा मया शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः अभिप्रसा-

दिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिम् जगाम ॥ २९ ॥

इति श्रीयोगिन्द्रराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे सूक्ष्मरतिलका-

ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टपद्यित्तमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजाभिषो

बान्म्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ।

पूर्वाचार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या सुहुजानकी-

कान्तम्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे व्यधात् ॥ १ ॥

१ भाषिणेति गो. पाठः । २ जगामेति गो. पाठः । ३ उभोति गो. पाठः ।

इति श्रीवाल्मीकिरामायणे विवृतित्रयसमाप्तं

सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ।